

श्रीमद्भगवद्रामानुजविरचित-
वेदान्तसूत्रव्याख्यानम्

श्रीभाष्यम् ।'

श्रीसुदर्शनाचार्य-श्रीरङ्गरामानुजार्यप्रणीत-
श्रुतप्रकाशिका-भावप्रकाशिकाटीका-
द्वयोपेतम्

वृन्दावनवास्तव्य-सर्वतन्त्रस्वतन्त्र-श्रीसुदर्शनाचार्य-
शास्त्रिणामन्तेवासिना पं० धरणीधरशास्त्रिणा
सम्पादितम् प्रकाशितम्

तच्च

श्रीधरणीधरशास्त्रिपादान्तेवासि वे० शिरोमणि
वेदान्ततीर्थ पं० श्रीधराचार्यद्वारा संशोध्य.

श्रीवृन्दावनधामनि

श्री " श्रीनिवास " यन्त्रालये मुद्रापितम्

printed by p. Shridharacharya at the
Shri " Shrinibas " Press Brindaban

परविद्यायास्तविशेषविषयत्वव्यवस्थापनम् ॥

१ “अथ परा यया तदक्षरम्” इत्यत्रापि प्राकृतान् हेयगुणान् प्रतिपिच्य नित्यत्वविभुत्वसूक्ष्मत्वसर्वगतत्वा-
व्ययत्वभूतयो नित्वसार्वज्ञ्यादिकल्याणगुणयोगः परस्य

* श्रुतप्रकाशिका *

अनन्तरोदाहृतायाः परविद्यायाः सविशेषपरत्वमाह (अथ परेत्यादिना)
अपाणिपादमित्यन्तानां पदानां विषयमाह (प्राकृतानिति) प्राकृताः— प्रकृति-
सम्बन्धिनः, अनेन कचिरसिद्धस्य हि कचिन्निषेधः इति निषेध्यानां कापि
सिद्धिर्दर्शिता भवति । प्रकृतिगताः—प्रकृतिसंसर्गप्रयुक्ताः जीवगता दोषाश्च
प्राकृताः । अद्रेश्यमग्राह्यम्—प्रत्यक्षागोचरमनुमानाद्यगोचरम् । यद्वा, चक्षुरगोचर-
मिन्द्रियान्तरागोचरम् । अगोत्रमवर्णम्—प्राकृतनामरूपराहितम् । अचक्षुःश्रोत्रम्—
इन्द्रियाधीनज्ञानं न भवति । अपाणिपादम्—इन्द्रियाधीनचेष्टं न भवति “ अपाणि-
पादो जवनो ग्रहीता’पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्णः” इति श्रुतेः । अनेन पदद्वयेन
जीवगतहेयनिषेधः, इन्द्रियाधीनज्ञानत्वं तदधीनप्रवृत्तित्वमपि हि जीवधर्मः । सर्वगतं
सुसूक्ष्ममिति पाठक्रमः, तथाऽप्यर्थक्रमेण व्याख्यातम्—सूक्ष्मत्वसर्वगतत्वेति ।
सूक्ष्मतया हि व्याप्तिः, नित्यत्वेन कालापरिच्छेदः । विभुम्-प्रभुम् . प्रभुत्वं नियन्तृत्वं
जगच्छरीरकत्वं फलितम्; अनेन वस्त्वपरिच्छेदसिद्धिः, सर्वगतत्वेन देशापरिच्छेदः,
अव्ययत्वं व्ययशब्दोपलक्षितदोषविरोधित्वं नाम गुण इत्यभिप्रायेण कल्याणगुणैः
सह तन्निर्देशः । यद्वा अव्ययत्वम्—एकरूपत्वं पूर्णत्वं वा । भूतयो नित्वम्—जगत्-
कारणत्वम् ; एतत्प्रकरणस्थेन “यस्सर्वज्ञस्सर्ववित्” इत्यनेन वाक्येन सार्वज्ञ्यमुक्तम् ।
सर्वज्ञस्सर्ववित्—सर्व स्वरूपतो वेत्ति सर्व प्रकारतश्च वेत्तीत्यर्थः । परस्य ब्रह्मण इत्यस्य
पूर्ववदर्थः । अथ शोधकवाक्येषु सत्यज्ञानादिवाक्यस्याखण्डार्थत्वं निरस्यति—

* भावप्रकाशिका *

अव्ययत्वस्य दोषाभावरूपस्य कथं भाष्ये कल्याणगुणत्वेन निर्देश इत्या-
शङ्क्याह (दोषविरोधित्वं नामगुण इति) (पूर्ववदर्थ इति) सगुणब्रह्मव्यावृत्ति-

ब्रह्मणः प्रतिपादितः । 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' इत्यत्रापि

* श्रुतप्रकाशिका *

(सत्यं ज्ञानमित्यादिना) स खल्वेवमुपन्यस्तः प्रतिपत्तिसौकर्याचार्यपादैः । तथा हि,—सत्यादिवाक्यं सत्यत्वादिगुणविशिष्टमेव ब्रह्म प्रतिपादयति, नीलमुत्पल-मित्यादिषु समानाधिकरणवाक्येषु विशिष्टैकार्थपरत्वव्युत्पत्तेः, सत्यादिवाक्यस्य च समानाधिकरणत्वाच्च, तथा च सामानाधिकरण्यलक्षणं 'भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तानां'मित्यादिनोक्तं शब्दैः । तत्र यदुक्तं सामानाधिकरण्यस्यैकार्थ्यपरत्वव्युत्पत्तेरेकार्थं च पदानां विशेषणमात्रपरत्वे विशिष्टपरत्वे चासिद्धेः स्वरूपमात्रैक्यपरत्वं सत्यादिसमानाधिकरणपदानामाश्वेयमिति । तदयुक्तम् ; विकल्पासहत्वात् । किं सत्यादिपदानि तत्तत्पदार्थविरोधिष्व्यावृत्तिमात्रपराणि ? उत स्वरूपमात्रपराणि ? उत विरोधिष्व्यावृत्त्यवच्छिन्नस्वरूपपराणि ? इति विवेचनीयम् । न तावद्विरोधिष्व्यावृत्तिमात्रपराणि, व्यावृत्तीनामनेकत्वेनैकार्थत्वासिद्धेः, व्यावर्त्यनिकत्वाद्यावृत्तयो ह्यनेकाः स्युः । नापि स्वरूपपराणि, तथासति पदानां पर्यायत्वप्रसङ्गात्, प्रवृत्तिनिमित्तभेदाभावेन सामानाधिकरण्यलक्षणहानिप्रसङ्गादेकतरपदवैयर्थ्यप्रसङ्गाच्च । नापि तदवच्छिन्न-स्वरूपपराणि, विकल्पासहत्वात् । किं विरोधिष्व्यावृत्तीनां स्वरूपावच्छेदकत्वमुपलक्षणतया विशेषणतया वा ? न तावदाद्यः कल्पः, एकोपलक्षणेन स्वरूपं प्रति-पन्नमिति उपलक्षणान्तरवैयर्थ्यात् । उपलक्ष्याद्बहिर्भूत उपलक्ष्यप्रतीत्यपायो धर्मः

* भावप्रकाशिका *

रित्यर्थः । (व्यावर्त्यनिकत्वेनेति) व्यावृत्तिप्रतियोगिनामनृतजडपरिच्छिन्नज्ञाना-मनेकत्वेनेत्यर्थः । (पदानां पर्यायत्वप्रसङ्गादिति) प्रवृत्तिनिमित्तभेदाभावेनेत्युत्तरवाक्यस्थमिहापि काकाक्षिन्यायेन सम्बध्यते. ननु कुम्भाद्यनुगतं सत्तापरजातिस्स-त्यपदप्रवृत्तिनिमित्तम्, अन्तःकरणवृत्त्युपधानलब्धभेदचिदानन्दानुगते ज्ञानानन्दत्वे अपरजाती; एवञ्च सत्यज्ञानानन्दादिशब्दानां लक्ष्यार्थभेदेपि उक्तजातिवाचित्वान्न पर्यायतेति कल्पतरूक्तेर्न पर्यायत्वमिति चेन्न, कुम्भाद्यनुगतसत्तायाः सत्यशब्द-वाच्यत्वे सत्यत्वस्यातिप्रसक्तस्य ब्रह्मलक्षणत्वाभावप्रसङ्गात् । अभ्युपगम्यते च त्वया सत्यत्वस्य ब्रह्मलक्षणत्वं सत्यमिथ्यार्थानुगतसत्तासामान्यसम्भवाच्च तस्यानृत-साधारणतयाऽनृतव्यावृत्त्यसिद्धेश्च, कालत्रयाबाध्यत्वरूपं पारमार्थिकसत्त्वं ब्रह्मणि

* श्रुतप्रकाशिका *

उपलक्षणमिति ह्युपलक्षणविदः । तथा च शास्त्रादिषु दृश्यते ; अत एकतर-
वैयर्थ्यं प्रवृत्तिनिमित्तभेदाभावेन सामानाधिकरण्यालक्षणहानिश्च । कथं तर्हि
भवत्पक्षे जन्मादिवह्नूपलक्षणत्वमेकस्यैव ब्रह्मणोऽभ्युपगम्यत इति चेत् ; उच्यते , -
तत्र ह्युपलक्ष्यस्य धर्मिणो ब्रह्मण एकत्वे ऽपि प्रत्युपलक्षणमुपलक्ष्यधर्मभेदो जन्मस्थि-
त्याद्यनुगुणज्ञानशक्त्यादिरूपोऽस्माभिरभ्युपगम्यते ; अन्यथा तत्राप्यनेकोपलक्षण-
वैयर्थ्यं प्रसज्यत एव । त्वत्पक्षे अनेकोपलक्षणोपलक्ष्यधर्मभेदानभ्युपगमादुक्तदोषो
दुर्वारः , तदभ्युपगमे हि ब्रह्मणः सविशेषत्वप्रसङ्गः । नापि द्वितीयः , विशेषण-
भूतानां व्यावृत्तीनामनेकत्वेनेकार्थत्वासिद्धेः , विशेष्यान्तर्भूतो विशेष्यप्रतीत्युपायो धर्मो
विशेषणम् , विशेष्यान्तर्भावोनाम ज्ञाप्यान्तर्भावः , विशेषणभूतार्थभेदेऽपि

* भावप्रकाशिका *

श्रौतमिति तस्मिद्धान्तव्याकोपप्रसङ्गाच्च . धर्मिसमसत्ताकभेदं विना औपाधिकभेद-
मात्रेणाकाशत्वादेरिव ज्ञानत्वानन्दत्वयोरपि जातित्वायोगाच्च ज्ञानत्वादेः धर्मिसम-
सत्ताभेदवदुपहितचैतन्यवृत्तित्वे शुद्धलक्षणत्वायोगाच्च ; एतेन सत्यादिविशिष्ट-
शुबलब्रह्मवाचिनां सत्यादिशब्दानां शुद्धब्रह्मणि लक्ष्येति न पर्यायत्वमिति निरस्तम् ।
अनृतास्तप्रकाशे परिच्छिन्नरूपे शुबले सत्यत्वादेरयोगात् . योगे वा तस्यैवानृतास्त-
प्रकाशपरिच्छिन्नव्यावृत्तिस्स्यात् , ननु सत्यत्वाद्यनाश्रयस्य शुद्धस्य ; तस्मात् सत्य-
त्वादीनां शुद्धादन्यत्रासम्भवात्सत्यादिवाक्यस्य च लक्षणया अखण्डार्थत्वे शुद्धेपि
तदसिद्धेस्तत्त्वत्वादीनामत्यन्तासत्त्वेन तद्वेदमादायापर्यायत्वस्य दुस्समाधानत्वात्
पर्यायत्वं सिद्धमित्यर्थः । (उपलक्षणतया विशेषणतया वेति) किं व्यावृत्तीनां
वाक्यार्थभूतब्रह्मप्रतीत्युपयुक्तपदार्थप्रतीतिविषयत्वमात्रमेव ? उत वाक्यार्थप्रतीति-
विषयत्वमप्यस्तीति विकल्पार्थः । उपलक्ष्याद्बहिर्भूतमित्यस्याप्ययमेवार्थः । न चाव-
च्छेदकत्वं विशेषणत्वोपलक्षणत्वातिरिक्तमेव , कर्णशष्कुल्यवच्छिन्ननभःश्रोत्रमित्यत्र
कर्णशष्कुल्याविशेषणत्वे तस्या अपि, श्रोत्रत्वप्रसङ्गात् . विशेष्यान्वयिनो विशेषणा-
न्वयित्वनियमात् । नाप्युपलक्षणत्वम् , कदाचित् कर्णशष्कुल्युपलक्षितस्यापि नभसः
श्रोत्रत्वेऽतिप्रसङ्गादिति वाच्यम् , तत्राप्युपलक्षणकोटावेव निवेशसम्भवात् , विध-
मानकर्णसंयोगस्य उपलक्षणत्वेन दोषाभावात् (उपलक्ष्याद्बहिर्भूतमिति) अयं

* श्रुतप्रकाशिका *

विशेष्यभूतप्रधानार्थैक्यादेकार्थसिद्धिरिति चेत् ; तत्सखण्डवाक्यार्थवादिनोऽपि समानम् ; कस्तर्हि विशेष आचयोरिति चेत्, अयमेव विशेषः,—यदेकस्य मते पदानां लाक्षणिकत्वम् इतरस्य पक्षे तेषां मुख्यत्वमिति । यच्चोक्तम्—विशेषणान्तरविशिष्टे वस्तुनि विशेषणान्तरान्वयाद्विशेषणानामन्योन्यसमवायप्रसङ्ग इति । तदसत्,—विकल्पासहत्वात् “पदजातं श्रुतं सर्वं स्मारितानन्वितार्थकम् । न्यायसम्पादितव्यक्ति पश्चाद्वाक्यार्थबोधकम् ॥” इत्युक्तप्रक्रियया हि वाक्यमर्थमवबोधयति, तत्र किं पदानां पदार्थस्मरणदशायामन्योन्यसमवायप्रसङ्गः ? उत परामर्शदशायाम् ? आहो-
स्तिद्वाक्यार्थाभिधानदशायाम् ? , न तावत्प्रथमः कल्पः,—स्मरणदशायां पृथक्पृथक् पदार्थस्मरणेन मिथोऽन्वयप्रसङ्गाभावात् । नापि द्वितीयः,—एकस्मिन्वस्तुन्य-
विरुद्धानेकविशेषणसमवायस्य प्रत्यक्षाद्यवगतस्य यथावास्तित्वस्तुपरामर्शदशायां परामृश्यमानत्वात् । नापि तृतीयः,—वाक्यार्थाभिधानदशायां सर्वैः पदैर्युगपदनेक-
विशेषणविशिष्टैकवस्तुविषयैकज्ञानजनकत्वेन क्रमाभिधानप्रयुक्तान्योन्यसमवायप्रस-
ङ्गाभावात् । यथैव हि द्वे चक्षुषी जातिगुणाधनेकविशेषणविशिष्टैकवस्तुविषयामेकां धियं युगपज्जनयतः तथैवानेकपदानि युगपदेव तर्त्तद्विशेषणविशिष्टैकवस्तुविषयैक-
ज्ञानजनकानि भवन्ति, क्रमेणाभिधानेऽपि नान्योन्यसमवायप्रसङ्गः, पदान्तरोपात्ते
विशिष्टे विशेष्याशंस्यैव पदान्तरोपात्तविशेषण्येन विशेष्यमाणात्वात्, तच्च यथादृष्टविषय-
त्वात् पदानां व्युत्पत्तेः, अन्यथा भवत्येते व्यावृत्तिरूपविशेषणानामन्योन्यविशेषण-
विशेष्यभावः क्रमाभिधानप्रयुक्तो दुर्वारः, अतो यथोक्त एव परिहारस्तवापि शरणम् ।

* भावप्रकाशिका *

भावः,— किं स्वरूपप्रतिपत्त्यर्थं ज्ञानादिपदम् ? उत ज्ञानत्वादिप्रतीत्यर्थम् ? नाद्यः,—
पूर्वप्रतीतत्वात् । न द्वितीयः,— उपलक्ष्यत्वव्याघातादिति (वाक्यार्थाभिधान-
दशायां सर्वैः पदैरिति) सर्वैः पदैः वाक्यार्थाभिधानदशायामित्यन्वयः । यद्वा, सर्वैः—
एकज्ञानजनकत्वेन एकज्ञानजननेनेत्यर्थः, अतो नान्वयानुपपत्तिरिति द्रष्टव्यम् ।
ननु युगपदभिधाने श्रुतिवाक्याविषु बलाबलविभागनिर्णयोऽसङ्गत एव स्यात्-
वाक्यापेक्षया पदश्रुतेः प्राबल्यम्, पदश्रुत्यपेक्षया प्रत्ययश्रुतेरिति व्यवसा दत्त-
जलाजलिस्स्यादित्यस्मरसादाह (क्रमेणाभिधानेपीति) (क्रमेणाभिधानानभ्युपगम

* श्रुतप्रकाशिका *

क्रमेणाभिधानानभ्युपगमे कथमुद्देश्योपादेयविभागसिद्धिरिति चेत् ; उच्यते,—ज्ञाता-
ज्ञातविभागो खुद्देश्योपादेयविभागः, स च युगपत्प्रतिपादनेऽपि नापैति. एकेन
वाक्येनैकवस्तुनोऽनेकविशेषणान्वये युगपत्प्रतिपाद्ये तत्र एकविशेषणान्वयः प्रागेव
ज्ञातः, विशेषणान्तरान्वयस्त्वज्ञात इति ज्ञाताज्ञातविभागपरामर्शः परामर्शदशायां
सम्भवत्येव । यदप्युक्तम्-विशिष्टैक्यप्रतिपादने विशेष्यैक्यवाद्विशेष्यैक्यं प्रसज्यत इति ।
तदपि न साधीयः,—विशेष्यमात्रैक्यपरत्वात्समानविभक्तेः, तच्च व्युत्पत्तिसिद्धम्, व्युत्प-
त्तिश्च प्रत्यक्षमूला, प्रत्यक्षञ्च विशेष्यैक्यमवगमयति न तु विशेषणानामैक्यम् ;
यथा गौरित्याद्येकपदप्रयोगेऽपि प्रातिपदिकावगतविशेषणविशेष्यैक्यं तद्गतमेक-
वचनं नावगमयति, किन्तु विशेष्यैक्यमेवावगमयति; प्रत्यक्षमूला व्युत्पत्तिरेव हि तत्र

* भावप्रकाशिका *

इति) क्रमेणाभिधानानभ्युपगमादिपक्ष इत्यर्थः । (युगपत्प्रतिपादनेऽपि नापैतीति)
उद्देश्योपादेयभावे हि तद्वाक्यज्ञातत्वाज्ञातत्वे अप्रयोजके, अपितु तद्वाक्यप्रवृत्तेः
प्राक् मानान्तरावगतमनुवृत्ते, अप्राप्तं हि विधीयत इत्येव हि विवेक इति भावः ।
पौर्वापर्यस्य उद्देश्योपादेयलक्षणत्वाभावे कथमुद्देश्योपादेयविभागज्ञानमित्याशङ्क्याह
(एकेन वाक्येनेति) (परामर्शदशायां सम्भवत्येवेति) ननु ज्ञातत्वाज्ञातत्वलक्ष-
णोद्देश्योपादेयविभागज्ञानं न वाक्यार्थप्रतीतावुपयुक्तम्, येन वाक्यार्थप्रतीतेः प्राक्
परामर्शदशायां तदवगतिस्समर्थनीया स्यादिति चेन्न, 'ग्रहं सम्मार्ष्टी'त्यादौ ग्रहं संसृज्या-
देकं संसृज्यात् यत्संसृज्यात् तदेक'मित्यादिवचनव्यक्तिनिरूपणाभावे निर्विचि-
कित्सवाक्यार्थप्रतीतेरनुदयेन न्यायसम्पादितवचनव्यक्तिपरामर्शानन्तरमावित्वाद्वा-
क्यार्थप्रतीतेः, अतएवोक्तम्—न्यायसम्पादितव्यक्तिपश्चाद्वाक्यार्थबोधकमिति भावः ।
(विशेष्यमात्रैक्यपरत्वात्समानविभक्तिरिति) अयं भावः,—यदुक्तं विशिष्टैक्यप्रति-
पादनमिति तद्विष्टमेव, विशिष्टैक्यप्रतिपादनस्यानभ्युपगमात् । नच विशेष्यैक्य-
मात्रप्रतिपादनं परस्यापीष्टमिति वाच्यम्,—विशेषणान्वयस्यापि प्रातिपदिकावगतस्या-
त्यागात् । एकस्मिन् विशेष्ये एकस्य द्वयमिति न्यायेन प्राप्तयोर्विशेष्यैक्यत्वयोरपरि-
त्यागादिति (व्युत्पत्तिश्च प्रत्यक्षमूलेति) ननु स्वर्गादिशब्दव्युत्पत्तिवच्छ्रुतिमूलेत्यर्थः ।
(प्रत्यक्षञ्च विशेष्यैक्यमवगमयतीति) दण्डी कुण्डलीत्यादौ विशेषणविभक्तिभेद-

* श्रुतप्रकाशिका *

कारणम् ; तथा समानाधिकरणपदसङ्घातस्य समानविभक्तिरपि विशेष्यैक्यमात्रपरत्वे-
नैव न्यायिका, अन्यथा भवत्पक्षेऽप्यसत्यादिप्रतियोगिव्यावृत्तिरूपविशिष्यैक्यप्रज्ञात् ।
प्रातिपदिकानां तत्तत्प्रतियोगिव्यावृत्तिविशिष्टस्वरूपपरत्वेऽपि समानविभक्तेः प्राति-
पदिकार्थकदेशभूतविशेष्यमात्रैक्यपरत्वव्युत्पत्त्या न विशेष्यैक्यं प्रमज्यत इति चेत् ;
तदसत्पक्षेऽपि समानम् , आवयोर्विशेषस्तु प्रागेवोक्तः । यच्चोक्तम्, -विशेषणभेदे
विशेष्यभेदप्रसङ्ग इति । तदयुक्तम्, -विशेषणभेदमात्रस्य विशेष्यभेदकत्वाभावात् , तच्च
देवदत्तः श्यामो युवेत्यादिषु विशेषणभेदेऽपि विशेष्यैक्यदर्शनात् . विशेषणभेदस्य
स्वतः प्राप्तविशेष्यभेदकत्वं प्रत्यक्षेण तत्रापोक्षत इति चेत्तत्र ; धर्मिवाचिपदैक्यात्
समानविभक्तिनिर्देशाच्चैक्यप्रतीतिः । खण्डो मुखः पूर्णशृङ्गो गौरित्यत्र धर्मिवाचक-
पदैक्ये समानविभक्तिनिर्देशे सत्यपि विशेषणभेदे विशेष्यभेदः प्रतीयत इति चेन्नैवम् ;
स्वयं प्राप्तं तयोर्विशेष्यैक्यप्रत्यायकत्वं प्रत्यक्षेण तत्रापोदितम् , परोक्षविषये
खण्डो मुखः पूर्णशृङ्गो गौरित्यादिवाक्ये प्रयुक्ते खण्डत्वादिविशेषणभेदे विशेष्यभेद-
प्रतीतिर्दृश्यत इति चेत् परोक्षविषयेऽपि देवदत्तः श्यामो युवेत्यादिवाक्ये प्रयुक्ते
विशेषणभेदेऽपि विशेष्यैक्यप्रतीतिर्दृश्यत इति समानश्चर्चः , को निर्णायक
इति चेत् यज्जातीयविशेषणानां नियमेन भिन्नाश्रयत्वं दृष्टं प्रत्यक्षेण , तज्जातीय-
विशेषणानां परोक्षत्वेऽपि विशेष्यभेदापादकत्वम् , यथा खण्डत्वादीनाम् .
यज्जातीयविशेषणानां भिन्नाश्रयत्वनियमो न दृष्टः , तज्जातीयविशेषणानां धर्मिवाचि-

* भावप्रकाशिका *

विशेषणाश्रये एकस्मिन्नेव विशेष्ये पूर्वपूर्ववृद्धव्यवहारं प्रत्यक्षीकृत्य तथैव व्युत्पत्तेर्भ-
दात् , इतरथा विशेषणविभक्तेरभेदार्थकत्वमपि त्याज्यं स्यात् , नहि विशेषणविभक्ति-
रैक्यपरेत्यत्र पूर्वपूर्वसिद्धव्यवहाराधीनव्युत्पत्तिमन्तरेणान्यन्निमित्तमस्तीति भावः ।
(विशेष्यभेदकत्वं प्रत्यक्षेण तत्रापोक्षत इति चेदिति) प्रत्यक्षागोचरे ब्रह्मणि विशे-
षणभेदप्रयुक्तो विशेष्यभेदो दुर्वार इत्यभिप्रायः (धर्मिवाचिपदैक्यात् समानविभक्ति-
निर्देशाच्च ऐक्यप्रतीतेरिति) इदमुपलक्षणम् . विशेषणभेदे विशेष्यभेद इत्युत्सर्गः ,
देवदत्तरश्यामो युवेत्यादावदर्शनात् , खण्डो मुख इत्यादौ विरुद्धत्वात् , भेदकत्व-
मविरुद्धन्त्वभेदकमेव विशेषणानां भेदकत्वादास्तु विशेषणानाश्रयोपेक्षया, ननु विशे-

* श्रुतप्रकाशिका *

पदैक्ये समानविभक्तिनिर्देशे चैकविशेष्यनिष्कर्षकत्वं युक्तम्, यथा नीलत्वान्दीनामिति । यच्चोक्तम्—समानविभक्त्यवगतैक्यविरोधाद्विशेषणपरित्याग इति । तदप्युक्तम्,—प्रातिपदिकाभिहितविशेषणान्वयविरोधादैक्यपरित्यागापत्तेः । तथा हि ; यदि समानविभक्त्यन्वयावगतत्वादैक्यं न हातुं शक्यते तर्हि प्रातिपदिकावसितविशेषणान्वयः कथमिव हातुं शक्यते यथा नीलमुत्पलमित्यादौ । तत्र प्रत्यक्षसिद्धत्वादर्शक्रियत इति चेत्, तत्रैक्यप्रतीतिरपि तथैवेति किं न स्यात्, समानविभक्तिनिर्देशे परोक्षेऽप्यैक्यप्रतीतिर्दृश्यते इति चेत् तथैव प्रयोगे परोक्षेऽपि प्रातिपदिकावगतविशेषणान्वयप्रतीतिर्दृश्यत एव; तस्मादैक्यप्रतीतिः शाब्दीति चेत्, विशेषप्रतीतिरपि शाब्दीति न कश्चिद्विशेषोऽन्यत्राभिनिवेशात् । किञ्च, प्रातिपदिकावगतविशेषणान्वयपरित्यागहेतुभूतसमानविभक्त्यवगतमैक्यं किं स्वरूपम् ? उत तदतिरिक्तम् ? अतिरिक्तपक्षे सविशेषत्वप्रसङ्गः । अनतिरिक्तपक्षे हेत्वसिद्धिः । प्रातिपदिकावगतस्वरूपातिरेकेण समानविभक्त्या कस्यचिदैक्यस्याप्रतिपादनात्, नहि स्वरूपमात्रे विरोधाद्विशेषणपरित्यागः, व्यधिकरणवाक्येष्वपि तत्त्यागप्रसङ्गात् । प्रातिपदिकावगतं स्वरूपं निर्विशेषमिति प्रतिज्ञाय समानविभक्त्यैक्यावगमादित्युक्ते स्वरूपावगमादित्युक्तम् । ततश्चैक्यावगमविरोधरूपहेत्वसिद्धिः, स्वरूपं तु विशेषणान्वयाविरुद्धं व्यधिकरणवाक्येषु विशेषणान्वयादियुक्तम् । किञ्च समानविभक्त्यवगतमैक्यं प्रातिपदिकार्थैकदेशभूतविशेष्यमात्रस्यैक्यत्वात् तस्य च विशेषणभेदाविरोधित्वान्न तद्विरोधनिवन्धनविशेषणत्यागो युक्तः, अतो न निर्विशेषत्वं वस्तुनः, काप्यर्थव्यावृत्तं शैबल्यमित्यादिषु प्रतियोगिभेदस्य तत्तद्या-

* भावप्रकाशिका *

पणान्तराश्रयापेक्षयापि, नहि नीलमुत्पलमित्यादौ नैतत्वं दीर्घादपि व्यावर्तयतीत्यपि द्रष्टव्यम् । (यच्चोक्तं समानविभक्तीति) नच समानविभक्त्या ऐक्यावगमे परस्यास्त्वणार्थत्वमङ्गप्रसङ्गात् परस्य कथमित्यभाशङ्का घटतामिति वाच्यम्, एकप्रातिपदिकार्थमात्रनिष्ठत्वमस्त्वणार्थत्वमित्यनेन प्रातिपदिकार्थान्तरसम्बन्ध एव व्यावर्त्यते, नतु विभक्तिसम्बन्धोपीति मन्यमानस्य शङ्कासम्भवादिति ध्येयम् (अनतिरिक्तपक्षे हेत्वसिद्धिरिति) समानविभक्त्यवगतैक्यावगमविरोधरूपहेत्वसिद्धिरित्यर्थः ।

* श्रुतप्रकाशिका *

वृत्तरूपस्य च शब्दोपात्तत्वात् लक्षणाप्रसङ्गः, सत्यादिवाक्येषु न तथेति विशेषः, एवं शौक्त्यादिदृष्टान्तवाक्यात् सत्यादिदार्ष्टान्तिकवाक्यस्य शब्दद्वारकं वैषम्यमुक्तम् । अर्थद्वारकं च वैषम्यं पूर्वोक्तं द्रष्टव्यम् । कथमिति चेत् ; इत्थम्,—शौक्त्यादेः कस्यचिद् द्रव्यस्य द्रव्यान्तराद्यावर्तकधर्मतया धर्मान्तरानपेक्षत्वं युक्तम्, ब्रह्मणस्तु न तथात्वमिति स्वरूपातिरिक्तव्यावर्तकधर्मान्तरापेक्षाऽस्त्येव, न हि परनिर्वाहकत्वानभ्युपगमे स्विर्निर्वाहकत्वसम्भवः । किञ्च शौक्त्यादिस्वरूपस्फुरणे सति न काप्यर्थाध्यासप्रसङ्गः, अतस्तत्र स्वरूपमेव व्यावृत्तिरिति युक्तमभ्युपगन्तुम् । ब्रह्मणः स्वरूपस्फुरणे तदितराध्यासाभ्युपगमाद्रजतादिव्यावर्तकाधिष्ठानस्वरूपातिरिक्तशुक्तित्वादिवत् सर्वाध्यासाधिष्ठानब्रह्मस्वरूपातिरिक्तसकलैतरव्यावृत्तिरूपधर्मोऽवश्याभ्युपगमनीयः । यच्चोक्तम्—वाच्ये प्रधानांशस्य प्रतिपादनात् लक्षणेति । तदप्यसत्,—विशेषणद्वारेण विशेष्यपर्यवसायिनः शब्दस्य द्वारानभिधाने द्वार्यभिधानासिद्धेः, अलक्षणीकत्वेऽपि विशिष्टाभिधानस्वरस्य शब्दस्य विशेष्यमात्रपरत्वे स्वरस्यहानिरवर्जनीया, सा च न विरोधाभावे युक्ता । यच्च—विषं भुक्त्वेत्यादिषु सर्वपदलक्षणा दृष्टेति । तच्च विधिप्रत्ययांशस्य मुख्यत्वादयुक्तम्,—तत्र विधिप्रत्ययव्यतिरिक्तशब्दलक्षणा च मुख्यार्थत्वे प्रमाणांतरविरोधात् स्वीक्रियते, प्रस्तुते विरोधाभावात् सा युक्ता । विमतं वाक्यमखण्डार्थं समानाधिकरणवाक्यत्वात् सम्प्रतिपन्नवदिति ईदृश्यनुमानोक्तिरनुपपन्ना, वाक्यमखण्डार्थमिति पदयोरर्थभेदोऽस्ति न वा ? अस्ति चेत्प्रातिज्ञावाक्य एव हेतोरनैकान्त्यम्, न चेदखण्डार्थत्वं

* भावप्रकाशिका *

ऐक्यावगमविरोधरूपहेत्वसिद्धिरित्युत्तरत्रोपसंहारादिति द्रष्टव्यम् । अशक्यासदृशान्वयप्रतियोग्युपस्थितिर्वा शक्यसम्बन्धो वा लक्षणाशक्ये न सम्भवतीत्यभिप्रेत्याह (अलक्षणीकत्वेपीति) (विमतं वाक्यमखण्डार्थमित्यादि) एतेन सत्यादिवाक्यमखण्डार्थनिष्ठं लक्षणावाक्यत्वात्, तन्मात्रप्रश्नोत्तरत्वाद्वा प्रकृतप्रकाशश्चन्द्र इति वाक्यवदित्यनुमानं प्रमाणम्, नीलमुत्पलमित्यादिसमानाधिकरणवाक्यानां लक्षणावाक्यत्वाभावात् नातिप्रसङ्ग इति निरस्तम् । असाधारणरूपलक्षणावाक्यत्वस्य सखण्डार्थत्वेनैव व्याप्तेः कर्मकाण्डस्यापि तन्मात्रप्रश्नोत्तरत्वेनाखण्डार्थत्वप्रसङ्गात्

सामानाधिकरण्यस्यानेकविशेषणविशिष्टैकार्थाभिधान-
व्युत्पत्त्या न निर्विशेषवस्तुसिद्धिः । प्रवृत्तिनिमित्तभेदे-
नैकार्थवृत्तित्वं हि सामानाधिकरण्यम् । तत्र सत्यज्ञानादि-
पदमुख्यार्थैर्गुणैस्तत्तद्गुणविरोध्याकारप्रत्यनीकाकारैर्वा
एकस्मिन्नेवार्थे पदानां प्रवृत्तौ निमित्तभेदोऽवश्याश्रय-
णीयः । इयांस्तु विशेषः, — एकस्मिन् पक्षे पदानां मुख्या-
र्थता, अपरस्मिंश्च तेषां लक्षणा । न चाज्ञानादीनां प्रत्य-
नीकता वस्तुस्वरूपमेव । एकेनैव पदेन स्वरूपं प्रति-
पन्नमिति पदान्तरप्रयोगवैयर्थ्यात् । तथा सति सामाना-
धिकरण्यामिद्विधश्च, एकस्मिन् वस्तुनि वर्तमानानां पदा-

* श्रुतप्रकाशिका *

प्रतिज्ञातमेव न स्यात् । दृष्टान्तस्य च साध्यवैकल्यमवर्जनीयम्, प्रकृतिप्रत्ययात्मकपद-
पुञ्जरूपत्वात्सर्ववाक्यानाम् । यदि भावरूपस्वरूपार्थप्रतिपादनासमर्थमिति प्रतिज्ञा तर्हि
साध्यधर्मवचनान्तर्गतयोः सामानाधिकरण्योर्भावरूपस्वरूपशब्दयोरनैकान्त्यम्; तस्मात्
सत्यादिवाक्यं सत्यत्वादिविशिष्टमेव ब्रह्म प्रतिपादयतीति सिद्धम् । तदिदमुच्यते—
सत्यं ज्ञानमनन्तमित्यादिना । तत्र निर्विशेषपरत्वाभावं सोपपत्तिकं प्रतिजानीते—सत्यं
ज्ञानमिति । सामानाधिकरण्यलक्षणाप्रत्यभिज्ञापकैशब्दैर्हेतुत्वं विवृणोति (प्रवृत्तीति)
ततः किमित्यपेक्षायामन्वयमुखेन व्यावृत्तिमुखेन वा प्रवृत्तिनिमित्तभेदस्यावश्या-
श्रयणीयत्वमाह (तत्रेति) तत्र को विशेष इत्यत्राह (इयानिति) अवश्या-
श्रयणीय इत्यत्राभिप्रेतं व्यावृत्तीनां स्वरूपमात्रत्वे दूषणमाह (नचेति)
सामानाधिकरण्यासिद्धिमुपपादयति (एकस्मिन्निति) पर्यायत्वं दूषणं स्पष्टमिति न

* भावप्रकाशिका *

प्रकृतप्रकाशश्चन्द्र इत्यत्र व्यावर्तकासाधारण्यप्रश्नोत्तरत्वेन दृष्टान्तासिद्धेश्चेत्यपि द्रष्ट-
व्यम् । (यदि भावरूपस्वरूपार्थप्रतिपादनासमर्थमिति प्राप्तिज्ञेति) ततश्च प्रतिज्ञावाक्यस्य
स्वरूपार्थत्वाभावरूपस्वरूपार्थवैशिष्ट्यप्रतिपादनसामर्थ्येऽपि भावरूपस्वरूपार्थप्रतिपाद-

नां निमित्तभेदानाश्रयणात् । न च एकस्यैवार्थस्य विशेषणभेदेन विशिष्टताभेदादनेकार्थत्वं पदानां सामानाधिकरण्यविरोधिः एकस्यैव वस्तुनोऽनेकविशेषणविशिष्टताप्रतिपादनपरत्वात्सामानाधिकरण्यस्य, '“भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तानां शब्दानामेकस्मिन्नर्थे वृत्तिः सामानाधिकरण्यम्” इति हि ^१ शाब्दाः । यदुक्तम्—एकमेवाद्वितीयमित्यत्राद्वितीयपदं गुणतोऽपि सद्वितीयतां न सहते ;

* श्रुतप्रकाशिका *

कण्ठोक्तम्, विशेषणभेदेनानेकार्थत्वात् सामानाधिकरण्यलक्षणाहानिं निरस्वति (न च एकस्येति) विशिष्टतामेवात्—तत्तद्विशेषणान्वयभेदात् । तथाविधमनेकार्थत्वं न विरोधि, प्रत्युतानुकूलमेवेत्यर्थः । कुत इत्यत्राह (भिन्नप्रवृत्तीति) विशेषणतो भिन्नार्थत्वे विशेष्यतश्चैकार्थत्वे सति हि सामानाधिकरण्यलक्षणासादृगुण्यमित्यर्थः । सामानाधिकरण्यां वाक्यं किं विशेषणविशेष्यसम्बन्धपरम् ? उत विशेष्यैक्यपरम् ? उत उभयपरम् ? प्रथमे विशेष्यैक्ये प्रमाणं न स्यात् । द्वितीये विशेषणान्वयो निष्प्रमाणकः स्यात् । तृतीये सम्बन्धद्वयस्यैकवाक्येन बोधयितुमशक्यत्वात् वाक्यभेदप्रसङ्ग इति केचित्तोदयन्ति । तन्न ; प्रातिपदिकेनैव विशेषणान्वयस्य बोध्यतया समानविभक्तिनिर्देशेन विशेष्यैक्यप्रतिपादने वाक्यभेदप्रसङ्गाभावात् ; एवं सामानाधिकरण्यस्यान्यथैवोपपत्त्या सत्यज्ञानादिवाक्यस्य निर्विशेषपरत्वं निरस्तम् । अथ कारणवाक्यैकाध्याक्षिर्विशेषपरत्वं निराकर्तुं तदनुवदति (यदुक्तमित्यादिना) सदेवैकमेवेति विजातीयसजातीयभेदव्यावर्त्तकावधारणद्वयसममिव्याहृतमाद्वितीयपदं पारिशेष्यात् स्वगतभेदाभावपरमिति गुणतोऽपि सद्वितीयतां न सहत इत्यर्थः ।

* भावप्रकाशिका *

नासामर्थ्यान्न व्यभिचार इति भावः (प्रातिपदिकेनैव विशेषणान्वयस्येति) प्रातिपदिकस्मारितयोर्विशिष्टयोर्विभक्त्या ऐक्यमात्रप्रतिपादनादित्यर्थः । ननु नीलप्रातिपदिकेन उत्पले नीलत्वान्वय इति मन्तव्यम्, तथाहि,— सति उत्पले नील-

अतस्सर्वशाखाप्रत्ययन्यायेन कारणवाक्यानामद्वितीय-
वस्तुप्रतिपादनपरत्वमभ्युपगमनीयम् , कारणतयोप-
लक्षितस्याद्वितीयस्य ब्रह्मणो लक्षणमिदमुच्यते 'सत्यं
ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' इति; अतो लिलक्षयिषितं ब्रह्म निर्गुण-
मेव, अन्यथा 'निर्गुणम्' 'निरञ्जनम्' इत्यादिभिर्विरोध-
श्चेति तदनुपपन्नम् , जगदुपादानस्य ब्रह्मणः स्वव्यति-
रिक्ताधिष्ठात्रन्तरनिवारणेन विचित्रशक्तियोगप्रतिपा-
दनपरत्वादद्वितीयपदस्य । तथैव विचित्रशक्तियोग-
मेवावगमयति १५ " तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति
तत्तेजोऽसृजत " इत्यादि । अविशेषेणाद्वितीयमित्युक्ते

* श्रुतप्रकाशिका *

"यस्सर्वज्ञः सर्ववित्" यस्य ज्ञानमयं तपः " तस्मादेतत् ब्रह्म नाम रूपमक्ष-
रं जायते " इत्यादिसगुणविषयकारणवाक्यैकार्थ्यमस्तीत्यत्राह (अत इति) सर्व-
शाखाप्रत्ययन्यायाभिर्निर्गुणकारणवाक्येषु सगुणत्वं सगुणकारणवाक्येषु निर्गुणत्वञ्चोक्तं
स्यात् । तत्रापच्छेदन्यायेन निर्गुणवाक्यप्रावल्यात्सर्वकारणवाक्यानि निर्गुण-
पराणीत्यर्थः । कारणवाक्यैकार्थ्यं कुतोऽपेक्षितमित्यत्राह (कारणतयोपलक्षितसेति)
जगत्कारणत्वं तदस्यलक्षणम् , ननु स्वरूपलक्षणाभित्यभिप्रायेण उपलक्षितसेत्युक्तम् ,
कारणत्वशङ्कितदोषव्यावृत्तकत्वादैकार्थ्यमवर्जनीयमित्यर्थः । अथ शोधकवाक्यान्तरै-
कार्थ्यान्निर्विशेषपरत्वं निराचिकीर्षुरनुवदति (अन्यथेति) अनूदितमर्थं दूषयति
(तदनुपपन्नमित्यादिना) तत्र प्रथमं कारणवाक्यैकार्थ्यं सविशेषविषयत्वे सतीत्याह
(जगदिति) (तथैवेति) अद्वितीयपदं यथाऽधिष्ठात्रन्तरनिवारणपरमेव भवति
तथैवेत्यर्थः (विचित्रशक्तियोगमेवेति) उत्तरवाक्यमुपादानभूतस्यैव ब्रह्मणोऽधि-
ष्ठातृत्वशक्तियोगमेवावगमयति न तु निर्गुणत्वमित्यर्थः । शङ्कते (अविशेषेणेति)

निमित्तान्तरमात्रनिषेधः कथं ज्ञायत इति चेत् ; सिद्धोर्ब्रह्मण उपादानकारणत्वं “सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेव” इति प्रतिपादितम् । कार्योत्पत्तिस्वाभाव्येन बुद्धिस्थं निमित्तान्तरमिति तदेवाद्वितीयपदेन निषिध्यत

* श्रुतप्रकाशिका *

सर्वनिषेधस्य निमित्तान्तरनिषेधस्य च साधारणमाद्वितीयपदम्, निरुपपदत्वात् । किञ्च उपक्रमे सदेवेकमेवेति सजातीयविजातीयभेदयोर्भिषिद्धत्वादेकविज्ञानेन सर्वविज्ञान-प्रतिज्ञायाः सजातीयविजातीयभेदमात्रमिध्यात्वेऽनुपपन्नत्वाच्च ; अद्वितीयपदमुपक्रमा-नुगुण्येन स्वगतभेदनिषेधपरं स्यात्, न तूत्तरवाक्यानुगुणं स्यात् . उपक्रमप्रवक्ष्या-दिति साक्षात्पूर्वपक्षिचोद्यम्, निमित्तत्वोपादानत्वे उभे अप्युत्तरत्र श्रूयते तत्रोपादाना-न्तरमाद्वितीयपदेन निषेध्यम्, न तु निमित्तान्तरमिति पार्श्वस्वचोद्यम् । तत्राह (सिद्धोर्ब्रह्मण) अनेन शब्दाद्वयं परिहृतं भवति ‘तदैक्षते’त्यनन्तरोक्तत्वादस्य वाक्यस्य कारणपरत्वं नापलपनीयमित्यभिप्रायेण सिद्धोर्ब्रह्मणित्युक्तम् । कारणपरत्वे च सति अग्रशब्देन विजातीयकालसद्भावसिद्धेर्जीवानादित्वश्रुतेरकृताभ्यागमकृताविप्रणा-शादिश्रुत्यर्थापत्त्या वैषम्यनैर्घृण्यपरिहाराय जीवानां कर्मसूक्ष्मभेदस्य प्रलयदशायाम-भ्युपगमादेकत्वावधारणस्य जीवसूक्ष्मभेदसहत्वस्य परैरभ्युपगन्तव्यत्वात् सार्धस्य-सर्वशक्तित्वादीनां सर्गोपधिकत्वाच्च विजातीयसजातीयस्वगतभेदामावस्य दुर्बलत्वात् एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञायाश्चोक्तार्थाविरोधेन निर्वाह्यत्वात्परतन्त्रभेदस्य विहि-तत्वात् निषेधस्य च विहितव्यतिरिक्तविषयत्वात् स्वतन्त्ररूपभेदविशेषस्य ‘न तत्समभ्या-भ्यधिकश्च दृश्यते’ इत्यादिभिर्भिषिद्धत्वात् सामान्यनिषेधस्य च तत्पर्यवसानस्य न्याय्य-त्वाच्च अद्वितीयपदस्य स्वतन्त्रभेदनिषेधपरत्वे प्राप्ते सति अभिक्तनामरूपताप्रतिपाद-केनैकमितिपदेनोपादानत्वस्य सिद्धत्वात् निमित्तान्तरस्य बुद्धिस्वत्वाच्च निमित्तान्तर-

५ भावप्रकाशिका ५

त्वान्यस्य नीलप्रातिपदिकेनैव सिद्धेर्भिषक्त्या ऐक्यबोधनस्य वैयर्थ्यापातादिति द्रष्ट-व्यम् (अनेन शब्दाद्वयं परिहृतं भवतीति) कारणपरत्वप्रतिपादकेन सिद्धोर्ब्रह्मणित्युक्ते पदेन साक्षात्पूर्वपक्षिचोद्यनिरासः । उपादानकारणत्वं ‘सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेव’

इत्यवगम्यते । सर्वनिषेधे हि स्वाभ्युपगतास्सिपाधयिषिता
नित्यत्वादयश्च निषिद्धाः स्युः । सर्वशास्त्राप्रत्ययन्याय-
श्चात्र भवतो विपरीतफलः, सर्वशास्त्रासु कारणान्वयिनां
सर्वज्ञत्वादीनां गुणानामत्रोपसंहारहेतुत्वात् ; अतः
कारणवाक्यस्वभावादपि 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' इत्यनेन
सविशेषमेव प्रतिपाद्यत इति विज्ञायते ॥

निर्गुणसगुणवाक्ययोर्विषयविभागेनाविरोधः ॥

न च निर्गुणवाक्यविरोधः, प्राकृतहेयगुणविषय-

* श्रुतप्रकाशिका *

रूपस्वतन्त्रवस्तुनिषेधपरमद्वितीयपदमित्यर्थः । सर्वनिषेधेऽनिष्टमाह (सर्वेति) सर्व-
शास्त्राप्रत्ययन्यायस्य निर्विशेषत्वत्वाद् विपरीतत्वमाह (सर्वशास्त्रेति) अत्र-निर्गुण-
वादे. अत्र भवत इत्युपलम्भो या । सर्वशास्त्राप्रत्ययन्यायोऽनुक्तगुणस्वीकारफलः, न
तूक्तगुणत्यागफल इति स्वतत्त्वविपरीतफल इत्यर्थः । सविशेषपरत्वे कारणवाक्यै-
कार्थ्यं निगमयति (अत इति) । न केवलं सामानाधिकरण्यान्यथानुपपत्त्या, कारण-
वाक्यैकार्थ्याच्च सविशेषपरमित्यपिशब्दस्य भावः ॥

अथ शोधकवाक्यान्तरैकार्थ्यं निर्विशेषपरत्वहेतुं निरस्यति (नचेति) परेणा-
पच्छेदन्यायेन हि निर्गुणसगुणवाक्यविरोधः परिहृतः । अत्र भिन्नाविषयत्वात्
विरोध एव नास्तीत्याह (प्राकृतेति) निर्गुणमिति- गुणसामान्यनिषेधः,

४ भावप्रकाशिका ४

इति प्रतिपादितमिति भाष्यस्वरूपेण पार्श्वस्थचोद्यनिरास इति भावः (स्वतन्त्रवस्तु-
निषेधपरमद्वितीयपदमित्यर्थ इति) अत एव शाङ्करोपनिषद्वाक्येपि अद्वितीयमिति
श्रुत्यतिरेकेण मूढो यथान्यद्वटाद्याकारेण परिणमयितृकुलालादिनिमित्तकारणं दृष्टम्,
तथा सद्वाक्यतिरेकेण सतस्सहकारिफारणं द्वितीयं प्राप्तं प्रतिपिध्यते । अद्वितीयमिति
नास्य द्वितीयं वस्तुन्तरं विद्यत इत्यद्वितीयमिति निमित्तान्तरनिषेधपरतयैव व्याख्या-
तम् । किञ्च- प्राक् स्पष्टरेकमद्वितीयं सदेवासीदिति स्पष्टिप्राक्कालपरतया परैरेव
व्याख्यातत्वेन स्पष्टिप्राक्काले अद्वितीयत्वमात्रेण कथं मिथ्यात्वप्रसक्तिरित्यपि द्रष्टव्यम् ॥

त्वात्तेषां 'निर्गुणं' 'निरञ्जनं' 'निष्कलं' 'निष्क्रियं' 'शान्तम्'
इत्यादीनाम् । ज्ञानमात्रस्वरूपवादिन्योपि श्रुतयो ब्रह्मणो
ज्ञानस्वरूपतामभिदधति ; न तावता निर्विशेषज्ञानमात्र-
मेव तत्त्वम्, ज्ञातुरेव ज्ञानस्वरूपत्वात् । ज्ञानस्वरूपस्यैव

* श्रुतप्रकाशिका *

निष्कलमिति—शरीरसामान्यनिषेधः, निष्क्रियमिति—क्रियासामान्यनिषेधः । न
गुणनिषेधः सङ्कोचयितव्यः, आर्थगुणनिषेधचलेन सर्वगुणविरहावगमात् । ज्ञानस्य
ज्ञानादिगुणाश्रयत्वाददर्शनात् ब्रह्मणो ज्ञानमात्रत्वप्रतिपादनेन निर्गुणत्वं हि
कलितमिति शङ्कायामार्थगुणनिषेधं परिहर्तुं श्रुतिप्रतिपन्नमर्थमनुभाषते (ज्ञान-
मात्रेति) ततः किमित्यत्राह (न तावतेति) कुत इत्यपेक्षायां किं ज्ञानत्वात् ज्ञाना-
नाश्रयत्वमुच्यते ? किमेकजातीयद्रव्ययोनित्यतधर्मधर्मिभावानुपपत्तेरिति विकल्पे
प्रथमं प्रतिवक्ति (ज्ञातुरेव ज्ञानस्वरूपत्वादिति) अयमर्थः,—ज्ञानस्य ज्ञानादि-
गुणाश्रयत्वाभावः किं व्याप्त्या कथ्यते ? उत श्रुतिवलात् । व्याप्त्या चेत्
ज्ञानानाश्रयभूतं विषयप्रकाशकं ज्ञानं कस्यचिद्धर्मभूतमेव दृष्टमिति धर्मत्वेनाङ्गी-
क्रियताम् । यदि श्रुतिवलात् स्वतन्त्रत्वेनाङ्गीक्रियते तर्हि श्रुतिवलादेव ज्ञानाश्रयत्व-
मप्यङ्गीक्रियतामिति । ज्ञानानाश्रयत्वं धर्मभूतज्ञानत्वप्रयुक्तं न तु ज्ञानत्वमात्रप्रयुक्तमिति
सोपाधिकत्वम् ; अतो व्याप्तिविरोधश्च नास्ति । यद्वा जडस्य घटादेरिव ज्ञातृत्वा-
योगात् ज्ञातृत्वेनैव ज्ञानस्वरूपत्वमर्थसिद्धम् । द्वितीयं प्रतिवक्ति (ज्ञानस्वरूपस्येति)

ध भावप्रकाशिका ध

किं ज्ञानत्वाज्ज्ञानाश्रयत्वमुच्यते ? उत एकजातीयद्रव्ययोनित्यतधर्मधर्मिभावा-
नुपपत्तेरिति विकल्पे प्रथमस्य दूषणं ज्ञातुरेव ज्ञानस्वरूपत्वसम्भवादिति भाष्यम् ;
ज्ञातुरपि ज्ञानस्वरूपत्वसम्भवादिति तस्यार्थः । द्वितीयस्य तु दूषणं ज्ञानस्वरूपस्यैवेत्यादि-
भाष्यम् । ज्ञातृत्वमेव हि सर्वाः श्रुतयो वदन्तीति भाष्यन्तु प्रथमविकल्पदूषणस्यो-
पपादकम् । तच्छेषभूतम्—इति प्रथमव्याख्या, अस्यां च व्याख्यायां ज्ञातृत्वमेव हीति
भाष्यस्य ज्ञातुरेव ज्ञानस्वरूपत्वादिति व्यवहितभाष्योपपादकत्वमाश्रयणीयम् । एव-
कारस्य अप्यर्थत्वञ्च किष्टमित्यस्वरसो द्रष्टव्यः । द्वितीयव्याख्यायान्तु पूर्ववदेव

तस्य ज्ञानाश्रयत्वं मणियुमणिदीपादिव्युक्तमेवेत्युक्तम् ।
ज्ञातृत्वमेव हि सर्वाः श्रुतयो वदन्ति ॥ १५५ ॥ यः सर्वज्ञः

* श्रुतप्रकाशिका *

एकजातीयद्रव्ययोर्नियतधर्मधर्मिभाव उपपद्यत इत्यर्थः । श्रुत्या ज्ञानाश्रयत्वे सिद्धे हि तथाभ्युपगम इत्यत्राह (ज्ञातृत्वमेव हीति) यद्वा, ज्ञातुरेव ज्ञानस्वरूपत्वादिति—ज्ञातृज्ञानस्वरूपत्वाविरोधादित्यर्थः । एकजातीयद्रव्ययोर्नियतधर्मधर्मिभावानुपपत्त्या विरोधं परिहरति—ज्ञानस्वरूपस्यैवेति । ज्ञानत्वात् ज्ञानानाश्रयत्वं परिहरति—ज्ञातृत्वमेव हीति । पूर्ववदभिप्रायः, ज्ञातृत्वं यथा फलितं भवति तादृशगुणपराश्च ज्ञातृत्वकण्ठोक्तिमित्यर्थश्च श्रुतयः सर्वशब्दविवक्षिताः । बहुवचनेन बहूपनिषद्वाक्यानि विवक्षितानि । एवकारेण ज्ञातृत्वस्यानन्यथासिद्धिरभिप्रेता । हिशब्दो हेतौ, ज्ञातृत्वस्य श्रुतिसिद्धत्वाच्च काचिदप्यनुपपत्तिरित्यर्थः । काः पुनः श्रुतय इत्यपेक्षायाम् आर्थगुणनिषेधपरिहारार्थं निर्गुणश्रुतिसङ्कोचसिद्ध्यर्थं सगुणश्रुतीनामाविधक्-

४ भावप्रकाशिका ४

विकल्पमुखेन प्रवृत्तत्वं समानम् ; तत्र ज्ञातुरेवेत्यादिभाष्यस्यायमर्थः,—ज्ञातृशब्दो भावप्रधानः पञ्चम्यतः, एवकारश्च यज्ज्ञातृत्वं त्वया ज्ञानत्वविरुद्धतयोपन्यस्तं तदेव ज्ञानत्वसाधकमिति स्फोरणार्थः । ज्ञानत्वाभावव्यापकाभावप्रतियोगितया ज्ञातृत्वस्य न तद्विरुद्धत्वमित्यस्मिन् पक्षे ज्ञातृत्वमेव हि सर्वाः श्रुतयो वदन्तीति भाष्यं ज्ञातृत्वस्य श्रौतत्वप्रतिपादनद्वारा तदुदीकरणार्थम्, अस्याश्च व्याख्यायां भावप्रधानतया निर्देशाच्चाश्रयणं किष्टमित्यस्वरसो द्रष्टव्यः । तृतीयव्याख्यायान्तु ज्ञातुरेवेत्यादिभाष्यस्य ज्ञातुरेव सतो ज्ञानस्वरूपत्वाविरोधादित्यर्थः । इदञ्च भाष्यं न विकल्पकोट्योरन्यतरनिरासकम्, अपि त्वविरोधप्रतिज्ञामात्रपरम्, किं ज्ञातृज्ञानानाश्रयत्वं सजातीययोर्द्धर्मधर्मिभावाभावाद्युच्यते ? उत ज्ञानत्वात् ज्ञानानाश्रयत्वम् ? इति विकल्प्य प्रथमं प्रतिवक्ति (ज्ञानस्वरूपस्यैवेति) द्वितीयं प्रतिवक्ति (ज्ञातृत्वमेव हीति) इति विवेको द्रष्टव्यः (पूर्ववदभिप्राय इति) किं व्याख्या उच्यते ? उत श्रुतेत्यादीत्यर्थः (ज्ञातृत्वं यथा फलितं भवतीति) तमीश्वराणा-

सर्ववित् ' तदैक्षत ' ' सेयं देवतैक्षत ' ' स ईक्षत
 लोकान्नु सृजा इति ' ' नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतना-
 नामेको बहूनां यो विदधाति कामान् ' ' ज्ञाज्ञौ द्वाव-
 जावीशनीशौ ' ' तमीश्वराणां परमं महेश्वरं तं
 देवतानां परमं च दैवतम् । पतिं पतीनां परमं परस्ता-
 दिदाम देवं भुवनेशमीड्यम् ' ' न तस्य कार्यं करणं च

* श्रुतप्रकाशिका *

गुणविषयत्वशङ्कापनोदार्थं भुक्तीर्दर्शयंस्ताभिरेतत्प्रयोजनत्रयसिद्धिं च दर्शयति
 (यः सर्वज्ञ इत्यादिना) यः सर्वज्ञस्सर्ववित्—सर्व स्वरूपतः प्रकारतश्च जानाती-
 त्यर्थः । ज्ञानस्य सर्वविषयत्वं तस्य समष्टिव्यष्टिसृष्ट्युपयोगित्वमात्मसम्बन्धित्वं च दर्श-
 यति (तदैक्षतेत्यादित्रयेण) नित्यो नित्यानामित्यत्र चेतनबहुत्वमुक्तम्, कामप्रदत्वञ्च ।
 ज्ञाज्ञौ द्वावजावित्यत्र ज्ञातृत्वमीश्वरत्वं च, तमीश्वराणामित्यत्र ईश्वरत्वदेवतात्वपति-
 त्वानि; ईश्वरत्वम्—नियन्तृत्वम्, नियाम्यविषयज्ञानवत् एव नियन्तृत्वात् नियमनस्य
 ज्ञानविशेषरूपत्वाच्च नियन्तृत्वेन ज्ञातृत्वासिद्धिः । देवतात्वम् कार्माराध्यत्वम्, पतित्वम्-
 रोपित्वम् । न तस्येति । कार्यम्—शरीरम् । करणमिन्द्रियादि " कार्यकारणकर्तृत्वे "

५ भावप्रकाशिका ५

मित्यादिश्रुत्रावित्यर्थः । फलितत्वप्रकारश्च उत्तरत्र स्पष्टमिष्यते (ज्ञानस्य सर्वविष-
 यत्वमिति) यस्सर्वज्ञस्सर्वविदित्यत्र ज्ञानस्य सर्वविषयत्वम्, तदैक्षतेति समष्ट्युप-
 योगित्वम्, सेयं देवतैक्षतेति व्यष्ट्युपयोगित्वं सृजा इत्युत्तमपुरुषेणात्मसम्बन्धित्वञ्च
 दर्शितमित्यर्थः (कामप्रदत्वञ्चेति) कामितार्थज्ञानाभावे तत्प्रदत्वासम्भवादिति
 भावः । देवतात्वम्,—कार्माराध्यत्वम् । आराधना—महनीयप्रीतिहेतुभूता क्रिया । ततश्च
 प्रीतिरूपज्ञानवत्त्वं सिध्यति (पतित्वं रोपित्वमिति) रोपित्वचेतनत्वमित्यर्थः । प्रया-
 जादिशेषिदर्शपूर्णमासादौ पतित्वव्यवहाराभावात् ; अतो ज्ञातृत्वसिद्धिरिति भावः ।

१-छा. ६- प्र. ३- अ. २- वा.

२- ऐतरे- १- छ. १- वा.

३- छठ- २- अ. ५- ब्रा. १३- वा.

४- अ. १ अ. १ वा.

५- अ. ६- अ. ५- वा.

६- अ. ६- अ. ८- वा.

विद्यते न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते । पराऽस्य
शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च ”
“ एष आत्माऽपहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोको
विजिघत्सोऽपिपासस्त्यकामस्त्यसङ्कल्पः ” इत्याद्याः
श्रुतयो ज्ञातृत्वप्रमुखान् कल्याणगुणान् ज्ञानस्वरूप-
स्यैव ब्रह्मणः स्वाभाविकान् वदन्ति; समस्तहेयरहितताञ्च ।

* श्रुतप्रकाशिका *

इति प्रयोगात्, सामान्यधिकनिषेधश्चात्र धूयते, तेनाद्वितीयमिति सामान्यनिषेधस्य
“ छागो वा मन्त्रवर्णा ” इतिन्यायादीश्वररूपद्वितीयविशेषपर्यवसायित्वं सूचितम् ।
पराऽस्येति ज्ञानशक्त्यादीनां स्वाभाविकत्वमुक्तम्, क्रिया-नियमनम् । एष आत्मेति
विशेषविधानम्, विशेषनिषेधश्च । आर्थगुणनिषेधस्य परिहर्तव्यतामभिप्रेत्य ज्ञानस्वरूप-
स्यैवेत्युक्तम् । आविधिकत्वनिराकरणाय स्वाभाविकानित्युक्तम्, समस्तहेयरहिततां
चेत्यनेन आविधिकत्वरक्षा अर्थात्परिहृता । किञ्च ज्ञातृत्वप्रमुखान् कल्याणगुणान्
समस्तहेयरहिततां चेत्यनेन निर्गुणवाक्यस्य सङ्कुचितवृत्तित्वं चोपपादितं भवति ।
तथा हि;—कल्याणगुणानित्यस्यायमभिप्रायः,—गुणविशेषविधानं गुणसामान्य-
निषेधो न बाधितुं प्रभवति, अपि तु तद्व्यतिरिक्तविषय एव भवति; अन्यथा “ न
हिंसात्सर्वाभूतानी ” इति सामान्यनिषेधेन “ अग्नीषोमीयं पशुमालभेत ” इति हिंसाविशेष-
विधानबाधप्रसङ्गादिति । समस्तहेयरहिततां चेत्यस्यायमर्थः,—यथा “ पशुना यजेत ”
“ छागस्य वषायाः ” इत्यादिषु “ छागो वा मन्त्रवर्णात् ” इत्युक्तन्यायात् सामान्य-
शब्दो विशेषदर्शने सति तत्र पर्यवस्यति, तथा गुणसामान्यनिषेधो विशेषगुणनिषेधे
पर्यवस्यतीति । किञ्च सामान्यशब्दानां विशेषपर्यवसायित्वं व्युत्पत्तिसिद्धम्, यथा
गामानय गां वचानेत्यादिषु सामान्यशब्दो विशेषकटाक्षेण प्रयोजकवृद्धेन प्रयुज्यते,

५ भावप्रकाशिका ५

(द्वितीयविशेषपर्यवसायित्वं सूचितमिति) ततश्च ‘ न तस्य कार्यं करणञ्च ’ इत्याथं-
शस्वापि प्रकृतोपयोगित्वमस्तीति भावः (विशेषविधानं विशेषनिषेधश्चेति) अपहत-

* श्रुतप्रकाशिका *

तत एव हि तत्र प्रयोज्यशृद्धश्च न सर्वा गोव्यक्तीरानयति, किन्तु विवक्षितव्याक्ति-
विशेषमेवानयति, तथैव हि तत्र व्युत्पत्तिः, एवं ज्ञातृत्वप्रभुत्वान् कल्याणगुणानित्य-
नेन समस्तहेयरहिततां चेत्यनेन च उत्सर्गापवादन्यायस्सामान्यविशेषन्यायश्च
अभिप्रेतः, उपात्तविशेषव्यतिरिक्तविषये सामान्यशब्दस्य विरोधपरिहाराय सङ्कोच
उत्सर्गापवादन्यायः । अविरोधेऽपि वैयर्थ्यपरिहाराय सङ्कोचश्चेद्वोबलीवर्दन्यायः,
उपात्तविशेषविषये तस्य सङ्कोचस्सामान्यविशेषन्याय इति भिदा । किञ्च, आध्यात्म-
शास्त्रेषु गुणशब्दस्सत्त्वरजस्तमस्तु प्रसिद्धः “न हि तस्य गुणाः सर्वे सर्वैर्मुनिगणै-
रपि । यत्कुं शक्या विमुक्तस्य सत्त्वाद्यैरखिलैर्गुणैः ॥ ” “सत्त्वं रजस्तम इति
गुणाः प्रकृतिसम्भवाः । निर्गुणस्याप्रमेयस्य” “गुणा गुणेषु वर्तन्ते” “कारणं
गुणसङ्गोऽस्य” “निर्गुणं गुणमोक्तृ च” “नान्यं गुणैर्मयः कर्तारम्” “दैवी क्षेपा
गुणमयी मम माया दुरत्यया” “विना हेयैर्गुणादिभिः” “गुणादिदोषांश्च मुने
व्यतीतः” “गुणकलुषस्य सदासनस्य नेते”त्यादिषु । एवं केवलगुणशब्दस्य सत्त्वादि-
परत्वेन प्रसिद्धिप्राचर्यान्निर्गुणशब्दास्सत्त्वादिनिषेधपराः । अयं विषयविभागो
न केवलं भिन्नोपनिषद्वाक्येषु गुणविशेषविधानगुणविशेषनिषेधदर्शनाजिश्चीयते ।

४ भावप्रकाशिका ४

पाप्मेत्यादिना विशेषनिषेधः, सत्यकाम इत्यादिना विशेषविधानमित्यर्थः (वैयर्थ्य-
परिहाराय सङ्कोचश्चेत् गोबलीवर्दन्याय इति) अत्र उपात्तविशेषव्यतिरिक्तविषय
इत्यनुपज्यते (उपात्तविशेषविषये तस्य सङ्कोच इति) न चायं द्वागप्यन्याय एव,
उत्सर्गापवादन्याय एव हि सामान्यविशेषन्यायः । एवमेव हि व्यवहारदर्शनादिति
वाच्यम्,—सामान्यशब्दस्य विशेषातिरिक्तविषयत्वमादाय उत्सर्गापवादन्याये सामान्य-
विशेषन्यायशब्दप्रवृत्तिवत्सामान्यवाचिशब्दस्य विशेषपर्यवसानमादाय द्वागप्यन्यायेपि
सामान्यविशेषन्यायशब्दव्यवहारे दोषामावात्, अत्र गोबलीवर्दन्यायकथनं शिष्या-
नुग्रहार्थं प्रसङ्गात्कृतमिति द्रष्टव्यम् । ननु गुणसामान्यविधानं श्रुतिषु न दृश्यत इति
कथमुच्यते ? ‘यः कालकालो गुणी सर्वविद्य’ इत्यादौ तथा दर्शनादित्याशङ्क्याह
(दोषसमभिव्याहृतेति) दोषाभावसमभिव्याहृतेत्यर्थः । अत्र हि कालकाल्यत्व-
लक्षणदोषाभावरूपा कालकाल्यत्वसमभिव्याहृतस्य गुणशब्दस्य गुणविशेषपरत्वेन

निर्गुणवाक्यानां सगुणवाक्यानां च विषयमपहतपाप्मे-
त्याद्यपिपास इत्यन्तेन हेयगुणान् प्रतिषिध्य सत्यकामः
सत्यसङ्कल्प इति ब्रह्मणः कल्याणगुणान् विदधतीयं
श्रुतिरेव विविनक्तीति सगुणनिर्गुणवाक्ययोर्विरोधाभा-
वादन्यतरस्य मिथ्याविषयताश्रयणमपि नाशङ्कनीयम् ॥

* श्रुतप्रकाशिका *

एकस्मिन्नेव वाक्ये विषयविभागो दृष्ट इत्याह (निर्गुणेति) गुणसामान्यनिषेध-
वद्गुणसामान्यमात्रविधानाभ्युपगमनं निर्गुणवाक्यानां सगुणवाक्यानां चेत्युक्तम्,
न हि श्रुतिषु गुणसामान्यविधानं कचिद्दृश्यते, गुणविशेषां एव हि ध्रुवन्ते; दोष-
समभिव्याहृतगुणशब्दस्तुपादेयगुणपरः “ वर्षायुतैर्यस्य गुणा न शक्याः ” “ स ते
गुणानामयुतैकदेशम् ” नान्तं गुणानां गच्छन्ति ” इत्यादिस्मृतिवचनाभिप्रायेण सगुण-
वाक्यानामित्युक्तम् । तत्र गुणशब्दो दोषप्रतिपक्षवचनः, लोके तथा प्रसिद्धेः,
प्रकरणवशाच्छागपशुन्यायेन कल्याणगुणरूपविशेषपर्यवसानस्य न्याय्यत्वाच्च ।
उक्तन्यायद्वयेन विरोधाभावादपच्छेदन्यायस्याविषयत्वमाह (इति सगुणनिर्गुण-
वाक्ययोरिति) इतिशब्देन पूर्वोक्तसर्वहेतवो विवक्षिताः, उरसर्गापवादस्यायात्
सामान्यविशेषन्यायादध्यात्मशब्देषु गुणशब्दस्य सत्त्वादिषु प्रसिद्धिप्रानुयोजित्यर्थः ।
(सगुणनिर्गुणवाक्ययोरिति) अत्र तु विषयविभागात् विरोध इति नापच्छेदनयः
प्रवर्तत इति भावः (अन्यतरस्य मिथ्याविषयताश्रयणमपि नाशङ्कनीयमिति)

५ भावप्रकाशिका ५

गुणसामान्यविधानासिद्धेरभ्युपगमवाद एव शरणमिति भावः (स्मृतिवचनाभिप्रायेण
सगुणवाक्यानामित्युक्तमिति) अत्र च वाशब्दोऽध्याहर्तव्यः, वचनाभिप्रायेण
वा सगुणवाक्यानामित्युक्तमित्यर्थः । यद्वा, — कथमत्यन्तानुपलभ्यमानस्य गुण-
सामान्यविधानस्याभ्युपगम इत्याशङ्क्याह—वर्षायुतैरित्यादि । स्मृतिवचनाभिप्रायेणेति-
प्रतापिः स्मृतिभिरेतत्तुल्यगुणसामान्यविधायकश्रुत्यनुमानेन सगुणवाक्यानामित्युक्त-
मित्यर्थः । (दोषप्रतिपक्षवचन इति) गुणदोष इत्यत्रेव दोषप्रतिबन्दिगुणसामान्य-
परः उपादेयसामान्यपर इत्यर्थः (प्रकरणवशाच्छागपशुन्यायेनेति) ततश्च स्मृति-

* श्रुतप्रकाशिका *

सगुणवाक्यस्येति न युक्तम्, किन्तु अन्यतरस्येत्युक्तम्. सगुणेन निर्गुणवाक्यस्य वा निर्गुणेन सगुणवाक्यस्य वा बाधाश्रयणमनुपपन्नमित्यर्थः । अत्रायमभिप्रायः,—पूर्वं विरोधो नास्तीति परिहृतम् । इदानीं विरोधाभ्युपगमेऽपि नायमपच्छेदन्यायविषयः, अपि तु विरोधाधिकरणन्यायविषय एवेति । तथाहि; अपच्छेदन्यायो अनियत-विरोधपौर्वापर्यविषयः, उद्गातृप्रतिहर्त्रोरुभयोरपच्छेदनियमो नास्ति, तत्रापि क्रमेणा-पच्छेदोऽप्यनियतः, तन्नियमे सति हि सर्वस्वदक्षिणाकत्वादक्षिणाकत्वविरोध-नियमः, उभयोरप्यपच्छेदे तस्य क्रमभावित्वे उद्गात्रपच्छेदः पूर्वभावी, इतरस्तु चरमभावीति वा विपर्ययेणेति वा-नियमोऽपि नास्ति; अतोऽपच्छेदन्यायविषयः प्रयोगावधिकविरोधः, सगुणनिर्गुणवाक्यविरोधस्तु स्वरूपप्रयुक्तः, विधिनिषेधरूप-तया नियतपौर्वापर्यश्च; अतो विरोधाभ्युपगमेऽप्यनियतविरोधपौर्वापर्यविषयो-ऽपच्छेदनयो नात्र प्रवर्तते, अपि तु विरोधाधिकरणन्याय एव प्रवर्तते, तद्विषये

५ भावप्रकाशिका ५

गतानामपि सामान्यवचनानां विरोधपर्यवसानस्यापेक्षितत्वात्, एतत्सङ्ग्रहाय भाष्ये सगुणवाक्यानामित्युक्तिरुपपद्यत इति भावः । (अत्रायमभिप्राय इति) भाष्ये—सगुण-निर्गुणवाक्ययोर्विरोधाभावादिति वाक्यं समासम् । अन्यतरस्य मिथ्याविषयता-श्रयणमपि नागङ्कनीयमिति वाक्येन विरोधाभ्युपगम इति रोपः पूरणीयः, अपिशब्दश्च भिन्नक्रमः, अतो विरोधाभ्युपगमेपि अन्यतरस्य मिथ्याविषयताश्रयणं न युक्त-मित्यर्थेऽसिद्धयतीति भावः । अतश्च पूर्वं विरोधो नास्तीति परिहृतमित्युत्तरग्रन्थोपि सङ्गतः । इतरथा एकवाक्यत्वे पूर्वमित्युक्तेरसम्भवात् । यद्वा, अत्रायमभिप्राय इत्य-पिशब्दोऽप्राहर्तव्यः, पूर्वमिदानीमिति पदद्वयमप्यविचक्षितं वस्तुस्थितिमनुरुद्धय विरोधो नास्तीत्युक्तम्, विरोधसत्त्वेपि नास्माकं क्षतिरित्यर्थः । (उभयोरपच्छेद-नियमो नास्तीति) अन्यतरमात्रापच्छेदस्यापि सम्भवादिति भावः । (प्रयोगावधि-कविरोध इति) अपच्छेदद्वयनिमित्तकनैमित्तकप्रयोगद्वयस्य युगपदनुपसंहरणीयतया शास्त्रयोर्विरोधः, अतश्च स कादाचित्क इति भावः । (अनियतविरोधपौर्वापर्य-विषय इति) उक्तं हि— “पौर्वापर्यं विरोधश्च पूर्वाप्रामाण्यमेव च । नियमास्मास्ति-तत्रासावपच्छेदनयो भवेत् ”॥ इति । ननु प्रत्यक्षाविरुद्धमत्यनुमानं न प्रवर्तते इति

* श्रुतप्रकाशिका *

हि पौर्वापर्यनियमो विरोधनियमश्च विद्यते । नचाहि ; “औदुम्बरी स्पृष्ट्वाद्वायेत्” इति प्रत्यक्षश्रुतिः । “औदुम्बरी सर्वा वेष्टयितव्या” इति स्मृतिः, तत्र श्रुतिः प्रथमत एव प्रमितिं जनयति, निरपेक्षप्रमाणात्वात् ; स्मृतिस्तु खमूलभूतश्रुत्यनुमानसापेक्ष-तया विलम्बितप्रवृत्तिः, अतस्तत्र पौर्वापर्यं नियतम्, औदुम्बरीस्पर्शतद्वेष्टनयोर्विरोधश्च नियतः, तत्र पूर्वमेव प्रमित्यां जातायां तद्विरुद्धार्थः कालात्ययापदिष्टः स्यात् ; अतो ‘विलम्बितधीहेतोः शीघ्रधीहेतुर्बलीया’ निति न्यायात् पूर्वस्याः श्रुतेर्बलीय-स्त्वमित्युत्तरशास्त्रानुवय एव । नन्वत्राधीतमेव उत्तरशास्त्रमिति चेत्, ततः किम् ? प्रमित्यनुदयो ह्यनुदयः, न तु शब्दानुदयः, आदित्यो यूप इतिवत् । ननु तत्र स्मृतिस्व-श्रुतित्वे बाध्यबाधकभावप्रयोजके नैवम्,—स्मृतिस्त्वश्रुतिस्त्वयोः पौर्वापर्यहेतुत्वात्तेन सिद्धं पौर्वापर्यमेव बाध्यबाधकभावहेतुरिति न्यायसाम्यात्सगुणवाक्यबलीयस्त्व-मिति । यद्वा माभूद्विरोधाधिकरणन्यायः, अत्र उपक्रमाधिकरणन्याय एव प्रवर्तते,

५ भावप्रकाशिका ५

विरोधाधिकरणन्यायः, स नात्र प्रवर्तते . यदि प्रत्यक्षानुमानवत् शीघ्रमन्धरगामित्व-सामान्यात् सगुणनिर्गुणवाक्ययोस्तद्विषयत्वम्, तर्हि निर्गुणवाक्यस्य स्मृतिवद-प्रामाण्यमेव स्यात् । यदि चाप्रामाण्यमिष्टं तर्हि अपच्छेदन्यायो वा किमिति न प्रवर्तते . अपच्छेदन्यायस्य नियतपौर्वापर्यविषयप्रवृत्तौ सर्वासमना अप्रामाण्य-प्रसङ्गमयाद्वि अपच्छेदन्यायस्याप्रवृत्तिरुच्यते; अतः भुतिविषयेन विरोधाधिकरण-न्याय इत्यस्वरसादाह (यद्वा माभूदिति) (उपक्रमाधिकरणन्याय एवेति) ‘प्रजापतिर्वरुणायाश्चमनयत् स स्वां देवतामाच्छेत् सपर्यदीर्यत स एतं वारुणं चतु-ष्कपालमपश्यत् तन्निरवपत्’ इत्युपक्रम्य उपसंहारे श्रूयते,—‘वावतोऽश्वान् प्रति-गृहीयाच्चावतो वरुणांश्चतुष्कपालान्निर्वपे’दिति । तत्र उपक्रमेऽर्थवादे अश्वदातुः प्रजापतेर्वारुणोष्टिः प्रतीयते । उपसंहारे च प्रतिगृहीतुः, द्वयोर्विरोधे सति ‘गुण-त्वादनुवादत्वादर्थवान्नस्य लक्षणा । विध्युद्देशो जघन्योपि स्वार्थहानि न गच्छति ॥ इति पूर्वपक्षे प्राप्ते गुणभूतस्याप्यर्थवादस्यांसङ्गात्तविरोधित्वेन प्रयत्नत्वाद्विध्युद्देशस्य प्रबानत्वेऽप्यलब्धत्वात्मकत्वात् प्रधानभूतो विध्युद्देशः स्वयमलब्धत्वात्मा लब्धत्वात्मानमर्थ-वादं प्रक्रमस्य बाधितुमसमर्थः स्वयमेव तदानुगुण्यं भजत इति प्रतिगृहीयादित्यस्य

* भूतप्रकाशिका *

विरोधौर्वापर्यनियमात् ; अतः सगुणवाक्यप्रतिबद्धत्वाभिर्गुणशास्त्रानुरय एवेति । ननु प्रथमप्रवृत्तं विलास्यतस्योत्पत्तिप्रतिबन्धकं चेत्—नेदं रजतमिति ज्ञानोदयमिदं रजतमितिधीः प्रतिवध्नात्विति चेन्न; सत्तया ज्ञायमानतया च ज्ञापकयोरत्यन्तवैषम्यात्, सत्तया ज्ञापकं हि प्रमाणं पूर्वोपरपरामर्शनिरपेक्षं ज्ञानं जनयति; तत्रोत्पन्नं ज्ञानं “पूर्वावाधेन नोत्पत्तिरुत्तरस्य हि सिध्यती”ति न्यायात् पूर्वं बाधित्वैवादेति, ज्ञायमानतया ज्ञापकन्तु योग्यतापरामर्शोदिसापेक्षं प्रमितिं जनयति, तत्र परामर्शदशायां पूर्वप्रमाणेन विरुद्धप्रमितिश्चेत्सा प्रमितिरुत्तरोत्पत्तिं प्रतिवध्नातीति; एवं तर्हि नेदं रजतमितिज्ञानस्य इदं रजतमिति परामर्शसापेक्षत्वात् पूर्वज्ञानेन प्रतिबद्धस्य नेदं रजतमिति ज्ञानस्यानुदयप्रसङ्ग इति चेन्न इन्द्रियस्य प्रत्यभिज्ञेतरज्ञानजनने पूर्वपरामर्शनिरपेक्षत्वात् . इहापि शुक्तिरियमिति शुक्तित्वविषया सुत्तरप्रमितिः ।

* भावप्रकाशिका *

विजयार्थमन्तर्भाव्य प्रतिग्राह्येदित्येवं दातुरेवेष्टिरिति सिद्धान्तितम् । ततश्च सगुणवाक्यस्य भेदग्राहिप्रत्यक्षस्य वा प्राक् प्रवृत्तत्वेन उपक्रमाधिकरणन्याय एव प्रवर्तते इत्युपक्रमनयः । (सत्तया ज्ञायमानतया वेति) ननु रजतमिति ज्ञानस्याप्रामाण्यशङ्कास्कन्दितत्वाच्चदनास्कन्दितज्ञानस्यैव विपरीतज्ञानप्रतिबन्धकत्वात्नेदं रजतमिति ज्ञानोत्पत्तौ न विरोधः । नचाप्रामाण्यशङ्कायां अपि विषयसंशयपर्यवसन्नतया तस्याप्यनुत्पत्तिरशङ्कनीया अप्रामाण्यशङ्कासामग्र्या फलबलादुत्तेजकत्वकल्पनादित्येतावतैव परिहारसम्भवात् व्यर्थेयं प्रपञ्च इति चेत् ; शिष्यशिक्षार्थतया प्रपञ्चनोपपत्तेः ; नच सगुणत्वज्ञाने तद्विरुद्धनिर्गुणत्वज्ञानस्य उपक्रमाधिकरणन्यायेनानुत्पादे षोडशग्रहणप्रतीतौ तद्विरुद्धग्रहणप्रतीतेरनुदयप्रसङ्गः , तथा अपचक्षेदस्थलेपि पूर्वविरुद्धप्रतीत्यनुत्पादप्रसङ्ग इति वाच्यम् ; उपक्रमाधिकरणन्यायस्य एकवाक्यतास्थल एव प्रवृत्तेः , ग्रहणाग्रहणादिस्थले तु तदभावात् । नच सगुणनिर्गुणवाक्ययोरप्येकवाक्यता नास्तीति वाच्यम् , ‘एको देवस्सर्वभूतेषु गूढस्सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा । कर्माध्यक्षस्सर्वभूताधिवासस्साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च ’ इत्यादावेकवाक्यत्वप्रतीतिस्तजुस्यत्वाच्च निर्गुणवाक्यान्तरस्यापि न तद्विरुद्धार्थप्रतीतिजनकत्वमिति भावः । (इदं रजतमिति परामर्शसापेक्षत्वादिति) इदं रजतमिति ज्ञानस्य नेदं

* श्रुतप्रकाशिका *

शुक्तिव्यप्रतीतिश्च न रजतप्रतिपत्तिसापेक्षत्वम्, शुक्तिव्ये गृहीते सति तद्ग्रहणफलभूतो
नेवं रजतमिति व्यवहारां नमुल्लिखितत्वात्प्रतियोगिसापेक्षः प्रवर्त्तते, तत्सापेक्षत्वं
च शब्दस्वभावाधीनम्, अतः शुक्तिज्ञानं रजतज्ञाननिरपेक्षमुदयमानं पूर्वं बाधित्वै-
वोदेति, अतो नियतविरोधपौर्वापर्यविषयविरोधाधिकरणन्याय एवात्र प्रवर्त्तते
न त्वपच्छेदनयः, स चेदृशस्थले यदि प्रवर्त्तते पश्चालम्भनमकर्तव्यं स्यात्, चरम-
भाविनो न हि स्यादिति निषेधस्य प्रबलत्वात्; ततश्चानुष्ठानविरोधः, सगुणनिर्गुण-
वाक्ययोर्विरोधपौर्वापर्यनियमः परेणैवोक्तः, अतोपि विरोधाधिकरणन्यायविषयत्वेनात्र
अपच्छेदन्यायानवकाशस्तस्यगुणवाक्यानां बलीयस्त्वं सिद्धमिति; एतदभिप्रायेणान्यतर-
स्येत्युक्तम् । उपाध्यनुक्तिपूर्वकश्रुत्युक्तानां गुणानां निरुपाधिकत्वस्य स्वतःप्राप्तत्वात्
स्वाभाविकत्वश्रुतेः 'नान्यो हेतुर्विद्यत ईशनाये'ति ईशनस्य हेत्वश्रवणेन तदौपधिक-
गुणानामपि निरुपाधिकत्वसिद्धेर्ज्ञानशक्त्यादितारतम्योपाधिभूतकर्मसम्बन्धानपथपूर्वः
कसत्यकामत्वाद्युक्तेः- " त इमे सत्याः कामाः " इति स्वरूपवत्सत्यत्वश्रुतेः " परास्य
शक्तिः " 'ते ये शत'मित्यादिभिर्गुणानामपरिच्छिन्नत्वप्रतिपादनेन कर्मसम्बन्धव्यापक-
परिच्छेदनिवृत्त्या व्याप्यकर्मसम्बन्धनिवृत्तेरर्थसिद्धत्वात् स्वाभाविकत्वकण्ठोक्तिरहित-
गुणपरवाक्येष्वपि सर्वशास्त्राप्रत्ययन्यायेन गुणानां स्वाभाविकत्वसिद्धेः 'आनन्दं
ब्रह्मण' इत्यादितात्पर्यलिङ्गप्राचुर्यादुत्सर्गापवादस्यासामान्यविशेषन्यायाभ्यां विषय-
विभागादेकत्वां श्रुतावेव विषयविभागस्य दृष्टतया च विरोधाभावादपच्छेदन्याया-
विषयत्वाद्विरोधे सत्यपि विरोधाधिकरणन्यायेन सगुणवाक्यप्राबल्यात् 'यस्तत्सर्वज्ञ'

५ भावप्रकाशिका ५

रजतमिति ज्ञानोपजीव्यत्वात्, उपजीव्यविरोधेन कथं तद्विरुद्धोत्पत्तिरिति शङ्कार्थः ।
(शुक्तिव्यविषया श्रुतरप्रमिति रिति) इदमुपलक्षणम्, रजतत्वाभावविषयत्वेपि इदं रजत-
मिति ज्ञानस्य प्रतियोगिज्ञानत्वेन प्रतियोगिविषयत्वमात्रेण उपजीव्यत्वेपि पुरोवर्तिनि
रजतविषयत्वांशेऽनुपजीव्यत्वेन तदभावावगाहने दोषाभावात्, उदीर्यमानमिति
पाठे 'इण गतौ' इति घातोरूपमिति द्रष्टव्यम् (आनन्दं ब्रह्मण इत्यादितात्पर्यलिङ्ग-
प्राचुर्यादिति) ब्रह्मापेक्षयापि तद्गुणभूतानन्दवेदनस्यैव फलवत्त्वावेदनेन श्रुतेः ब्रह्मा-
नन्दे तात्पर्यावगतेरिति भावः ॥

आनन्दबलव्याप्तगुणविषयत्वम् ॥

१ “भीषाऽस्माद्वातः पवते” इत्यादिना ब्रह्मगुणानारभ्य २ “ते ये शतम्” इत्यनुक्रमेण क्षेत्रज्ञानन्दाति-

* श्रुतप्रकाशिका *

इत्यादिपूपासनविधिरहितेषु वाक्येषु स्वरूपवत्प्रतिपन्नत्वात् मानान्तरागोचरतयानुवाद-विषयत्वासम्भवेन निषेद्धमशक्यत्वात् “आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः” ‘सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म यो वेद’ ‘आत्मानमनुविद्य ब्रजनत्येतारं च सत्यान् कामान्’ इति कचिदुपास्य-त्वश्रवणस्य स्वरूपेऽपि तुल्यत्वादध्यात्मशास्त्रेषु सत्त्वादौ गुणशब्दस्य प्रसिद्धि-प्राप्त्युक्तं च निर्गुणवाक्यविषयत्वाभावाद्वाद्यतर्काणां कालात्ययापदिष्टत्वादवधारण-द्वयसहिताद्वितीयश्रुतिज्ञानानन्दस्वरूपत्ववाक्यनसनिवृत्तिज्ञेयत्वनिषेधरूपार्थगुणनिषे-धानां परिहृतत्वाच्च निरुपाधिका ब्रह्मगुणा इत्युक्तवक्ष्यमाणाऽर्थसङ्ग्रहः प्रवृत्ति-सौकर्याय दर्शितः । सत्यं ज्ञानमिति ज्ञानपदेन सिध्यन्नार्थगुणनिषेधः पूर्वं परिहृतः ॥

अथैतदनुवाकोपसंहारे “यतो वाचो निवर्तन्ते अमप्य मनसा सह” इति वाक्-मनसनिवृत्त्यभिधानाभिर्निर्गुणत्वं फलितम्, अतस्तदैकाध्याच्च सत्यज्ञानादिव्याक्यस्य निर्विशेषपरत्वमिति शङ्कायामार्थगुणनिषेधपरतया परोक्तस्यास्य वाक्यस्योक्तार्था-नुगुण्यमुपपादयति (भीषाऽस्मादित्यादिना) भीषास्मादित्यनेन आज्ञापयितृत्वमुच्यते । (क्षेत्रज्ञानन्दातिशयमुक्तेति) अत्र निर्विशेषत्वं प्रतिपिपादयिषितं चेत् गुणानां क्रमेण न्यूनतां प्रतिपाद्य सर्वाभावे पर्यवसितं [तुं] युक्तम्, अत्र तु क्रमेण गुणानामा-धिव्यमुक्त्वा वाक्यमनसनिवृत्त्यभिधानमानन्त्यादेवेत्यभिप्रायः, यथा “संख्यातुं नैव शक्यन्ते गुणा दोषाश्च सांक्षिण्ये । आनन्त्यात्प्रथमो राशिरभावादेव पश्चिमः ॥” इति । प्रथमं मनुष्यान्न्दमारभ्य क्रमेणातिशयो दर्शितः, साधु युवाऽध्यायकः, साधु-यथा

ध भावप्रकाशिका ध

पर्यवसितं युक्तमिति पाठः— पर्यवसानं युक्तमित्यर्थः । पर्यवसितं युक्तमिति कचित्पाठो दृश्यते, तत्र ‘अमु क्षेत्रेण’ इत्यस्मात् अपूर्वात् ‘वष्टिवागुरिरङ्गोपम-वाप्योरुपसर्गयो’रिति अवशब्दान्तलोपे तुमन्प्रत्यये सति कचिच्चिर्बाहो द्रष्टव्यः । ‘यो अन्त कर्मणि’ इत्यस्मात्तुमन्प्रत्यये तस्य कित्वाभावात् ‘यतिस्यतिमास्या’मिति कित्व-

शयमुक्त्वा १ “यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा

* श्रुतप्रकाशिका *

विधि, सन्यक्तसम्प्रदायसिद्धतया स्वरवर्णादिभ्रंशरहितं वा, युवशब्देन प्रत्यग्रत्वं विवक्षितम्, अविस्मरणान्नित्यनवं यथा भवति तथा अध्ययनवानित्यर्थः । यद्वा स्वसमवयवस्कानां सर्वेषामध्यापकः, तदधिकज्ञान इत्यर्थः । आशिष्ठः—आशुतरक्रियः । यद्वा अशनक्षमः, अरोग इत्यर्थः । यद्वा आशीर्वादविषयभूतः, सर्वानुरञ्जक इत्यर्थः । ‘सर्वान् देवान् नमस्यन्ती’तिवत् । बलिष्ठः—मनोबलवान् । द्रढिष्ठ इति शरीरबलस्योक्तत्वात् । यद्वा द्रढिष्ठः—द्रढतरः, न स्वव्यवस्थितस्वभाव इत्यर्थः । बलिष्ठः—शारीरमानससर्वविधबलवान् । वित्तस्य पूर्णा—वित्तन पूर्णा । “पूरणगुणसुहितार्थसद्व्ययतन्व्यसमानाधिकरणेने”तिपष्ठचनुज्ञानात् । स एको मानुष आनन्दः, एवं गुणसमुदायं विभूतिपौष्कल्यं चोक्त्वा स एको मानुष आनन्द इति श्रुत्या स्वरसतः तत्त्वैवानन्दत्वमुक्तम् । अनुकूलत्वं ह्यानन्दत्वम् । निवर्त्यानिष्टत्वेष्टसाधनत्वानपेक्षमिष्टत्वमनुकूलत्वम्, उक्तलक्षणयोगात् गुणविभूत्योरानन्दत्वमुपपद्यते, तद्विषयज्ञानस्याप्यनुकूलत्वं विषयानुकूलत्वकृतमित्यन्वयव्यतिरेकसिद्धम् । एवं च सति श्रुतिस्वरस्य सिध्यति, गुणविभूतिप्रकर्षमुक्त्वा स आनन्द इति श्रुतम्, न तु तद्विषय-

५ भावप्रकाशिका ५

प्राप्ते रभावात्, अत एवानन्दमयाधिकरणे वक्ष्यत्याचार्यः, पर्यवस्यन्तः पर्यवसितुं प्रवृत्ता इति । (नित्यनवं यथा भवति तथेति) युवा चासावध्यायकश्चेति समासः, अध्यायकस्य च युवत्वमध्ययनद्वारा पर्यवस्यतीति भावः । (आशुतरक्रिय इति) आशुतरक्रियावति वर्तमानात् आशुशब्दादिपुप्रत्यये टिलोपे रूपम्, आशुमच्छब्दात् विमतोर्लुगिति लुकि वा रूपं द्रष्टव्यम् (अशनक्षम इति) अशनम्—आशः, ततो मत्स्वन्तादिष्ठन्प्रत्ययः, आशीर्वादविषये वर्तमानादाशीशब्दान्मत्स्वन्ताद्वा इष्टनि आशिष्ठ इति रूपम्, सर्वत्र विमतोर्लुगिति इष्टन्प्रत्ययः, मतोश्च लुक् ‘पूरणगुणसुहितार्थे’ति सुहितशब्दस्य तृप्त्यर्थत्वात्पूरणस्यापि तृप्तिरूपत्वादिति भावः । ननु पूरणगुणेत्यत्र पूरणशब्द इति मन्तव्यः, तस्य पूरणप्रत्ययपरत्वात्. (पष्ठचनुज्ञानादिति) षष्ठीसमासनिषेधपरेणानेन सूत्रेण पष्ठचनुज्ञानादित्यर्थः । (निवर्त्यानिष्टत्वेति) अनिष्ट-

* श्रुतप्रकाशिका *

ज्ञानमिति । युवत्वाद्यनेकगुणान् विभूतिमप्युक्त्वा तत्समुदायमानन्दशब्देन निर्दिश्य तस्यानन्दस्य निरतिशयत्वप्रतिपादनात् सर्वगुणानां विभूतेश्चानवधिप्रकातिशयत्वं प्रतिपादितं भवति; अनुकूलज्ञानत्वमेवानन्दत्वमिति गुणाविभूतिविषयज्ञानस्यानन्दत्वे ऽपि तस्यानन्दस्य निरवधिप्रकातिशयत्वोक्त्या गुणाविभूत्योऽप्यनवधिप्रकातिशयत्वमर्थादुक्तं भवति, तदानन्त्यस्य गुणाविभूत्यानन्त्यनिबन्धनत्वादिति । आरम्भेति—उपक्रमानुगुणमुपसंहृतवाक्यं नेयमिति भावः । श्रोत्रियस्य चाकागहतस्येति—वाक्यैर्मुक्तानन्दस्य भगवदानन्दसाम्यमुक्तं भवति । बद्धशरायां निरतिशयानन्दासम्भवात् । श्रोत्रियः—ब्रह्मनिष्ठः । अकामहतः—निवृत्ताविद्यत्वात्समस्तसांसारिकभोगानुपहतः ‘स एकः प्रजापतेरानन्दः, इत्यन्तेन क्षेत्रज्ञानन्दातिशय उक्तः, ‘स एको ब्रह्मण आनन्दः’ इति भगवदानन्द उच्यते; चतुर्मुखानन्दपरत्वे ब्रह्मशब्दस्त्वारस्यात् “परं जैमिनिर्मुल्यत्वात्” स्याच्चैकस्य ब्रह्मशब्दवत्” इति ब्रह्मशब्दस्य तत्रैव मुख्यवृत्तत्वस्य सूत्रितत्वात्, भाष्ये प्रथमसूत्रस्य ब्रह्मशब्दव्याख्यानावसरं प्रपञ्चितत्वाच्च ‘ब्रह्मविदामांति’ ‘ब्रह्मणा विपश्चिता’ ‘आनन्दं ब्रह्म’ ‘असद्व्रक्षेति वेद चेत्’ ‘अस्ति ब्रह्मेति चेद्वद’ इति प्रकरणस्य ब्रह्मशब्दानां ब्रह्मपरत्वात् प्रकरणविरोधश्च । आनन्दं ब्रह्मणो विद्वानिति पूर्वत्रांशत्र च आनन्दप्रतियोगिषष्ठ्यन्तब्रह्मशब्दस्त्वारस्यविरोधश्च ‘सैवानन्दस्ये’ति प्रक्रान्तब्रह्मानन्दस्य चतुर्मुखानन्देनोपसंहारानुपपत्तिश्च “तदप्येष श्लोको भवति” इति ब्रह्मानन्दं प्रकृत्य वक्ष्यमाणस्य श्लोकस्य उक्तविषयत्वविरोधश्च “स एकः प्रजापतेः” इति निरुपपदैकवचनान्तप्रजापतिशब्दस्त्वारस्यभङ्गश्च । न च तज्जात्येकवचनम्, बहुवचनैकवचनविबद्धायां बहुवचनैकवचनप्रकरणत्वात् । देवानां देवगन्धर्वाणां मनुष्यगन्धर्वाणां भिन्द्रस्य बृहस्पतेः प्रजापतेरिति हि निर्दिश्यते, अतः प्रजापतिशब्दश्चतुर्मुखपरः, स एको ब्रह्मण इत्यत्र ब्रह्मशब्दो भगवत्परः; ‘ते ये शतम्’ ‘स एक’ इति भगवदानन्दस्य कथं परिच्छिन्नत्वमिति चेत्, न; परिच्छिन्नत्वमेकक्षणाद्वै बहूनि योजनानि गच्छतो रवेः क्षिप्तपुरिव सर्पतीत्यादिषु साम्यकथनं यथा गतिमान्यनिवृत्तिपरम्, न तु परिच्छिन्नत्वपरम्, तद्वत्ते ये शतं स एक इति निर्देशोऽपि चतुर्मुखानन्दाधिकाभिप्रायः, न तु परिच्छेदरूप इति । यद्वा ते ये शतमिति स एक इत्यस्य निर्देशस्य संख्याविरोधपरत्वेऽप्यानन्दस्यापरिच्छिन्नत्वं फलितम् । ‘अण्डानां

सह । आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्” इति ब्रह्मणः कल्याण-
गुणानन्त्यमत्यादरेण वदतीयं श्रुतिः । “ सोऽश्नुते
सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा विपश्चिता” इति ब्रह्मवेदन-

* श्रुतप्रकाशिका *

तु सहसायां सहसाययुतानि च । ईदृशानां तथा तत्र कोटिकोटिशतानि च ॥ रोम-
कूपेष्वनन्तानि ब्रह्माण्डानि अमन्ति ते” इत्यादिबचनैरण्डानामनन्तत्वेन तत्र तत्र
चतुर्मुखानामनन्तान्यात् कालत्रयवर्तिसमस्तब्रह्माण्डगतचतुर्मुखानन्दापेक्षया शत-
गुणत्वात् ‘ मेरोरिवानुर्यस्यैतद्ब्रह्माण्डमखिलं मुने” इत्युक्तत्रिपाद्विभूतिमत्तया च
अगवदानन्दस्यात्यन्तमानन्त्यसिद्धेरिति (कल्याणगुणानन्त्यमिति) न हि क्रमेण
गुणापकर्ष उक्तः, किन्तु गुणानां प्रकर्ष एवोक्तः, अतो गुणप्रकर्षस्य निरति-
शयत्वाद्वाङ्मनसनिवृत्तिरिति भावः । (अत्यादरेणेति) ब्रह्मस्वरूपादपि तद्गुणे-
ष्वावरातिशय उक्तः, ‘ आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्’ इति हि श्रुतिः, न त्वानन्दान्वितं ब्रह्म
विद्वानिति भावः । (इदं श्रुतिरिति) निर्गुणपरत्वेन त्वयोक्तैतत्प्रकरणस्या श्रुतिरप्य-
सदुक्तार्थानुगुणैवेति भावः । एवमार्थगुणनियेधनिरासद्वारा प्रकरणगतवाक्यान्तरेण
गुणानन्त्यपरेणैकाध्यात्मसत्यज्ञानादिवाक्यस्य सविशेषविषयत्वमुक्तम् । अथ स्ववा-
क्यैकदेशेनापि सविशेषपरत्वमुपपादयति (सोऽश्नुत इत्यादिना) (फलमवगम-

अ भावप्रकाशिका च

निवर्तकत्वेत्यर्थः (चतुर्मुखानन्दाधिक्याभिप्राय इति) ते ये शतमित्यत्र शतशब्दो-
ऽधिकसङ्ख्यापरः, अतो न परिच्छिन्नत्वमिति भावः । प्राकरणिकवाक्यानां सङ्ख्या-
विशेषपरत्वात् ते ये शतं प्राजापतेरित्यत्रापि सङ्ख्याविशेषपरत्वमेवोचितमित्यन्यथा
निर्वाहमाह (यद्वा ते ये शतं स एक इत्यस्येति) कालत्रयवर्तिप्राजापत्या-
नन्दत्वेः कथिते अपरिच्छिन्नत्वं सिद्धयतीति भावः । (त्रिपाद्विभूतिमत्तया चेति)
अनु- अगवदानन्दस्यापरिच्छिन्नत्वे निश्चित्य ते ये शतमितिवाक्येन प्रतिपाद्यमानं
परिच्छिन्नत्वं कथं सङ्गतमिति वदन्तं प्रति त्रिपाद्विभूतिमत्तयानन्दानन्त्यकथनं
कथमुपयुज्यतामिति ज्ञेयम् । अत्र केचित्, कथं परिच्छिन्नत्वमिति चेदित्येव पाठः,

१०३३-इति भाव-प्रकाशिका-पुस्तकम् ॥

फलमवगमयद्वाक्यं परस्य विपश्चितो ब्रह्मणो गुणा-

* श्रुतप्रकाशिका *

यद्वाक्यमिति) ब्रह्मविदामोति परमिति ब्राह्मणे ब्रह्म तद्वेदनं प्राप्तिः प्राप्यं चेति चतुष्टयमुक्तम् ; एतद्विवरणं सत्यं ज्ञानमित्यादिमन्त्रेण क्रियत इति श्रुतिरेवाह 'तदेषाभ्युक्ते'ति तदेव ब्रह्माभिमुखीकृत्य ऋगोपाऽप्येतुभिरुक्तेत्यर्थः । मन्त्राणां ब्राह्मणविवरणरूपत्वदर्शनात् उपक्रमाधिकरणविषयवाक्ययोरिव आपातविरोध-प्रतीत्यभावान्मन्त्रब्राह्मणयोर्भित्तिनिर्दोषत्वाविरोधाच्च मन्त्रापेक्षया ब्राह्मणमावलम्ब्य-वादोऽनुपपन्नः । स्फुटप्रतिपत्तिहेतुत्वतदभावविव प्राबल्यदौर्बल्यशब्दविवक्षितौ चेन्न विरोधः, "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मे"ति ब्रह्मशब्दो विवृतः, "यो वेद निहितं गुहाया"मिति विच्छेदः "परमे व्योमन् सोऽरजुते"इति प्राप्तिः, "सर्वान् कामान्" इत्यादिना प्राप्यम् ; तत्र परशब्दार्थविवरणमेतदिति दर्शयितुं परस्य विपश्चितो

५ भावप्रकाशिका ५

तस्य चायमर्थः, ते ये श्रुतमितिवाक्येन कथमपरिच्छिन्नत्वं प्रतीयताम् ? प्रत्युत परिच्छिन्नत्वमेव प्रतीयते, अतोऽपरिच्छिन्नत्वं न सिद्ध्येदित्येतावत्पर्यन्तमाह्वयं वर्णयन्ति, अतस्तत्परिहर्त्राचानेन श्रुतिवाक्येन परिच्छिन्नत्वासिद्धिरप्युपपादनीया, आनन्दस्यापरिच्छिन्नत्वक्रमोपि प्रदर्शनीय इत्यभिप्रेत्यानेन वाक्येन परिच्छिन्नत्वासिद्धिमुपपाद्य प्रमाणान्तरेणापरिच्छिन्नत्वमप्युपपाद्यत इति वदन्ति । अपरे तु, - 'श्रुतं प्रजापतेरानन्द'इति श्रुतिस्मारस्यविरोधेन कालत्रयवर्तिप्राजापत्यानन्दमात्रपरतया वा श्रुतशब्दस्याधिकसङ्ख्यामात्रपरतया वा किमिति व्याख्यायते ; यथाश्रुतार्थ एव प्राह इति तटस्थशङ्कामपाकरोति मेरोरिवाणुरिति वदन्ति । ननु 'ब्रह्मविदामोति पर'मिति ब्राह्मणे ब्रह्मण एव प्राप्यत्वप्रतिपादनादोपोऽस्य परमानन्द इति ब्रह्मण एव विदुषामानन्दत्वश्रवणेन कामानाह तदग्रेदप्रतीतेः ब्राह्मणस्य मन्त्रविवरणरूपत्वेन प्रवर्तनात् ब्राह्मणानुसारेणैव सहब्रह्मणेतिमन्त्रार्थो वर्णनीयः, यथा पैङ्गी-रहस्ये ब्राह्मणानुसारेण द्वापुष्येतिमन्त्रार्थवर्णनमित्याशङ्क्याह (मन्त्राणां ब्राह्मणविवरणरूपत्वदर्शनादिति) मन्त्राणामपि ब्राह्मणविवरणरूपत्वदर्शनाद्विवरण-रूपत्वरूपः प्राबल्यहेतुर्द्वयोरप्यवशिष्ट इति भावः । (स्फुटप्रतीतिहेतुत्वेति) प्रायेण भाषणानां स्फुटप्रतिपत्तिहेतुत्वमस्ति, मन्त्रास्तु गहना भवन्तीत्येतावता

नन्त्यं ब्रवीति । विपश्चिता ब्रह्मणा सह सर्वान् कामान्
समश्नुते । काम्यन्त इति कामाः कल्याणगुणाः । ब्रह्मणा

* श्रुतप्रकाशिका *

ब्रह्मण इत्युक्तम्, विपश्चित्वमपि भोग्यगुणत्वेनोक्तम् । वाक्यस्यार्थं वक्तुं पदानामन्वयं
दर्शयति (विपश्चितेति) किमत्र गुणवाचिपदमिति शङ्कायां “ यदा सर्वे प्रमु-
च्यन्ते कामा येऽस्य हृदि स्थिताः ” इति त्याज्यतयोक्तकामन्यावृत्त्यर्थमवयवशक्त्या
व्याचष्टे (काम्यन्त इति) ब्रह्मवेदनफलतया मुक्तानुभाव्यत्वादिह त्याज्यकामपर-
त्वानुपपत्तेः काम्यत्वस्य ब्रह्मस्वरूपेऽपि सम्भवे सत्यपि व्यतिरेकनिर्देशाद्बहुवचना-
न्तत्वादवयवशक्तेः तदुक्तभोग्यत्वस्य च गुणेषु सम्भवात् “ स वा एतेन दिव्येन
चक्षुषा मनसैतान् कामान् पश्यन् रमते य एते ब्रह्मलोके ” “ य इहात्मानमनु-
विष्य ब्रजन्त्येतांश्च सत्यान् कामान् ” “ त इमे सत्याः कामाः ” इत्यादिश्रुत्यन्तरै-
काध्याच्च कामशब्दवाच्याः कल्याणगुणा इत्यर्थः । कस्येमे गुणास्सह-
भावश्च ब्रह्मणः पुत्रेण सहौदनं भुङ्क्त इत्यत्र पुत्रस्येव किं भोक्तृतया ? उत क्षीरेण
सहौदनं भुङ्क्त इत्यत्र क्षीरस्येव भोग्यतया ? इति शङ्कां च परिहरन्वाक्यार्थमाह
(ब्रह्मणेति) अस्य वाक्यस्य प्राप्यवाचिपरशब्दब्रह्मनिवरणरूपत्वात् सर्वान् कामान्
सह ब्रह्मणेति भोग्यवाचिपदेनाव्यवहितप्रयोगस्तारस्याच्च सहशब्दो भोग्यसाहित्य-
परः, सन्निहितं ब्रह्मैव च गुणानामाश्रयः, अतोऽनन्तगुणविशिष्टं ब्रह्मानुभवती-
त्यर्थः । “ सह युक्तेऽप्रधाने ” इति शब्दानुशासनवशात्सहशब्देनाप्राधान्यं ब्रह्मण

५ भावप्रकाशिका ५

ब्रह्मणप्राबल्योक्तिश्चेदिष्टमेवेत्यर्थः । नन्वानन्दमयाधिकरणे मन्त्राणां प्राबल्यं
केचिद्वदन्तीति मन्त्रप्राबल्यस्यैव परोक्तत्वोपन्यासाच्चद्विरोध इति चेन्न, तस्यापि
मतान्तरत्वेनाविरोधादिति द्रष्टव्यम् । ननु विपश्चित्वश्रवणात्तस्य च भोक्तृत्वानु-
गुणत्वाद्ब्रह्मणो भोक्तृसाहित्यशङ्कां व्युदस्यति (विपश्चित्वमपि भोग्यगुणत्वेनोक्त-
मिति) न च तस्यापि कामशब्दनिर्दिष्टत्वात् पृथङ्निर्देशवैयर्थ्यमिति शङ्कनीयम् ।
गोबलीवर्दन्यायेन प्राधान्यनिवृत्त्या पृथङ्निर्देशोपपत्तेरिति भावः (व्यतिरेकनिर्देशा-
दिति) कामान् सह ब्रह्मणेति गिज्ञतया निर्देशादित्यर्थः । (अव्यवहितप्रयोग-

सह तद्गुणान् सर्वानश्नुत इत्यर्थः । दहरविद्यायां
 “तस्मिन् यदन्तस्तदन्वेष्टव्यम्” इति वद्गुणप्राधान्यं वक्तुं
 सहशब्दः । फलोपासनयोः प्रकारैक्यं “यथा क्रतुर-
 स्मिन् लोके पुरुषो भवति तथेतः प्रेत्य भवति”
 इति श्रुत्यैव सिद्धम् ॥

* श्रुतप्रकाशिका *

आशङ्क्य तत्परिहाराय सहशब्दप्रयोजनमाह (दहरेति) यो वेदेति विहिते वेदने
 गुणानां प्राधान्यसूचकः सहशब्दः, दहरविद्यायामुपासने हि गुणप्राधान्यमुक्तम्, तथा
 अत्राप्युपासने गुणप्राधान्यं वक्तुं सहशब्द इत्यर्थः । फलदशायां गुणप्राधान्यश्रवणा-
 दुपासने गुणप्राधान्यं कथं सिध्यतीत्यत्राह (फलोपासनयोरिति) फलोपासनयो-
 रभयोरपि सगुणत्वं गुणप्राधान्यं च तुल्यप्रकारमित्यर्थः । गुणप्राधान्यं वक्तु-
 मित्यनेनापि सहशब्दस्य भोग्यसाहित्यपरत्वं सिद्धम्, अन्यथा भोक्तृप्राधान्यं हि
 सिध्येत्, न तु भोग्यगुणप्राधान्यमिति । श्रुत्यैवेत्येवकारेण उक्तन्यायस्य पुरुषबुद्ध्युत्प्रेक्षा

४ भावप्रकाशिका ४

स्वारस्याच्चेति) ब्रह्मणा सह सोधुते सर्वान् कामानिति यदि स्यात् तदा स्यादपि
 भोक्तुः तच्छब्दनिर्दिष्टस्य साहित्याश्रयत्वशङ्केति भावः (तत्परिहारायेति) इष्टा-
 पत्त्या तत्परिहारायेत्यर्थः (तस्मिन् यदन्तस्तदन्वेष्टव्यमिति वदिति) इदञ्च तस्मि-
 नित्यस्य दहराकाशपरत्वमित्यभ्युपेत्य गुणस्यैवान्वेष्टव्यत्वमुच्येत इत्यभिप्रेत्याक्तम्,
 वस्तुतस्तु तस्मिन् यदन्तरित्यत्र तच्छब्दस्य पुण्डरीकाकाशरूपवस्तुद्वयपरामर्शित्वस्य
 वक्ष्यमाणत्वात् तेन ब्रह्मतद्गुणयोर्द्वयोरुपास्यत्वमितिसमप्राधान्यमेव सिध्येत्, न
 गुणानां प्राधान्यमिति द्रष्टव्यम् । यद्वा सहशब्दस्याप्राधान्यद्योतकत्वे ब्रह्मणोऽ-
 प्राधान्यस्य वक्तुमयोग्यत्वात् दहरविद्यावाक्यानुरोधाच्च समत्वं एव तात्पर्यमिति
 भावः । (गुणप्राधान्यं वक्तुम्) इत्यनया उक्त्या धृतिगतसहशब्दस्य भोग्यसाहित्यमेव
 भाष्यकाराभिप्रेतमिति सिद्ध्यतीत्यर्थः । (अन्यथा भोक्तृप्राधान्यं हीति) (भोक्तृ-
 साहित्यपरत्वे भोक्तृब्रह्मापेक्षया भोक्तृर्जावत्यैव प्राधान्यं सिद्ध्येदिति भावः ।

ज्ञेयत्वज्ञातृत्वनिषेधनिरासः ॥

१ “यस्या मतं तस्य मतम्, अविज्ञातं विजानताम्”
इति ब्रह्मणो ज्ञानाविषयत्वमुक्तञ्चेत्; २ “ब्रह्मविदा-
मोति परम्” ३ “ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति” इति ज्ञाना-
न्मोक्षोपदेशो न स्यात् । ४ “असन्नेव स भवति ।
असद्ब्रह्मेति वेद चेत् । अस्ति ब्रह्मेति चेद्वेद । सन्तमेनं
ततो विदुः” इति ब्रह्मविषयज्ञानासद्भावसद्भावाभ्या-

* श्रुतप्रकाशिका *

निरपेक्षं धृत्या कथ्यते कत्वमाभिप्रेतम् ॥

अथ सगुणानामेव ज्ञेयत्वं दृष्टमिति ज्ञेयत्वनिषेधेन निर्गुणत्वं फलितमिति
ज्ञेयत्वनिषेधपरत्वेन परोक्तं वाक्यमुपादत्ते (यस्येति) किं ज्ञानमात्राविषयत्वम् ? उत
उपासनात्मकज्ञानाविषयत्वम् ? उत सगुणोपासनात्मकज्ञानाविषयत्वं विवक्षितम् ? इति
विकल्पत्रयमभिप्रेत्य प्रथमं ज्ञानमात्राविषयत्वं दूषयति (ब्रह्मविदिति) ब्रह्मणो
वेद्यत्वश्रुतेरादरातिशयं दर्शयति (असन्नेवेति) न ब्रह्मवेदनमपवर्गोपायः, अपि
तु प्रपञ्चमिथ्यात्वज्ञानमेव तदुपाय इति परैरुच्यते “विद्ययाऽमृतमश्नुते” तदा
विद्वान्नामरूपाद्विमुक्तः १ “ततो ज्ञानं प्रवर्त्तते” “ज्ञानाभिस्सर्वकर्माणि” त्यादिष्व-

७ भावप्रकाशिका ७

(सगुणानामेव ज्ञेयत्वं दृष्टमिति) अत्र एवकारो भिन्नक्रमः, सगुणानां ज्ञेयत्व-
मेव दृष्टम्, अज्ञेयत्वं न दृष्टमित्यर्थः पर्यवस्यति; ततश्च तद्व्यतिरेकान्
सगुणत्वव्यतिरेकापादनं सम्भवतीति द्रष्टव्यम् ॥

भाष्ये—ज्ञानासद्भावसद्भावाभ्यामिति, नन्वसन्नेव स भवतीति असत्त्वप्रकारक-
ज्ञानस्यैवात्मनाशहेतुत्वमुच्यते, ननु तदज्ञानस्येति चेत्, असद्ब्रह्मेति वेद चेदित्यस्य
ब्रह्म वेदेत्येतत् असच्चेदित्यन्वयः, ब्रह्म न जानाति चेदित्यर्थः । ‘अस्ति ब्रह्मेति चे’दित्य-
त्रापि ब्रह्म वेदेत्येतदस्ति चेत्, ब्रह्म जानाति चेदित्यर्थ इति भगवद्वाक्यकारागमिप्रायान् ।

१ केनोप. २-ख. ३-वा.

२ तैत्त. आनन्द. १-अनु-१-वा.

३ मुण्ड-३-मु-२-ख. १-वा.

४ तै-आन-६-अनु-१-वा.

मात्मनाशमात्मसत्ताञ्च वदति; अतो ब्रह्मविषयवेदन-
मेवापवर्गाय सर्वाः श्रुतयो विदधति । ज्ञानञ्चोपासना-
त्मकम् । उपास्यञ्च ब्रह्म सगुणमित्युक्तम् । ' "यतो वाचो
निवर्तन्ते । अप्राप्य मनसा सह" इति ब्रह्मणोऽनन्तस्या-

* श्रुतप्रकाशिका *

निर्दिष्टविशेषविषयेषु वाक्येष्वपवर्गोपायतया ध्यमाणास्य ज्ञानस्य ब्रह्मविषयत्व-
प्रपञ्चमिध्यात्वविषयतासाधारण्यात्तदाशङ्क्याह (अत इति) अतः—केषुचिद्वाक्ये-
ष्वपवर्गोपायज्ञानस्य ब्रह्मविषयत्वदर्शनात् । सर्वाः श्रुतयः—अनिर्दिष्टविषयविशेषाः
विद्ययाऽमृतमश्नुते इत्यादिकाः श्रुतयोऽपि सर्वशास्त्राप्रत्ययन्यायेन ब्रह्मविषयमेव
वेदनमपवर्गोपायतया विदधतीत्यर्थः । यद्वा केषुचिद्ब्रह्मविषयत्वे श्रुते ज्ञानमात्रोपाय-
पराः श्रुतयश्च सामान्यविशेषन्यायात् सत्रैव पर्यवस्यन्तीत्यभिप्रायः । अथोपास-
नात्मकज्ञानाविषयत्वपक्षं दूषयति (ज्ञानं चेति) "तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिद-
मुपासते" इति श्रुतिरुपासनात्मकज्ञानाविषयत्वशङ्काबीजम् । वाक्यार्थज्ञानस्योपायत्वानु-
पपत्तुपपादनात्परिहृतमित्यर्थः । नेदं यदिदमुपासत इत्यस्यायमर्थः,—यदिदं प्रतीक-
मुपासते तत्र, तदेव परं ब्रह्म त्वमुपास्तेति । अथ सगुणोपासनाविषयत्वपक्षं प्रति-
क्षिपति (उपास्यञ्चेति) निर्गुणपरत्वेन परोक्तायाः सद्विद्याया एव सगुणविषय-
त्वोपपादनादिति भावः । यद्वा ज्ञानं चोपासनात्मकमिति ज्ञानविशेषविषयत्व-
कण्ठोक्त्या ज्ञेयत्वमात्रनिषेधो दूरनिरस्त इति भावः । उपास्यं चेति—ज्ञेयत्व-

५ भावप्रकाशिका ५

यद्वा श्रुत्यनुसारेण भाष्यार्थो वर्णनीयः, अतः केषुचिद्वाक्येऽप्यित्यत्र अत इति व्या-
ख्येयं पदम् । सर्वाः श्रुतय इति च । ननु सर्वशास्त्राप्रत्ययन्यायः प्रधानस्वरूपानन्तर्गता-
नुकारास्वीकारफलः । अत्र च न वाक्यान्तरविहितं मोक्षसाधनं ज्ञानमनूद्य ब्रह्मविषयत्वं
कचिद्गुणतया विहितम्, अपितु ब्रह्मज्ञानमेव विहितम्, येन तन्न्यायप्रवृत्तिरित्यस्वरमा-
दाह (यद्वा केषुचिद्ब्रह्मविषयत्व इति) ज्ञानमात्राविषयत्वस्यैव निर्गुणत्वाच्चेष्टतया परै-
रुक्तत्वादुपासनाविषयत्वादिविकल्पनिरासपरत्वमस्य ग्रन्थस्यानुचितमित्यपरितोषादाह

परिच्छिन्नगुणस्य वाङ्मनसयोरेतावदिति परिच्छेदा-
योग्यत्वश्रवणेन ब्रह्म एतावदिति ब्रह्मपरिच्छेदज्ञानवतां
ब्रह्माविज्ञातममतमित्युक्तम्, अपरिच्छिन्नत्वाद्वहणः ।

* भुतप्रकाशिका *

निवृत्त्या सिपाधयिपिता गुणानिवृत्तिगुणविधानवाधिता, ततश्चाज्ञेयत्वं वाधित्वा ज्ञेयत्व-
माक्षिपतीति भावः । तर्ह्यविज्ञातत्वामतस्त्वश्रुत्योः कोऽर्थः ? इत्यत्राह (यतो वाच
इति) अनन्तशब्देन सत्यं ज्ञानमित्यादिवाक्यं स्मारितम् । अनन्तस्येति स्वरूपान-
न्त्यमुक्तम्, अपरिच्छिन्नगुणस्येति गुणानन्त्यम् । अस्मिन्नर्थे “ न हि तस्य गुणाः
सर्वे सर्वैर्मुनिगणैरपि । वक्तुं शक्या विद्युक्तस्य सत्त्वाच्चैरखिलैर्गुणैः ॥ ” “ नान्तं
गुणानां गच्छन्ति तेनानन्तोऽयमुच्यते ” “ तवानन्तगुणस्यापि पञ्चैव प्रथमे गुणाः ”
“ यर्षायुतैर्यस्य गुणा न शक्या वक्तुं समेतैरपि सर्वलोकैः ” ‘ महात्मनः शङ्खचक्रा-
सिपाद्योर्विष्णोर्जिष्णोर्वसुदेयात्मजस्य ’ ‘ चतुर्मुखायुर्यदि कोटिवक्त्रो भवेन्नरः कापि
विशुद्धचेताः । स ते गुणानामयुतैकदेशं वदेन्न वा देववर प्रसीद ” “ यथा रत्नानि
जलधेरसंख्येयानि पुत्रक । तथा गुणा ह्यनन्तस्य असंख्येया महात्मनः । इषुल्-
यान्निवर्तन्ते नान्तरिक्षाक्षितित्वात् । मत्तित्वाग्निवर्तन्ते न गोविन्दगुणक्षयात् ”
इत्यादि द्रष्टव्यम् । परिच्छिन्नत्वज्ञाने कथं धर्मिणो ब्रह्मणोऽज्ञातत्वमित्यत्राह
(अपरिच्छिन्नत्वात् ब्रह्मण इति) ब्रह्मशब्दवाच्यस्य स्वरूपतो गुणतरचापरिच्छि-

५ भावप्रकाशिका ५

(यद्वा ज्ञानघोषासनात्मकमिति) (गुणविधानवाधितेति) वाधितापीत्यर्थः , ततश्च
ज्ञेयत्वाभावरूपहेत्वासिद्धिमात्रं नेत्यर्थः । (अज्ञेयत्वं वाधित्वा ज्ञेयत्वगाक्षिपतीति)
माभूज्ज्ञेयत्वे प्रमाणान्तरगवेपणा , इदमेव सगुणत्वं ज्ञेयत्वसाधने पर्याप्तमित्यर्थः ।
ननु सगुणत्वस्य सर्वप्रकारेण समर्थनीयस्य सिद्धौ सगुणत्वेन ज्ञेयत्वसाधनं मुधा,
उत्तरसिद्धौ किं पूर्व्येति न्यायादिति चेत् ; अत्र केचित्, — यद्यपि सगुणत्वमेव
परमसाध्यं तत्रैव भाष्यतात्पर्यञ्च ; तथापि तत्रैवं शङ्का समुन्मिपति . कथं सगुणत्वं
श्रुतिसहस्रमपि प्रतिपादयेत्, तद्व्यापकज्ञेयत्वाभावादिति । तस्याः परिहारोभिधीयते—
(अज्ञेयत्वं वाधित्वेत्यादिना) यथा यागस्य क्षणभङ्गुरस्य फलपर्यन्तं व्यापारशून्यस्य

अन्यथा 'यस्यामतं तस्य मतम्' 'विज्ञातमविज्ञानताम्'
इति मतत्वविज्ञातत्ववचनं तत्रैव विरुद्ध्यते । यत्तु 'न
दृष्टेर्द्रष्टारं न मतेर्मन्तारम्' इति श्रुतिर्दृष्टेर्मतेर्व्यति-
रिक्तं द्रष्टारं मन्तारं च प्रतिषेधतीति; तदागन्तुकचैत-
न्यगुणयोगितया ज्ञातुरज्ञानस्वरूपतां कुतर्कसिद्धां
मत्वा न तथाऽऽत्मानं पश्ये; न मन्वीथा; अपि तु

• श्रुतप्रकाशिका •

नत्वादित्यर्थः, न केवलं श्रुत्यन्तराविरोधार्थमेवमर्थ उक्तः, इतरथा स्ववाक्यव्या-
हृतिप्रसङ्गाच्चेत्याह (अन्यथेति) तत्रैव-स्ववाक्य एव । ज्ञेयत्वनिषेधे परिहृते
ज्ञातृत्वनिषेधं परिहरति (यत्त्वित्यादिना) दृष्टेर्मतेरिति पञ्चम्यन्तत्वाभिप्रायेण
व्यतिरिक्तपदाध्याहारेण किं योजना ? उत पष्ठ्यन्ततया व्यतिरिक्तपदान-
ध्याहारेण योजना त्वया क्रियते ? इति विकल्पमभिप्रेत्य प्रथममध्याहारपक्षमनु-
वदति (न दृष्टेरिति) परिहरति (तदिति) प्रसक्तस्य हि प्रतिषेध इति
शङ्कायां प्रसङ्गं दर्शयति (कुतर्कसिद्धामिति) कुतर्कः कथमुपन्यस्तः ? इत्यपेक्षायां
स्वरूपजडत्वे परोक्तं हेतुद्वयं सङ्गहेयोपपादयति (आगन्तुकचैतन्यगुणयोगितयेति)
आगन्तुकत्वादगुणत्वाच्चेति हेतुद्वयम् । आगन्तुकत्वात्-अनित्यत्वात्; ज्ञानं नित्य-

• भावप्रकाशिका •

कथं स्वर्गसाधनत्वमित्याक्षेपे यथा स्वर्गसाधनत्वप्रतिपादनवत्त्वादेव तत्पर्यन्तस्याधि-
व्यापारत्वमपि कल्प्यत इत्युच्यते एवमिति वदन्ति । तत्रैवेति व्याख्येयं पदम् ।
(आगन्तुकत्वाद्गुणत्वाच्चेति) आगन्तुकचैतन्यगुणयोगितया चेति भाष्ये आगन्तुक-
गुणशब्दौ भावप्रधानौ, चैतन्यपदं धर्म्युपस्थापकम् . ततश्च चैतन्यस्यागन्तुकत्व-
गुणयोगितयेत्यर्थः पर्यवस्यतीति भावः । आगन्तुकचैतन्यगुणयोगितया ज्ञातुरज्ञान-
स्वरूपतामिति भाष्ये ज्ञातुरात्मनः पक्षत्वम्, अज्ञानस्वरूपत्वलक्षणजडत्वस्य साध्यत्वं
'ज्ञोत एव' इति सूत्रे काणादाभिमतजडत्वसाधकत्वेन उपन्यसिष्यमाणस्य आगन्तुक-
चैतन्यस्य साधनत्वञ्च स्वरसतः प्रतीयते, तद्विहाय ज्ञानपक्षकानात्मत्वसाधका-

द्रष्टारं मन्तारमप्यात्मानं दृष्टिमतिरूपमेव पश्येरित्य-
भिदधातीति परिहृतम् । अथवा दृष्टेर्द्रष्टारं मतेर्मन्तारं
जीवात्मानं प्रतिपिद्य सर्वभूतान्तरात्मानं परमात्मान-

* श्रुतप्रकाशिका *

स्यात्मनो न स्वरूपं भवितुमर्हति, गुणत्वाच्च न स्वरूपमिति । यद्वा चैतन्यं नाम
विषयप्रकाशः, तन्नित्यं स्वरूपं चेत्सर्वदा विषयप्रकाशप्रसङ्ग इति भावः । दृष्टिभूति-
मतिनिदिध्यासनानां ज्ञानविशेषाणां कर्तुरात्मनः स्वरूपस्य दृष्ट्यादिरूपस्य विधीय-
माने आत्मनः स्वरूपस्य न ज्ञानावान्तरभेदः शङ्कनीयः, तेषां ज्ञानविशेषरूपाणां
स्वयम्प्रकाशत्वलक्षणं ज्ञानत्वमविशिष्टमिति तावन्मात्रमेव स्वरूपपस्य विवक्षितं
भवति ; अयं परिहारः परपक्षेऽपि समानः । साक्षादुपजनामाह (अथवेति)
दृष्टिश्रुतिमतिनिदिध्यासनानां कर्त्तारं जीवात्मानं प्रतिपिद्य परमात्मानमेवोपास्त्वे
त्ययमर्थ उक्त इत्यर्थः । यद्वा अभिदधातीत्यनुपपन्नः, जीवात्मानं प्रतिपिद्य
परमात्मानमुपास्त्वेत्यभिदधाति श्रुतिरिति वाक्यार्थ इति वाक्यान्तरम् । यद्वा प्रति-
पिद्य-परित्यजेत्यर्थः । अतः समानकर्तृकत्वोपपत्तिः, “यः प्राणेन प्राणिति योऽपा-
नेनापानिति एष त आत्मा सर्वान्तर” इति प्रस्तुतत्वात्प्राणेन प्राणितृत्वादि जीवा-

५ भावप्रकाशिका ५

गन्तुकत्वगुणस्वरूपहेतुद्वयपरत्वं वाक्यशैलीविरुद्धमिति अपरितोपादाह (यद्वा
चैतन्यं नाम विषयप्रकाश इति) स्वतश्चैतन्यस्वभावस्यागन्तुकचैतन्यत्वं न सम्भवतीति
भावः । जीवात्मानं प्रतिपिद्य सर्वभूतान्तरात्मानं परमात्मानमुपास्त्वेति भाष्ये, जीवा-
त्मानं प्रतिपिद्येति प्रतिषेधक्रियायाः श्रुतिकर्तृकत्वादुपासनस्य च जीवकर्तृकत्वात्
समानकर्तृकत्वाभावात् त्वाप्रत्ययानुपपत्तिमाशङ्क्य श्रुतिकर्तृकोत्क्रियवाचिपदाध्या-
हारेण व्याचष्टे (दृष्टिभूतिमतिनिदिध्यासनानामिति) अस्मिन् पक्षे उपास्त्वेत्यर्थ
उक्तो भवतीत्येव युक्तं वाक्यपदमयुक्तमित्यस्वरसादाह (यद्वा अभिदधातीत्यनुपपन्न इति)
(इति वाक्यार्थ इति वाक्यान्तरमिति) उपास्त्वेत्यभिदधातीति वाक्यार्थ इत्यत्र
इतिशब्दस्सन्निहितं नाभिदधातीत्यर्थं परामृशति, अपितूपास्त्वेत्येतदंशमिति भावः ॥
इतिशब्दस्य विप्रकृष्टपरत्वमदृष्टमित्यपरितोपादाह (यद्वा प्रतिपिद्य परित्यज्येति)

मेवोपास्वेति वाक्यार्थः, अन्यथा “विज्ञातारमरे
केन विजानीयात्” इत्यादिज्ञातृत्वश्रुतिविरोधश्च ॥

आनन्दत्वानन्दित्वयोरविरोधः, भेदेतन्निषेधधुतीनामविरोधसमर्थनम् ॥

‘आनन्दो ब्रह्म’ इत्यानन्दमात्रमेव ब्रह्मस्वरूपं प्रतीयत
इति यदुक्तम्; तज्ज्ञानाश्रयस्य ब्रह्मणो ज्ञानं स्वरूपमिति
वदतीति परिहृतम् । ज्ञानमेव ह्यनुकूलमानन्द इत्युच्यते ।

“विज्ञानमानन्दं ब्रह्म” इत्यानन्दरूपमेव विज्ञानं ब्रह्मे-
त्यर्थः । अत एव भवतामेकरसता । अस्य ज्ञानस्वरूपस्यैव

* श्रुतप्रकाशिका *

त्मनः सम्भवतीति तदुपास्यत्वशङ्काव्यावृत्त्यर्थं न दृष्टेर्द्रष्टारं पश्येरित्याद्युच्यत इत्यय-
मेवार्थः । अन्यथा श्रुत्यन्तरविरोधमाह (अन्यथेति) गुणत्वमसिद्धम्, ज्ञानस्य स्वरूप-
त्वेन भुतिप्रतिपन्नत्वात् । ज्ञानं चेदागन्तुकमिति न वाच्यम्; ईश्वरज्ञाने व्यभिचारात्.
अस्मदादिज्ञानस्याप्यागन्तुकत्वं कालात्ययापदिष्टम् ‘न विज्ञातुर्विज्ञातेर्धिपरिलोपो
विद्यते’ इति श्रुतेः । इति हेतुद्वयपरिहारः । विषयप्रवणत्वं धर्मभूतज्ञानस्यैव, सर्वसाधारणं
ज्ञानत्वं स्वप्रकाशत्वम्; अतो न सर्वदा विषयप्रकाशप्रसङ्गश्च । ज्ञेयत्वनिषेधपरि-
हारानन्तरं बुद्धिस्थत्वात् ज्ञातृत्वनिषेधः परिहृतः ॥

अर्थगुणानिषेधान्तरं परिह्रियते (आनन्द इत्यादिना) पूर्वोक्तं परिहारमत्रा-
दिशति (तज्ज्ञानाश्रयस्येति) कथं तेनेदं परिहृतमित्यत्राह (ज्ञानमेव हीति)
तर्हि श्रुतिषु विज्ञानानन्दशब्दयोः समभिध्याहारो नोपपद्यत इत्यत्राह (विज्ञानमिति)
स्वप्रकाशत्वानुकूलत्वरूपप्रवृत्तिनिमित्तभेदादनुपपद्यत इति भावः । तथैव भवद्भि-
रभ्युपगतमित्याह (अत एवेति) अत एव-ज्ञानानन्दशब्दयोरेकविषयत्वादेवेत्यर्थः ।

५ भावप्रकाशिका ५

(भाष्ये ज्ञानमेव ह्यनुकूलमानन्द इत्युच्यत इति) अत्र एवकारेण प्रतिकूलज्ञानस्या-
नन्दत्वं व्यवच्छिद्यते; ननु विषयस्यापि, अतो विभूत्यानन्दत्ववादस्य न विरोध

ज्ञातृत्वमपि श्रुतिशतसमधिगतमित्युक्तम् । तद्वदेव ^१“स
एको ब्रह्मण आनन्दः” ^२“आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्” इति
व्यतिरेकनिर्देशाच्च नानन्दमात्रं ब्रह्म, अपि त्वानन्दि ;
ज्ञातृत्वमेव ह्यानन्दित्वम् । यदिदमुक्तम् ^३“यत्र हि द्वैत-
मिव भवति” ^४“नेह नानास्ति किञ्चन । मृत्योः स

* श्रुतप्रकाशिका *

आनन्दस्य आनन्दाश्रयत्वाभावः किं श्रुत्या ? उत व्याप्त्या ? व्याप्त्या चेत्कस्यचिद्वर्गः
स्यात्. श्रुतिबलात्सत्तन्त्रत्व इति चेत् तत् एवानन्दाश्रयत्वमभ्युपगम्य ज्ञातृ, धर्मभूतान-
न्दस्य हि आनन्दाश्रयत्वाभावो दृष्टः, अतो व्याप्तिविरोधश्च नास्ति; अतः स्वतन्त्र-
वत् गुणाश्रयत्वमपि श्रुतिसिद्धत्वात् स्वीकार्यमिति भावः । उभयत्र प्रमाणे सति
हि न्यायसञ्चार इत्याशङ्कायां दृष्टान्तभूमौ प्रमाणस्य दर्शितत्वमाह (अस्तेति)
दार्ष्टान्तिकेऽपि कण्ठोक्तिं दर्शयति (तद्वदिति) ज्ञातृत्ववदानन्दित्वमपि
कण्ठोक्तमित्यर्थः । ज्ञातृत्वश्रुतिरप्यानन्दित्वे प्रमाणमित्यभिप्रेत्याह (ज्ञातृत्वमेव
ह्यानन्दित्वमिति) ज्ञातृत्वातिरिक्तानन्दित्वव्युदासपर एवकारः, हिशब्दस्तदुपपत्ति-
सूचकः, अनुकूलज्ञानाश्रयत्वमेव ह्यानन्दित्वमित्यर्थः । ज्ञातृत्वश्रुतिर्ज्ञानाश्रयत्व-
निषेधस्य आनन्दाश्रयत्वनिषेधस्य च विरोधिनीति भावः । अथ भेदनिषेधपरत्वेन
परोक्ताः धृतीर्बोजयितुमनुवदति (यदिदमिति) यत्र हीत्यादिना भेदनिषेधः
कृतः । भेदप्रतिपत्तावनर्थं दर्शयति (मृत्योरिति) “तमसो वा एष तमः

५ भावप्रकाशिका ५

इति द्रष्टव्यम् (धर्मभूतानन्दमात्रस्य हीति) न त्वानन्दमात्रस्येत्यर्थः । ननु यदि-
दमुक्तमिति भाष्ये यत्र हीत्यादिवाक्यस्यैव प्रथममुदाहृतः, पूर्वपक्षोपन्यास-
वेलायान्तु कृत्स्नं वाक्यम्, मृत्योस्स मृत्युमाप्नोतीति वाक्यस्य पश्चादुदाहृतं पूर्वपक्षोदा-
हृतप्रकारं विधाय प्रकारान्तरेण उपादाने को हेतुरित्याशङ्क्य परिहरति (यत्र
हीत्यादिनेति) पूर्वं भेदनिवृत्तिप्रतिपादनपरतया पश्चादुदाहृतम्, इदानीन्तु

१ सै. आन. ८-अनु. ४-वा.

२ सै. आन. ९-अनु. १-वा.

३ सु. ४-अ. ४-ब्रा. १४-वा.

४ सु. ९-अ. ४-ब्रा. १५-वा.

मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति' 'यत्र त्वस्य सर्व-
मात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येत्"इति भेदनिषेधो बहुधा

* अतःप्रकाशिका *

प्रविशति "इतिवत् । नित्यानुवृत्तस्य भेदस्य कथं आन्तिसिद्धत्वमित्यत्राह
(यत्र त्विति) उक्तवाक्येषु वचनभङ्गीधैविध्याभिप्रायेण बहुधेयुक्तम्, बहुग इति
पाठे निषेधक्रियाऽऽवृत्तिरर्थः । परिहरति (तदिति) तच्छब्दस्य परिहृत-
मित्यत्रान्वयः । समस्तहेयप्रत्यनीकत्वेन समस्तकल्याणगुणात्मकत्वेन च धृत्यन्तर-
प्रसिद्धस्य ब्रह्मणो विकारास्पदश्रेयशकर्मदिहेयपरवशजगदैक्यं व्याहृतत्वाच्छ्रुतिर्न
प्रतिपादयति, नव्याहतिः, हेयानामपारमार्थिकत्वादिति चेत्; अपारमार्थिकत्वे तन्नि-
रसनीयं न वा ? न चेत्तन्निवृत्त्यर्थं शास्त्रमनर्थकं स्यात्, निरसनीयं चेन्निरसनीयसम्बन्ध-
एव हेयसम्बन्ध इति तत्प्रत्यनीकस्य तत्सम्बन्धित्वं व्याहृतम् । किञ्च बहु स्यामिति
सङ्कल्पपूर्वकं बहुभवनं श्रूयते, सर्वज्ञस्य स्वेच्छया स्वस्मिन् हेयोपादानमनन्वितमिति
तत्प्रतिपादनमशक्यम् । असर्वज्ञत्वे 'पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्णः' "स्वामाविर्की ज्ञान-
चलक्रिया च" यः सर्वज्ञः"इत्यादि श्रुतिविरोधः हेयस्यापारमार्थ्येऽपि स्वसङ्कल्पेन
स्वस्यानन्तापुरुषार्थभ्रमापादनं सर्वज्ञस्य नोपपद्यते, सार्वज्ञ्यस्याविद्याकल्पितत्वाभ्युप-
गमात् अविद्यापूर्वकमेव बहुभवनभ्रमरूपं सार्वज्ञ्यमिति न वाच्यम्; स्वामाविर्कीति श्रुतेः
"त इमे सत्याः कामाः"इतिसत्यत्वश्रुतेश्च, स्वसार्वज्ञ्यमाविधिकत्वेन मिथ्येति न
जानातीति चेत् सार्वज्ञ्यं न स्यात् जानातीति चैतेनैव ज्ञानेन बाधितत्वात् सार्वज्ञ्यं न
स्यात् । ततश्च पूर्वजगदाकारपर्यालोचनेन स्वसङ्कल्पपूर्वकं जीवकर्मानुगुणसृष्टिर्नोपपद्यते

ध भावप्रकाशिका ध

इवशब्दयुक्ततया भेदनिषेधप्रदर्शनपरतया नेह नानास्तीति भेदनिषेधकवाक्य-
समूहेन सदोपादानमिति द्रष्टव्यम् (निषेधक्रियावृत्तिरर्थः इति) बहुगः—बहुपु
स्वलोचित्यर्थः । 'चक्षुर्यार्थाच्छस्कारकादन्यतरस्याम् " इति कारके शसोविधानाद-
धिकरणस्यापि कारकत्वात्, ततश्चावृत्तिः फलितेति फलितार्थकथनं न प्रत्ययार्थ-
तयेति द्रष्टव्यम् (बहुभवनभ्रगरूपमिति) सार्वज्ञ्यस्य पूर्वसिद्धत्वे हि पाश्चात्या

* श्रुतप्रकाशिका *

अतः सार्वज्ञ्यस्याधिधिकत्वमनुपपन्नमिति सर्वज्ञस्य तस्य स्वगतहेयोपादानं न घटते । किञ्च हेयं स्वगतत्वेन जानतः सर्वशक्तेस्तस्य सत्यसङ्कल्पस्य सहस्रैव स्वगतहेयानिरासकत्वमपि नोपपद्यते, अशक्तत्वे “ परास्य शक्तिर्विभिन्नैव ध्रुयते स्वाभाषिकी ” इत्यादिभूतिविरोधः, ईदृशविरोधो नास्ति, भुतिबलादविरुद्धत्वस्याभ्युपगन्तव्यत्वादिति चेत् तर्हि “ विज्ञानघन एवैतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानुचिनश्यति ’ ’ न जायते भ्रियते वा विपश्चित् ’ ’ वायुश्चान्तरिक्षं चैतदमृतम् ’ ’ आत्मनः आकाशसम्भूतः ’ ’ “ न नभो न भूमिर्नैवे द्यावापृथिवी ” ‘ अन्तर्वेदावस्य तद्भवति ’ ‘ नास्त्येष्टापूर्ते क्षीयेते ” इत्यादिभृत्युक्तस्यात्मादीनां नित्यत्वा-नित्यत्वादेरपि भूतिप्रतिपन्नतया विरोधाभावादानुभयमप्युपगन्तव्यम् । ततश्च सर्वत्र यथा-प्रतिपन्नस्वीकारे हि मीमांसारम्भवैयर्थ्यं स्यात्, प्रस्तुतभेदाभेदश्रुत्योरपि पारमार्थिका-पारमार्थिकविषयत्वेन सोपाधिकनिरुपाधिकविषयत्वेन वा विभागकल्पनमनुपपन्नम्, तस्य विरोधपरिहारार्थत्वाद्विरोधस्य चाभावात्, ततश्च भेदपारमार्थ्यसिद्धिः, अतो विरोधोऽभ्युपगन्तव्यः । इह च विरोधोऽवगम्यते “ मृत्योस्स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति ” इति भेदप्रतिपत्तेः संसारहेतुत्वं श्रूयते “ पृथगात्मानं प्रेरितारं च मत्वा जुष्टस्तत्त्वोनामृतत्वमेति ’ जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशमस्य महिमानमिति वीत-शोकः ” इति भेदज्ञानस्य मोक्षोपायत्वं श्रूयते “ द्वैतिनोऽतथ्यदर्शिनः ” इत्यादिस्मृति-विरुद्धम् ‘ द्वाविमौ पुरुषौ ’ ‘ आविश्व विभर्त्यव्यय ईश्वरः ’ ‘ यस्मात्त्तरमतीतोऽहमन्तरा-दपि चोत्तमः ’ इत्यारभ्य “ यो मामेवमसम्भूदो जानाति पुरुषोत्तमम् ” इति भेदज्ञानवतो-

५ भावप्रकाशिका ५

अन्तिनोपपद्यते, नहि ब्रह्मणि बहुभवनभ्रमात् प्राक् सार्वज्ञ्यमस्ति । बहुभवनभ्रम-स्यैव सार्वज्ञ्यरूपत्वात्, तस्य चाविद्याधीनत्वात् नाविद्याविरोधित्वमिति भावः (अतो विरोधोऽभ्युपगन्तव्य इति) ततश्च न्यायानुगृहीतश्रुत्यन्तरसिद्धार्थविरुद्धं भेदनिषेधं नेह नानास्तीत्यादिकं कथं प्रतिपादयेदित्यर्थः । ननु भेदनिषेधश्रुतीनां न्याया-नुगृहीतविरुद्धश्रुत्यन्तरसद्भावेपि ‘ मृत्योस्मृत्युमाप्नोति ’ इति भेदज्ञानार्थत्वप्रतिपादको-दाहृतश्रुतौ ‘ द्वैतिनोऽतथ्यदर्शिन ’ इति स्मृत्युपबृंहितायां तादृशविरोधाभावाज्ज्ञ दोष इत्याशङ्क्याह (इह च विरोधोऽवगम्यत इति) संसारहेतुत्वं श्रूयते, तत्रापि विरोधो

* श्रुतप्रकाशिका *

ऽसम्बद्धत्वं स्मर्यते; एवमादिवचनप्रतिपक्षस्य भेदस्य लोकसिद्धत्वाभावाविषेधार्थं भेदोऽनुवृत्त इति वादोऽनुपपन्नः । किञ्च यदि भेदमात्रस्य लोकसिद्धत्वादप्राप्ते हि शास्त्रमर्थवदिति न्यायादभेद एव शास्त्रवेद्य इत्युच्यते, तर्हि सोऽयं देवदत्त इत्यादावभेदमात्रस्य च लोकसिद्धत्वादप्राप्ते शास्त्रस्यार्थवत्त्वाच्च शास्त्रेणाभेदप्रतिपादनमुक्तम्, देवदत्ताद्यैक्यं हि लोकसिद्धम्, न जीवपरयोः, अतस्तयोरभेदः शास्त्रवेद्य इति चेत्तर्हि घटपटादिभेद एव लोकसिद्धः, न तु जीवपरयोर्नियाम्यत्वानियन्तृत्वार्थत्वधारकत्वशेषत्वशेषित्वव्याप्यस्वव्यापकत्वादिलक्षणभेदो न लोकसिद्ध इति स भेदः शास्त्रप्रतिपाद्य एव । यथोक्तमाचार्यपादैः—“ न द्वैतं प्रतिपादयन्त्युपनिषदाः प्रसिद्धं हि तत् किन्त्वद्वैतमनन्यगोचरतया तद्वेद्यमास्मीयताम् । अप्राप्ते खलु शास्त्रमर्थवदिति व्यर्थप्रयासो यतः प्रख्यातादपरस्तु शास्त्रविषयो भेदस्त्वद्वैतवत्” ॥ इति । अयञ्चाथोऽनन्तरमेव भाष्ये वक्ष्यते, अतोऽनुवाद इति निर्वाहो नोपपद्यते, भेदभूतिरूपासनार्था न तु तत्त्वपरा. “ पृथगात्मानं प्रेरितारं च मत्वा, जुष्टं यदा पश्यत्यन्यभीशम्” इत्युपासनवाचिपदश्रवणादिति चेत्, तथापि तात्त्विक एव भेदः, तज्ज्ञानस्य मोक्षोपायस्वोक्तेः, तत्त्वज्ञानेन हि मोक्षः, न च फलविशेषाद्युपासनार्थत्वात् भेदश्रुतीनां भेदस्यातात्त्विकत्वं वाच्यम्; ऐक्यस्य चोपासनार्थत्वादसत्यत्वप्रसङ्गात् । श्रूयते ह्यभेदस्योपासनार्थत्वम्—“अथ योऽन्यां देवतामुपास्ते अन्योऽसावन्योऽहमस्मीति न स वेद” “आत्मेत्येवोपासीत” इत्यैक्यस्योपासनार्थत्वम्. भेदस्य च तात्त्विकत्वं युक्तम्, नैतदेयध्यानेन ह्यैक्यमारोपितं दृष्टम्, भेद एव हि नरेन्द्रनैतदेययोस्तात्त्विकः, विधिशेषभूतव्यतिरिक्तेष्वपि वाक्येष्वभेदः प्रतीयत इति तस्य तात्त्विकत्वमिति चेत् तर्हि “क्षरं प्रधानममृताक्षरं हरः” ‘प्रधानक्षेत्रज्ञपतिर्गुणेशः’ ‘ज्ञाज्ञैर्द्वै’ ‘ऋतं पिबन्तौ’ ‘द्वा सुपर्णा’ ‘नित्यो नित्यानाम्” इत्याद्यविधिशेषभूत-

५ भावप्रकाशिका ५

ऽवगम्यत इति योजना, ततश्च परस्परविरुद्धार्थप्रतिपादनस्य सर्वत्र साम्यात् न्याया नुगृहीत एवार्थः स्वीकृत्यर्थः । भेदश्रुतिश्च न्यायानुगृहीता अभेदश्रुतिस्तद्विरुद्धेति न्यायानुगृहीतभेदश्रुतिविरुद्धार्थकथनमभेदभूतेर्न सम्भवतीति भावः, एतेन केवलं वाक्ययोः परस्परविरोधमात्रप्रतिपादनं प्रकृतासङ्गतमिति शङ्का पराकृता । उक्तीत्या

दृश्यत इति ; तत्कृत्स्नस्य जगतो ब्रह्मकार्यतया तद-
न्तर्यामिकतया च तदात्मकत्वेनैक्यात् तत्प्रत्यनीक-

* श्रुतप्रकाशिका *

वाक्यावगतत्वाद्भेदस्यापि तात्त्विकत्वमवर्जनीयम्, उपास्तिफलभूतमुक्तिदशायामभेदा-
दभेदपारमार्थ्यं चेत् मुक्तिदशायां भेदश्रवणाद्भेदतात्त्विकत्वसिद्धिः, अत उपासनार्थ-
त्वादपरमार्थविषयत्वेन भेदधृतिनिर्वाहो नोपपद्यते, भेदाभेदयोर्नियतपौर्वापर्यविरोध-
वत्त्वादपच्छेदन्यायविषयत्वं सगुणत्वनिर्गुणत्वयोरिव न सम्भवतीति विरोधनयानुप-
क्रमनयाद्वा परभूतभेदनिषेधोत्पत्तिप्रतिबन्ध एव स्यात्, इदं च पूर्वमेव प्रपञ्चितम् ।
एवं न्यायानुगृहीतभुत्यन्तरविरोधस्यावर्जनीयत्वमेपां निर्वाहयामनुपपन्नत्वं च
प्रदेशान्तरोक्तमिहाभिप्रेत्य समीचीननिर्वाहं दर्शयति (तदिति) जगत इतिपदं
ब्रह्मपर्यन्तम्, तस्य ब्रह्मकार्यतयेतिपदेनैक्यादिति पदेन चान्वयः । तदन्तर्यामिकतये-
त्यत्र सामर्थ्याज्जगत इत्यध्याहारः, तेन सकृत्प्रयुक्तस्य च जगच्छब्दस्य निष्कर्षकत्वानि-
ष्कर्षत्वविरोधपरिहारः । ' सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जला 'नित्यकं जगतस्तज्जत्वं
तल्लत्वं चोपजीव्याह (ब्रह्मकार्यतयेति) ब्रह्मशब्दः कारणावसच्चिदचिद्विशिष्टपरः ।
तदनन्तत्त्वमुपजीव्याह (तदन्तर्यामिकतयेति) तच्छब्दो विशेष्यपरागर्ही,
विशिष्टे प्रकृते विशेष्यांशस्यापि प्रकृतत्वात् । यथा "सन्मूलास्तसदायतनाः" इत्यत्र
सच्छब्दस्य विशिष्टपरत्वं विशेष्यपरत्वञ्च, तद्वत्, सत् ब्रह्म अन्तर्यामि यस्य तत्
तदन्तर्यामिकम्, तद्भावेनेत्यर्थः । कथं तदनन्तत्वेन तदन्तर्यामिकत्वसिद्धिः ? उच्यते,—
अननं स्थितः, ब्रह्मणो जगत्स्थितिहेतुत्वञ्चाऽन्तःप्रविश्य प्रशासनेन धारकत्वम्-
" सन्मूलास्तोम्येगास्तर्वाः प्रजास्तसदायतनास्तत्प्रतिष्ठाः " इत्यत्र सन्मूलाः सत्प्रतिष्ठाः
इति पदद्वयं सच्छब्दवाच्यब्रह्माधीनोत्पादिलयपरम् । प्रतिष्ठा— निष्ठा पर्यवसानम्—

५ भावप्रकाशिका ५

प्रकृतसम्प्रतत्वात् (उपास्तिफलभूतमुक्तिदशायामिति) अत्रोपास्तिफलभूतत्वं
परम्परया द्रष्टव्यम् (अत्र सामर्थ्याज्जगत इत्यध्याहार इति) तत्तद्व्याख्याहृतजग-
च्छब्दस्य न विशेष्यपर्यन्तत्वमितिभावः । (कथं तदनन्तत्वेन तदन्तर्यामित्यसिद्धि-
रिति) ननु तदनमित्यनेनासिद्धावपि 'अन्तः प्रविष्टशक्ता जनानां'मित्यादि-

* श्रुतप्रकाशिका *

लयः, न तु सदाधारस्वम्, सदायतना इति पुनरुक्तिप्रसङ्गात्; एवं ब्रह्मण उत्पत्तिलय-
हेतुत्ववाचिपदद्वयमध्यगतेन स्थितिहेतुत्ववाचिना सदायतना इतिपदेन धारकत्वसिद्धेः
“एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि ! वावापृथिव्यौ विधृते तिष्ठतः” इत्यत्र तिष्ठति-
धातूक्तस्थितेः प्रशासनेन धारणाधीनत्वावगमात्. ‘अन्तःप्रविष्टः शास्ता जनानाम्”
इति धारणाहेतुभूतप्रशासनस्यान्तःप्रविश्य क्रियमाणत्वश्रवणात् “तद्यथा अरेषु
भेमिरर्पिता नाभावरा अर्पिताः एवमेवैता मृतमात्राः प्रज्ञामात्रास्पर्पिताः प्रज्ञामात्राः
प्राण्ये अर्पिताः” “मयि सर्वमिदं प्रोतं सूत्रे मणिगणा इव” इति श्रुतिस्मृतिभ्यामर-
नाभिमणिगणसूत्रदृष्टान्ताभ्यामन्तस्थितस्य धारकत्वावगमात् “तत्सृष्ट्वा तदेवानु-
प्राविशत्” इत्युक्तानुपवेशस्य सृष्ट्यनन्तरभावितादुदाहृतधृत्यैकार्थ्याच्च स्थित्यर्थत्वात्
‘सप्त प्राणाः प्रभवन्ति’ इत्यादिवाक्योक्तप्रक्रियया सृष्टस्य च जगतः ‘तेनेदं पूर्णं पुरुषेण
सर्वम्” इति वाक्येन स्थितिबेलायां व्यापकेन परनपुरुषेण पूर्णत्वावगमात्, सर्वशास्त्रा-
प्रत्ययन्यायेन व्यापननियमनधारणेऽप्यन्यतमोक्तावन्यतमस्य सिद्धित्वाच्चानुपवेशस्य
प्रशासनेन धारकत्वं स्थितिहेतुत्वमिति ह्यवगम्यते; एवं तज्जलानितिवाक्यमुपजी-
व्योक्तं जगतो ब्रह्मकार्यतया तदन्तर्यामिकतया चेति तदन्तर्यामिकत्वमुभयलिङ्गस्य
ब्रह्मणः परमार्थजगदुपादानत्वाभ्यानुपपत्तिसिद्धं घटकश्रुतिसिद्धञ्च. चशब्दसो-
त्तरान्वयः । तदन्तर्यामिकतया तदात्मकत्वेन चेति स आत्मा यस्य तत्तदात्मकम्,
तदन्तर्यामिकत्वरूपेण तदात्मकत्वेनेत्यर्थः । अन्तःप्रविश्य नियन्ता आत्मा,
ब्रह्मकार्यतया तदन्तर्यामिकतया तदात्मकत्वेन चेत्युक्ते हेतुत्रयशङ्का स्यादिति
तद्व्युदासार्थश्चशब्दस्य प्राक्प्रयोगः, एवमुभयविधैक्यस्य विहितत्वादित्यर्थः ।
ननु. ऐक्यस्य कार्यकारणभावनियन्धनत्वे कार्यावस्थजगद्विशिष्टस्य कारणावस्थचिद-
चिद्विशिष्टब्रह्मणा स्वरूपैक्यं युक्तम् । तदन्तर्यामिकत्वनियन्धनत्वे तु न ब्रह्मणा

ध भावप्रकाशिका ध

वाक्यान्तरेण तत्सिद्ध्यतीति चेत्, अस्यैव वाक्यस्य तदर्थप्रतिपादनसामर्थ्यमस्तीति
शिष्यशिद्ध्यर्थतया तद्वाक्यार्थविचारोपपत्तेः (हेतुत्रयशङ्का स्यादिति) तत्कार्यत्वञ्च
तदन्तर्यामिकत्वोपपाद्यम्, तदात्मकत्वञ्च ऐक्योपपादकम्, ननु न तदन्तर्यामिकत्वमपि
साक्षादैक्योपपादकमिति भावः । यद्यपि जगतो ब्रह्मकार्यतया तदन्तर्यामिकतया

* श्रुतप्रकाशिका *

जगत ऐक्यम्, किन्तु प्रफारिणो ब्रह्मण एकत्वसंख्यानवय एवेत्येक्यशब्दस्यार्थभेदः
स्थात्, ततश्च जगतस्तदात्मकत्वेनैक्यादिति वक्तुमयुक्तम्, प्रकारप्रकारिणो-
भिन्नत्वात् । नैवम्,—जगद्ब्रह्मणोभिन्नत्वेऽप्यत्र जगच्छब्दो जगद्विशिष्टब्रह्मपर इत्युक्त-
त्वादिक्यशब्दस्य च नार्थभेदः, उभयथाऽपि विशिष्टैक्यपरत्वात् । तथाहि; कार्यकारण-
भावनिबन्धनमैक्यं नामावस्थाद्वयापन्नचिदचिद्विशिष्टवस्त्वेकत्वम्, यथा रूपस्पर्शादि-
विशिष्टघटस्य तादृशमृद्वन्वयेक्यम् । चिदचिदात्मकजगद्विशिष्टस्य स्वरूपेण
शुण्यैश्च निरातिशयबृहत्त्वविशिष्टस्यैक्यं प्रकाशैक्यम्, यथा नैक्यविशिष्टस्य उत्पलत्व-

४ भावप्रकाशिका ४

च तदात्मकत्वेनैक्यादित्युक्ते ब्रह्मकार्यत्वतदन्तर्यामिकत्वयोस्तदात्मकत्वोपपादकत्व-
शङ्काप्रसङ्गेन विरुद्धमिति कार्यत्वं पक्षद्वयसाधारणम्, तथापि विद्यमानस्य निर्वाह-
मात्रप्रदर्शनपरत्वात् तद्योजनाया अपि वक्ष्यमाणत्वेनेष्टत्वाच्च न दोष इति द्रष्टव्यम् ।
(ऐक्यशब्दस्यार्थभेदस्यादिति) सकृत्प्रयुक्तपदस्यार्थद्वयपरत्वं विना वृत्त्या न लभ्यत
इति भावः (ततश्च जगतस्तदात्मकत्वेनेति) सकृत्प्रयुक्तस्य एकस्मिन्नेयार्थे समाश्रयणीये
अगुण्यस्य प्रकाशैक्यस्य स्वीकर्तुमयुक्ततया अभेदरूपस्य समाश्रयणीयत्वे सति जगत-
स्तदात्मकत्वेनैक्यादितिवक्तुमयुक्तमेव, जगद्ब्रह्मणोभेदस्य बाधितत्वादिति भावः ।
ततश्च जगतस्तदात्मकत्वेन ऐक्यादितिवक्तुमयुक्तमिति कथमुच्यते ? तत्कार्यत्वेनैक्या-
दितिवक्तुमयुक्तमिति कुतो नोच्यते ? विनिगमकामावाविति शङ्का पराकृता (जग-
द्विशिष्टब्रह्मपर इत्युक्तत्वादिति) अध्याहृतनिष्कर्षकजगच्छब्दार्थेनैक्यस्यान्वयानभ्यु-
पगमादिति भावः (ऐक्यशब्दस्य च नार्थभेद इति) यद्यपि जगद्विशिष्टब्रह्मपर
इत्यनेनैव इयमपि शङ्का पराकृतेति ऐक्यप्रपञ्चनं ब्रूया । तथापि शिष्यशिष्यार्थमैक्य-
स्वरूपं विविच्य दर्शयतीति द्रष्टव्यम् (अवस्थाद्वयापन्नचिदचिद्विशिष्टवस्त्वेकत्व-
मिति) स्थूलत्वसूक्ष्मत्वरूपावस्थाद्वयापन्नयोश्चिदचिद्विशिष्टवस्तुनोरैक्यमित्यर्थः ।
(यथा रूपस्पर्शादीति) यथा रूपस्पर्शविशिष्टस्य पिण्डत्वावस्थापन्नस्य रूपस्पर्श-
विशिष्टेन घटत्वावस्थापन्नेन ऐक्यम्. अत्र घटगतरूपस्पर्शादिस्थाने चिदचितौ,
पिण्डत्वघटत्वाद्विस्थानेऽवस्थाद्वयापन्नस्युक्तम्, इयांस्तु विशेषः, ब्रह्मणि चिद-
चिद्द्वारा अवस्थायोगित्वम्, घटादिस्थले तु रूपस्पर्शादिद्वारिकावस्थेति द्रष्टव्यम्,

* श्रुतप्रकाशिका *

विशिष्टस्य चैक्यम् । न च विशेषणांशैक्याभावाद्वस्तैक्यहानिः, मृदघटादावपि स्वरूपस्य रूपस्पर्शादीनां कार्यत्वकारणत्वावस्थयोश्चैक्यत्वाभावात् । इयान्विशेषः, कार्य-कारणभावे भिन्नकालीनावस्थारूपसद्वारकविशेषणाश्रयधर्मैक्यम्, यथा स एवायं तरु-णोऽमृदिति । अन्यत्र समकालसम्बन्धद्वारकानेकविशेषणाश्रयधर्मैक्यम्, यथाऽयं वेदविद्वद्ब्रह्मण इति । बाल्ययौवने भिन्नकालीनसद्वारकावस्थे, वेदनं ब्राह्मणशरीरं च समकालवर्त्यद्वारकविशेषणम्, एवमुभयविधविशेषणविशिष्टधर्मैक्यत्वगैक्यशब्दार्थः, अतो जगच्छब्दवाच्यधर्मैक्याज्जगत ऐक्यादिति निर्देश उपपन्नः । यद्वा कृत्स्नस्य जगत इति निष्कर्षकशब्दः, ब्रह्मशब्दोऽपि विशेष्यमात्रपरः, कार्यावस्थां प्रत्याधा-

५ भावप्रकाशिका ५

अत्र च बालत्वयुवत्वावस्थाद्वयापन्नशरीरविशिष्टवस्तैक्यमनुरूपो दृष्टान्तः, अतएव वक्ष्यति,— स एवायं तरुणोऽमृदिति । यद्वा, अवस्थाद्वयापन्नत्वं चिदचितो-र्विशेषणम्, भिन्नकालीनावस्थारूपसद्वारकविशेषणाश्रयधर्मैक्यमिति वक्ष्यमाण-ग्रन्थस्वारस्यादिति द्रष्टव्यम् (वस्तैक्यहानिरिति) विशिष्टवस्तैक्यहानिरित्यर्थः । नन्वस्यां योजनायां निष्कृष्टजगद्वाचिजगच्छब्दोऽध्याहर्तव्यः, ब्रह्मशब्दस्य च तज्जत्वतल्लत्वहेतुके तदभेदे साध्ये सूक्ष्मचिदचिद्विशिष्टपरामर्शित्वं वक्तव्यम्, सर्व-गिदं स्थूलशरीरकं तज्जत्वतल्लत्वाभ्यां सूक्ष्मशरीरकं ब्रह्म इत्यर्थेत्याश्रयणीयत्वात्, तदनत्ये तु हेतौ ब्रह्मशब्दो ब्रह्मत्वविशिष्टपरः, नतु सूक्ष्मचिदचिद्विशिष्टपरः, विशिष्टस्यानन्तर्यामित्वात्, अतो ब्रह्मशब्दवैरूप्यं तज्जलानित्यत्र एकस्यैव सच्छब्दस्य जन्मलयथोऽसूक्ष्मचिदचिद्विशिष्टपरामर्शित्वम्, अनेन तु ब्रह्मत्वविशिष्टविशेष्यमात्र-परामर्शित्वं 'सर्वं स्वरूपं ब्रह्मे'ति जगद्विशिष्टब्रह्माभेदं प्रतिज्ञाय विशेषणभूते जगति तदनन्तलक्षणतदन्तर्यामित्वरूपहेतूपन्यासे हेतोर्वैयधिकरण्यं ब्रह्मकार्येतया तद-न्तर्यामिकतया चेतिशब्देन ब्रह्मकार्यत्वतदन्तर्यामिकत्वयोस्तदात्मकत्वोपपादकत्वञ्च स्वरसतः प्रतीयत इत्येतत्सर्वं हृदि निधायह (यद्वा कृत्स्नस्य जगत इति निष्कर्षक-शब्द इति) नन्वस्मिन् पक्षे भाष्ये तत्कार्यतयेत्यत्र तत्कार्यत्वमात्रं विवक्षितम् ? उत लघुपादेयत्वम् ? नाद्यः,— कार्यत्वमात्रस्यापृथक्सिद्धरूपतदात्मकत्वाप्रयोजक-त्वात्, इतरथा षट्स्य दण्डापृथक्सिद्धत्वरूपतदात्मकत्वप्रसङ्गात् । ब्रह्मोपादेयत्वन्तु

नानात्वं प्रतिपिध्यते । न पुनः बहु स्यां प्रजायेयेति

* श्रुतप्रकाशिका *

रत्वात्. आधारत्वं च साक्षाद्वा परम्परया वा मुख्यमेव; अतो ब्रह्मकार्यं जगत् । तदन्त-
र्यागिकशब्दो व्याख्यातः, एवं ब्रह्मकार्यतया तदन्तर्यामिकतया च जगत्तदात्मकम् ।
तदात्मकत्वं नाम जगतस्तत्प्रकारतैकत्वभावतया पृथगवस्थानाभावाच्चदन्तर्गतत्वम्, तेन
प्रकारेणैक्यम्, न तु स्वरूपैक्यम्; विशिष्टान्तर्भाव एवैक्यमित्यर्थः । (तत्पत्यनीकनाना-
त्वमिति) विहितोभयविधैक्यप्रत्यनीकनानात्वं निपिध्यत इत्यर्थः । कार्यकारणभेदः

५ भावप्रकाशिका ५

जगतो नास्त्येव, तद्विज्ज्ञत्वात् उपादानोपादेययोरभेदावश्यम्भावात् । किञ्च, तदु-
पादेयत्वं मुख्यैक्यसाधकं लोके दृष्टम्, तदन्तर्यामिकत्वममुख्यैक्यसाधकम्, अतः
कथं द्वयोरैक्यनैक्ये समुच्चयेन साधकत्वमिति चेत्; उच्यते,— उपादेयत्वमेव
अपृथक्सिद्धत्वरूपतदात्मकत्वसाधकम्, नच उपादानोपादेययोरभेदादुपादेयत्वं
कथमपृथक्सिद्धत्वसाधकं स्यादिति वाच्यम्, मृद्धयोरभेदेऽप्यपृथक्सिद्धिसम्भवात्
पृथक्सिद्ध्यभावाभावात् न च जगतो ब्रह्मभिन्नस्य कथमुपादेय-
त्वमिति वाच्यम्, मान्यवस्थायोगि ह्युपादेयम्, पूर्वावस्थायोगि ह्युपादानमित्यभ्युप-
गम्यते । मान्यवस्थावत्त्वञ्च जगतोऽप्यस्ति, तद्द्वारा ब्रह्मणोऽपि; अतो द्वयोरपि
पूर्वावस्थासूक्ष्मजगद्विशिष्टब्रह्मापेक्षयोपादेयत्वम् । ननु जगतोऽप्युक्तरीत्या पूर्वावस्था-
वत्त्वात् उत्तरावस्थायोगिब्रह्मप्रत्युपादानत्वप्रसङ्ग इति चेत्, तस्योपादानत्वे प्रमाणा-
भावात् । नच पूर्वावस्थायोगित्वादन्यस्योपादानत्वस्याभावात् कथं नातिप्रसङ्ग इति
वाच्यम्, तदतिरिक्तवर्गविशेषस्य तद्वत्तत्त्वात्, उपादानमित्यभ्युक्तव्यव-
हारविषयत्वमेवोपादानत्वमित्येवंरूपस्य लक्षणस्य सम्भवात् । नन्वस्मिन् पक्षे
'सर्वं स्वस्त्विदं ब्रह्मे'तिवाक्ये ब्रह्मशब्दस्य ब्रह्मापृथक्सिद्धे लक्षणाप्रसङ्गः, सर्वस्यापि
जगतो ब्रह्मोपादेयत्वाद्ब्रह्मान्तर्यामिकत्वाच्च ब्रह्मापृथक्सिद्धमित्यर्थस्याभ्युपगम्यादिति
चेत्, इष्टापत्तेरिति भावः (निशिष्टान्तर्भाव एवैक्यमित्यर्थ इति) ततश्च तदात्मकत्वे-
नैक्यात् इति भाष्ये तृतीयाशौ न विवक्षितः, तदारमकत्वप्रयोज्यस्यैक्यानतरस्याभावात्
तदात्मकमेवैक्यमित्यर्थ इति भाष्याभिप्राय इति भावः । अत्र केचित्,— यथा
ज्ञानाकारस्वरूपतया सर्वजीवानामैक्यम्, एवं चिदचिद्वस्तूनां ब्रह्मप्रकारत्वंपेक्षी-

बहुभवनसङ्कल्पपूर्वकं ब्रह्मणो नानात्वं श्रुतिसिद्धं प्रति

* श्रुतप्रकाशिका *

कुतर्कमूलभ्रान्तिविषयः, स्वनिष्ठभेदो लौकिकप्रतीतिमूलभ्रान्तिविषयः, अतो भ्रान्तिमूलत्वाविशेषाद्विहितैक्यप्रत्यनीकत्वाविशेषाच्च तेनाकारेणोभयविधं भेदं नाना-
शब्देन परामृश्य निषिध्यत इति न वाक्यभेदः । तत्प्रत्यनीकेति, ऐक्यविधि-
शेषभूतो भेदनिषेधः, अन्वयमुखेनोक्तार्थस्मिन्निर्णयकारणात्स्वाव्यतिरेकोक्तेः, ऐक्यविधिश्च
नेह नानास्तीतिप्रकरणे श्रूयते 'एकधैवानुद्रष्टव्य'मिति । एकधा—एकतया
परमात्मशरीरतयैकप्रकारेणेत्यर्थः । तथा " अहमेकः प्रथममासं वर्त्तामि च भवि-
ष्यामि च नान्यः कश्चिन्मत्तो व्यतिरिक्तः " " आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत्
नान्यत्किञ्चन भिषत् " तथा " परमार्थस्त्वमेवैको नान्योऽस्ति जगतः पते' 'अहं
हरिः सर्वमिदं जनार्दनो नान्यत्ततः कारणकार्यजातम् । तदच्युतो नास्ति परं ततो
ऽन्यत् " इत्यादिषु वैक्यविधिशेषतया भेदनिषेधो दृश्यते, शेषत्वं च विहितैकत्वस्मि-
न्निर्णयकारणलक्षणकिञ्चित्कारेण भवति । यादृशमैक्यं विहितं निषेधस्य तादृशैक्यविरोधि-
भेदविषयस्येति तस्मिन्निर्णयकारणार्थत्वं सिद्ध्यते, न त्वविरोध्यर्थान्तरनिषेधस्तदुपयुक्तः ।
न हि मृदेव घट इत्युक्ते घटद्वित्वनिषेधो मृदूघटैकत्वोपकारकः, घटद्वित्वस्य मृदूघटै-
कत्वाविरोधित्वात् । नाप्येको घट इत्युक्ते घटगतरूपपरिमाणादिभेदनिषेधो घटाख्य-
धर्म्यैक्यविधेरुपकारकः, रूपपरिमाणादिभेदस्य घटव्यक्त्यैक्याविरोधित्वात् । विधेय-
विरोध्यर्थनिषेध एव हि विध्युपकारकः । किञ्च न केवलमुपकारामावः, ऐक्य-
विधिविरुद्धं च कुतश्च भेदनिषेधपरत्वम्, समानाधिकारणवाक्येनैक्यविधानात्; भिन्न-
विशेषणाभिधायिशब्दानामेकविशेष्यवृत्तित्वं हि सामानाधिकरण्यात् । न च प्रकारभेदे
तिष्ठति कुतश्च भेदनिषेध उपपद्यते, अतो भेदनिषेधस्यैक्यविधिशेषत्वात् कार्यकारण-
भेदः स्वनिष्ठभेदश्च निषिध्यत इत्यभिप्रायः । किञ्च " न चास्य कश्चिज्जनिता न
चाधिपः " 'न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते' 'तेनार्हति ब्रह्मणा स्पर्द्धितुं कः' 'न त्वत्समो-

५ भावप्रकाशिका ५

वैक्यमित्यर्थः । ननु चिद्विद्वस्तूनां ब्रह्मण्यैक्यमेकाविशिष्टान्तर्गतत्वमित्यर्थः ।
एकधैवानुद्रष्टव्यमित्युक्तं तथार्थविवरणात्—इत्येव भाष्यार्थं वर्णयन्ति (नेह ना-
नास्तीति प्रकरणे श्रूयत इति) कठवल्क्यामपि 'यदेवेह तदमुत्र यदमुत्र तदन्विह'

पिध्यत इति परिहृतम् । नानात्वनिषेधादियमपरमार्थ-

* श्रुतप्रकाशिका *

ऽस्त्यभ्यधिकः कुतोऽन्यो लोकत्रयेऽप्यप्रतिमप्रभावः ” इत्यादिभिः स्वतन्त्ररूपवस्तु-
विशेषविषयनिषेधदर्शनात्सामान्येनावगतो भेदनिषेधः तत्र छागपशुन्यायेन पर्व-
वस्थतीत्यर्थसिद्धम्, तत्प्रत्यनीकनानात्वमित्युक्तत्वात् केषुचिद्वाक्येषु तस्य कण्ठोक्त-
त्वाच्च । अथ उत्सर्गापवादन्वयमभिप्रयन्नाह (न पुनरिति) ब्रह्मणः कार्यरूपेण
नानात्वविषयश्रुतिवाक्योदाहरणं प्रकारनानात्वविषयवाक्यानामपि प्रदर्शनार्थम्
“एकः सन् बहुधा विचारः” ‘एको देवो बहुधा निविष्टः’ ‘त्वमेकोऽसि बहून्ननुप्रविष्टः”
“ योऽप्युक्तमन्तरे सञ्चरन् यस्याव्यक्तं शरीरम्” ‘योऽन्तरमन्तरे सञ्चरन् यस्यान्तरं
शरीरम्’ ‘यो मृत्युमन्तरे सञ्चरन् यस्य मृत्युः शरीरम् एव सर्वभूतान्तरात्मा अपहृतपाप्मा
क्षिव्यो देव एको नारायणः” इति प्रकारनानात्वं प्रकाशकत्वं च हि स्पष्टं भूयते ।
यद्वा छान्दोग्ये तैत्तिरीये च ‘बहु स्या’मिति प्रकरणे “ अनेन जीवेनात्मना ऽनुप्र-
विश्य” ‘तदनुप्रविश्य सच्च त्यक्षामवत् निरुक्तं चानिरुक्तं च निलयनं चानिलयनं च
विज्ञानं चाविज्ञानञ्च ” इति चिदचिदनुप्रवेशपूर्वकनामरूपमाक्षुश्रवणादुभयलिङ्गस्या-
प्यव्यवधानेन जगदुपादानत्वानुपपत्तेश्च बहु स्यामित्यत्रापि ब्रह्मणो बहुनामरूपभाक्त्वस्य
सद्धारकत्वसिद्धेः शरीरतया प्रकारभूतचिदचिदानात्वमर्थसिद्धमित्यादिप्रायेण बहु
स्यामिति वाक्यमुदाहृतम्, एवं कार्यनानात्वस्य प्रकारनानात्वस्य च विहितत्वात्
सामान्यनिषेधस्य च विहितव्यतिरिक्तविषयत्वाच्च कुतर्कसिद्धकार्यकारणभेदविषयाः
लौकिकप्रतीतिसिद्धस्निष्टभेदविषयाश्च भेदनिषेधश्रुतय इत्यर्थः । नानात्वनिषेधाद-
परमार्थविषयत्वं शङ्कते (नानात्वेति) इयम्-श्रुतिः । भेदस्तु निषेधार्थमनूद्यत इति

ध भावप्रकाशिका ध

इत्यैक्यविधिशेषत्वमेव नेह नानास्तीति वाक्यस्येति द्रष्टव्यम् (केषु चिद्वाक्येषु तस्य
कण्ठोक्तत्वादिति) भाष्ये केषुचिद्वाक्येषु छागपशुन्यायस्य कण्ठोक्तत्वादित्यर्थः ।
अत्र भेदनिषेधकतयोदाहृतवाक्यानां प्रकारभेदनिषेधकत्वस्यैव प्रतिपिपादयिपि-
तत्वात् तदुपपादकतया प्रकारभेदविधायकवाक्यमुदाहृत्य तेन कार्यभेदप्रतिपादक-
वाक्यस्य प्रदर्शनं कर्तुमुचितम्, नतु कार्यभेदविधायकवाक्यमुदाहृत्य तेन प्रकार-
भेदविधायकवाक्यप्रदर्शनमुचितमित्यपरितोपादुदाहृतवाक्यस्यैवोपायविधेर्भेदविधिरस्त्वं
दर्शयति (यद्वा छान्दोग्य इत्यादिना) इयं श्रुतिरित्यत्र इयमिति व्याख्येयं

विपयेति चेत् ; न , प्रत्यक्षादिसकलप्रमाणानवगतं ना-
नात्वं दुरारोहं ब्रह्मणः प्रतिपाद्य तदेव बाध्यत इत्यु-

* श्रुतप्रकाशिका *

भावः । परिहरति (नेति) अप्राप्तस्यानुवादायोगात् . अतो विषयविभागादविरोध
एव न्याय्यः , एतदुक्तमाचार्यपादैः “ यद् ब्रह्मणो गुणशरीरविकारभेदकर्मादि-
गोचरविधिप्रतिषेधवाचः । अन्योन्यभिन्नविषया न विरोधगन्धमर्हन्ति तत्र विधयः
प्रतिषेधवाच्याः ॥ ” इति । समस्तहेयरहितस्य हेयाकारवस्त्वैक्यासम्भवात् , हेयसा-
पारमार्थ्येऽपि तस्य निरसनीयतया हेयत्वसावर्ज्जनीयत्वात् , तत्प्रतिभटतथोक्तस्य तत्स-
म्बन्धाह्वस्त्वैक्यवाचात् सर्वज्ञस्य ब्रह्मणः स्वसङ्कल्पेन स्वगतहेयतद्विषयभ्रमापादना-
योगादसर्वज्ञत्वे सार्वश्यश्रुतिविरोधात् , सर्वशक्तेः स्वगतहेयानिवारकत्वायोगादशक्तत्वे
सर्वशक्तिधुतिविरोधात् , धुतिबलादीदृशविरोधाभावे “ तान्येवानुविनश्यति ” ‘ न जायते
भ्रियते वा ’ इत्यादिवाक्यप्रतिपक्षनित्यत्वानित्यत्वनिर्गुणत्वसगुणत्वादेः धुतिबला-
द्विरोधाभावेन क्वचिदपि न्यायसञ्चारानपेक्षतया मीमांसा नैरर्थक्यात् भिन्नत्वाभिन्नत्वयोश्च
विरोधाभावेन पारमार्थिकापारमार्थिकत्वेन विभागस्यानभ्युपगन्तव्यत्वात् “ पृथगा-
त्मानं प्रेरितारं च मत्वा जुष्टतस्तेनामृतत्वमेति ” “ जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीश ” मिति
पृथक्ज्ञानस्य मोक्षोपायत्वश्रवणात् “ यस्मात् चारमतीतोऽहम् ” मित्यादिना भेदज्ञान-
वतोऽसम्भूदत्वस्मरणात् , जीवपरयोर्नियन्तृत्वनियाम्यत्वादिलक्षणभेदस्य घटपट-
भेदकत्वमागन्तारगोचरत्वेनानुवादासम्भवाद्धिहितस्य निषेधयोगादुपासनार्थत्वा-
श्रयणस्य “ अथ योऽन्यां देवता ” मित्यादिवाक्यप्रतिपक्षैक्येऽपि प्रसङ्गादैक्यस्या-
विधिशेषवाक्यप्रतिपक्षत्वे भेदस्य च तुल्यत्वानियतपौर्वापर्यविरोधतया अपच्छेद-
न्यायाविषयत्वाद्विरोधाधिकरणन्यायेन भेदश्रुतेः परभूतनिषेधोत्पत्तिप्रतिबन्धकत्वा-
दैक्यविधिशेषस्य भेदनिषेधस्य विहितैक्यविरोधिभेदनिषेधकत्वोपपत्तेरन्यथा समाना-
धिकरणावाक्यप्रतिपक्षत्वशेषभूतैक्यविरोधित्वप्रसङ्गादुत्सर्गापवादन्यायेन निषेधस्य
विहितभेदव्यतिरिक्तविषयत्वाच्छागपशुन्यायेन सामान्येन भेदनिषेधस्य स्वतन्त्रभेद-
विशेषनिषेधपर्यवसायित्वाच्च भेदनिषेधश्रुतयोऽब्रह्मात्मकनानात्वनिषेधपराः , ननु
भेदमात्रनिषेधपरा इति सङ्ग्रहः । यत्र हीत्यादिवाक्यानामयमर्थः , — यत्र-

पहास्यमिदम् । “यदा ह्येवैष एतस्मिन्नुदरमन्तरं कुरुते ।
अथ तस्य भयं भवति” इति ब्रह्मणि नानात्वं पश्यतो

* श्रुतप्रकाशिका *

यदा । द्वैतमिव भवति—स्वनिष्ठभेद इव भवति । इवशब्दः स्वनिष्ठभेदस्या-
सात्त्विकत्वच्योक्तकः । कथमिवेति ब्रह्माक्यभङ्गिरित्यविवक्षितार्थो वा । तत्—तदा ।
इतर इतरमितरेण पश्यति, केनेति वक्ष्यमाणत्वादितरेणेत्यध्याहारः, इतरः—स्वनिष्ठो
द्रष्टा । इतरम्—स्वनिष्ठं द्रष्टव्यम्. स्वनिष्ठदर्शनसाधनेन पश्यति । यत्र तु—यदा ।
अस्य—उपासकस्य । सर्वमात्मैवाभूत्—परमात्मसामानाधिकरण्येन सर्व साक्षात्कृतम्,
नहि पूर्वमनात्मभूतमिदानीं सर्वमात्मा भवति; अतः साक्षात्काराभिप्रायोऽभूदिति
निर्देशः, अस्थेत्युक्तेः । क इत्यध्याहारः, इतर इत्युक्तत्वात् । तत्—तदा । स्वनिष्ठः
को द्रष्टा स्वनिष्ठेन केन दर्शनसाधनेन स्वनिष्ठं कं द्रष्टव्यमर्थं पश्येत्. ज्ञातृज्ञेय-
ज्ञानसाधनेषु स्वनिष्ठं किञ्चिदपि नास्तीत्यर्थः । प्रमितनिषेधायोगादापातप्रतीति-
सिद्धस्यैव निषेध्यत्वाल्लौकिकप्रतीतिश्च स्वनिष्ठताविषयत्वात् तेन रूपेणैव निषेध-
विषयत्वोपपत्तेः । यदि द्रष्टृदृश्यादिमात्रं निषिध्यते, तदानीं ‘तद्वैतपश्यन्
ऋषिर्बामदेवः प्रतिपेदे अहं मनुरभवं सूर्यश्च” इति परमात्मसाक्षात्कारदशायामहं-
मिति द्रष्टुरात्मनो मनुसूर्यादिदृश्यपदार्थानां च साक्षात्कारश्रवणं विरुध्यते;
तस्माल्लौकिकप्रतीतौ द्रष्टृदृश्यादिकं प्रकारीभूतपरमात्मप्रतिपत्तेस्तत्सामानाधि-
करण्यमन्तरेण स्वनिष्ठतया गतिः. योगदशायां तु प्रकारिणः परमात्मनः प्रतीय-
मानत्वादहंशब्दवाच्यपरमात्मसामानाधिकरण्येन प्रकाशत इति वैषम्यम्, न तु

७ भावप्रकाशिका ७

पदम् (स्वनिष्ठो द्रष्टेति) स्वनिष्ठत्वेन मन्यमानो द्रष्टा स्वनिष्ठत्वेन मन्यमानेन
करणेन स्वनिष्ठत्वेन मन्यमानं कर्म पश्यतीत्यर्थः । कर्तृकरणकर्मसु स्वनिष्ठत्व-
ग्रमो भवतीति पर्यवसितोर्थः । हेत्वंन्तरमाह (अस्थेत्युक्तेरिति) पुरुषविशेषं
प्रति आत्मत्वमिति वक्तुमशक्यत्वात्साक्षात्काराभिप्राय एवाभूदितिशब्द इति भावः ।
(स्वनिष्ठं किञ्चिदपि नास्तीत्यर्थ इति) कुत्रापि स्वनिष्ठत्वग्रमो नास्तीत्यर्थः ।

भयप्राप्तिरिति यदुक्तम्, तदसत्; “सर्वं खल्विदं ब्रह्म
तज्जलानिति शान्त उपासीत” इति तन्नानात्वानु-
सन्धानस्य शान्तिहेतुत्वोपदेशात् । तथाहि; सर्वस्य
जगतः तदुत्पत्तिस्थितिलयकर्मतया तदात्मकत्वानु-
सन्धानेनात्र शान्तिर्विधीयते, अतो यथावस्थितदेवति-
र्यङ्मनुष्यस्थावरादिभेदभिन्नं जगत् ब्रह्मात्मकमित्यनु-
सन्धानस्य शान्तिहेतुतया अभयप्राप्तिहेतुत्वेन न भय-

* भुतप्रकाशिका *

द्रष्टृदृश्यादीनि प्रतिषिध्यन्त इत्यभ्युपगन्तव्यम्; अन्यथा वामदेवादिदर्शनस्य
प्रान्तित्वप्रसङ्गात् । नेह नानेति; इह—प्रपञ्चे . लोफट्टप्रकारेण नानाभूतं खनिष्ठतया
भिन्नं किञ्चिदपि नास्तीत्यर्थः । खनिष्ठदर्शनेन प्रत्यवायमाह—मृत्योरिति । ‘तगसो
वा एष तगः प्रविशती’तिवज्जिदंशः । नानेव—खनिष्ठगिव, अज्ञानादज्ञानगामोतीत्यर्थः ।
वेहातिरिक्तविषयाज्ञानं प्रागेव सिद्धम् . ततोऽप्यतिशयितगज्ञानं खनिष्ठतया तद्वस्तु-
दर्शनमित्यभिप्रायः । यदा खैवैष इत्यादिधृतिमुपादाय तत्र ब्रह्मणीत्यादिना पूर्व-
पक्षिणोक्तमर्थगनूय दूषयति (तदसदिति) तदसत्—भयप्राप्तिहेतुत्वं नेत्यर्थः । कुत
इत्यत्राह (सर्वमिति) ब्रह्मणः कार्यजगद्ग्रेण नानात्वानुसन्धानं मुक्तिहेतुरिति सिद्धा-
न्तार्थः । इदानीं परोक्तं शान्तिहेतुत्वमभ्युपगम्योक्तम्, कथं तत्र नानात्वानुसन्धान-
प्रतीतिः ? कथं वा तस्य भयप्राप्तिहेतुताविरोधित्वम् ? इति शङ्कायामेतद्विद्वणोति
(तथाहीति) अत्र नानात्वानुसन्धानप्रतीतिं दर्शयति (सर्वस्येति) नहि केवलं
ब्रह्मेत्युक्तम्, अपितु इदं सर्वं ब्रह्मेत्युक्तम्, सर्वशब्दश्च विविधभेदप्रपञ्चपरः, अतो नाना-
त्वविशिष्टब्रह्मानुसन्धानं प्रतीतमित्यर्थः । ततः किमित्यत्राह (अत इति) नानात्वा-
नुसन्धानस्य शान्तिहेतुत्वद्वारा समस्तभयनिवृत्तिरूपमोक्षोपायत्वात् भेदबुद्धेर्भय-
प्राप्तिहेतुत्वोक्तिसाद्विरुद्धेत्यर्थः । ननु मणिकृपायादर्पणादिगतप्रतिबिम्बेष्विव देहेषु
रागद्वेषादिनिवृत्त्यर्थं सर्वस्य ब्रह्मण्यस्तानुसन्धानविधिः किं न स्यात्? नैवम्; प्रवृत्ति-
निमित्तभेदेनैकार्थवृत्तित्वं सामानाधिकरण्यामित्युपपादितत्वाद्वाधार्थत्वस्य वक्ष्य-

हेतुत्वप्रसङ्गः । एवं तर्हि 'अथ तस्य भयं भवति' इति किमुच्यते ? इदमुच्यते; 'यदा ह्येवैष एतस्मिन्नदृश्येऽनात्म्येऽनिरुक्तेऽनिलयनेऽभयं प्रतिष्ठां विन्दते । अथ सोऽभयङ्गतो भवति' इत्यभयप्राप्तिहेतुत्वेन ब्रह्मणि या प्रतिष्ठा अभिहिता ; तस्या विच्छेदे भयं भवतीति । यथोक्तं महर्षिभिः—

१ “यन्मुहूर्तं क्षणं वापि वासुदेवो न चिन्त्यते ।

सा हानिस्तन्महच्छिद्रं सा भ्रान्तिः सा च विक्रिया” ॥

इत्यादि-ब्रह्मणि प्रतिष्ठाया अन्तरमवकाशो विच्छेद एव ।

* श्रुतप्रकाशिका *

माणदूपणोपहतत्वाच्च । अभ चोद्यपूर्वकमेतच्छ्रुत्यर्थमाह (इदमुच्यते इति) अदृश्य इत्यचिद्यावृत्तिः, अनात्म्य इति वद्व्यावृत्तिः, स हि परमात्मना व्याप्यः । यद्वा आत्म्यम्-व्याप्यं कर्मकृतशरीरम्, तद्रहितोऽनात्म्यः । अनिरुक्त इति युक्तव्यावृत्तिः, सहि वद्धावस्थायां देवादिशब्दैरुक्तः, अनिलयन इति नित्यमुक्तव्यावृत्तिः, तेषामपि हि भगवानाधारः । श्लोकार्थविषयमुपबृंहणं दर्शयति (यथोक्तमिति) हानिः—इष्टहानिः । छिद्रम्—अनिष्टप्राप्तिरन्ध्रम् । भ्रान्तिः—तत्कृतचित्तस्वलनम् । विक्रिया—तेनाज्ञानामवशादयथायथव्यापारः । “एकस्मिन्नप्यतिक्रान्ते मुहूर्ते ध्यानवर्जिते । दस्युभिर्मुपितेनेव युक्तमाक्रन्दितुं भृशम् ॥” “वरं हुतबहज्ज्वालापञ्जरान्तर्बन्धस्थितिः । न शौरिचिन्ताविमुखजनसंवासवैरासम् ॥” इत्यादि-वचनान्यादिशब्दविवक्षितानि । भेदवाचिनोऽन्तरशब्दस्य विच्छेदार्थकत्वं फथमित्यत्राह (ब्रह्मणीति) अबिच्छिन्नं हि ध्यानं निरन्तरमित्युच्यते, अतोऽन्तर्विच्छेद एव । स कस्येत्यपेक्षायां प्रतिष्ठायाः प्रकृतत्वात् तस्या विच्छेदः, प्रकृतब्रह्मविषये तदप्येष इत्युदाहृते भीषाऽस्मादित्यनन्तरश्लोके वायुसूर्यादिसर्वचेतनप्रशसितुस्त्वकधनादन्तरशब्दस्योपासनविच्छेदपरत्वमेव युक्तम्, न तु भेदपरत्वम्;

* श्रुतप्रकाशिका *

अतोऽयमर्थः पूर्वापरवाक्यश्रुत्यन्तरानुगुण उपबृंहणानुगुणश्च; परोक्तस्तु तदुभयविरुद्धं इति भावः । ननु यदा हेवैष इत्यत्र प्रतिष्ठाविच्छेदोऽर्थेभ्येदेतस्यामिति स्त्रीलिङ्गता स्यात्. अदितिः पाशानितिन्यायात् विभक्त्यवगतनपुंसकत्वाविवक्षेति चेत् तथाप्य-
स्वारस्यमवर्जनीयम्; तच्च स्वरसार्थे सम्भवतिनोपपद्यते, सप्तमी चास्वरसा, तस्या विच्छेद-
इति श्रुतिः स्वरसा, न तु तस्यां विच्छेद इति । प्रातिपदिकास्वारस्यं च प्रतिष्ठापरत्वे
स्यात्, पूर्ववाक्ये यदा हेवैष एतस्मिन्नदृश्येऽनात्म्य इति ब्रह्मपरतया प्रयुक्तस्य एतस्मि-
नितिपदस्यानन्तरवाक्येपि बुद्धौ विपरिवृत्तेः । उच्यते,— न तावद्विज्ञसप्तम्योः
प्रातिपदिकस्य चास्वारस्यम्, ब्रह्मपरमार्थित्वादेतच्छब्दस्य. अन्तरशब्दश्चावकाशपरः,
निरन्तरं सान्तरमिति प्रयोगात्; अन्तरश्च देगतः कालतश्च भवति. कालकृतं
चान्तरं विच्छेद एव । नन्वेवंसति कस्य विच्छेद इत्यपेक्षायां प्रतिष्ठाया अन्तर-
मित्यध्याहारः स्यात् । तच्चायुक्तम्,— अनध्याहारेण निर्वाहसम्भवादिति चेन्न,
सन्निधिलब्धस्यार्थस्याध्याहारनिरपेक्षत्वात् ; अथाप्यस्वारस्यमिति चेत्तद्वरम् ।
पक्षान्तरे बहुस्वारस्यसम्भवात्. तथाहि; भयहेतोरभयहेतुप्रतियोगित्वादभयहेतुपर-
प्रतिष्ठापदस्यैक्यवाचित्वाभावाद्वाक्यवृत्तेरसामञ्जस्यम् । तत्सामञ्जस्याय प्रतिष्ठाशब्दस्यै-
क्यपरत्वे मुख्यार्थहानिः, दृढसम्बन्धो हि प्रतिष्ठा, यथा राज्ये प्रतिष्ठित इति । प्रथम-
प्रतिपन्नप्रतिष्ठापदस्यार्थभङ्गस्यानुपपन्नः, पूर्वसिद्धैक्यावगतिपरत्वाद्विन्दतिधात्वर्थ-

४ भावप्रकाशिका ४

(अदितिः पाशानितिन्यायादिति) 'अदितिः पाशान् प्रमुमोक्षि'त्यत्र बहुवचनप्रति-
पादितमपि बहुत्वं न विवक्षितम्. एवमेतस्मिन्निति विभक्तिविकारसूचितं पुंन-
पुंसकान्यतरत्वमपि न विवक्षितमित्यर्थः । (तथाप्यस्वारस्यमवर्जनीयमिति) अत
एव हि दशमे 'वार्हस्पत्यं ग्रहं गृह्णाती'त्यत्र प्राकृतग्रहानुवादेन देवताविधाने तेषां
बहुत्वादिकवचनमप्युक्तमित्युद्देश्यगतत्वेनाविवक्षायामपि अभिधानवाधोऽवर्जनीय
इत्युक्तम् । किञ्च 'प्रासा अग्निं भरते'तिमन्त्रस्य सारसत्यामेव इष्ट्यां प्राति-
पदिकार्थभूतलिङ्गविरोधादप्रवृत्तिरिति नवमे स्थापितत्वाच्चेति भावः । (अथाप्य-
स्वारस्यमिति चेदिति). समभिव्याहृतपदाप्रतिपन्नत्वादिति भावः । अभयहेतुप्रति-
योगित्वादिति पूर्ववाक्ये अभयहेतुतया यदुपन्यस्तं तद्विरुद्धस्यैव भयहेतुत्वेन प्र-

यदुक्तम्^१ “न स्थानतोऽपि” इति सर्वविशेषरहितं ब्रह्मेति च वक्ष्यतीति; तन्न, सविशेषं ब्रह्मेत्येव हि तत्र वक्ष्यति ।^२ “मायामात्रं तु” इति च स्वप्नानामप्यर्थानां जागरितावस्थानुभूतपदार्थवैधर्म्येण मायामात्रत्वमुच्यते^{*} इति जागरितावस्थानुभूतानामिव पारमार्थिकत्वमेव वक्ष्यति ॥

* भूतप्रकाशिका *

स्यात्सारस्यञ्च । सप्तमी चात्सारसा, भेदप्रतियोगित्वावधित्वसम्बन्धविवक्षायां तृतीयापञ्चमीपञ्चीनामेव सारस्यात्, करोतेः प्रतिपत्त्यर्थत्वादसारस्यञ्च । मनसि कुरुत इति योजनया मध्याहारः, एष ज्ञेयानन्दयातीति पूर्ववाक्यप्रतिपक्षभेदविरोधश्च, अनन्तरं च भीषासादिति प्रशसितृत्वेन भेद उच्यते; अतो मध्ये भेदनिषेधस्यानुपपन्नः, “आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्न बिभेति कुतश्चन ‘कदाचने’” इति पूर्वापरवाक्ये गुणविरिष्टवेदनस्याभयहेतुत्वोक्तेर्ब्रह्मणि भेदनिषेधस्याभयहेतुत्वकथनं च विरुद्धम् । ब्रह्मविदामोतीति विद्युपक्रमत्वाच्च ब्रह्मणि प्रतिष्ठाया वेदनरूपत्वमेव युक्तम्, न स्वैक्यरूपत्वम्, न शैक्यतद्वुद्ध्योरुभयस्य च प्रतिष्ठाशब्दवाच्यत्वम्, दृढसम्बन्धवाचिनः प्रतिष्ठाशब्दस्य तूपास्यं ब्रह्म प्रत्युपासकतया सम्बन्धे पर्यवसानं युक्तम् । ब्रह्मणो निर्दिशेत्पत्वे व्यतिरिक्तमित्याख्ये च परोक्षं सूत्रद्वयं परिहरति (यदुक्तमिति) ॥

५ भावप्रकाशिका ५

रुनौचित्यादिति भावः (पूर्वसिद्धैक्य इति) ‘विदिर्लोभे’ इति घातोरेव शब्दिकरणपठितादस्य रूपस्य सम्भवात् ‘विद् ज्ञाने’ इत्यस्य वित्त्वर्थस्य लुङ्गिकरणपठिततया परस्मैपदि तया चास्य रूपस्याभावात् । नच लाभार्थत्वेऽप्यैक्यमिदानीं लाभत इति वक्तुं शक्यमिति शङ्क्यम्, ऐक्यस्य पूर्वसिद्धत्वादिति भावः (प्रतियोगित्वावधित्वेति) घटेन सह भेद इति साहित्यप्रतियोगित्वविवक्षायां घटाद्वेद इति पञ्चमी, सम्बन्धविवक्षायां घटस्य भेद इति पञ्चीति भावः । इति भूतिप्रक्रिया ॥

—(पुराणवदः, सविशेषपरस्मृतिपुराणवचनानि)—

स्मृतिपुराणयोरपि निर्विशेषज्ञानमात्रमेव परमार्थोऽन्यदपारमार्थिकमिति प्रतीयत इति यदभिहितम्, तदसत् ;—

“ यो मामजमनादिं च वेत्ति लोकमहेश्वरम् ।

* श्रुतप्रकाशिका *

अथ स्मृतिपुराणयोः सविशेषपरत्वमुपपादयति (स्मृतिपुराणयोरिति) स्मृतीत्यादिना सामान्येन प्रमाणस्य तदवान्तरूपस्य शब्दस्य च सविशेषवस्तुपरत्वोपपादनाच्छास्त्रस्य प्रत्यक्षविरुद्धार्थप्रतिपादनासामर्थ्योपपादनाद्विशेषेण वेदान्तयाक्त्यानां सविशेषपरत्वोपपादनेन स्मृतिपुराणयोः श्रुतिविरुद्धार्थे प्रामाण्यप्राप्त्यभावाच्च तयोः सविशेषपरत्वं सिद्धम् । इदानीं स्मृतिपुराणयोरपि परोदाहृतवचनानां पूर्वापरपर्यालोचनया सविशेषपरत्वमुपपाद्यते, यथा लौकिकप्रमाणश्रुतिविरुद्धानर्थोपपादनाच्छास्त्रं प्रतिपादयति, एवमेव पूर्वापरवाक्यविरुद्धमप्यर्थं न स्मृतिपुराणानि प्रतिपादयितुं शक्नुवन्तीत्यभिप्रायः । परेण सर्वस्याविधिकत्वाविशेषेण स्वाभाविकवक्तृवैषम्यानभ्युपगमादद्वैतस्पष्टताग्रमाद्य पूर्वं पुराणवचनान्युपन्यस्य पश्चाद्भगवद्गीतावचनान्युदाहृतानि । अत्र तु स्वाभाविकवक्तृवैषम्यानभ्युपगमादनन्तगुणविभूतिमत्त्वस्य स्पष्टतया च भगवद्गीतावचनानि पूर्वमुपन्यस्य पश्चात्पुराणवचनानि प्रदर्श्यन्ते, अतः स्मृतिपुराणयोरित्युक्तम् । परेण लोदाहृतवचनप्रतिपाद्यतया योऽर्थोऽभिहितः, तद्विपरीतार्थपरत्वेन स्पष्टतमानि वचनानि प्रथमं प्रदर्श्यन्ते पश्चात्तद्विशेषेण परोक्तवचनानामर्थप्रतिपादनार्थम् । यो मामिति । अत्राजमितिपदेन अचित्तसंसृष्टचेतनव्यावृत्तिः, अनादिमिति मुक्तव्यावृत्तिः, तस्याजलं हि आदिमत् । लोकमहेश्वरमिति नित्यमुक्तव्यावृत्तिः, लोकयत इति लोकः,

४ भावप्रकाशिका ४

(अर्थप्रतिपादनार्थमिति) पूर्वणान्वयः । ‘ यो मामजमनादिश्च वेत्ति लोकमहेश्वरम् । असम्मूढस्त मर्त्येषु सर्वपापैः प्रमुच्यते ’ इत्ययं श्लोको दशमेऽध्याये ।

१ “मत्स्थानि सर्वभूतानि न चाहं तेष्ववस्थितः ।
न च मत्स्थानि भूतानि पश्य मे योगमैश्वरम् ।
भूतभृन्न च भूतस्थो ममात्मा भूतभावनः ॥”
२ “अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा ।
मत्तः परतरं नान्यत्किञ्चिदस्ति धनञ्जय ! ॥

* श्रुतप्रकाशिका *

प्रमाणसिद्धत्रिविधचेतनाचेतनवर्गः, अत्रोत्तराद्धौऽप्यनुसन्धेयतया अभिप्रेतः
“असम्भूतः स मय्येषु” इति । चेतनाचेतनविलक्षणत्वेन जानन्नसम्भूत इति कथनात्
सर्ववैलक्षण्यं तात्त्विकमित्युक्तं भवतीत्यभिप्रायः । धारकत्वादिभिर्वैलक्षण्यं वैश्या-
र्थमुपावृत्त-मत्स्थानीति । अत्र शरीरलक्षणं सूचितं भवति, सर्वभूतानि मदायत्त-
स्थितीनि, नाहं तदायत्तस्थितिरित्यर्थः । लोकदृष्टप्रकारेण नाहमाधारः, अपि तु
सङ्कल्पमात्रादित्याहं-नचेति । निषेधस्य विहितव्यतिरिक्तविषयत्वादयमेवार्थः ।
योगमैश्वरम्-ईश्वरासाधारणं सर्वशक्तियोगमित्यर्थः । न च मत्स्थानीति धारकत्व-
पारमार्थ्यनिषेधश्चेद्योगमैश्वरं पश्येति विरुद्धम्, मम आन्ति पश्येति हि तदा वक्तव्यम् ।
योगमैश्वरमित्येतद्विषयवन्निमनेवार्थग्राह-भूतभृदिति । ममात्मा-मम सङ्कल्प इत्यर्थः ।
आत्मशब्दो हि मतिवाची, “यत्नेऽर्केऽमौ मतावात्मा” इति । अतोऽत्र आत्मशब्दः
सङ्कल्परूपज्ञानवाची, ममात्मा भूतभावन इत्यनेन ‘न च मत्स्थानि भूतानि’त्यस्यार्थः
स्पष्टीकृतः । भूतभावनः-भूतानां सत्तानुवर्त्तकः । अर्वाचीनस्येश्वरस्य हि सगुणत्वमिति
शङ्कायां कारणातिरिक्तवस्तुनिषेधप्रदर्शनार्थं लक्षणाप्रदर्शनार्थं च जगत्कारणत्वमाह-
अहमिति । प्रभवः प्रलयश्चोक्तः, स्थितिस्तु धारकत्वकथनेन सिध्यतीति धारकत्वं

ध भावप्रकाशिका ध

‘मत्स्थानि सर्वभूतानि’ इत्यारभ्य सार्धश्लोको नवमेऽध्याये । ‘अहं कृत्स्नस्य जगते’
इति सार्धश्लोको सप्तमाध्याये । ‘अथवा बहुनोक्तेन किं ज्ञानेन तवार्जुन । विष्ट-
भ्याहमिदं कृत्स्नमेकाशेन स्थितो जगत्’ इति श्लोको दशमे । ‘द्वाविमौ पुरुषौ
लोके क्षरश्चाक्षर एव च । क्षरस्सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते ॥ उत्तमः

मयि सर्वमिदं प्रोतं सूत्रे मणिगणा इव ” ।

१ “विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत्” ।

२ “उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः ।

यो लोकत्रयमाविश्य विभर्त्यव्यय ईश्वरः ॥

यस्मात् क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः ।

अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः” ॥

* श्रुतप्रकाशिका *

विशिनष्टि—मयीति । विष्टभ्याहमित्यनेन नियन्तृत्वमुक्तम् । विष्टभ्य—अधिष्ठाय । एकशेन—सङ्कल्पैकदेशेन , तच्छरीरत्वलक्षणम् । यो मामजमित्यादिनाऽभिप्रेत-
चिदचिद्वैलक्षण्यकण्ठोक्तिं दर्शयति—उत्तम इति । पूर्वस्मिन् वचने क्षराक्षरशब्दोक्तौ
वद्वमुक्तौ । कृत्स्नः—निर्धिकारः, ज्ञानसङ्कोचरूपधिकारभावान्मुक्तस्य । कृत्स्नशब्द-
साधारणत्वाच्ची वा. सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवतीति मुक्तात्मन उभयविभूति-
साधारणत्वात् कृत्स्नत्वम् । परमात्मेत्युदाहृत इत्यनेन ‘परमात्मा व्यवस्थित’ इत्येत-
द्वावयान्वितो नारायणानुवाकः स्मारितः, अक्षरादपि चोत्तम इत्यनेन च । तत्रैव
हि ‘सोऽक्षरः परमः स्मराद्’ इत्युक्तम् । ज्ञानसङ्कोचरूपक्षरणाभावादक्षरो मुक्तः,
स्मराद्—स्वतन्त्रः, अकर्मवश्यः । परमः—जीवगतावस्थान्तःपरमुत्कृष्टावस्थान्तरा-
भावात्पराम्यम्, सर्वाणीति पदं ब्रह्मशिवाद्यभिप्रायम् , तस्मिन्ननुवाके हि “स

५ भावप्रकाशिका ५

पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः । यो लोकत्रयमाविश्य विभर्त्यव्यय ईश्वरः ॥
यस्मात्क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः । अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषो-
त्तमः ॥ यो मामेवमसम्भूदो जानाति पुरुषोत्तमम् । स सर्वविद्भजति मां सर्वभावेन
भारत । इति गुह्यतमं शास्त्रमिदमुक्तं मयाऽनघ । एतद्बुद्ध्वा बुद्धिमान् स्यात्कृतकृत्यश्च
भारत ॥’ इति पञ्चदशेऽध्याये । (अकर्मवश्य इति) अकर्मवश्यत्वं परमत्वञ्चाक्षर-
शब्दनिर्दिष्टे मुक्तशरीरके भगवति मुक्तद्वारा अन्वेति ; महानुदार इत्यादौ महत्त्व-
स्यौदार्यद्वाराऽन्वयदर्शनात् । नच पारम्यस्वाराज्ययोस्साक्षाद्भगवत्पन्वयसम्भावे सद्धार-

* श्रुतप्रकाशिका *

ब्रह्मा स शिवस्तेन्द्रस्तेऽन्तरः परमः स्वराद्"इति वदन्मुक्तजीववाचिपदैः सामानाधिकृतैर्मगवानुक्तः । तत्र ' विश्वमेवेदं पुरुष' इति च सामानाधिकरण्यवाक्यं श्रूयते, सामानाधिकरण्यहेतुश्च तस्मिन्ननुवाके स्पष्टः । 'तद्विश्वमुपजीवति पतिं विश्वस्याः स्मेश्वरम्' व्याप्य नारायणः स्थितः " इति च वाक्यजाते धार्यत्वधारकत्वनियन्तृत्वनियाम्यत्वशेषित्वशेषत्वव्याप्यत्वव्यापकत्वादिकमेव सामानाधिकरण्यनियन्धनम्, न तु तदैक्यमिति स्पष्टम् । तदत्राप्युच्यते; आविश्येति 'व्याप्य नारायणः स्थित' इत्यस्यार्थ उक्तः । 'पतिं विश्वस्येत्यस्यार्थ ईश्वरशब्देनोक्तः, ईश्वरशब्दो हि शेषिवाचकः, अत एव हि 'पतिं विश्वस्यास्मेश्वरम्' इत्यत्र पत्यन्तरराहित्यविवक्षायामास्मेश्वर इत्युक्तम् । 'तद्विश्वमुपजीवती'त्यस्यार्थो विभर्ताऽत्युक्तः । तथा "व्यापनाद्वरणात्स्वाम्यादन्यः पञ्चदशोदितः" इति 'यो मामेवमसम्मूढ' इति कृत्स्नवैलक्षण्यज्ञानवतोऽसम्मूढत्वमुक्तम् । 'इति गुह्यतमं शास्त्र'मिति तस्यार्थस्य गुह्यतमत्वमुक्तम्, अतोऽस्मिन्नर्थे तात्पर्यमिति स्पष्टम् । पुरुषोत्तमशब्दस्य समासासाधुत्वमशङ्कनीयम् 'नागोत्तमादि च सिद्धं भवति' इति महाभाष्यवचनात्पाणिनिवत्पुरुषोत्तमशब्दनिर्वाहकतामृषीणामासतमत्वाच्च, पुरुषोत्तम इति पञ्चमीसमासो वा, अक्षरादपि चोत्तम

५ भावप्रकाशिका ५

कान्वयो न युक्त इति वाच्यम्, — ब्रह्मत्वादीनां सद्धारकान्वयवत् पारम्यस्वाराज्ययोरपि प्रायःपाठात् सद्धारकान्वयस्यैव वक्तव्यतया सन्निहितान्तरशब्दनिर्दिष्टमुक्तस्यैव द्वारत्वौचित्यादिति भावः । यद्वा, अस्मिन् प्रकरणे ब्रह्मादिशब्दा न परमात्मपर्यन्ताः, अपितु भगवद्वाचितश्चब्द एव लक्षणया तच्छरीरपरः, ततः परमस्वराज्यक्षरो मुक्तः, स एव तच्छरीरभूत एवेत्यर्थः । (पत्यन्तरराहित्यविवक्षायागिति) भगवतो विश्ववर्तित्वे कथिते तस्यापि पत्यन्तरमाशङ्क्यास्मेश्वरमित्यनेन पत्यन्तरं निषिध्यते, अतः पतीश्वरशब्दयोस्तुल्यार्थस्त्वमिति भावः (समासासाधुत्वमशङ्कनीयमिति) उत्तमध्वासौ पुरुषश्चेति सामानाधिकरण्यविवक्षायां 'सन्महत्परमोत्तमोत्कृष्टाः पूज्यमानैः' इति समासे उत्तमपुरुष इति रूपमसङ्गात् 'यतश्च निर्धारणम्' 'पञ्चमी विभक्ते' इति षष्ठीपञ्चमीसप्तमीपक्षेषु 'पञ्चमी भयेन' इत्यादौ उत्तमशब्दाभावात् पञ्चमीसमासाप्रसङ्गात्, षष्ठीसमासस्य न निर्धारण इति निषेधात्

१ “स सर्वभूतप्रकृतिं विकारान् गुणादिदोषाँश्चमुने !
व्यतीतः । अतीतसर्वावरणोऽखिलात्मा तेनास्तृतं यज्जु-

* श्रुतप्रकाशिका *

इति श्रुक्तम्, पूर्वनिपातस्तु सामानाधिकरण्यविवक्षायामेव न तु तदविवक्षायाम-
पीति नानुशासनविरोधशङ्काप्रसङ्गः, एवमेभिर्वचनैश्चिदचिद्वैलक्षण्यस्य प्रतिपादित-
त्वात् ‘क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि’ इत्यादेस्तदविरोधेनार्थो वर्णनीयः । ‘यो लोक-
त्रयमाविश्य विभर्ती’त्यादिना कृत्स्नस्य भगवच्छेषत्वधार्यत्वनियाम्यत्वव्याप्यत्वशरीर-
त्वादेर्विहितत्वात्तस्य च निषेद्धुमयुक्तत्वात् ‘न तदस्ति विना यत्स्यात्’ इत्यादिना
अतदात्मकस्य नास्तित्वमुच्यते । अविनाभावशब्दस्य मिथ्यात्वपरत्वेन प्रसिद्धभावाच्च
तथाभ्युपेत्यमित्यभिप्रायः, विनाशब्दो हि सम्बन्धविरहपरः, अविनाभावशब्दस्य
सम्बन्धनियमवाचित्वात् । अथ पुराणवचनान्युपन्यस्यन्ते; तत्र प्रत्यस्तमितभेद-
मित्यस्य वचनस्यार्थं व्याचिख्यासुस्तदुपयोगित्वेन तदुपक्रमोपसंहारयोस्सविशेषपरत्वं
दर्शयिष्यन्नुपक्रमवचनान्युपावृत्ते-स सर्वेति । तत्र प्रथमग्रन्थो हेयप्रत्यनीकत्वपरः
सर्वभूतप्रकृतिम्-प्रधानम् । विकारान्-महदादीन् । गुणादिदोषान्-सत्त्वरजस्तमोहे-
तुकान्, ते दोषाः क्लेशादयः । व्यतीतः-विशेषेणातीतः, नियमेन अतत्परवश-
तया सम्बन्धानर्ह इत्यर्थः । अतीतसर्वावरणः-आवरणम्, प्रकृतिसम्बन्धकर्म-

५ भावप्रकाशिका ५

सप्तमीसमासस्य च लक्षणाभावात्साधुत्वसंशय इति भावः । (आसप्तम-
त्वाच्चेति) सप्तमीतियोगविभागात् समासो भविष्यतीति भावः । (सामानाधिकरण्य-
विवक्षायागेवेति) ‘सन्महत्परमोत्तमे’ति सूत्रेण समासे हि उत्तमशब्दस्य समासशब्दे
प्रथमानिर्दिष्टत्वात् ‘प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्जन’मित्युपसर्जनसंज्ञायामुपसर्जनं पूर्व-
मित्युत्तमशब्दस्य पूर्वनिपातरस्यात् । पञ्चमीति वा सप्तमीति वा योगविभागे नवेति
योगविभागेन समाश्रयणो पञ्चम्यन्तस्य सप्तम्यन्तस्य वा पुरुषपदस्यैव प्रथमानिर्दि-
ष्टत्वेन उपसर्जनत्वात्पूर्वनिपातावश्यम्भावादिति भावः । स सर्वभूतप्रकृतिमित्यारभ्य
पञ्चश्लोकी पष्ठांशपञ्चगाध्यायसमाप्तौ पठिता । शुद्धे महाविभूत्याख्य इत्यारभ्य सप्त-

वनान्तराले ॥ समस्तकल्याणगुणात्मकोऽसौ स्वशक्तिः

* श्रुतप्रकाशिका *

वासनादिकम्, तत्सर्वमतीतं येन स इत्यर्थः । यद्वा सर्वविषयज्ञानावरणं सर्वविषय-
ज्ञानसङ्कोचातीत इत्यर्थः, ज्ञानशक्त्यादिसर्वगुणसङ्कोचकातीत इति वार्थः ।
अखिलात्मत्वं विवृणोति—नेति । न तु मृदात्मको घट इतिवदित्यर्थः । वनान-
न्तराले—उभयविभूत्यन्तराले । अथ दिव्यात्मस्वरूपस्य मङ्गलैकतान्त्यमाह—
(समस्तेति) समस्तकल्याणगुणात्मक इति कल्याणगुणवत्त्वमुच्यते चेत्, आत्मशब्दः
स्वभाववाची स्यात्, एवं संचित्तार्थस्य तेजोवलैश्वर्येत्यादिना विस्तरः क्रियत इति
निर्वाहः, अस्मादपि निर्वाहात् दिव्यात्मस्वरूपपरत्वं युक्तम् । अपेक्षितविधेरन-
पेक्षितविधानं दुर्बलमिति न्यायात्, तदा कल्याणशब्दो भावप्रधानः, समस्त-
कल्याणत्वं गुणः स्वभावो यस्य स समस्तकल्याणगुणः, यथा “द्येकयोर्द्विवचनैक-
वचने” इति सूत्रसङ्केतकयोरितिपदं द्वित्वैकत्वपरं व्याख्यातम् । अन्यथा द्येकेष्विति
वाच्यम्, न तु द्येकयोरिति; तच्च भावप्रधाननिर्देशस्य साधुत्वज्ञापनाय कृतम् ;
तत एव हि “ गुणाः सत्यज्ञानप्रभृतयः ” इत्यभिप्रायैरुक्तम् ; समस्तकल्याणगुण
आत्मा धर्मस्वरूपं यस्य स समस्तकल्याणगुणात्मकः, बहुव्रीहिरौपचारिकः
शिलापुत्रकस्य शरीरमिति निर्देशवत् । दिव्यात्मस्वरूपमेव (स्तौति—सशक्तीति)

॥ भावप्रकाशिका ॥

श्लोकी तस्मिन्नेवाध्याये सर्वश्रुतप्रकृतिमित्यतः प्राक् पठिता । समस्तारशक्त्य इत्यारभ्य
त्रिश्लोकी पष्ठारे सप्तमाध्याये केशिष्वजं प्रति स्वादिङ्क्यवचनम् । एवम्प्रकारमिति
श्लोकः प्रथमांशसमाप्तौ । परः पराणामित्यारभ्य पञ्चश्लोकी पुराणादौ पठ्यते ।
प्रकृतिर्या मया ख्यातेति श्लोकद्वयं पष्ठारे चतुर्थाध्याये प्रकृतिसम्भरणप्रकरणे । द्वे
रूप इत्यारभ्य सार्धश्लोकद्वयं प्रथमांशसमाप्तौ । विष्णुशक्तिः परा प्रोक्तेत्यारभ्य
श्लोकत्रयं पष्ठारे सप्तमाध्याये स्वादिङ्क्यवाक्यम् । प्रधानञ्च पुमांश्चेत्यारभ्य
पुरुषात्मन इत्यन्तं द्वितीयारे सप्तमाध्याये । तदेतदन्तं नित्यमित्येतत्प्रथमांश-
समाप्तौ । सर्वावरणपदे कर्मधारयमभिप्रेत्य व्याचष्टे । (तत्सर्वमतीतं येनेति) आवरण-
शब्दस्य विषयसापेक्षत्वात् पष्ठीसमासतया व्याचष्टे (यद्वा सर्वविषयज्ञानावरणमिति)
ज्ञानमात्रे सङ्कोचो न युक्त इति व्याचष्टे (ज्ञानशक्त्यादीति) (समस्तकल्याणत्वं

लेशाद्धृतभूतसर्गः । इच्छागृहीताभिमतोरुदेहः
संसाधिताशेषजगद्धितोऽसौ ॥ तेजोबलैश्वर्यमहाव-

• श्रुतप्रकाशिका •

स्वांशलेशात् धृतभूतसर्गः । यद्वा शक्तिः—सागर्थ्यम्, स्वगुणलवधृतभूतजात इत्यर्थः । भूतसर्गः—भूतसमूहः । यद्वा, सृज्यत इति सर्गः, कार्यवस्तुजातमित्यर्थः । अभिप्रायविशेषेण पाद्गुण्यं पद्याद्वत्त्यन् प्रथमं दिव्यविग्रहमाह (इच्छेति) अभिमतस्त्वम्—अभिमत्यर्हत्वम्, स्वानुरूपत्वमिति यावत् । अर्हार्थे निष्ठा, यथा 'अदृष्टो द्रष्टा अश्रुतः श्रोता' इति. तत्र धर्तार्यायः कः, अद्रेश्यमग्राह्यमित्याद्यैकार्थ्यात्. अभिमतस्यानुरूपत्वमनुरूपस्यानभिमतत्वं च लोके दृश्यते, तथावृत्त्यर्थे भिच्छागृहीताभिमतशब्दौ. निरूपपदेच्छाशब्दो नित्येच्छाया अवतारसमयजन्येच्छायाश्च साधारणः, असङ्कोचात् । अथावतारद्वारेण साध्यं विग्रहप्रयोजनमाह—संसाधितेति । अथ पाद्गुण्यवत्तामाह—तेज इति । नात्र क्रमविवक्षा । महाशब्दसुशब्दौ सर्वगुणसाधारणौ, महत्त्वमपरिच्छिन्नत्वम् ; यथा 'महोत्साहो महाबलः महानुद्धिर्महाधीर्यो महाशक्तिर्महाद्युतिः' इति; यथा 'प्रकृष्टं विज्ञानं बलमनुलम्' ।

ध भावप्रकाशिका ध

गुणः स्वभावो यस्येति) अत्र बहुव्रीहिगर्भवहुव्रीहिमनाश्रित्य कल्याणत्वरूपो गुणः कल्याणगुणः स आत्मा स्वभावो यस्येत्याश्रयणेऽपि अयमर्थस्तिष्ठत्येवेति वदन्ति । (अभिप्रायविशेषेणेति) गुणेभ्योऽपि दिव्यविग्रहस्यात्यन्ताभिमतत्वाभिप्रायेणेत्यर्थः । (अभिमत्यर्हत्वमिति) अनुरूपत्वमित्यर्थः । (अर्हार्थे निष्ठेति) 'कृत्यल्लुपटो बहुल' मिति बहुलप्रहणादिति भावः । (अभिमतस्यानुरूपत्वमिति) अत्राभिमतशब्द इच्छागृहीतार्थकः, अनुरूपत्वमभिमतशब्दार्थः इति प्रागेवोक्तत्वात् । केचित्तु,—इच्छागृहीतपदस्यानुरूपत्वमर्थः, तथात्वं एव ग्रन्थस्वारस्यमिति वर्ययन्ति । तत्तु न सम्यगिव,—इच्छागृहीतपदस्यानुरूपत्वार्थकत्वाश्रयणापेक्षया अभिमत्यर्हशब्दस्यानुरूपत्वार्थाश्रयणस्य युक्तत्वात्, (नित्येच्छाया इति) ततश्च नित्यविग्रहस्यापि नित्येच्छागृहीतत्वं सिद्धमिति भावः । ननु ज्ञानबलैश्वर्येति निर्देष्टव्ये तेजोबलैश्वर्येति निर्देशः कथमित्यत आह (नात्र क्रमविवक्षेति) (सर्वगुणसाधारणाविति) ननु "महा-

बोधसुवीर्यशक्त्यादिगुणैकराशिः । परः पराणां
सकलान यत्र क्लेशादयः सन्ति परावरेणो ॥ स ईश्वरो
व्यष्टिसमष्टिरूपोऽव्यक्तस्वरूपः प्रकटस्वरूपः । सर्वेश्वरः
सर्वदृक् सर्ववेत्ता समस्तशक्तिः परमेश्वराख्यः ॥ स ज्ञायते

* श्रुतप्रकाशिका *

इत्यादि । सुखद्वयेन तेषां मङ्गलत्वमुच्यते । एवं स्वरूपतो विग्रहतो गुणतश्च पर
इत्याह (पर इति) गुणादिदोषानित्यत्र दोषशब्दार्थं विवृणोति (न यत्रेति) ।
क्लेशादयः—क्लेशकर्मविपाकाशयाः, अविद्यास्मितरागद्वेषाभिनिवेशाः क्लेशाः, कर्म—
पुण्यपुण्यत्मात्मकम्, जात्यायुर्भोगा विपाकाः, आशयः—वासना, संस्कारः । “ क्लेशो-
कर्मविपाकाशयैरपरायुष्टः पुरुषविशेष ईश्वर ” इतियोगसूत्रं स्मारयति (स ईश्वर
इति) योगशास्त्रादपि वेदान्तार्थवैषम्यमाह (व्यष्टीति) पूर्वं भेदश्रुत्यर्थ उक्तः,
अथैक्यश्रुतिनिर्वाहार्थं षट्कश्रुत्यर्थ उच्यते—व्यष्टीति । व्यष्टिसमष्टिशब्दाभ्यां
कार्यकारणमावावसथेतनवर्ण उच्यते । रूपम्—शरीरम् । स्वरूपम्—स्वासाधारणं शरी-
रम् । शरीरितलक्षणं सूचयति—सर्वेश्वर इति । ईश्वरः—नियन्ता; अनेन नियाम्यत्वं
शरीरत्वं सिद्धम्; नियाम्यविशेषो हि शरीरम् । सर्वदृक् सर्ववेत्ता— स्वरूपतः प्रकारतश्च
सर्वं जानातीत्यर्थः । यद्वा ‘ विश्वतश्चक्षुः’ रित्यादिभूतिप्रक्रियया सर्वतो दृग्भवन् सर्वं
वेत्तीत्यर्थः । यद्वा सर्वेषां दृक् सर्ववेत्ता च “ चक्षुर्देवानामुत मर्त्यानाम् ” इति श्रुतेः ।
चक्षुः—ज्ञानप्रदः, सर्वं विन्दतीति वा सर्ववेत्ता, अवाप्तसमस्तकाग इत्यर्थः ।
समस्तशक्तिः, शक्तिः—कार्योपयोग्यपृथक्सिद्धाविशेषणम्; उक्तप्रकारेण सर्वशरीर-

७ भावप्रकाशिका ७

मुद्धिर्महावीर्यं” इत्यादौ प्रत्येकं महत्त्वेन विशेषणादस्तु सर्वत्र महत्त्वम्, तथापि
नानेन वाक्येन सर्वगुणसाधारण्यं सिद्ध्यति, महच्चञ्चदात्माङ्गिर्देष्टुं तेजोचलेश्वर्येषु
महत्त्वान्वयोपायासम्भवादिति चेन्न, न्यायसाम्येन सिद्धिरस्तीत्यत्र तात्पर्यात् ।
(अविद्यास्मितेति) असि गा—असित्वम्, अइन्द्रत्वम्; अनात्मन्यहम्बुद्धिरिति यावत् ।
श्लोकोपात्तयोः रूपस्वरूपशब्दयोरर्थमाह (रूपं शरीरं स्वरूपं स्वासाधारणमिति)
(सर्वं विन्दतीति वा सर्ववेत्तेति) अत्र ‘ विदिर्लागे ’ इत्यस्य सेद्वत्त्वेपि दृढभाव-

येन तदस्तदोपं शुद्धं परं निर्मलमेकरूपम् । संदृश्यते
वाप्यधिगम्यते वा तज्ज्ञानमज्ञानमतोऽन्यदुक्तम् ॥”

* श्रुतप्रकाशिका *

कत्वादस्य सर्वमपृथक्सिद्धविशेषणमित्यर्थः । परमेश्वराख्य इति परमशब्देन
अस्येश्वरत्वं सिद्धम्, परो मा असेति हि परमः । एवम्विश्वेश्वरविषयज्ञानस्यैवापवर्गो-
पायवेदनत्वमाह (स ज्ञायत इति) संज्ञायत इति पाठे अस्तदोपमित्यादि ब्रह्म-
विशेषणम् ; येन शास्त्रजन्यज्ञानेन विज्ञायते, येनोपासनात्मकेन संदृश्यते, येन
परमक्तिरूपेणानुभवरूपेण च प्राप्यते, अनुभूयत इत्यर्थः । “भक्त्या त्वनन्यया
शक्य अहमेवंविधोऽर्जुन । ज्ञातुं द्रष्टुं च तत्त्वेन प्रवेष्टुं च परन्तप” इति वचनात् ।
सं ज्ञायत इति पाठे अस्तदोपमित्यादि ब्रह्मज्ञानविशेषणम् । “अथैनैव विशेषो हि
निराकारतया धियाम्” इति वचनात् ज्ञानस्यास्तदोपत्वादिकं विषयद्वारा अस्तदोपमिति
दोषात्पदाचिद्विषयज्ञानाद् व्यावृत्तिः । शुद्धमिति ‘अशुद्धास्ते समस्तास्त्वि’त्याद्युक्त-
कर्मवश्याशुद्धबद्धजीवविषयज्ञानाद्व्यावृत्तिः । परं निर्मलम्—अत्यन्तनिर्मलम् ; अनेन
कदाचित्कर्मसम्बन्धाहंत्वरूपमलान्वितमुक्तविषयज्ञानाद्व्यावृत्तिः । एकरूपमिति
नित्यमुक्तविषयानेकरूपज्ञानाद्व्यावृत्तिः । अनया दिशा ब्रह्मविशेषणत्वेऽपि व्यावृत्ति-
द्रष्टव्या । ब्रह्मविशेषणत्वे एकरूपमित्याश्रयणीयत्वोपयोगिविशेषणं च भवति ;
स्थिरत्वभावम् ; आश्रितसंरक्षणादिप्रतिज्ञायां दृढतरमित्यर्थः । अज्ञानम्—मोक्षो-
पायज्ञानादन्यत्तद्विरोधि वा “सा विद्या या विमुक्तये” इति वचनात् । यद्वा
अज्ञानम्—ज्ञानाभावः, ब्रह्मपर्यन्तत्वाभावेन अयथावस्थितवस्तुविषयत्वात्, ब्रह्म-
विशेषणत्वे एकवाक्यम्, ज्ञानविशेषणत्वे वाक्यद्वयम् । ‘प्रत्यस्तमितभेद’मित्यादि-
श्लोके प्रत्यस्तमितभेदपदं हृदि निधाय सविशेषत्वे वचनानि दर्शयति ॥

५ भावप्रकाशिका ५

शब्दान्दस इति द्रष्टव्यम् (नित्यमुक्तविषयानेकरूपज्ञानाद्व्यावृत्तिरिति) अनेकनित्य-
मुक्तविषयकज्ञानाद्व्यावृत्तिरित्यर्थः । (यद्वा अज्ञानं ज्ञानाभाव इति) नचेतरज्ज्ञानं
कथं ज्ञानाभावस्यादिति वाच्यम्, सिद्धान्ते भावस्याभावरूपत्वे विरोधाभावात्
(ज्ञानविशेषणत्वे वाक्यद्वयमिति) ब्रह्मविशेषणत्वपक्षे येन ज्ञानेनास्तदोपत्वादि-

१ “ शुद्धे महाविभूत्याख्ये परे ब्रह्मणि शब्दयते ।

मैत्रेय ! भगवच्छब्दः सर्वकारणकारणे ॥

* श्रुतप्रकाशिका *

अथागोचरं वचसाभित्येतद्व्याचिख्यासया शब्दगोचरत्वे वचनानि दर्शयति (शुद्ध इत्यादिना) तत्र ‘ अशब्दगोचरसं’त्यादिकं पूर्वश्लोके मुक्तात्मनि भगवच्छब्द औपचारिक इत्युक्तम् ; तत्प्रथमित्यपेक्षायां मुक्तात्मव्यावर्तकं भगवच्छब्दं प्रवृत्तिनिमित्तमाह—शुद्ध इति । यत्र प्रवृत्तिनिमित्तपौष्कल्यं तत्रैव हि मुख्यत्वम्, नान्य-
त्रेति भावः । शुद्धे ‘ सिद्धे शब्दार्थसम्बन्ध ’ इत्यत्र सिद्धशब्दवच्छुद्धशब्दोऽवधारणार्थः, शुद्ध एव—नित्यशुद्ध इत्यर्थः । ‘ अन्मत्तो वायुमत् ’ इतिवत् सिद्ध-
शब्दस्यावधारणार्थत्वात् सिद्धशब्दो नित्यपरत्वेन हि व्याख्यातः तद्वत्, अनेन नित्यशुद्धत्वेन सकलचेतनव्यावृत्तिः, नित्यसिद्धानामपि नित्यशुद्धत्वस्य भगवन्नि-
त्येच्छायात्तत्वात् । महाविभूत्याख्ये—विभूतिभूतस्य महाविभूतित्वायोगात् उभय-
विभूतिशोषत्वं समस्तचेतनव्यावर्तकम् । परं ब्रह्मणीत्यनेन चेतनव्यावृत्तिः सिद्धा, अपरात्मा केवलब्रह्मशब्देनोक्तः, ‘ अशब्दगोचरस्यापि तस्य वै ब्रह्मणो द्विज’ इति । उत्तरत्र तु ‘ परमब्रह्मभूतस्य’ इति हि परमात्मा वक्ष्यते, प्रदेशान्तरेऽपि परब्रह्मशब्दः परमात्मपर एव दृश्यते; अतोऽपरमात्मव्यावृत्त्यर्थं महाविभूत्याख्ये परे ब्रह्मणीत्युक्तम् । सर्वकारणकारणत्वञ्च भगवत एव, जगद्व्यापाररहितो हि

४ भावप्रकाशिका ४

विशिष्टवस्तु संज्ञायते संदृश्यते गम्यते वा तदेव ज्ञानम्, अन्यत्त्वज्ञानमित्येकवाक्यत्व-
मेव । ज्ञानविशेषणत्वपक्षे तु येन ज्ञानेन परमात्मा ज्ञायते गम्यते वा तज्ज्ञानमस्त-
द्योपत्वादिविशिष्टं तदेव ज्ञानमिति वाक्यद्वयं स्यात्, इतरथा तच्छब्दद्वयवैयर्थ्य-
प्रसङ्गात् । नच ‘ तदेव शुक्रं तद्ब्रह्म तदेवामृतमुच्यते ’ इतिवत् स्यादिति वाच्यम्,
तत्राप्यगत्या वाक्यभेदस्याभ्युपगन्तव्यत्वादिति भावः । (पूर्वश्लोक इति) ‘ अशब्द-
गोचरस्यापि तस्य वै ब्रह्मणो द्विज । पूजायां भगवच्छब्दः क्रियते ह्युपचारतः ॥
इतिश्लोक इत्यर्थः । (औपचारिक इत्युक्तमिति) “ श्रुतिवाक्योदितं ब्रह्म तद्-

सम्भर्तेति तथा भर्ता भकारोऽर्थदयान्वितः ।

* श्रुतप्रकाशिका *

मुक्तात्मा । एवमुक्तप्रवृत्तिनिमित्तपौष्कल्यात् सर्वेश्वर एव भगवच्छब्दो मुख्यवृत्तः, नान्यत्रेत्यर्थः । इगमर्थं विवृण्वन्नक्षरशः समुदायशब्द भगवच्छब्दार्थमाह— (सम्भर्तेत्यादिना) शुद्धत्वं 'विना हैयै'रिति विवृतम्, भोग्यसम्पद्वाचकेनैश्वर्यस्येति- श्लोकस्वश्रीशब्देन भोगविभूतेः सम्भरणानुक्त्या लीलाविभूतेश्च दर्शितत्वान्महा- विभूतित्वं विवृतम्, सर्वकारणकारणत्वं चोपरि स्पष्टम् ; अत एव ज्ञानशक्त्यादि- भिश्च निरतिशयवृहत्त्वात्परब्रह्मत्वं स्फुटम् ; अत उत्तरग्रन्थानां शुद्ध इत्यादिश्लोक- विवरणरूपत्वं युक्तम् । भश्च गश्च वक्ष्येति विमर्ज्यार्थ उच्यते, एतेषां पदानां तत्त- द्वातुषु 'अन्येष्वपि दृश्यते' इति उपत्यये टिलोपे च कृते एवं रूपं भवतीति । भार्थमाह—समित्यर्द्धेन । सम्भर्ता—सम्भरणम्, उपकरणसंविधानम् ; प्रकृतिपुरुषका- लान् कार्योत्पत्तियोग्यान् करोतीत्यर्थः । महदादिस्थिरगडरूपकार्योत्पत्त्युपयुक्ता सम्भरणमिति वा विवक्षा । भर्ता—स्वामी; धारणस्य वकारवाच्यत्वात्पोषकत्वस्य गकारवाच्यनेतृत्वान्तर्भावाद्पोक्षितविधेरनपेक्षितविधानदौर्बल्याच्च स्वागित्वमिह विवक्षितम् । यद्यपि प्रत्ययविशेषयुक्तस्य भरतेः स्वामिनि रूढत्वम्, तथापि पूर्वोक्त- युक्तिसंविधार्पवचनबलाद्धातुमात्रस्य स्वामिवाचित्वं निश्चीयते, इतिकरणेन सम्भ-
ध् भावप्रकाशिका ध्

विष्णोः परमं पदम् । तदेव भगवद्वाच्यं स्वरूपं परमात्मनः ॥ वाचको भगव- च्छब्दस्तस्याद्यस्यान्तयात्मनः ॥ इति तत्पूर्वश्लोके परमात्मन एव प्रस्तुततया अशब्द- गोचरत्वापीत्यत्र श्लोके तच्छब्दः कथमुक्तमात्मानं परामृशेदिति चेत्, सत्यम् ;— 'तत्र पूज्यपदार्थोक्तिपरिभाषासमन्वितः । शब्दोऽयं नोपचारेण अन्यत्र लुप- चारतः ॥' इति परमात्मनि भगवच्छब्दस्यौपचारिकत्वासम्भवात्पूर्वोक्तवाक्ययोः परमात्मनो भगवच्छब्दस्य मुख्यार्थत्वप्रतिपादनविरोधाच्च तच्छब्दस्याप्रस्तुतमुक्त- परामर्शित्वं वक्तव्यमिति भावः । (प्रत्ययविशेषयुक्तस्य भरतेः स्वामिनि रूढत्वमिति) तृचप्रत्ययविशेषयुक्तस्येत्यर्थः । भरतेस्त्वामिनि रूढत्वमित्यत्र भरतेरित्येतदुपलक्षणम् । विभर्तेत्यपि द्रष्टव्यम् (धातुमात्रस्येति) यद्यपि उपत्यययुक्तस्य भ इत्यस्यैव स्वामि- वाचित्वम्, नहु प्रत्ययविनिर्मुक्तस्य, तथापि तृचप्रत्ययरहितस्यापीत्यत्र तात्पर्यम् ।

नेता गमयिता स्रष्टा गकारार्थस्तथा मुने ! ॥

* श्रुतप्रकाशिका *

वृत्त्वमर्तुत्वे प्रवृत्तिनिमित्ते निष्कृष्योच्येते ; अत एवार्थद्वयान्वित इत्युक्तम् । उत्तरत्र तु प्रवृत्तिनिमित्तत्रये सत्यपि इतिकरणेन तेषामनिष्कृष्टत्वात्प्रवृत्तिनिमित्तत्रयविशिष्टोऽयमेक एवार्थ उक्तः । गकारार्थमाह (नेतेति) उपसर्गस्फुटीकृतानामर्थानां धातुलीनत्वादुद्गमयिता गमयिता सङ्गमयितेत्येवंरूपपदानामर्थमाह, नेतेति । स्रष्टेत्यनेन उद्गमयितृशब्दार्थ उक्तः । नेतेति गमयितृशब्दार्थ उक्तः, स्थिति-कर्त्तृत्वार्थः । गमयितृशब्देन सङ्गमयितृशब्दार्थ उक्तः, स च संहारः, यथा “यसिन्नित् सञ्जविचैति सर्वम् ” इत्यत्र ज्येति समेतीति सर्गसंहारावुच्येते तद्वत् । यद्वा कारणः

५ भावप्रकाशिका ५

अथवा ङप्रत्ययस्य साधुत्वमात्रार्थत्वमेव, अतएव मकारोऽर्थद्वयान्वितः, गकारार्थ इत्येकचनोक्तिरिति द्रष्टव्यम् । (प्रवृत्तिनिमित्ते निष्कृष्योच्येते इति) अयमर्थः,— भगवदस्य सम्भर्तृत्वमर्तुत्वे द्वे अपि प्रवृत्तिनिमित्ततापर्याप्त्यधिकरणे, अतोऽर्थद्वयान्वित इत्युक्तम् । गकारे तु नेतृत्वादीनां न प्रत्येकं पर्याप्त्यधिकरणत्वम्, अपितु मिलितानामेव, यथा कृतिसाध्यत्वेष्टसाधनत्वबलवदनिष्टाजनकत्वानां मिलितानां विध्यर्थत्वम्, अतएव गकारार्थ इत्येकचनोक्तिरिति । केचित्तु,—सम्भर्तृत्वमर्तुत्वरूपप्रवृत्तिनिमित्ते आश्रयाभिष्कृष्य इतिकरणेनोच्येते, ते च द्वे इति कृत्वा अर्थद्वयान्वित इत्युक्तम्, गकारस्थले इतिकरणाभावेन प्रवृत्तिनिमित्तत्वाश्रयाभिष्कर्षाभावात्प्रवृत्तिनिमित्ताश्रयस्यैव ग्रहणे तस्यैकत्वात् गकारार्थ इत्युक्तिरिति भाव इत्याहुः (धातुलीनत्वादिति) यदि सोपसर्गाणामेव क्रियावाचित्वं तर्हि सोपसर्गाणां भूवादियु पाठमावात् धातुसंज्ञाभावप्रसङ्गात्, धात्वधिकारविहितकार्याभावप्रसङ्गात् कचिदुपसर्गमन्तरेणापि तदर्थावगमाच्च धातुरेवानेकार्थाभिधायी, प्रादयस्तु प्रकरणादिवद्विरोपस्मृतिहेतवो द्योतकाः, द्योतकापेक्षा च शब्दशक्त्याभाव्यात् कचिदेव, यथा हरिशब्दो भेकादावेव प्रकरणादिसापेक्ष इति भावः (उद्गमयिता गमयिता सङ्गमयितेति) इदञ्च स्रष्टिस्थितिलयक्रमेणोपाचम्, ननु नेतेत्यादिश्लोकक्रमेणेति द्रष्टव्यम् । (नेतेति गमयितृशब्दार्थ उक्त इति) रक्षकत्वमुक्तमित्यर्थः । ‘ आभिभूनायको नेते’त्यादौ रक्षकत्वस्यैव प्रतीतेरिति भावः । गम-

ऐश्वर्यस्य समग्रस्य वीर्यस्य यशसः श्रियः ।
 ज्ञानवैराग्ययोश्चैव पण्णां भग इतीरणा ॥
 वसन्ति तत्र भूतानि भूतात्मन्यखिलात्मनि ।
 स च भूतेष्वशेषेषु वकारार्थस्ततोऽव्ययः ॥”
 “ज्ञानशक्तिवलैश्वर्य-वीर्यतेजांस्यशेषतः ।

* श्रुतप्रकाशिका *

भूतं स्वात्मानं गमयिता, स्वस्मिन् कार्यवर्गस्य लयकर्तृत्वर्थः । उपसर्गाप्रयोगेऽपि
 अर्थानां धातुलीनत्वादेवं व्याख्यातं भगवता पराशरेण । अथ वकारव्याख्या-
 नात्पूर्वमेव भकारगकारसमुदायस्यार्थमाह (ऐश्वर्यस्येति) समग्रशब्दः सर्वत्रान्वेति,
 परिच्छिन्नचतुर्मुखाद्यैश्वर्यव्यावृत्त्यर्थः समग्रशब्दः । यशः—गुणवत्ताप्रथा । श्रीः—भोग्य-
 संपत् । वैराग्यम्—विरक्तिः, परिपूर्णत्वादनादरतत्त्वर्थः, यथा ‘अवाक्यनादर’ इति ।
 मतुपप्रत्ययस्य प्रसिद्धार्थत्वाद् न तद् व्याख्यातम् । अथ वकारार्थमाह (वसन्तीति)
 “अन्येष्वपि दृश्यते” इति उपत्ययस्यानेकार्थत्वादधिकरणे कर्तरि च व्युत्पत्तिः,
 भूतात्मनि—भूतानामात्मनि । अखिलात्मनि—अखिलशरीरके । यद्वा भूतशब्देन कार्य-
 मुच्यते, तस्यात्मनि . अखिलात्मनि—कार्यानन्तर्भूतानां नित्यमुक्तानामारमणीत्यर्थः ।
 अथ समुदायशक्तिविषयमर्थमाह (ज्ञानशक्तीति) पाठक्रमे तु ‘एवमेव’ इत्यादि-
 श्लोकद्वयानन्तरं ‘ज्ञानशक्तिवलैश्वर्ये’ त्यादिश्लोकः पठ्यते, तथापि प्रवृत्तिनिमित्त-
 चाक्षिप्तसङ्गतिवशात् ‘एवमेव’ इत्यादिश्लोकद्वयात्पूर्वं ‘ज्ञानशक्ती’त्यादिश्लोक
 इदोपात्तः । ‘उत्पत्तिं प्रलयं चैव’ इत्यादिश्लोकस्य प्रस्तुतानुपयुक्तत्वाच्च एवमुपादानं

५ भावप्रकाशिका ५

यितेत्यस्य समित्युपसर्गमन्तरैणैव संहारार्थप्रकाशकत्वप्रकारं दर्शयति (यद्वा कारण-
 भूतामिति) केचित्तु सष्टेयस्य स्रष्टृत्वमर्थः, गमयितेत्यस्य गमयितृत्वरूपं रक्षक-
 त्वमर्थः, न तयोर्विवादः, नेतेत्यस्य तु द्विकर्मकत्वात्कारणभूतं स्वात्मानं कार्यवर्गं
 नेतेति संहर्तृत्वमुच्यते । यद्वा एतस्यापि नेतृशब्दार्थप्रदर्शकत्वमेवेति वदन्ति ।
 (उत्पत्तिं प्रलयं चैवेत्यादिश्लोकस्येति) ‘उत्पत्तिं प्रलयं चैव भूतानामागतिं

भगवच्छब्दवाच्यानि विना हेयैर्गुणादिभिः ॥”

१ “एवमेष महाशब्दो मैत्रेय ! भगवानिति ।

परमब्रह्मभूतस्य वासुदेवस्य नान्यगः ॥

तत्र पूज्यपदार्थोक्तिपरिभाषासमन्वितः ।

शब्दोऽयं नोपचारेण ह्यन्यत्र णुपचारतः ॥”

२ “समस्ताः शक्तयश्चैता नृप ! यत्र प्रतिष्ठिताः ।

* श्रुतप्रकाशिका *

कृतम् । भगवच्छब्दवाच्यानि—प्रवृत्तिनिमित्तत्वेन वाच्यानीत्यर्थः । अशेषतः—न प्रत्येकम्, अपितु समुचित्येत्यर्थः । अशेषशब्देन षाड्गुणभावान्तरभिदा रूपं शीलादिगुणजातं च क्रोडीकृतम् । यद्यप्यैश्वर्यवीर्यज्ञानानि पूर्वं कण्ठोक्तानि, तथापि कतिपयसमुदाय्यावापोद्गापप्रयुक्तसमुदायभेदादपुनरुक्तिः, नचात्र समुदायशक्तिः कल्प्यते, येनानुक्तगुणमात्रगोचरता स्यात् वचनबलादेव शक्तिस्वीकारः, पूर्वमक्षरार्थ-कथनेन भकारगकारवकारा व्याख्याताः । अथ अन् इत्यस्यार्थमाह (विनेति) कश्यपः पश्यको भवतीतिन्यायात् अन्वित्यनेन नेत्युक्तं भवति, निषेध्यं च हेयमित्यर्थः । एवं प्रवृत्तिनिमित्तपौष्कल्याद्भगवत्येव मुख्यवृत्तत्वमाह (एवमिति) महार्थगर्भत्वा-न्महाशब्दत्वम्, मुक्तात्मन्यावृत्त्यर्थं परमब्रह्मेत्युक्तम् । कथं तत्रैव मुख्यवृत्तत्वम् ? अन्य-त्रापि तत्प्रयोगो दृश्यत इत्यत्राह (तत्रेति) पूज्यपदार्थोक्तिः—पूज्यानामवयवार्थाना-मुक्तिः, परिभाषा—रूढिः, ताभ्यां विशिष्टः, अत एव नोपचारेण, मुख्यवृत्त इत्यर्थः । अन्यत्रामुल्यत्वमित्याह (अन्यत्र हीति) मुक्तात्मन्यौपचारिकत्वोक्त्या अर्थान्तर-प्रयोगेषु औपचारिकत्वमर्थाद्दर्शितमिति हिशब्दाभिप्रायः, भगवच्छब्दप्रयोग-विषयेषु सर्वेषु प्रयोगेऽन्यथासिद्धेऽपि नहि शक्तिभेदकल्पनं युक्तम्, यत्र ज्ञाना-दयो निरङ्कुराः स एव मुख्यार्थः, गुणलेशयोगादपि प्रयोगसम्भावादन्यत्र वृत्ति-रौपचारिकीत्यर्थः । अथ तस्मिन्नेव योगप्रकरणे उपसंहारेऽपि सविशेषपरवाक्यानि दर्शयन् दिव्यविग्रहत्वं चाह (समस्ता इति) बद्धो मुक्तः कर्मरूपाऽविद्या च शक्तयः,

तद्विश्वरूपवैरूप्यं रूपमन्यद्वरेर्महत् ॥

समस्तशक्तिरूपाणि तत्करोति जनेश्वर ! ।

देवतिर्यङ्मनुष्याख्या चेष्टावन्ति स्वलीलया ॥

जगतामुपकाराय न सा कर्मनिमित्तजा ।

चेष्टा तस्याप्रमेयस्य व्यापिन्यव्याहतात्मिका ॥ ”

• श्रुतप्रकाशिका •

तत्तदभिमानिदेवताद्वारेण तत्र तासां प्रतिष्ठितत्वम् , यन्नेत्यनुवादस्य पुरोवादसा-
पेक्षत्वात् असम्भूयणाध्याये यथोक्तप्रकारेण पुरोवादाच्च, तद्विश्वरूपवैरूप्यमिति
सन्निवेशवैलक्षण्यमुक्तम् , अन्यदिति द्रव्यान्तरत्वमुक्तम्, महदित्यपरिच्छेद्यत्वम् ,
विलक्षणसन्निवेशस्य सकलेतरविजातीयस्य कथं चिन्तयितुं शक्यत्वमित्यत्राह
(सगस्तेति) केन हेतुनेत्यत्राह (स्वलीलयेति) लीलायाः प्रयोजनत्वात्तदभिसन्धि-
हेतुः, न तु कर्मणेत्यर्थः । किं प्रयोजनमित्यत्राह (जगतामिति) न तु स्वकर्मफल-
भोगायेत्यर्थः । एतद्विवृणोति (न सेति) व्यापिनी—देशनियमरहिता; यथा वैदिक-
पुत्रानयनादिषु । व्यापनशक्तत्वेऽपि प्रतिबन्धः सम्भवतीत्यत्राह—अव्याहता-
त्मिका; न तस्याः प्रतिहतिरस्तीत्यर्थः । यद्वा व्यापिनी—सर्वावतारानुगुणा । अव्या-

ध भावप्रकाशिका ध

गतिम् । वेत्ति विद्यामविद्याञ्च स वाच्यो भगवानिति ॥ ” इति श्लोकस्ये-
त्यर्थः (कथं चिन्तयितुं शक्यत्वमित्यत्राहेति) नन्वस्याः शङ्कायाः ‘ समस्तशक्ति-
रूपाणि ’ इतिश्लोकेन कथं परिहार इति चेत् ; अत्र केचित्,— देवादिसजातीय-
रामकृष्णादिभिग्रहसजातीयतया सर्वशक्त्याश्रयपरविग्रहस्य चिन्त्यत्वं सम्भवतीति
श्लोकाभिप्राय इति । केचित्तु रामकृष्णाद्यवतारस्यैव योगयुक्चिन्त्यत्वं योगयुक्तस्य
परविग्रहश्चिन्त्योऽस्त्विति गन्यन्ते । केचित्तु परविग्रहस्य समस्तशक्तिवत्सर्वविग्रह-
कारणत्वप्रतिपादनप्रवृत्तत्वेन एतच्छङ्काभिर्वर्तकत्वामावाद्यामवतारिका चिन्तनीयेति
गन्यन्ते । लीलायाः पश्चाद्भावित्वेन प्रयोजकत्वेन कथं हेतुत्वमित्याशङ्क्याह (तद-
गिसन्धिहेतुरिति) लीलाशब्दस्तदभिसन्धिलक्षक इति भावः । (किं प्रयोजन-
मित्यत्रेति) लीलागात्रस्य प्रयोजनत्वे असमञ्जसन्यायप्रसङ्गात् लीलामात्रं न प्रयोजनं

१ “एवम्प्रकारममलं नित्यं व्यापकमक्षयम् ।

* श्रुतप्रकाशिका *

हृता-देशकालवस्तुकृतप्रतिबन्धरहिता ; एवं प्रत्यक्षाभितेति श्लोकस्य परमात्म-
परत्वाभ्युपगमेऽपि निर्दिशं परत्वनिराचिकीर्षया उपक्रमोपसंहारयोस्तस्मिन्नेव प्रकरणे
संविशेषपरत्वं दर्शितम् । अथास्य श्लोकस्य परिशुद्धजीवात्मस्वरूपविषयत्वं प्रत्यस्त-
मितभेदादिपदानां कतिपयविषयत्वं च विवक्षुस्तदर्थं परमात्मविषयभेदनिषेधादीनां
कतिपयविषयत्वाभिधायीनि वाक्यानि दर्शयिष्यन् परमात्मविषयकतिपयभेद-
निषेधपरवचनोदाहरणेन मुक्तात्मविषये किमायातमिति शङ्कायां मुक्तस्य परमात्म-
साम्यप्रतिपत्तये मुक्तगुणान् परमात्मन्यतिदिशन्तं श्लोकं दर्शयति (एवम्प्रकार-
मिति) एतच्छ्लोकोदाहरणेन ‘प्रत्यक्षाभिते’त्याविश्लोकानन्तरं पूर्वपक्षे पठितस्य

४ भावप्रकाशिका ४

मवितुर्गर्हतीतिभावः । (परमात्मन्यतिदिशन्तं श्लोकमिति) ननु देवदत्तो गुण-
शून्यस्तद्वदेव यज्ञदत्तोपीत्युक्ते यज्ञदत्ते मानान्तरावगतस्वाज्जदातृत्वादिगुणविशेषस्यापि
देवदत्ते सिद्धवददर्शनात् परमात्मनि मानान्तरसिद्धस्य धर्मान्तरस्य मुक्तात्मन्यापाने
किं प्रमाणम् ? तथाहि सति वैकृतवैशेषिकधर्माणामपि प्रकृतौ प्राप्तिप्रसङ्गात् ।
किञ्च तद्व्यावभावापन्न इत्यादीनां मुक्तात्मनि कथं वक्ष्येण परमात्मसाधर्म्यप्रतिपाद-
कानां प्राकरणिकानामेव वचनानामुपन्याससम्भवे परमात्मसाम्यापेक्षस्य परमात्मनि
मुक्तधर्मातिदेशकवचनस्य उपन्यासशिरोबेष्टनेन नासिकाग्रदृष्ट्यायगनुगरीति चेन्न,
असति बाधके अस्यापि न्याय्यत्वात् . देवदत्त इव यज्ञदत्तः पुत्रवानित्युक्ता यज्ञ-
दत्तस्य चत्वारः पुत्रा इत्युक्ते देवदत्तस्यापि तावन्तः पुत्रा इति प्रतीतेरनुभवसिद्ध-
त्वादितिभावः । केचित्तु भाष्ये एवम्प्रकारमिति श्लोकोपन्यासस्तमस्तद्देयराहित्य-
प्रमाणविवक्षयैव कृतः । तथोदाहृतवचनार्थानुक्रमणभाष्ये परं ब्रह्म स्वभावतो निरस्त-
निखिलदोषगन्धगित्यादि वक्ष्यति । ननु ‘प्रत्यक्षमितभेद’मित्यस्यार्थान्तरकथनार्थम् ।
‘यो मामजमनादिञ्च’ इत्याख्य पारमार्थिकमेवेति ज्ञायत इत्यन्तस्य भाष्यसन्दर्भस्य
सामान्यतः स्मृतिपुराणप्रतिपाद्यार्थविशेषनिर्णयमात्रार्थप्रवृत्तत्वेन प्रत्यक्षमितभेदमिति
श्लोकविशेषार्थनिर्णयमात्रप्रवृत्तत्वाभावात् , विशिष्य तेषां वचनानामन्यथाकरणस्य

* श्रुतप्रकाशिका *

‘ज्ञानस्वरूप’मित्यादेः प्रथमांशोपक्रमश्लोकस्य चतुःश्लोक्याश्च सविशेषपरत्व-
प्रतिपादनाय प्रथमांशोपसंहारेऽपि सविशेषपरत्वं दर्शितं भवति । उपसंहार-
वचनोपादानमुपसंहारस्य बुद्धिस्त्वत्वात् क्रियते; एवंप्रकारम्—मुक्तात्मानं प्रति ‘निर्व्या-
पारमनाख्येयम्’इत्यादिना यः प्रकार उक्तस्तदुपेतमित्यर्थः, एवं भगवति मुक्तात्म-
गुणातिदेशः कृतः । भेदराहित्यस्य सत्तामात्रत्वस्य चक्षसामगोचरत्वस्य च मुक्त-
गुणस्य निर्व्यापारमित्यादिनोक्तस्य भगवत्प्रतिदिष्टत्वाद्वगवति च तेषां निषेधानां

५ भावप्रकाशिका ५

पूर्वोत्तरपर्यालोचनया उत्तरत्र करिष्यमाणत्वादिति वदन्ति । (सविशेषपरत्वं दर्शितं
भवतीति) नित्यस्वव्यापकत्वादीनां प्रतिपादकस्य श्लोकस्य सविशेषपरत्वमिति-
भावः । (उपसंहारस्य बुद्धिस्त्वत्वादिति) समस्ताश्शक्यमैता’ इत्यादीनां योगोप-
संहारगतत्वेन उपसंहारसाम्येन तस्यैव बुद्धिस्त्वत्वादित्यर्थः । (निर्व्यापारमनाख्ये-
यमित्यादीति) “ निर्व्यापारमनाख्येयं व्याप्तिमात्रमनूपगम् । आत्मसम्बोधविषयं सत्ता-
मात्रमलक्ष्यम् । प्रशान्तमनसं शुद्धं दुर्विभाव्यमसंस्थितम् । विष्णोर्ज्ञानमयस्योक्तं
तज्ज्ञानं परमं पदम् । तत्र ज्ञाननिरोधेन योगिनो यान्ति ये लयम् । संसारकर्षणा-
देते यान्ति निर्वाजतां द्विजः । एवंप्रकारममलं नित्यं व्यापकमक्षयम् । समस्त-
हेयरहितं विष्णुवारुणं परमं पदम् । ” इति श्लोकक्रमः । (एवं भगवति मुक्तात्म-
गुणातिदेशः कृत इति) ननु निर्व्यापारमित्यादिकमपि परमात्मस्वरूपपरमेवास्तु,
एवंप्रकारमित्यपि नातिदेशकम्, अपितुक्तोपसंहाररूपमेवास्तु । नच पूर्वत्र विष्णोः
परमं पदमिति व्यतिरेकप्रतीतिरेवंप्रकारमिति श्लोके ‘विष्णुवारुणं परमं पदम्’ इति
प्रतिपादनात् भेदोऽवश्यं वक्तव्य इति वाच्यम् ; विष्णोः परमं पदमित्यत्र पर-
शब्दस्य स्वरूपपरत्वेन घटस्य स्वरूपमिति वदुपपत्तेः, अन्यथा “ श्रुतिवाक्योदितं
सूत्रं तद्विष्णोः परमं पदम् । तदेव भगवद्वाच्यं स्वरूपं परमात्मनः ’ तद्विष्णोः परमं पदं
सदा पश्यन्ति सूरयः ” इत्यादावगतेः । नच पूर्वश्लोकस्यापि ब्रह्मविषयत्वे
“ एवंप्रकारममलं नित्यं व्यापकमक्षयम् ” इति व्यापकत्वादि कीर्तनवैयर्थ्यम् ।
व्यापकत्वादीनां व्याप्तिमात्रमनूपममित्यादिनोक्तेरिति वाच्यम् ; तस्योभाष्यां
समाधेयत्वात्, अत एव प्रत्यस्तमितभेदमित्यस्यापि न मुक्तपरत्वम्, तत्र हि

समस्तहेयरहितं विष्णुवाक्यं परमं पदम् ॥”

“ परः पराणां परमः परमात्माऽऽत्मसंस्थितः ।

* श्रुतप्रकाशिका *

कृतिपयविषयत्वस्य प्रामाणिकत्वाच्च ते निषेधा मुक्तात्मन्यपि तथाविधा इति कृति-
पयविषयत्वं सिद्धमिति भावः । अथ परमात्मनोऽधिकान् गुणानाह ; अमलम्—
मलप्रतिभटम्, सोपाधिकहेयविरोधिनमित्यर्थः । नित्यम्—उक्ताकारेण नित्यम्,
मलप्रतिभटत्वम् नित्यमित्यर्थः । व्यापकम्—स्वरूपेण व्यापकम् । अक्षयम्—स्वत एव
धर्मतोऽपि विचाररहितम्, मुक्तस्य पूर्ववस्थायां ज्ञानसङ्कोचविकासरूपविकारो
विद्यते, नित्यसिद्धानामपि तथात्वं परायत्तमिति तद्व्यवच्छेदः । समस्तहेयरहितम्—पूर्वं
हेयप्रत्यनीकत्वमुक्तम्, अत्र हेयराहित्यमुक्तम् ; स्वतो हेयभावोऽपि मुक्तस्य नास्ति,
परमात्मप्रसादाधीनत्वात्तस्य । पद्यत इति पदम्, दिव्यात्मस्वरूपं परमपदशब्दस्य दिव्य-
लोके मुक्तात्मनि च प्रयोगात्तद्व्यावृत्त्यर्थं विष्णुवाक्यमित्युक्तम् । अथ प्रथमांशोपक-
मेऽपि सविशेषपरत्वं दर्शयति (परः पराणामिति) अनेन शास्त्रोपक्रमस्यापि सविशेष-
परत्वमुक्तं भवति, अनेन प्रत्यस्तमितभेदमित्यादिपदानां कृतिपयभेदनिषेधरत्वं
च सिद्धमिति त्रिविधं प्रयोजनम् । अनेन ‘परः पराणां’मित्यादिग्रन्थजातस्य ‘अवि-
काराये’त्यादिसङ्ग्रहलोकविवरणरूपत्वात् ‘ज्ञानस्वरूप’मित्यादिश्लोकं प्रत्युपक्रमत्वमर्थ-
क्रमेण सिद्धमिति तस्यापि सविशेषपरत्वसिद्धिः । यद्वा प्रथमांशोपक्रमोपसंहारयोः

६ भावप्रकाशिका ६

प्रकरणे वेदान्तवेद्यस्यादित्यवर्णस्य मूर्तस्य शुभाश्रयत्वमुच्यते, तत्र च मूर्तस्यैव
शुभाश्रयत्वं यदता दिव्यात्मस्वरूपस्यालम्बनत्वं हि प्रथमतः प्रतिज्ञेयम्, नतु
जीवस्वरूपस्य परमात्मनो ध्येयत्वे सिद्धे परमात्मनः परिशुद्धस्वरूपे ध्येयत्वचिन्ता-
ऽवतरति, ततश्च तन्निराकरणमन्तरेण शुद्धजीवस्वरूपध्येयत्वनिराकरणे अपेक्षित-
परित्यागोऽनपेक्षितस्वीकारश्च स्यादिति चेन्न, अस्याक्षेपस्य द्वैतपर्यवसितत्वेन पार्थ-
क्येन निरसनीयाभावात्, अद्वैतविषये च पूर्वाचार्यैरेव पराकृतत्वेनेदानीं निरस-
नीयांशभावादुपरम्यते । पाठक्रमाधीनोपक्रमत्वं हि मुख्यम्, न त्वर्थक्रमाधीनमित्य-

* श्रुतप्रकाशिका *

सविशेषपरत्वादुपक्रमोपक्रमभूतस्यापि 'ज्ञानस्वरूप'मिति श्लोकस्य महावाक्यस्वारस्य-
विरोधो न न्याय्य इति तस्यापि सविशेषपरत्वं सिध्यति । यद्वा नमस्कारश्लोकस्य
शास्त्रोपक्रमशेषभूतत्वात् तच्छेषभूतस्तदनुगुणार्थो वर्णनीय इति सिध्यति, उपक्रमोप-
क्रमभूतनमस्कारश्लोकार्थानुगुणं 'परः पराणां'मित्यादेरर्थो वर्णनीय इति चेत्, न,
तस्याप्युपक्रमभूतप्रनोत्तरवरलाभकथनश्लोकानुगुणं तदर्थस्य वाच्यत्वादित्यभिप्रायः ।
अत्र ब्रह्मणः कृत्स्नजगत्कारणत्वसिद्ध्यर्थं वेदान्तेषु 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म'त्यादिवाक्यै-
रानन्त्यमुक्तम् ; तच्च त्रिविधपरिच्छेदराहित्यम्, नहि देशकालादिभिः परिच्छिन्नानां
घटादीनां कृत्स्नस्य सर्वविधकारणत्वं दृष्टम्, कालत्रयवर्तिकार्यजातकारणत्वे सर्व-
देशगतकार्यकारणत्वे च देशतः कालतोऽप्यपरिच्छेदावपेक्षितौ, उपादानत्वसिद्ध्यै
वस्तुपरिच्छेदोऽपेक्षितः, नहि वस्तुतः परिच्छिन्नः कुलाल उपादानं भवति,
मृत्पिण्डकुलालयोः सामानाधिकरण्यासम्भवात् ; अतः कृत्स्नकारणत्वसिद्ध्यर्थं
त्रिविधपरिच्छेदराहित्यं विवक्षुः 'परः पराणां' इत्यनेन तत् सङ्गहेय
प्रतिजानीते—परः पराणां परम इति । अनेन कालानवच्छेदः सिद्धः, अधिक-

५ भावप्रकाशिका ५

परितोपादाह (यद्वा प्रथमांशोपक्रम इति=महावाक्यस्वारस्य विरोध इति) "प्राण-
स्तथानुगमात्" इत्यत्र महावाक्यविरुद्धप्रक्रमस्य दुर्वलत्वप्रतिपादनादिति भावः ।
(तच्छेषभूतस्तदनुगुणार्थो वर्णनीय इति) गुरुयाया अपि दीक्षणीयायाः प्रधानसोमया-
गविरोधात् न पूर्वकालानुग्रह इति 'अङ्गगुणविरोधे च तादर्थ्यात्' इत्यत्र निर्णीत-
त्वादिति भावः । (उपक्रमोपक्रमभूतेति) विविशेषभूतस्याप्यर्थवादस्य प्रक्रमस्वत्वेन
प्रावर्त्यमिति उपक्रमाधिकरणनिर्णीतत्वादिति भावः । (प्रनोत्तरवरलाभेति)
'सोहमिच्छामि धर्मज्ञः । श्रुतं स्वप्नो यथा जगत् । यन्मूय भूयश्च यथा महाभाग ।
भविष्यति । प्रवृत्ते च निपृच्छे च कर्मण्यस्त्वमला गतिः । देवतापारमार्थ्यञ्च यथा-
वद्वेत्स्यते भवान् ।' इत्यादिना जगत्सृष्टितत्कर्मतत्प्रकारानि प्रश्नतदुत्तरग्रन्थनिर्माणा-
नुगुणवरदानाद्यसङ्गतिप्रसङ्गात्, निर्विशेषविषयस्य किमधिष्ठानमिति प्रश्नस्य निर्वि-
शेषमधिष्ठानमित्येव उत्तरं स्यादिति भावः । तृतीयातत्पुरुषाश्रयणो आत्मशब्दस्य
भावप्रधानत्वाश्रयणं क्लिष्टम्. संस्थितशब्दस्य विशिष्टत्वार्थाश्रयणञ्च क्लिष्टम् ।

रूपवर्णादिनिर्देश-विशेषणविवर्जितः ॥

* श्रुतप्रकाशिका *

कालवर्तित्वस्य परशब्दवाच्यत्वात् । परमात्मेति देशपरिच्छेद उक्तः । आभोतीति
आत्मशब्दव्युत्पत्तिः । आत्मसंस्थितः—सर्वेषामात्मत्वेन सर्ववस्तुभिर्विशिष्टः । यद्वा
आत्मत्वेन संस्थिततया सर्वशरीरकत्वात्स्वसिन् पर्यवस्यितः । खनिष्ठः अन्यसर्व
तन्निष्ठम्, शरीरतया विशेषणत्वात्, अतः सर्वपर्यवसानभूमिस्खनिष्ठ इति वस्त्व-
परिच्छेद उक्तः । सर्ववस्तुसामानाधिकरण्याहर्त्वं हि वस्त्वपरिच्छेदः, इदमिदं न
भवतीति हि वस्तुपरिच्छेदः । यद्वा नित्यत्वविभुत्वव्यतिरिक्तगुणैस्समाम्यधिकर-
हितत्वं वस्त्वपरिच्छेदः, खनिष्ठं परमात्मानमपेक्ष्य तन्निष्ठानामन्येषां सगत्वाभ्यधि-
कत्वासम्भवादात्मसंस्थित इत्यनेन वस्त्वपरिच्छेदसिद्धिः । एवं संक्षिप्तमर्थमुपपादयति
(रूपेत्यादिना) तत्र कालापरिच्छेदं प्रथमं विवक्षुः कालपरिच्छिन्नेषु वर्तमानं
पञ्चकल्पनान्वितत्वं ब्रह्मणि नास्तीत्याह—रूपेति । रूपशब्देन जातिरुच्यते,
जातिगुणौ च रूपिणां रूपे इति हि नीतिविदः, वर्णशब्दो रूपाख्यगुणविशेषपरः ।
आदिशब्देन गन्धरसादिः, आसनशयनादिक्रिया, विषायाद्यवयवत्वं च विवक्षित-
तम् । रूपवर्गादीति पाठे रूपशब्दो नीलपीतत्वादिगुणपरः, वर्णशब्दो देवमनुष्या-
दिवर्गपरः, जातिपर इत्यर्थः । तन्निबन्धनस्तद्विषयो निर्देशशब्दः, शब्दवाच्यास्त

ध भावप्रकाशिका ध

सर्ववस्तुरूपविशेषणप्रतिपत्तिगौरवच्चेत्यस्वरसादाह (यद्वा आत्मत्वेन संस्थिततयेति)
अत्रात्मसंस्थित इत्यस्य आत्मनि संस्थित इति सप्तमीतत्पुरुषस्तदर्थोपपादकः, आत्म-
त्वेन संस्थिततया सर्वशरीरकत्वादित्यंश इति द्रष्टव्यम् । सर्वपर्यवसानभूमिः खनिष्ठ
इति छेदः, इतिवस्त्वपरिच्छेद उक्त इति ग्रन्थ उक्तपक्षद्वयशेषः । द्विविधो हि
वस्त्वपरिच्छेदः, सर्ववस्तुसामानाधिकरण्याहर्त्वं गुणैस्समाम्यधिकराहित्यच्चेत्यभि-
प्रेत्याह (सर्ववस्तुसामानाधिकरण्याहर्त्वं गुणैस्समाम्यधिकत्वासम्भवा-
दित्यन्तेन) देशकालापरिच्छेदयोः परः पराणाम्, परमात्मेत्येताभ्यां सिद्धत्वात्
नित्यत्वविभुत्वव्यतिरिक्तगुणैरित्युक्तम् (पञ्चकल्पनान्वितत्वमिति) संज्ञाजातिगुण-
क्रियावयवलक्षणपञ्चकल्पनान्वितत्वमित्यर्थः । (शब्दवाच्यास्त एव विशेषणमिति)
रूपवर्णादिनिर्देशो रूपवर्णादिनिर्देशः, पृथीतपुरुषः, ततो निर्देशविषयो विशेषणं

अपक्षयविनाशाभ्यां परिणामद्विजन्मभिः ।

वर्जितः शक्यते वक्तुं यः सदाऽस्तीति केवलम् ॥

सर्वत्राऽसौ समस्तं च वसत्यत्रेति वै यतः ।

* श्रुतप्रकाशिका *

एव विशेषणम्, तैर्विवर्जितः । यद्वा रूपवर्णादितद्वाचिशब्दरूपैर्विशेषणैर्विवर्जितः, एवमनित्यत्वव्यापकं कर्मकृतं रूपादिमत्त्वं ब्रह्मणि नास्तीति कर्मकृतरूपादि-निवृत्त्या तद्व्याप्यकालपरिच्छेदनिवृत्तिरित्यर्थः । यद्वा अनित्यत्वव्याप्यकर्मकृत-रूपाद्यभावात्नानित्यत्वं ब्रह्मण्यनुमातुं शक्यमित्यर्थः, । अनेन 'प्रत्यस्तामितभेद'मित्यस्य पदस्य विषयो दर्शितः । अथानित्यत्वव्यापकत्वाद्विकारणामनित्यत्वनिवृत्तये तद्या-पकविकारराहित्यमाह (अपक्षयेति) जायते अस्तीत्यवस्थाद्वयं जन्मशब्देन विवक्षितम्, उत्पत्तिस्थितिनाशनामैकैकत्र विधाद्वयेन विकारपट्टकसिद्धिः, तद्विवर्जितत्वात् सदाऽस्तीति वक्तुं शक्यते । सदाशब्देन कादाचित्कास्थिरत्वव्यावृत्तिः । नतूत्पद्यत इत्यादिशब्दैरिति केवलशब्दाभिप्रायः, अनेन सत्तामात्रमित्यस्य विषयो दर्शितः । अगोचरं वचसामित्यस्य च विषयो दर्शितो भवति, रूपवर्णादिप्रवृत्तिनिमित्ताभावा-दुत्पत्त्यादिप्रवृत्तिनिमित्ताभावाच्च फलपनाविकारवाचिशब्देन वक्तुं शक्य इति तस्य पदस्यार्थ इत्यभिप्रायः । अगोचरं वचसामिति सर्वशब्दागोचरत्वमुच्यते चेत्, वच-सामगोचरं सत्तामात्रमित्यपि वक्तुं न शक्यते । अथ देशपरिच्छेदं नामनिर्वचन-मुखेनाह (सर्वत्रेति) ब्रह्मण ईश्वरातिरिक्तत्वनिषेधार्थं देवतान्तरव्युदासार्थं च

७ भावप्रकाशिका ७

निर्देशविशेषणमिति मध्यमपदलोपिसमास इति भावः । अस्मिन् पक्षे निर्देश-विशेषणपदं व्यर्थम्, तेन विनैव तदर्थप्रतीतेरित्यस्वरसाद्वृद्धमभिप्रेत्याह (यद्वा रूपवर्णादितद्वाचिशब्दरूपैरिति) अनित्येषु रूपादिषु रूपादिमत्त्वामावात् ना-नित्यत्वव्यापकं रूपादिमत्त्वमित्यस्वरसादाह (यद्वा अनित्यत्वव्याप्येति) (जायते अस्तीत्यवस्थाद्वयमिति) अत्र केचित्, - इतराणि हि वस्तूनि अस्ति जायत इत्यादिभिष्यद्भिर्शब्दैर्व्यवहियन्ते, ब्रह्म तु अस्तीतिशब्देनैव सर्वदा व्यवहियते, ननु तद्व्यतिरिक्तैः पञ्चभिरित्युक्तेरुचितत्वादवस्थाद्वयापरिग्रहेऽपि न दोष इति वदन्ति ।

ततः स वासुदेवेति विद्वाद्भिः परिपठ्यते ॥

“तद्ब्रह्म परमं नित्यमजमक्षरमव्ययम् ।

एकस्वरूपं च सदा हेयाभावाच्च निर्मलम् ॥

तदेव सर्वमेवैतद्व्यक्ताव्यक्त्वरूपवत् ।

तथा पुरुषरूपेण कालरूपेण च स्थितम् ॥ ”

* श्रुतप्रकाशिका *

नामनिर्वचनमुखेन तदुक्तिः, औणादिकप्रत्ययस्यानेकार्थत्वादधिकरणो कर्तरि च व्युत्पत्तिर्वासुदेवशब्दस्योच्यते सर्वत्रेति । वेदान्तेषु परब्रह्मणो हि निर्धिकारत्वादिक-
मुक्तम्, तत्कथं वासुदेवस्योच्यत इत्यत्राह (तद्वक्ष्येति) “शैत्यं हि यत्सा प्रकृतिर्जलस्य”
इतिवत् तदितिनिर्देशः, निर्दिश्यमानप्रतिनिर्दिश्यमानयोरेकत्वमापादयन्ति सर्वना-
मानि पर्यायेण तस्मिन्नुपाददत इति हि शाब्दाः । नित्यमिति कार्यमात्रव्यावृत्तिः,
अजमक्षरमव्ययम् एकस्वरूपमिति सविकारनित्यप्राधान्यव्यावृत्तिः, एकस्वरूपशब्देन
वृद्धिपरिणामराहित्यं विवक्षितम्, हेयाभावाच्च निर्मलमिति बद्धव्यावृत्तिः, सदेति
मुक्तव्यावृत्तिः, परममिति नित्यसिद्धव्यावृत्तिः । यद्वा एकरूपमिति बद्धव्यावृत्तिः,
सदेत्यादिना मुक्तव्यावृत्तिरिति; एवं स्वव्यतिरिक्तसमस्तवस्तुविलक्षणत्वेनोपनिष-
त्सूक्तं ब्रह्म वासुदेव एवेत्यर्थः । त्रिविधापरिच्छेदवाचिनी श्रुतिरपि देवताविशेषं
निरचिनोदनन्तमिति । अनन्तशब्दो योगरूढः, अतो नारायणादिशब्दपर्याय-
स्त्रिविधानन्त्ययोगिनि भगवति मुख्ये वर्तते । ‘सत्यज्ञाना’दिवाक्ये अनन्तमिति पदं
पुंलिङ्गं द्वितीयान्तम् । यो वेदेति वेदनशब्देनान्वयात्, प्रथमान्तत्वे तद्यो वेदेति तत्प-
दाध्याहारः स्यात् वाक्यभेदश्च स्पष्टः; अतस्तत्र यथोक्त एवार्थः, तस्मात्तदनु-
सारेणात्रापि अपरिच्छेदकथनसमये देवताविशेषो निर्णीतः । वस्त्वपरिच्छेदमाह
(तदेवेति) सर्वमेवैतदिति व्यक्ताव्यक्तपुरुषकालसमुदाय उच्यते, व्यक्ताव्यक्त-

ध भावप्रकाशिका ध

(औणादिकप्रत्ययस्येति) ‘उणादयो बहुलम्’ इति बहुलग्रहणादिति भावः ।

(निरचिनोदनन्तमिति) ‘सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म’ इत्यत्रानन्तमिति श्रुतिरित्यर्थः ।

“प्रकृतिर्या मयाऽऽख्याता व्यक्ताव्यक्तस्वरूपिणी ।
 पुरुषश्चाप्युभावेतौ लीयेते परमात्मनि ॥
 परमात्मा च सर्वेषामाधारः परमेश्वरः ।
 विष्णुनामा स वेदेषु वेदान्तेषु च गीयते ॥”

* श्रुतप्रकाशिका *

स्वरूपमेतत् सर्वं तद् ब्रह्मेत्यर्थः, अनेन वस्त्वपरिच्छेद उक्तः । सर्ववस्तुसामानाधिकरण्याहर्त्स्वं हि वस्त्वपरिच्छेदः, सर्ववस्तुसामानाधिकरण्याहर्त्स्वेनैव चिदचिच्छरीरकत्वहेतुमूतव्यापनभरणाविगुणतः समाभ्यधिकराहित्यसिद्धेश्च वस्त्वपरिच्छेदसिद्धिः, नहि ब्रह्मव्यतिरिक्तस्य कस्यचित् समस्तचिदचिच्छरीरकत्वसम्भवः, एवं शास्त्रोपक्रमे वासुदेवाख्यमुभयलिङ्गं वस्तु प्रतिपाद्यमुक्तम् । शास्त्रोपसंहारे च तथोक्तमिदं दर्शयति (प्रकृतिर्येति) परमात्मशब्दस्य कचिज्जीवेऽपि प्रयोगदर्शनात्तद्व्यावृत्त्यर्थं साक्षात्परमात्मलक्षणं जगत्कारणत्वमुक्तं— लीयेते परमात्मनीति । स चेश्वरानतिरिक्त इति ज्ञापनार्थः परमेश्वरशब्दः । ईश्वरश्च न देवतान्तरमिति ज्ञापनाय विष्णुनामेत्युक्तम् । अत्र परमात्मा आधारः परमेश्वर इति पदैः शरीरिलक्षणं स्पष्टम्; एवं शास्त्रोपक्रमोपसंहारयोरवान्तरप्रकरणोपक्रमोपसंहारयोश्च हेयप्रत्यनीककल्याणगुणास्पदं नारायण एव परं ब्रह्मेति प्रतिपाद्यत इति दर्शितम् । अथाविद्यासम्बन्धादयश्च ब्रह्मण एव हि प्रतिपाद्यन्ते, तत्कथं यथोक्त-

५ भावप्रकाशिका ५

(परमात्मशब्दस्य कचिज्जीवेऽपि प्रयोगदर्शनादिति) ‘अभेदव्यापिनो वायोस्तथासौ परमात्मनः’ इत्यादौ परमात्मशब्दस्य कचिज्जीवेऽपि प्रयोगदर्शनात् । ‘प्रकृतिर्या मयाख्याते’ति श्लोकानुपन्यासेनैव ‘परमात्मा च सर्वेषामाधारः परमेश्वरः’ इति श्लोकोक्तौ जीवस्यापि परिग्रहप्रसङ्गात् लयाधारस्य साक्षात्परमात्मन एव परमेश्वरत्वविष्णुनामत्वादिकं प्रतिपादनीयमित्यभिप्रेत्य लयाधारत्वं प्रकृतिर्या मयाख्यातेति पूर्वश्लोके वर्णितम् । ततश्च प्रकृतिपुरुषौ यस्मिन् परमात्मनि लीयेते स परमात्मा सर्वाधारः परमेश्वरो विष्णुनामा वेदान्तप्रतिपाद्य इति श्लोकद्वयैकवाक्यतयेति

१ 'दे रूपे ब्रह्मणस्तस्य मूर्तं चामूर्तमेव च ।
 क्षराक्षरस्वरूपे ते सर्वभूतेषु च स्थिते ॥
 अक्षरं तत्परं ब्रह्म क्षरं सर्वमिदं जगत् ।
 एकदेशस्थितस्यामेज्योत्सना विस्तारिणी यथा ॥

* श्रुतप्रकाशिका *

स्वरूपस्य ब्रह्मण उपपद्यत इति शङ्कायां 'काठिन्यवान् यो विमर्ती'तिवत् द्वारद्वारिभावे-
 नोपपद्यत इति वक्तुं परमात्मनो जीवानाम् आत्मशरीरभावेन सम्बन्धं तेषामविद्या-
 सम्बन्धादिकं च वक्ष्यन् प्रथमं जीवब्रह्मणोः शरीरशरीरिभावस्वरूपसम्बन्धं दर्शयति
 (दे रूपे इत्यादिना) मूर्तं चामूर्तमेव चेति वदन्न च मुक्त्येत्यर्थः । एतद्विवृणोति
 (क्षराक्षरस्वरूप इति) ज्ञानसङ्कोचात्मकक्षरणवदसङ्कुचितज्ञानं चेत्यर्थः । सर्वभूतेषु
 च स्थिते— 'अर्हार्थे कः' सर्वभूतस्थित्यर्थे, सूक्ष्मतरतया व्यापनक्षमे इत्यर्थः । यद्वा
 वदस्य स्वरूपेण सर्वभूतस्थितिः, मुक्तस्य तु धर्मभूतविभुज्ञानद्वारेणेति । अक्षरं
 तत्परं ब्रह्मेति तन्मुक्तस्वरूपमक्षरम्, क्षरं सर्वमिदं जगत् इदं वदस्य रूपं क्षर-
 मित्यर्थः । रूपत्वं विशिनष्टि (एकदेशेति) शक्तिः— अपृथग्भूतं कार्योपयोगिविशेष-
 याम्, एकदेशस्थितस्य विस्तारिणीति विशेषणद्वयेन असङ्कीर्णस्वभावत्वमुक्तम्,
 अस्मिन् श्लोके अखिलं जगदिति चिदचिदात्मकं जगदुच्यते तुल्यन्यायत्वादक्षर-
 स्यापि शक्तित्वसिद्धिः । यद्वा अखिलजगच्छब्देनाक्षरस्यापि क्रोडीकारः ;

५ भावप्रकाशिका ५

भावः । एतेन लीयेते इत्यनेन कथं जीवव्यावृत्तिरिति शङ्का निरस्ता । (काठिन्य-
 वान्यो विमर्तीतिवदिति) 'काठिन्यवान् यो विमर्ति तस्यै भूम्यात्मने नमः' इत्यत्र
 परमात्मस्वरूपे भूमिद्वारा काठिन्यवदित्यर्थः । (अर्हार्थे क इति) बहुलप्रहणादिति
 भावः । एतदक्षरसादेवाह (यद्वा वदस्य स्वरूपेणेति) वदजातीयस्येत्यर्थः ।
 (असङ्कीर्णस्वभावत्वमुक्तमिति) परस्परासङ्कीर्णस्वभावमिज्योत्सान्तबलेन
 दार्ष्टान्तिकेपि तथासिद्ध्यतीति भावः । (चिदचिदात्मकं जगदुच्यते इति) गच्छति
 नश्यतीतिव्युत्पत्त्या जगच्छब्दस्य विनाशिमात्रपरत्वेन मुक्तपरत्वासम्भवेपि तुल्य-

* श्रुतप्रकाशिका *

त्रिपाद्विभूतेरपि लोकशब्दवाच्यत्वात्तत्समानार्थत्वाज्जगच्छब्दस्य अखिलशब्दस्य सङ्कोचकाभावाच्च । क्षरं सर्वमित्यत्र क्षरसामानाधिकरण्यमपवादः, इह तदभावादक्षरस्याप्यभिधानमुपपद्यते, इदंशब्दस्य प्रकृतवाचित्वात् क्षराक्षर-परत्वं युज्यते । ननु, अक्षरक्षरशब्दौ कार्यकारणरूपेणावस्थितपरब्रह्मपरौ, परब्रह्म-शब्दमुत्स्यार्थसिद्धेः, अन्यथा ब्रह्मशब्दानामेकप्रकरणस्थानामर्थवैरूप्यं च स्यात् जगतो ज्योत्स्नास्थानीयत्वञ्चोपपद्यते, प्रभाया शीर्णावयवत्वेन अभिकार्यत्वोपपत्तेः । नैवम्,—ब्रह्मणो रूपे इति व्यतिरेकनिर्देशस्वारस्यभङ्गप्रसङ्गात्, स च कार्यकारणयो-र्ब्रह्मव्यतिरिक्तत्वाभावात्, यदि पृष्ठीस्वारस्याय मूर्तत्वामूर्तत्वे विवक्षिते तदा मूर्ता-मूर्तशब्दस्वारस्यभङ्गः । भावप्रधानत्वाविवक्षायां रूपशब्दसामानाधिकरण्यायोगः । यद्युच्येत ब्रह्मणो द्वे रूपे ब्रह्म हि मूर्तममूर्तं चेति तदा प्रथमान्तब्रह्मशब्दाध्या-हारवोपः स्यात्, पृष्ठ्यन्तब्रह्मशब्दस्य मूर्तामूर्तशब्दसामानाधिकरण्यायोगात् । किञ्च सर्वभूतेषु च स्थिते इति चानुपपन्नम्; सर्वभूतशब्दस्य कार्यवाचितया तत्र कार्य-स्थितावुच्यमानायां स्वसिन् स्ववृत्तिप्रसङ्गात् कारणस्यापि कार्यादनन्यतया स्ववृत्ति-

५ भावप्रकाशिका ५

न्यायतया मुक्तस्यापि ग्रहणं सिद्धतीतिभावः । (ब्रह्मशब्दानामेकप्रकरणस्थानामिति) “द्वे रूपे ब्रह्मणस्तस्य” “परस्य ब्रह्मणश्शक्तिस्तथेदमखिलं जगत्” इत्यादीनां ब्रह्मपरत्वात् ‘अक्षरं तत् परं ब्रह्म’ इतिपरशब्दसमानाधिकृतब्रह्मशब्दस्य जीवेऽत्यन्तास्वारस्याच्चेति भावः । ननु क्षराक्षरशब्दाभ्यां कार्यकारणा-वस्थब्रह्मपरामर्शे कार्यकारणभावानापन्नपरस्परभिन्नाभिज्योत्स्नादृष्टान्तासम्प्रतिपत्ति-रित्याशङ्क्याह (जगतो ज्योत्स्नास्थानीयत्वञ्चेति) (सचेति) व्यतिरेकनिर्देश-स्वारस्यभङ्ग इत्यर्थः । ननु रूपशब्दस्वरूपपरोऽस्तु, ब्रह्मणो द्वे स्वरूपे मूर्तामूर्त इत्येवं किं न स्यात् ? तत्तच्च न भावप्रधानत्वं विवक्षणीयम्, नापि पृष्ठ्यस्वारस्य-मित्याशङ्क्याह (भावप्रधानत्वाविवक्षायामिति) स्वरूपरूपगुणविभूत्यादिषु स्वरूप-रूपशब्दयोर्भेदेनोपात्ततया स्वरूपशब्दास्वारस्यप्रसङ्गेन रूपशब्देन स्वरूपपरिग्रहा-सम्भवात् भावप्रधानत्वमवश्यं विवक्षणीयम्, अतो मूर्तामूर्तशब्दास्वारस्यमिति भावः । (यद्युच्येत ब्रह्मणो द्वे रूप इति) प्रतिज्ञाय ब्रह्म मूर्तामूर्तञ्चेति कथिते मूर्तामूर्त-

परस्य ब्रह्मणः शक्तिस्तथेदमखिलं जगत् ॥ ”

* श्रुतप्रकाशिका *

प्रसङ्गाच्च । अवस्थाद्वयस्य सर्वभूतस्थितिरिति च न वाच्यम् , धर्मिपर्यन्तक्षराक्षर-
शब्दसामानाधिकरण्यायोगात् तयोरप्यवस्थापरत्वे स्वारस्यमङ्गात् अवस्थावद्वाचि-
जगच्छब्दब्रह्मशब्दसामानाधिकरण्यायोगाच्च , तस्मिन् सोढेऽपि कारणावस्थायाः
कार्ये विद्यमानत्वायोगाच्च शक्तिशब्दस्य कार्यवाचित्वायोगाच्च श्लोकस्य नायमर्थः ।
उपचारतोऽपि कार्योपयोगिविशेषणं च शक्तिशब्देन व्यपदेशमर्हति कार्योपयोगि-
विशेषणत्वस्य सामान्यात् . शक्तिर्हि शक्तं प्रत्यपृथग्भूतं कार्योपयोगिविशेषणम् , कार्यं
तु न कारणस्यापृथग्भूतं विशेषणं कार्योपयोगि च भवति , कार्यकारणयोरनन्य-
त्वात्स्यस्य स्वयमेव विशेषणत्वायोगात् । कार्यत्वं विशेषणमिति चेत् , सत्यम् ;
तथापि धर्मिवाचिनो जगच्छब्दस्य कार्यतावाचित्वाभावात् शक्तिशब्दसामानाधि-
करण्यमुपचारतोऽपि नोपपद्यते , कार्योपयोग्यपृथग्भूतविशेषणं शक्तिरिति मुख्यत्व-
मस्मन्मते सम्भवेत् । क्षरशब्दस्य कार्यपरत्वे दृष्टान्तवैषम्यञ्च स्यात् ; तच्च ज्योत्स्नाया
विशीर्यावयवत्वाभावेनाग्निकार्यत्वाभावात् । न च “ क्षरं प्रधानममृताक्षरं हरः ”
इति प्रयोगानुसारेण चेतनाचेतनपरत्वं युक्तम् । अचिदंशस्य तस्मिन् सप्रवृत्तिप्रस-
ङ्गेन सर्वभूतस्थित्यनुपपत्तेः चिदचित्सङ्घातरूपेषु भूतेषु द्वयोरवस्थानमुपपन्न-

५ भावप्रकाशिका ५

त्व एव रूपे फलिप्यत इति भावः । (धर्मिपर्यन्तक्षराक्षरेति) क्षराक्षररूपे मूर्ता-
मूर्ते इति सागानाधिकरण्यं न स्वादित्यर्थः । (अवस्थावद्वाचिजगच्छब्देति)
‘ अक्षरं तत्परं ब्रह्म क्षरं सर्वमिदं जगत् ’ इत्यत्रावस्थावद्वाचिब्रह्मजगच्छब्दयोः
क्षराक्षरशब्दसामानाधिकरण्यायोगाच्चेत्यर्थः । (शक्तिशब्दस्य कार्यवाचित्वायोगा-
च्चेति) कार्यावस्थाब्रह्मवाचित्वायोगाच्चेत्यर्थः । शक्तिशब्दस्य कार्यवाचित्वाभावेपि
उपचारेण कार्यपरत्वमस्त्वित्यत आह (उपचारतोऽपीति) अपृथक्सिद्धकार्योप-
योग्यद्रव्यविशेषपरशक्तिशब्दस्य मुख्यार्थः । औपचारिकप्रयोगे तु कार्योपयोगि-
विशेषणत्वमात्रं निमित्तमित्यर्थः । केचित्तु अत्र विशेषणपदमपृथक्सिद्धविशेषणपरम् ,
वाशब्दश्चाध्याहर्तव्यः , सतश्च कार्योपयोगि वा अपृथक्सिद्धविशेषणं वा शक्तिशब्देन
व्यपदेशमर्हतीति व्याचक्षते (मुख्यत्वमस्मन्मत इति) मुख्यकल्पत्वमित्यर्थः ;

१ “विष्णुशक्तिः परा प्रोक्ता क्षेत्रज्ञारूपा तथाऽपरा ।
 अविद्या कर्मसंज्ञाऽन्या तृतीया शक्तिरिष्यते ॥
 यया क्षेत्रज्ञशक्तिः सा वेष्टिता नृप ! सर्वगा ।
 संसारतापानखिलानवाप्नोत्यतिसन्ततान् ॥

* श्रुतप्रकाशिका *

भिति चेन्न ; समुदायिनोः समुदायनिष्ठत्वानुपपत्तेः । समुदायो हि समुदायिनिष्ठः ।
 उपरितनग्रन्थवैरूप्यं च स्यात्, उत्तरत्र हि “भूय मूर्तममूर्तञ्च” इति मूर्तामूर्त-
 शब्दाभ्यां रूपद्वयं प्रस्तुत्य हिरण्यगर्भादीन् निर्दिश्य “मूर्तमेतद्वेरूपं भावनान्नि-
 तयान्वितम्” इति मूर्तशब्दवाच्यरूपस्य भावनान्नयान्वयकथनात् । नञ्चेतनस्य
 कर्मब्रह्मभावनान्वयः, “सोऽन्तरः परमः स्वराद्” इत्यत्र हीन्द्रादिवद्विलक्षण-
 वाचित्वात्, ‘स स्वराद् भवती’तिवन्मुक्तवाचिस्वराद्व्यवसायानाधिकरणयाच्च अन्तर-
 शब्दो मुक्तात्मपरः, अतस्तदनुरोधेनान्तरशब्दोऽत्रापि मुक्तात्मपरः । ब्रह्मशब्दार्थ-
 वैरूप्यन्तु “तपसा चीयते ब्रह्म” तस्मादेतत् ब्रह्म नामरूपगणं च जायते” इति
 श्रुतापि वानेकोपपत्तिगलानुज्यते ; अतो यथोक्त एवार्थः । ब्रह्मणोऽभिधासम्बन्धद्वार-
 भूते जीवात्मन्यभिधान्वयं दर्शयति (विष्णुशक्तिरित्यादिना) सर्वगा-चतुर्मुखादि-

५ भावप्रकाशिका ५

अत एवोक्तं वेदान्ताचार्यैर्न्यायसिद्धञ्जने शक्तिनिरूपणे क्षेत्रज्ञाविद्यानां जगतश्च
 परब्रह्मशक्तिव्यपदशोपि गौण्या लक्षण्या वेत्युक्तम्. (भावनान्नयान्वयकथना-
 दिनि) “ब्रह्मारूपा कर्मसंज्ञा च तथा चैवोभयारम्भिका । सनन्दनादयो ब्रह्मन्
 ब्रह्मभावनया युताः । कर्मभावनया चान्ये देवाद्याः स्थावराधराः । हिरण्यगर्भादिषु
 च ब्रह्मकर्मात्मिका द्विधा ॥” इत्युक्तप्रकारेण कर्मभावना ब्रह्मभावनोभयभावन-
 वासनासंस्कार इत्यावदिति द्रष्टव्यम् । ‘तपसा चीयते ब्रह्मे’ति मुण्डके
 ‘यस्सर्वज्ञस्सर्ववित्’ ‘यस्य ज्ञानगयं तपः’ तस्मादेतद्ब्रह्म नाम रूपगणञ्च जायते”
 इत्यत्र ब्रह्मशब्दः प्रधाने प्रयुक्तः, तत्रैव प्रकरणे ‘तपसा चीयते ब्रह्म’ इत्यत्र ब्रह्म-
 शब्दः परमात्मनि प्रयुक्तः, इदञ्च ‘अदृश्यत्वादिगुणको धर्मोक्तेः, साच्चैकस्य

तया तिरोहितत्वाच्च शक्तिः क्षेत्रज्ञसंज्ञिता ।

सर्वभूतेषु भूपाल ! तारतम्येन वर्त्तते ॥ ”

“ प्रधानं च पुमांश्चैव सर्वभूतात्मभूतया ।

विष्णुशक्त्या महाबुद्धे ! वृत्तौ संश्रयधर्मिणौ ।

* श्रुतप्रकाशिका *

पिपीलिकान्तसर्वशरीरसा, जातावेकवचनम् । यद्वा धर्मभूतज्ञानेन स्वतः सर्वं व्याप्नुं क्षमा । कर्मणा वेष्टिता—कर्मणा सङ्कुचिताज्ञानेत्यर्थः । तर्हि सर्वे अज्ञाः स्युरित्यत्राह (तथेति) कर्मतारतम्यानुगुणं ज्ञानतारतम्यवती क्षेत्रज्ञशक्तिरित्यर्थः । सर्वेषां ज्ञाननित्यत्वस्य मुक्तौ सर्वविषयकत्वस्य च प्रामाणिकत्वाद्व्यावस्थायां सङ्कोच-
निकासौ सिद्धौ . तत्तारतम्यञ्च “पुंसः शक्त्युपलक्षितः” ‘तच्छक्त्या पशवोऽधिकाः” इति स्पष्टीकृतम् । जातीनामप्यपृथक्सिद्धधर्मत्वेन रूपशब्दवाच्यत्वाच्च तद्व्या-
वृत्त्यर्थं प्रस्तुतं रूपत्वं नियाम्यस्वलक्षणमित्याह (प्रधानञ्चेति) विदचितोः परमात्मनियाम्यत्वधार्यत्वव्याप्यत्वनित्यत्वादेः प्रमाणान्तरागोचरतया विहितत्वान्नि-
षेधत्वमयुक्तमिति नियाम्यत्वाविधर्माणां पारमार्थ्येन तदाश्रयभूतयोश्चिदचितोश्च पारमार्थ्यान्नित्यत्वोक्त्या च तयोर्भेदविषयत्वासम्भवश्च दर्शितो भवति । नहि धर्मिसत्यत्वेन विना धर्मसत्यत्वं युक्तम्, नापि वाध्यस्य नित्यत्वं युक्तम्, सर्वभूतात्मः

ध भावप्रकाशिका ध

ब्रह्मशब्दवदित्याद्यौ स्पष्टम् । सर्वशरीरस्यत्वस्य एकस्मिन् जीवेऽसम्भवाज्जीवगात्र-
परत्वे जीवानां बहुत्वात् बहुवचनं प्राप्नोतीत्याशङ्क्याह (जातावेकवचनमिति)
यथा मनुष्यस्सर्वदेश इत्यादाविति द्रष्टव्यम् । (तत्तारतम्यञ्चेति) “ अप्राणिमस्तु
स्वरसा सा स्थावरेषु ततोऽधिका । सरीसृपेषु तेष्वोऽन्याप्यधिका च पतत्रिषु ।
पतत्रिभ्यो मृगास्तेभ्यस्तच्छक्त्या पशवोऽधिकाः । पशुभ्यो मनुजाश्चापि शक्त्या पुंसः
प्रभाविताः । तेष्वपि नागगन्धर्वयक्षाद्या देवता नृप । । शक्रस्समस्तदेवेभ्यस्त-
त्वापि प्रजापतिः । हिरण्यगर्भश्च ततः पुंसश्शक्त्युपलक्षितः ” इत्यादिनेत्यर्थः ।
(तद्व्यावृत्त्यर्थमिति) जातित्वनिबन्धनरूपत्वव्यावृत्त्यर्थमित्यर्थः । ननु विष्णु-

तयोः सैव पृथग्भावकारणं संश्रयस्य च ॥

यथा सक्तं जले वातो विभर्त्ति कणिकांशतम् ।

शक्तिः सापि तथा विष्णोः प्रधानपुरुषात्मनः ॥

१ “तदेतदक्षयं नित्यं जगन्मुनिवराखिलम् ।

आविर्भावतिरोभावजन्मनाशविकल्पवत् ॥

* श्रुतप्रकाशिका *

भूतया-सर्वभूतव्यापिकथेत्यर्थः । विष्णुशक्त्या-विष्णोर्नियमनशक्त्या । अन्यथा “शक्तिः सापि तथा विष्णोः”रित्यनन्तरोक्तिविरोधात् । तथा वृत्तौ-व्याप्तौ, नियमनेन च धारणं श्रुतिसिद्धम् । “एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि ! चावापृथिव्यौ विधृते तिष्ठतः”इति हि श्रूयते । अतो विभर्त्तित्युत्तरश्लोकसामञ्जस्यम् । संश्रयधर्मिणौ-भगवदपृथक्स्थितिधर्मकौ । पृथग्भावः-उपकरणोपकरणित्वलक्षणसम्बन्धविशेषराहित्यं संहारः, तत्र हि करणकलेपरं नास्ति, संश्रयः-करणकरणित्वेन सम्बन्धः, सृष्टि-रित्यर्थः । यद्वा संश्रयः-तयोः सम्बन्धः, संसारः । पृथग्भावो मोक्षः, तत्सर्वं भगवानियमनाधीनमित्यर्थः । अत्र दृष्टान्तमाह (यथेति) कारणात्कार्यस्य विभागे दृष्टान्तः, जलस्य कणिकाः तस्माद्वेदेन विभर्त्ति वायुः, संयोजकत्ववियोजकत्वयोर्वा दृष्टान्तः, परस्परं सङ्गलिता असङ्गलिताश्च विभर्त्ति वायुः । यद्वा प्रकृतिपुरुषगतदोषलेशराहित्ये दृष्टान्तः, वायुर्हि कणिकाशतं तत्त्वभावास्पृष्टो विभर्त्ति । प्रधानपुरुषात्मनः-प्रधान-नन्तरपुरुषशब्दो बद्धपरः, आत्मशब्दः प्रकृतिसंसर्गरहितशुक्लात्मपरः, तान् विभर्त्तीति । एवंविधस्य जगतः परमार्थत्वमाह (तदेतदिति) मिथ्या हि बाध्यत्वे-

५ भावप्रकाशिका ५

शक्त्येत्यत्र विष्णुरूपशक्त्येत्यर्थः किं न स्यादित्याशङ्क्याह (अन्यथा शक्तिस्सापीति) अत्र शब्दार्थमाह (कारणादिति) (जलस्य कणिका इति) जलस्य कारणत्वं कणिकानां कार्यत्वमिति भावः । प्रथमव्याख्यानुसारेण दृष्टान्तं व्याख्याय द्वितीयव्याख्यानुसारेण व्याचष्टे (संयोजकत्ववियोजकत्वयोर्वेति) अस्मिन् पक्षे

इत्यादिना परं ब्रह्म स्वभावत एव निरस्तानिखिल-
दोषगन्धं समस्तकल्याणगुणात्मकं जगदुत्पत्तिस्थिति-
संहारान्तःप्रवेशनियमनादिलीलं प्रतिपाद्य कृत्स्नस्य
चिदचिदस्तुनस्सर्वावस्थावस्थितस्य पारमार्थिकस्यैव
परस्य ब्रह्मणः शरीरतया रूपत्वम्, शरीररूपतन्वंश-
शक्तिविभूत्यादिशब्दैस्तच्छब्दसामानाधिकरण्येन चा-
भिधाय तद्विभूतिभूतस्य चिदस्तुनः स्वरूपेणावस्थिति-
मचिन्मिश्रतया क्षेत्रज्ञरूपेण स्थितिं चोक्ता, क्षेत्रज्ञा-

* श्रुतप्रकाशिका *

नानित्यम् . पारमार्थ्ये सति हि नित्यत्वसम्भवः । उदाहृतवचनार्थान् सङ्क्षेपेणाह
(इत्यादिनेति) निरस्तानिखिलदोषत्वं कल्याणगुणात्मकत्वं च 'स सर्वभूतप्रकृतिम्'
'समस्तकल्याणो'त्यादिश्लोकार्थः । जगदुत्पत्त्यादिलीलत्वं भगवच्छब्दनिर्वचनसिद्धम्,
अन्तःप्रवेशनियमनादीत्यादिशब्देन अप्यक्षत्वानुगन्तृत्वे उच्येते । इत्यादिनेत्यादि-
शब्देन 'क्रीडतो बालकस्ये'त्यादिवचनं विवक्षितम् । तदर्थो लीलाशब्देन विवक्षितः,
सर्वावस्थावस्थितस्य-कार्यकारणावस्थितस्य बद्धमुक्तावस्थितस्य चेत्यर्थः । प्रमाणा-
न्तरगोचरस्यार्थस्य हि निषेधार्थं आन्तिसिद्धत्वेनानुवादसम्भवः, परमात्मन्या-
म्यत्वादिकन्दु प्रमाणान्तरागोचरत्वाद्विधितस्तमेवेति विहितस्य निषेधोऽनुपपन्न
इत्यभिप्रायेण पारमार्थिकस्यैवेत्युक्तम् । नियन्तृत्वनियाम्यत्वादिप्रतिपादनसिद्धोऽर्थः
शरीरतया रूपत्वम् " तदेव सर्वमेवैत'दित्यत्र तच्छब्दसामानाधिकरण्यम् । 'द्वे
रूपे ब्रह्मणस्तस्ये'त्यादिनोक्तमर्थमाह (शरीररूपतन्वंशेति) (प्रतिपादितमि-

५ भावप्रकाशिका ५

सक्तगसक्तश्च विभर्ति-संयोज्य च वियोज्य च विभर्तीत्यर्थः । (प्रधानपुरुषयोरारम्भ-
इति) प्रधानपुरुषात्मन इति . पृष्ठचन्तमेतद्विष्णोरित्यस्य विशेषणं द्रष्टव्यम् । अध्या-
हारदोषादाह (यद्वा प्रधानशब्दादनन्तर इति) (तदेव सर्वमेवैतदित्यत्र तच्छब्द-
सामानाधिकरण्यमिति) यद्यपि व्याख्येयभाष्यक्रमानुरोधेन शरीररूपतन्वंशेत्यादि

वस्थायां पुण्यपापात्मककर्मरूपाविद्यावेष्टितत्वेन स्वा-
भाविकज्ञानरूपत्वाननुसन्धानमचिद्रूपार्थाकारतयाऽनु-
सन्धानञ्च प्रतिपादितमिति परं ब्रह्म सविशेषम्; तद्वि-
भूतिभूतं जगदपि पारमार्थिकमेवेति ज्ञायते ॥

—(परोक्षस्थितिपुराणवचनानां समीचीनार्थकथनम्)—

‘प्रत्यस्तमितभेदम्’ इत्यत्र देवमनुष्यादिप्रकृतिपरि-
णामविशेषसंसृष्टस्याप्यात्मनः स्वरूपं तद्भूतभेदरहित-

* भूतप्रकाशिका *

तीति) एवं शास्त्रोपक्रमोपसंहारेष्वन्तरप्रकरणोपक्रमोपसंहारेषु च प्रतिपादितत्वा-
दित्यर्थः । ज्ञायत इत्यन्तेनोक्तवचनार्थसङ्ग्रहः कृतः, उदाहृतवचनैर्वस्तुनः सवि-
शेषत्वं जगतः सत्यत्वञ्च स्थितम् ॥

अथ परोदाहृतवचनानि पूर्वोदाहृतवचनार्थानुगुण्येन व्याचिख्यासुः प्रथमं
प्रत्यस्तमितभेदमित्यादिश्लोकं व्याचष्टे (प्रत्यस्तमितेति) “तुःखाज्ञानमला धर्माः
प्रकृतेस्ते न चात्मनः” इति । “पुमान् देवो न नरो न पशुर्न च पादपः ।
शरीराकृतिभेदास्तु भूपैते कर्मयोनयः” ॥ इत्यादिषु प्रकृतिर्देवादिशरीरं चोपाधि-
त्वेन प्रतीयत इत्युभयविधवचनार्थं सङ्गृह्यितुं देवमनुष्यादिप्रकृतिपरिणाम-
विशेषेत्युक्तम् । प्रकृतेरित्यत्र प्रकृतिशब्दनिर्देशः शरीरस्य प्रकृतिपरिणामरूपत्वा-
दित्यभिप्रायः । देवमनुष्यादिशब्देन प्रतिषेध्यभेदस्य शरीरे विद्यमानता
दर्शिता । ननु मुक्तानामुपास्यत्वाभावादुपासकस्वरूपस्य अचिरसंसृष्टतया प्रत्यस्त-
मितभेदस्वायोगाच्च तादृक्षोपदेशयोगादस्य श्लोकस्य परिशुद्धात्मविषयत्वानुपपत्तेः

५ भावप्रकाशिका ५

भाष्यं व्याख्यायैव तच्छब्दसामानाधिकरण्यानेत्येतद्भाष्यं व्याख्यातुमुचितम्, तथापि
उदाहृतपुराणवचनक्रगानुसारेण तच्छब्दसामानाधिकरण्यं व्याख्यातम् . भाष्य-
कारेण तु शरीरतन्वादिशब्दानां शरीरत्वसाधकस्फुटप्रमाणत्वादुदाहृतपुराणवचन-
क्रममत्तिलङ्घ्य व्याख्यातमिति द्रष्टव्यम् ॥

(देवादिशरीरस्योपाधित्वेन प्रतीयत इति) जपाकुसुमादिब्रह्मात्मनिष्ठभेदादि-

त्वेन तद्भेदवाचिदेवादिशब्दागोचरं ज्ञानसत्तैकलक्षणं
स्वसंवेद्यं योगयुङ्मनसो न गोचर इत्युच्यत इति ।
अनेन न प्रपञ्चापलापः । कथमिदमवगम्यत इति चेत् ?

* श्रुतप्रकाशिका *

परमात्मविषयत्वं स्यादिति शङ्कापरिहाराय चोक्तं (देवमनुष्यादिप्रकृतिपरिणाम-
विशेषसंसृष्टस्वापीति) । इदानीं संसरतोऽपि स्वाभाविककारस्य तिरोहितस्य
विद्यमानत्वादाविर्भविष्यत्तत्त्वस्य तद्विधानुसन्धानाय उपदेश इति भावः । 'तस्यात्मपर-
देहेषु सतोऽपीत्येतत्सारवितुं संसृष्टस्यापीत्युक्तम् । अपिर्विरोधे । पात-
किसंसर्गात्पातकित्वं भवति, कृमासंसर्गात्पदार्थानां लक्षणत्वं भवति; अतो विरोधः ।
तद्भेदभेदरहितत्वेन—भेदो रूपवर्णादिः, अनेन प्रत्यक्षमितमेदशब्दो व्याख्यातः ।
प्रत्यक्षमितमेदशब्देन भेदस्यापुनरुदयविनाशोऽभिमतः, ततश्च प्रलयकालव्यावृत्तिः ;
तद्भेदवाचिदेवादिशब्दागोचरमित्यनेन अगोचरं वचसामितिपदं व्याख्यातम् ।
ज्ञानसत्तैकलक्षणमिति ज्ञानपदं सत्तामात्रमिति च पदं व्याख्यातम् । सत्तैक-
लक्षणमित्यत्र एकशब्देन सत्तामात्रमिति पदगतमात्रजन्यं विवृण्वता जायतेऽ-
स्तीत्यादिविकारा व्यावृत्ताः, सत्तामात्रमित्युक्ते केनाकारेण सत्तेत्यपेक्षायां ज्ञानसत्तैक-
लक्षणमित्युक्तम्, ज्ञानस्वाकारेण सत्तेत्यर्थः । वचसामगोचरत्वे सत्ताव्या-
घातपरिहारार्थं न्यायवैशेषिकोक्तजडस्वरूपताव्युदासार्थं चात्मसंवेद्यमिति पदस्यार्थ-
माह (स्वसंवेद्यमिति) यद्वा अगोचरं वचसामित्यन्तैः पदैः कल्पनाविकाररा-
हित्ये तद्वाचिशब्दागोचरत्वे चोक्ते भेदकधर्माभावात्कथं स्वव्यावृत्तिग्रहणमिति
शङ्कायामाह आत्मसंवेद्यमिति । प्रत्यक्तेन भासमानत्वं स्वव्यावर्तकम्, अन्ये

५ भावप्रकाशिका ५

धर्मासङ्गकत्वेनोपाधित्वम् । (ननु मुक्तानामुपास्यत्वाभावादिति) मुक्तात्मान्तरस्य
स्वप्राप्यत्वाभावेन तस्य शुभाश्रयत्वस्य वा योगयुक्चित्वालम्बनत्वस्य वा अप्रति-
पेक्ष्यत्वात् उपाधिस्वरूपस्य च कर्तृत्वादिबन्धाश्रयत्वस्याप्राप्यत्वेन शुभाश्रयत्वप्रसक्तेः
रेषाभावेन तत्प्रतिषेधेऽप्रसक्तप्रतिषेधे त्वापातादयं श्लोकः परमात्मस्वरूपस्यैव योग-
युङ्मन आलम्बनत्वप्रतिषेधकः किं न स्यादित्याशङ्क्य मुक्तावाविर्भविष्यतः स्वरूपस्य

तदुच्यते,—अस्मिन् प्रकरणे संसारैकभेषजतया योगम-
भिधाय योगावयवान् प्रत्याहारपर्यन्तांश्चोक्त्वा, धारणा-
सिद्ध्यर्थं शुभाश्रयं वक्तुं परस्य ब्रह्मणो विष्णोः शक्ति-
शब्दाभिधेयं रूपद्वयं मूर्त्तामूर्तविभागेन प्रतिपाद्य

* श्रुतप्रकाशिका *

हीदन्त्या भासन्त इत्यर्थः । ज्ञानपदं धर्मधर्मिणोरविशेषेणाजडत्वमाह . धर्म-
भूतज्ञानस्य गृह्यतया परिशुद्धात्मस्वरूपस्य ब्रह्मशब्दवाच्यत्वम् ‘ब्रह्मणो हि
प्रतिष्ठाह’ मित्यादिष्विबोपपद्यते । योगयुक्-प्रक्रान्तयोगः । ‘एवं प्रकारममल’मिति
वचनेन परमात्मनि मुक्तत्वभावस्यातिदिष्टत्वेन मुक्तस्य परमात्मसान्ध्यप्रतिपत्तेः
परमात्मनश्च “अपक्षयविनाशाभ्याम्” ‘रूपवर्णादिनिर्देशे’ त्यादिवचनैः कतिपय-
भेदराहित्यस्य पङ्कभावविकारराहित्यस्य च स्पष्टत्वाच्चदानुगुण्येनानतिविस्तरं श्लोको
व्याख्यातः । अस्य श्लोकस्य मुक्तात्मविषयत्वं तस्य च प्रक्रान्तयोगस्यागोचरत्वं च
कथं ज्ञायत इत्यभिप्रायेणाह (कथमिदमिति) प्रकरणादेवावगम्यत इति परि-
हरति (तदुच्यत इत्यादिना) अस्मिन् प्रकरणे नखयं मुक्तकश्लोकः, अपि तु
प्रबन्धस्थः । अतः ‘पूर्वापरपरामृष्टः शब्दोऽन्यां कुरुते मति’मिति तत्परिहाराय
पूर्वापरपरामर्शेनैवार्थो वर्णनीय इति भावः (संसारैकभेषजतया योगमभिधायेति)
एकशब्देन ‘क्लेशानां च क्षयकरं योगादन्यत्र विद्यते’ इत्यस्यार्थोऽभिप्रेतः ।
वाक्यार्थज्ञानमात्रस्यापवर्गोपायत्वनिरासश्च स्फोरितः (योगावयवान् प्रत्याहारपर्य-
न्तानिति) ‘प्राणायामेन पवने प्रत्याहारेण चेन्द्रिये । वशीकृते ततः कुर्यात्क्षितं
चेतश्शुभाश्रय’ इत्यादिवचनार्थः संक्षिप्तः । (परस्य ब्रह्मणो विष्णोः शक्तिशब्दा-
भिधेयमिति) ‘विष्णुशक्तिः परा मोक्ते’त्यत्र विष्णुरेव शक्तिर्ब्रह्मण इति केचि-
द्वदन्ति, तद्व्यावृत्तये विष्णोरिति व्यासः कृतः । ‘परस्य ब्रह्मणः शक्तिः’

४ भावप्रकाशिका ४

प्राप्यत्वेनोपास्यत्वप्रसक्तिसद्भावत्तत्त्वोपासनानिवृत्तये अयमुपदेश इत्याहेत्यर्थः । अनु-
सन्धानाद्योपदेश इति निर्देशो मशकेभ्यो घूम इतिवद्द्रष्टव्यः । तथानुसन्धानायेति
पाठः । केचित्तु तथानुसन्धानायानुपास्यत्वेनानुसन्धानायेत्यर्थ इति वदन्ति । अस्मिन्

तृतीयशक्तिरूपकर्माख्याविद्यावेष्टितम् अचिद्विशिष्टं

* श्रुतप्रकाशिका *

“परमब्रह्ममूनस्य बासुदेवस्य” ततस्स बासुदेवेति ’ तद्ब्रह्म परमं नित्यम् ’ परमात्मा च सर्वेषाम् ’ विष्णुनामा स वेदेषु वेदान्तेषु च ’ परब्रह्मस्वरूपस्य विष्णोः शक्ति-समन्वितम् ’ शक्तिः सापि तथा विष्णोः ” इत्यादिभिर्विष्णोरेव परब्रह्मत्वं जगत-स्तच्छक्तित्वं तच्छक्तिनियाम्यत्वं चोक्तमिति तत्प्रतिपादकतत्तद्वचनविरोधात्तदयुक्त-मित्यभिप्रायः । शक्तिशब्दाभिधेयम्—अपृथक्सिद्धविशेषणं हि शक्तिः, ब्रह्म च न कस्यचिद्विशेषणम्; अतो विष्णोरेव शक्तिः, स हि ब्रह्मशब्दवाच्य इत्य-भिप्रायः । अत्र “नारायणः परं ब्रह्म” ‘विष्णुस्तदाऽऽधीद्धरेरेव निष्कलः’ ‘पतिं विश्वस्यात्मेश्वरम्’ ‘न तस्येशे कश्चन’ ‘न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते’, ‘यस्मात्परं नापरमस्ति किञ्चित्’ ‘न त्वत्समोऽस्त्यभ्यधिकः कुतोऽन्यो लोक-त्रये” इत्यादिश्रुतिस्मृतयोऽनुसन्धेयाः । शक्तित्रयाश्रयो दिव्यविग्रह उपास्य-त्वेनोच्यते, विष्णुरेव शक्तिश्चेत् कथं विष्णोर्विग्रहैकदेशो विष्णोरेवाश्रयः । तदाश्रयभूतो विग्रहो न हि ब्रह्मणोऽस्तीतीदं च दूषणं फलितम् (शक्तिशब्दा-भिधेयं रूपद्वयमिति) परापरसंज्ञस्यास्य रूपद्वयस्योत्तरत्र परापरशब्दसमानाधिक-रणशक्तिशब्देन परामर्शात्परसंज्ञरूपगोचरः शक्तिशब्दो न परमात्मविषय इत्यभि-प्रायः । “तच्च विष्णोः परं रूपम्” ‘विष्णुशक्तिः परा प्रोक्ते’ति द्रष्टव्यं भूप-मूर्तममूर्तञ्च’ इत्यादिवचनार्थमभिप्रेत्याह (मूर्त्तामूर्तविभागेनेति) ‘अविषाकर्म-संज्ञान्या तृतीया शक्तिरिष्यत’ इत्यस्यार्थमाह (तृतीयेति) मूर्त्तामूर्तविभागे-

५ भावप्रकाशिका ५

प्रकरण इति व्याख्येयं पदम् (कथं विष्णोर्विग्रहैकदेश इति) विष्णोश्शरीरतया विष्णुधार्यस्य तद्धारकत्वायोगादित्यर्थः । शक्तित्रयसमावेशे एकैकस्या एव शक्तेः कृत्स्नविग्रहाश्रयत्वात्सम्भवमभिप्रेत्य विग्रहैकदेशाश्रयत्वोक्तिः । यद्वा विग्रहरूपोऽयमेक-देशः परिच्छिन्नस्तदाश्रित इत्यर्थः । ननु विष्णोश्शक्तितयाश्रयभूतविग्रहासम्भवेपि ब्रह्मणस्तादृशो विग्रहस्सम्भवेदिति शङ्कापपाकरोति (तादृशाश्रयभूतो विग्रह इति) (परसंज्ञरूपगोचर इति) तच्च विष्णोः परं रूपमित्यादौ व्यतिरेकनिर्देशेन पररूपस्य विष्णुभिन्नत्वावगमात् परशक्तिशब्देन पररूपस्यैव निर्देशाद्विष्णुशक्तिरित्यत्र पृष्ठी-

क्षेत्रज्ञं मूर्त्ताख्यविभागं भावनात्रयान्वयादशुभमित्युक्ता,
 द्वितीयस्य कर्माख्याविद्याविरहिणोऽचिद्वियुक्तस्य ज्ञानै-
 काकारस्यामूर्त्ताख्यविभागस्य निष्पन्नयोगिध्येयतया
 योगयुष्मनसोऽनालम्बनतया स्वतःशुद्धिविरहाच्च
 शुभाश्रयत्वं प्रतिपिध्य, परशक्तिरूपमिदममूर्त्तमपर-
 शक्तिरूपं क्षेत्रज्ञाख्यमूर्त्तञ्च परशक्तिरूपस्यात्मनः क्षेत्र-

* श्रुतप्रकाशिका *

नेत्युक्तत्वात् मूर्त्ताख्यविभागमिति विभज्य निर्देशः कृतः । (निष्पन्नयोगिध्येयतयेति)
 न विध्यर्थे कृत्यप्रत्ययः, अपितु शक्यत्वाभिप्रायः, योगिध्येयं परं पदमित्यत्रापि
 स एवार्थः, निष्पन्नयोगिध्येयतया प्रक्रान्तयोगस्य ध्यातुमशक्यत्वं कलितम् ।
 (स्वतःशुद्धिविरहादिनि) अत्र न शुद्धेरस्वाभाविकत्वमुच्यते, अपि त्वौपाधिकदोष-
 निरासे स्वयमशक्यत्वेन भगवत्प्रसादसापेक्षत्वं विवक्षितम् (शुभाश्रयत्वं प्रति-
 पिध्येति) स्वतःशुद्धिविरहादित्यनेन शुभत्वं प्रतिपिद्यम्, अनालम्बनतयेत्यनेनाश्रयत्वं
 प्रतिपिद्यमिति शुभाश्रयत्वप्रतिपेयः । शुभत्वम्-हेयविरोधित्वम्, न तु हेयराहित्यमात्रम् ।
 “नित्यमात्मविशुद्ध्यर्थं सर्वकिल्बिषनाशन”मित्युक्तत्वात् । शक्तित्रयाश्रयत्वकथ-
 नाय शक्तित्रयमनुवदति (परेति) अत्र “स्रमस्ताः शक्तयश्चैता” इति वचनार्थो
 विवक्षितः । एताः शक्तय इति बहुवचने सत्यपि समस्तपदं बहुव्यक्तिक्रोडीकारार्थम् ।

५ भाष्यप्रकाशिका ५

समास एव युक्त इति भावः । (विभज्य निर्देशः कृत इति) विभज्यस्य निर्देशो
 विभज्यनिर्देशः, विभक्त्यनिर्देश इत्यर्थः । द्वितीयान्तो विभागशब्दः कर्मणि घञन्त
 इत्यर्थः । अयम्भाषः,— यद्यपि पूर्ववाक्ये मूर्त्तामूर्त्तविभागेनेत्यत्र विभागशब्दो न
 कर्मार्थकः, तथापि पूर्ववाक्ये विभागशब्देन विभजनस्य प्रस्तुतत्वात् तत्कर्मण इह
 द्वितीयान्तविभागशब्देन परामर्शे नानुपपत्तिरिति । केचित्तु,— ननु विभज्य निर्देशः
 मूर्त्तामूर्त्तशब्देनैव क्रियताम् किं विभागशब्देनेत्याशङ्क्याह मूर्त्तामूर्त्तविभागेने-
 त्युक्तत्वादिति वदन्ति (अपितु शक्यत्वाभिप्राय इति) कृत्याश्च शक्तिं लिङ् चेति
 शक्यार्थे कृत्यप्रत्ययविधानाच्च तद्योगयुजा शक्यमिति च प्रतिपादनादिति भावः ।

ज्ञतापत्तिहेतुभूततृतीयशक्त्याख्यकर्मरूपाविद्या चेत्येत-
च्छक्तित्रयाश्रयो भगवदसाधारणम् 'आदित्यवर्णम्'
इत्यादिवेदान्तसिद्धं मूर्तरूपं शुभाश्रय इत्युक्तम् । अत्र
परिशुद्धात्मस्वरूपस्य शुभाश्रयतानर्हतां वक्तुं 'प्रत्यस्त-
मितभेदं यत्' इत्युच्यते । तथाहि—

“न तद्योगयुजा शक्यं नृप ! चिन्तयितुं यतः ।
द्वितीयं विष्णुसंज्ञस्य योगिध्येयं परं पदम् ॥

* श्रुतप्रकाशिका *

परशक्तिरेव परमात्मनो रूपमिति परशक्तिरूपम्, परशक्त्यात्मकं वा ; एवमुचरन्नापि ।
भगवदसाधारणमिति चतुर्मुखादिशरीरव्यावृत्तिः, भगवदधिष्ठितत्वेऽपि तत्तज्जीव-
विशेषाभिमानविषयत्वात्तेषां शरीराणाम् । श्रुतिमूलतां दर्शयति (आदित्येति)
मूर्तरूपमित्यनेन “मूर्ते भगवतो रूपे” इतिवचनार्थ उक्तः । उक्तेष्वर्थेष्वयं
श्लोकः किंविषय इत्यत्राह (अत्रेति) शुभाश्रयतानर्हत्वकथनार्थमुच्यते चेद-
न्यत्रास्यानर्हत्वकथनं वरत्वनन्तरस्य तद्वर्हत्वकथनं च द्रष्टव्यमित्यत्राह (तथाहीति)
असिद्धार्थद्वये वचनद्वयमुपादत्ते (न तदिति) योगयुजा—प्रक्रान्तयोगेन । अना-
लम्बनत्वमनेन ग्रन्थेनोक्तम्, स्वतः शुद्धिविरहश्च प्रकरणसिद्ध इत्यभिप्रेतः “अन्ये
तु पुरुषव्याघ्र ! चेतसो ये व्यपाश्रयाः । अशुद्धास्ते समस्तास्तु देवाद्याः कर्म-
योनयः ” ॥ इत्यादिना भगवद्विग्रहव्यतिरिक्तानां हि शुद्धिविरह उक्तः, अन्यस्य

५ भावप्रकाशिका ५

(बहुव्यक्तिक्रोडीकारार्थमिति) सकलव्यक्तिक्रोडीकारार्थमित्यर्थः । परशक्तिरूप-
मित्यत्र रूपप्रतिसम्बन्धितया परमात्मप्रतीतौ विलम्बादाह (परशक्त्यात्मकं चेति)
(मूर्ते भगवतो रूपे इति) मूर्ते भगवतो रूपे सर्वापाश्रयनिस्पृहा । एषा वै
धारणा प्रोक्ता यच्चितं तत्र धार्यते ” इति वचनार्थ इत्यर्थः । (अन्यत्रास्यान-
र्हत्वकथनमिति) श्लोकान्तरेऽस्यानर्हत्वकथनमित्यर्थः । प्रकरणसिद्धमेवोपपा-
दयति (अन्ये तु पुरुषव्याघ्रेत्यादिना) वद्धानामेव शुद्धिविरहः प्रतिपाद्यते ,

समस्ताः शक्तयश्चैतानृप ! यत्र प्रतिष्ठिताः ।

तद्विश्वरूपवैरूप्यं रूपमन्यद्धरेर्महत् ॥”

इति च वदति । तथा चतुर्मुखसनन्दनादीनां जग-
दन्तर्वर्तिनामविद्यावेष्टितत्वेन शुभाश्रयतानर्हतामुक्त्वा,
वद्धानामेव पश्चाद्योगेन उद्भूतवोधानां स्वस्वरूपापन्ना-
नाञ्च स्वतःशुद्धिविरहात् भगवता शौनकेन शुभाश्रयता
निषिद्धा —

“आब्रह्मस्तम्बपर्यन्ता जगदन्तर्व्यवस्थिताः ।

प्राणिनः कर्मजनित—संसारवशवर्तिनः ॥

* श्रुतप्रकाशिका *

रूपस्यार्हताकथनं चास्य रूपस्यानर्हत्त्वविवक्षासूचकमिति चशब्दार्थः । ‘अन्ये
स्थि’तिग्रन्थेन कर्मसम्बन्धलक्षणाशुद्धिकथनात्कर्मसम्बन्धविनिर्मुक्तानामपि सतः
शुद्धिधिरहः सूचितः । तेषामपि शुभाश्रयपदस्यशुभशब्देन व्यवच्छेद्यत्वं स्पष्टयितु-
माह (तथेति) परचादुद्भूतवोधाश्चेत्येतद्व्याख्यातं स्वस्वरूपापन्नानामितिपदेन,
आब्रह्मस्तम्बपर्यन्ता इत्यत्राङ्गमिभिधौ, स्तम्बसमभिव्याहारात् । स्तम्बो हि कर्मवश्यः,
“पुमाश्च देव” इत्यारभ्य “भूपैते कर्मयोनय” इत्युक्तेः । “तेषामप्यन्यतो यतः”

५ भावप्रकाशिका ५

न मुक्तानामित्याशङ्क्य सिंहावलोकितकेनाह (अन्ये स्थिति ग्रन्थेनेति) (स्तम्ब-
समभिव्याहारादिति) स्तम्बपर्यन्तादिति वा स्तम्बपर्यन्तमिति वा रूपप्रसङ्गेन
स्तम्बपर्यन्ता इति रूपासिद्धेश्च आङ्गित्यस्य वाक्यस्मरणार्थकत्वस्यैव युक्ततया
आङ्गमिभिधौभित्यस्यायुक्तत्वात्तत्सिद्धवत्कारेण स्तम्बसमभिव्याहारादित्युक्तिरयुक्तेति
चेत् ; उच्यते,— आङ्गित्यस्य अभिविध्यर्थकत्वसम्भवे गत्यभावकल्पस्य वाक्य-
स्मरणार्थकत्वस्यायुक्तत्वात् आङ्गित्यस्य ब्रह्मशब्देन समासः । स्तम्बपर्यन्ता इति
पृथक्पदम् । ततश्च समभिव्याहृतस्तम्बपर्यन्तपदे स्तम्बस्याभिविधित्वदर्शनादाब्रह्म-

१ “यतस्ततो न ते ध्याने ध्यानिनामुपकारकाः ।

अविद्यान्तर्गताः सर्वे ते हि संसारगोचराः ॥

पश्चादुद्भूतबोधाश्च ध्याने नैवोपकारकाः ।

नैसर्गिको न वै बोधस्तेषामप्यन्यतो यतः ।

तस्मात्तदमलं ब्रह्म निसर्गादेव बोधवत् ॥”

इत्यादिना परस्य ब्रह्मणो विष्णोः स्वरूपं स्वासाधारण-
मेव शुभाश्रय इत्युक्तम्; अतोऽत्र न भेदापलापः प्रतीयते,
‘ज्ञानस्वरूपम्’ इत्यत्रापि ज्ञानव्यतिरिक्तस्यार्थजातस्य
कृत्स्नस्य न मिथ्यात्वं प्रतिपाद्यते, ज्ञानस्वरूपस्याऽऽ-
त्मनो देवमनुष्याद्यर्थाकारेणावभासो भ्रान्तिरित्येता-
वन्मात्रवचनात् । नहि शुक्तिकाया रजततयावभासो
भ्रान्तिरित्युक्ते जगति कृत्स्नं रजतजातं मिथ्या
भवति । जगद्ब्रह्मणोः सामानाधिकरण्येनैक्यप्रतीतेः,

* श्रुतप्रकाशिका *

इत्येवमन्तस्मिन् ग्रन्थस्यार्थः पूर्वमुक्तः । अथ तस्मात्तदमलं ब्रह्मेत्यादेरर्थमाह (परस्ते-
ति) स्वासाधारणमित्यस्य पूर्ववदर्थः । प्रत्यस्तमितेत्यादिश्लोकस्य भेदनिषेधपरत्वा-
भावं निगमयति (अत इति) अथ ज्ञानस्वरूपमित्यादिश्लोकस्य भेदमिथ्यात्व-
परत्वाभावात्माह (ज्ञानस्वरूपमितीति) अपिस्तमुच्चये । कृत्स्नमिथ्यात्वप्रतिपादना-
भावमुपपादयति (ज्ञानेति) ज्ञानस्वरूपस्यार्थाकारतयाऽवभासे अमे सति
अर्थाकारस्य तथात्वेनावभासो न अमो भवतीत्यर्थः । तमेव दृष्टान्तेनोपपादयति
(नहीति) दृष्टान्ताद्वैषम्यमुखेन चोद्यं शङ्कते (जगद्ब्रह्मणोरिति) तत्र हि

ध्रुवाप्रकाशिका ध्रुवः

शब्देऽपि आङ्गभिर्विधाविति भावः । भाष्ये—जगद्ब्रह्मणोऽसामानाधिकरण्येनैक्यप्रतीते-
रिति ‘ज्योतीषि विष्णु’ रित्यादिना सर्वस्य जगतस्सामानाधिकरण्येनैक्योपदेशा-

ब्रह्मणो ज्ञानस्वरूपस्यार्थाकारता भ्रान्तिरित्युक्ते सत्यर्थ-
जातस्य कृत्स्नस्य मिथ्यात्वमुक्तं स्यादिति चेत्, तदसत्;
अस्मिन् शास्त्रे परस्य ब्रह्मणो विष्णोर्निरस्ताज्ञानादि-
निखिलदोषगन्धस्य समस्तकल्याणगुणात्मकस्य महा-
विभूतेः प्रतिपन्नतया तस्य भ्रान्तिदर्शनासम्भवात् ।

* श्रुतप्रकाशिका *

सर्वः रजतजातं न शुक्तिकाशकलेन समानाधिकरणं दृष्टम्, अपि तु व्यधिकरण-
त्वेन प्रमाणप्रतिपन्नम्; अतो न कृत्स्नस्य रजतजातस्य शुक्तित्वेन विरोधः, न पि
तु समानाधिकरणरजतस्यैव विरोधः । तत्र विरोधात् समानाधिकृतजरजतस्य
मिथ्यात्वम्, अविरुद्धस्यासमानाधिकृतजरजतस्य अभिध्यात्वञ्च । अत्र तु ब्रह्मव्यतिरिक्तं
कृत्स्नं ब्रह्मसमानाधिकरणं प्रतीयते; अतो ज्ञानाकारस्य अर्थाकारस्य च विरोधे
कृत्स्नस्यार्थजातस्य मिथ्यात्वं फलितमिति । एतत्परिहरति (तदसदिति)
तत्र प्रथमं परोक्तार्थस्य प्रबन्धवाक्यार्थविरोधमाह (अस्मिन्निति) ब्रह्मणो-
ऽधिचान्वयो जगतो मिथ्यात्वं चात्र विरुद्धम् “समस्तहेयरहितं विष्णुवारुणं परमं
पदम्” ‘ततः स बासुदेवेति’ ‘तद् ब्रह्म परमं नित्यम्’ ‘हेयाभावाच्च निर्मलम्’
‘तानि सर्वाणि तद्वपुः’ ‘विभूतयो हरेरेताः” इत्यादिवचनादित्यर्थः । ‘भ्रान्तिदर्शनतः
स्थितम्’ ‘विष्णुं प्रसिप्नुम्” इति विष्णोस्सगुणस्य अमाश्रयत्वमुच्यते, अतस्तद्युक्तम् ।
परब्रह्म हि निर्दोषमिति शङ्काव्यावृत्त्यर्थं परस्य ब्रह्मणो विष्णोरित्युक्तम् । निरस्ताज्ञाना-
दिनिखिलदोषगन्धस्य समस्तकल्याणगुणात्मकस्येत्याभ्यां पदाभ्यामधिचान्वयानु-
पपत्तिरुक्ता । अधिवासन्ध्ये सति निरस्तजगत्सहेयत्वं समस्तकल्याणगुणात्मक-
त्वमपि अनुपपन्नं स्यात् । महाविभूतेरिति जगन्मिथ्यात्वानुपपत्तिरुक्ता, जगतो
भगवद्विभूतित्वं हि न प्रमाणान्तरसिद्धम्, येन निषेधार्थमनुवादः स्यात्, अतो
विधीयत एव । विधिस्तु न भ्रमं जनयति, तथा सति निषेधवचनस्यापि सतो

ध भावप्रकाशिका ध

दित्यर्थः । (न शुक्तिकाशकलेन समानाधिकरणं दृष्टमिति) सर्वं जगद्ब्रह्मेतिवत्सर्वं
रजतं शुक्तिरित्युपदेशादर्शनादित्यर्थः । (तथासति निषेधवचनस्यापीति) यदि

सामानाधिकरण्येनैक्यप्रतिपादनञ्च वाधासहंमविरुद्धं
चेत्यनन्तरमेवोपपादयिष्यते, अतोऽयमपि श्लोको नार्थ-
स्वरूपस्य वाधकः ॥

—(उपसंहारविधित्वाणम्)—

तथा हि— “यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते । येन

* अतप्रकाशिका *

भेदस्यासत्त्वविषयबुद्धिरूपभ्रमपरत्वस्यानिवार्यत्वात्, प्रामाण्यं हि वाक्यद्वयस्य
समानम् ; तस्माद्विहितोऽर्थः परमार्थ एवेति न जगन्मिथ्यात्वमित्यर्थः । सामानाधि-
करण्येनैक्यप्रतीतौ सत्यां ज्ञानाकारार्थाकारयोर्विरोधान्न्यतरमिथ्यात्वं स्यात्,
यथा शुक्तिरेव रजनमित्यत्रेति शङ्कायामाह (सामानाधिकरण्येनेति) वाधासहम्—
न केवलमाकारद्वये अन्यतरवाधनिरपेक्षमपि सामानाधिकरण्यं सम्भवति, किन्तु
वाधं न सहते, आकारद्वयासिद्धौ सामानाधिकरण्यलक्षणासिद्धेरित्यर्थः । तर्ह्येक-
स्मिन्वस्तुन्याकारद्वयविरोधः कथं परिह्रियत इत्यत्राह (अविरुद्धञ्चेतीति) आकार-
द्वयाङ्गीकारेऽप्यैक्यप्रतिपादनमविरुद्धम्, सद्धारकत्वादिति भावः । अनन्तरमेव—
न त्वधिकरणान्तर इत्यर्थः । प्रथमश्चशब्दः शङ्कानिवृत्तिपरः, द्वितीयः समुच्चय-
परः । मिथ्यात्वपरत्वाभावं निगमयति (अतोऽयमिति) एवं ज्ञानस्वरूपमिति
श्लोकस्य प्रपञ्चमिथ्यात्वपरत्वगनुपपत्त्युद्घाटनेन निरस्तम् ॥

अथ श्लोकं स्वपक्षे व्याख्यातुमुपक्रमते (तथा हीति) अत्र किमर्थं प्रश्न-

ध भावप्रकाशिका ध

विधिवाक्यमपारगार्थिकत्वेन बोधयेत् तर्हि निषेधवाक्यमपि वस्तुनः पारमार्थिकगतेन
भेदमपारगार्थिकत्वेन किमिति न प्रतिपादयेदित्यर्थः । (न केवलगाकारद्वये
इति) त्वया हि सामानाधिकरण्यं वधसापेक्षमित्युच्यते, मया तु सामानाधिकर-
ण्यस्य वाधसापेक्षत्वप्रतिषेधमात्रं न क्रियते, प्रत्युत वाधविरोधित्वमपीत्युच्यते,
अन्यतरविरोधे सामानाधिकरण्यभङ्गप्रसङ्गादिति भावः ॥

भाष्ये— जगज्जन्मादिकारणं ब्रह्मेत्यवसिते मतीति । इतिहासपुराणाभ्यामुपबृंहणं

जातानि जीवन्ति । यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति । तद्विजि-
ज्ञासस्व । तद्ब्रह्म ” इति जगज्जन्मादिकारणं ब्रह्मेत्यव-
सिते सति ; —

* श्रुतप्रकाशिका *

श्लोकव्याख्यानम् ! उच्यते, — ज्ञानस्वरूपमिति श्लोके द्वितीयान्तपदानां विशेष्यो
विष्णुरिति न प्रतीयते, तेषां प्रणम्येति पदेनान्वयश्च न ज्ञायते, श्लोकस्य
विशिष्टार्थपरत्वं च प्रकरणस्य विशिष्टपरत्वेन विना नावगम्यते ; अतो नमस्कार-
श्लोकाः व्याख्यातव्याः । तेषु व्याख्यातव्येषु द्वितीयाध्यायारम्भे नमस्कारकरणं
किं निबन्धनम्, प्रथमत एव हि कर्तव्यमिति शङ्का जायते. शास्त्रस्य प्रश्नप्रति-
वचनरूपेणावतीर्णत्वात् प्रथमं प्रश्नानां सङ्क्षेपेण प्रतिवचनं कृत्वा विस्तारवि-
क्षायां द्वितीयाध्यायारम्भे नमस्कारः कृतः, अन्यथा प्रश्नानन्तरमेव नमस्यायां
क्रियमाणायाम् अस्मत्प्रश्नस्य किमुच्यत इति शिष्यबुद्धेर्व्याकुलता स्यादिति
पूर्वोक्तशङ्कानिरसनमुत्वेन नमस्कारश्लोकसङ्गतिप्रदर्शनार्थं प्रश्नलोका व्याख्याताः,
'ज्ञानस्वरूपम्' इत्यस्मिन्नुपक्रमप्रस्थे निर्विशेषवस्तुव्यतिरिक्तस्य भ्रान्तिसिद्धत्वदर्श-
नात्तदनुगुण एवार्थ उत्तरत्र वर्णनीय इति शङ्कापरिहारायोपक्रमोपक्रमभूतैः प्रश्नो-
त्तरवरलाभश्लोकैः शास्त्रप्रतिपाद्यत्वविश्रुतिकदेवताविशेषः, न तु ज्ञप्तिमात्रमिति
शास्त्रतत्त्वार्थज्ञापनार्थं च प्रश्नश्लोकव्याख्यानम् । व्याचिख्यासितश्लोकोक्तभ्रान्त्यन्व-
यस्य सद्धारकत्वसिद्धये सामानाधिकरण्यं शरीरशरीरिभावनिबन्धनमिति यन्मयमिति
मयत्प्रत्ययेन ज्ञापनार्थञ्च प्रश्नश्लोका व्याख्यायन्ते ; तत्र किमयं ध्रुनवेदान्तप्रश्नः ?
उताश्रुतवेदान्तप्रश्नः ? इति विकले अध्रुनवेदान्तस्य विशेषप्रश्नानुपपत्तिः, श्रुतवेदान्तस्य
श्रोतव्याभावात् प्रश्नानुपपत्तिरिति शङ्कायां श्रुतवेदान्तप्रश्न इत्याह (यतो वा
इमानीत्यादिना) अवसिते सतीत्यनेन प्रक्षमीमांसाश्रवणं कृतमित्युक्तम् ॥

४ भावप्रकाशिका ४

कार्यमित्ययमर्थ इति “इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपबृंहयेत्” इतिवाक्येन
ज्ञायत इति योजना । श्रुत्वा उपबृंहणं कर्तव्यमिति । इतिहासपुराणाभ्यामिति
श्लोकात् प्रतीयत इत्यर्थः । नचोपबृंहणस्य अवयानानन्तर्यं नास्माद्वचनात्प्रतीयते,

“इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपबृंहयेत् ।

विभेत्यल्पश्रुताद्धेदो मामयं प्रतरिष्यति ॥ ”

इति शास्त्रेणार्थस्य इतिहासपुराणाभ्यामुपबृंहणं
कार्यमिति विज्ञायते । उपबृंहणं नाम विदितसकलवेद-
तदर्थानां स्वयोगमहिमसाच्चात्कृतवेदतत्त्वार्थानां वाक्यैः

* श्रुतप्रकाशिका *

श्रुतवेदान्तस्य कथं प्रश्नोपपत्तिरिति शङ्कायां श्रुतवेदान्तस्येतिहासपुराणश्रवण-
विधिं दर्शयति (इतिहासेति) इतिहासेत्यादिशङ्कां वेदशब्दो वेदान्तपरः, वेदो-
पबृंहणभूतेषु धर्मशास्त्रेतिहासपुराणेषु धर्मशास्त्राणि पूर्वभागोपबृंहणानि, इतिहास-
पुराणान्युररितनमागोपबृंहणपराणीति विभागः । स च स्मृत्यधिकरणे व्यक्ती-
भविव्यति; तत्र धर्मशास्त्रेषु ब्रह्मप्रतिपादनं कर्मणां तदाराधनरूपस्वज्ञापनार्थम् । इति-
हासपुराणेषु कर्मप्रतिपादनं कर्मणां ब्रह्मोपासनाङ्गत्वप्रतिपादनार्थम् । इतिहासस्य पुराणो-
भ्योऽभ्यर्हितत्वं विशेषः, ‘अल्पात्तर’ मिति पुराणशब्दस्य पूर्वनिपाते प्राप्ते ‘अभ्यर्हितं
पूर्वं प्रयोक्तव्य’ मिति पूर्वनिपातितस्येतिहासस्याभ्यर्हितत्वप्रतीतिः । अस्य श्लोकस्य
प्रथमाद्धं व्याचष्टे (उपबृंहणं नामेति) षष्ठ्यन्तविशेषणद्वयेनागमोत्थं विवेकजं च ज्ञानम-
स्तीत्युक्तम् । तत्त्वार्थानामिति बहुवचनं कपिलमतादपीतिहासादीनां प्राबल्यद्योतनार्थम् ।
व्यक्तीकरणम्— अज्ञातविशेषैः सह स्वावगतार्थनिष्कर्षः, यथा वेदेन कर्तव्यतया विहि-
तस्य संध्योपासनादेः शरीरशुद्धिप्रकारदन्तधावनस्नानादिविशेषैः सह निष्कर्षः, एवमु-
पनिषद्भागेऽप्यर्थनिष्कर्षः सम्पाद्यः । उपनिषदर्थनिष्कर्षो ब्रह्मविचारसिद्ध इति नोप-

५ भावप्रकाशिका ५

श्रुत्वोपबृंहयेदित्यश्रवणात् । उपबृंहयेदित्येतावत् एव श्रवणादिति वाच्यम्, उप-
बृंहणस्य श्रुतार्थविशदीकरणत्वरूपत्वेन उपबृंहणे श्रवणानन्तर्यलाभात्तत्त्वावसिते
सति अस्माद्वाक्यादुपबृंहणं कार्यमिति ज्ञायत इति कथमुच्यते ? श्रवणात्प्रागपि
अस्माद्वाक्यात्तदर्थवगतिसम्भावदिति शङ्का पराकृता । केचित्तु पूर्वस्माद्वाक्यादर्थ-
वगतिसम्भवेपि अश्रुतवेदान्तस्य प्रवृत्त्यौपयिकोपबृंहणकर्तव्यताज्ञानस्यानुत्पत्तेः

स्वावगतवेदवाक्यार्थव्यक्तीकरणम् । सकलशाखागतस्य

* श्रुतप्रकाशिका *

बृंह्यापेक्षेति शङ्कायाशुत्तरार्द्धे व्याचष्टे (सकलेति) पूर्वोद्धविहितोपबृंहणकार्य-
तोपपादकमुत्तरार्द्धम् । उपबृंहणं नामानधीतशाखान्तरार्थैः सहाधीतशाखार्थनिष्कर्षः,
अतो नोपबृंहणविचारनैरपेक्ष्यमित्यर्थः । ननु यथा आपातप्रतीत्या फलवदधीव-
गमात्कर्मविचारे तदनन्तरं ब्रह्मविचारे च रागतः प्रवृत्तिः, तथा अधीयमानशाखा-
न्तर्गतेन “ अनन्ता वै वेदाः ” इति वाक्येन वेदानामानन्त्यावगमादधीतशाखानव-
गतानां तदनिरुद्धानां विरुद्धानां चार्थानां सम्भवात् “स्मृतेरच” “ अपि स्मर्यते ”
इत्यादिसूत्रेषु वेदान्तार्थनिर्णयस्योपबृंहणसापेक्षत्वदर्शनाच्चोपबृंहणश्रवणे रागतः
प्रवृत्तिरुपपद्यते; तत्र पूर्वभागोपबृंहणेषु धर्गशःस्त्रेषु श्रुतेरूपनिषद्भागोपबृंहणरूपेति-
हासपुराणेष्वपि रागात्प्रवृत्तिरिति विधिवैयर्थ्यम्, अप्राप्ते हि शास्त्रस्वार्थवत्त्वम् ।
नच गुरोरेव श्रोतव्यमिति नियमविधिः, अस्मिन्वचने तद्वाचिशब्दामावात् ।
इतिहासपुराणयोः श्रवणप्रवृत्तस्य एतद्वचनार्थज्ञानम् ; तस्मादितिहासपुराणश्रवणे
प्रवृत्तिरित्यन्योन्याश्रयश्च ; अत उपबृंहयेदिति विधिरनुपपन्न इति । सत्यम् ;
भारतादिप्रबन्धविशेषश्रवणाय तन्मध्यगतेनानेन वचनेन न्यायसिद्धं सामान्यत
उपबृंहणसापेक्षितत्वमनूद्यते । उपबृंहणं कार्यमिति विज्ञायत इत्यस्यायमर्थः, —
न्यायसिद्धमुपबृंहणस्य करणीयत्वमनेन वचनेनापि ज्ञायत इति । उपबृंहण-
नागोत्यादिभाष्येण न्यायप्राप्तिरेव प्रदर्श्यते । यद्वा सगन्वयविरोधपरिहारलक्षणाभ्या-
मेव तत्त्वस्थिनेर्निश्चितत्वाद्वास्तुनि विरुद्धाकारासम्भवादधीयमानश्रुतिनिर्णीतवि-
रुद्धार्थप्रतिपादकप्रदेशान्तरसम्भवे वेदस्य आन्तिजल्पितायमानत्वप्रसङ्गाच्च निर्णीत-
तत्त्वविरुद्धार्थप्रतिपादकप्रसङ्गासम्भवात् ब्रह्मण्यनवगतगुणविभूतिविशेषसद्भावेऽप्यु-
पबृंहणसदसैरपि तद्व्यतिरिक्तप्रतिपादनायोगादवगतकतिपयगुणविशेषोपासनेऽप्यन्यत-

४ भावप्रकाशिका ४

श्रवणानन्तरमेव प्रवृत्त्यौपयिकोपबृंहणकार्यताप्रतीतिरुत्पद्यत इत्यर्थ इति मन्यन्ते ।
(भारतादिप्रबन्धविशेषश्रवणायेति) ननु न्यायसिद्धानुवादिष्वे कथमस्य वाक्यस्य
भारतादिप्रबन्धविशेषश्रवणप्रवर्तकत्वमिति चेत्, न; अनुवादकस्याप्यस्य वाक्यस्य
अक्षैर्मादीव्य इति वाक्यवत् स्वाभाविकप्रवृत्तिविषयविमुक्तीकरणद्वारेण प्रवृत्त्युपयोगा-

वाक्यार्थस्याल्पभागश्रवणादुरवगमत्वेन तेन विना निश्च-
यायोगादुपबृंहणं हि कार्यमेव ॥

* श्रुतप्रकाशिका *

मेनैव पुरुषार्थसिद्धयुपपत्तेश्चोपबृंहणश्रवणनिरपेक्षं प्रत्युपबृंहयेदिति विधानं युज्यते ।
नन्वेवं तर्हि न्यायानुगृहीतवाक्यावगतेष्वर्थेषूपबृंहणनिष्कृष्टव्याभावान्निष्कृष्टव्या-
शस्य सूत्रोदाहृतवचनैरेव निष्कृष्टत्वाच्चोपबृंहणविधिरदृष्टार्थः स्यात् । न च दृष्टे
सम्भवत्यदृष्टकल्पनं न्याय्यम् । दृष्टार्थत्वञ्च वचनं दर्शयति (गामयं प्रतरिष्यतीति)
वेदस्य प्रतारणं नाम तदभिप्रेतविपरीतार्थवर्णनमेव, अतस्तन्निवृत्तिरूपं दृष्टफलं
वाचनिकम्, तस्मिन् सत्यदृष्टकल्पनमयुक्तम्, तर्हि तदेव दृष्टं फलमिति
चेत्तदप्ययुक्तम्, तत्त्वविपर्ययप्रतिपादनासम्भवस्य त्वयैवोक्तत्वात् साकल्येन
ब्रह्मविभूत्यवगमस्य समस्ततदवान्तरविशेषानवगमस्य च वेदप्रतारणरूपत्वाभा-
वेन तन्निवृत्तेः फलत्वायोगाच्च । उच्यते; यद्यपि 'परतत्त्व तदुपासनप्रतिपादनेषु
विपर्ययासम्भवः, तथापि किं ते कृण्वन्ति कीकटेषु गावो नाशीरं दुहे न तपन्ति

५ भावप्रकाशिका ५

ददोपात् । (नन्वेवं तर्हीति) गामयं प्रतरिष्यतीति दृष्टार्थत्वप्रतिपादनमनुपपन्नमिति
शङ्कार्थः । ततश्च दृष्टादृष्टरूपोभयविधप्रतिक्षेपकत्वं विरुद्धमिति न मन्तव्यम् ।
किं ते कृण्वन्ति कीकटेषु गाव इत्यादेरयमर्थः,— हे मघवन्! कीकटदेशेषु ते गावः
किं कुर्वन्ति? न किञ्चिदप्युपकारं कुर्वन्तीत्यर्थः । तदेवोपपादयति—आशीरम्
प्रवर्ग्यार्थम्, पयः । न दुहन्ति घर्मम्—प्रवर्ग्यार्थं घृतं न दापयन्ति, घर्गोपयुक्तं क्षीरं न
प्रयच्छन्ति; तद्देशस्थानां नास्ति कत्वात् । प्रमगन्धस्य कीकटाधिपतेराज्ञः वेदः धनं
नैचाशास्त्रम्—नीचाशास्त्रीनगरस्यम्, आहर रन्ध्रय वर्षयेत्ययमर्थः द्रक् प्रतीयते ।
अत्र प्रमगन्धनामकराजवृत्तान्तप्रतिपादने नित्यायाश्श्रुतेरनित्यार्थप्रतिपादकत्वेन अभा-
मायप्रसङ्गात् । प्रमगन्धशब्देन प्रकृष्टं धनं मामागमिष्यतीति प्रमगन्ध इति
व्युत्पत्त्या बाद्धर्शुपिकः प्रतिपाद्यते, नैचाशास्त्रशब्देन पङ्कजसन्धानि धनं प्रतिपाद्यते,
एवञ्च सति बाद्धर्शुपिकादीनां प्रवाहतो नित्यत्वात् नानित्यार्थसंयोगविरोधः, तथैव
'अहत्यायै नार' इत्यत्रापि अहि लीयत इत्यहत्या रात्रिः, तस्या जारा जरणहेतुः

* श्रुतप्रकाशिका *

धर्मम् । आनोभर प्रमगन्दस्य वेदो नैवाशालं मघवन् रन्ध्यान इत्यादिवाक्य-
प्रतिपन्नप्रमगन्दादिवृत्तान्तस्येव परमात्मसृज्यसुरनरतिर्यगादिविशेषतदुत्पत्तिद्वत्तवि-
शेषाणां श्रुतिसामान्यप्रतीतत्वेन वाक्याविवक्षितत्वं मन्यमानोऽहल्याजारादिवा-
क्यानां परिङ्कतगानिधिरितरैरुक्तमर्थगिव वेदपूर्वभागोपनिषद्भागगतानां मन्त्रार्थवादा-
नामन्यथार्थत्वं मन्यते चेदश्रुतोपबृंहणतया वेदं प्रतारयत्येवायमिति तत्परिहारा-
योपबृंहणविधिरुपपद्यते इति । न चान्योन्याश्रयः, स्वाध्यायविधिवाक्यस्य स्वाध्याया-
न्तर्भावेऽप्यध्ययनाद्विध्यवगमः विध्यवगमादध्ययनमिति यथा नान्योन्याश्रयः
तद्वत् । तत्र हि विध्यभिज्ञपुरुषप्रेरणात्तदनुष्ठानदर्शनाद्वा मायवकप्रवृत्तिः, एवमुप-
बृंहणविध्यभिज्ञविशिष्टजनवादप्रसिद्ध्या वा ? तदभिज्ञस्वगुरुवचनेन वा ? तेनोपबृंहणा-
धिगमप्रवृत्तपुरुषान्तरदर्शनाद्वा ? उपबृंहणज्ञानस्य सम्पाद्यताज्ञानाच्छिष्यस्य प्रश्नः
उपपद्यते, अत उपबृंहणविधिरुपपन्नः । तत्र स्वगुरोः पराशरस्य सार्वज्ञ्यप्रसिद्धेः,
तेनैव सर्वविद्यास्थलेषु स्वस्य कृतशिक्षत्वाच्च मैत्रेयस्य तत्प्रणीतपुराणभवण-
प्रवृत्त्युपपत्तिः ॥

५ भावप्रकाशिका ५

सूर्य इत्यादिरैवार्थः, अतो नानित्यार्थसंयोगविरोधः । एवञ्च सति शब्दसाम्यात्
प्रमगन्दाहल्यादिवृत्तान्तस्फुरतीति चेत् सोऽविवक्षित एवेति मीमांसकानां स्थितिः,
तद्वदेव वेदान्तभागेष्वपि नारायणपरब्रह्मादिशब्दप्रतिपन्नार्थेषु देवताविशेषादिष्व-
विवक्षितार्थशङ्काव्युदासार्थमुपबृंहणं कार्यमिति प्रघट्टार्थः । “ यम् इ परां सरसं दं सो
वियुवासरसकं वदुं ल लि ओ । अहो फालं स गई अंहे विणिक्कं प इं गमि
आ ॥ इति पठ्यते । इदञ्चास्तकाव्यालापप्रवणस्योपपत्तेः, कालविशेषे विष्णु-
पुराणपाठवद्भादरतामात्मनश्च स्त्रैरविहारनिवृत्तिञ्च स्मृत्वा विस्मितायाः कस्याश्चि-
द्वचनम्, अतोऽन्यार्थप्रवृत्तत्वमस्येति द्रष्टव्यम् । ननु पराशरपुराणमपि पराशरशब्दो
भवत्येव, तत्र चामूलाग्रं शिवपारम्यमेव प्रध्न्यत इति चेन्न, तस्मिन् विष्णुपुराण
इव पराशरशब्दप्रसिद्धभावेन श्लोकस्वपराशरशब्देन विष्णुपुराणस्यैव विवक्षितत्वा-
दिति भावः ॥

—(विष्णुपुराणप्रास्ताविकम्)—

तत्र पुलस्त्यवसिष्ठवरप्रदानलब्धपरदेवतापारमार्थ्य-

• भुनप्रकाशिका •

पुराणान्तरेभ्योऽस्य पुराणस्य वैपम्यं वदन् प्रशानानवतारयति (तत्रेति) अस्य वावपुराणरत्नस्य प्राच्योदीच्यादिसर्वविद्वज्जनविदितस्य पुराणान्तरेभ्योऽपि प्रसिद्धिमाचुर्यात् धर्मशास्त्रेषु मानवस्येव व्याकरणेषु पाणिनीयस्येव च सजातीयप्रबन्धेभ्यः प्रकर्षातिशयो नापहेतुं शक्यते, तत एव प्रसिद्धिमाचुर्यात् कौर्मर्दिरेव नष्टकोशत्वं शङ्का कूरोत्सारिता, अनतिविस्तरत्वाच्च प्रक्षेपशङ्का नावतरति, । अन्यपरोक्तिप्रसिद्धपरिमहातिशयं चेदं “पठय पराशरेदम्” इति । “अग्नेः शिवस्य माहात्म्यं तामसेषु प्रकीर्त्यते । राजसेषु च माहात्म्यमधिकं ब्रह्मणो विदुः ॥ सात्त्विकेऽप्यथ कल्पेषु

ध भावप्रकाशिका ध

(अग्नेः शिवस्येति) “सद्गीर्णात्सात्त्विकाश्चैव राजसास्तामसास्तथा । कल्पाश्चतुर्विधाः प्रोक्ता ब्रह्मणो दिवसाश्च ते ॥” इति कल्पानामेव सात्त्विकादिविभागकथनात् ‘सात्त्विकेऽप्यथ कल्पेषु’ इति च दर्शनात्तामसेषु राजसेऽप्येतत्सर्वं कल्पविशेषणम्, ततश्च तामसेषु कल्पेषु प्रकीर्तितं ब्रह्मणाऽग्निशिवमाहात्म्यं राजसेषु कल्पेषु ब्रह्मणो माहात्म्यं प्रोक्तं विदुरित्यर्थः । यस्मिन् कल्पेऽप्येतत्सर्वं पर्युत्तरार्थे तस्य तस्येति अवगात् यस्य यस्याग्न्यादेः पुराणं माहात्म्यप्रतिपादकं यत् प्रोक्तं तस्य तस्य माहात्म्यं माहात्म्यप्रतिपादकम्, तदितिपदमध्याहर्तव्यम् । पूर्वत्र यत्प्रोक्तमिति अवगात् तस्य तस्य माहात्म्यप्रतिपादकं तत्पुराणं तत्तत्स्वरूपेण तस्य कल्पस्य स्वरूपमेव स्वरूपं यस्य, सात्त्विकत्वादिकं हि कल्पस्य स्वरूपम्, सात्त्विकादिगुणप्रचुरेण ब्रह्मणा वर्येत इति फलितार्थः । ततश्च तमःप्रचुरेण ब्रह्मणा अग्निशिवमाहात्म्यं वर्येत, राजःप्रचुरेण ब्रह्ममाहात्म्यम्, सत्त्वप्रचुरेण विष्णुमाहात्म्यमिति फलितार्थ इति द्रष्टव्यम् । केचित्तु ‘यस्मिन् कल्पे तु यत्प्रोक्तम्’ इत्यत्र यदैवतमधिकृत्य पुराणं प्रवृत्तं तस्य माहात्म्यं तत्स्वरूपेण वर्येत इत्यर्थ इति वदन्ति । अन्येतु,—तत्स्वरूपेणेत्यत्र तदिति पृथक्पादम्, यस्मिन् कल्पे यत्पुराणं प्रोक्तं तस्य तन्माहात्म्यं तस्य स्वरूपेण वर्येत इति योजना; एवं हि तस्य तस्येतिपष्ठचन्तद्वयसाफल्यम्, तस्य च स्वरूपमसाधारणाकारस्त्वरजस्तमांसेव ततश्च, सत्त्वरजस्तमोर्भिर्वर्येत इत्यर्थ इति वदन्ति ।

* श्रुतप्रकाशिका *

माहात्म्यमधिकं हरेः । तेष्वेव योगसंसिद्धा गमिष्यन्ति पराजतिम् । यस्मिन् कल्पे तु यत्प्रोक्तं पुराणं ब्रह्मणा पुरा । तस्य तस्य तु माहात्म्यं तत्स्वरूपेण वयर्थे' इति सम्यग्ज्ञानविष्पादकसत्त्वमूलत्वात् । अन्यथाज्ञानविपरीतज्ञानहेतुभूतरजस्तमो-मूलत्वाभावाद्दुष्टकारणपुराणान्तरसाम्यं न सम्भावनीयम् । सत्त्वस्य यथार्थ-ज्ञानहेतुत्वं रजस्तमसोऽन्यथाज्ञानविपरीतज्ञानहेतुत्वं "सत्त्वात् सज्जायते ज्ञानम्" 'अयथावत्प्रजानाति बुद्धिः सा पार्थ । राजसी । सर्वार्थान् विपरीतांश्च बुद्धिः सा पार्थ । तामसी' इति च वचनात्प्रसिद्धम् । "सत्त्वं लघु प्रकाशकमिष्टम् । उपष्टम्भकं चलं च रजः । गुरुवरणकमेव तमः" इति, "सर्वास्तानिष्फलाः प्रेत्य तमोनिष्ठा हि ताः स्मृताः" इति च प्रसिद्धम् । ननु चतुर्मुखशिवादिप्रतिपादक-पुराणानां रजस्तमोमूलत्वपरवचनस्य रजस्तमोमूलत्वेन प्रागायथाभावात्सत्त्विक्-

४ भावप्रकाशिका ४

अनु "तयस्ते कारणात्मानो जातास्सत्त्वान्गदेधरात् । ब्रह्मा सर्वं हरिस्त्राणे रुद्रस्सं-हरणे पुनः । तथाप्यन्वोन्ममास्सर्वादन्धोन्मातिशयार्थिनः । तपसा तोषयित्वा तु पितरं परमेश्वरम् । कल्पान्तरेऽसृजद्ब्रह्मा विष्णुरुद्रौ जगन्मयः । कल्पान्तरे तथा विष्णुः ब्रह्मरुद्रौ तथा हरः । नानेन तेषामाधिक्यं न्यूनत्वं वा कथञ्चन । तच्च-स्कल्पान्तबुद्धान्तमधिकृत्य महर्षिभिः । तानि तानि प्रणीतानि विद्वान्स्त्र न मुञ्चति ।" इति पुराणवचनानुसारेण तत्तत्कल्पवर्तिपारमार्थिकवृत्तान्तप्रतिपादन-मुखेन सकलपुराणप्रागायप्रतिपादनपरमिदं वचनं किं न स्यात् ? तस्य तस्य तु माहात्म्यमित्यत्र यस्मिन् कल्पे इति पूर्वनिर्दिष्टकल्पपरामर्शोचिततया कल्पसम्बन्धि-माहात्म्यमेव तत्स्वरूपेण तत्कल्पप्रवृत्तपुराणस्वरूपेण वयर्थे इति वक्तुं शक्यत्वा-दिति चेन्न, तयस्ते कारणात्मान इति श्लोकस्य पूर्वोक्तानुदाहृतत्वेन प्रागायस्य निश्चेतु-मशक्यत्वात् । यस्मिन् कल्पे यत्पुराणं प्रोक्तं तस्य कल्पस्य माहात्म्यं तेन पुराणेन वयर्थे इत्यस्य विवक्षितत्वे तत्स्वरूपेण वयर्थे इत्यस्यायुक्तत्वाच्च यथोक्त-परार्थः । (अन्यथाज्ञानविपरीतज्ञानेति) अन्यथाज्ञानम्—वर्मान्यथाभावज्ञानम्, विपरीतज्ञानम्—धर्मन्तरज्ञानम् । केचित्तु, इमे संसर्गारोपतादात्म्यारोपरूपे धर्म्ये आन्तेरमावादिति वदन्ति । (सत्त्वं लघुप्रकाशकमिति) गुरुवरणकमेव

* श्रुतप्रकाशिका *

पुराणप्रावल्यासिद्धिः, अस्य वचनस्य सत्त्वमूलत्वे प्रमाणं नास्ति; अत एव तद्वचनमात्रस्याप्रामाण्यं वक्तुं युक्तम्, न बहूनां पुराणानाम्, भूयसां बलीयस्त्वात् । उच्यते; न तावदस्य वचनस्य प्रामाण्ये विमतिर्न्याय्या, बाधकादरीनात् स्वतस्सिद्धः प्रामाण्यस्मान्पोदितत्वात् “यो ह खलु वा अस्य राजसौगस्सोऽसौ ब्रह्मचारिणो योऽयं ब्रह्मा । यो ह खलु वा अस्य सात्त्विकोऽसौ ब्रह्मचारिणो योऽयं विष्णुः । यो ह खलु वा अस्य तामसोऽसौ ब्रह्मचारिणो योऽयं रुद्रः” इति, “महान् प्रभुर्वै पुरुषः सत्त्वस्यैव प्रवर्तकः” इति च श्रुत्यानुगुण्येन तत्तद्गुणमयत्वेनावगतस्य तत्तत्तत्त्वस्य सत्त्वकत्वे तत्तद्गुणमयेन ब्रह्मणा तेषु तेषु पुराणेषु प्रतिपादितत्वपरस्य वचनस्योपपन्नार्थत्वाच्च सकलशास्त्रार्थव्यवस्थापके महाभारते च मोक्षधर्मे “जायमानं हि पुरुषं यं पश्येन्मधुसूदनः । सात्त्विकः स तु विज्ञेयः स वै मोक्षार्थनिश्चयः” इत्यादिना भगवत्कटाक्षेण सत्त्वगुणमूलसम्यग्ज्ञाननिश्चयः मुक्त्वा “पश्यत्येनं जायमानं ब्रह्मा रुद्रोऽथवा पुनः । रजसा तमसा चास्य मानसं समभिप्लुतम् ॥ इति चतुर्मुखशिवयोः कटाक्षेण रजस्तमोमूलकालुप्यप्रतिपादनाच्च चतुर्मुखशिवप्रतिपादकप्रबन्धानां रजस्तमोमूलत्वमुपपद्यते । अस्य वचनस्य रजस्तमोमूलपुराणस्थत्वेऽपि नाप्रामाण्यं शङ्कनीयम्, ब्रह्मशिवविप्रतिपादनाभिनिविष्टस्य प्रबन्धस्य भगवत्प्रकरणोक्तावाग्रहासम्भवेनास्य वचनस्य सत्त्वपरत्वोपपत्तेः,

५ भावप्रकाशिका ५

तम इत्यत्र एवकारस्तत्रैव सम्बध्यते । सत्त्वं लघुप्रकाशकमिष्टं साङ्ख्याचार्यैः । उद्गमनहेतुर्गौरवप्रतिबुद्धी हि धर्मो लाघवम्, यतोऽमेरुर्द्वज्वलनम्, यतो वायोस्तिर्यग्गमनञ्च तच्च लाघवम्, करणानां चक्षुरादीनां स्वस्वविषयप्रवृत्तौ हेतुः, अतः प्रकाशकं भवति, तद्धि सत्त्वं स्वयमक्रियत्वात् स्वकार्यं प्रत्यवसीदति, तच्च रजसा उपपद्यते—प्रवर्त्यते, अतः प्रवर्तकत्वाद्भज उपपद्यते, तत्र च हेतुश्चलत्वम् । यतः स्वयश्चलत्वमात्रं भवति अतश्चलयद्भजःप्रवर्तकम्, तद्दृशञ्च रजो गुरुणा ध्यावृत्तता च तमसा तत्र तत्र प्रवृत्तिप्रतिबन्धकेन कचिदेव प्रवर्त्यते इति गुरुवरणकमेव तम इत्युच्यते, वरणकम्—नियमनहेतुरित्यर्थः । सत्त्वरजस्तमसां प्रकाशप्रवृत्तिजियमार्थत्वात् सत्त्वस्य प्रकाशकत्वम्, तमसश्च गुरुत्वेन करणमान्यहेतुत्वञ्च सिद्धमिति

* श्रुतप्रकाशिका *

स्वप्रतिपाद्यदेवतायामेव हि वस्तुराग्रहासम्भवः न स्वन्यत्र ; तस्मान्नास्य वचनस्य
 कारणदोषसम्भवः । यदुक्तमनेकपुराणाप्रामाण्यदेतद्वचनमात्राप्रामाण्यं युक्तं
 भूयसां बलीयस्त्वमिति । तदयुक्तम् ; साक्षादर्थविरोधाभावात् । न हि विधि-
 शिबप्रतिपादकप्रवन्धानां रजस्तमोमूलत्वं नेति तेषु पुराणेष्वेव गम्यते, तत्तत्प्रवन्धे-
 ऽप्येव प्रमाणतया प्रतिपन्नानां तेषां प्रामाण्यं रजस्तमोमूलत्वं च विरुद्धमिति परम्प-
 रया विरोधः फलितः । तत्र भूयसां बलीयस्त्वमिति चेत्, यदि केवलमेतद्वचन-
 मात्रविरोधेन तेषां प्रामाण्यम् तदा स्यादयं दोषः, पुराणानां परस्परविरोधेन सर्वेषां
 मविशेषेण प्रामाण्येऽनुपपत्तेः सर्वाप्रामाण्यादपि कतिपयप्रामाण्यासिद्ध्यनुगुण-
 निर्वाहे न्याय्ये सति कस्याप्रामाण्यं कस्य च प्रामाण्यमित्यपेक्षायां विषयव्यवस्था-
 मात्रपरत्वादस्य वचनस्य, अतोऽनेन सत्त्वादिमूलत्वे ज्ञापिते सत्यदुष्टमूलैः प्रवन्धै-
 र्दुष्टमूलप्रवन्धबाधः, अतो न भूयसां बलीयस्त्वमनेन तद्वचनबाधः, भगव-
 त्प्रतिपादकपुराणेष्वो विधिशिबप्रतिपादकपुराणबाहुल्यात्तत्प्रामाण्यमिति चेत्, -
 इदं तावद्वचनमवाप्यितम्, इह भूयसां बलीयस्त्वमन्यतन्वतारात् ; एवं बाधक-
 रहितेनानेन वचनेन सत्त्वादिमूलत्वे पुराणानामगम्यते सति दुष्टमूलपुराणबाहुल्यम-
 दुष्टमूलोक्तमपि पुराणं न बाधितुं प्रभवति । नहि आन्तरूपसहस्रवचनैरेकस्या-
 आन्तस्य वचनं वध्यते, अतो भगवत्प्रतिपादकत्वेन सत्त्वमूलत्वान्न कारणदोषः,
 तथा पुराणान्तराणां भिदास्य बाधकप्रत्ययो न दृश्यते, नारायणस्यैव परमकारणत्व-
 प्रतिपादनात् । प्रत्यक्षश्रुतिषु हि नारायणस्यैव सामान्यशब्दविशेषशब्दाभ्यां कार-
 णत्वमुक्त्वा “न चास्य कश्चिज्जनिता न चाधिपः” “न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते”

५ भावप्रकाशिका ५

भावः । (तस्मान्नास्य वचनस्येति) वस्तुतस्तु सात्त्विके गारुडपुराणेऽस्य वच-
 नस्योपालम्भादेतस्य तामसमासस्यपुराणवचनस्य प्रामाण्यसिद्धावपि न क्षतिरिति
 ब्रष्टव्यम् । (अनेन [वचनेन] सत्त्वादिमूलत्वं इति) नन्वेवं द्वैताद्वैतप्रादिप्रमा-
 णाविरोधेपि जनैः स्वकर्मस्थिमितात्मनिश्चयैः ‘ततो हि शैलाद्विद्ययादिभेदान्’ इत्यादि-
 प्रमाणानुसारात्, द्वैतज्ञानस्य सर्वस्यापि दोषमूलत्वनिश्चयसम्भवात् द्वैतप्रादि-
 प्रत्यक्षस्याद्वैतश्रुतिपरिपन्थित्वं न स्यादिति चेन्न, तेषां वचनानां भेदप्रत्यक्षादेः दोष-

* श्रुतप्रकाशिका *

“न ह्येतस्मादिति नेत्यन्यत्परमस्ति” ‘यस्मात्परं नापरमस्ति किञ्चित्’ इति कारण-
मूनात्तस्मादन्यस्य परत्वं च निषिध्यते । ‘न ब्रह्मा नेशानः’ ‘तत्र ब्रह्मा चर्तुमुखो
ऽजायत’ इत्यक्षः शूनपाणिः पुरुषोऽजायत ‘ततो जज्ञ उग्रस्त्वेष नृम्यः’ ‘विरूपा-
क्षाय ब्रह्मणः पुत्राय’ अजस्य नाभावध्येकमर्पितम्’ ‘स प्रजापतिरेकः पुष्करपर्णे
समभवत्’ ‘यन्नाभिपद्मादभवन्नहस्ता प्रजापतिः’ इति ब्रह्मशिवयोरत्र नारायणा-
दुरासिः श्रूयते । लैङ्गे तु ब्रह्मविष्णुप्रति “युवां प्रसूनौ गात्रेभ्यो मम पूर्वं सना-
तनौ” इति रुद्रोक्त्या रुद्राद्वरिचतुर्मुखयोरुत्पत्त्यवगमात्पुराणान्तराणां श्रुतिविरोधः
स्फुटतरः । यद्यपि कैश्चित् त्रयाणां देवानां साम्यमैक्यं चाभ्युपगतम्, तथाप्ययं
विरोधो दुष्परिहरः, तुल्यानामेकीभूतानामपि तेषामुत्पत्तिप्रतिपादने भगवत्श्रु-
तुर्मुखशिवयोरुत्पत्तिश्रवणादुद्वादितरयोरुत्पत्तेः कश्चिदपि वाक्ये श्रवणाभावाच्च,
कारणवाचिशिवादिशब्दानामाकाशादीनामिव कार्यतयावगतप्रतिद्वरुद्रादिपरत्वा-
भावाच्च “सर्वे विष्णुमया वेदाः सर्वे विष्णुमया गुणाः । न हि विष्णुसमा
काचिद्वतिरन्या विधीयते । इत्येवं सततं वेदा गायन्ते नात्र संशयः ॥” इति लैङ्गा-
दावपि वेदानां भगवत्परत्वप्रतिपादकत्वाभ्युपगमाच्च; अतो नारायणस्यैव परमकारण-
त्वपराभिः प्रत्यक्षश्रुतिभिर्वाचकप्रत्ययवद्भ्यः पुराणान्तरेभ्यो बलक्षयं स्फुटम्;
तथा नारायणमेव परमकारणं प्रतिपादयद्भिर्गानवादिधर्मशास्त्रैरप्यैकः स्थम् ।
“अपो नारा इति प्रोक्ताः” ‘तद्विसृष्टः स पुरुषः’ ‘विद्यां पुरुषं परम्’ ‘नारा-
यणः परोऽव्यक्तात्” इत्यादिभिर्नारायणस्यैव हि कारणत्वं तेपूज्यते । पुराणान्त-
राणि तु धर्मशास्त्रविरुद्धानि च, तथा वक्तृबलक्षयं च प्रत्यक्षश्रुतिसिद्धम् “सद्योवाच
व्यासः पाराशर्यः” इति । अत्र पराशरात्मजत्वेन हि व्यासोत्कर्ष उच्यते,
तथा लैङ्गेऽपि पराशरबलक्षयं प्रतीयते, यथा तत्र द्वितीयेऽध्याये “पराशरस्या-
वतारो व्यासस्य च शुक्रस्य च । विनाशं राक्षसानां तु कृतं वै शक्तिमूनुना” इति ।

५ भावप्रकाशिका ५

मूलत्वप्रतिपादकत्वस्याप्यसिद्धेः । (न ह्येतस्मादिति नेत्यन्यत्परमस्तीति)
अयमर्थः,—अथात आदेशो नेति नेतीत्येवमिति नेतिशब्दनिर्दिष्टादेतस्माद्ब्रह्मणो-
ऽन्यत्परं नास्तीति । (कारणवाचिशिवादिशब्दानामिति) “यद्वा तमस्तत्र दिवा न

* श्रुतप्रकाशिका *

अत्र पराशरस्यावतार इत्युक्तिर्हि प्रकर्षातिशयाार्थो, अन्यथा 'पराशरस्य चोत्पत्ति-
व्यासस्य च शुक्रस्य चेत्यपि हि वक्तुं शक्यते, पुलस्त्यवसिष्ठवरदानलब्धपरदेवता-
पारमार्थ्यज्ञानवत्त्वं च महद्वैलक्षण्यम्, वरदाने सत्येतत्पुराणप्रामाण्यं, तत्प्रामाण्ये
सति तत्प्रतिज्ञावरलामसत्यत्वमित्यन्योन्याश्रय इति न वाच्यम् ; वरलाभवचनस्य
पराशरो न लब्धवर इति बाधकप्रत्ययाभावेन स्वतस्सिद्धप्रामाण्यस्य अनपोदितत्वात्.
लैङ्गे च देवतापारमार्थ्यज्ञानलाभः पराशरस्यावगम्यते, यथा तत्र द्वितीयेऽध्याये "देव-
तापारमार्थ्यं च विज्ञानं च प्रसादतः । पुराणकरणं चैव पुलस्त्यस्याज्ञया गुरोः"
इति । तत्रैव त्रिपष्टितमेऽध्याये । "अथ तस्य पुलस्त्यस्य वसिष्ठस्य च धीमतः ।
प्रसादाद्विष्णवं चक्रे पुराणं वै पराशरः" । इति च । तदनन्तरं च "पट्टप्रकारं
समस्तार्थसाधकज्ञानसंशयम् । दशसाहस्रममितं सर्ववेदार्थसंयुतम्" इत्यनेनास्य पुराण-
रत्नस्य सर्ववेदार्थसंयुतत्वम्, अत्र एव समस्तपुरुषार्थसाधकज्ञानप्रसाधकत्वं चोच्यते ;
अतो वक्तृवैलक्षण्यं प्रयन्त्रवैलक्षण्यं च पुराणान्तरसिद्धमिति तदुरपह्वम् । इदं चापरं
सुगहद्वैलक्षण्यम्, यत्सामान्यप्रश्नपूर्वकविशेषनिष्ठप्रतिवचनरूपत्वं "सोऽहमिच्छामि
धर्मज्ञ ! श्रोतुं त्वत्तो यथा जगत् । वभूव भूयश्च यथा गहामाग ! भविष्यति ।
यन्मयं च जगत् ब्रह्मन् यतश्चैतच्चराचरम् ॥" इत्यादिना सामान्येन पृष्टे "विष्णोः
सकाशादुद्भूत"मिति विशेषनिष्ठप्रतिवचनं ह्यवगम्यते । विशेषे पृष्टे सति प्रतिवचनस्य
पृष्टविशेषपक्षपातेन तदुत्कर्षकथनं प्रशंसामात्रं न तत्त्वपरमिति शङ्कनीयं स्यात्,
सामान्येन पृष्टे सति प्रतिवचनमर्थवशाद्विशेषपर्यवसितमिति तत्त्वपरत्वमेव स्यात् ;
अतश्च "तसाद्भवंतं पृच्छागः सूत पौराणिकाय तु । पुराणसंहितां पुरयां
लिङ्गमाहात्म्यसंयुताम्" इति विशेषनिष्ठप्रश्नोपक्रमतत्प्रतिवचनरूपपुराणान्तरेभ्यः
प्रकर्षातिशयः स्पष्टजगः । एतत्पुराणार्थश्च लैङ्गादिषु कचित् कचिदङ्गीक्रियते,
यथा लैङ्गे द्वितीये पुराणार्थानुक्रमणे "सर्वावर्तेषु विष्णोश्च जननं लीलथैव तु ।
विष्णोः प्रसादाज्जिष्णोश्च विष्णोश्चैव तु सम्भवः ॥" तत्र "लीलया चैव कृष्णं न

ध भावप्रकाशिका ध

रात्रिर्न सन्न चासच्छिव एव केवलः । शिव एको ध्येयः" इत्यादीनाम् 'आकाशादेव
समुत्पद्यन्ते' इत्यादिवाक्यतुल्ययोगक्षेमत्वानिति भावः । (दशसाहस्रममितमिति)

ज्ञानवतो भगवतः पराशरात्स्वावगतवेदार्थोपबृंहण- मिच्छन् मैत्रेयः परिप्रच्छ, —

* श्रुतप्रकाशिका *

सुकुलस्य च संहतिः । जरकास्त्रच्छलेनैव गमनं स्वेच्छयैव तु ” इति भगवदय-
तारस्य भूलोकपरित्यागस्य च लीलागात्रनिबन्धनत्वं हि तत्रोच्यते ; अत एव
एतत्पुराणार्थस्यान्यत्राभ्युपगतत्वादप्रकम्प्यत्वमवगम्यते । तर्हेतदेकैक्यार्थात्तान्परि
पुराणानि प्रमाणानि स्युरिति चेन्न , कास्त्वेनैवाविरुद्धत्वाभावात् , भगवदुत्कर्ष-
प्रतिपादकांश्चतु आग्रहासम्भवादादरणीय इति पूर्वमेवोक्तम् । अस्य च पुराणस्य
कास्त्वेनैनाऽनाग्रहमूलत्वं चोपक्रमगतप्रशस्ताभाव्यादवगतगिति चोक्तम् , अतोऽन्यत्र
वद्वाग्रहैरप्यादरणीयस्योक्तार्थत्वमप्रकम्प्यताहेतुः । किञ्च पुराणान्तरेऽपि वास्य
पुराणस्य न स्वव्याहृतार्थप्रतिपादकत्वं दृश्यते , कास्त्वेन भगवत्प्रकर्षस्यैवावगमात्,
पुराणान्तरेषु व्याधातः प्रतीयते , यथा लैङ्गे “ युवगां प्रसूतौ मात्रेभ्यो गम पूर्व
सनातनौ । अयं मे दक्षिणे पार्श्वे ब्रह्मा लोकपितामहः । वामपार्श्वे च मे विष्णु-
र्विश्वात्मा हृदयोद्भवः ” इति । तत्र “ ततः प्रहृष्टस्सुमनाः प्रणित्य गह्वरम् ।
प्राह नारायणो देवः सलिङ्गं लिङ्गवर्जितम् । यदि प्रीतिः समुत्पन्ना यदि देवो
वरश्च नौ ॥ भक्तिर्भवतु नौ नित्यं त्वयि चाव्यभिचारिणी ” इति हरिविरिञ्चयोः
शिवादुत्पत्तिस्तदाराधनवरवरणादिकमुक्तम् । तत्र कश्चित् “ त्वत्कोपसम्भवो रुद्रस्तमः
सा च समावृत्तः । त्वत्प्रसादाज्जगद्धाता रजसा च पितामहः ॥ इति चतुर्मुखशिवयो-
र्भगवत्प्रसादकोपसम्भत्वमुक्तमिति स्वव्याधातः । न च वसुदेवादेरुत्पत्तिवत्कैलास-
यात्रादिवच्च रुद्रादुत्पत्तिस्तदाराधनरूपलीलाकिरित्यविरोधः , पुराणरत्नभारतादौ
“ मनसैव जगत्सृष्टिं संहारं च करोति यः । तत्सारिपक्षान्तरे कियानुबगवित्तरः ।
तथापि यो मनुष्याणां धर्मस्तदनुवर्तनम् ॥ कुर्वन् बलवता सन्निहीनैर्गुह्यं करोत्यसौ ।
साम चापि प्रदानं च तथा भेदप्रदर्शनम् । करोति दण्डपातं च कनिदेव पलायनम् ।
मनुष्यदेहिनां चेष्टाभित्येवमनुवर्तते ॥ लीला जगत्पतेस्तस्य छन्दतः सम्प्रवर्तते ।

५ भावप्रकाशिका ५

पट्टसाहस्रमनिपादकवचनविरोधस्तु वृत्तभेदादिना आधिक्यमात्रपरतया सङ्गत्याया

“सोऽहमिच्छामि धर्मज्ञ ! श्रोतुं त्वत्तो यथा जगत् ।

* श्रुतप्रकाशिका *

ईशज्ञपि महायोगी सर्वस्य जगतः प्रभुः ॥ कर्माण्यारभते कर्तुं कीनाय इव दुर्बलः ॥
तेन वञ्चयते लोकान् मायाये.गेन केशवः ॥ ये तमेव प्रपद्यन्ते न ते मुह्यन्ति मानवाः ॥”
इत्यादिभिरिव तत्र तत्र प्रसक्तापकर्षपरिहारपरग्रन्थादर्शनात् भारतादिषु दशरथ-
वसुदेवादीनां रामकृष्णार्थप्रेक्षया परत्वस्य जगत्कारणत्वादिसुखेन प्रतिपादनाभावादिह
भगवद्प्रेक्षया रुद्रपरत्वस्य प्रतिपादनाच्च, अतः स्वव्याघातो दुष्परिहारः ।
न च तथात्र स्वव्याहतिः प्रतीयत इति । इदञ्च महद्वैलक्षण्यम्, उक्तलक्षणप्रक-
र्षवतो वैष्णवपुराणस्य कारणदोषाधिकप्रत्ययस्वव्याहतिमत्प्रवचनान्तरस्य च विरोधे
सति पुराणरत्नस्य प्राबल्यम्, अन्येषां च दौर्बल्यं च सुस्पष्टम् । एवं प्रसिद्ध्यतिशय-
लब्धसजातीयप्रबन्धप्रकर्षवत्त्वात्त एव नष्टकोशत्वाभावादनतिविस्तृतया प्रक्षेपश-
ङ्कारहितत्वादन्यपरोक्तिमसिद्धपरिग्रहातिशयवत्त्वात्सामान्यप्रश्नपूर्वप्रतिवचनरूपत्वेन
अनाग्रहमूलत्वादतण्येदृशवैलक्षण्यरहितकारणदोषाधिकप्रत्ययस्वव्याहतिमत्प्रवचना-
न्तराणामेतद्विरोधे सति दौर्बल्यस्यावर्जनीयत्वाच्च श्रीमद्वैष्णवमिदं पुराणं
प्रमाणतमम् । एतत्सर्वं हेतुज्ञातमभिप्रेत्य प्रधानभूतयुक्तिं कण्ठोक्त्या प्रदर्शयन्
तन्मुखेन प्रबन्धवैलक्षण्यं वदन् प्रश्नगवतारयति— तत्रेति । पुलस्त्यवसिष्ठवरदान-
लब्धपरदेवतापारमार्थ्यज्ञानघत इत्यत्र देवतापारमार्थ्यशब्देन तमःकार्यं धर्म्य-
न्तरत्वेन धर्म्यन्तरस्य प्रतीतिरूपं विपरीतज्ञानं व्यावर्त्तितम्, अनेन देवतापार-
मार्थ्यं चेति वचनं स्मारितम् । प्रशंसार्थेन मत्तुष्ट्ययेन रजःकार्यं प्रकारान्तरोपेतस्य
तद्विरुद्धप्रकारान्तरविशिष्टाप्रतीतिरूपमन्यथाज्ञानं व्यावर्त्तितम्, अनेन यथावदि-
त्यस्यार्थः सूचितो भवति, देवताशब्देन कर्मण्या उपासनेन वा आराध्यत्वं फल-
प्रदत्वं च विवक्षितम्, अनेन सविशेषत्वसिद्धिः यथावदिति । प्रकारकथनेनापि
सविशेषत्वसिद्धिरिति वरलामकथनं सविशेषत्वोपपादकमित्यभिप्रायः । भगवच्छब्देन
ज्ञानवत्त्वमुक्तम्, वरलाभात्तदतिशयसिद्धिः । सोऽहमित्यादि । सोऽहम्—त्वयैव सर्व-
विद्यासु शिक्षितपूर्वोऽहमिति भावः । धर्मज्ञ—विशेषोऽस्ति न सतां शिष्यपुत्रयोः”
इत्येवंरूपधर्मज्ञ । यद्वा “आनृशंसं परो धर्मः” इति धर्मज्ञ । आनृशंस्यम्,—आश्रित-

बभूव भूयश्च यथा महाभाग ! भविष्यति ॥

१ “यन्मयं च जगद्रहन् यतश्चैतच्चाचरम् ।

लीनमासीद्यथा यत्र लयमेष्यति यत्र च ॥” इत्यादिना ।

* श्रुतप्रकाशिका *

संरक्षणपरत्वम् । ‘आश्रितेत्यानृशंसता’ इति वचनात् । महाभाग—परिपूर्णं कृत्यं हि पर-
संरक्षणम्, किञ्चित्कारमप्यनपेक्ष्य रक्षकस्त्वमेवेति भावः । यथा यतो बभूव
ब्रह्मरुद्रादिषु कः कारणमिति ज्ञातुं यत इति प्रश्नः, किं निवर्त्ताधिष्ठानत्वं
कारणत्वम् ? उत परिणामित्वम् ? तत्रापि किं सद्धारकपरिणामित्वम् ? उताद्धारकपरि-
णामित्वम् ? इतिप्रकारभेदजिज्ञासया यथेतिप्रश्नः । कल्पभेदेन सृष्टिवैषम्यशङ्कया
भविष्यतीति प्रश्नः, बुद्धिकस्य गोमयबुद्धिकोपादानकत्वदर्शनात्, कल्पभेदेन
उपादानादिभेदशङ्का क्षुपपद्यते, तत्रापि यतो यथेतिपदयोः पूर्ववदर्थः । यतो यथा
बभूवेति एकप्रश्नत्वशङ्का यन्मयमितिप्रश्नान्तरव्यवधानेन निरस्यते, यथा कारणं
ज्ञातव्यं तथा सृष्टिप्रकारोऽपि प्रथम् ज्ञातव्य इति ज्ञापनार्थम्, ज्ञातव्यत्वेऽपि प्राधा-
न्यद्योतनाय प्रकारप्रश्नः पूर्वमेव कृतः । यत इति हेतौ पञ्चमी ; अतो निमित्तो-
पादानयोस्तन्त्रेण प्रश्नः, अन्तस्स्थित्याक्षुपयुक्तात्मशरीरभावप्रश्नः । यन्मय-
मिति मयट्प्रत्ययः प्राप्तिर्यार्थः ; अनेन व्याप्तिर्वर्णितः । व्याप्याख्यापकप्राचुर्यं हि घटा-
काशादौ दृष्टम् । आत्मतया हि व्याप्तिः, आत्मत्वञ्च धारकत्वम् ; अतोऽन्तर्यामि-
कृतसत्तानुवृत्तिलक्षणस्मितिप्रश्नः फलितः । यन्मयम्—येनान्तर्यामिणा धारकेण
प्रचुरं जगत्स्थितमित्यर्थ उक्तो भवति । अन्तःप्रविश्य पशासनेन धारकत्वं स्थिति-

धु भावप्रकाशिका ध

अविवक्षितत्वेन वा समाधेयः । (आश्रितेत्यानृशंसता) स्वयमाश्रिता, अतो रासस्य
स्वस्थामानृशंसतेति सीतावचनादितिभावः (तत्रापि यतो यथेतिपदयोरिति) यतो
यथा बभूवेत्यत्रेव यतो यथा भविष्यतीत्यत्रापीत्यर्थः । (प्रश्नान्तरव्यवधानेनेति)
इदमुपलक्षणम् । यतश्चैतच्चाचरमिति चशब्दादीनामपि द्रष्टव्यम् (आत्मतया
हि व्याप्तिरिति) यद्यपि यन्मयमिति मयड्प्रत्ययप्राचुर्यबलेन व्यापकत्वमात्रं सिध्येत्

* श्रुतप्रकाशिका *

हेतुत्वमिति हि प्रागेव विशदीकृतम् । चशब्दाद्बहिर्भूतपोषकादिकृता पोषणादि-
लक्षणा स्थितिर्मातापित्रादिभिः कार्या , इष्टमापणानिष्टनिवारणलक्षणास्थितिश्च
पृष्टा भवति । यत इत्युपादानस्यापि पृष्टत्वात् मयदप्राप्त्यर्थं एव । न च गोब-
लीवर्दन्यायेन यत इति पञ्चम्यर्थः सङ्कोचयितव्यः , बलीवर्दशब्दवन्मयटो
ऽनन्यथासिद्धत्वाभावात्सङ्कोचकत्वानुपपत्तेः । पदान्तरधैयर्थपरिजिहीर्षया पदान्तरार्थ-
सङ्कोचो गोबलीवर्दनय इति हि न्यायविदः । अत्र तु मयटोऽर्थान्तरसम्भवान्नायं
सङ्कोचकः , यत इतिपदं निमित्तमुपादानं च बोधयितुं शक्तम् , स्थितिप्रश्नोऽपेक्षि-
तरच ; अतोऽपेक्षितविधेरनपेक्षितविधानं दुर्बलम् ' यतो वा इमानि' इत्यादि-
श्रुतावपि यत इति पदेनैव निमित्तोपादानयोरुक्तत्वाच्छ्रुतिच्छाया अनुविधानाच्च यत
इति तन्त्रेण प्रश्न इति यन्मयमिति स्थितिप्रश्नः क्रियते । अर्थान्तरस्वीकारे
अपेक्षिताऽवचनमनपेक्षितवचनं च स्यात् । नापि स्वार्थिको मयद् , प्रत्ययस्यार्थवत्त्वे
सम्भवति तत्परित्यागस्यान्याय्यत्वात् , अतो यथोक्त एवार्थः । लयस्थानप्रश्नो
लयप्रकारप्रश्नश्च अनभीतशास्त्रान्तरेषु स्थानभेदप्रकारभेदशङ्कया कृतः , देवतान्तरस्य
लयस्थानत्वं तत्रापि सद्धारकत्वाद्वारकत्वकार्यभ्रमनिवृत्तिरूपताख्यप्रकारभेदश्च हि
शङ्कास्पदं भवति , भूतभविष्यत्प्रश्नश्च कल्पभेदेन लयस्थानप्रकारभेदशङ्कया
कृतः , चकाराल्लयकर्तृप्रश्नश्च सूचितः , स च कर्तृभेदशङ्कानिवन्धनः ।
स्वरूपप्रश्नश्चोक्तद्वयं व्याचिरूपासितश्लोकापेक्षितत्वेनोदाहृत्य आदिशब्देन प्रश्ना-

५ भाषप्रकाशिका ५

नात्तत्त्वम् , अथापि सृष्टिलयसमभिव्याहारात् स्थितिहेतोर्व्यापकस्यैव प्रष्टव्यतया-
त्मत्वसिद्धिरिति भावः । ननु यस्य यथोत्पत्तिस्थानत्वं तस्य तथा लयस्थानत्वञ्च
सिद्धमिति लयस्थानतत्त्वप्रकारप्रश्नावयुक्तावित्यत्राह (लयस्थानप्रश्न इति) (सद्धार-
रकत्वाद्वारकत्वेति) सद्धारकत्वं सिद्धान्ते , अद्धारकत्वं यादवमास्करमतयोः ,
कार्यभ्रमनिवृत्तिरूपत्वं शङ्करमत इति विभागो द्रष्टव्यः । (सच कर्तृभेदशङ्का-
निवन्धन इति) लोके उत्पादकसंहर्त्रोर्भेददर्शनादिति भावः । यत्प्रमाणाणि भूता-
नीत्यादिप्रश्नश्लोकानां भाष्ये कथ्यतोऽनुपादाने हेतुमाह (स्वरूपप्रश्नश्चोक्तद्वय-
मिति) स्थितिलययोरकर्मकत्वात् स्थितिलयकर्मभूतमित्युक्तिरसङ्गता स्यादित्या

अत्र ब्रह्मस्वरूपविशेषतद्विभूतिभेदप्रकारतदाराधन-
स्वरूपफलविशेषाश्च पृष्ठाः । ब्रह्मस्वरूपविशेषप्रश्नेषु
यतश्चैतच्चराचरमिति निमित्तोपादानयोः पृष्टत्वात्
यन्मयमित्यनेन सृष्टिस्थितिलयकर्मभूतं जगत्किमात्मक-
मिति पृष्टम्, तस्य चोत्तरं जगच्च स इति । इदञ्च

* भुतप्रकाशिका *

न्तरपररलोकाः क्रोडीकृताः । विष्णोस्सकाशादितिश्लोकस्वार्थान्तरप्रश्नोत्तररूप-
त्वशङ्काव्युदासार्थं तेषां रलोकानामर्थं संग्रहेणाह (अत्रेति) (ब्रह्मस्वरूपेति)
स्वरूपशब्दे विभूत्यादिव्यावर्तकः, स्वरूपविशेषशब्दो ब्रह्मादिव्यावर्तकः । विभूति-
भेदानां प्रकारो विभूतिभेदप्रकारः, स च ज्योतिश्चक्रमुपवनकोशादिप्रश्ने ऽन्तर्गतः,
वर्णाश्रमधर्मादिप्रश्नेन तदाराधनस्वरूपं पृष्टम्, प्रतिवचने फलविशेषोक्तिदर्शनात् ।
प्रतिवचनप्रकारेण प्रश्नार्थो विज्ञायत इति नीत्या फलविशेषश्चात्र पृष्टो भव-
तीति पूर्वोक्तेषु प्रश्नेष्वन्तर्भावित इत्यभिप्रायेण फलविशेषाश्च पृष्ठा इत्युक्तम् ।
सप्रयोजनमाराधनं पृष्टमिति तत्र तदन्तर्भावः, अयमेवार्थः सफलश्रुतीतिहासपुरा-
णानां प्रतिपाद्य इति भावः । ततः किं प्रस्तुतरलोकार्थस्येत्यपेक्षायां यन्मयमिति-
पदस्यार्थं सोपपत्तिकमाह (ब्रह्मस्वरूपेति) सृष्टिस्थितिलयकर्मभूतमिति पदं सृष्टि-
प्रलययोरुक्तत्वेन स्थितिकथनस्यापेक्षितस्वज्ञापनार्थम्, स्थितिलयशब्दाभ्यां रक्षा-
संहारौ विवक्षितौ, स्थितिलययोः प्रयोज्यव्यापारत्वेन तदाश्रयत्वेन तत्कर्मत्वाभावा-
ज्जगतः, सृष्टिस्थितिलयकर्मभूतं जगत्स्थित्यर्थं किमात्मकं भवतीति प्रश्नार्थः ।
ततः किमित्यत्राह (तस्यचेति) जगच्च स इति सामानाधिकरण्यप्रतिपन्नं तादात्म्यं
स्वरूपैक्यलक्षणमाशङ्क्य परिहरति (इदं चेति) इदम्— सामानाधिकरण्यप्रतिपन्न-

ध भावप्रकाशिका ध

शङ्काह (स्थितिलयशब्दाभ्यां रक्षासंहारौ विवक्षिताविति) इदमिति पदं व्याचष्टे
(सामानाधिकरण्यप्रतिपन्नमित्यर्थ इति) अत्र केचित्,—इदञ्च तादात्म्यमिति
भाष्ये इदंशब्दस्य सामानाधिकरण्यपरत्वं युक्तम्, तादात्म्यशब्दश्च तत्प्रतिपादक-
सामानाधिकरण्यपर एव व्याख्यातुमुचितः, तादात्म्यप्रतिपादकं सामानाधिकरण्यं

तादात्म्यमन्तर्यामिरूपेणात्मतया व्याप्तिकृतम्, न तु व्याप्यव्यापकयोर्वस्त्वैक्यकृतम् । यन्मयमिति प्रश्नस्योत्तरत्वाज्जगच्च स इति सामानाधिकरण्यस्य, यन्मयमिति मयडत्र न विकारार्थः, पृथक् प्रश्नवैयर्थ्यात् । नापि प्राण-

* श्रुतप्रकाशिका *

मित्यर्थः । गगनादौ व्याप्तिमात्रेण तादात्म्यं न दृष्टमिति तद्यावृत्त्यर्थमात्मत्वं विवृणोति (अन्तर्यामिरूपेणेति) अन्तःप्रविश्य नियन्तृत्वं व्यात्मत्वम् (व्याप्यव्यापकयोरिति) जगद्भ्रमणोर्व्याप्यत्वेन व्यापकत्वेन च श्रुतिसिद्धत्वादिति भावः । नतु वस्त्वैक्यकृतमिति प्रतिज्ञामुपपादयति (यन्मयमिति) विकारा-र्थत्वमाशङ्क्य परिहरति (यन्मयमिति मयडिति) कुत इत्यत्राह (पृथगिति) विकारार्थत्वे उपादानं पृष्टं स्यात् । न च तत्प्रष्टव्यम्, यत इति पञ्चम्यन्त-पदेन उपादानस्यापि पृष्टत्वात्, अतः पृथक्प्रश्नवैयर्थ्यम् । न च गोबलीवर्दे-न्यापः, अर्थान्तरसम्भवादिति । अपेक्षितविधेरनपेक्षितविधानं दुर्बलमिति न्यायश्चाभिप्रेतः । ब्रह्माज्ञानवादिनोऽभिमतं स्वार्थिकत्वपक्षं दूषयति (नापीति) न तु भेदाभेदपक्षाभ्युपगमम्, तत्तु दूषयिष्यते, नद्यर्थे सम्भवति निरर्थकत्वाश्रयणमुपपन्न-

५ भावप्रकाशिका ५

जगदन्तर्यामिणो जगच्छब्दार्थस्य तच्छब्दार्थस्य परमात्मनश्चैक्यनिबन्धनम्, नतु व्याप्यव्यापकयोर्जगद्भ्रमणोरैक्यनिबन्धनम्, यन्मयमिति प्रश्नोत्तरत्वाज्जगच्च स इति सामानाधिकरण्यस्येति योजनैव स्वरसतः प्रतीयते । यदि च तादात्म्यशब्दस्सामानाधि-करण्यप्रतिषेधवपरः, तदा 'नतु व्याप्यव्यापकयोर्वस्त्वैक्यकृत'मिति भाष्यस्यास्त्वार-स्यम् नहि तादात्म्यलक्षणस्यैक्यनिबन्धनत्वशङ्कास्ति, अतस्तादात्म्यशब्द एव सामाना-धिकरण्यपरतया योजनीयः । टीकाया अपि तत्रैव तात्पर्यमिति वदन्ति (व्याप्ति-मात्रेण तादात्म्यं न दृष्टमिति) गगनं घट इति सामानाधिकरण्यं न दृष्टमित्यर्थः । न त्वैक्यमिति अभितव्यम् । गरीरात्मनोरपि तादात्म्यलक्षणैक्याभावादिति द्रष्ट-व्यम् (श्रुतिसिद्धत्वादिति भाव इति) व्याप्यत्वव्यापकत्वरूपविरुद्धधर्मा-ध्यस्तयोरैक्यासम्भवादिति भावः । (ब्रह्माज्ञानवादिनोऽभिमतमिति) यद्यपि

मयादिवत् स्वार्थिकः, जगच्च स इत्युत्तरानुपपत्तेः ।
तदा हि विष्णुरेवेत्युत्तरमभविष्यत्, अतः प्राचुर्यार्थ

* श्रुतप्रकाशिका *

मिति भावः । श्रुतार्थस्वीकारेणाश्रुतकल्पनं क्षुचितम्, न तु श्रुतपरित्यागः । ब्रह्माज्ञानवा-
दिनाभ्युपगतस्य स्वार्थिकत्वस्य असाधारणं दूषणमाह (जगदिति) स्वार्थिक-
त्वपक्षे यदिदं जगत्स्किमित्युक्तं स्यात्, यदिदं जगत्स्किमित्युक्ते ज्ञातस्य जगद्रूप-
मात्रस्य प्रष्टव्यत्वायोगात् प्रश्नावैयर्थ्याय तर्किकं सत्यम् ? उत मिथ्या ? इति पृष्ठं भव-
तीत्यभ्युपेतव्यम् तत्र मिथ्येत्युत्तरं वक्तव्यम्, तत्रान्यतराकारोपस्थापके आकारान्तरनि-
पेथके च शब्दे वक्तव्ये आकारद्वयोपस्थापकं सामानाधिकरण्यमनुपपन्नमित्यर्थः ।
बाधार्थं सामानाधिकरण्यमिति चेत्तच्चास्ति, माता मे बन्ध्येतिवत् सामानाधिकरण्यं
बाधार्थमिति व्याहृतत्वादिति भावः । तर्हि कथमुत्तरं स्यादित्यत्राह (तदा हीति)
विष्णुरित्यन्यतराकारोपस्थापकः शब्दः, आकारान्तरनिपेथकशब्द एवकारः ।
साक्षादर्थमाह (अत इति) अतः—स्वार्थिकत्वविकारार्थत्वयोरनुपपन्नत्वादित्यर्थः ।

५ भावप्रकाशिका ५

विकारार्थत्वमप्यभिमतम्, तथापि यत इत्यनेन सिद्धत्वादिदमेव तस्याभिमतमिति
भावः । ननु त्वन्मतेपि मयटः प्राचुर्यार्थत्वाश्रयणमात्रेणात्मत्वपर्यन्तार्थाभात्त-
त्वरूपे च प्रतिपत्तिगौरवान्मयडो निरर्थकत्वमविशिष्टमित्यत आह (श्रुतार्थ-
स्वीकारेणेति) (असाधारणं दूषणमाहेति) अर्थवत्त्वे सम्भवत्यानर्थक्याश्रयण-
मन्याय्यमित्यस्य भेदाभेदवासिधारणत्वादिति भावः । ननु विष्णुरेवेत्युत्तरम-
भविष्यदिति भाष्यमयुक्तम्, किमत्र जगत्पदं न प्रयोक्तव्यमित्यभिप्रायः ? उत एवकारः
प्रयोक्तव्यः ? इति । न प्रथमः, जगत्स्किमिति जगद्धर्मिकप्रश्ने उत्तरस्यापि जगद्धर्मि-
कत्वैवोचितत्वात् । नाप्येवकारप्रयोगः, सर्वं वाक्यं सावधारणमिति न्यायेन सिद्धेः ।
किञ्च जगद्विष्णुरेवेत्युत्तरासन्नतम्, नहि शुक्तिरेव रूप्यमिति उत्तरं क्वचिद्दृष्ट-
चरमित्याशङ्क्य मिथ्यैवेत्युत्तरमभविष्यत्, नतु विरुद्धाकारद्वयसामानाधिकरण्येनेति
भाष्यतात्पर्यार्थं ह्ये निभायाह (स्वार्थिकत्वपक्ष इत्यादिना) (अन्यतराका-
रोपस्थापक इति) सत्यत्वमिथ्यात्वयोरन्यतराकारोपस्थापक इत्यर्थः । (विष्णु-

एव । ' "तत्प्रकृतवचने मयद्" इति मयद् । कृत्स्नं
च जगत्तच्छरीरतया तत्प्रचुरमेव ; तस्माद्यन्मयमित्यस्य
प्रतिवचनं जगच्च स इति सामानाधिकरण्यं जगद्ब्रह्मणोः

* श्रुतप्रकाशिका *

शब्दानुशासनानुमतिं दर्शयति (तदिति) प्रकृतम्—प्रकर्षेण कृतं प्रभूतम्, प्रचुरमि-
त्यर्थः । " अन्नमयो यज्ञः " " शकटमयी यात्रा " इति हि तस्योदाहरणम् । किमत्र
प्राचुर्यमस्तीत्यत्राह (कृत्स्नञ्चेति) ' अन्तर्ध्वं व्याप्ये 'त्यादिश्रुतेस्तदुपपन्नमिति
भावः । सामानाधिकरण्यस्य शरीरात्मभावनिवन्धनत्वं प्रतिषिपादयिषितमुपसंहरति
(तस्मादिति) यन्मयमित्यस्य प्राचुर्यार्थत्वेन तस्योत्तरत्वाज्जगच्च स इति सामानाधि-
करण्यस्य शरीरात्मभावनिवन्धनत्वम्, तेन स्वार्थिकत्वनिवृत्त्या यन्मयमिति मयट्-
प्रत्ययस्य प्राचुर्यार्थत्वमित्यन्योन्याश्रय इति चेत् ; नैवम्, मयट्प्रत्ययस्य स्वार्थिकत्व-
निवृत्तेः प्राचुर्यार्थनिर्णयस्य च सामानाधिकरण्यस्य शरीरात्मभावनिवन्धनत्वा-
नपेक्षत्वात् । स्वार्थिकत्वं तावत् अर्थवत्त्वे सम्मति निरर्थकत्वस्वीकारायोगादपास्तम् ।
जगच्च स इति सामानाधिकरण्येन च अपास्तम्, स्वार्थिकत्वे सति आकारद्वयो-
पस्थापकसामानाधिकरण्यस्योत्तरत्वायोगात्, नतु शरीरात्मभावनिवन्धनत्वा-

५ भावप्रकाशिका ५

रित्यन्यतराकारोपस्थापकशब्दइति) विष्णुरेवेतिभाष्ये विष्णुशब्दस्य न विष्णुत्वे
तात्पर्यम्, किन्तु सत्यत्वमिष्ट्यात्वयोरन्यतराकारे तात्पर्यमित्यर्थः । (प्रभूतं
प्रचुरमित्यर्थ इति) यद्यपि फाशिकायां प्राचुर्येण प्रभूतं प्रकृतमिति व्याख्यातम् ।
तद्व्याख्यात्र हरदत्तेनापि, यद्यपि प्रस्तुतमात्रं वक्ति प्रकृतशब्दस्तथापि इहवचन-
ग्रहणादयं विशेषो लभ्यते, वचनग्रहणं हि यादृशस्य प्रकृतस्य लोके मयद्वचनं
प्रत्यासन्नम्, तत्र यथा स्यादित्येवमर्थ इत्युक्तम्, तथाप्यस्य ततोपि सुन्दरत्वादिवदेव
उपाय इति ध्येयम् । शङ्कते (यन्मयमित्यस्येति) (आकारद्वयोपस्थापकसामा-
नाधिकरण्यस्योत्तरत्वायोगादिति) यद्यपि जगन्मध्येस्याकारद्वयोपस्थापकसामानाधि-
करण्यस्योत्तरत्वं सम्भवति, तथापि जगद्विष्णुरेवेति सामानाधिकरण्यस्योत्तरत्वं

शरीरात्मभावनिवन्धनमिति निश्चीयते । अन्यथा निर्विशेषवस्तुप्रतिपादनपरेशास्त्रे ऽभ्युपगम्यमाने सर्वा-
ण्येतानि प्रश्नप्रतिवचनानि न सङ्गच्छन्ते, तद्विवरण-
रूपं कृत्स्नं च शास्त्रं न सङ्गच्छते । तथा हि—सति प्रपञ्च-
भ्रमस्य किमधिष्ठानमित्येवंरूपस्यैकस्य प्रश्नस्य निर्वि-
शेषज्ञानमात्रमित्येवंरूपमेकमेवोत्तरं स्यात् । जगद्रह-

* श्रुतप्रकाशिका *

योगात् । नच सामानाधिकरण्यस्य प्रवृत्तिनिमित्तमूताकारद्वयोपस्थापकत्वं मयद्-
प्रत्ययस्य स्वार्थिकत्वनिवृत्तिसापेक्षम्, सामानाधिकरण्यलक्षणस्वभावादेव तत्साकार-
द्वयोपस्थापकत्वसिद्धेः, अतो मयद्प्रत्ययस्य स्वार्थिकत्वनिवृत्तिः सामानाधिकरण्य-
साकारद्वयोपस्थापकत्वादित्यत्र नान्योन्याश्रयः, एवं स्वार्थिकत्वे व्युदस्ते पृथक्
प्रश्नद्वैयर्थ्येन विकारार्थत्वे ऽनुपपन्ने परिशेषाच्च स्थितेः प्रष्टव्यत्वे सति स्थितिस्वाभा-
व्यादनुशासनानुरोधाच्च मयद्प्रत्ययस्य प्राप्तिरूपार्थविशेषपरत्वसिद्धिः, ततो जगच्च
स इति सामानाधिकरण्यस्य शरीरात्मभावरूपप्रवृत्तिनिमित्तविशेषसिद्धिरिति नान्यो-
न्याश्रयः । एवं सामानाधिकरण्यस्य मृपावाशगमितैक्यपरत्वे मयडानर्थक्यं सामा-
नाधिकरण्यानुपपत्तिश्चेति दूषणद्वयम्, स्वरूपैक्यपरत्वे ऽर्थविरोधो यन्मयमित्युक्त-
प्रश्नोत्तरत्वानुपपत्तिश्चेति दूषणद्वयं च दर्शितं भवति । श्लोकार्थपरत्वानभ्युपगमे
दूषणमाह (अन्यथेति) अन्यथा कथं प्रश्नप्रतिवचने स्वातामित्यत्राह (तथा
हि सतीति) सामानाधिकरण्यस्य भेदाभेदवाद्यभ्युपगतैकद्रव्यतापरत्वं दूषयति (जग-

५ भावप्रकाशिका ५

न सम्भवतीत्यत्र तात्पर्यम् । (ननु शरीरात्मभावनिवन्धनत्वायोगादिति)
स्वार्थिकत्वगपास्तमिति पूर्वोक्तान्वयः । सामानाधिकरण्यस्य शरीरात्मभावनिवन्ध-
नत्वायोगप्रज्ञात्स्वार्थिकत्वं नापास्तम्, येन शरीरात्मभावनिवन्धनत्वस्याप्यसिद्ध-
त्वात् अन्योन्याश्रयस्त्वादित्यर्थः । (अर्थविरोध इति) जडाजडयोरैक्यविरोध
इत्यर्थः । (यन्मयमित्युक्तप्रश्नोत्तरत्वानुपपत्तिश्चेति) मयडो ऽर्थवत्त्वाय विकार-
प्राप्तिर्योरेव प्रष्टुमुचितत्वादिति भावः । ननु न मयद्वैयर्थ्यं यन्मयमिति विकार-

एतरेकद्रव्यत्वपरं च सामानाधिकरण्ये सत्यसङ्कल्प-
त्वादिकल्याणगुणैकतानता निखिलहेयप्रत्यनीकता च
वाध्येत । सर्वाशुभास्पदं च ब्रह्म भवेत् । आत्मशरीरभाव
एवेदं सामानाधिकरण्यं मुख्यवृत्तमिति स्थाप्यते ; अतः

* अतप्रकाशिका *

दिति) अस्मिन्नपि पक्षे जगद्यन्मयं जगद्यद्रव्यमिति पृष्टं स्यात् , तदानीं मयद्-
वैयर्थ्यमस्तीति द्रष्टव्यम् , यत इत्युपादानस्य पृष्टत्वात् । अधिकं दूषणमाह (सत्ये-
त्यादिना) - सत्यसङ्कल्पेत्यादिना जीवगतदोषः सर्वाशुमेत्यादिना प्रकृतिगतदोषश्च
ब्रह्मणि प्रसज्यत इत्युक्तम् । यद्वा उभयलिङ्गकत्वहानिर्विपरीताकारमासिद्ध्यर्थः ।
शरीरवाचिपदस्य शरीरपरत्वे मुख्यत्वं न स्यादित्यत्राह (आत्मशरीरेति) स्थाप्यते—
स्थापयिष्यत इत्यर्थः । अनन्तरभावितात् स्थाप्यत इत्युक्तम् । एवं प्रकृतश्लोक-
व्याख्यानौपयिकार्थः प्रपञ्चितः । अथ शास्त्रार्थसङ्ग्रहानन्तरं विस्तरोपक्रमे सप्त-
श्लोकीं नमस्कारविषयामवतार्य व्याख्येयश्लोकस्य नमस्कारश्लोकान्तरैः सङ्गतिं दर्श-
यितुम् अविकारायेत्यादीनां पण्यां वाक्यार्थमाह (अत इति) अतः—
प्रभप्रतिवचनादिभिः शास्त्रस्य सविभूतिकसगुणवस्तुपरत्वावगमात् सामानाधिकर-
ण्यस्य विशिष्टवस्तुनि मुख्यवृत्तत्वाच्चेति भावः । अत इत्यस्य व्यष्टिरूपेणावस्थितं
च नमस्करोतीत्यनेनान्वयः । यद्वा शास्त्रवाक्यार्थस्यैवंरूपत्वात् “ विष्णोः सकाशात् ”

५ भावप्रकाशिका ५

प्रश्नसम्भवादित्याशङ्क्याह (यत इत्युपादानस्य पृष्टत्वादिति) निखिलहेयप्रत्यनी-
कता च वाध्येत सर्वाशुभास्पदश्च ब्रह्म भवेदित्यनयोः पौनरुक्त्यं परिहरति (सत्य-
सङ्कल्पेत्यादिनेति) असङ्कोचादेकेनैव पदेन उभयदोषप्रसङ्गोक्तिसम्भवादन्यथा
पौनरुक्त्यं परिहरति (यद्वा उभयलिङ्गकत्वहानिरित्यादिना) ननु स्थापयिष्यत इत्यर्थे
कथं स्थाप्यत इत्यस्य साधुत्वमित्यत आह (अनन्तरभावितादिति) वर्तमानसा-
मीप्ये वर्तमानबद्धेत्यनुशासनादिति भावः । (सप्तश्लोकीं नमस्कारनिषयामिति)
'अविकाराय शुद्धाय नित्याय परमात्मने । सदैकरूपरूपाय विष्णवे सर्वजिष्णवे ॥
नमो हिरण्यगर्भाय हरये शङ्कराय च । वासुदेवाय ताराय सर्गस्वित्यन्तर्कभण्डे ॥

“विष्णोः सकाशादुद्भूतं जगत्तत्रैव च स्थितम् ।
स्थिति संयमकर्त्ताऽसौ जगतोऽस्य जगच्च सः॥”

* भूतप्रकाशिका *

इत्यस्य सङ्ग्रहरूपत्वं ‘परः पराणा’मित्यादीनां विस्ताररूपत्वं च सिद्धमित्यर्थः ।
विष्णोः सकाशादित्यत्र सकाशादितिपदं पष्ठ्याः पञ्चम्यर्थत्वसम्पादनार्थम्, यथा अस्य
कृते इत्युक्ते कृते इति शब्दस्य चतुर्थ्यर्थत्वसम्पादनपरत्वं तद्वत् । यद्वा सकाशात्—
ससङ्कल्पात्, काशनम्—प्रकाशनम्, सङ्कल्परूपज्ञानं तद्वत् इत्यर्थः, अनेन
निमित्तत्वसिद्धिः । यद्वा सकाशशब्दः पार्श्ववचनः, तेन शरीरमुपलक्षितम् “सोऽभि-
ध्याय शरीरात्स्वा”दिति वच्छरीरादित्यर्थः । तत्रैव च स्थितमिति लयस्थानप्रश्नो-
त्तरम्, तत्र स्थितमिति स्थितम्—निष्ठाकृतम्; अनेन जगतो नित्यत्वमवस्थाना-
भागमापायित्वं च सूचितम् । लयस्थानप्रश्नस्योत्तरमुक्तम् । अथ लयकर्तृप्रश्नस्य
वाक्यस्थितिप्रश्नस्य च उत्तरमाह (स्थितीति) जगच्च स इति, यन्मयमिति फलितस्य
कुत्सान्तर्यामिरूपकृतसत्त्वानुवृत्तिलक्षणस्थितिप्रश्नस्योत्तरम् । यद्वा यन्मयमिति
फलितस्थितिप्रश्नस्यापि स्थितिसंयमकर्त्तृत्वेनोत्तरम्, जगच्च स इति तु यन्मयमिति
कण्ठोक्तस्यार्थस्योत्तरम्, इदं सामानाधिकरण्यमात्मतया व्याप्तिनिबन्धनमिति

५ भावप्रकाशिका ५

एकानेकस्वरूपाय स्थूलसूक्ष्मात्मने नमः । अव्यक्तव्यक्तरूपाय विष्णवे मुक्तिहेतवे ॥
सर्गस्थितिविनाशानां जगतो यो जगन्मयः । मूलभूतो नमस्तस्मै विष्णवे पर-
मात्मने ॥ आधारभूतं विश्वस्याप्यणीयांसमणीयसाम् । प्रणम्य सर्वभूतस्थमनन्तं
पुरुषोत्तमम् ॥ ज्ञानस्वरूपमत्यन्तनिर्मलं परमार्थतः । तमेवार्थस्वरूपेण भ्रान्ति-
दर्शनतः स्थितम् ॥ विष्णुं प्रसिद्ध्युं विश्वस्य स्थितिसर्गे महाप्रभुम् । प्रणम्य जगताभीश-
मजमक्षयमव्ययम् ॥ इति सप्तश्लोकी । (विस्ताररूपत्वञ्च सिद्धमित्यर्थ इति)
अत इत्यस्य सङ्ग्रहेणोक्तं विस्तरेण वक्तुमित्यनेन सन्निहितेनैवान्वय इति भावः ।
विस्ताररूपत्वञ्च सिद्धमित्यर्थ इत्युक्तिस्त्वन्वयफलितार्थाभिप्रायेति द्रष्टव्यम् । (वाक्य-
स्थितिप्रश्नस्य चेति) मातापित्रादिक्रियमाणास्थितिप्रश्नस्य चेत्यर्थः । (कण्ठोक्तार्थ-

इति सङ्ग्रहेणोक्तमर्थं 'परः पराणामित्यारभ्य विस्तरेण वक्तुं परब्रह्मभूतं भगवन्तं विष्णुं स्वेनैव रूपेणावस्थितम् 'अविकाराय' इतिश्लोकेन प्रथमं प्रणम्य

* श्रुतप्रकाशिका *

पूर्वमेवोपपादितम् । ननु निष्कर्षकशब्दानां शौक्ल्यादीनां धर्मिपर्यन्तत्वं न दृष्टम्, यन्मयं जगदित्यनेन जगच्छब्दस्य निष्कर्षकशब्दत्वं दृष्टमिति धर्मिपर्यन्ताभिधायित्वाभावाज्जगच्च स इति सामानाधिकरण्यमनुपपन्नमिति चेत्; उच्यते,—निष्कर्षकशब्दा हि द्विविधाः, नियतनिष्कर्षका वैवक्षिकनिष्कर्षकाश्च । तत्र शौक्ल्यादिशब्दा नियतनिष्कर्षकाः, मनुष्यशुक्लादिशब्दा वैवक्षिकनिष्कर्षकाः, प्रयोगस्य नियामकत्वात्, अन्यथा निष्कर्षकानिष्कर्षकविभागोऽपि नोपपद्यते, तथा जगच्छब्दोऽपि वैवक्षिकनिष्कर्षक इति, अत एव यन्मयमिति वैयधिकरण्येन प्रश्नस्य जगच्च स इति सामानाधिकरण्येनोत्तरमर्थमेवाभावादुपपन्नम्, शुक्लगुणस्य आश्रयः कः ? इति प्रश्नस्य शुक्लः पटः इत्युत्तरवत्; एवं सङ्क्षेपेणोक्तस्य वक्ष्यमाणमहाविस्तरस्यार्थस्येपद्विस्तररूपेण श्लोकैर्ननस्कारः कियत इति नमस्कारश्लोकसङ्गतिः । स्वेनैव रूपेणावस्थितम्—ननु प्रकृत्यादिविशिष्टमित्यर्थः । परब्रह्मणो हि हेयसम्बन्धाभावः, न तु विष्णोरिति शङ्कायां 'विष्णुनामा स वेदेषु' 'समस्तहेयरहितं विष्णुवाख्यं परमं पदम्' इतिवचनात् ब्रह्मण एव विष्णुशब्दवाच्यत्वाद्विष्णोरेव भगवच्छब्दवाच्यत्वाच्च विष्णोर्हेयसम्बन्धोऽनुपपन्न इत्यभिप्रायेण परब्रह्मभूतमित्यादिविशेषणमुक्तम् । अविकाराय—विकारशब्दो धर्मिपरो धर्मपरश्च "षोडशकश्च विकारः" इत्यादिप्रयोगात् । स्वयं कस्यचिद्विकारभूतः कार्यभूतो न भवतीत्यविकारः, अनेन कार्योचिद्यावृत्तिः । यद्वा विकारः—अवस्था महत्त्वाद्द्वारत्वादिः, नित्यं तत्सम्बन्धधिरहादविकारः, अतो विकारवती प्रकृतिरविकारपदेन व्यावर्त्यते, एवं तत्पुरुषबहुव्रीहिभ्याम् अविकारायेतिपदेन कार्यकारणरूपोभयावस्था-

५ भावप्रकाशिका ५

स्येति) आत्मत्वस्येत्यर्थः । (वक्ष्यमाणमहाविस्तरस्येति) अत्र प्रथमस्य शब्दद्वारकत्वात्प्रभवेवावशब्द इति शब्दविषये घनः प्रतिषेधात् विस्तरेत्युक्तिः (ईत्-

तमेव हिरण्यगर्भस्वावतारशङ्कररूपत्रिमूर्तिप्रधान-

* श्रुतप्रकाशिका *

चिद्व्यावृत्तिः, शुद्धायेति बद्धव्यावृत्तिः । नित्याय-शुद्धत्वेन नित्याय, अन्यथा
अधिकारायेत्यनेन पुनरुक्तिः स्यात्, नित्यपदं शुद्धिं विशिष्यदेव शुद्धिप्रद्वस्तु-
विशेषणम्, यथा महोदार इत्यत्र महच्छब्दश्च औदार्यं विशिष्यन्नेव दातुर्विशेषणम्
तद्वत्, अतो मुक्तव्यावृत्तिः । परमात्मने इति नित्यमुक्तव्यावृत्तिः, ते हि परवन्तः,
न तु परमाः 'प्रधानपुरुषव्यक्तकालानां परम'मिति वक्ष्यमाणत्वादधिकारायेत्यादिना-
पदचतुष्टयेन प्रधानपुरुषाव्यक्तकालव्यावृत्तिरिति केचित् । निमेषाद्यवस्वकालस्य
व्यक्तस्याप्यधिकारपदव्यावृत्तितत्वात्पुरुषत्रैविध्यस्यैव प्रागागिकत्वाद्विशेषणानां तद्व्या-
वर्त्तनसमर्थत्वाच्च यथोक्तानामेवार्थानां व्यावर्त्तितत्वमुचितम् । विलक्षणविग्रहवत्तयापि-
समस्तवैलक्षण्यमाह- सदैकरूपरूपायेति । प्रथमो रूपशब्दः स्वभाववाची,
एकस्वभावमित्यर्थः । परव्यूहविभवादिसर्वावस्थासु सकलहेयप्रत्यनीकत्वमग्नलास्प-
दत्वध्येयत्वादस्वभावोऽपच्युत इत्यर्थः । यद्वा एकरूपम्- दिव्यात्मस्वरूपेण
समानस्वभावम् । तेनापि हेयप्रत्यनीकत्वादिसिद्धिः, एभिः पदैरीक्ष्यत्वात्तन्मया-
धिकरणान्तरादित्यविद्यार्थं विवक्षिताः, पूर्वोक्तमात्मत्वं न मृदात्मको घट इति-
बद्धवतीति तद्वैशद्यमवयवशक्त्या क्रियते विष्णुशब्देन, सर्वजिष्णुव- इतिपदेन
च, पदद्वयेन नृप नमोव्यावृत्तिः, । अन्तःप्रविश्य नियन्तृत्वं हि शरीरित्वम्,
अत एवमात्मत्वं विवृतं भवति । विष्णुशब्दस्य रूढत्वादेवताविशेषनिर्णयश्च
सिद्धः । यद्वा विष्णुशब्देनैव नियमनपर्यन्तव्याप्तिरुक्ता, व्याप्तिरुक्ततद्वत्तदोपस्पर्श-
शङ्कां व्युदस्यति- सर्वजिष्णुव इति । कथं विष्णोः कारणत्वम् ? हिरण्यगर्भो-

५ भावप्रकाशिका ५

त्वानन्दमयेति) पूर्वाङ्गेन ईक्ष्यत्वात्तन्मयाधिकरणाभिर्भूतप्रकृतिजीववैलक्षण्यमुक्तम्,
सदैकरूपरूपायेत्यन्तरादित्यविद्यार्थं उक्त इति भावः । (नृप नमोव्यावृत्ति-
रिति) विष्णुपदेन नृपव्यावृत्तिः, सर्वजिष्णुपदेन नमोव्यावृत्तिश्चेत्यर्थः । सर्व-
जिष्णुपदस्य नियन्तरि स्वास्याभावाद्वाप्यवत्तादेव नियमनार्थसिद्धेश्च जिष्णु-
पदं व्याप्यगतदोषास्पृष्टत्वपरं व्याचष्टे (यद्वा विष्णुशब्देनैवेति) (कथं विष्णोः
कारणत्वमिति) यद्यप्यधिकारायेति श्लोके जगत्कारणत्वं नोक्तम्, तथापि विष्णो-

कालक्षेत्रज्ञसमष्टिव्यष्टिरूपेणावस्थितञ्च नमस्करोति ।

* भुतप्रकाशिका *

दीनां हि सृष्ट्यादिकारणत्वमवगम्यत इत्यत्राह— नम इति । तत्तच्छरीरको विष्णुरेव सृष्ट्यादिकं करोतीत्यर्थः । 'रक्षार्थं सर्वभूतानां विष्णुत्वमुपजग्मि-
वान्' इत्युक्तविषयव्यावतारविग्रहद्वारा भगवत्पर्यन्तो हरिशब्दः, हिरण्यगर्भ-
शङ्करशब्दौ जीवद्वारा भगवत्पर्यन्ताविति "ब्रह्माद्याः सकला देवा मनुष्याः
पशवस्तथा । विष्णुमायामहावर्तमोहान्धतमसा घृताः" इति 'हिरण्यगर्भादिषु च
ब्रह्मकर्मात्मिका द्विधा' इति 'हिरण्यगर्भो भगवान्' इत्यारभ्य 'मूर्त्तमेतद्धरे रूपं भावना-
श्रितयात्मकम् । अशुद्धाल्ते समस्तास्तु देवाद्याः कर्मयोनयः" इत्याद्येतत्प्रबन्धस्थ-
श्लोकतात्पर्यानुरोधात् "एतौ द्वौ विबुधश्रेष्ठौ प्रसादक्रोधजौ स्मृतौ । तदादर्शित-
पन्थानौ सृष्टिसंहारकारकौ ॥" 'तवान्तरात्मा मम च ये चान्ये देहिसंज्ञिताः । सर्वेषां
साक्षिभूतोऽसौ न ग्राह्यः केनचित् क्वचित्" इति भारतादिवचनैकाध्यायश्च निश्चीयते ।
हिरण्यगर्भादिसामानाधिकरण्यं व्याप्तिकृतमिति सूचयति— वासुदेवायेति ।
ब्रह्मशिवमध्यस्थोऽप्यप्रच्युतस्वभाव इत्यत्राह— तारायेति । यद्वा तेषु क्षिप्तव्ययमेव
मोक्षप्रद इत्यर्थः । "अथ कस्मादुच्यते तारं यस्मादुच्चार्यमाण एव गर्भजन्म-
जरामरणसंसारमहाभयात्तारयति तस्मादुच्यते तारम्" इति श्रुतेः । "ब्रह्मविष्णु-
शिवा ब्रह्मन् ! प्रधाना ब्रह्मशक्तयः" इत्यादिभिः विष्णोः परं तत्त्वं विष्णोश्चतुर्मुखा-
दिसाम्यं च न शङ्कनीयम् । शक्तिरपृथक्सिद्धविशेषणम् ; तत्र धर्मिण्यसमानविभक्ति-
निर्दिष्टे धर्मिपर्यन्तस्यापिशब्दस्य धर्ममात्रपरत्वं दृष्टं पटस्य शुक्ल इत्यादिषु, तथा
विष्णुशब्दो विशेषणभूतविग्रहमात्रपरः, असमानविभक्तिना ब्रह्मशब्देन धर्मिणः
पृथग्निर्दिष्टत्वात्, ब्रह्मणः शक्तयो हि ब्रह्मशक्तयः, अतोऽसमानविभक्तिनिर्दिष्ट-
त्वमिति । यद्वा भगवतो देवमनुष्यादिशब्दव्यपदेशवत् शक्तिविभूत्यादिशब्दव्यप-
देशोऽपि विभूतिसाजात्यात्, यथाहुः श्रीवत्साङ्गमित्राः "सजातीयस्तेपा-
मिति तु विभवाख्यामपि भजन्" इति, अतो यथोक्त एवार्थः । अथ केवलप्रकृति-

५ भावप्रकाशिका ५

स्सकाशादुद्भूतमिति तत्पूर्वश्लोके कारणत्वस्येरितत्वात्तथोक्तमिति द्रष्टव्यम् (विषयवा-
ख्यावतारविग्रहद्वारेति) विग्रहविशेषद्वारेत्यर्थः (देवमनुष्यादिशब्दव्यपदेशवदिति)

* श्रुतप्रकाशिका *

कारणव्यावृत्त्यर्थं प्रकृतिविशिष्टं परमात्मानं नमस्करोति—एकानेकेति । कारणा-
वस्थायामेकः, कार्यावस्थायामनेकः । अथ धीस्थां कार्यावस्थामाह—स्थूलेति ।
तथा बुद्धिस्थां कारणावस्थामाह—अव्यक्तेति । तत्राप्यप्रच्युतस्वभावत्वमाह-
मुक्तिहेतव इति । अथ कालविशिष्टमाह—सर्गेति । कालस्य वक्ष्यमाणाविशेष-
योपपत्तेः प्रकरणस्य विशिष्टपरत्वाद्विशेषणान्तरविशिष्टतायाः प्रतिपादितत्वेन
कालविशिष्टताकथनपारिशेष्यात् तदप्रतिपादने अपेक्षितविध्यभावप्रसङ्गात्
केवलं ब्रह्मस्वरूपकारणपरत्वे “अण्डान्तर्गतसर्गादेरुक्तत्वादण्डबहिर्भूततत्त्वस-
र्गादेर्वक्ष्यमाणात्वाच्च पौनरुक्त्यप्रसङ्गाद्विस्तरे च “ प्रधानपुरुषव्यक्तकालानाम् ”
“ व्यक्तं विष्णुस्तथाऽव्यक्तं पुरुषः काल एव च ” तथा पुरुष-
रूपेण कालरूपेण च स्थितम्, ‘ब्रह्मा दत्तादयः कालः’ इत्यादिभिर्व्यक्त्याव्यक्तादिभि-
स्तद्वद्वक्ष्यमाणात्वादयं श्लोकः कालपर एव । अचिद्विशिष्टवाचिरलोकानन्तर्या-
दस्य श्लोकस्य कालपरत्वमुचितम् । उत्तरश्लोकः समष्टिजीवपरः, व्यष्टिजीवपर-
श्लोकसाहचर्यात् । कालस्य सर्गस्थितिनिनाशमूलभूतत्वं ‘ब्रह्मा दत्तादयः कालः’
‘विष्णुर्नन्वादयः कालः’ रुद्रः कालोऽन्तकाधारच ” इत्यादिपु सिद्धम् । जगन्मयः-अव-

७ भावप्रकाशिका ७

रामादिविग्रहेषु सत्त्वादिगुणपरिणामविशेषभूतमनुप्यत्वाभावेपि मनुप्यसंस्थानसजा-
तीयतया रामो मनुप्य इति व्यपदेशवद्भगवच्छक्तिभूतजीवात्मभिरात्मत्वेन सजाती-
यतया औपचारिकशक्तिशब्दस्य व्यपदेश उपपद्यत इतिभावः । केचित्तु
शक्तिशब्दस्य औपचारिकत्वमसृप्यन्तः देवादिशरीरकतया देवादिशब्दवाच्यत्व-
वच्छक्तिभूतजगच्छरीरके तस्मिन् शक्तिशब्दव्यपदेशो मुख्य इत्यभिप्राय इति
वर्णयन्ति । ‘एकानेकस्वरूपाय सूक्ष्मस्थूलात्मने नमः’ इति वक्तव्ये स्थूलसूत्गा-
त्मने नम इत्युक्तिरयुक्तेत्याशङ्क्याह (धीस्थामिति) अनेकशब्दस्यात्यन्तसन्निहि-
तत्वादिति भावः (अण्डान्तर्गतसर्गादेरिति) सर्गस्थित्यन्तकर्मण इत्युक्तत्वा-
दित्यर्थः । (अण्डबहिर्भूतेति) ‘विष्णुं प्रसिष्णुं बिभ्यस्य विष्णुसर्गे महाप्रभुम्’
इति वक्ष्यमाणात्वादित्यर्थः । नन्वाधारभूतं बिभ्यस्यापीत्युत्तरश्लोको वा कालपरः
किं न स्मादित्याशङ्क्याह (उत्तरश्लोकस्समष्टिजीवपर इति) (अवच्छेदकतया

तत्र 'ज्ञानस्वरूपम्' इत्ययं श्लोकः क्षेत्रज्ञव्यष्ट्यात्मनाऽव-
स्थितस्य परमात्मनः स्वभावमाह ; तस्मान्नात्र निर्वि-

* श्रुतप्रकाशिका *

च्छेदकतया अवच्छेद्यतया च जगत्प्रचुरः । अथ क्षेत्रज्ञसमष्ट्यात्मनाऽवस्थितं
नमस्यति—आधारभूतमिति । अचेतनस्य चेतनः स्वरूपेणाधारभूतः "एव-
मेवैता भूतमात्राः प्रज्ञामात्रास्वर्णिताः" जीवभूतां महाबाहो ! ययेदं धार्यते जगत्'
इति वचनात् । अणीयस्त्वम्—प्रकृतेरपि व्यापनयोग्यसूक्ष्मत्वम् । यद्वा 'विका-
साण्यस्वरूपे' इत्युक्तप्रकारेण सर्गदशायाभिः ज्ञानविकासभावादणीयस्त्वमेवेत्यर्थः ।
सर्वभूतस्थम्—भवतीति भूतम्, पृथिव्यन्तेषु सर्वभूतेष्ववस्थितम् । अनन्तरं क्षेत्रज्ञ-
व्यष्टिविशिष्टं नमस्करोति—ज्ञानेति । हिरण्यगर्भेत्यादिभाष्ये निर्दिष्टेष्वर्थेष्वयं
श्लोकः किं विशिष्टपरमात्मपर इति शङ्कायां समासान्तर्गतप्रस्तुतश्लोकार्थम्, विविच्य
दर्शयति (तत्रेति) परमात्मनः सद्धारक एव अमान्वय इत्यर्थः । ततः
किमित्यत्राह (तस्मादिति) निर्दिशेपज्ञानपरत्वे प्ररनोत्तरवरत्नाभकथनानुपपत्ति-
मुख्येनोपक्रमविरोध उक्तः । अथोपरितनाध्यायगतचोद्यपरिहाराननुगुणत्वमुच्यते

ध भावप्रकाशिका ध

अवच्छेद्यतयेति) जगतः कालपरिच्छेद्यत्वात्कालस्यावच्छेदकत्वं निमेषादिभिः
परिच्छिन्नत्वादवच्छेद्यत्वमप्यस्तीति भावः (भवतीति भूतमिति) अकर्मकत्वात्क-
र्तरि क इत्यत्र तात्पर्यम्, नतु वर्तमानत्वेपीति द्रष्टव्यम् । (क्षेत्रज्ञव्यष्टिविशिष्ट-
मिति) ज्ञानस्वरूपमिति श्लोकस्यायमर्थः,— ज्ञानस्वरूपम्—ज्ञानस्वरूपजीवशरीरक-
मित्यर्थः । अत्यन्तनिर्भलत्वादिकञ्च जीवद्वारा विशेषणम् । यथा, महोदरः महा-
प्राज्ञ इत्यादौ महत्त्वस्यौदार्यज्ञानद्वारान्वयः । नच साक्षादेवान्वयोऽस्तीति वाच्यम्,
परमात्मनि साक्षात्निर्भलत्वस्याविकाराय शुद्धायेत्यादिवाक्यप्रतिपन्नत्वात्सर्वज्ञे तस्मिन्
आन्तिदर्शनतस्त्यतस्य च साक्षादसम्भवात् सद्धारक एवान्वयो वक्तव्य इति ।
'यदि निर्दिशेपज्ञानस्वरूपत्रक्षाधिष्ठानअमप्रतिपादनपरं शास्त्र'मितिभाष्ये शास्त्रपदस्य
ज्ञानस्वरूपमिति श्लोकमात्रपरत्वमित्यभिप्रेत्य. तस्य परोक्षार्थपरत्वे उपसंहारविरो-
धप्रतिपादनपरतया यदित्यादिभाष्यं व्याख्याय शास्त्रशब्दस्य एकश्लोकमात्रपरत्व-

शेषवस्तुप्रतीतिः । यदि निर्विशेषज्ञानरूपब्रह्माधिष्ठान-
भ्रमप्रतिपादनपरं शास्त्रम् ; तर्हि —

१ “निर्गुणस्याप्रमेयस्य शुद्धस्याप्यमलात्मनः ।

कथं सर्गादिकर्तृत्वं ब्रह्मणोऽभ्युपगम्यते ॥

इति चोद्यम् ;—

२ “शक्तयः सर्वभावानामचिन्त्यज्ञानगोचराः ।

यतोऽतो ब्रह्मणस्तास्तु सर्गाद्या भावशक्तयः ।

भवन्ति तपतां श्रेष्ठ ! पावकस्य यथोष्णता ॥”

इति परिहारश्च न घटते । तथा हि सति— निर्गुणस्य

* श्रुतप्रकाशिका *

(यदीति) यद्वा शास्त्रारम्भोपयोगिप्रश्नोत्तरानुपपत्तिरुक्ता । इदानीमेतत्प्रश्नोत्तर-
विशेषानुपपत्तिरुच्यते—यदीति । पूर्वाध्याये ‘जुपन् रजोगुण’मित्यादिना गुणान्वये
कथितेऽपि निर्गुणस्येतिचोदयतोऽयमभिप्रायः ;— गुणान्वयस्य सद्धारकत्वात्
स्वयं निर्गुण इति । निर्विशेषपक्षे अप्रमेयस्येत्यादिपदवैयर्थ्यम्, निर्गुणस्येतिपदे-
नैव निर्विशेषत्वसिद्धेः, परिपूर्णत्वादिगुणानभ्युपगमाच्च । अप्रमेयादिपदान्तरसम-
भिव्याहार एव निर्गुणपदोपस्थापितनिषेधस्य सङ्कुचितविषयत्वसाधकः । (न घटत
इति) सर्गाद्या भावशक्तय इति सर्वशक्तियोगेन चोद्यस्य परिहारान्निर्विशेषपक्षानु-
गुणत्वमिति भावः । तर्हि कथं चोद्यपरिहारौ स्यातामित्यत्राह (तथा हि सतीति)
निर्गुणस्य ब्रह्मण इत्यनेन पदान्तरवैयर्थ्यमभिप्रेतम्, निर्विशेषस्य कर्तृत्वानुपपत्ति-
चोद्ये कृते कर्तृत्वस्य पारमार्थ्ये सति हि तदनुपपत्तिः, अपरमार्थत्वाद्घटत्वमेव
भूषणमिति परिहारो वक्तव्य इत्यर्थः । किमर्थविधौ चोद्यपरिहारौ ! यद्ययमर्थो

५ भावप्रकाशिका ५

मनुचितमिति मत्वा प्रवर्तिष्यमाणप्रश्नोत्तरानुपपत्तिरतया व्याचष्टे (यद्वा शास्त्रा-
रम्भोपयोगीति) स्वयं निर्गुण इतिच्येदः, कर्मवश्यत्तत्कर्मसम्बन्धाद्दत्त्वयोः पर्या-

ब्रह्मणः कथं सर्गादिकर्तृत्वम् ? न ब्रह्मणः पारमार्थिक-
स्सर्गः, अपितु भ्रान्तिपरिकल्पित इति चोद्यपरिहारौ
स्याताम् । उत्पत्त्यादिकार्यं सत्त्वादिगुणयुक्तापरिपूर्ण-
कर्मवश्येषु दृष्टमिति सत्त्वादिगुणरहितस्य परिपूर्णस्या-
कर्मवश्यस्य कर्मसम्बन्धानर्हस्य कथं सर्गादिकर्तृत्व-
मभ्युपगम्यत इति चोद्यम् । दृष्टसकलविसजातीयस्य

* श्रुतप्रकाशिका *

न प्रतिपाद्यत इति शङ्कायां स्वयमेव तच्चोद्यपरिहारशरीरमाह (उत्पत्त्यादीति)
निर्गुणस्येत्यादिविशेषणानां विपरीताकारैः कर्तृत्वस्य व्याप्तिं कथमित्यनेनाभिप्रेतां
दर्शयति (सत्त्वादिगुणयुक्तेत्यादिना) सत्त्वादिगुणयुक्तापरिपूर्णकर्मवश्यत्वानि
निर्गुणत्वादीनां यथाक्रमं विपरीताकाराः, अमलात्मन इत्यस्य विपरीताकारोऽपि
कर्मवश्येत्यनेनार्थसिद्धः । अमलात्मत्वम्—अमलत्वभावत्वम्, कर्मसम्बन्धानर्हत्वम् ;
तद्विपरीताकारः कर्मसम्बन्धानर्हत्वम्, तच्च कर्मवश्यशब्देनार्थसिद्धम्, कर्मसम्ब-
न्धानर्हत्वकार्यं हि कर्मवश्यत्वम् । निर्गुणस्येत्यादिपदानां यथाक्रममर्थमाह (सत्त्वा-
दिगुणरहितस्येत्यादिपदैः) कर्मसम्बन्धानर्हस्येत्यनेनामलात्मन इतिपदं व्या-
ख्यातं भवति । अकर्मवश्यत्वं मुक्तस्यापि विद्यते, स पूर्वावस्थायां कर्म-
सम्बन्धित्वात्तदर्थः, अतस्तद्व्यावर्तकं कर्मसम्बन्धानर्हत्वममलात्मत्वम् । अक-
र्मवश्यत्वम्—कर्मकृतसुखदुःखमावस्थाभावः । कर्मवश्यविसजातीयत्वं कर्मसम्ब-
न्धानर्हत्वम्. सर्गादिकर्तृत्वे गुणत्रयवश्यत्वसापेक्षत्वकर्माधीनफलमाप्नुकर्मसम्बन्धा-
र्हत्वप्रसङ्ग इति विशेषविरोधप्रसङ्गनेन चोद्यम्, अमेन्द्रव्यत्वेऽनुपपन्नत्वप्रसङ्ग इतिव-
दयं तर्को धर्मिग्राहकप्रमाणवाधितः, अतो विसजातीयधर्मिणो विसजातीयधर्म-
वत्त्वं युक्तम् । अमित्रत्वे सत्यपि वैश्रुतामेर्जलनिर्वाप्यत्वाभाववत्, अतः सर्वविसजा-
तीयस्य ब्रह्मणः सर्वशक्तियोग उपपद्यत इति परिहार इत्यर्थः । 'शक्तयः सर्वभावानाम्'

५ भावप्रकाशिका ५

यत्त्वं परिहरति (अकर्मवश्यत्वं मुक्तस्यापीत्यादिना) ब्रह्मण एव वस्तुत्वाद्ब्रह्मण-
शक्त्य इति निर्देष्टव्ये ब्रह्मणोपि भावशक्त्य इति निर्देशो न युक्त इत्याशङ्क्याह

ब्रह्मणो यथोदितस्वभावस्यैव जलादिविसजातीयस्या-
ग्न्यादिरोष्ण्यादिशक्तियोगवत्सर्वशक्तियोगो न विरु-
ध्यत इति परिहारः । 'परमार्थस्त्वमेवैकः' इत्याद्यपि
न कृत्स्नस्यापारमार्थ्यं वदति, अपि तु कृत्स्नस्य तदा-

* श्रुतप्रकाशिका *

इत्यस्य ग्रन्थस्यायमक्षरार्थः,—अचिन्त्यज्ञानगोचराः—अतर्क्यप्रमितिर्निर्दिष्टाः, सर्गाद्याः—
सर्गादिगोचराः, भावशक्तयः—वस्तुशक्तयः, ब्रह्मणो वस्तुशक्त्य इति निर्देशो ब्रह्मता-
दात्म्यमिति वत् । यद्वा ब्रह्मणो भावशक्तयः—वस्तुशक्तयः, ब्रह्मणो वस्तुत्वप्रयुक्ताः सत्ता-
प्रयुक्ता निरुपाधिकाः शक्तय इत्यर्थः । यद्वा भावशब्दः स्वभावपरः, स्वाभाविक्यः
शक्तय इत्यर्थः । अथ चतुःश्लोकी व्याचष्टे (परमार्थ इति) कृत्स्नस्य ब्रह्मपर्यन्तत्वेन
तच्छरीरत्वात्कृत्स्नशरीरं ब्रह्मैव परमार्थः, अतस्पर्यन्तो मिथ्येत्यर्थः । जगतः पते
इत्याकाशव्यावृत्तिः, येन व्याप्तमिति नृपव्यावृत्तिः, अनेन जगतः शरीरलक्षणं
दर्शितं भवति । नियाम्यत्वधार्यत्वशेषत्वेऽप्यन्यतमं व्याप्यत्वसहचरं हि शरीरलक्षण-
द्योतकम् । जगच्छरीरक—त्वदन्यो मिथ्येत्युक्ते अतस्पर्यन्तस्वतन्त्रवत्स्वन्तरस्यैव

५ भावप्रकाशिका ५

(निर्देशो ब्रह्मतादात्म्यमिति वदति) ब्रह्मात्मकमिति वक्तव्ये ब्रह्मशब्दनिर्दिष्टस्य
पुनरपि तच्छब्देन परामर्शवदित्यर्थः । तादात्म्यशब्दस्य भेदपरत्वात् ब्रह्मतादात्म्य-
मित्यत्र नानुपपत्तिः, प्रकृते तु ब्रह्मणो भावशक्त्य इत्युक्ते भावस्य ब्रह्मण इत्यर्थो
न लभ्यते । नहि घटस्य भावरूपमित्युक्ते भावस्य घटस्येत्यर्थो लभ्यत इति चेत् ;
सत्यम्,—समासैकदेशस्य नान्यविशेषणत्वम्, तथापि शिवस्य भागवत इत्युक्ते शिवस्य
भगवत्त्वलामवद्ब्रह्मणो भावशक्त्य इत्युक्ते अर्थाद्ब्रह्मण एव भावरूपत्वं पर्यवस्य-
तीति भावः । एतदस्वरसादेवाह (यद्वा ब्रह्मणो भावशक्त्य इति) (अतस्पर्य-
न्तो मिथ्येत्यर्थ इति) त्वमेव स्वनिष्ठः त्वदन्यस्त्वनिष्ठो नास्तीत्यर्थः । ततश्च पर-
मार्थशब्दः स्वनिष्ठपरः, परम उत्कृष्टोऽर्थः परमार्थः, स्वतन्त्र इति यावत् । (व्याप्य-
त्वसहचरं हीति) व्याप्यत्वविशेषितमित्यर्थः (शरीरलक्षणद्योतकमिति) यस्य
चेतनस्येत्युक्तशरीरलक्षणद्योतकमित्यर्थः । जगच्छरीरकेतिसम्बुद्धिः । (अत-

त्मकतया तद्यतिरेकेणावस्थितस्यापारमार्थ्यम् । तदे-
वोपपादयति “तवैष महिमा येन व्यासमेतच्चराचरम्”
इति । येन त्वयेदं चराचरं व्याप्तम् ; अतस्त्वदात्मकमे-
वेदं सर्वमिति त्वदन्यः कोऽपि नास्ति ; अतः सर्वा-

* श्रुतप्रकाशिका *

मिथ्यात्वं स्यात्, न तु जगत्तच्छरीरभूतस्य, यथा हे भूपते । त्वदन्यो नास्ती-
त्युक्ते न भूमिथ्या भवति, तत्तुल्यराजान्तरस्यैव तु मिथ्यात्वं तद्वत् । यद्वा एक-
शब्दः प्राधान्यपरः “एकादाकिनिच्चासहाये” इत्यत्रासहायपदव्यवच्छेदं
हि प्राधान्यम्, ब्रह्मणश्च प्राधान्यं जगत्प्रति विशेष्यस्वरूपम्, तदानीं नान्योऽस्तीति
प्रधानभूतोऽन्यो निषिध्यते, न त्वप्रधानमर्थान्तरम् । उक्तार्थस्योपपादकं व्याप्य-
त्वप्रतिपादकमुत्तरार्द्धमित्याह (तदेवेति) तत्र कलितमर्थमाह (येनेति) येन-
यसादित्यर्थः । त्वदन्यः—अस्वदात्मकः, स्वया आत्मतया व्यासत्वात् सर्वं त्वदात्मकं
त्वच्छरीरमिति त्वदन्यः अस्वदात्मको नास्ति, तस्मात्सर्वशरीरस्त्वमेव परमार्थ
इत्यर्थः । तवैष महिमेति श्लोकार्द्धेऽकदेशश्चोक्तार्थोपपादक इत्याह (अत इति)

५ भावप्रकाशिका ५

तर्प्यन्तेति) अतच्छरीरकसेत्यर्थः । परमार्थशब्दस्य परमप्रयोजनवाचित्वसम्भवे
खनिष्ठवस्तुपरत्वमयुक्तमित्यस्वरसादाह (यद्वा एकशब्दः प्राधान्यपर इति) (अस-
हायपदव्यवच्छेदं हीति) ननु अन्यप्रधानासहायसङ्ख्यासाधारणवाचिन एकशब्द-
स्यासहायपदव्यवच्छेदमर्थान्तरमपि सम्भावति, ननु प्रधानत्वमेवेति कथमिदमसहाय-
पदमेकशब्दस्य प्रधानार्थत्वं ज्ञापयेदिति चेन्न, असहाय इति विशेषणस्यार्थान्तर-
सम्भवमात्रसूचकत्वात् । ‘ज्यान्ता पद’ इति सूत्रे महाभाष्ये एकशब्दोऽयं बह्वर्थः,
अस्त्यसहायवाची ‘एकाग्रयः एकहल’ इत्यस्ति सङ्ख्यार्थः एको द्वौ बहव इति ।
अस्त्यन्यार्थे वर्तते, प्रजामेकारक्षत्यूर्जमेकेत्युक्तेः । ‘एके मुख्यान्यकेवलाः’ इति निघ-
शङ्केष्वेति भावः । भाष्ये त्वदात्मकमेवेदं सर्वमिति त्वदन्यः कोपि
नास्तीत्युक्तमयुक्तम्, त्वदात्मकस्यैव जगतः त्वदन्यत्यादित्याशङ्क्य शेषपूरणेन व्या-

त्मतया त्वमेवैकः परमार्थः । अत इदमुच्यते,—तवैष
महिमा या सर्वव्याप्तिरिति । अन्यथा तवैषा भ्रान्ति-
रिति वक्तव्यम्, जगतः पते त्वमित्यादीनां पदानां
लक्षणा च स्यात् । लीलया महीमुद्धरतो भगवतो

* अतप्रकाशिका *

महिम्नो व्याप्तिरूपत्वात्, या सर्वव्याप्तिरित्युक्तम्, न तु व्याप्तौ तात्पर्यात्, व्याप्ते
महिमत एव तात्पर्यम् । यद्वा व्याप्तेरुक्तार्थोपपादकत्वं महिमसमभिव्याहारादित्याह
(अत इदमुच्यते इति) तस्य परमातिकूल्यं दर्शयति (अन्यथेति) व्याप्यव्या-
प्यमादेर्मिथ्यात्वे सर्वव्याप्तिस्तव महिमेति न वाच्यम्, अपि तु भ्रान्तिरिति वक्तव्य-
मित्यर्थः । कृत्स्नापारमार्थपरत्वे दूषणान्तरद्वयमाह (जगतः पत इति) लक्षणा-
अभिष्टानलक्षणा । अत्रज्ञात्मकत्वेन स्वतन्त्रतायाः प्रत्यक्षसिद्धत्वाच्चद्विरुद्धं ब्रह्मपर्य-
न्तत्वं न शब्दं प्रतिपादयति “आदित्यो यूय” इतिवदिति शङ्कायाम् अन्यथा-
सिद्धाया अपरोक्षरूपाया अपि स्वातन्त्र्यप्रतिपत्तेः परोक्षरूपाप्यनन्यभासिद्धा पार-

७ भावप्रकाशिका ७

चष्टे (त्वदन्यः अस्वदात्मक इति) अस्वदात्मकः—स्निष्ठ इत्यर्थः । ननु
श्लोकार्थकदेश उक्तार्थोपपादक इत्याहेत्यवतारिका न युक्ता, अत इदमुच्यते इत्यादि-
भाष्येण श्लोकार्थकदेशशब्दविवक्षितस्य महिमशब्दमात्रस्य उपपादकत्वकथनात्-
सर्वव्याप्तेरपि उपपादकतयोपन्यासादित्याशङ्क्याह (महिम्नो व्याप्तिरूपत्वा-
दिति) सर्वमिथ्यात्वे सर्वव्याप्तिर्नोपपद्यत इति भाष्याभिप्रायः, अपितु
सर्वव्याप्तिर्वा भवतु, यत्किञ्चिद्व्याप्तिर्वा भवतु, अन्या वा भवतु, न तस्य महि-
मत्वप्रतिपादनमुचितमित्यत्रैव भाष्यसंरम्भ इति भावः । प्रयुक्तपदाविवक्षाकथनमस्व-
रसत्वमित्याशङ्क्याह (यद्वा व्याप्तेरुक्तार्थोपपादकत्वमिति) भाष्ये न
केवलं वस्तुतत्त्वदात्मकं जगदित्यत उर्ध्वं तत्रशब्दोऽप्याहर्तव्यः । ततश्च
वस्तुतो यत्त्वदात्मकं जगच्चेत्यर्थः । एतेन वस्तुतत्त्वदात्मकं जगदित्यासांशस्य
भ्रान्तिदर्शनाकारप्रदर्शकत्वासम्भवात्, वस्तुतत्त्वदात्मके जगति वस्तुतत्त्वदात्म-
कस्य जगत इति वा पृथीसप्तम्यन्यतरान्ततया निर्देश एवोचितो नान्यथेति शङ्का

महावराहस्य स्तुतिप्रकरणविरोधश्च । यतः कृत्स्नं जगत्
ज्ञानात्मना त्वयाऽऽत्मतया व्याप्तत्वेन तव मूर्त्तम् ,
तस्मात्त्वदात्मकत्वानुभवसाधनयोगविरहिण एतत्केव-
लदेवमनुष्यादिरूपमिति भ्रान्तिज्ञानेन पश्यन्तीत्याह
'यदेतद्दृश्यते' इति । न केवलं वस्तुतस्त्वदात्मकं जगत्
देवमनुष्याद्यात्मकमिति दर्शनमेव भ्रमः, ज्ञानाकारा-
णामात्मनां देवमनुष्याद्यर्थाकारत्वदर्शनमपि भ्रम

* भूतप्रकाशिका *

तन्व्यप्रतिपत्तिर्बलीयसीत्यभिप्रायेण द्वितीयरलोकमवतारयति (यत इति) पारतन्व्य-
प्रतिपत्तिः परमात्मप्रतिपत्तिसापेक्षा , तदभावात्प्रतिपत्त्यभाव इत्यन्यथासिद्धि-
स्यातन्व्यप्रतिपत्तिरित्यर्थः । (केवलदेवमनुष्यादिरूपमिति) परमात्मशरीरस्वरहित-
जगद्रूपमात्रमित्यर्थः । अयमर्थः, —यथा देहात्मभ्रमोऽपरोक्षोऽपि परोक्षशास्त्रज्ञानेन
बाध्यते तथा स्वातन्त्र्यभ्रमोऽपीति । देहातिरिक्तं स्वात्मानमप्यजानतः परमात्मपारत-
न्व्यप्रतिपत्तिः किम्पुनर्न्यायसिद्धेति च दर्शयितुं तृतीयरलोकारम्भः । तं व्याचष्टे (न
केवलमिति) चिद्विद्यात्मके जगति चेतनरूपं जगद्विवक्षितं ज्ञानस्वरूपमखिलं जगदिति
जगच्छब्देन, यथा "त्रिभिर्गुणमवैर्भावैरोभिः सर्वमिदं जगत् । मोहितं नाभिजानातिं
मामेभ्यः परमव्ययम् " इति । अत्र ज्ञानस्वरूपस्य जडरूपार्थस्वरूपत्वबुद्धिर्भ्रम इत्युक्ते
अर्थस्वरूपस्यार्थस्वरूपत्वबुद्धिर्न भ्रमः स्यादिति च सिद्धम् । देहात्मभ्रमश्च संसर्गकृतः,
जलमुष्णमिति वत् . आत्मासाधारणधर्मज्ञानस्फुरणेऽपि तस्यासाधारणत्वाज्ज्ञानात्

४ भावप्रकाशिका ४

पराकृता, मामेभ्यः परमव्ययमित्यत्रेतीति च्छेदः । नन्वपरोक्षस्य देहात्मभ्रमस्य
शास्त्रजन्यज्ञानेन बाधः किं न स्यादितिशङ्कां सादृश्यादिरूपभ्रमहेत्वभावात् कथं
देहात्मभ्रम इति शङ्काश्च परिहरन् देहात्मभ्रममुपपादयति (देहात्मभ्रमश्च संसर्ग-
कृत इति) यथा जलमुष्णमिति प्रत्यक्षं तेजोद्रव्यसम्पर्कादोपसादित्यात् शङ्कित-
सोप सज्जलस्य शैत्यस्वभावात्प्रादुर्भावेण बाध्यते तद्वदिति भावः । नचैवं ब्रह्म-
प्रपञ्चयोरपि उपादानोपादेयभावेन परस्परसंसृष्टतया ब्रह्मगतसत्त्वप्रतीतिः प्रपञ्चे

इत्याह 'ज्ञानस्वरूपमखिलम्' इति । ये पुनर्बुद्धिमन्तो ज्ञानस्वरूपात्मविदः सर्वस्य भगवदात्मकत्वानुभवसाधनयोगयोग्यपरिशुद्धमनसश्च, ते देवमनुष्यादिप्रकृतिपरिणामविशेषशरीररूपमिदमखिलं जगच्छरीरातिरि-

* अतप्रकाशिका *

अमोपपत्तिः । चतुर्थं व्याचष्टे (ये पुनरिति) विज्ञानं चाविज्ञानं चेति विज्ञानशब्दस्यात्मवाचित्वात् ज्ञानस्वरूपात्मविद इत्युक्तम् । अनुद्धय इति पूर्वश्लोकोक्तार्थप्रतियोगित्वेन ज्ञानविद इत्युक्तमिति स्मारयति (बुद्धिमन्त इति) अयोगिन इत्यस्य प्रतियोगित्वेन शुद्धचेतस इत्युक्तमिति सूचयति (योगयोग्यपरिशुद्धमनस इति) योगयोग्यत्वे हेतुः परिशुद्धत्वम्, मनसा तु विशुद्धेन हि भगवत्साक्षात्काररूपोपासननिष्पत्तिः भ्रूयते, मनोविशुद्धिश्च कर्मयोगेन. योगेन योग्यतापरिशुद्धिरिति वाऽर्थः । पूर्वश्लोके अखिलजगच्छब्देन चेतनरूपं जगद्विवक्षितम् । अस्मिन् श्लोके अखिलजगच्छब्देन अचिद्रूपं जगद्विवक्षितम् । कृत्स्नापारमार्थ्यं विवक्षितमिति पक्षे प्रथम-

५ भावप्रकाशिका ५

किं न स्यादिति वाच्यम्, ब्रह्मसंसर्गस्यैव दोषत्वेऽद्वैतशास्त्रमसदेवाप्रमाणमेव अन्यावहारिकमेव सत्त्वेन प्रमाणत्वेन व्यावहारिकत्वेन च गृह्यत इति शङ्कितदोषतया तदपि न बाधकं स्यात् । किञ्च प्रपञ्चस्य सत्त्वाभावे ब्रह्मसंसर्गस्याप्यसम्भवेन तस्य दोषत्वाभावादित्यन्यत्र विस्तरः । अनुभवसाधनयोगयोग्येति भाष्यम् ; अनुभवसाधने ध्यानयोगे योग्यानि परिशुद्धानि मनांसि येषां ते तथोक्ताः, योग्यतायाञ्च परिशुद्धिः हेतुः, परिशुद्धौ च कर्मयोगो हेतुरित्येवम्परतया व्याख्याय योगयोग्येत्यत्र तृतीयातत्पुरुषो विवक्षितः । योगशब्दश्च कर्मयोगपरः, योग्यतापरिशुद्धयोश्च भेदाभावात् । पूर्ववत्तयोर्हेतुहेतुमद्भावश्च न विवक्षितः । योग्यपरिशुद्धेतिव्यपदेशश्च घटजननयोर्म्यदृढदण्डेतिवदुपपन्न इत्यभिप्रेयलाह (योगेन योग्यतापरिशुद्धिरिति वाऽर्थ इति) (अखिलजगच्छब्देनाचिद्रूपं जगद्विवक्षितमिति) अत्र केचित्, — पूर्वश्लोक इव चिद्रूपजगद्विवक्षायामपि न दोषः । चिद्रूपं जगत् ज्ञानात्मकं पश्यतीत्युक्तेऽपि दोषाभावात् । यद्वा पूर्वश्लोकेऽपि जगच्छब्दोऽचित्तर

तज्ज्ञानस्वरूपात्मकं त्वच्छरीरञ्च पश्यन्तीत्याह 'ये तु ज्ञानविदः' इति । अन्यथा श्लोकानां पौनरुक्त्यम्, पदानां लक्षणा, अर्थविरोधः, प्रकरणविरोधः, शास्त्रतात्पर्यविरोधश्च ॥

—(प्रकाशयित्वा प्रकराद्वैतविवेकः)—

“तस्यात्मपरदेहेषु सतोऽप्येकमयम्” इत्यत्र सर्वेष्व्वा-

* श्रुतप्रकाशिका *

श्लोकसहितदूषणगनुक्तदूषणेन सह विस्तरेण सर्वश्लोकसाधारणमाह (अन्यथेति) स्नान्यभ्रमो देहात्मभ्रमश्चेति विभागाभावे पौनरुक्त्यमित्यर्थः । लक्षणा परमेश्वर जगतःपते-तव-माहिमा-त्वमित्यादिशब्दानां लक्षणा । त्वंशब्दो हि स्वाभिमुखत्वाहमन्तर्वाची, अतस्तस्य लाक्षणिकत्वम् । अर्थविरोधः—प्रत्यक्षादिभिरनाध्यत्वेन सिध्यतोऽसत्यत्वे प्रमाणविरोधः तिरोधानानुपपत्त्यादिस्पर्कविरोधः उभयलिङ्गत्वविरोधश्च । प्रकरणविरोधः—स्तुतिविरोधः “रोमान्तरस्या मुनयः स्तुवन्ती”ति हि प्रकृतम्. स्तोत्रायामद्वैतज्ञानवच्चे स्तुत्यनुपपत्तिरभावे च नितराम् । शास्त्रतात्पर्यविरोधः—उपक्रमोपसंहारावान्तरप्रकरणोपक्रमोपसंहारादिविरोधः ॥

अथादिभिरतच्चतुःश्लोकीं परस्परव्यवहितां व्याचष्टे (तस्येत्यादिना) ब्रह्माद्वैतं

ध भावप्रकाशिका ध

एव, तत्तत्कार्थस्वरूपं जगद्देवमनुष्यादिरूपं ज्ञानस्वरूपमात्मस्वरूपं पश्यन्तः देहात्मभ्रमवन्त इत्यर्थः । ततश्च जगच्छब्दद्वयस्यापि न वैरूप्यमित्यपि वदन्ति (प्रथमश्लोकसंक्षिप्तदूषणमित्यादि) अयमर्थः,—प्रथमश्लोके संक्षिप्तं तच्छ्लोकमात्रविषयतयोक्तमनुक्तदूषणैस्सह पौनरुक्त्यार्थविरोधशास्त्रतात्पर्यविरोधैस्सह विस्तरेण सर्वश्लोकसाधारणतया आह्वेत्यर्थः । सर्वश्लोकसाधारणमित्येतत् विस्तरशब्दविवरणम् । ननु संक्षेपविस्तरशब्दयोर्दूषणस्वरूपसंक्षेपविस्तरपरत्वम्, दूषणस्वरूपं हि प्रथमश्लोके त्वमित्यादिपदानां लक्षणा, महाबराहस्य स्तुतिप्रकरणविरोध इति विस्तरेणोक्तम्, उत्तरत्र तु पदानां लक्षणा, प्रकरणविरोध इति संक्षेपेण, अतो यथोक्त एवार्थः । (अत्रान्तरप्रकरणेति) अत्रान्तरप्रकरणोपक्रमोपसंहारादिविरोधइत्यर्थः ॥

• अतप्रकाशिका •

जीवाद्वैतधेत्यद्वैतं द्विविधं शास्त्रप्रतिपाद्यम् । तत्र ब्रह्माद्वैतं प्रकाशयित्वम् । जीवाद्वैतं प्रकाराद्वैतम् । कोऽत्र नियामकः ? इति चेत् ; उच्यते, — ब्रह्मप्रकरणेषु सामानाधिकर-
ण्येन ब्रह्माद्वैतप्रतिपादनात् सामानाधिकरण्यस्य च प्रकारभेदविशिष्टप्रकार्यैकत्वपर-
त्वात् “ एकः सन् बहुधा विचार ” इति प्रकारबहुत्वस्य कण्ठोक्तत्वाद्वैक्य-
विधिशेषस्य ‘नेह नानास्ती’त्यादिभेदनिषेधस्य विहितैक्यविरोधिभेदविषयत्वात्सा-
मान्यनिषेधस्य च विहितव्यतिरिक्तविषयत्वेन प्रकारबहुत्वनिषेधपरत्वात् “न
तत्समश्चाम्यधिकश्च दृश्यते” इति ब्रह्मतुल्यप्रकार्यन्तरनिषेधकण्ठोक्त्या च प्रकाश-
यित्वमेव ब्रह्माद्वैतम् । जीवात्मबहुत्वस्य अतिसिद्धत्वादन्वयाद् बहुमुक्तव्यवस्थानुप-
पत्तेरुपदेशानुपपत्तेः सुखादिव्यवस्थानुपपत्तेः “पुमान्न देवो न नरो न पशुर्न
च पादपः । चतुर्विधोऽपि भेदोऽयं स्थित्याज्ञाननिबन्धनः ॥” “देवादिभेदेऽप्यध्वस्तो”
इत्यादिभिर्भेदविशेषनिषेधस्य कण्ठोक्तत्वान्मुक्तानां साम्यवचनात् “अहं स्वं
च तथाऽन्ये च” ‘तत्र त्वमहमप्यत्र’ ‘तन्मनस्समतालम्बि’ इत्यादिप्रकरणिकवच-
नानुरोधादेको ब्रीहिरिति वदेकशब्दस्यैकजातीयपरस्वोपपत्तेर्वक्ष्यमाणरलोकस्य शब्द-
स्वभावाच्च जीवाद्वैतं प्रकाराद्वैतमेव । “नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानामेको बहूनां
यो विदधाति कामान्” इत्यस्य वाक्यस्य कामविधानपरत्वाच्च नित्यत्वबहुत्वयो-
स्तात्पर्यमस्ति । अस्ति चेद्वाक्यभेदप्रसङ्गादिति चेत्, न ; “यदाभ्येयोऽष्टाकपालः”
इत्यत्र अष्टाकपालत्वविशिष्टाभ्येयपुरोडाशविधिवद्विशिष्टविधिपरत्वाद्वाक्यस्य, नित्य-
बहुचेतनविशिष्टकामप्रदानविधिपरं हीदं प्रतीयते, अनित्यानामल्पानां कामप्रदाना-
दपि नित्यानां बहूनां कामप्रदाने कथिते हि कामप्रदानस्यातिशयो भवति ।
जीवबहुत्वस्य लोकसिद्धत्वाच्च तत्र शास्त्रात्पर्यम् । अप्राप्तं हि शास्त्रमर्थवदिति
चेत् ; संसृष्टस्य हि बहुत्वप्रतीतिर्लोकसिद्धा, परियुद्धात्मस्वरूपबहुत्वस्य लोक-

• भावप्रकाशिका •

(वक्ष्यमाणश्लोकस्येति) ‘यद्यन्योऽस्ति परः कोपि’ इति श्लोकस्यान्यपर-
शब्दस्वभावाच्चेत्यर्थः । (प्रकाराद्वैतमेवेति) एकप्रकारत्वमित्यर्थः । (पुरोडाश-
विधिवदिति) अष्टाकपालपुरोडाशद्रव्यकाग्निदेवताक्यागवदित्यर्थः । पौर्णमास-
भिकरणे आग्नेयस्याष्टाकपालपुरोडाशस्य विधेः प्रत्याख्यातत्वादिति द्रष्टव्यम् ।

त्मसु ज्ञानैकाकारतया समानेषु सत्सु देवमनुष्यादिप्र-
कृतिपरिणामविशेषरूपपिण्डसंसर्गकृतमात्मसु देवाद्या-

* श्रुतप्रकाशिका *

सिद्धत्वाभावात्तत्र हि शास्त्रतात्पर्यं सम्भवति, औपाधिकाकारस्थानित्यत्वाजि-
ष्कृष्टस्वरूपस्य नित्यत्वान्नित्यत्वसमानाधिकरणबहुत्वे ऽभिहिते परिशुद्धात्मस्वरूप-
बहुत्वं युक्तं भवति, उपदेशो ऽपि न सम्भवति, गुरुर्मान्तश्चेन्नोपदेशः, अमान्तश्चेद्द्वैत-
प्रतीत्यभावाच्चित्तराम् । द्वैतप्रतीतावपि दर्पणस्य स्वात्मनः प्रतिबिम्बं प्रति
विवक्षितस्य नोपदेशः सम्भवतीति । सुखदुःखादिन्यवस्थया चात्मभेदसिद्धिः ।
ननु सुखदुःखव्यवस्था नाम किं सुखदुःखव्यक्तिबहुत्वम् ? उत तदाश्रयबहुत्वम् ? एक-
स्वैवानेकसुखदुःखव्यक्तिदर्शनात्सुखादिस्वरूपबहुत्वं नात्मैक्यविरोधीति न व्यवस्था ।
आश्रयभेदश्चेत्साध्याविशिष्टो हेतुरिति चेन्न, त्वदुक्तोभयप्रकारविलक्षणत्वाद्यव-
स्थायाः, सम्प्रतियत्नैकाश्रयेषु सुखदुःखादिषु प्रतिसन्धानं दृष्टम्, प्रतिबन्धकाभावे
सत्येकाश्रयत्वेन सुखदुःखप्रतिसन्धानाभावो व्यवस्येति परिहारः । एकमयमित्यत्र
मयद् स्वार्थिकः । यद्वा एकशब्दो भावप्रधानः, ऐक्यम् तत्प्रचुरमेकमयम्.
शुद्धावस्थस्यात्मनो ऐक्यप्राचुर्यं, न तु संसृष्टस्य, तस्य बुद्धिसुखदुःखाद्यान्तरभेदेन
देवत्वादिबाह्यभेदेन चैक्यप्राचुर्याभावात् । एकशब्दः समानवाची 'एको ब्रीहिः सुनि-
प्यन्नः सुपुष्टं कुरुते प्रजाः' इत्यादिषु तथा प्रयोगदर्शनात् । देवमनुष्यादिप्रकृति-
परिणामविशेषरूपेत्यनेन "दुःखाज्ञानमला घर्माः प्रकृतेस्ते न चात्मनः, 'पुमान् देवो

५ भावप्रकाशिका ५

(प्रतिबन्धकाभावे सतीति) सुखादिप्रतिसन्धानप्रतिबन्धकाभावे सत्यपि सुखादि-
प्रतिसन्धानाभावोव्यवस्येत्यर्थः । (मयद्स्वार्थिक इति) तस्यात्मपरवेहेद्विजि-
श्लोकस्यायमर्थः, — सतोपीति पृष्ठीचानादर इति अनादराधिकभावलक्षणे चोत्प्रे
पृष्ठी, आत्मपरवेहेषु सत्तामनादृत्य एकमयं समानमेकरूपविज्ञानलक्षणमात्म-
स्वरूपमेव परमार्थो भवतीत्यर्थः । श्रीविष्णुचित्तार्थस्तु सतोपि ज्ञानमिति व्यति-
रेकनिर्देशस्वरसाज्ज्ञानशब्दो धर्मभूतज्ञानपरतया व्याख्यातः, मयद्स्वार्थिकत्वस्था-
स्वरसत्तादाह (यद्वा एकशब्दो भावप्रधान इति) (ऐकाग्र्यं दर्शितमिति)

कारेण द्वैतदर्शनमतथ्यमित्युच्यते । पिरडगतमात्म-
गतमपि द्वैतं न प्रतिषिध्यते । देवमनुष्यादिविविध-
विचित्रपिरडेषु वर्त्तमानं सर्वमात्मवस्तुसममित्यर्थः ।
यथोक्तं भगवता—^१ “शुनि चैव श्वपाके च पिरडिताः
समदर्शिनः”^२ “निर्दोषं हि समं ब्रह्म” इत्यादिषु ;

* श्रुतप्रकाशिका *

न नरो पशुर्न च पादपः । शरीराकृतिभेदस्तु भूपैते कर्मयोनयः ” इतिवचनयो-
रैकार्थ्यं दर्शितम् । “पिरडः पृथग्यतः पुंसः” इति प्राकरणिकवचनं स्मारयति
पिरडशब्दः, एकमयमित्यात्मन्येकत्वं विधाय भेदे निषिध्यमाने आत्मस्वरूपभेद
एव निषेध्यः स्यादिति चेत्, स्यादेवं यदि विधीयमानमेकत्वं व्यक्त्यैक्यं स्यात्तु
प्रकारैक्यम् ; अतो भेदनिषेधो वैजात्यनिषेध एवेति भावः । ‘द्वैतिनोऽतथ्यदर्शिनः’
इति सामान्येनोक्ते कथं देवादिद्वैतनिषेध इत्युच्यते इति चेत्, कथं सामान्येन
द्वैतनिषेधे प्रतीते आत्मद्वैतनिषेध इत्युच्यते ? न पिरडात्मनोर्भेदनिषेधः । पिरडा-
त्मनोर्भेदस्य प्रामाणिकत्वादिति चेत् ; आत्मभेदस्यापि प्रामाणिकत्वाच्च तद्वेद-
निषेधः, अपितु देवादिभेदनिषेध इति भावः । आत्मगतद्वैतमप्रतिषिद्धं चेत्
“आत्मा शुद्धोऽक्षरः शान्तः” ‘विज्ञानं यज्ञं तनुते’ इत्येकवचनं नोपपद्यते,
जातावेकवचनं चेद्देहशब्देऽप्येकवचनं स्यादिति शङ्का च देवमनुष्यादिपदेन परिहृता ।
देवादिष्ववान्तरभेदविवक्षया विविधशब्दः, तत्राप्यनेकविधस्त्वविवक्षया विचित्र-
शब्दः, आत्मसु जात्येकत्वादेकवचनं पिरडेऽप्यवान्तरजातिबहुत्वाद्बहुवचन-
मित्यभिप्रायः । साम्ये प्रमाणमाह (यथोक्तमिति) बहुत्वस्य विहितत्वात्साम्य-

४ भावप्रकाशिका ४

वचनयोरविरोधः प्रदर्शित इत्यर्थः । अविरोधप्रदर्शनप्रकारश्च प्रत्यस्तमितभेदमिति-
श्लोकभाष्यव्याख्यायां ग्रन्थकृता कृतो द्रष्टव्यः (एकवचनं नोपपद्यत इति) इद-
मुपलक्ष्यम्, सतोऽप्येकमयमित्येकवचनं नोपपद्यत इति द्रष्टव्यम् । (देहशब्दे-
प्येकवचनं स्यादिति) सतश्च ‘तस्यात्मपरदेहेषु’ इतिबहुवचनं नोपपद्यत इति

‘तस्यात्मपरदेहेषु सतोऽपि’ इति देहातिरिक्ते वस्तुनिः
 स्वपरविभागस्योक्तत्वात् । “यद्यन्योऽस्ति परः कोऽपि”
 इत्यत्रापि नात्मैक्यं प्रतीयते ; यदि मत्तः परः कोऽप्यन्य
 इत्येकस्मिन्नर्थे परशब्दान्यशब्दयोः प्रयोगायोगात् तत्र
 परशब्दस्वव्यतिरिक्तात्मवचनः, अन्यशब्दस्तस्यापि

* श्रुतप्रकाशिका *

प्रतिपादनाच्चात्मव्यक्तिभेदनिषेधोऽनुपपन्न इत्यर्थः । हेतुन्तरं चाह (तसेति) अन्यथा-
 र्थरभेदेतच्छ्लोकस्यपदानां व्याघातः स्यादित्यर्थः । (उक्तत्वादिति) सममित्यर्थ
 इत्यन्वयः । एकवचनोक्तौ हि जातावेकवचनमिति निर्वाहः, अन्यनिषेधपरस्य
 वचनस्यान्यथानिर्वाहायोगादात्मैकत्वसिद्धिरिति शङ्कायां यद्यन्योऽस्तीत्यादिरलो-
 कस्यार्थमाह (यदीति) एकस्मिन्नर्थे द्वौ द्वौ शब्दौ प्रयुक्तौ स्यान्वये, तेषामन्य-
 तरशब्दस्याकारपरस्थानात्मभेदनिषेध इति परिह्रियते । तत्र द्वयोः शब्दयोः
 कोऽर्थ इत्यत्राह (तत्रेति) परशब्देन धर्मिणमनूय तस्य शब्दान्तरोपस्थापि-
 ताकारान्तरान्वयो निषिध्यत इत्यर्थः । एषोऽहमयश्चान्य इति वक्तुमशक्यत्वं
 कथम् ? प्रत्यक्तुपराक्ते भेदकथमौ हि विधेते इति चेन्नैवम्, प्रत्यक्तुपराक्तयोः
 स्वपरापेक्षया सर्वात्मनां साधारणतया व्यावर्तकत्वाभावात् । पूर्वं देशादिष्वन्यतमोऽय-
 मित्यभिप्रायेण तद्विशेषबुभुत्सया हि सौवीरराजेनादिमरतः पृष्टः, अतो देवाणा-

५ भावप्रकाशिका ५

भावः । (स्यान्वय इति) अन्यः पर इत्येकं स्यान्वयम्, एषोऽहमिति द्विती-
 यम्, अयश्चान्य इति तृतीयम्, नन्वहन्वत्तदन्यत्वाभ्यां वैषम्यं वक्तुं शक्यम्,
 नचाहं स्वमपि परमात्मन्यास्त इति वाच्यम्,—तथासति अहं ब्रह्मास्मीत्यादीना-
 महमर्थब्रह्माभेदप्रत्यायकानां जीवब्रह्माभेदप्रत्यायकत्वशङ्काया एवाभावेन तत्परिहा-
 राय यत्नो न कर्तव्यस्स्यात् । अहंशब्दस्य आत्मशब्दापरपर्यायतया आत्मत्वजाते-
 स्सकलजीवपरमात्मसाधारणतया अहंस्वमादीनामात्मत्वमात्रप्रवृत्तिनिमित्तकत्वेन
 “तत्त्वमसि” अहं ब्रह्मास्मि” इत्यादिवाक्यानां ब्रह्मण आत्मत्वजात्याश्रयत्व-
 प्रतिपादकत्वेन विरोधाप्रसङ्गेस्तत्रिराकरणाय यत्नोपि विफलस्स्यादित्यस्वरसादाह

ज्ञानैकाकारत्वादन्याकारत्वप्रतिषेधार्थः । एतदुक्तं
भवति,— यदि मद्भवतिरिक्तः कोऽप्यात्मा मदाकार-
भूतज्ञानाकारादन्याकारोऽस्ति, तदाऽहमेवमाकारः,
अयञ्चान्यादृशाकार इति शक्यते व्यपदेष्टुम् । न
चैवमस्ति; सर्वेषां ज्ञानैकाकारत्वेन समानत्वादेवेति ।
“वेणुरन्ध्रविभेदेन” इत्यत्राप्याकारवैषम्यमात्मनां न

* श्रुतप्रकाशिका *

कारनिषेधपरा इमे शब्दा इति भावः । एवं पदार्थे सति श्लोकेन किमुक्तं भव-
तीति शङ्कायां वाक्यार्थं योजयति (एतदुक्तमिति) एष इतिशब्दस्यार्थमाह
(एवमाकार इति) अन्यशब्दार्थमाह (अन्यादृशाकार इति) आकारैक्यं
नाम आकाराणां सौसादृश्यमित्यभिप्रायेण एवमाकारः अन्यादृशाकार इत्युक्तम्,
अन्यथा स्वरूपमात्रप्रतिपत्तिरेकैव पदेन सिद्धेति पदान्तरवैयर्थ्यप्रसङ्गात्पदान्तरमाकार-
परमित्यर्थः । अस्वार्थस्य विपर्यये पर्यवसानमुत्तरलोकोक्तम्, सोऽनुग्राह्यः । तदर्थ-
माह (न चैवमिति) अयं हि स श्लोकः “यदा समस्तभूतेषु पुमानेको
व्यवस्थितः । तदा हि को भवान् सोऽहमित्येतद्विफलं वचः” इति । अत्रैकशब्द-
आकारैक्यपरः, स्वयम्प्रकाशत्वमित्यत्याणुस्वादिसर्वात्मसाधारणः, व्यावर्त्तकदेवाद्या-
कारस्तु नात्मन्यस्ति, व्यावर्त्तकभावात्तद्व्याचिशब्देन निर्देशोऽनुपपन्नः, प्रत्यक्षपराक्क-
परोक्षत्वापरोक्षत्वादीनि न व्यावर्त्तकानीति को भवानिति प्ररनस्तदतिरिक्ताकारा-
भिप्रायः, न हि भवानिति प्ररनः, भवच्छब्दो धर्मिमात्रपरः, किंशब्दो व्यावर्त्तक-
देवाद्याकारपरः, तस्मात्तदतिरिक्ताकारभावेन न तद्व्याचिशब्देन निर्देश उपपद्यत
इत्यर्थः । (ज्ञानैकाकारत्वेन समानत्वादेवेति) पूर्वोक्तादेवेति भावः । उक्त-
निर्वाहगोचरं दृष्टान्तमुखेनाद्वैतपरत्वेन परोक्तस्य श्लोकस्यार्थमाह (वेणुरन्ध्रेति)
स्वत एकाकाराणामुपाधिवशादवान्तरभेदसद्भावमात्रे दृष्टान्तोपन्यासः, अन्यथा सर्वथा

५ भावप्रकाशिका ५

(पूर्व देवादिष्विति) (अन्यादृशाकार इत्युक्तमिति) अयमेतदाकारः अय-
मन्याकार इति निर्देष्टव्ये अन्यादृशाकार इत्युक्तिराकारेण सुसदृशत्वमात्रमेव, न

स्वरूपकृतम्, अपि तु देवादिपिण्डप्रवेशकृतमित्युपदि-
श्यते ; नात्मैक्यम् । दृष्टान्ते चानेकरन्ध्रवर्तिनां
वाय्वंशानां न स्वरूपैक्यम् ; अपि त्वाकारसाम्यमेव ।
तेषां वायुत्वेनैकाकाराणां रन्ध्रभेदनिष्क्रमणकृतो हि
षड्जादिसंज्ञाभेदः, एवमात्मनां देवादिसंज्ञाभेदः । यथा
तैजसाप्यपार्थिवद्रव्यांशभूतानां पदार्थानां तत्तद्द्रव्य-

• भुतप्रकाशिका •

साधर्म्याभ्युपगमे हि आत्मनोऽचित्त्वाकारकार्यत्वादिकमपि स्यात्, तद्धि
अंशान्तरविरोधात् त्यज्यते, तथा दृष्टान्तगतमाकारान्तरमपीति भावः । तथा-
ऽसौ परमात्मन इत्युक्ते षड्जादि च संज्ञाभेदो माभूदित्यभिप्रायेणाह (एव-
मात्मनां देवादिसंज्ञाभेद इति) भेदषड्जादिसंज्ञिक इति पाठे सत्यपि भेदः षड्-
जादिसंज्ञाभेद इति व्याख्यातम्, दुरवगमषड्जादिरूपभेदप्रतिपत्तिसौकर्यस्य संज्ञा-
भेदाधीनत्वादिति भावः । दार्ष्टान्तिकेऽपि तथैव, दृष्टान्ते व्यक्तिबहुत्वं किम-
स्तीति शङ्कायां वाय्वंशानामनेकत्वं तर्केण साधयति (तैजसेति) स्पर्शवद्-
द्रव्यत्वादिति भावः । यत्र त्वाकारद्रष्टान्त उक्तः तत्राप्येकस्यात्मनो दृष्टान्तत्वेना-

॥ भावप्रकाशिका ॥

त्वैक्यगतीति द्योतयतीति भावः । (सर्वथा साधर्म्याभ्युपगमे हीति) एकत्वा-
अयत्वेनापि साम्याभ्युपगम इत्यर्थः । (भेदषड्जादिसंज्ञित इति पाठे सत्यपीति)
संज्ञाभेद इत्युक्ते यथा एकस्य घटस्य घटकलरादिसंज्ञाभेदः, एवं षड्जादिसंज्ञाभेद-
मात्रमेव, ननु संज्ञाभेदोऽस्तीति न मन्तव्यम्, संज्ञाभेदाधीनत्वात्संज्ञाभेदस्य तदधी-
नत्वात्ताच्छब्दमिति न्यायेन भाष्ये संज्ञाभेदशब्देन संज्ञाभेद एव उपचर्यत इति
भावः । ननु षड्जादिसंज्ञासम्बन्धग्रहः केनचिदितरव्यावर्तकाकारेण गृहीत एव
धर्मिणीति वक्तव्यम्, ततश्च संज्ञाभेदमन्तरेणापि भेदकाकारस्याभ्युपगन्तव्य-
त्वात्कर्म सदेकभेदत्वमिति चेत् ; सत्यम्, -संज्ञासम्बन्धो भेदप्रतीतो प्रायेण हेतु-
रित्यत्र तात्पर्यात् । (दार्ष्टान्तिकेपि तथैवेति) दृष्टान्ते भेदसिद्धेः दार्ष्टान्तिकेपि
तथैव भवत्वित्यर्थः (यत्र त्वाकारद्रष्टान्त इति) यथा एकस्याकारस्य कालभेदेन

त्वेनैक्यमेव ; न स्वरूपैक्यम् । तथा वायवीयानामंशाना-

* भूतप्रकाशिका *

काशमुक्त्वा आत्मान्तरे तथात्वमिति मन्तव्यम् । 'सितनीलादिभेदेन यथैकं दृश्यते नभः । आन्तर्दृष्टिभिरात्मैव तथैकस्सन् पृथक् पृथक्' इति नभसः सितनीलादिभेदः शरत्-
प्रावृत्सन्ध्यासमयेषु मेघोपरिलष्टस्य तस्य यथा क्रममावि तथैकस्यात्मनोऽपि देवा-
दिभेदः क्रममावीति । यद्वा तत्रापि प्रदेशभेदाङ्गीकारेण सर्वात्मनां दृष्टान्तः
स्यात्, आकाशस्य प्रदेशभेदान्भ्युपगमे घटादेर्विभुत्वमाकाशस्याख्यत्वं वा प्रसज्येत ।
किं घटादेः कृत्वाकाशेन सम्बन्धः ? उत प्रदेशभेदेन ? पूर्वसिन् पक्षे घटादेर्वि-
भुत्वमाकाशस्याख्यपरिमाणत्वं वा, द्वितीये प्रदेशभेदाङ्गीकार इति । वेदान्तिभि-
र्नभसो निरवयवत्ववादोऽयसिद्धान्तः, वेदान्तेषु तस्यांशभेदेन पञ्चीकरणोपदेश-
देकाशेन वायुत्वेन परिणामत्वादुत्पत्तिलयदर्शनाच्चेति ; अत एव "घटध्वंसे
घटाकाशो न भिन्नो नभसो यथा । ब्रह्मणा हेयविध्वंसे विष्णुवाक्येन तथा पुमान्"
इति शौनकवचनमपि नभसंशभेदाभिप्रायेण जीवस्य परस्मादात्मन औपाधिकवैषम्य-
विरहे दृष्टान्तसमर्पणपरं वेदितव्यम् । "यथाऽभिरमौ संक्षिप्तः समानत्वम-
नुज्जेत्" इति तत्रैव साम्यदृष्टान्ताभिधानात् । अथादिभरतनिगमनश्लोकमाह

५ भावप्रकाशिका ५

रूपभेदवत्त्वं तथा एकस्यैवात्मनः कालभेदेन देवादिभेदवत्त्वमिति एतावानेव इह
वक्तव्योऽर्थः, ततश्च कस्या व्यक्तेः पूर्वत्वं कस्या व्यक्तेः परत्वं कुत्र व्यक्तानुपदेशः
कुत्र वातिदेशः ? इत्यादिविचारे न सन्नद्धव्यमिति द्रष्टव्यम् । (वेदान्तिभिर्नभसो
निरवयवत्ववाद इति) अत्र निरवयवत्वेन वादो निरवयवत्ववादः, तस्य च कर्म
नभः, ततश्च 'उभयप्राप्तौ' इति नियमात्कर्तरि तृतीयासम्भवात् तृतीयाया नानुपप-
त्तिरिति द्रष्टव्या । (नभसंशभेदाभिप्रायेणेति) नचैवं जीवानामपि आकाशवत्प्र-
देशभेदमात्रत्वं स्यात्, तच्चात्मैक्यवादिनोपि सम्मतमेवेति वाच्यम्, सुखदुःखव्य-
वसायनन्यथासिद्धभेदग्राहकप्रमाणेन भेदसिद्धेरित्यत्र तात्पर्यम् । (तत्रैव साम्य-
दृष्टान्ताभिधानादिति) नच 'यथाभिरमौ संक्षिप्तस्समानत्वमनुज्जेत्' इत्यत्र
साम्यमात्रस्य प्रागपि सिद्धतया समानत्वमित्यस्य ऐक्यमेवार्थस्समाश्रयणीय इति
वाच्यम्, ऐक्यस्य बाधितत्वेन भेदकाकारविशेषग्राहणेन साम्यविशेषस्यैव तदर्थ-

मपि स्वरूपभेदोऽवर्जनीयः । 'सोऽहं स च त्वम्' इति सर्वात्मनां पूर्वोक्तं ज्ञानाकारत्वं तच्छब्देन परामृश्य तत्सामानाधिकरण्येनाहं त्वमित्यादीनामर्थानां ज्ञानमेवाकार इत्युपसंहरन् देवाद्याकारभेदेनात्मसु भेदमोहं परित्यजेत्याह, अन्यथा देहातिरिक्तात्मोपदेश्यस्वरूपे अहं त्वं

* श्रुतप्रकाशिका *

(सोऽहमिति) पूर्वोक्तम्— अध्यायचतुष्टयोक्तम् । स इतिपदस्य ज्ञानाकार-विशिष्टवस्तुवाचित्वेऽपि विशेषणांशे तात्पर्यं दर्शयितुं सर्वात्मनां ज्ञानाकारमिति विशेषणांशस्य निष्कृष्यनिर्देशः , अन्यथा तत्सामानाधिकरण्येनेत्यनन्तरोक्ति-विरोधात् । (ज्ञानमेवाकार इत्युपसंहरन्निति) सोऽहमित्यादिश्लोकानन्तरपूर्व-श्लोके “एकं समस्तं यदिहास्ति किञ्चित्तदच्युतो नास्ति परं ततोऽन्यत्” इत्यर्हेन सर्वात्मनां भगवच्छरीरत्वस्योक्तत्वात् सोऽहमित्यादिश्लोकस्य भगवदात्मकत्वनिगमनपरत्वशङ्का स्यात् . तच्चायुक्तम् ; प्रकरणस्य शरीरात्मविवेकपरत्वाच्च-निगमनस्य चापेक्षितत्वाच्चनिगमनपरश्लोकान्तराभावादपेक्षितविधेरनपेक्षितविधानायोगाच्च, आत्मनां देहव्यावर्तकैकाकारत्वनिगमनपरोऽयं श्लोक इत्यभिप्रायः । त्यज भेदमोहमित्यंशस्यार्थमाह (देवाद्याकारभेदेनात्मसु भेदमोहं परित्यजेति) देवादिशब्दो भेदशब्दविवरणरूपः , देहगतदेवत्वाद्याकारभेद आत्मनि भेदमोह-हेतुः, तं भेदमोहं परित्यजेत्यर्थः । कृत्स्नभेदनिषेधपरत्वेऽनिष्टमाह (अन्यथेति) नच अहं त्वमादिशब्दा देहपराः , नहि तच्छब्देनात्मानं परामृश्य तेनात्मना देहानामैक्यमुपदिश्यते , नाप्यन्तःकरणपराः , नष्टान्तःकरणानां परमात्मनैक्यं परस्परैक्यं वोपदिश्यते , नापि देहविशिष्टान्तःकरणपराः , न हि देहविशिष्टाना-

५ भावप्रकाशिका ५

त्वात् (अध्यायचतुष्टयोक्तमिति) द्वितीयांशत्रयोदशाध्यायप्रभृत्यध्यायचतुष्टये-नोक्तमित्यर्थः । (अन्यथा तत्सामानाधिकरण्येनेत्यनन्तरोक्तिविरोधादिति) अन्यथा ज्ञानाकारमात्रपरामर्शित्व इत्यर्थः । (तं भेदमोहमिति) देवाद्याकार-हेतुकं भेदमोहमित्यर्थः । नन्वात्मस्वरूपमित्यस्यैवोपलक्ष्यवाचित्तया सर्वमेतदात्म-

सर्वमेतदात्मस्वरूपमिति भेदनिर्देशो न घटते । अहं
त्वमादिशब्दानामुपलक्ष्येण सर्वमेतदात्मस्वरूपमित्यनेन

* श्रुतप्रकाशिका *

मन्तःकरणानामैक्यमुपदिश्यते ; अतोऽहंत्वमादिशब्दा देहातिरिक्तात्मपरा इत्य-
भिप्रायेण देहातिरिक्तैस्तुक्तम् । अहंत्वमादिपदानामुपलक्षणत्वादुपलक्ष्ये वस्तुनि
न भेद इत्याशङ्क्य परिहरति (अहमिति) अहंत्वमादीत्यादिशब्देन सर्वशब्दो
विवक्षितः । उपलक्ष्येणेत्यौपचारिकनिर्देशः, उपलक्ष्यवाचिपदेनेत्यर्थः । (सर्व-
मेतदात्मस्वरूपमित्यनेनेति) अहं त्वं सर्वमिति त्रयाणामपि पदानामात्मस्वरूपशब्देन
सामानाधिकरण्यं फलितम्, तेष्वन्यतमेनाहंत्वमर्थसजातीयार्थवाचिना सर्वमेत-
दितिपदेनात्मस्वरूपशब्दस्य सामानाधिकरण्यनिर्देशादिति ज्ञापनार्थं सर्वमेतदात्म-
स्वरूपमित्युपादानं कृतं भाष्ये, श्लोके सर्वमेतदात्मस्वरूपमिति प्रदर्शनार्थमुक्तम् ; अतो-
ऽहंत्वमादिशब्दानामुपलक्ष्यवाचकभिमतात्मस्वरूपशब्देन सामानाधिकरण्यादहं-
त्वमादिशब्दवाच्यानामर्थानामुपलक्षणत्वमसङ्गतम्, नहि चन्द्रः शाला सारसः
केदार इत्युपलक्षणोपलक्ष्यवाचिशब्दानां सामानाधिकरण्यं मुख्यतया दृष्टमित्यर्थः ।
लक्षणयाऽस्त्विति चेन्नक्षणेव दोष इति भावः । यद्वा अनेनेतिपदमुपलक्ष्यविशे-

५ भावप्रकाशिका ५

स्वरूपमिति सर्वशब्दस्योपादानं भाष्ये किमर्थमित्याशङ्क्याह (अहं त्वं सर्वमिति
त्रयाणामपि पदानामित्यादिना) आत्मस्वरूपपदस्य श्लोके सर्वशब्दमात्रेण सामा-
नाधिकरण्यं दृश्यते तत्कथमहंत्वशब्दयोरान्तरात्मस्वरूपपदसामानाधिकरण्यमित्या-
शङ्क्यामाह (अहंत्वमर्थसजातीयेति) अहंत्वमर्थसजातीयार्थवाचिसर्वशब्दस्यात्म-
स्वरूपशब्देन सामानाधिकरण्यदर्शनादहंत्वशब्दयोरपि तत्सामानाधिकरण्यं फलि-
तमिति ज्ञापनार्थं सर्वमेतदात्मस्वरूपमिति सर्वशब्दस्यापि सहोपादानं कृतं भाष्य-
इति भावः । अत्र सर्वशब्दस्याहंत्वमर्थवचनसामर्थ्यं सत्यपि गोबलीवर्धन्यायम-
भिप्रेत्यहंत्वमर्थसजातीयवाचित्त्वोक्तिरितिद्विष्टव्यम् । इदञ्चोपलक्षणं परमते 'सोऽहं
स च त्वमित्यत्रापि स इत्यस्यात्मस्वरूपपरामर्शितया उपलक्ष्यसामानाधिकरण्यस्य
परेणाभ्युपेतत्वादितिद्विष्टव्यम् । (लक्षणयाऽस्त्विति चेदिति) अहंत्वमादिशब्दाना-

* श्रुतप्रकाशिका *

यणम्, सर्वमेतदात्मस्वरूपमित्यात्मशब्दनिर्दिष्टेनानेनोपलक्ष्येणाहंत्वमादिशब्दानां सामानाधिकरण्यादुपलक्ष्यत्वमसङ्गतमित्यर्थः । अस्यां योजनायामहंत्वमादिसजातीयार्थवाचिसर्वपदसामानाधिकरण्यनिर्देशस्य हेतुत्वमर्थसिद्धम्, यद्यहंत्वमादिशब्दा उपलक्ष्यपर्यन्तवृत्तयः तदानीमेवमर्थतया उपलक्ष्यवाचिना आत्मस्वरूपमिति पदेन स इति पृथक् सामानाधिकरण्यदर्शनादुपलक्ष्यवाचकाहंत्वमादिसामानाधिकरण्यवैयर्थ्यमिति । अहंशब्दस्यापेक्षिकप्रत्यक्तं प्रवृत्तिनिमित्तम्, त्वंशब्दस्य च चेतनत्वे सत्यभिमुखत्वम्, आत्मशब्दस्य च व्यापनक्षमत्वम्, स इतिपदस्य प्रकृतज्ञानाकारः । ननु “स च सर्वमेतदात्मस्वरूपमित्यत्र कथमात्मस्वरूपविशेषणस्य तच्छब्दस्य पुँल्लिङ्गत्वम् ? उच्यते “आत्मा शुद्धोऽक्षरः शान्तः” इत्यादिषु परज्ञानमयत्वेन

ध भावप्रकाशिका ध

गन्तःकरणविशिष्टात्मवाचिनां विशेष्यस्वरूपमात्रे लक्षणा, यथा घटाकाश एव महाकाश इत्यत्रेतिभावः । प्रक्रमस्योपलक्ष्यपदस्य उपलक्ष्यवाचिशब्दलक्षकत्वापेक्षयोपसंहारगतस्यात्मस्वरूपमित्यनेनेत्यस्यात्मस्वरूपमित्युक्तेनार्थेनेत्यर्थपरत्वं युक्तमित्यन्यथा व्याचष्टे (यद्वा अनेनेतिपदमुपलक्ष्यविशेषणमिति) ननु उपलक्ष्यवाचिपदमिति विशेषणभावः । नन्वस्यां योजनायां सर्वमेतादत्मस्वरूपमित्यस्य स्थूलनिर्देशप्रदर्शनोपक्षीणत्वात् अहंत्वंशब्दसामानाधिकरण्यहेतोस्सर्वशब्दसामानाधिकरण्यस्यानुक्तेरित्याशङ्क्याह (अस्यां योजनायामिति) यद्यपि पूर्वयोजनायागपि सर्वशब्दसामानाधिकरण्यप्रदर्शनमर्थसिद्धमेव, तथापि शब्दपरत्वे सर्वमेतदात्मस्वरूपमिति एतत्सर्वशब्दसामानाधिकरण्यप्रदर्शनपरं भवेत् । द्वितीययोजनायान्तु उपलक्ष्यनिर्देशस्थलप्रदर्शनमात्रपरमिति वैयम्यात् । द्वितीययोजनायामहंत्वादिशब्दानामित्यत्र अहंत्वमादयश्शब्दा येषां त इति व्युत्पत्त्या अर्थपरत्वं द्रष्टव्यम्, शब्दस्यार्थसामानाधिकरण्यासम्भवात् । ननु उपलक्ष्यत्वेपि सामानाधिकरण्यं घटाकाशो महाकाशः शास्त्राग्रे चन्द्रमा इत्यादिषु दृष्टमित्याशङ्क्याह (यद्यहंत्वमादिशब्दा इति) तथापि स आत्मस्वरूपमित्यनेनैव सामानाधिकरण्यस्य सिद्धत्वादाहंत्वमादिसामानाधिकरण्यं व्यर्थमित्यर्थः । सिद्धान्ते अहमादिशब्दानां प्रयोजनमाह (अहंशब्दस्यापेक्षिकेति) प्रत्यक्षमात्रस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वे

सामानाधिकरण्यादुपलक्षणत्वमपि न सङ्गच्छते । सोऽपि यथोपदेशमकरोदित्याह “तत्याज भेदं परमार्थः दृष्टिः” इति । कुतश्चैव निर्णय इति चेत्, देहात्मविवेकविषयत्वादुपदेशस्य; तच्च “पिरडः पृथग् यतः पुंसः शिरःपाण्यादिलक्षणः” इति प्रक्रमात् । “विभेदजनके ज्ञाने” इति च नात्मस्वरूपैक्यपरम् । नापि जीवपरयोः ।

• श्रुतप्रकाशिका •

प्रकृत आत्मा हि तच्छब्देन परामृश्यते, अतो न विरोध इति । अचिसंसृष्टं देवानिरूपेण प्रतीयमानं सर्वमेतदात्मस्वरूपं ज्ञानैकाकारः स आत्मेत्यर्थः । चतुर्थपादं व्याचष्टे (सोपीति) न जीवब्रह्माद्वैतपरमिदं प्रकरणम्, न चात्मस्वरूपबहुत्वनिषेधपरम्, प्रकरैक्यपरमिति कथं ज्ञायत इत्यभिप्रायेणाह (कुतः स्येति) परिहरति (देहात्मेति) तदपि कुत इत्यत्राह (तच्चेति) देहात्मविवेकपरत्वोपपादनेन जीवपरैक्यपरत्वात्मबहुत्वनिषेधपरत्वं च दत्तोत्तरमेव । अथ शास्त्रोपसंहारगतस्य विभेदजनक इत्यादिश्लोकस्यार्थं वक्ष्यन् अर्थान्तरपरत्वं व्युदस्यति (विभेदेत्यादिना) प्रथमं किमात्मस्वरूपैक्यपरम् ? उत जीवपरैक्यपरम् ? इति विकल्प्य दूष्यते, अत्र चशब्दाभावादात्मब्रह्मशब्दयोः सामानाधिकरण्यं सम्भावितम्, तथासति ब्रह्मशब्दः शुद्धावस्वपरः स्यात्, एवं शुद्धावस्वाजीवस्य भेदो नास्तीति जीवस्वरूपैक्यमुक्तं स्यात् । अतः शङ्कास्पदीभूतमात्मैक्यपरत्वं

५ भावप्रकाशिका ५

सर्वेषां स्वात्मनां स्वात्मानं प्रति प्रत्यक्षात्परमात्मन्यप्यहंशब्दप्रयोगप्रसङ्ग इत्याशङ्क्य प्रत्यक्तत्त्वस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वेऽपि स्वतन्त्रशब्दोच्चारयितृत्वमुपाधिरित्यभिप्रेत्याह आपेक्षिकेति । (प्रकृतेति) द्वितीयांशत्रयोदशाध्यायमारभ्य प्रस्तुतत्वादित्यर्थः । अयमस्य श्लोकस्यार्थः,—अहमपि ज्ञानैकाकारस्त आत्मा त्वमपि तादृशः सर्वमेतदात्मस्वरूपमपि ज्ञानैकाकारम्, अत आत्मसु देवाद्याकारेण भेदमोहं परित्यजेति (प्रथमं किमात्मस्वरूपैक्यपरमिति) मुक्तपरैक्यं पश्चादुपविष्यत

आत्मस्वरूपैक्यमुक्करीत्या निपिद्धम् । जीवपरयोरपि
स्वरूपैक्यं देहात्मनोरिव न सम्भवति । तथा च श्रुतिः
“ द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिपस्व-

* श्रुतप्रकाशिका *

दूषयति (आत्मेति) उक्करीत्या—श्रुतिस्मृत्यर्थापत्तिलौकिकार्थापत्त्यादिभिरित्यर्थः ।
द्वितीयं पक्षं दूषति (जीवेति) (देहात्मनोरिवेति) विरुद्धधर्मत्वादित्यर्थः ।
प्रत्यक्षपराक्त्वजडत्वाजडत्वनित्यत्वपरिणामित्वादिभिर्विरुद्धधर्मैर्यथा देहात्मनोर्भेदस्तथा
जीवपरयोरपि हेयार्हत्वोभयलिङ्गत्वनियाम्यत्वनियन्तृत्वादिविरुद्धधर्मैरेक्यं हि
नोपपद्यते । विरुद्धधर्मत्वे प्रमाणमाह (तथाचेति) तथा—विरुद्धधर्मत्व इत्यर्थः । चो ह्यर्थः
हेतुवाची । वक्ष्यमाणहेतूनां पञ्चमी प्रयुक्ता तत्त्वानीयोऽयं चशब्दः । समानं
वृक्षम्—शरीरम्, पिप्पलम्—कर्मफलम्, अभिचाकरीति—स्वयमनभत्वादाशयितु-
त्वाच्च भृशं भावीत्यर्थः ॥

(द्वासुपर्णैतिध्रुवार्थविचारः ॥)

ननु कथमस्य मन्त्रस्य जीवपरमात्मभेदपरत्वम् ? अन्तःकरणजीवपरो ह्ययं
मन्त्रः, पैत्रीह्रस्वप्रासाद्येनास्य मन्त्रस्य तथा व्याख्यातत्वात् । यथा,— तयोरन्यः
पिप्पलं स्वाद्वीतीति सत्त्वम् । अनभजन्यो अभिचाकरीतीति ज्ञः । तावेतौ सत्त्वक्षेत्रज्ञा-
विति, स्वाद्वीतीत्यन्ते उच्यमुक्तम् । अभिचाकरीतीत्यन्तेन वाक्येनानभजन्यो ज्ञ
इति क्षेत्रज्ञोऽभिपश्यतीत्युक्तमिति व्याख्यातत्वमवगम्यते । न च सत्त्वशब्दो
जीवपरः, क्षेत्रज्ञशब्दः परमात्मपर इति वाच्यम् ; सत्त्वक्षेत्रज्ञशब्दयोरन्तःकरण-
जीवपरतया प्रसिद्धत्वात्, “ तदेतत्सत्त्वं येन स्वप्नं पश्यति । अथ योऽयं शरीर
उपद्रष्टा स क्षेत्रज्ञः । तावेतौ सत्त्वक्षेत्रज्ञौ ” इति सत्त्वक्षेत्रज्ञशब्दयोरन्तःकरणजीवपर-
त्वेन त्वेव व्याख्यातत्वात् । येन पश्यतीति करणत्वप्रतीतिः सत्त्वं ह्यन्तःकरणम् ।
स्वप्नं पश्यति विचारः क्षेत्रज्ञो हि जीवः, अतो द्वा सुपर्णा इति मन्त्रोऽयमन्तःकरणजीव-

ध भावप्रकाशिका ध

इति प्रथमशब्दाभिप्रायः । (द्वा सुपर्णा इति) सुपर्णसाम्यात् सुपर्णौ सयुजौ

जाते । तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्पनश्चन्नन्यो अभिचाक-
शीति ॥ १॥ ॥ अतं पिवन्तौ सुकृतस्य लोके गुहां प्रविष्टौ
परमे परार्द्धे । छायातपौ ब्रह्मविदो वदन्ति पञ्चामयो

* श्रुतप्रकाशिका *

परः, न तु जीवपरमात्मपर इति । उच्यते ; न तावज्जीवपरमात्मपरत्वमस्य मन्त्रस्या-
पवदितुं शक्यते, अनेन मन्त्रेण तुल्यार्थतया प्रत्यभिज्ञायमाने 'समाने वृक्षे पुरुषो
निमग्नः' इत्यनन्तरमन्त्रे जीवपरमात्मनोः प्रतिपन्नत्वादस्य मन्त्रस्य तद्वैकार्थ्याच्च .
“ समानं वृक्षं परिप्लव्जते ” ‘ समाने वृक्षे पुरुषो निमग्नः ’ इति तयोरैकार्थ्यं हि
प्रतीयते । समाने वृक्ष इति मन्त्रे च पुरुषो जीवः, अन्तःकरणस्य पुरुषशब्दवाच्य-
त्वाभावात्, “ शोचति मुष्णमानः ” ‘ पश्यति धीतशोकः ’ इति पदानामस्मारात्सम-
सङ्गाच्च . अन्यश्च परमात्मा, ईशशब्दवाच्यत्वात् स्वविषयज्ञानेन धीतशोकत्व-
हेतुत्वाच्च । न केवलमुत्तरमन्त्रैकार्थ्याद्वासुपर्णेति मन्त्रस्य जीवपरमात्मपरत्वम्,
किन्तु तस्मिन्नेव स्वाद्वत्ति अनश्चन्नन्य इति मोक्षत्वामोक्षत्वमभ्यस्य चक्ष्यसीयते,
चक्षुःश्रोत्रादीनां द्रष्टृत्वश्रोतृत्वादिवदन्तःकरणस्यापि करस्वत्वादेव मोक्षत्वं न
सम्भवति . जीवस्य च वृक्षशब्दोक्तदेहपरिवृत्तदशायामेव अनभ्यस्यन्ति नोपप-
द्यते । तर्हि पैङ्गीरहस्पत्राण्यस्य कोऽर्थः ? उच्यते ; सत्त्वम्—ब्रह्मजीवः ‘ ब्रह्मा-
सुख्यवसायेषु सत्त्वमस्तीति जन्तुषु ’ इति नैघण्टुकपाठाज्जन्तुपरत्वावगतेः, जन्तुः—
चेतनः । ‘ प्राणी तु चेतनो जन्मी जन्तुजन्यशरीरिणः ’ इति पाठात्, ‘ न तदस्ति
पृथिव्यां वा दिवि देवेषु वा पुनः । सत्त्वं प्रकृतित्रैभुक्तं यदेभिः स्यात् त्रिभिर्गुणैः ॥
इतिप्रयोगात्, “ ब्रह्मन्निनेष्यन्निव दुष्टसत्त्वान् ” इत्यर्शचीनप्रयोगाच्च . । क्षेत्र-
ज्ञशब्दश्चात्र परमात्मपरः, अर्थान्तरप्रसिद्धाकाशप्राणमहःवदर्थानुपपत्त्या पर-
मात्मपरत्वोपपत्तेः, “ विष्णोर्नामसहस्रं मे ” इत्युपक्रम—‘ क्षेत्रज्ञोऽन्तर एव च ’ इति
प्रयोगात् क्षेत्रं जानातीत्यवयवार्थस्य तस्मिन्नेव पुष्कलत्वाच्च । मोक्षधर्मं
“ तत्तत्तैर्गुणयद्दीनास्ते परमात्मानमजस्रम् । प्रविशन्ति द्विजग्रेष्ठ ! क्षेत्रज्ञं निर्गुणात्मकम् ।
‘ सर्वावासं वासुदेवं क्षेत्रज्ञं विद्धि सत्त्वतः ’ ‘ विश्वमूर्द्धा विश्वभुजो विश्वपादादिना-

ये च त्रिणाचिकेताः” ॥ १ “अन्तःप्रविष्टः शास्ता

* श्रुतप्रकाशिका *

सिकः । एषश्चरति क्षेत्रेषु स्वैरचारी यथासुखम् ॥ क्षेत्राणि च शरीराणि बीजानि च शुभाशुभे । तानि वेति स योगारूपा ततः क्षेत्रज्ञ उच्यते ॥” इति प्रयोगात् ‘यस्यात्मनः कारयिता तं क्षेत्रज्ञं प्रचक्षते । यः करोति च कर्माणि स भूतात्मन्ति चोच्यते” इति प्रयोगाच्च । येन स्वप्नं पश्यतीत्यत्र येनेतीत्यभावे तृतीया, येन विशिष्टः परमात्मा स्वप्नं पश्यतीत्युच्यते । ततश्च “काठिन्यवान् यो विभर्ति” इति पृथिवीद्वारा काठिन्यवत्स्वप्नद्रष्टृत्वं जीवात्मद्वारा परमात्मविशेषणं भवतीति न विरोधः, शरीर-शब्दश्च ‘तस्यैव एव शरीर आत्मा’ इतिवत् स्वव्यतिरिक्तसमस्तचिदचिद्वस्तुशरीरके परमात्मन्युपपद्यते, उपद्रष्टेति निरुपाधिकद्रष्टृत्वं च सर्वज्ञस्य तस्यैवोपपद्यते; अतो द्वा सुपर्थेति मन्त्रो जीवपरमात्मपरः ॥ अतं पिबन्ताविति पानक्रियायां जीवपरयोः प्रयोज्यप्रयोजकभावेनान्वयः, पिबन्ताविति शतृप्रत्ययः कर्तृमात्रपरः, न कर्तृविशेषपरः, तेन प्रयोज्यप्रयोजकौ द्वावपि कर्तृविशेषाविति तावविशेषेण क्रोडीकृतौ भवतः, अन्यथा अनश्नन्तित्यादिविरोधः स्यात् । यद्वा छत्रिणो गच्छन्तीतिवद-जहल्लक्षणा, सुकृतस्य अतम्-फलम् । यद्वा सुकृतस्य लोक इत्यन्वयः, तदा सुकृतम् अतम् । सफलमुच्यते लक्षणया “एवं पुण्यस्य कर्मणो दूराद्बन्धो वाति” इत्यत्र ‘एव मनृतादात्मानं जुगुप्सेत्’ इति पुण्यप्रतियोगित्वेनानृतशब्दप्रयोगात् । गुहाम्-हृदय-गुहाम् । परमे परार्धे इति लोकविशेषणं जीवपरविशेषणं वा । छन्दसत्त्वाहिलङ्गव्य-त्ययः । छायातपौ-अज्ञसर्वज्ञौ, “ज्ञाज्ञौ द्वावजावीशनीशौ” इत्यनेनैकाध्यात्, । ब्रह्म-विदः-अध्यात्मविदः । पञ्चाग्नयः त्रिणाचिकेताश्च कर्मविशेषनिष्ठाः । ते वदन्ति; यथा “ये च वेदविदो विप्रा ये चाध्यात्मविदो जनाः । ते वदन्ति महारगानं कृष्णं धर्म-सनातनम्” इति । अतं पिबन्तावित्येतद्वैशद्याह (अन्तःप्रविष्ट इति) इत्याद्या श्रुतिरित्यन्वयः । न केवलं श्रुतिस्मारस्यात्, अस्मिन्नपि प्रबन्धे दृश्यते इत्याह

५ भावप्रकाशिका ५

सर्वदा सहवर्षमानौ, सत्त्वं ह्यन्तःकरणमितिच्छेदः (येनेतीत्यभावे तृतीयेति) उक्तशुक्तिवलात् दुर्बलाप्युपपदविगत्तिसोढव्येति भावः (द्वावपि कर्तृविशेषाविति)

जनानां सर्वात्मा ” इत्याद्याः । अस्मिन्नपि शास्त्रे
 १ “स सर्वभूतप्रकृतिं विकारान् गुणादिदोषांश्च मुने
 व्यतीतः । अतीतसर्वावरणोऽखिलात्मा तेनास्तृतं
 यच्चुवनान्तराले ॥ २ “समस्तकल्याणगुणात्मकोऽसौ”
 ३ “परः पराणां सकला न यत्र क्लेशादयः सन्ति परा-
 वरेणे” ४ “अविद्या कर्मसंज्ञाऽन्या तृतीया शक्ति-
 रिष्यते । यया क्षेत्रज्ञशक्तिः सा वेष्टिता नृप ! सर्वगा ॥”
 इति भेदव्यपदेशात्, ५ “उभयेऽपि हि भेदेनैनमधी-
 यते” ६ “भेदव्यपदेशाच्चान्यः” ७ “अधिकं तु भेदनिर्दे-
 शात्” इत्यादिसूत्रेषु च “य आत्मनि तिष्ठन्नात्मनोऽ-
 न्तरो यमात्मा न वेद यस्यात्मा शरीरं य आत्मानम-
 न्तरो यमयति” ८ “प्राज्ञेनात्मना सम्परिष्वक्तः” ९ “प्राज्ञे-
 नात्मनाऽन्वारूढः ” इत्यादिभिरुभयोरन्योन्यप्रत्यनी-
 काकारेण स्वरूपनिर्णयात् ॥

* भुतप्रकाशिका *

(अस्मिन्नपीति) स सर्वभूतेत्यादिना हेयप्रत्यनीकत्वकल्याणगुणाकरत्वे कथिते,
 जीवस्य हेयास्पदत्वमविद्येत्यादिना उक्तम्, सर्वगेति भेदव्यपदेशादिति पूर्वेण सम्ब-
 न्धः, न तु सूत्रोपादानम्, उपर्यस्य सूत्रस्य विषयवाक्यानुपादानात् उदाहृतपुराण-

१. २. ३. वि. पु. ६. अं. ५. अ. ८३-८४-८५ श्लो.
 ४ विष्णु-पु. ६. अं. ७. अ. ६१. ६१- श्लो.
 ५ शारीर. १. अ. २. पा. २१-सू.
 ६ शारीर. १. अ. १. पा. २३-सू.
 ७ शारीर. २. अ. १. पा. २२-सू.

- ८ बृ. ५. अ. ७. भा. २२. आत्म-
 शब्दपरितपाठो माध्यन्दिनसाक्षात्त्वः ॥
 ९ बृ. ६. अ. ३. भा. २१ वा.
 १० बृ. ६. अ. ३. भा. ३५-वा.

—(मुक्तौ जीवप्रपन्नोः स्वरूपैक्यनिरासः)—

नापि साधनानुष्ठानेन निर्मुक्ताविद्यस्य परेण स्वरूपै-
क्यसम्भवः, अविद्याश्रयत्वयोग्यस्य तदनर्हत्वासम्भ-
वात् । यथोक्तम्—

* अतप्रकाशिका *

वचनानां हेतुत्वकथनसापेक्षत्वाच्च, श्रुतिवाक्यस्य हेतुत्वं हि चरुन्देनोक्तम् । उभ-
येऽपीत्याद्युपात्तसूत्रद्वयस्य विषयवाक्यं य आत्मनीति । अधिकन्वित्वादि-
सूत्रस्य विषयवाक्यं प्राज्ञेनेति । सूत्रेष्वाभिः श्रुतिभिरेवमर्थनिर्णयादित्यर्थः । एवमुप-
निषत्पुराणसूत्रैर्जीवपरयोर्विरुद्धधर्मत्वमुपपादितम् ॥

अथ ब्रह्मवेद ब्रह्मैव भवतीत्यादिवाक्यानि हृदि निधायास्यान्यथासिद्धि-
शङ्कते (नापीति) तत्पयति (अविद्याश्रयस्वेति) । अविद्याश्रयत्वयोग्य-
त्वम्—अविद्याशब्दः समस्तदेयप्रदर्शनार्थः, आश्रयत्वशब्दः सम्बन्धपरः, हेयसम्ब-
न्धात्यन्ताभावाभिकरणत्वं तद्योग्यत्वम् । हेयसम्बन्धात्यन्ताभावाभिकरणत्वं तदन-
र्हत्वम् 'अनभजन्य' इति श्रुत्या परमात्मनस्तदनर्हत्वं सिद्धम् । देशकालसन्निकर्षे
सत्यपि तदस्पृष्टो हि स्वभावसन्निकर्षाभावात् ; स्वाभावसन्निकर्षाभाव एव ह्ययोग्य-
त्वम्, यथा नमसः स्मरेनदहनाद्यनर्हत्वम् ; अतो हेयादितदनर्हयोर्हेयापगमेऽपि
न स्वरूपैक्यं सम्भवति । निग्राह्यत्वं पश्चादनुगृहीतत्वं हि निग्राह्यत्वापगमेऽपि निग्रहानु-
ग्रहकर्त्रा पुरुषेण नैकत्वसम्भवं इत्यर्थः, कारागृहनिर्मुक्तस्य निमन्त्रा नरपातिना
स्वरूपैक्यं न सम्भवतीत्यर्थः । अस्मिन्नर्थे पुराणवचनमाह (यथोक्तमिति) योग-
शब्द एकेकपरः, अन्यथा अन्यद्वद्व्यं हि तद्वद्व्यतां नैतीति प्रतिक्षेपानुपपत्तेः । ननु
मित्येतदित्युत्तरत्रान्वयः, परमात्मात्मनोर्योगः परमार्थः, अन्यद्वद्व्यं तद्व्यतां नैतीत्ये-
तमित्येत्यर्थ इति चेत्, नैवम्,—अन्यस्यान्यद्व्यतानापत्तेस्तत्पत्त्वात्, इतरथा जडा-
जडयोस्तादात्म्यप्रसङ्गः 'आत्मजुस्तमानिष्ठायां यज्ञकर्म मत्तं तत्त' इतिवत् । इष्यत इत्य-

५ भावप्रकाशिका ५

स्वतन्त्रः कर्ता, तत्प्रयोजको हेतुश्चेति द्वयोरपि कर्तृसंज्ञानिधानादिति भावः । (चरु-
न्देनोक्तमिति) तथाच श्रुतिरित्यत्रेति भावः । तच्च तत्र सुस्पष्टम् ॥

१ “परमात्मात्मनोर्योगः परमार्थ इतीष्यते ।
मिथ्येतदन्यद्द्रव्यं हि नैति तद्द्रव्यतां यतः॥” इति ।

* भुतप्रकाशिका *

नेन पूर्वार्थोक्तार्थस्य परमतत्त्वद्योतनात्, अन्यथा इत्यत इतिपदवैयर्थ्यात् । किञ्च
“परमार्थस्तु भूषाल । सङ्ख्येयताम्” इति वक्ष्यमाणपक्षव्यतिरिक्तपक्षाणां
निराकरणपरत्वाच्च प्रकरणस्य, एतच्छ्लोकपूर्वार्थोक्तैक्यसमर्थनपरस्वमुत्तरार्थस्य नोपप-
द्यते । ‘धर्माय त्यजते’ इत्यादिग्रन्थैस्तत्तदर्थानां परमार्थत्वं हि निरस्यते,
स्वतः प्रकृतार्थे स्वरसस्य एतच्छब्दस्य प्रकृतार्थे सत्यपि वक्ष्यमाणपरत्वाभ्ययणमप्य-
युक्तम् । किञ्च अन्यद्द्रव्यं तद्द्रव्यतां नैतीति यत्, एतन्मिथ्येति हि तदानीमर्थः ।
तथासति यतरशब्दसारस्यमङ्गः, यतरशब्दस्य हि हेतुपरत्वं स्वरस-
सिद्धम्, नतु यच्छब्दवत्प्रकृतार्थशरीरमात्रपरामर्शित्वम् । अन्यद्द्रव्यं तद्-
द्रव्यतां नैतीत्येतन्मिथ्येति यतः— तत् ऐक्यं परमार्थ इत्यन्वये इतिशब्दद्वया-
ध्याहारमसङ्गः, स चानध्याहारेण निर्वाहे सति नोपपद्यते । यदुच्येत पूर्वं
पृथग्भूतयोः परमात्मात्मनोरैक्यं परमार्थ इतीष्यत इति चेन्मिथ्येतत्, अन्यद्द्रव्यं

५ भावप्रकाशिका ५

(निराकरणपरत्वाच्च प्रकरणस्येति) ‘धर्माय त्यजते’ किन्तु परमार्थो भूतं
यदि । व्यवक्ष्य किञ्च ते तस्मात्काममाप्स्युपलक्षणात् ॥ पुत्रश्चेत्परमार्थस्मात्सोऽप्यन्यस्य
नरेश्वरः । परार्थभूतसोऽन्यस्य परमार्थो हि सत्पिता । एवं न परमार्थोऽस्ति जगत्यत्र
नराधिपः । परमार्थो हि कार्याणि कार्यानामरोपतः । राज्यादिप्राप्तिरत्रोक्ता
परमार्थतया यदि । परमार्थं भवत्यत्र न भवन्ति च वै ततः । अग्न्यजुस्साम-
निष्पाद्यं यज्ञकर्ममतं तत्र । परमार्थभूतं तत्रापि श्रूयतां गदतो गम । यत्तु निष्पाद्यते
कार्यं सृष्टा कारणभूतया । तत्कारणानुगमनाज्जायते नृप ! सृष्टमयम् । एवं विना-
शिभिर्द्रव्यैस्तमिदाज्यकुशादिभिः । निष्पाद्यते किञ्च या तु सा भवित्री विना-
शिनी । अनाशी परमार्थस्तु प्राज्ञैरभ्युपगम्यते । तत्तु नाशी न सन्देहः नाशि-
द्रव्योपपादितम् । तदेवाफलदं कर्म परमार्थो मतस्तत्र । मुक्तिसाधनभूतत्वात्परमार्थो

मुक्तस्य तु तद्धर्मतापत्तिरेवेति भगवद्गीतासूक्तम्,—

“इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागताः ।

सर्गेऽपि नोपजायन्ते प्रलये न व्यथन्ति च॥” इति ।

इहापि,—

* अतप्रकाशिका *

हि तद्दृश्यतां नैतीति यतस्तस्मात्पूर्वमपि परमात्मात्मनोर्भेदो नास्तीति । नैवम्,—
पूर्वं भ्रान्त्या पृथग्भूतयोरित्यस्याश्रुतत्वेनाध्याहारप्रसङ्गात्, स चानध्याहारेण निर्वाहे
सम्भवति नोपपद्यते । किञ्च तस्मात्पूर्वमपि भेदो नास्तीत्यश्रुतवाक्यान्तराध्याहारेण
वाक्यस्य पूरणीयत्वं स्यात्, तच्च तस्मिन्निर्वाहे सम्भवति नोपपद्यते, तस्मात्मागपि
भेदो नास्तीतिवाक्यं नाध्याहर्तव्यम् । पूर्वं भिन्नयोः परमात्मात्मनोः पश्चादभेद इति
पक्षनिराकरणमात्रपरत्वाद्भन्यस्य इति चेत्; किं तेन प्रयोजनम् ! पूर्वमप्यैक्यासिद्धि-
रिति चेत्, न; पूर्वं पृथग्भूतयोः पश्चादैक्यायोगे ऽभिहिते सति पश्चादपि भेदसिद्धेः
अतः स्वरससिद्ध एव वाक्यार्थः स्वीकार्यः । अथ ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवतीत्यादि-
वाक्यनिर्वाहं बहुमुत्पन्नराविरोधेन वक्ष्यन्मुक्तस्य साम्यापत्तिमाह (मुक्तस्येति)
तत्रैक्यश्रुतेः प्रतिकूलार्थो साम्यश्रुतिर्दर्शयिष्यत इति मत्वा व्याख्येयतया प्रकृतस्यो-
पहृष्टवचनस्य सजातीयं परामित्तार्थप्रतिकूलार्थस्मृतिवचनं दर्शयति
(इदमिति) मुक्तपरत्वेयथायोपादानं सर्गेऽपीति । न केवलं शास्त्रान्तरे,
अत्रापि मुक्तस्य भेदप्रतिपत्तिरस्तीत्याह (इहापीति) इह— योगप्रकरणे योग-
सङ्क्षेपकथनारम्भ इत्यर्थः । “सङ्क्षेपविस्तराभ्यां तु किमन्यत्क्रियतां तव” इति

॥ भावप्रकाशिका ॥

न साधनम् । ध्यानं नैवात्मनो मूलं । परमार्थैश्वर्यवृद्धितम् । भेदकारिपरैर्म्यस्तत्परमार्थो
न भेदवान् । परमात्मात्मनोर्योगः परमार्थ इतीष्यते । मिथ्यैतद्व्यवृद्धं हि
नैति तद्व्यवृत्तां यतः । तस्माच्छ्रद्धांस्त्रयोपाधि नृपैतानि न संशयः । परमार्थस्तु मूषाल
संक्षेपाच्छ्रद्धतां मम । एको व्यापी समः शुद्धो निर्गुणः प्रकृतेः परः” इति प्रक-
रणस्येत्यर्थः । (संक्षेपविस्तराभ्यां त्विति) ‘इत्युक्तं मया योगः साधितकथ

१ “आत्मभावं नयत्येनं तद्ब्रह्म ध्यायिनं मुने ॥
विकार्यमात्मनः शक्त्या लोहमाकर्षको यथा॥” इति ।

* श्रुतप्रकाशिका *

श्रुतम् । आत्मनः शक्त्या विकार्यम्—अवस्वान्तरं नेयम् । ध्यायिनमेनं तद्ब्रह्म
आत्मभावं नयति, आत्मनः शक्त्या विकार्यं लोहमाकर्षको यथेत्यन्वयः । आकर्षको
बहिः दोषमाकर्षतीति व्युत्पत्त्या “यथाग्निरुद्धतश्चिः कक्षं दहति सानिलः । तथा
चित्तस्थितो विष्णुर्गोमिनां सर्वकिल्बिषम्” इति श्रुतत्रयं वक्ष्यते । श्रीविष्णुसर्गे च
“यथाग्निसङ्गात्कनकमपद्मेषु प्रजायते” इति । सोऽग्निः . आत्मभावम्— आत्मनः
स्वभावम्, निर्दोषत्वं लोहं नयति तथेत्यर्थः । अयं सम्यगर्थः । यद्वा आत्मशब्दः
स्वभावी सन्नन्ययोगव्यतिरेकपरः, यथाऽमिलोहिमात्मभावम्—स्वभावम्—स्वतः सिद्ध-
रूपं नयति तद्वदित्यर्थः । यद्वा आकर्षकः अयस्कान्तः, लोहमात्मभावं
नयति— स्वभावात् लोहं कारयति स्वमनुकारयति . “स्थितः स्थितामुच्चलितः
प्रयाताम्” इति वदयस्कान्तस्तिष्ठति चेत् लोहस्तिष्ठति, धावति चेत् तमनु-
धावति; एवं “कामाक्षी कामरूप्यनुसञ्चरन्” सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति”
इत्यादिश्रुत्यनुगुणं परमात्मा उपासकं स्ववेष्टामनुकारयति, समानचेष्टितं करोती-
त्यर्थः । यद्वा आत्मशब्दः स्वभावी, निष्कृष्टस्वरूपपरः, उपासकं परमात्मा
आत्मभावं नयति—प्रकृतिसम्बन्धराहित्येन शुद्धतां नयति, केवलतां नयति, यथा
अयस्कान्तो दारुन्निमग्नं लोहं तस्माद्धारुणं उद्धृत्य केवलतां नयति तद्वदित्यर्थः ।
यद्वा ‘भूषासाधारमनेपदम्’ इति वचनाद्भावशब्दः प्राप्तिवचनः, आत्मप्राप्तिं नयति ;

ध भावप्रकाशिका ध

परिपुच्छतः । संक्षेपविस्तराभ्यां नु किमन्यक्रियतां तव ॥” इति श्लोकः । (अयं
सम्यगर्थ इति) यथाग्निसङ्गात्कनकमिति स्मृत्यानुगुण्यादिति भावः । आत्मभावं
नयत्येनमित्यत्रात्मशब्दस्य ध्येयव्रक्षपरस्वमाकर्षकपरस्वच्चेति प्रथमव्याख्या, आत्म-
शब्दस्य ध्यातृपरस्वमिति द्वितीया, पक्षद्वयेऽप्याकर्षकशब्दो यौगिकव्युत्पत्त्याग्निपरः,
उत्तरेषु त्रिष्वपि पक्षेषु अयस्कान्तपरः; आत्मशब्दस्य ध्येयपरस्वमेव, भावशब्द-

आत्मभावम्-आत्मनः स्वभावम्. न ह्याकर्षकस्वरूपापत्ति-
राकृष्यमाणस्य । वक्ष्यति च “जगद्ध्यापारवर्जं प्रकर-
णादसन्निहितत्वाच्च ” १ “भोगमात्रसाम्यलिङ्गाच्च ”
२ “मुक्तोपसृप्यन्यपदेशाच्च” इति । वृत्तिरपि “जगद्ध्यापार-
वर्जं समानो ज्योतिषा ” इति । द्रमिडभाष्यकारश्च
३ “देवतासायुज्यादशरीरस्यापि देवतावत्सर्वार्थसिद्धिः
स्यात्” इत्याह । श्रुतयश्च “य इहात्मानमनुविद्य ब्रज-
न्त्येतांश्च सत्यान् कामान् तेषां सर्वेषु लोकेषु कामचारो
भवति ” ४ “ब्रह्मविदामोति परम् ” ५ “सोऽश्नुते सर्वान्

* श्रुतप्रकाशिका *

यथा लोहमयस्कान्तः स्वप्राप्तिं नयतीत्यर्थः । प्राप्तिं नयतीति निर्देशः ओदनपाकं
पचतीतिवत् । जीवस्य परमात्मशक्त्या विकार्यत्वं युक्तम् । जीवस्य बन्धमोक्षयोर्ज्ञान-
सङ्कोचविकासरूपविकाराद्वत्त्वात् । अत्र श्लोके तावात्म्यप्रतिपत्त्यभावं दर्शयति
(नहीति) आकर्षकस्वरूपापत्तिराकृष्यमाणस्येति निर्देशः उक्तस्सर्वार्थसाधारणः ।
अमिसुवर्णदृष्टान्तविवक्षायामाकृष्यमाणशब्दो विकार्यपरः । (समानो ज्योतिषेति)
ज्योतिः—परं ब्रह्म “परं ज्योतिरुपसम्पद्य ” अथ यदतः परो दिवो ज्योतिर्दिप्यते ”
इति धृतेः (द्रमिडेति) अशरीरः—मुक्तः , कर्मकृतशरीराभावात् । सिद्धिः—
अनुभवः । मुक्तौ जीवपरयोर्भेदश्रुतीर्दर्शयति (श्रुतयश्चेति) आप्नोति—पर-
मनुभवतीत्यर्थः । एतद्विवरणरूपं वाक्यं दर्शयति (सोऽश्नुते इति) अनुसञ्च-

५ भावप्रकाशिका ५

अपेक्षपर इति तृतीया व्याख्या, आत्मशब्दो लोहध्यात्रोर्दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयो-

१ शारी. ४ अ. ४-पा. १७-सू.

२ शारी. ४ अ. ४-पा. २१-सू.

३ शारी. १ अ. ३-पा. २-सू.

४ बोधायनश्रुतिः ॥

५ द्रमिडभाष्यकारवाक्यम् ॥

६ छा. ८-प्र. १-ख. ६-पा.

७ तैत्ति. आन. १-अ. १-पा.

८ तै. आन. १-अ. २-पा.

कामान् सह ब्रह्मणा विपश्चिता ” ११ “ एतमानन्दमयः
मात्मानमुपसङ्गम्य । ‘इमाँल्लोकान् कामाग्नी कामरूप्य-
नुसञ्चरन्’ १२ ‘स तत्र पर्येति ” १३ “ रसो वै सः । रसं ह्येवायं
लब्ध्वानन्दी भवति ” १४ “ यथा नद्यः स्यन्दमानास्समुद्रे
अस्तं गच्छन्ति नामरूपे विहाय तथा विद्वान्नामरूपा-

* श्रुतप्रकाशिका *

रक्षित्यनेन भेदो दर्शितः । रसो वै स इत्यनेन साम्यमानन्दित्वाकारेण-
त्युक्तं भवति । परमसाम्योपयोगिनी वैधर्म्यनिवृत्तिं दर्शयति (यथा नद्य इति)
नदीनां नदीत्वाकारप्रहाणेन समुद्रसंसर्गाद्वैधर्म्यप्रहाणेन संसर्गो दृष्टान्ते उपजीव्यः ,
प्राकृतनामरूपप्रहाणपूर्विका हि परमात्मप्राप्तिः । न च तावता भेदनिवृत्तिः ,
‘पुरुषमुपैती’ति कर्मकर्तृभावावगमात् । साम्यापत्तिं दर्शयति (तथेति) ननु
परमं साम्यमुपैतीत्येक्यापत्तिरुच्यते , समशब्दस्य समानपर्यायत्वात् समान-
शब्दवदैक्ये प्रयोगाच्च . समशब्दस्यैक्ये प्रयोगो दृश्यते समकालवर्ती-
त्यादिषु , तथा समशब्दपर्यायतया अवगतसमानशब्दोऽप्यैक्ये प्रयु-
ज्यते “ समानं वृद्धं परिपल्लजाते ” इति ‘एकस्मिन्नर्थे वृत्तिः सामानाधि-
करण्यम्’ इति च । ऐकाधिकरण्यं हि सामानाधिकरण्यम् एकस्मिन्नर्थे इत्युक्तेः ।
तत्पर्यायश्च समशब्दः । यद्यपि स.दृश्यस्यापि समशब्दो वाचकः , तथापि मुक्ति-
वाक्यस्य साम्यशब्द ऐक्यपरः , ‘ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति’ इत्यादिश्रुत्यन्तरैकाध्यातुं
लयसायुज्यशब्दअवयवान्दीसमुद्रघटाकारमहाकाराविदृष्टान्तअवयवाच्च । “ सा-

५ भावप्रकाशिका ५

निष्कृष्टस्वरूपपर इति चतुर्थी , आत्मशब्दो ध्येयाकर्षकपरः , भावशब्दश्च प्राप्तिवचन
इति पञ्चमीनिष्कर्षो द्रष्टव्यः । (अनुसञ्चररक्षित्यनेन भेदो दर्शित इति) अनु-
शब्देन मुक्तसञ्चारस्य परमात्मसञ्चारपाश्चात्यकथनादितिभावः । (समानशब्दो-
ऽप्यैक्ये प्रयुज्यत इति) ननु वाक्छब्दपर्यायशब्दस्य किरणप्रयोगो न वाक्-

द्विमुक्तः परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यम्” १ “तथां विद्वान्
पुरुषपापे विधूय निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति” इत्याद्याः ।

* श्रुतप्रकाशिका *

धर्ममागताः” इति स्मृतिस्तु सगुणप्राप्तिविषया, अन्यथा प्रत्यक्षभूतिविरोधे
स्वरूपैक्यविषयबहुभूतिविरोधे च तदौर्वर्त्यात्, अत एकेयापत्तिरेव अनेन वाक्येन
प्रतिपादिता । ऐक्यस्य च पारम्यं नाम पुनर्भेदभ्रमप्ररोहविरहितत्वमिति । अत्रो-
च्यते,—अत्र साम्यशब्दः सादृश्यमेवाभिधत्ते, न त्वैक्यम्, ऐक्यस्य मुख्यार्थत्वेऽभ्युप-
गतेऽपि स्वारस्याभावात् । सादृश्य एव हि समशब्दस्य [प्रसिद्धि]पाञ्चर्यम्, तस्य
चापवादाभावे सत्यस्तरसार्थस्वीकारोऽनुपपन्नः, अपवादहेतवश्च त्वदुक्ता अनन्तर-
मेव परिह्रियन्ते । न च समादिशब्दानामैक्यं मुख्यार्थः, एकत्वविषयत्वायामेको
घट इत्यादौ प्रयोगाभावात्; मुख्यत्वे हि एकशब्दस्येव प्रतियोगिनिरपेक्षप्रयोगः
प्राप्नोति । यस्तु सामानाधिकरण्यं समकालवर्तीत्यादिषु समादिशब्दप्रयोगः, स तु
साधारण्यार्थः, न त्वैक्यार्थः । साधारण्येऽपि प्रयोगोऽमुख्यः, प्रयोगेऽन्वया-
सिद्धे शक्तिरूपनानुपपत्तेः । तथा हि,— अनेकप्रतियोगिकैकरूपसम्बन्धवत्त्वं
साधारण्यम्, यथा धनं देवदत्तयज्ञदत्तौ प्रति शेषत्वेन सम्बन्धितया साधारण्यम्,
तथोश्च धनं प्रति शेषितया सादृश्यम्, ताभ्यां सम्बन्धि धनम्, तथा नीलत्वोत्पलत्वे-

५ भावप्रकाशिका ५

शब्दस्य किरणार्थत्वसाधकः, अप्रयोजकत्वात्; अतः परिहारग्रन्थे सामानाधि-
करण्यशब्दविचारोपि न युक्त इति चेन्न, समशब्दाधिकार्थस्य समानशब्देऽद्याप्य-
सिद्धया तथोक्त्युपपत्तेः । (मुख्यार्थत्वेऽभ्युपगतेऽपीति) हरिशब्दस्य भेकादि-
विवेति भावः । (स तु साधारण्यार्थ इति) सादृश्यवाचिना शब्देन लक्षणया
साधारण्यं प्रतीयत इत्यर्थः । लक्षणया तत्सिद्धिप्रकारमुपपादयति (तथा हीति)
साधारण्यस्यानेकनिरूप्यत्वादनैकप्रतियोगिकेत्युक्तम् । पुत्रं प्रति मातुः श्वशुरं
प्रति स्नुषायाः एकस्या एव पुत्रश्वशुरौ प्रति साधारण्यभावादैकरूपेत्युक्तम् ।
(ताभ्यां सम्बन्धि धनमिति) ततश्च समशब्दार्थाभूतसदृशसम्बन्धित्वं साधारण्य-

* अतःप्रकाशिका *

अपेक्षयाधारतया सम्बन्धिद्रव्यं साधारणम् , तयोरच द्रव्यं प्रत्याभेयतयास्ते सादृश्यम् , ताभ्यां सम्बन्धि द्रव्यम् , तथा द्वाभ्यां संयोगित्वेनावच्छेद्यावच्छेदकभावेन वा सम्बन्धी कालस्तयोः साधारणः , तत्कालसम्बन्धित्वाकारेण तयोरपि सादृश्यमस्ति, ताभ्यां सम्बन्धी कालः , अतो मिथस्सदृशार्थसम्बन्धितया द्रव्यकालादिषु समसमानादिशब्दा लक्षणया वर्तन्त इति न मुख्याः , अत एवेक्ये प्रयोगाभावात्समशब्दस्यैक्यं न मुख्यार्थः । मुख्यार्थे सम्भवति लाक्ष्णिकार्थस्वीकारो नोपपद्यते , अतः साम्यशब्दः सादृश्यमेवाभिधत्ते । मुक्तात्मगोचरसामानाधिकरणयोपपत्तिश्चानन्तरमेव भाष्ये वक्ष्यते । यदुक्तं सायुज्यशब्देन मुक्तावभेद इति । तदयुक्तम् ; सायुज्यशब्दस्य समानगुणयोगवाचित्वात् . युज्यत इति युक्त्वद्भेदो गुणपरः , धर्मिणि हि गुणः सम्बध्यते, समानगुणकस्सयुक् , तस्य भावस्सायुज्यमिति हि व्युत्पत्तिः । प्रयोगविरोधाच्च नैक्यं सायुज्यम् “एतासामेव देवतानां सायुज्यं साष्टितां समानलोकतामामोति” इति बह्वीभिर्देवताभिरेकस्य सायुज्यापत्तिः श्रूयते, न लोकस्य निरवयवस्याच्छेद्यस्यात्मनो बह्वीभिर्देवताभिरेक्यं सम्भवति ।

५ भावप्रकाशिका ५

स्यास्तीति लक्षणावीजभूतमुख्यार्थसम्बन्धित्वाल्लक्षणोपपद्यत इति भावः । सादृश्यस्य साधारणधर्मायत्तत्वात्सादृश्यवाचिशब्दस्सादृश्यनिर्वाहके साधारणे वर्तत इति निष्कर्षः । एवं दृष्टान्ते समानाधिकरणसमकालादिसत्वेऽप्यमुमर्थं शिक्तयति (तथा नीलत्वोत्पलत्वे इति) (द्वाभ्यां संयोगित्वेनेति) ययोस्समकालत्वमुच्यते, ताभ्यां द्वाभ्यामित्यर्थः । (द्रव्यकालादिषु समसमानादिशब्दा इति) यद्यपि सामानाधिकरण्यं समकालवर्तीत्युदाहरणानुसारेण काले समशब्दस्य द्रव्ये समानशब्दस्य चोपपाद्यतया द्रव्यकालादिषु समानसमशब्दा इत्येव वक्तुमुचितम् । तथाप्यल्पाक्षरत्वात् फलविवक्षणाद्वा नानुपत्तिरिति द्रष्टव्यम् । (युज्यत इति युगिति) अत्र केचित्, सम्बन्धार्थस्य ‘युजि योगे’ इत्यस्य रौपादिकस्य कर्तरि युज्यत इति रूपस्याभावात् । समाध्यर्थस्य च युजेः कर्तर्येतद्रूपसम्भावेपि तत्सार्थस्य प्रकृतासन्नतेः ‘युजियोगे, इत्यस्यैव कर्मण्येतद्रूपमिति वक्तव्यम् । तत्र च आदिगगादिसूत्रेण किनो वा “तत्सूद्विषा” इत्यादिना ‘किञ्च’ इत्यनेन वा किनो वा

* श्रुतप्रकाशिका *

क्रमभाविताद्विरोध इति चेत्, तर्ह्यभिनैकीभूतस्य वरुणसायुज्यापत्तौ अभित्वोपाधेः प्रहाणादग्नेर्देवताया अभावः स्यात्, अभित्वोपाधौ स्थिते वरुणैक्यापत्यनुपपत्तिः, औपाधिकभेदप्रहाणं द्वैक्यापत्तिः, नतु पूर्वमविद्यमानैक्यमुत्पद्यते । अग्नौ स्थित एव ततः पृथग्भूतस्य वरुणसायुज्यामिति चेत्, एकीभूतस्य पृथग्भावो सुपाधितः स्यात्, उपाधिश्च देहान्तःकरणादिः, तत्सम्बन्धस्याहेतुकत्वेऽतिप्रसङ्गाद्वेतुर्वाच्यः । कर्मैव हेतुरिति चेत्, अभिसायुज्यापत्तिदशायां तत्कर्म नष्टं न वा ! नष्टं चेत् पुनरुपाध्यनुदयेनाभितः पृथग्भावायोगादभित्वोपाधेश्चाप्रहाणात्पूर्वोपाधिप्रहाणरूपवरुणसायुज्यापत्तिः क्रमेणापि नोपपद्यते, अनष्टं चेत्, तत्कृतोपाधेरनष्टत्वाज्जातिनैक्यापत्तिसम्भवः, औपाधिकभेदस्य तत्प्रहाणरूपैक्यापत्तिविरोधित्वात्, अनष्टमपि तत्कर्माभिसायुज्यापत्तिदशायां ततो भेदकमुपाधि न जनयति । कर्मणां कार्यकारित्वस्य कालविशेषनियतत्वादिति चेत्, तथापि व्यवस्थितकर्मविशेषपरिप्लवक्तव्य जीवस्य तत्कर्मापरिप्लवक्तादमित्यदेव कर्मभेदकमिति नाभिनैक्यापत्तिरुपपत्ता । किञ्च पृथिव्यैकीभूतपृथग्भूतघटस्थेवाभिनैकीभूतपृथग्भूतजीवस्याजस्रमित्यत्वानुपपत्तिश्च, अतो भेदे स्थित एव अग्न्यादि-सायुज्यम्, समानलोक्तासाहचर्याच्च नैक्यं सायुज्यम्, नष्टेकस्य स्वेन समानलोकत्वसम्भवः, अतस्तमानलोकत्ववद्भेदे सिद्ध एव सायुज्यं भवति, समानलोकताप्राप्त्यनन्तरं सायुज्यापत्तिः, नतु युगपदेव ; अतस्तयोरविरोध इति चेत्, 'सायुज्यं सांष्टितां समानलोक्ता'मिति सायुज्यस्य पूर्वश्रुतत्वात्, अर्थक्रमेण पाठक्रमबाध इति चेत् ; अवयवशक्त्युपस्थापितार्थस्य पाठक्रमानुगुणत्वादर्थान्तरकल्पनस्याहेतुकत्वाच्च । यदि पाठक्रमबाधार्थं सायुज्यशब्दस्य ऐक्यापत्तिलक्षणा-र्थ-

५ भावप्रकाशिका ५

कर्तारो विहितत्वेन कर्मण्यसम्भवात् युज्यतेऽनेनेति कर्तर्येव किन् पच्यतेऽनेनेति पाचक इतिवत्तस्य सहशब्देन सहशब्दिना बहुव्रीहिः, अस्ति च सहशब्दस्सदृशपर्यायाः, यदा सहशः सस्या ससस्तीति तस्यालपदविग्रहोऽयं बहुव्रीहिः, समानं युक् शुणजातमस्येत्यर्थः । तत्र चोपसर्जनस्येति सहस्य सभावः । (अभित्वोपाधेश्चाप्रहाणादिति) अपृथग्भूतस्याप्यभित्वप्रहाणो अग्नेर्देवताया एव अभावप्रसङ्गा-

• श्रुतप्रकाशिका •

विषया रूढिराक्तिः कल्प्यते, तदा ऽयोन्याभयस्त्वात्, सायुज्यस्यैक्यापत्तिलक्षणात्-
निश्चये पाठक्रमबाधः, पाठक्रमबाधे सति सायुज्यस्यैक्यापत्तिलक्षणात्निश्चय
इति । ‘एतेषामेव सलोकतां सायुज्यमश्नुते’ इति वाक्यात् पूर्वोदाहृतवाक्यस्व-
क्रमबाध इति चेत्, न ; विरुद्धार्थविषयायारूढिराक्तेरवलसतय विरोधास्फुरणात् ।
किञ्च “अमेर्वा एतानि नामधेयानि अमेरेव सायुज्यं सलोकतामाप्नोति बायो-
रेवेन्द्रस्यैव बृहस्पतेरेव प्रजापतेरेव ब्रह्मण एव सायुज्यं सलोकतामाप्नोति” इति
मूलसां वाक्यानां बलीयस्त्वात्त्वदुक्तक्रम एव बाध्यः । किञ्च “एतेषामेव सलो-
कतां सायुज्यमश्नुते ‘अमेरेव सायुज्यं सलोकतामाप्नोति’ इत्यादिवाक्यानि कर्मविरो-
धार्थवादरूपाणि, कर्मफलत्वाच्चाग्न्यादित्यादिदेवतासायुज्यमनित्यम्, अतः कर्म-
फलज्ञावसाने ऽग्न्यादिभ्यस्तत्सायुज्यं प्राप्तानां पृथग्भावत्वावर्जनीयत्वादात्मोक्षाजीव-
भेदस्थितेर्भवतामपीष्टत्वादाग्न्यादि सायुज्यदशायामपि भेदस्थितिर्वर्जनीया । अग्न्यादि-
सायुज्यज्ञतानां ततः पृथग्भावः पुनरप्युपापित इति चेत्, दत्तमुत्त-
रम् । न चाग्न्यादि सायुज्योक्तिरर्थवादत्वादनारक्षणीयेति वाच्यम्, वेदान्तिभि-
रर्थवादानां प्रतीयमानार्थे प्रामाण्यभाभ्युपगमात्, अतो न सायुज्यमैक्यम्, अपि तु
समानगुणयोग एव । लयो ऽपि न स्वरूपैक्यम्, लयशब्दस्य तदर्थत्वाभावात् प्रयो-
गानुगुणं शब्दार्थव्यवस्थापनं कार्यमिति । नित्यनैमित्तिकमहाप्रलयेऽप्यपि लयशब्दः
प्रयुज्यते । न तत्र स्वरूपैक्यापत्तिः, न तावन्नित्यप्रलये, स्वर्गनरकादिगमना-
गमनशक्तात् । नापि नैमित्तिके, पूर्वकल्पप्रलीनानां नारदादीनां प्रागजन्मप्रत्यभिज्ञा-
नवतामेव पुनरुत्पत्त्यवगमात् नारदेन पूर्वकल्पात् स्वजन्मवृत्तादिकमिह कल्पाऽभिहि-
तमिति पुराणेष्ववगम्यते । नापि महाप्रलये, वैषम्यनैर्घृण्यपरिहाराय जीवनित्यस्व-
बहुत्वकर्मवासनानां तदानीं विद्यमानताया अभ्युपगमन्तव्यत्वात्, तथा “प्रकृतिर्या
मया ऽऽख्याता व्यक्ताव्यक्तस्वरूपिणी । पुरुषश्चाप्युभावैतो लीयेते परमात्मनि”
इति वदता भगवता पराशरेणैव “हिंसाहिंसे मृदुक्रौर्ध्माधर्माधर्मावृत्तानृते । तद्वा-

७ भावप्रकाशिका ७

दित्यर्थः । ननु वाक्यद्वयेन विरुद्धक्रमद्वये प्रतीयमाने कथमविरोध इत्यस्वरवादाह
(किञ्चामेर्वा एतानीति) (दत्तमुत्तरमिति) उपाधिष्व वेदान्तःकरणादिरित्युक्त-

परविद्यासु सर्वासु सगुणमेव ब्रह्मोपास्यम्, फलं चैक-

* श्रुतप्रकाशिका *

विताः प्रपद्यन्ते तस्मात्तत्तस्य रोचते” “प्रधानकारणीभूता यतो वै सृज्यशक्तयः”
 “तेषां यो यानि कर्माणि प्राक् सृष्ट्याः प्रतिपेदिरे” इत्यादिभिस्तदानीं सवासनकर्मा-
 न्वितजीवबहुत्वं च दर्शितम्, अत एव भेदप्रहाणं च न लयशब्दार्थः, । नच प्राकृ-
 तप्रतिसञ्चरमोक्षविषयप्रलयशब्दयोरर्थवैरूप्यं वक्तुमुचितम्, शक्तिभेदकल्पनाऽऽमुख्य-
 त्वयोरन्यतरप्रसङ्गात्, नच तत्रापि महाप्रलयादिषु लयशब्दस्यामुख्यत्वं वाच्यम्,
 बहुपक्षेऽप्यमुख्यत्वाश्रयणादपि मुक्तिमात्रविषयप्रलयशब्दस्यैवामुख्यत्वाश्रयणोपपत्तेः,
 अतस्सर्वप्रयोगानुगुणोऽर्थः स्वीकार्यः, अतो विसदृशावस्थाप्रहाणेन कारणत्वधर्मिणा
 द्रव्येण विभागस्यापादानभूतेन संश्लेषो लयः. तस्मादैक्यं न लयशब्दार्थः, घटा-
 फाशादिदृष्टान्तोपन्यासश्चौपाधिकवैषम्याभावनिवन्धनः, आकाशादितत्त्वानामपि
 सांशत्वातेषां पञ्चीकरणवचनेन प्रदेशभेदवत्ता हि वेदान्तिभिरभ्युपेतव्या, अतो
 मोक्षविषयासु श्रुतिषु स्वरूपैक्यं कचिदपि नावगम्यते । निर्गुणप्राप्तिविषया
 श्रुतिः काचिदपि नास्तीत्ययमर्थः अनन्तरमेवोपपाद्यते, अतः साधर्म्यस्मरणस्य
 सगुणप्राप्तिविषयत्वात् परममोक्षविषयत्वम्, अन्यथा निर्गुणप्राप्तिविषयश्रुति-
 विरोधे स्मृतेर्देवैर्बल्यप्रसङ्गादित्यपि दुरुक्तम्, तस्मात् “यदा पश्यः” इत्यादिवाक्ये साम्य-
 शब्दः सादृश्यपरः, येनाकारेण साम्यं तस्याकारस्य निरवधिकत्वं परमशब्दाभिधे-
 तम्, अत इदं वाक्यं परब्रह्मप्राप्तिरूपं परममोक्षं तत्साम्यापत्तिलक्षणेमेव प्रतिपाद-
 यति । अथ गुणोपासकस्य सगुणब्रह्मप्राप्तिं वदन्त्येताः श्रुतयः, न तु परब्रह्मविदः
 परब्रह्मप्राप्तिमिति शङ्कायामाह (परविद्यास्त्विति) परविद्यासु—ब्रह्मविद्यास्त्वित्यर्थः ।
 सर्वसु—परेण सगुणविषयत्वेन निर्गुणविषयत्वेन चोक्तासु दहरविद्यासाद्विद्याऽक्षर-
 विद्यादिष्वित्यर्थः । ‘अदृश्यत्वाद्विगुणक’ इति परविद्यावाक्यविषयसूत्रत्वात्स्यात्तस्याः
 सगुणविषयत्वं प्रतीयते ‘आन्दादयः प्रधानस्य’ इति सूत्रमुपास्यस्य सगुणत्वायोदाहृतम् ।
 “विकल्पोऽविशिष्टफलत्वात्” इति सूत्रं प्राप्यस्य सगुणत्वायोमातम्, । अय-

५ भावप्रकाशिका ५

मित्यर्थः । (प्राप्यस्य सगुणत्वायेति) नच विकल्पोऽविशिष्टफलत्वादितिसूत्रं
 निर्गुणविद्यान्यतिरिक्तविषयं किं न स्यात्, येन सर्वविद्याप्राप्यस्य पदरूपतया

रूपमेव; अतो विद्याविकल्प इति सूत्रकारेणैव 'आन-
न्दादयः प्रधानस्य' 'विकल्पोऽविशिष्टफलत्वात्' इत्यादि-
श्रुक्त्वात् । वाक्यकारेण च सगुणस्यैवोपास्यत्वं विद्याविकल्प-
श्रोक्तः 'युक्तं तद्गुणकोपासनात्' इति । भाष्यकृता
व्याख्यातश्च 'यद्यपि सच्चित्त' इत्यादिना । 'ब्रह्म
वेद ब्रह्मैव भवति' इत्यत्रापि 'नामरूपादिमुक्तः परात्परं

* भुतप्रकाशिका *

मर्थः,— परेण निर्गुणविषयत्वेनाभिमतानां 'सत्यं ज्ञानम्, आनन्दो ब्रह्म' इत्यादि-
वाक्यानामानन्दादिगुणविशिष्टविषयत्वम्, तेषां च गुणानां सर्वविद्यानुयामित्वं
चोक्त्वा तास्त्रैकैव विद्या फलायात्मिति विद्याविकल्पश्चोक्तः, अतः परेण निर्गुण-
सगुणविषयत्वेनाभिमतानां सद्ब्रिद्यादहरविद्याविप्लासं फलं च सगुणमिति सगुण-
प्राप्त्यतिरेकेण निर्गुणप्राप्तिः प्रमाणाशङ्क्या, अतो मुक्तौ भेदपराणां श्रुतीनामन्य-
थासिद्धिर्नोपपद्यते, प्राप्यवैषम्याभावादिति । सूत्रकाराभिप्रायविदामुक्तिं दर्शयति
(वाक्येति) (युक्तं तद्गुणकोपासनादिति) युक्तम्—गुणयुक्तमेव प्राप्यम्, कुतः
तद्गुणकोपासनादित्यर्थः । विद्याविकल्पश्च तत्रैव द्रष्टव्यः । सच्चित्तः— सद्ब्रिद्या-
निष्ठः । तर्हि मुक्तावभेदश्रुतेः कोऽर्थ इत्यत आह (ब्रह्मेति) "स यो ह वै तत्परं
ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति" इति प्रकृतस्य वेदितुर्ब्रह्मपर्यन्तस्वरूपाविर्भावपरमिदं वाक्यमिति

ध भावप्रकाशिका ध

सर्वत्र सगुणत्वमेव सिध्येदिति वाच्यम्, सद्ब्रह्मे प्रमाणाभावादिति भावः (विद्या-
विकल्पश्च तत्रैव द्रष्टव्य इति) (गुणयुक्तमेव प्राप्यमिति) प्राप्यसैकरूप्यकथ-
नेनाविशिष्टफलत्वाविष्करणद्विकल्पोपि तस्मिन् वाक्ये उक्तमात्र इति द्रष्टव्य
इत्यर्थः । भाष्ये—यद्यपि सच्चित्त इत्यादिनेति । यद्यपि सच्चित्तो न निर्भुमदैवतं
गुणगुण्यं मनसानुधावेत् तथाप्यन्तर्गुणामेष देवतां गजते, तत्रापि सगुणैव देवता

१ शारीर. ३-अ. ३-पा. ११-सू.

२ शारीर. ३-अ. ३-पा. ७५-सू.

३ वाक्यम् ॥

४ इमिदभाष्यकारीयम् ॥

५ सू. ३-मु. २-ख. १-वा.

६ सू. ३-मु. २-ख. ८-वा.

पुरुषमुपैति दिव्यम्' ११ "निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति"
 १२ "परं ज्योतिरुपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते" इत्या-
 दिभिरैकार्थ्यात् प्राकृतनामरूपाभ्यां विनिर्मुक्तस्य निर-
 स्ततत्कृतभेदस्य ज्ञानैकाकारतया ब्रह्मप्रकारतोच्यते ।
 प्रकारैक्ये च तत्त्वव्यवहारो मुख्य एव, यथा सेयं

* श्रुतप्रकाशिका *

यथा सेत्स्यति तथा वक्ष्यते, इह त्वर्थान्तरमुच्यते । प्राकृतनामरूपमहाणुशापनाय
 नामरूपाद्विमुक्त इति श्रुतिरुदाहृता । साम्यप्रतिपत्त्यर्थं 'निरञ्जन' इति वाक्य-
 मुपात्तम् । तस्यैव साम्यस्य स्वाभाविकत्वज्ञापकं 'परं ज्योतिरिति वाक्यम्, तर्ह्य-
 मुख्यत्वं स्यादित्यत्राह (प्रकारैक्ये चेति) सोऽयं ग्रीहिरित्यादेरुपलक्षणाभिद-
 मुदाहरणम् 'यथर्तुप्लुलिङ्गानि नानारूपाणि पर्यये । दृश्यन्ते तानि तान्येव
 तथा भावा युगादिषु' इत्यादिप्रयोगो भारतादिषु द्रष्टव्यः । दृष्टान्ते प्रकारैक्येऽपि
 तत्त्वान्यवहारो मुख्योऽप्यस्तरसः, पूर्वदृष्टे गवे व्यक्त्यंशप्रहाणादस्तरस्यम्, जात्यं-
 शस्य सौसादश्यलक्षणेक्यान्मुख्यत्वम्, दार्ष्टान्तिके तु गज्जायां घोष इति गज्जापद-

५ भावप्रकाशिका ५

प्राप्यत इति न्याख्यातमित्यर्थः । अस्य चायमर्थः,—सञ्चितो न निर्भुमदैवतं
 गुणगणं मनसानुधावेत् अपहृतपाप्मत्वाद्विगुणं देवताद्विमक्तम् । यद्यपि दहरविद्या-
 निष्ठ इव सञ्चितो न सरेत् तथापि अन्तर्गुणामेव देवतां भजते देवता तत्रापि
 सगुणैव देवता प्राप्यत इति स्वरूपानुबन्धित्वात्सकलकल्याणगुणगणस्य केनचित्
 परदेवतासाधारणेन निखिलजगत्कारणत्वादिनोपास्यमानाणि देवतावस्तुस्वरू-
 पानुबन्धिसर्वकल्याणगुणविधिष्टेयोपास्ये, अतस्तगुणमेव ब्रह्म तत्रापि प्राप्य-
 मिति सद्द्विधादहरविद्ययोर्विकल्प इत्यर्थ इति । सोयं गौरित्यत्र विप्रतिपक्षं प्रत्याह
 (सोऽयं ग्रीहिरित्यादेरुपलक्षणाभिदि) (मुख्योप्यस्तरस इति) जात्यंशे मुख्यत्वम्,
 व्यक्त्यंशे अमुख्यत्वमित्यर्थः । अत्यन्तामुख्यो न भवतीत्यर्थः । (व्यक्त्यंशप्रहाणा-
 ज्ञास्तरस्यमिति) जातेर्जात्या सौसादश्यवद्व्यक्त्यन्तरे भेदकाकारोपलक्षणेन सौसा-

गौरिति । अत्रापि, —

“ विज्ञानं प्रापकं प्राप्ये परे ब्रह्मणि पार्थिव ।

प्रापणीयस्तथैवात्मा प्रक्षीणाशेषभावनः ” ॥ इति ।

परब्रह्मध्यानादात्मा परब्रह्मवत् प्रक्षीणाशेषभावनः—

कर्मभावनाब्रह्मभावानोभयभावेनेति भावनात्रयरहितः ।

प्रापणीय इत्यभिधाय—

* मुक्तप्रकाशिका *

वत् कास्त्वेन प्रवृत्तिनिमित्तप्रहायाभावात्परमात्मनीव प्रवृत्तिनिमित्तभौक्तव्याभा-
वाच्च प्रवृत्तिनिमित्तैकदेशान्वयिनि मुक्तस्त्वनि मुख्यकोटिरित्यभिप्रायेण मुख्य
पुण्येयुक्तम्, लाक्षणिकगङ्गापदवजात्यन्तामुख्य इत्यर्थः । नहि मुक्तस्याप-
रिच्छिन्नज्ञानानन्दस्वेऽपि जगत्कारणत्वात्तु गुणगुणवृहत्त्वं स्वरूपवृहत्त्वं चास्ति.
आकारैश्चेऽपि तत्ताव्यवहारस्यात्यन्तासुरूपत्वाभावे सोऽयं गौरितिदृष्टान्तः, न
केवलं योगसङ्ग्रहार्थो विस्तरेण्यव्यवहितेषु पूर्वश्लोकेषु भेदप्रतिपत्तिरस्तीत्याह
(अत्रापिति) न केवलं मुक्तविषयप्रकरणान्तरेषु, अस्मिन् प्रकरणेऽपीति
वार्थः । अस्मिन् श्लोके तथैवेति ब्रह्मसाधर्म्योपदेये उपयुज्यते । तथैवेत्ये-
तद्व्याख्यानं परब्रह्मवदित्यादि । प्रक्षीणाशेषभावनशब्दं व्याचष्टे (कर्मभावनेति)
परब्रह्मवत्प्रक्षीणाशेषकर्मभावन इति पाठे कर्मशब्दो यागादिक्रियोपासन-
साधारणानुष्ठेयमात्रपरः, तदा कर्मशब्देन 'त्रिविधा भावभावने'त्यत्र भावशब्दो व्या-
ख्यातो भवति । अत्रायमर्थः, प्राप्यपरब्रह्मविषयज्ञानस्य प्रापकत्वात् शुद्धस्वरूप-
मपि प्राप्यमिति तदनुसन्धेयमिति । “अयं च व्यतिरेकस्तद्भावमानिस्वादित्यधिकर-
णार्थः, तत्र बद्धस्वरूपं चिन्त्यमिति पूर्वपक्षीकृत्य मुक्तस्वरूपं चिन्त्यमिति हि सिद्धान्ति-

७ भावप्रकाशिका ७

दृष्टाभावादित्यर्थः । मुख्य इत्यस्य अत्यन्तासुरूपो न भवतीति व्याख्यानं बीजमाह
(नहि मुक्त्येति) स्वरूपतो गुणान्धयन्निरवधिकातिशयं सोऽस्य मुख्यार्थ इति पूर्व भावि-
तत्त्वानिति भावः । श्लोके प्रकृतोपयुक्तं पदं दर्शयति (अस्मिन् श्लोके तथैवेति)

“क्षेत्रज्ञः करणी ज्ञानं करणं तस्य वै द्विजः ।

निष्पाद्य मुक्तिकार्यं हि कृतकृत्यं निवर्तयेत् ॥”

इति करणस्य परब्रह्मध्यानरूपस्य प्रक्षीणाशेषभाव-
नात्मस्वरूपप्राप्त्या कृतकृत्यत्वेन निवृत्तिवचनाद्याव-
त्सिद्ध्यनुष्ठेयमित्युक्ता—

“तद्भावभावमापन्नस्तदाऽसौ परमात्मना ।

भवत्यभेदी भेदश्च तस्याज्ञानकृतो भवेत् ॥”

* श्रुतप्रकाशिका *

तम् , । अस्य श्लोकस्यैकप्रकरणत्वज्ञापनायानन्तरश्लोकोऽपि व्याख्यायते
(क्षेत्रज्ञ इति) यावत्क्षेत्रज्ञावस्थानावत्करणी उपासकः, तस्य करणं ज्ञानम्, करण-
भूतं ज्ञानम्, मुक्तिकार्यं निष्पाद्य निवर्तयेत्, नतु मुक्तेः पूर्वमेव निवर्तयेदित्यर्थः । न
हि मुक्त्योपासननिवृत्तिर्धिधेया, अतो यावन्मोक्षमनुष्ठेयत्वमुक्तमितिभावः ।
तद्भावभावशब्देन ब्रह्मसाम्यापत्तिज्ञापनार्थं 'विभेदजनके ज्ञाने' इत्यत्र ज्ञाने इति
पदच्छेदशङ्काव्युदासार्थं च तद्भावभावमिति श्लोको व्याख्यायते । तद्भावेति श्लोके
तद्भाव इत्युपमानबहुव्रीहिः, तद्भाव इति पदान्तर्गतौ तच्छब्दभावशब्दौ व्याख्यातु-
माद (तद्भाव इति) भाष्यस्य तद्भावशब्दो न बहुव्रीहिः, किन्तु तत्पुरुषः, समासे

५ भावप्रकाशिका ५

(एकप्रकरणत्वज्ञापनायेति) “विज्ञानं प्रापकं प्राप्ये परे ब्रह्मणि पार्थिव । प्रापणीय-
स्तथैवात्मा प्रक्षीणाशेषमावनः । क्षेत्रज्ञः करणी ज्ञानं करणं तस्य वै द्विजः ।
निष्पाद्य मुक्तिकार्यं हि कृतकृत्यं निवर्तयेत् । तद्भावभावमापन्नस्तथासौ परमात्मना ।
भवत्यभेदी भेदश्च तस्याज्ञानकृतो भवेत् । विभेदजनके ज्ञाने नाशमात्यन्तिकं
गते । आत्मनो ब्रह्मणो भेदमसन्तं कः करिष्यति ॥” इति हि श्लोकक्रमः ।
(तद्भावेति श्लोके तद्भावेत्युपमानबहुव्रीहिरिति) तद्भाव इव भावो यस्य स तद्भावः
तत्समानस्तभावः, तस्य भावस्तद्भावभाव इति व्याख्याने द्वितीयभावशब्दस्य प्रयो-

इति मुक्तस्य स्वरूपमाह । तद्भावः— ब्रह्मणो भावः,
स्वभावः, न तु स्वरूपैक्यम् 'तद्भावभावमापन्न' इति
द्वितीयभावशब्दानन्वयात्, पूर्वोक्तार्थविरोधाच्च, यद्ब्र-
ह्मणः प्रक्षीणाशेषभावनत्वं तदापत्तिस्तद्भावभावापत्तिः,
यदैवमापन्नस्तदाऽसौ परमात्मना अभेदी भवति—

* श्रुतप्रकाशिका *

व्याचिख्यासिते सति हि बहुव्रीहिविशिष्टरूपेण पदोपादानम्, तच्छब्दभावशब्दमात्रस्य
व्याचिख्यासितत्वात् बहुव्रीहिविशिष्टरूपेण पदस्यानुपादानम्. तच्छब्देन ब्रह्मोच्यते,
प्रथमभावशब्देन स्वभाव उच्यते इत्यर्थः । “भावो लीलाक्रियाचेष्टाभूत्यभिप्राय-
जन्तुषु । पदार्थमात्रे सत्तायामात्मयोनिस्वभावयोः” इति नैषधट्टकाः । यद्वा
भाष्यस्य तद्भावशब्दोऽपि बहुव्रीहिविशिष्टः । (तद्भावः—ब्रह्मणो भावः स्वभाव इति)
तद्भाव इति पदे तच्छब्दवाच्यब्रह्मसम्बन्धितया प्रतिपन्नो भावः स्वभाव इत्यर्थः ।
अथवा श्लोकेऽपि तद्भावशब्दस्तत्पुरुषः, द्वितीयभावशब्दः सत्तावाची । व्यावर्त्य-
माह (न त्विति) कुत इत्यत्राह (तद्भावेति) हेत्वन्तरमाह (पूर्वोक्तार्थविरोधाच्चेति)
हेयप्रत्यनीकत्वहेयार्हत्वादिविरोधोऽर्थविरोधः, एवं शब्दपर्यालोचनया अर्थपर्यालोच-
नया च भावशब्दस्य स्वभाववाचित्वमुपपादितम् । स्वभावशब्दवाच्यश्च पूर्वश्लो-
कोक्तं प्रक्षीणाशेषभावनत्वमित्याह (यदिति) तच्छब्दसामर्थ्यात् यद्वृत्तमाक्षिप्य
व्याचष्टे (यदैवमिति) अभेदीत्यत्र भेदशब्दव्याख्यानार्थं भेदशब्दं ननुप्रत्य-

५ भावप्रकाशिका ५

जनवत्तरत्वमिति भावः । भाष्यस्य तद्भावशब्दस्य श्लोकवैरूप्येण तत्पुरुषत्वमनुपपन्न-
मित्यत आह (समासे व्याचिख्यासिते सति हीति) श्लोकभाष्ययोर्वैरूप्यपरिहारार्थ-
माह (यद्वा भाष्यस्य तद्भावशब्दोऽपीति) ननु भाष्यस्य तद्भावशब्दस्य बहुव्रीहित्वे
'तद्भावो ब्रह्मणो भाव' इति भाष्यगुक्तमित्याशङ्क्यानेकशब्दव्याहारपूर्वकं व्याचष्टे
(तद्भाव इति पदे तच्छब्दवाच्यब्रह्मसम्बन्धितया प्रतिपन्न इति) (द्वितीय-
भावशब्दस्तत्तावाचीति) यद्यप्यस्मिन् पक्षे द्वितीयभावशब्दस्य परपक्ष इव वैयर्थ्य-
मस्ति, तथाप्यभेदस्य बाधितत्वात्पराभिमतार्थो न सम्भवतीत्यत्र तात्पर्यम् । अर्थो-

भेदरहितो भवति । ज्ञानैकाकारतया परमात्मनैकप्र-
कारस्यास्य तस्माद्भेदो देवादिरूपः, तदन्वयोऽस्य कर्म-
रूपाज्ञानमूलः, न स्वरूपकृतः, स तु देवादिभेदः पर-
ब्रह्मध्यानेन मूलभूताज्ञानरूपे कर्मणि विनष्टे हेत्वभावा-
न्निवर्तत इत्यभेदी भवति । यथोक्तम्—

* भूतप्रकाशिका *

आभ्यां विभज्य निर्दिशति (भेदरहितो भवतीति) यद्वा भेदरहितो भवति—न
तादात्म्यवानिति भावः । अन्यथा 'भेदश्च तस्याज्ञानकृतः' इत्यनन्तरनिर्देशो न घटते ।
देवादिभेदाभावः कथमिति शङ्कायां भेदश्च तस्मैत्यादि व्याचष्टे (ज्ञानैकाकारतये-
ति) 'परमात्मना भवत्यभेदीति परमात्मनः प्रस्तुतत्वादात्मनो ब्रह्मण इत्यत्रापि
पञ्चमीनिबद्ध्या च तस्माद्भेद इत्युक्तम् । ब्रह्मणो मुक्तात्मनश्चाकारान्तरेण भेदस्य
प्रमाणसिद्धत्वात्तिरसनीयभेदविशेषस्य वचनान्तरसिद्धत्वाच्च भेदो देवादिरूप
इत्युक्तम् । कर्मरूपशब्देन अज्ञानशब्दो व्याख्यातः, ज्ञानविरोधीति व्युत्पत्तिरि-
त्यर्थः । 'अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा' इति हि श्रुतिः । अत्रापि 'अविद्या कर्मसंज्ञाऽन्या' इति
हि पठ्यते । ततः किं भेदराहित्यस्येति शङ्कायां भेदश्च तस्याज्ञानकृतो भवेदित्यने-
नार्थसिद्धमभिप्रेतं कारणाभावं भिरुदयन कार्याभावमुपपादयति (स स्थिति) भेदस्य
देवादिरूपत्वे अज्ञानशब्दस्य च कर्मपरत्वे प्रमाणमाह (यथोक्तमिति) आदि-
मरतचरितेऽयं श्लोकः, तत्र पूर्वं देहेन्द्रियादिबाह्यभेदरहितत्वमात्मन उक्तं सित-
नीलादीत्यादिना । अस्मिन् श्लोके बुद्धियुक्तदुःखेच्छाद्यान्तरभेदोऽपि नास्तीत्युच्यते ।
एकस्वरूपेति । कर्मवृत्तिः कर्मवृत्तिः, बाह्यमान्तरं च कर्म द्विविधम्, आन्तर-
मात्मप्रावण्यहेतुः कर्म, बाह्यं बहिर्विषयप्रावण्यहेतुः कर्म । यद्वा बाह्यगत्वाभा-
विकं कर्म, तदेव वृत्तिः, तथा प्रकर्षेण जातः एकस्वरूपभेदः, बाह्यकर्मशरीर-

५ भावप्रकाशिका ५

न्तरमतीतिनिवर्णार्थत्वेन साफल्यसम्भवे स्वरूपव्याक्रियामात्रमनर्थकमित्यभिप्रे-
त्याह (यद्वा भेदरहितो भवतीति) (अनन्तरनिर्देशो न घटत इति) भेदस्य
फलितत्वेन कृतत्वासम्भवादिति भावः । सिद्धान्ते भेदश्च तस्याज्ञानकृतो भवेत्,

१ “एकस्वरूपभेदस्तु बाह्यकर्मवृत्तिप्रजः ।

देवादिभेदेऽपध्वस्ते नास्त्येवावरणो हि सः ॥” इति ।

एतदेव विवृणोति “विभेदजनके ज्ञाने नाशमा-
त्यन्तिकं गते । आत्मनो ब्रह्मणो भेदमसन्तं कः करि-
ष्यति” इति । विभेदः—विविधो भेदः, देवतिर्यङ्मनु-
ष्यस्यावरात्मकः । यथोक्तं शौनकेनापि २ “चतुर्विधोऽपि
भेदोऽयं मिथ्याज्ञाननिबन्धनः” इति । आत्मनि ज्ञानरूपे

* श्रुतप्रकाशिका *

द्वारकमेकस्वरूपस्यात्मन आन्तरं भेदं करोतीत्यर्थः । द्वारमृतदेवादिशरीरभेदे नष्टे
सति आन्तरो भेदो नास्ति । कथं वा देवादिभेदे नष्टे कर्मवृत्तिहेतुकान्तरभेदनाश
इत्यत्राह (अनावरणो हि स इति) सः— निवृत्तदेवादिभेद आत्मा, कर्मावरणरहितो
हीत्यर्थः । यद्वा कर्मवृत्तिः—कर्मजन्या वृत्तिः, देवादिशरीरम् ; तत्सम्बन्धजः आन्तर-
भेदः, देवादिभेदेऽपध्वस्ते स नास्ति । कथं कर्मजन्यवृत्तिहेतुकान्तरभेदो देवादि-
भेदापध्वंसे नास्तीत्यत्राह—अनावरणो हि स इति । कर्मजन्यवृत्तिर्देवादिशरीर-
भेदरूपेत्यर्थः । एतदेव ‘भेदश्च तस्याज्ञानकृतो भवे’दित्युक्तमेवार्थम् । [विवृणोतीत्यर्थः]
‘विभेदजनक’इत्यादिश्लोकेन ‘अनावृत्तिः शब्दा’दित्यधिकरणार्थ उच्यते, परस्माद्ब्रह्मण
आत्मनो देवादिभेदस्य प्रणष्टस्य पुनरावृत्तिं कः करिष्यतीत्युच्यते । विभेदशब्दं
व्याचष्टे (विभेदो विविधो भेद इति) भेदस्य देवादिरूपत्वे प्रमाणान्तरमाह
(यथोक्तमिति) मिथ्याज्ञाननिबन्धनः—मिथ्यज्ञानम् आत्मविषयभ्रान्तिज्ञानम्, तत्कर्ता-
द्वारा उत्तरोत्तरदेवादिभेदहेतुरित्यर्थः । अस्योत्तरार्द्धं ‘देवतिर्यङ्मनुष्यारूपस्तथैव
नृप । नारकः’ इति । व्याख्येयश्लोकस्य वाक्यार्थमाह (आत्मनीति) ब्रह्मण

ध भावप्रकाशिका ध

देवादिभेदश्चात्मन्यारोपितः, तस्य मुक्तस्याज्ञानकृतो भवेत्, कर्मकृतो भवेत्,
कर्मकृतत्वेन ज्ञातो भवेदित्यर्थः । अथवा कुत इत्यध्याहृत्य कुतो भवेदित्यर्थः ।

देवादिरूपविविधभेदहेतुभूतकर्माख्याज्ञाने परब्रह्मध्या-
नेनात्यन्तिकनाशङ्गते सति हेत्वभावादसन्तं परस्मात्
ब्रह्मण आत्मनो देवादिरूपभेदं कः करिष्यतीत्यर्थः ।
'अविद्या कर्मसंज्ञान्या' इति ह्यत्रैवोक्तम् । "क्षेत्रज्ञं चापि

* श्रुतप्रकाशिका *

इतिपदस्य पञ्चम्यन्तत्वसूचनाय परस्मादित्युक्तम् । उभयोरपि पदयोर्वैयधिकरणयेन
पष्ठ्यन्तत्वमयुक्तम्, चशब्दाभावात्, अनन्तरपूर्वश्लोके 'परमात्मना भवत्यभेदी'ति पर-
मात्मनः प्रतियोगितया निर्देशाच्च, अत एव समानाधिकरणपष्ठ्यन्तत्वमप्ययुक्तम्,
पूर्णप्रपञ्चितादर्थविरोधाच्च, पञ्चम्यन्तत्वं पष्ठ्यन्तत्वं च विपर्ययेण स्यादिति चेन्न,
परब्रह्मणोऽपि हेयार्हत्वापत्तेः स्वाभाविकत्वप्रसङ्गात्, अतः परस्मात् ब्रह्मण
इत्युक्तम् । असन्तम्—सञ्चब्दः परमार्थपर्यायः, 'अनाशी परमार्थश्च' इत्यत्रैव श्रुतम्
अनित्यमित्यर्थः, तेन स्वाभाविकनित्यभेदव्यावृत्तिः, अनित्यत्वं कादाचित्कत्वम्, अनि-
त्यत्वाद्देवत्वपेक्षो देवादिभेदः, तं कः करिष्यति, न कश्चिदपि । हेत्वभावात्— कर्मरूप-
हेत्वभावादित्यर्थः । न केवलमेकार्थविषये 'ब्राह्मकर्मवृत्तिप्रजः' 'अज्ञानकृतो भवे'दित्य-
ज्ञानकर्मशब्दयोः प्रयोगादज्ञानशब्दस्य कर्मार्थत्वम्, अस्मिन् प्रकरणे च कण्ठोक्त-
मित्याह (अविद्या कर्मसंज्ञान्येति ह्यत्रैवोक्तमिति) आत्मन औपा-
धिकभेद उपाध्यपगमे नश्यतीति श्लोकार्थः । उपाध्यभावादविद्यमानं भेदं क

५ भावप्रकाशिका ५

अथवा अभवेदित्यकारप्ररूपो वा 'अपचसि त्वं जाल्मे'तिवत् नञो न लोपे सति क्लृप्तो
इति द्रष्टव्यः । प्रकर्षेण जात एकस्वरूपभेद इति छेदः । (हेयार्हतापत्तेस्वाभा-
विकत्वप्रसङ्गादिति) ब्रह्मण इत्यस्य पष्ठ्यन्तत्वपक्षे देवादिभेदस्य तन्मूलकर्मा-
विद्यादिदोषस्य च ब्रह्मगतत्वेनैवाभ्युपगन्तव्यत्वात् ब्रह्मावारकस्य चाज्ञानस्य 'ज्ञान-
रूपं परं ब्रह्म तन्निवर्त्यं मृषात्मकम् । अज्ञानं चेतिरस्कुर्मात्कः प्रमुस्तन्निवर्तने"
इति न्यायेन निवर्तकान्तराभावात्स्वाभाविकत्वप्रसङ्ग इत्यर्थः । (उपाध्यपगमे
नश्यतीति श्लोकार्थ इति) कः करिष्यतीत्यस्य कः परिपालयिष्यतीत्यर्थ इति
भावः । असन्तमित्यस्यानित्यवाचिन उपयोगमान्वादाह (उपाध्यभावादिति)

मां विद्धि' इत्यादिनाऽन्तर्यामिरूपेण सर्वस्यात्मतयै-
क्याभिधानम् । अन्यथा "क्षरः सर्वाणि भूतानि
कूटस्थोऽक्षर उच्यते, उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः" इत्यादि-
भिर्विरोधः । अन्तर्यामिरूपेण सर्वेषामात्मत्वं तत्रैव
भगवताऽभिहितम् "ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशे ऽर्जुन !
तिष्ठति" "सर्वस्य चाहं हृदि सन्निविष्टः" इति च ।

* श्रुतप्रकाशिका *

उत्पादयेदिति वार्धः । अयं श्लोको सृष्ट्यादिनामत्पन्तास्वरसः, तथा हि,—
विभेदजनक इत्यत्र जनकशब्द उत्पादके स्वरसः, न त्वध्यासहेतौ, अज्ञानशब्दस्य
अनिर्वचनीयपरत्वं लोकतः शास्त्रतश्च न व्युत्पन्नम्. कर्मवाचित्वव्युत्पत्तिरस्मिन् प्रबन्ध
एव दर्शिता, नाशशब्दस्य बाधवाचित्वमगुरुषम्, असन्तर्भित्तिपदञ्च व्यवच्छे-
द्याभावादफलम्, सतो भेदस्यानभ्युपगमात्, तदभ्युपगमे हि तत्साफल्यम् । करिष्य-
तीतिपदमप्यस्वरसम्, अध्यासवाचित्वाभावात् । अथाद्वैतपरत्वेन परोक्तं
भगवद्गीतावचनं व्याचष्टे (- क्षेत्रज्ञं चापीति) पराभिमतार्थस्य पूर्वापरविरोधं
दर्शयति (अन्यथेति) न केवलम् 'उत्तमः पुरुषस्त्वन्य' इति भेदप्रतिपादनाद्यद्विरोधेन
स्वरूपैक्यपरत्वाभावः । सामानाधिकरण्योपपादकमन्तर्यामित्वं कथं कथमपीत्याह
(अन्तर्यामीति) " ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशे ऽर्जुन ! तिष्ठति " इत्यत्र श्रुतशब्द-
स्यात्मपर्यन्तदेहपरत्वम् 'आमयन् सर्वभूतानि' इत्यस्योत्तरार्थेनावगम्यते, ' न हिंसात्
सर्वाभूतानि' इत्यादिप्रयोगाच्च । " सर्वस्य चाहं हृदि सन्निविष्टः " इत्यत्रापि सर्व-
शब्दस्यात्मपर्यन्तत्वं " मत्तः सृष्टिर्ज्ञानमपोहनं च " इत्यनेनावगम्यते । हृद्देशे-
हृद्देशस्य आत्मनीत्यर्थः । 'सर्वस्य चाहं हृदि' इत्यपि तथा 'अहमात्मा गुडाकेश' इत्यत्रा-

५ भावप्रकाशिका ५

अस्मिन् पक्षे करिष्यतीत्यत्र कृत्र्धातोरुत्पादने स्वरस्यमस्तीत्यपि द्रष्टव्यम् ।
(व्यवच्छेद्याभावादफलमिति) ननु नैतद्व्यवच्छेदकतयोपात्तम्, अपितु
कल्पके अज्ञाने नष्टे कल्पितत्वरूपं सत्त्वं पुनर्भेदानुत्पत्तौ हेतुतयोक्तमिति चेत्, न ;

“अहमात्मा गुडाकेश ! सर्वभूताशयः स्थितः” इति च तदेवोच्यते । भूतशब्दो ह्यात्मपर्यन्तदेहवचनः । यतः सर्वेषामयमात्मा तत एव सर्वेषां तच्छरीरतया पृथगवस्थानं प्रतिषिध्यते “न तदस्ति विना यत्स्यात्” इति ; भगवद्विभूत्युपसंहारश्चायमिति तथैवाभ्युपगन्तव्यम् । तत इदमुच्यते—

१ “यद्यद्विभूतिमत्सत्त्वं श्रीमदूर्जितमेव वा ।

तत्तदेवावगच्छ त्वं मम तेजोऽशसम्भवम् ॥

२ विष्टम्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत्” इति ।

* भूतप्रकाशिका *

प्यन्तर्यामित्वपरतामाह (अहमिति) कुत इत्याह (भूतशब्दो हीति) पूर्वदर्शित-सर्वशब्दैकार्थ्याच्चेतिभावः । अन्वयरूपेणोक्तस्य सर्वेषां भगवदात्मकत्वस्य शेष-भूतोऽयं ‘न तदस्ती’तिव्यतिरेकनिर्देशस्तदनुगुण एवेत्यभिप्रायेणाह (यतः सर्वेषा-मिति) अविनाभावशब्दस्य सम्बन्धनियमवाचित्वादिति भावः । हेत्वन्तरञ्चाह (भगवदिति) “एतां विभूतिं योगं च” इति प्रक्रमाद्विभूतिपरत्वमवगम्यते, अतः उपक्रमानुगुण एव उपसंहार इत्यर्थः । नहि विभूतित्वं विधाय तदेव निषेद्धं शक्यमितिभावः । प्रकरणस्य विभूतिपरत्वं दर्शयति (यद्यदिति) विभूतिमत्-नियाम्यवत्, श्रीमत्-भोग्यसमृद्धिमत्, ऊर्जितम्-बलवत्, कल्याणगुणारम्भेषु युक्तम् . तेजः-पराभिभवनसामर्थ्यम्-प्रशसनम् . तेजोऽशसम्भवम्-नियमनशक्तिम-

५ भावप्रकाशिका ५

पूर्वोक्तदोष एव तात्पर्यात् (हृद्देशस्य आत्मनीत्यर्थ इति) सङ्क्रमणार्थं तदन्तः-प्रवेशस्यावश्यकत्वात् ‘अन्तः प्रविष्टस्यास्मा जनानां सर्वात्मा’ ‘योऽन्तरो यमयति’ इत्यादिप्रमाणादिति भावः । केचित्तु सर्वभूतशब्दस्यैव चेतनपर्यन्तत्वात् हृद्देश-शब्देन जीवानामन्तःप्रदेश एव निवर्तित इति वदन्ति । नापि चिदचिदीश्वराणा-

अतः शास्त्रेषु न निर्विशेषवस्तुप्रतिपादनमस्ति ।
नाप्यर्थजातस्य भ्रान्तत्वप्रतिपादनम् । नापि चिद-
चिदीश्वराणां स्वरूपभेदनिषेधः ॥

—(सप्तविधानुपपत्त्यारम्भः)—

यदप्युच्यते— निर्विशेषे स्वयम्प्रकाशे वस्तुनि दोष-
परिकल्पितमीशेशितव्याद्यनन्तविकल्पं सर्वं जगत् ।
दोषश्च स्वरूपतिरोधानविविधविचित्रविज्ञेयकरी सद-

* भूतप्रकाशिका *

दाज्ञालबाधीनमित्यर्थः । शास्त्रस्य परोक्षार्थपरत्वाभावमुपसंहरति (अत इति)
अतः—श्रुतियोजनाप्रभृतिप्रतिपादिनैरन्याथैरित्यर्थः । भ्रान्तत्वम्—भ्रान्तिसिद्धत्वम् । जग-
द्वृक्षणोरिकद्वयत्नपक्षे वृक्षणः सविशेषत्वं जगतः सत्यत्वं चोपपन्नमिति शङ्कायां
तद्व्युदासार्थमाह (नापीति) चेतनेष्वचिदर्भेनुद्धिः परतन्त्रेषु स्वतन्त्रनुद्धिश्च
अमः, न तु स्वरूपभेदधीरित्यभिप्रायेण स्वरूपभेदनिषेध इत्युक्तम् । अथवा मृषा-
वादिनमेवोद्दिश्य जीवपरयोः स्वरूपभेदनिषेधाभावमाह— नापीति । अचिदुपादानं
दृष्टान्ततया ॥

अथाविद्यां दूषयितुं तद्विषये परोक्षगर्थमनुवदति (यदपीति) निर्वि-
शेषस्य कथं अमसम्भव इत्यत्राह (दोषेति) वृक्षण्यतिरिक्तदोषोऽस्ति चेत्, अद्वैत-
तद्धानिरित्यत्राह (दोषश्चेति) अस्मिन्नर्थे परोक्षाःश्रुतिस्मृत्यर्थापचीदर्शयति (अन्त-

ध भावप्रकाशिका ध

मितिमाप्यस्य मृषावाद्यभिमतैक्यपरत्वमयुक्तम्, अचिदीश्वरयोस्तैरैक्यानभ्युपग-
मादित्यभिप्रेत्य भास्काराद्यभिमतैक्यनिषेधपरतया व्याचष्टे (जगद्वृक्षणोरिति)
मृषावादिमतनिरासोपसंहारे इतरमतनिरासो न युक्त इत्यभिप्रेत्य तन्मतनिरास-
परतया अवतारयति (अथवा मृषावादिनमेवेति) इति पुराणप्रक्रिया ॥

(कथं अमसम्भव इति) निर्विशेषे स्वयम्प्रकाशे परिकल्पितमित्येतावन्मात्र-
कथने कथं निर्विशेषस्य परिकल्पितगुणोक्तअमसम्भव इति शङ्का स्यात्,

सदनिर्वचनीयाऽनाद्यविद्या, सा चावश्याभ्युपगमनीया
 “अनृतेन हि प्रत्यूढाः” इत्यादिभिः श्रुतिभिः, ब्रह्मणः
 तत्त्वमस्यादिवाक्यसामानाधिकरण्यावगतजीवैक्यानु-
 पपत्त्या च, सा तु न सती, आन्तिबाधयोरयोगात् ।

* श्रुतप्रकाशिका *

तेनेति) सदसद्विलक्षणत्वमुपपादयति (सा स्थिति) आन्तिबाधयोरयोगात्—
 आन्तिविषयत्वबाधविषयत्वयोरयोगात् । प्रमितिआन्तिबाधान्यथानुपपत्त्या । सद-
 ध भावप्रकाशिका ध

अतो दोषपदमिति भावः । अनृतेन हि प्रत्यूढाः । प्रत्यूढाः— प्रतीपं नीताः, वैपरीत्यं
 प्राप्ता इत्यर्थः । “तद्यथा हिरण्यनिधिं निहितमक्षेत्रज्ञा उपर्युपरि सञ्चरन्तो न
 विन्देयुः एवमेवेमास्सर्वाः प्रजा अहरहर्गच्छन्त्य एतं ब्रह्मलोकं न विन्दन्त्य-
 नृतेन हि प्रत्यूढाः” इति छान्दोग्यम् । भाष्ये आदिशब्देन ‘नासदासी’दित्यादि-
 श्रुतयो विवक्षिताः । भाष्ये जीवैक्यानुपपत्त्येति—विरुद्धधर्माध्यस्तयोर्जीवपरयोरैक्या-
 सम्भवेन धर्माणां कल्पितत्वस्य वक्तव्यतया तत्कल्पिकाविद्याभ्युपगन्तव्येत्यर्थः ।
 सत्त्वेऽप्यात्मनो आन्तिबाधाभयत्वयोर्दर्शनात् न आन्तिबाधाभ्यां सद्विलक्षणत्व-
 सिद्धिः, असिद्धिश्च हेतोस्स्यात् । आन्तिबाधयोरतन्निष्ठत्वादित्यत आह (आन्ति-
 विषयत्वबाधविषयत्वेति) भाष्ये आन्तिबाधयोरयोगादित्यत्र शुक्तिरूप्यस्येतिशेषः पूर-
 णीयः । उत्तरत्र तद्विवरणभाष्ये प्रतीतिआन्तिबाधैरपि न तथाभ्युपगमनीय-
 मित्युपक्षिप्य शुक्त्यादिषु रजसादिप्रतीतिरितिदर्शनात् परैरपि स्यातिबाधानुपपत्तेः
 शुक्तिरूप्यविषये उपन्यासाच्च. न चाज्ञानस्य जगदुपादानत्वं सदसद्विलक्षणत्वञ्च
 प्रतिज्ञाय तद्वैततया शुक्तिरूप्ये प्रतीतिआन्तिबाधोपपादनं कथं सङ्गतं स्यादिति
 वाच्यम्, उपादानोपादेययोरभेदाभिप्रायेण तथोक्त्युपपत्तेः । स्वाभिन्नकार्यजनक-
 त्वमुपादानत्वं विवर्तपरिणामोपादानलक्षणमिति कथयद्भिरुपादानोपादेयाभेदस्याभ्यु-
 पेततया शुक्तिरूप्ये स्यातिबाधसमर्थनस्य तत्समर्थनपर्यवसितत्वात् । ननु भामत्यामा-
 रम्भण्याधिकरण्ये ‘नहि वयमभेदं ब्रूमः, किन्तु भेदं व्यासेषामे’त्युक्तेरभेद एवो-

नाप्यसती, ख्यातिबाधयोश्चायोगात् । अतः कोटि-
द्वयविनिर्मुक्त्येवमविद्येति तत्त्वविद इति । तदयुक्तम् ;—

—(आश्रयानुपपत्तिः)—

सा हि किमाश्रित्य भ्रमं जनयति ? न तावज्जीवमाश्रित्य,

* श्रुतप्रकाशिका *

सदनिर्वचनीयत्वमित्यर्थः । 'सद्भाव एवं भवतो मयोक्तः' इतिवन्न परमत-
मितिदर्शयितुं तत्त्वविद इत्युक्तम् । दूषयति (तदयुक्तमिति) ॥

आश्रयानुपपत्तिरिदोधानानुपपत्तिस्वरूपानुपपत्त्यनिर्वचनीयत्वानुपपत्तिप्रमाणा-
नुपपत्तिनिर्वचकानुपपत्तिनिवृत्त्यनुपपत्तिभिर्दूषयिष्यन् प्रथममाश्रयानुपपत्तिमाह—
(सा हीति) किमाश्रित्य—न किञ्चिदपीत्यर्थः । किं जीवमाश्रित्य ? उत ब्रह्म ?

ध भावप्रकाशिका ध

पादानोपदेययोर्नास्तीति वाच्यम् । ब्रह्मसमसत्ताकाभेदप्रतिक्षेपमात्रपरत्वात् ।
यद्वा, प्रतीतिबाधानुपपत्त्या शुक्तिरूप्यमिथ्यात्वसिद्धौ मिथ्याभूतस्य मिथ्याभूतमेव
उपादानमन्वेषणीयमिति अज्ञानस्यापि सदसद्विलक्षणत्वं सिद्धयतीत्यभिप्रायेण
तथोक्त्युपपत्तेः । केचित्तु अहमज्ञ इत्यज्ञानप्रतीतेः 'नेह नाने'तिश्रुत्या बाधदर्श-
नात्, अत एव अमत्वाच्च प्रतीतिआन्तिबाधानामविद्याविषयत्वमेव न शुक्तिरूप्य-
विषयत्वम्, उत्तरत्र शुक्तिरूप्यादिषु प्रतीतिआन्तिबाधैर्मिथ्यात्वसमर्थनं युक्त्यन्तर-
मेव, नैतद्विचरणरूपम्, तत्रानिर्वचनीयत्वे परोक्तं हेतुं विस्तरेण दूषयतीति तत्रत्य-
संक्षिप्तस्य विस्तारार्थमिति श्रुतप्रकाशिकावाक्यमपि कथञ्चिन्नेयमिति वदन्ति ।
ख्यातिबाधयोश्चायोगादित्यस्य ख्यातिबाधयोश्चायोगप्रसङ्गादित्यमुमर्षं स्फोरयति
(प्रमितिआन्तिबाधान्यवानुपपत्त्येति) प्रतीतिरसद्विलक्षणत्वसाधिका, आन्तिस्तु
सद्विलक्षणत्वसाधिका, बाधस्तूपयसाधारण इति विवेको द्रष्टव्यः । नच सद्भाविनं
प्रति आन्तेः हेतुत्वोपन्यासो युक्तः । तन्मते आन्तिस्वस्यानभ्युपगतत्वात् बाधेन
आन्तिस्वसमर्थने च बाध एव हेतुरस्तु, किमनेन अमत्वसमर्थनेनेतिवाच्यम्, अहं
रजततया अत्राम्यमित्यनुभवसिद्धतया अमत्वस्य सद्भादिनाप्यप्रत्याख्येयतया हेतुत्व-
सम्भवादितिभावः । (सद्भावएवमिति) परमतस्वभावे दृष्टान्तः ॥

अविद्यापरिकल्पितत्वाज्जीवभावस्य । नापि ब्रह्माश्रित्य ;
तस्य स्वप्रकाशज्ञानस्वरूपत्वेनाविद्याविरोधित्वात्, सा
हि ज्ञानवाध्याभिमता—

“ज्ञानरूपं परं ब्रह्म तन्निवर्त्यं सृष्टात्मकम् ।
अज्ञानं चेत् तिरस्कर्यात्कः प्रभुस्तन्निवर्त्तने ॥
ज्ञानं ब्रह्मेति चेत् ज्ञानमज्ञानस्य निवर्त्तकम् ।
ब्रह्मवत्तत्प्रकाशत्वात्तदपि ह्यनिवर्त्तकम् ॥

• श्रुतप्रकाशिका •

इतिविकल्पाभिप्रायेणाह (न तावदिति) जीवे सिद्धे अविद्यासिद्धिः—
अविद्यासिद्धौ जीवसिद्धिरित्यन्योन्याश्रय इत्यर्थः । जीवाज्ञानवान्निरासः उत्तरत्र
विस्तरेण वक्ष्यत इत्यत्र संक्षेपः । अथ ब्रह्माश्रयत्वपक्षं दूषयति (नापीति) विरो-
धित्वं कथमित्यत्राह (सा हीति) ब्रह्मविषयाज्ञानस्य तत्प्रकाशवाधयत्वाद्विरोधः ।
अत्र नाथमुनिभिरुक्तान् श्लोकानाह (ज्ञानरूपमिति) स्वप्रकाशत्वं विवक्षितम् ।
ज्ञाननिवर्त्यत्वे हेतुगाह (सृष्टात्मकमिति) नहि स्वरूपज्ञानमज्ञानविरोधि, अपि
तु प्रमाणाज्ञानमेवेति पक्षमनूय दूषयति (ज्ञानमिति) ब्रह्मवत्तत्प्रकाशत्वात्—स्वरू-
पानतिरिक्तप्रकाशत्वादित्यर्थः । नहि शुक्लभास्वरद्रव्ये गृहीते आसन्नवक्त्रादिभिः

ध भावप्रकाशिका ध

(ब्रह्माश्रयत्वपक्षं दूषयतीति) ब्रह्मणश्चिन्मात्रत्वेन तस्याश्रयत्वे पूर्वोक्तान्योन्याश्रय-
दोषाप्रसङ्गः । अ.श्रयत्वविषयत्वभागिनी निर्विशेषचित्तिरेव केवलः पूर्वसिद्धात्मसो हि
पश्चिमो नाश्रयो भवति, नापि गोचर इत्युक्तेरिति भावः । ज्ञानत्वेपि नैयायिकादिरीत्या
जडत्वाभ्युपगमे स्वस्य स्वयाधात्म्यज्ञानरूपत्वाभावेन स्वयाधात्म्याज्ञानविरोधित्वा-
सम्भवादाह (स्वप्रकाशत्वं विवक्षितमिति) विषयित्वलक्षणाज्ञानत्वाभावान् स्वप्रका-
शत्वं विवक्षितमिति केचिद्वदन्ति । ननु ब्रह्मस्वरूपतद्विषयकज्ञानयोस्साधारण्यं
स्वरूपप्रकाशत्वं किं स्वरूपाभिजप्रकाशत्वम् ? उत स्वरूपविषयप्रकाशत्वम् ? नाथः,

ज्ञानं ब्रह्मेति विज्ञानमस्ति चेत्स्यात्प्रमेयता ।

ब्रह्मणोऽननुभूतित्वं त्वदुक्त्यैव प्रसज्यते ॥

ज्ञानस्वरूपं ब्रह्मेति ज्ञानं तस्या अविद्याया वाधकम् ;
न स्वरूपभूतं ज्ञानमिति चेन्न , उभयोरपि ब्रह्मस्वरूप-
प्रकाशत्वे सति अन्यतरस्याविद्याविरोधित्वमन्यतरस्य

* श्रुतप्रकाशिका *

शुक्लभास्वरद्रव्यमित्येतावति शतशः प्रतिपक्षेऽपि भगनिवृत्तिः । दूषणान्तराद्याह
(ज्ञानमिति) ततः किमित्यत्राह (ब्रह्मण इति) एषु श्लोकेषु प्रथमश्लोकः
सार्थः पूर्वं ज्ञानवाध्यामिमतेत्यन्तेन भाष्येणोक्तः । द्वितीयश्लोकं व्याचष्टे (ज्ञान-
स्वरूपमिति) ब्रह्मस्वरूपप्रकाशत्वे सति स्वरूपविषयज्ञानत्वे सतीत्यर्थः । विशेषा-
नवगमात्— विषयवैषम्याभावादित्यर्थः । कथं विशेषानवगमः प्रमाणाजन्यत्वं विशेष-
योस्तीति चेत् किं तेन ? विषयवैषम्यं हि न विद्यते । किं स्वरूपभूतज्ञानाशिवर्चक-
ज्ञानस्य विषयवैषम्यमस्ति वा ? न वा ? अस्ति चेत्सविशेषतन्म । नो चेत् स्वरूपमेव
निवर्चकं स्यात् । प्रमाणाजन्यज्ञानमनिवर्चकं वा स्यात्, पुरोऽवस्थितभास्वरवस्तुवि-
षयज्ञानवत् . प्रमाणाजन्यज्ञानत्वं न निवर्चकत्वे प्रयोजकम् , इदं शुक्लभास्वरद्रव्य-
मिति वाक्यजन्यस्य ज्ञानस्य निवर्चकत्वाभावात् ; तस्मात् अप्रसङ्गकारादतिरिक्ताकार-
विषयत्वं निवर्चकत्वे प्रयोजकम् । ननु विषयवैषम्याभावेऽपि कस्यचित् ज्ञानस्य
अमाविरोधित्वं कस्यचिद्अमविरोधित्वं च दृष्टमभिज्ञाप्रत्यभिज्ञयोः, अयमेको देव-
दत्त इत्यभिज्ञाया एकविषयत्वेऽपि पूर्वदृष्टादयमन्य इति पुरुषद्वित्वमनो दृष्टः ।

५ भावप्रकाशिका ५

तस्य प्रमाणाज्ञाने अभावात् । न द्वितीयः, अभेदे विषयविषयिभावाभावेन स्वरू-
पान्यापनादित्याशङ्क्य तद्विषयव्यवहारानुगुण्यलक्षणं तद्विषयकत्वं प्रकृते निव-
क्षितमित्यभिप्रयन्नाह (स्वरूपविषयज्ञानत्वे सतीत्यर्थ इति) (विषयवैषम्याभावादि-
त्यर्थ इति) विषयवैषम्याभावेन विशेषानवगमादित्यर्थः । ननु विशेषानवगम
इत्यस्य विषयवैषम्याभावोर्थः । तथासति कथं विशेषानवगम इत्यपेक्षानुत्थितेरिति
द्रष्टव्यम् । (अयमेको देवदत्त इति) एक इत्यस्याभेदोर्थः, सत्तु स्वाष्ट्यर्थः ,

नोति विशेषानवगमात् । एतदुक्तं भवति; ज्ञानस्वरूपं ब्रह्मेत्यनेन ज्ञानेन ब्रह्मणि यः स्वभावोऽवगम्यते; स ब्रह्मणः स्वयम्प्रकाशत्वेन स्वयमेव प्रकाशत इत्यविद्याविरोधित्वे न कश्चिद्विशेषः स्वरूपतद्विषयज्ञानयोरिति । किञ्च

* भुतप्रकाशिका *

प्रत्यभिज्ञायास्तु सोऽयमेको देवदत्त इति देवदत्तैक्यविषयत्वेऽपि द्वित्वविरोधित्वं दृष्टमिति विषयवैषम्याभावेऽपि प्रमाणज्ञानस्य अगनिवर्तकत्वं युक्तमिति शङ्कायामाह (एतदुक्तमिति) सत्यत्वज्ञानत्वादित्थभावोऽस्तीति चेत्; स च स्वरूपानतिरिक्त इति दर्शयितुं स्वभावशब्दः, अनेनाभिज्ञाप्रत्यभिज्ञयोरपि विषयवैषम्यमुक्तं भवति । अभिज्ञायामेकस्य धर्मिण एकदेशकालसम्बन्धित्वं प्रतिपन्नम्, न तु कालद्वयदेशद्वयसम्बन्धित्वम्; तच्च प्रत्यभिज्ञायां प्रतिपन्नम् । एकदेशकालसम्बन्धित्वप्रतीतिर्न द्वित्वविरोधिनी, एकस्य धर्मिणः कालद्वयदेशद्वयसम्बन्धित्वं द्वैक्यम्, तच्च द्वित्वविरोधीति तत्प्रतिपत्तिर्द्वित्वग्रमं निवर्तयति, अतस्तत्रापि विषयवैषम्यमस्तीति फलितम् । अथ तृतीयरलोकार्थस्य विषयये पर्यवसानमाह (किञ्चेति)

५ भावप्रकाशिका ५

अयं देवदत्त इत्येव विवक्षितम्, अयं देवदत्त इत्यभिज्ञायास्सोयं देवदत्त इति प्रत्यभिज्ञाया इव पुरोवर्तिनि देवदत्ताभेदविषयत्वमविशिष्टम्, नष्टाभेदे द्वैविध्यमस्ति, येन विषयवैषम्यं स्यात्, तथापि प्रत्यभिज्ञाया एव भेदअगनिवर्तकत्वं नाभिज्ञाया इति द्रष्टव्यम् । नच प्रत्यभिज्ञायामेकसिन् वस्तुनि कालद्वयसम्बन्धो विषयः नाभिज्ञाया इति वाच्यम्, ऐक्यस्य कालद्वयसम्बन्धस्य चाभिज्ञाभ्यामेव सिद्धः, अभिज्ञाद्वयानवगतार्थविषयकत्वाभावेनाभिज्ञाद्वयानिवर्त्यभेदअगनिवर्तकत्वं न स्यादिति भावः । द्वित्वग्रमः— भेदग्रम इत्यर्थः । सत्यत्वज्ञानत्वादिरस्ति चेत् सः स्वरूपानतिरिक्त इति दर्शयितुं स्वभावशब्द इति समीचीनः पाठः । सत्यत्वज्ञानत्वस्वभावोऽस्ति चेदिति पाठे स्वभावशब्दो धर्मपरः । सत्यत्वज्ञानत्वादिधर्मोऽस्ति चेत् सच स्वरूपानतिरिक्त इति दर्शयितुं स्वभावशब्द इत्यर्थः । (कालद्वयदेशद्वयसम्बन्धित्वं द्वैक्यमिति) नचैतदप्यभिज्ञाद्वयसिद्धमिति प्रागेवोक्तमिति वाच्यम्,

अनुभवस्वरूपस्य ब्रह्मणोऽनुभवान्तराननुभाव्यत्वेन
भवतो न तद्विषयज्ञानमस्ति ; अतो ज्ञानमज्ञानविरोधि-
चेत्स्वयमेव विरोधि भवतीति नास्या ब्रह्माश्रयत्व-
सम्भवः । शुक्त्यादयस्तु स्वयाथात्म्यप्रकाशे स्वयमसमर्थाः
स्वाज्ञानाविरोधिनस्तन्निवर्त्तने च ज्ञानान्तरमपेक्षन्ते,

* श्रुतप्रकाशिका *

प्रमाणज्ञानत्वं निवर्त्तकत्वव्यापकम्, अतोऽधिष्ठानभूतब्रह्मस्वरूपस्य प्रमाणज्ञानत्वा-
भावात् अमनिवर्त्तकत्वम् । अधिष्ठानत्वाच्छ्रुत्यादिवत् ब्रह्मस्वरूपं न अमविरो-
धीति प्रमाणान्तरज्ञानमपेक्षत इति शङ्क्यामाह (शुक्त्यादयस्त्विति) अधिष्ठानत्वस्य
ज्ञानान्तरविषयत्वं व्यापकम्, अतो व्यापकनिवृत्त्या अधिष्ठानत्वनिवृत्तिरिति, अधिष्ठा-
नत्वादेव ब्रह्म, स्वरूपस्फुरणोऽपि प्रमाणान्तरमपेक्षते । नैवम्, जडत्वादेव हि श्रुत्यादेः
स्वरूपस्फुरणोऽपि प्रमाणान्तरमपेक्षा, नाधिष्ठानत्वात् ; अतोऽधिष्ठानत्वं सोपाधिकम् ।
अत्र त्वजडत्वात्स्वरूपस्फुरणो प्रमाणान्तरमपेक्षा नास्तीति चेत् ; तर्हि जडत्वादेव अम-
निवृत्तौ श्रुत्यादेर्ज्ञानान्तरमपेक्षा, नाधिष्ठानत्वात् ; अस्तत्सोपाधिकम् ; तस्मादजडे तु
प्रमाणान्तरमपेक्षामनिवृत्तौ च न स्यादित्यभिप्रायः । श्रुक्त्यादयस्त्वित्यत्र तु तुरावदो

५ भावप्रकाशिका ५

अभिज्ञाद्वये सत्यपि एकस्मिन् कालद्वयसम्बन्धो मया ज्ञात इत्यनुभवाभावात्, सत्यां
च प्रत्यभिज्ञायां तथानुभवदर्शनेनानुभवस्यैवात्र साक्षित्वात्, अनुभवापलापे चोपे-
क्षणीयत्वप्रसङ्गादिति भावः । द्वित्वग्रमशब्दः सर्वत्र भेदग्रमपरः । ननु न प्रमाण-
ज्ञानत्वं निवर्त्तकत्वप्रयोजकम्, अपितु अमविरोधित्वमेव ; तच्च ब्रह्मस्वरूपेऽपि
सम्भवतीति शङ्कां व्युत्स्यति (अधिष्ठानत्वाच्छ्रुत्यादिवदिति) यद्वा अनिवर्त्तकत्वे
हेत्वन्तरमप्याह—अधिष्ठानत्वादिति । अधिष्ठानस्य अमविरोधित्वं प्रमाणान्तर-
मपेक्षम्, श्रुत्यादौ तथा दर्शनादित्यभ्युपगम्यमाने श्रुत्यादिवदेवाधिष्ठानस्फुरणमपि
प्रमाणान्तरमपेक्षं स्यादिति प्रतिबन्धा दूषयति (अधिष्ठानत्वस्य ज्ञानान्तरविषयत्व-
मिति) (अधिष्ठानत्वनिवृत्तिरिति) अधिष्ठानत्वनिवृत्तिः प्रसज्येतेत्यर्थः । यदि
श्रुत्यादौ अधिष्ठानस्य अमविरोधित्वदर्शनात् ब्रह्मण्यपि अमविरोधित्वमापाद्यते,

ब्रह्म तु स्वानुभवसिद्धस्वयाथात्म्यमिति स्वाज्ञान-
विरोध्येव, तत एव निवर्तकान्तरं च नापेक्षते ।
अथोच्येत— ब्रह्मव्यतिरिक्तस्य मिथ्यात्वज्ञानमज्ञान-
विरोधीति । न, इदं ब्रह्मव्यतिरिक्तमिथ्यात्वज्ञानं किं
ब्रह्मयाथात्म्याज्ञानविरोधि ? उत प्रपञ्चसत्यत्वरूपाज्ञान-

* श्रुतप्रकाशिका *

ब्रह्मणः शुक्त्यादिश्रुतिपरः । द्वयी ह्यद्वैतिनां गतिः, ब्रह्मविषयप्रमाणज्ञानं अम-
निवर्तकम्, प्रपञ्चमिथ्यात्वविषयज्ञानं अमनिवर्तकमिति च ; तत्र प्रथमपक्षो दूषितः ।
अथ द्वितीयपक्षं दूषयितुं शक्ने (अथोच्येतेति) दूषयति (नेत्यादिना) (इदमिति)
ननु कथं प्रपञ्चसत्यत्वमज्ञानमित्युच्यते ? अज्ञानं हि ज्ञानप्रतिबन्धकम्, न हि प्रपञ्च-

५ भावप्रकाशिका ५

तर्हि सद्ब्रह्माध्यासाधिष्ठानत्वात् ज्ञानान्तरवेद्यत्वप्रसङ्गः । यदि च ज्ञानान्तरवेद्यत्वं
जडत्वप्रयुक्तं तर्हि अमाविरोधित्वमपि जडत्वप्रयुक्तमिति, न ब्रह्मणि अमाविरोधित्व-
मिति प्रपञ्चार्थः (प्रथमपक्षो दूषित इति) स्वरूपज्ञानस्याज्ञानानिवर्तकत्वे साक्षि-
वेद्यमुक्तादावप्यज्ञानप्रसङ्गात् । किञ्च स्वरूपचैतन्यस्याज्ञानविरोधित्वे घटादि-
जडत्वप्रसङ्गात् । किञ्च विवरेण अन्तःकरणपरिणामे ज्ञानत्वोपचारादित्युक्तत्वेन
औपचारिकज्ञानविरोधिनाऽज्ञानत्वायोगाच्च । न च यथा सौरप्रकाशान्धकारयोः पर-
स्परविरोधे सत्यपि दिवाभीतादिकल्पितान्धकारस्य सौरप्रकाशाविरोधित्वम्, एव-
मज्ञानस्य कल्पिततया न स्वरूपज्ञानविरोधित्वमिति वाच्यम्, सौरप्रकाशविरुद्ध-
तत्समसत्ताकतमोन्तरवत् चैतन्यप्रकाशविरुद्धतत्समसत्ताकाज्ञानान्तराभावेनातात्वि-
काज्ञानस्यैव ज्ञानेन विरोधस्य वक्तव्यतया अज्ञानासम्भवात्, अहमर्थधर्मभूतवृत्ति-
ज्ञानस्यैव विरोधित्वाभ्युपगमे ज्ञानाज्ञानयोः समानाश्रयत्वस्य वक्तव्यतया अहमज्ञ इति
प्रतीत्यनुसारेण जीवाश्रयत्वपक्ष एवाङ्गीकृतस्त्यात्, न ब्रह्मणद्विदितचिन्मात्राश्रयत्व-
पक्ष इत्यादि द्रष्टव्यम् । भाष्ये प्रपञ्चसत्यत्वरूपाज्ञानविरोधीत्यस्य प्रपञ्चसत्यत्वत-
त्पतिभासरूपाज्ञानविरोधीत्यर्थः । प्रपञ्चसत्यत्वं तत्पतिभासश्च विज्ञेयरूपज्ञानमिति
टीकायामुक्तत्वादिति द्रष्टव्यम् । (अज्ञानं हि ज्ञानप्रतिबन्धकमिति) न च ज्ञान-

विरोधि ? इति विवेचनीयम् ; न तावद्ब्रह्मयाथात्म्या-
ज्ञानविरोधि, अतद्विषयत्वात् । ज्ञानाज्ञानयोरेकविषयत्वेन
हि विरोधः, प्रपञ्चमिध्यात्वज्ञानं तत्सत्यत्वरूपाज्ञानेन
विरुद्धयते । तेन प्रपञ्चसत्यत्वरूपाज्ञानमेव बाधितमिति
ब्रह्मस्वरूपाज्ञानं तिष्ठत्येव । ब्रह्मस्वरूपाज्ञानं नाम तस्य
सद्वितीयत्वमेव, तच्च तद्यतिरिक्तस्य मिध्यात्वज्ञानेन
निवृत्तम् । स्वरूपं तु स्वानुभवसिद्धमिति चेत्, न; ब्रह्मणो-

* श्रुतप्रकाशिका *

सत्यत्वं कस्यचित् ज्ञानं प्रतिबध्नाति । सत्यम् ; आच्छादकाज्ञानमेवभूतम्, प्रपञ्चसत्य-
त्वं तत्प्रतिभासश्च विद्येरूपाज्ञानमिति पराभ्युपगमादेवमुक्तम् । प्रथमं शिरो दूषयति
(अतदिति) कथमतद्विषयत्वात् ब्रह्मस्वरूपाज्ञानाविरोधित्वमित्यत्राह (ज्ञाना-
ज्ञानयोरिति) विरोधे हि निवृत्तिरित्यर्थः । द्वितीयं शिरो दूषयति (प्रपञ्चेति)
प्रपञ्चमिध्यात्वज्ञानेन ब्रह्मस्वरूपाज्ञाननिवृत्तेः फलितत्वमाशङ्कते (ब्रह्मस्वरूपेति)
सद्वितीयत्वम्—सद्वितीयत्वज्ञानमित्यर्थः । न हि सत्तया सद्वितीयत्वं ब्रह्मस्वरूपाज्ञानं
भवति, अपारमाथ्यात् । सद्वितीयत्वविशिष्टब्रह्मगोचराज्ञाने निवृत्ते विशेष्यांगो-
चरमपि ज्ञानं निवृत्तमिति स्वरूपसिद्धिः कथमित्यत्राह (स्वरूपं स्त्विति) दूषयति-

५ भावप्रकाशिका ५

निवर्त्यस्याज्ञानस्य कथं ज्ञानप्रतिबन्धकत्वमिति वाच्यम्, चरमवृत्तिनिवर्त्यस्या-
ज्ञानस्य निरतिशयानन्दस्वरूपात्मस्फुरणप्रतिबन्धकत्वस्य तैरभ्युपेतत्वादिति द्रष्ट-
व्यम् । (पराभ्युपगमादेवमुक्तमिति) अत एव अनिर्वाच्याविद्याद्वितयसाधिवस्य
प्रभवत इति प्रवन्धादौ वाचस्पतिनोक्तम् । तत्र लोकानादिर्भावरूपा अविद्या देवता-
धिकरणोक्ता, अन्या च अध्यासभाष्य एव प्रदर्शिता, आत्मन्यनात्माध्यासं प्रप्नुत्य
तमेतमेधैल्लक्षणमध्यासं पण्डिता अविद्येति गन्ध्यन्त इति अयथाव्याख्याने-
हेतुमाह (नहि सत्तयेति) सत्ताया एवामात्रेण सत्ताया द्वितीयत्वस्याज्ञानरूपत्वा-
सम्भवात् सद्वितीयत्वज्ञानमेवाज्ञानमिति भावः । (सद्वितीयत्वविशिष्टब्रह्मगोचराज्ञान-

ऽद्वितीयत्वं स्वरूपं स्वानुभवसिद्धमिति तद्विरोधि-
सद्वितीयत्वरूपाज्ञानं तद्वाधश्च न स्याताम् । अद्विती-
यत्वं धर्म इति चेत् . न ; अनुभवस्वरूपस्य ब्रह्मणोऽनुभाव्य-
धर्मविरहस्य भवतैव प्रतिपादितत्वात्, अतो ज्ञानरूपस्य
ब्रह्मणो विरोधादेव नाज्ञानाश्रयत्वम् ॥

—(तिरोधानानुपपत्तिः)—

किञ्चाविद्यया प्रकाशकस्वरूपं ब्रह्म तिरोहितमिति

* श्रुतप्रकाशिका *

(नेति) अद्वितीयत्वं किं स्वरूपम् ? उत धर्मः ? इति विकल्पाभिप्रायेण प्रथमं स्वरूपपक्षं
दूषयति (नेति) धर्मपक्षे अपसिद्धान्तमाह (अद्वितीयत्वमिति) आश्रयानुपपत्ति-
निगमयति (अत इति) विरोधादेव—पूर्वोक्तादेवेत्यर्थः । एवमाश्रयानुपपत्तिरुक्ता ॥

अथ तिरोधानानुपपत्तिमाह (किञ्चेति) ननु भवत्पक्षेऽपि क्षेत्रज्ञानां नित्यं
स्फुरणमस्ति, तथापि तेषां स्वरूपतिरोधानेन विना न देहात्मज इति तुल्या-
नुपपत्तिः ; सत्यम्, स्वरूपस्फुरणमस्त्येव, न तस्य तिरोधानमभ्युपगम्यते । नच
स्वरूपस्फुरणं भ्रमविरोधि, किन्तु नित्यत्वाणुत्वनिरवयवत्वादीन्येव भ्रमविरोधीनि,
तान्यागमगम्यानि, तेषां तिरोधिस्तद्विषयज्ञानप्रसाराभावरूपस्सङ्कोचः, अतः स्वरू-
पातिरिक्ताकारान्तरतिरोधानाभ्युपगमाज्जातमनो नाशप्रसङ्गः, ज्ञानस्यात्मासाधारणा-
कारस्य स्फुरणाद्भ्रमानुपपत्तिरिति चेन्न, तस्यासाधारणत्वात्स्फुरणात्, असाधारणतया

ध भावप्रकाशिका ध

इति) सद्वितीयत्वज्ञानरूपे ब्रह्माज्ञाने निवृत्त इत्यर्थः । स्वरूपन्तु स्वानुभवसिद्ध-
मिति भाष्यं केचिदेवमवतारयन्ति . प्रपञ्चमिदयात्वं शास्त्रप्रतिपाद्यं चेत्तस्यैव
शास्त्रप्रतिपाद्यतया ब्रह्मणः शास्त्रास्तिष्ठ्यभावेनाप्रामाणिकत्वमेव स्यादित्यत्राह—स्वरू-
पन्तु स्वानुभवसिद्धमिति ॥

(तेषां तिरोधिरिति) अत्र उपसर्गे ' धोः किः ' इत्यस्याप्रवृत्तावपि प्रयोग-
बाहुल्यात् ' कृत्त्यस्त्वयुटो बहुलम् ' इति बहुलग्रहणात्समर्थनीयम् । (ज्ञानस्थारमा-

वदता स्वरूपनाश एवोक्तस्स्यात् । प्रकाशतिरोधानं
नाम प्रकाशोत्पत्तिप्रतिबन्धो विद्यमानस्य विनाशो
वा । प्रकाशस्यानुत्पाद्यत्वाभ्युपगमेन प्रकाशतिरोधानं
प्रकाशनाश एव ॥

* श्रुतप्रकाशिका *

स्फुरतो हि धर्मस्य अगविरोधित्वं दृष्टम् । यथा शुक्तित्वादेः, शुक्तित्वं हि शुक्त्य-
साधारणतया पूर्वं ज्ञातं पश्चात् अगं भिषर्त्तयति, न तावत् ज्ञानं वेदातिरिक्तात्मा-
साधारणधर्मत्वेन कचिद्दृष्टचरम्, अतो अगः सम्भवति । आत्मासाधारणधर्म-
त्वादर्थनादध्यासः, अध्यासादसाधारणधर्मत्वाग्रहणमित्यन्योन्याग्रयोऽनादितया
परिहृतः । धर्मभूतज्ञानस्य नित्यत्वं तिरोधानं च भवद्विरभ्युपगम्यते, तदा ज्ञाननाश-
प्रसङ्ग इति चेन्न, ज्ञानं हि द्रव्यम्, तस्य स्वरूपातिरेकेण सङ्कोचविकासात्मकमवस्था-
द्वयमभ्युपेतम्, अतस्तत्तिरोधानम्, कर्मणा तत्सङ्कोचः, तन्निवृत्तिस्तु प्रसरः, स एव
प्रकाशः, स चानित्यः, तस्य नित्यत्वेऽपि नित्यस्य ज्ञानद्रव्यस्य स्वप्रकाशत्ववादः,
स्वप्रकाशनरूपप्रसरणार्हत्वनिवन्धनः, अतोऽवस्थाद्वयस्यागमापायित्वात् द्रव्यं नित्य-
मेव । असदवस्थास्थानीयो हि भवतः प्रकाशः, स एव स्वरूपम्; तस्मात्तिरोधानं
तन्निवृत्तिरेव, इतीममर्थमभिप्रेत्य प्रकाशैकस्वरूपं ब्रजेत्युक्तम् । अतः स्वरूपातिरेकि-
प्रकाशतिरोधानाख्यावस्थाद्वयानभ्युपगमात् स्वरूपनाश एव तिरोधानं स्यादित्यर्थः ॥

५ भावप्रकाशिका ५

साधारणाकारस्थेति) इदमुपलक्षणं प्रत्यक्षादेरित्यपि द्रष्टव्यम् । (तस्यास्साधारण-
त्वास्फुरणादिति) नन्वसाधारणधर्मत्वं साधारणधर्माद्यावृत्तिः, सा च नैतस्य
शौक्ल्यव्यवृत्तिरिव प्रत्यक्षादिसंस्काराभिज्ञैव, ततश्च प्रत्यक्षादिसंस्कारे भासमानेपि
तदभिज्ञायास्साधारणधर्मव्यावृत्तेरभासमानत्वकथनं परोक्ततिरोधानपर्यवसितमेवेति
चेन्न, प्रत्यक्षादौ साधारणधर्माभेदग्रहणनेन प्रत्यक्षादिगतायाः साधारणधर्म-
व्यावृत्तेः स्वरूपरूपत्वे प्रमाणाभावात् । नैत्यादौ तु शौक्ल्यभेदग्रहणस्य कदा-
प्यभावेन तत्र तद्यावृत्तेस्वरूपरूपत्वात् । तत्रापि शौक्ल्यभेदग्रहणसत्त्वे स्वरूपा-
तिरिक्ततद्यावृत्तेरिष्टत्वादिति द्रष्टव्यम् । (असदवस्थास्थानीय इति) असद-

५ भावप्रकाशिका ५

भिमतस्वप्रकाशधर्मभूतज्ञानविकासावस्थास्वानीय इत्यर्थः । सदा स्वप्रकाश इति यावत् । (स्वरूपनाश एव तिरोधानं स्यादित्यर्थे इति) नन्वस्तु प्रकाशाभाव एव तिरोधानम् . न च प्रकाशप्रकाशयोर्विरोधः , अप्रकाशस्यारोपिततया अविच्छेदत्वात् , त्वदुक्तमर्थं न जानामीत्यादौ श्रुत एवार्थे अज्ञातत्वस्यापि अनुभूयमानत्वाच्चेति चेन्न , अधिष्ठानवाध्यात्म्येऽवभासगाने अप्रकाशकल्पनाया अप्यनुदयात् । वद्वाधारोपितस्वावहित्वस्य बह्विकार्याप्रतिबन्धकत्वात् , प्रकाशारोपितस्याप्रकाशस्य प्रकाशकार्याप्रतिबन्धकत्वाच्च , त्वदुक्तमर्थं न जानामीत्यादौ सत्तावधारणात्मकज्ञानाभावविषयत्वेन प्रकाशप्रकाशविरोधसाधकत्वाभावात् , अन्यथा घटः प्रकाशते न प्रकाशते चेत्यनुभवापातात् ; एतेन नास्ति न प्रकाशत इति विपरीतव्यवहारयोभ्य-त्वमेवावरणमिति निरस्तम् । विपरीतव्यवहारलक्षणावरणकल्पनाया अपि भास-गानेऽधिष्ठाने असम्भवादानन्दस्वरूपस्य भासमानत्वेन तदंशे आवरणस्य वक्तुमश-क्यत्वाच्च । नचानवच्छिन्नानन्दप्रकाशादावरणमस्तीति वाच्यम् ; आनन्दे भेदा-भावेन तदस्फुरणस्य वक्तुमशक्यत्वात् , न च संसारदशायामानन्दे भासमानेपि अनवच्छेदो न भासत इति वाच्यम् , आनन्दस्य मोक्षकालीनस्य स्फुरणे सिद्धे अनवच्छेदांशस्यापुरुषार्थत्वात् तन्मते संसारमुक्त्योरविशेषप्रसङ्गात् । न च निरति-शयानन्दस्फुरणास्फुरणाभ्यां संसारमुक्त्योर्विशेषे इति वाच्यम् , अद्वैतिमते वैषयि-कानन्दस्य ब्रह्मानन्दातिरिक्तस्याभावेनोत्कर्षापकर्षायोगात् । आनन्दो भासते चेत् स एव शुक्तिकालीनानन्द इति संसारमोक्षयोरानन्दानुभवेन वैषम्यं मृषावादिमते नुवचम् । न च यथा त्यज्यते जीवस्वरूपानन्दस्य कैवल्यदशायामनुभूयमानस्य च स्वरूपरूपत्वेनाभेदेपि स आनन्द आवृत्त एव , तस्येदानीमसत्त्वव्यवहारात्सातिश-यानन्दो भवतीत्यभ्युपगम्यते , एवमिहापि स्यादिति वाच्यम् , तत्र आनन्दस्यैक-त्वेपि तस्मिन्नानन्दे तीव्रत्वमानन्दत्वादिभेदोऽस्ति , ततस्संसारदशायामानन्दानु-कूल्यं स्वरूपरूपज्ञानेन भासते । तद्वत्तीव्रानुकूल्यन्तु कैवल्यदशायां धर्मभूत-ज्ञानेन भासत इति तस्मात् प्रक्रिया । नतु तीव्रानुकूलत्वमपि स्वरूपरूपं स्वप्र-काशमित्यस्माभिरभ्युपगम्यते , येन दोषस्त्यात् ; तस्मात्तिरोधानं भासमानस्वरूपे अनु-पपन्नमिति भावः ॥

—(स्वरूपानुपपत्तिः)—

अपिच- निर्विषया निराश्रया स्वप्रकाशेयमनुभूतिः
स्वाश्रयदोषवशादनन्ताश्रयमनन्तविषयमात्मानमनुभ-
वतीत्यत्र किमयं स्वाश्रयदोषः परमार्थभूतः ? उत
अपरमार्थभूतः ? इति विवेचनीयम् । न तावत्पर-
मार्थः, अनभ्युपगमात् । नाप्यपरमार्थः, तथा सति हि

* श्रुतप्रकाशिका *

अथ स्वरूपानुपपत्तिमाह (अपिचेति) ज्ञातृत्वादीनामपरमार्थतया हि दोषा-
न्तरापेक्षा, तद्वदिहापीति दृष्टान्ततया वक्ष्यमाणानवस्योपयोगित्वेन निर्विषयेत्या-
दिपरिपाटीप्रकटनं कृतम् । यद्वा विषयाश्रयभेदानामसत्त्वप्रतिभासयोरुक्तिर्दोषकल्पना-
कारणत्वेन कृता (अनभ्युपगमादिति) परमार्थत्वे अद्वैतहानिप्रसङ्ग इति भावः ।
अपरमार्थपक्षं दूषयितुं कोटित्रयमेव सम्भावितमित्याह (तथासतीति) अपरमार्थ-
त्वान्मूलदोषान्तरापेक्षयाऽनवस्येति दूषणं कोटित्रयस्यापि साधारणम् । दृशित्वपक्षे
अधिकं दूषणमस्तीति दर्शयति (न तावदिति) किमनवच्छिन्ना दृशिः ? उताव-
च्छिन्ना ? दृशेरनवच्छिन्नत्वे किं स्वरूपातिरिक्ता ? उत स्वरूपमेव ? इति विकल्प-
मभिप्रेत्यानवच्छिन्नपक्षे स्वरूपातिरिक्तपक्षं दूषयति (दृशित्वरूपभेदानभ्युप-
गमादिति) अनवच्छिन्नदृशिद्वयानभ्युपगमादित्यर्थः । अनवच्छिन्नपक्षे स्वरूपदृशित्व-

५ भावप्रकाशिका ५

(ज्ञातृत्वादीनामपरमार्थतया हीति) अनुभूतेरनिराश्रयत्वे ज्ञातुरभावादेव ज्ञातृ-
त्वादिरूपपरमार्थो भवतीत्यर्थः । ननु निर्विषया निराश्रयेत्येतत्परमतानुवादरूपम्,
नच पर एव स्वमतदूषणावकाशमभिलपन् विशेषणं प्रयच्छति, अपितु स्वीकारार्थो-
पयोगितयैव, प्रकृते च स्वाभिमतगिष्यत्वोपयोगितया तस्य विशेषणस्य साफल्य-
मेव वक्तुमुचितम् । नतु परदूषणायेत्यस्वरसादाह (यद्वा विषयाश्रयभेदाना-
मिति) (असत्त्वप्रतिभासयोरुक्तिरिति) निर्विषया निराश्रयेत्यसत्त्वोक्तिः अनु-
भवतीति तत्प्रतिभासोक्तिरिति द्रष्टव्यम् । (किं स्वरूपातिरिक्तेति) अधिष्ठान-
प्रसङ्गरूपव्यतिरिक्तित्यर्थः । (अनवच्छिन्नदृशिद्वयानभ्युपगमादिति) अनव-

द्रष्टृत्वेन वा दृश्यत्वेन वा दृशित्वेन वाभ्युपगमनीयः, न तावददृशिः, दृशिस्वरूपभेदानभ्युपगमात्; अपरमाधिष्ठानभूतायास्तु साक्षाद्दृशेर्माध्यमिकपक्षप्रसङ्गेनापारमार्थ्यानभ्युपगमाच्च। द्रष्टृदृश्ययोस्तदवच्छिन्नाया दृशेः श्रुतं काल्पनिकत्वेन मूलदोषान्तरापेक्षयाऽनवस्था स्यात्। अथैतत्परिजिहीर्षया परमार्थसत्यनुभूतिरेव ब्रह्मरूपादोष इति चेत्; ब्रह्मैव चेदोषः, प्रपञ्चदर्शनस्यैव तन्मूलं स्यात्। किं प्रपञ्चतुल्याविद्यान्तरपरिकल्पनेन? ब्रह्मणो दोषत्वे सति तस्य नित्यत्वेनानिमोक्षश्च

* भुतप्रकाशिका *

पक्षं दूषयति (अमेति) अवच्छिन्नदृशिदूषणत्वेन वक्ष्यमाणानवस्था अनवच्छिन्नपक्षेऽपि समाना, अत्राधिकदूषणद्वयसद्भावात्सा नोक्ता। अवच्छिन्नदृशित्वेन द्रष्टृत्वेन दृश्यत्वेन वाभ्युपगमं दूषयति (द्रष्टृदृश्ययोरिति) काल्पनिकत्वेन अपरमार्थत्वेनेत्यर्थः। दोषान्तरापेक्षाहेतुरिदं काल्पनिकत्वम्। अवच्छिन्नदृशिपक्षेऽपि स्वरूपतद्व्यतिरिक्तविकल्पे स्वरूपपक्षेऽपि तुल्यमनभ्युपगमदूषणम्, ब्रह्मस्वरूपस्यावच्छिन्नत्वापारमार्थ्यानभ्युपगमात्; अतोऽवच्छिन्नपक्षे न विकल्पितम्। स्वरूपव्यतिरिक्तपक्षेऽनवस्थोक्ता (अथैतदिति) अपारमार्थिकत्वेऽनवस्था, परमार्थत्वे अद्वैतद्वानिरित्येतदोपपरिजिहीर्षयेत्यर्थः। अनुभूतेरेव दोषत्वाद्वाद्वैतहानिः, तस्याः पारमार्थ्याज्ञानवत्त्वेति च भावः। एतदूषयति (ब्रह्मैवेति) अपारमार्थ्योदोषान्तरसा-

५ भावप्रकाशिका ५

च्छिन्नाधिष्ठानभूतदृशिस्वरूपापेक्षया अतिरिक्ताया दोषभूताया अपरमार्थभूताया अनवच्छिन्नदृशेरनभ्युपगमादित्यर्थः। (अनवच्छिन्नपक्षेऽपि समानेति) दृशेरवच्छिन्नानवच्छिन्नविकल्पस्य परमार्थशिरोन्तर्गततया अपरमार्थे सर्वत्र कल्पकान्तरापेक्षाया अभिशेधादित्यर्थः। काल्पनिकशब्दस्य कल्पनप्रयोजनकत्वमिति व्युत्पत्तिरिति (अपरमार्थत्वेनेत्यर्थ इति) (अनवच्छिन्नपक्षेऽपि समानेति) अविद्याकल्पक-

स्यात् ; अतो यावद्ब्रह्मव्यतिरिक्तपारमार्थिकदोषान-
भ्युपगमः , न तावद्भ्रान्तिरुपपादिता भवति ॥

* श्रुतप्रकाशिका *

वेक्षत्वं साम्यमभिप्रेत्य प्रपञ्चतुल्यशब्द उक्तः । अतः—प्रतिशिरोऽभिहितैर्दूषयै-
रित्यर्थः । अनिमोक्षप्रसङ्गपरिहाराय ब्रह्मव्यतिरिक्तत्वम्, अनवस्थापरिहाराय पार-
मार्थिकत्वम् । परैरनवस्थां त्रिषा परिहृता, जीवाज्ञानवादिना जीवाङ्कुरन्यायात् प्रवाहा-
नादित्वेन परिहृता, अविद्यया जीवः जीवादाविद्येति हि तन्मतम् . ब्रह्माज्ञानवादिना
स्वरूपानादित्वेन परिहृता, उमाभ्यां च दुर्घटत्वेन परिहृता, दुर्घटत्वमविद्याया
ग्रूणम्, न तु दूषणमिति । परमार्थस्य श्रुतपक्षपेक्षा, प्रासादनिगारणादिव्यवस्थात्वेन
विपुलप्रासादनिगारणमनुपपन्नमिति युक्तिर्न प्रवर्तते, अत उपपत्तिनिरपेक्षत्वमपार-
मार्थ्यसाधकम् । दोषस्य स्वरूपनिर्वाहकत्वेन दोषान्तरनैरपेक्षयाच नानवस्थेति ।
अत्रोच्यते,— प्रवाहानादित्वं ब्रह्माज्ञानवादिनैव दत्तोत्तरम्, जीववित्यत्वश्रुतिभि-
रुक्ताभ्यागमकृतविप्रणारादिरूपश्रुत्यर्थापत्त्या च आगोक्षाज्जीवस्य स्थायित्वमिष्टं हीये-
तेति । अपारमार्थ्येन स्वरूपानादित्वमपि नानवस्थापरिहारः, तथासति माध्यमिकपक्ष-
विजयप्रसङ्गात् ; तत्राधिष्ठानस्य भ्रान्तिसिद्धत्वे तस्याः भ्रान्तेरधिष्ठानान्तरापेक्षा स्यात्,
तस्यापि भ्रान्तिसिद्धत्वे अनवस्था स्यादित्यनवस्थया अधिष्ठानपारमार्थ्यं साधितम् ।
माध्यमिकेनापारमार्थ्यादधिष्ठानस्य स्वरूपानादित्वे स्वीकृते ऽनवस्था परिहृतेत्यधिष्ठा-

५ भावप्रकाशिका ५

दोषत्वादित्यर्थः । (प्रवाहानादित्वेन परिहृतेति) 'तदधीनत्वादर्थवत्' इतिसूत्रे
वाचस्पतिना जीवाङ्कुरन्यायोपन्यासादिति भावः । इदन्तु स्वरूपानादीत्यस्याप्युप-
लक्षणम् . यथा निररोप्याकारे घटस्तटस्य एव समुपलक्ष्य एकदेशं सम्भाष्य तेन
सम्बन्ध्यते । तद्वदविद्यापि तटस्यैव चिन्मात्रमुपलक्ष्य एकदेशरूपजीवं सम्भाष्य तत्रा-
वतिष्ठेत् इति नेतरेतराश्रयत्वम् "स्तेनैव कल्पिते देशे व्योम्नि यद्वद्वटादिकम् ।
तथा जीवाश्रयाविद्यां मन्यन्ते ज्ञानकोविदाः ॥" जीवाज्ञानगोरनादित्वे उत्पत्ति-
श्रुत्यप्रतिबन्धाच्चान्योन्याश्रयो न दोष इति जीवाश्रयाज्ञानवादिवाचस्पतिना स्वरूपा-
नादित्वस्याप्युपपादितत्वादिति द्रष्टव्यम् । (दोषस्य स्वरूपनिर्वाहकत्वेनेति)

* श्रुतप्रकाशिका *

नापारमार्थ्यमेव स्यात् । किञ्च स्वरूपानादित्वेऽपि मूलदोषापेक्षास्त्येव, जीव-
स्यानादित्वेऽप्यविद्यापरिकल्पितत्वस्य भवद्विरङ्गीकृतत्वात् . दुर्धटत्वं चानुपपन्नम्,
दुर्धटत्वं नामोपपत्तिनिरपेक्षत्वम् . तदपारमार्थ्यसाधकं चेदपरमार्थस्य प्रपञ्चस्य दुर्धटत्वे-
नोपपत्तिनिरपेक्षत्वान्मूलदोषापेक्षा च न स्यात्, निवर्त्तकज्ञाने सत्यपि सावतिष्ठेत, विरो-
धाच्च तिष्ठतीति चेत् ; तर्ह्युपपत्त्यनुवर्त्तिन्यविद्या स्यादिति । परमार्थत्वप्रयुक्तोपपत्तिरप-
रमार्थत्वप्रयुक्तोपपत्तिरिति द्विविधोपपत्तिः । तत्र दुर्धटत्वं नाम परमार्थत्वप्रयुक्तोपपत्ति-
निरपेक्षत्वम्, अपरमार्थत्वप्रयुक्तोपपत्तिर्हि दोषापेक्षा ; अतः प्रपञ्चस्य मूलदोषपरि-
कल्पनं युक्तमिति चेत्, तर्ह्यपरमार्थत्वप्रयुक्तोपपत्तिरूपदोषापेक्षा अपरमार्थभूतदोष-
स्यापि स्यात्, ततोऽनवस्था तदवस्थैव । दुर्धटत्वमनवस्थापरिहारश्चेत् अधिष्ठाना-
पारमार्थ्येऽनवस्था परिहृता स्यात्, तत्रापारमार्थ्यप्रयुक्तोपपत्तिरवर्जनीयेत्यधिष्ठा-
नापेक्षा स्यादेवेत्यनवस्थितिरिति वक्तव्यम् । तदत्र दोषेऽपि तुल्यमित्य-
नवस्था दुष्परिहरा । प्रवाहानादित्वपक्षेऽप्यविष्ठानापारमार्थ्येऽप्यनवस्था सुप-
रिहरा, पितृपुत्रादिपरम्परावधिष्ठानपरम्परानादित्वाभ्युपगमात्, जीवाज्ञानवादिनं
प्रति ब्रह्माज्ञानवादिना यदुर्धटत्वे दूषणमुक्तं तद्ब्रह्माज्ञानवादेपि तुल्यम् । यथा अवि-
द्याया दुर्धटत्वं चेन्मुक्तान् परब्रह्म चाश्रयेदविद्या, शुद्धस्वरूपं ब्रह्म अशुद्धस्वरूपा
अविद्या विरोधान्नाश्रयतीति चेत्तर्ह्युपपत्तिमत्यविद्या, तस्मादुक्तान्योन्याश्रयणादिदूषणा-
न्यापतेयुरिति युक्तम् । तच्चवापि तुल्यम्, मोक्षेऽपि ब्रह्माश्रयेदविद्या । नहि बाधक-
ज्ञाने सत्यपरमार्थभूता अविद्या तिष्ठतीति चेत्, बाधकसन्निधौ न बाध्यसिद्धिरित्ये-
वंरूपोपपत्तिमत्येवाविद्येत्यसदुक्तान्यनवस्थादिदूषणान्यापतेयुरिति वक्तुं शक्यते ।
दोषस्य स्वपरिर्वाहकत्वे अधिष्ठानमपि तथा स्यात्, परं प्रत्यधिष्ठानत्वे सिद्धे हि

४ भावप्रकाशिका ४

नन्वेवं परिहारचातुर्विध्यात् परैरनवस्था तेषां परिहृतेति पूर्वोक्तविरोध इति चेत् ।
अत्र केचित्, — जीवाज्ञानवादिनां प्रवाहानादित्वदुर्धटत्वस्वपरिर्वाहकत्वानामेवोक्त-
त्वेन स्वरूपानादित्वस्यानुक्तत्वात् ब्रह्माज्ञानवादिनां प्रवाहानादित्वस्यानुक्तत्वाच्च
त्रैविध्यमेवेति वदन्ति । (परमार्थत्वप्रयुक्तोपपत्तीति) परमार्थं वस्तुनि या उप-
पत्तिरपेक्षिता सा परमार्थत्वप्रयुक्तोपपत्तिरित्यर्थः । (अपारमार्थत्वप्रयुक्तेति) दोषोऽप्य-

अनिर्वचनीयत्वञ्च किमभिप्रेतम् ? सदसद्विलक्षणत्वमिति चेत् ; तथाविधस्य वस्तुनः प्रमाणशून्यत्वेनानिर्वचनीयः तैव स्यात् । एतदुक्तं भवति—सर्वं हि वस्तुजातं प्रतीतिव्यवस्थाप्यम् । सर्वा च प्रतीतिस्सदसदाकारा । सदसदाकारयास्तु प्रतीतेः सदसद्विलक्षणं विषय इत्यभ्युपगम्यमाने सर्वं सर्वप्रतीतेर्विषयः स्यात्— इति ॥

• श्रुतप्रकाशिका •

स्वनिर्वाहकत्वमिति चेत्, परं प्रति दोषत्वे सिद्धे हि स्वनिर्वाहकत्वम्, तदेव नास्तीति तुल्यं स्यात्, अभिष्ठानारोप्ययोर्भेदो दृष्टः, तत्राभिष्ठानस्य स्वपरनिर्वाहकत्वे अभिष्ठानाध्यस्तयोरैक्यप्रसङ्ग इति चेत्, दोषतत्कार्ययोरपि तिगिरचन्द्रद्वित्वयोर्भेदो दृष्टः, दोषस्य स्वपरनिर्वाहकत्वे दोषाध्यस्तयोरैक्यप्रसङ्ग इति तुल्यमिति, एतदभिप्रायेण यावद्भ्रमव्यतिरिक्तपारमार्थिकदोषानभ्युपगमो न तावद्भ्रान्तिरूपपादिता भवतीत्युक्तम् । यथोक्तमाचार्यपादैः “स्वरूपानादित्वस्वपरघटने दुर्घटनता प्रवाहानादित्वं पुनरिति चतस्रो हि गतयः । असत्या विद्याया गदितुमनवस्थापरिहृतौ मत्तास्त्वेतास्तुल्याः स्फुटमसदभिष्ठानसरणौ ॥” इति ॥ अथानिर्वचनीयत्वानुपपत्तिमाह (अनिर्वचनीयत्वञ्चेति) अनिर्वचनीयता—विद्वत्सन्निधौ दुरुपपादत्वम् । कथं प्रमाणशून्यत्वमित्यत्राह (एतदुक्तमिति) (सर्वं सर्वप्रतीतेर्विषयः स्यादिति) सदसद्विलक्षणमिति या प्रतीतिस्तत्रापि सदसदेव विषयः स्यादित्यर्थः । प्रतीत्यनुगुणं हि नीलपीतादिभ्यवस्थाप्यते, तस्यात्सदसदाकारायाः प्रतीतेः सदाकार एव विषयः, न सदसद्विल-

५ भावप्रकाशिका ५

परमार्थवस्तुसाग्रीकोट्यनुपनिष्ट इत्यर्थः । अपारमार्थिकस्य वस्तुनः पारमार्थिकवस्तुसाग्रीनिरपेक्षत्वेपि अपारमार्थिकवस्तुसाग्रीसापेक्षत्वमस्यैव, स्वराखेन विपुलप्रासादनिगणस्य पारमार्थिकप्रासादनिगणहेतुनिरपेक्षत्वेपि अपारमार्थिकप्रासादनिगणहेतुभूतैन्द्रजालिकमन्त्रौषधादिसापेक्षत्वदर्शनादिति भावः । (अभिष्ठानाध्यस्तयोरैक्यप्रसङ्ग इतीति) स्वपरनिर्वाहकत्वपक्षे तसिन्नेवाभिष्ठाने तदेवाध्यस्तमित्यागतम्, ततश्चाभिष्ठानत्वाप्यस्तत्वयोः परस्परविरोधाभावात् सर्वमपि स्वत्व-

* अतप्रकाशिका *

द्वयः । यथा रूपातिविशेषे “न ह्यन्वदवभासमानो विषयः—अवभासनव्यवस्था-
प्यत्वाद्विषयस्य” इति । एकस्य विषयस्य सदसदाकारत्वमनुपपन्नम्, व्याप्तिविरोधादिति
चेत्, सदसद्विलक्षणत्वं च व्याप्तिविरोधादनुपपन्नम्, सतोऽसद्विलक्षणत्वमसत्त्व-
द्विलक्षणत्वञ्च हि दृष्टम्, न त्वेकस्योभयवैलक्षण्यं दृष्टमिति व्याप्तिविरोधः । अयं
विरोधः,— सदसद्विलक्षणत्वं कचिदपि न दृष्टं सदसदात्मकत्वं दृष्टमिति । यथा
संवित्सिद्धौ “नासत्प्रतीतिर्वाचाञ्च न सदित्यपि यत्र सत् । प्रतीतिरेव सत्किं न
वाधानासत्कुतो जगत् ॥” इति । अर्थस्थितौ सत्त्वमसत्त्वं वा स्यात्, न तद्विलक्षण-
त्वम् । सतो घटादेः सदसद्विलक्षणत्वं दृष्टमिति चेन्न, तथासति ब्रह्मणोऽपि
सदसद्विलक्षणत्वमसम्भवात्, अन्यतरत्वसहं सदसद्विलक्षणत्वमिष्टमेवेति चेत् तुल्यम्,
ईदृशं सदसद्विलक्षण्यं वदता शब्दान्तरेण सत्त्वमेवाङ्गीकृतं भवति ; अतस्त्वदभि-
मतं सदसद्विलक्षणत्वं विरोधादपास्तम् । अस्तीति प्रतिपन्नत्वं सत्त्वम्, नास्तीति धी-
विषयत्वं बाधितत्वमित्येकस्यैव सत्त्वासत्त्वविरोधस्तदसद्विलक्षणत्वकल्पकरचेत् सर्वत्र
पूर्वपक्षसिद्धान्तप्रतीत्योः परस्परविरुद्धाकारविषयत्वादुभयाकारविलक्षण एवार्थः
साध्यत इति सिद्धान्तसमर्थनवैयर्थ्यं स्यात् ततश्च भेदस्सुनिरूप इति पूर्व-
पक्षीकृत्य दुर्निरूप इति त्वया सिद्धान्तिते प्रतीतिद्वयविरोधात्सुनिरूपदुर्निरूपवि-
लक्षणः स्यात्, एवं संवित्सत्यत्वमिष्ट्यात्वजडत्वाजडत्वमित्यत्वानित्यत्वादिवादेषु पूर्व-
पक्षसिद्धान्ताकारविलक्षणत्वं संविदः स्यात् । सत्त्वानभिमतम्, अतः परस्पर-
विरुद्धाकारप्रतीत्योः प्रतिपन्नाकारवैलक्षण्यकल्पकत्वं व्याप्तिविरुद्धमिति न सदसद्वै-
लक्षण्यसिद्धिः, तर्हि रूपातिवाधान्मथानुपपत्तेः कः परिहार उक्त इति चेत्

५ भावप्रकाशिका ५

रूपं एव कल्पितमिति वक्तुं शक्यतयाध्यस्ताद्विज्ञमधिष्ठानान्तरं नापेक्षणीयं
स्यादिति भावः । (व्याप्तिविरोधादिति चेदिति) सत्त्वस्यासत्त्वभावव्याप्तत्वादिति
भावः । (सदसदात्मकत्वं दृष्टमिति) आन्तिवाद्याभ्यां सदसदात्मकतया प्रतिपन्न-
त्वात्तदेव स्वीकर्तुमुचितमित्यर्थः । (अर्थस्थितौ सत्त्वमसत्त्वं वा स्यादिति) वस्तु-
स्थितौ प्रतीत्यलोच्यमानायां सत्त्वासत्त्वयोरन्यतरदेव स्यादित्यर्थः । (सदसद्विलक्ष-
णत्वं दृष्टमिति चेदिति) सन्मात्ररूपत्वेऽपि उभयरूपत्वाभावादिति भावः ।

—(प्रमाणानुपपत्तिः)—

**अथ स्यात्-वस्तुस्वरूपतिरोधानकरमान्तरवाह्य-
रूपविविधाध्यासोपादानं सदसदनिर्वचनीयमविद्या-**

* श्रुतप्रकाशिका *

अन्यथैवोपपत्तिरुक्ता भवति । सत्त्वे सत्यन्यथाख्यानादिभिस्तेष्वामिमतैरेव
ख्यातिबाधोपपत्तेः । सतः कथं बाधः ! अन्यत्र ख्यातत्वात् । नन्वन्यत्र सत्त्वेन
बाधः, न सत्त्वेदसत्ख्यातिप्रसङ्ग इति चेन्न, अन्यत्र सत्त्वात्, अन्यत्र सतोऽन्यत्र
ख्यातत्वं अन्यथाख्यातत्वं . अन्यत्र सतोऽन्यत्र ख्यातिर्दोषवशात् . दोषस्यान्यत्र
ख्यातिहेतुत्वं न दृष्टमिति चेत्; दोषस्यानिर्वचनीयतावभासहेतुत्वं च न कचिद्विमति-
पदादन्यत्र दृष्टमिति तुल्यम् । मिथो विरुद्धद्वयप्रतिपक्षाकारवैलक्षण्यभेकस्य विरुद्धमित्ये-
तच्च बाधिकम् । अख्यातिपक्षे सत्त्वे सति भेदाग्रहेण ख्यातिबाधोपपत्तिः, सत एवा-
गृहीतभेदतया ख्यातिः, भेदग्रहश्च बाधः, बाध्यत्वं च प्रवृत्तेः, यथार्थख्यातिपक्षे
तु शुक्तिरजतलाम्राधादौ सत्त्वात्प्राचुर्याभावास्तिरस्वतदेकानुभान्यत्वाग्रहाच्च
ख्यातिबाधोपपत्तिः, पुरोवर्तिनि सत एव रजतस्य ख्यातिः, शुक्तिप्राचुर्यग्रहो बाधः,
तेन प्रवृत्तिर्बाध्या, तद्बाधश्च प्रवृत्त्यनुपपत्तिः, अलातचक्रादौ त्वख्यातिपक्ष इव तदुप-
पत्तिः, अतोऽन्यथैवोपपत्तिः सिद्धेत्यनिर्वचनीयत्वकल्पकमयुक्तम्, एवमाश्रयतिरो-
धानस्वरूपानिर्वचनीयत्वानुपपत्तय उक्ताः ॥

अथ 'नहि दृष्टेऽनुपपन्नं नामे'तिन्यायात्प्रमाणसिद्धार्थस्य तर्केण बाधो न
युक्त इत्यभिप्रायवता परेण प्रमाणप्रतिज्ञा शङ्क्यते (अथ स्यादिति) पूर्वदूषिता-
कारान् साधयितुमाह (वस्तुस्वरूपेति) अनेन तिरोधानमुक्तम् । आन्तरयाख्येति स्वरूप-
मुक्तम्, अध्यासोपादानत्वेन हि मिथ्यात्वं फलितम् । सदसदित्यनिर्वचनीयत्वमुक्तम् ।

५ भावप्रकाशिका ५

(अन्यथाख्यानादिभिरिति) आदिपदेनाख्यातियथार्थख्याती विवक्षिते । (सत्त्वे
सतीति) सत्त्वे सत्येवेत्यर्थः । (भेदाग्रहेण ख्यातिबाधोपपत्तिरिति) नच भेदाग्र-
हस्य ख्यात्युपपादकत्वेऽपि कथं बाधोपपादकत्वमिति वाच्यम्; वर्षकृतं दुर्मिक्ष-
मितिबहुपपत्तेः । अथवा भेदाग्रहेणेत्युपलक्षणम्, भेदाग्रहेण भेदग्रहणेन च ख्याति-

ज्ञानादिपदवाच्यं वस्तुयाथात्म्यज्ञाननिवर्त्यं ज्ञानप्राग-
भावातिरेकेण भावरूपमेव किञ्चिद्वस्तु प्रत्यक्षानुमा-
नाभ्यां प्रतीयते । तदुपहितब्रह्मोपादानश्चाविकारे स्व-
प्रकाशचिन्मात्रवपुषि तेनैव तिरोहितस्वरूपे प्रत्यगात्म-
न्यहङ्कारज्ञानज्ञेयविभागरूपोऽध्यासः । तस्यैवावस्था-
विशेषेणाध्यासरूपे जगति ज्ञानबाध्यसर्परजतादिवस्तु-
तत्तज्ज्ञानरूपाध्यासोऽपि जायते । कृत्स्नस्य मिथ्या-
रूपस्य तदुपादानत्वं च मिथ्याभूतस्यार्थस्य मिथ्या-
भूतमेव कारणं भवितुमर्हतीति हेतुबलादवगम्यते ॥

* श्रुतप्रकाशिका *

शास्त्रेष्वेतत्प्रतिपादकशब्दप्रत्यभिज्ञानार्थम् अविद्याज्ञानादिपदवाच्यमित्युक्तम् । सिद्धान्तिना दूषयिष्यमाणगाकारान्तरमपि साध्यत्वेनाह (वस्तुयाथात्म्यज्ञानेति) तदुपहितेत्याश्रयश्च । आन्तराध्यासः कः ? बाह्यः कः ? कथं चाविद्योपादानत्वे ब्रह्मण उपदानत्वमित्यत्राह (तदुपहितेति) निष्कृष्टब्रह्मण उपदानत्वानुपपत्तिं सूचयति (अविकारे स्वप्रकाशचिन्मात्रवपुषि प्रत्यगात्मनीति) अविकारत्वात् स्वप्रकाशत्वात् प्रत्यक्षाच्च विकारास्पदजडपराश्रयपरिणामो नोपपद्यत इत्यर्थः । स्वप्रकाशस्य कथमध्याससम्भव इत्यत्राह (तिरोहितस्वरूप इति) तिरोधायकं किमित्यत्राह (तेनैवेति) तेनैव—अध्यासहेतुनैवेत्यर्थः । अहङ्कारोऽज्ञानं चान्तराध्यासः, ज्ञेयं बाह्याध्यासः । अध्यासरूपे—अध्यस्तरूपे । कर्मणि कः । तस्यैव—दोषस्यैव । अवस्थाविशेषेण—कादाचित्कावस्थाविशेषेण . रज्जुसर्पाद्यध्यासः । एवं निष्कृष्टब्रह्मण उपदानत्वानुपपत्तिरुक्ता । दोषस्योपादानत्वे उपपत्तिमाह (कृत्स्नस्येति) सुवर्ण-

५ भावप्रकाशिका ५

बाधोपपत्तिरित्यर्थः । तमर्थमुपपादयति (सत एवेत्यादिना) पुरोवर्त्यगृहीता संसर्गभेदप्रतियोगितयानुपस्थितस्य उपस्थितिः स्यातिः, तत्र गृहीतभेदप्रतियोगितया तस्य वस्तुनः प्रतीतिर्बाध इति वदन्ति ॥

कारणाज्ञानविषयं प्रत्यक्षं तावत् अहमज्ञो मामन्यं च न

* श्रुतप्रकाशिका *

जातीयस्य भूषणस्य स्वर्णमेव सुपादानं दृष्टं तद्वदिति भावः । हेतुवलात्-कार्य-
कारणयोस्सजातीयत्वदर्शनलक्षणात् ॥ अथ प्रत्यक्षमाह (कारणेति) अहमज्ञ
इत्यस्य विवरणं मामन्यं च न जानामीति । अहमज्ञ इत्यज्ञानस्वरूपकीर्तनम्,
तस्य गामन्यं च न जानामीत्याच्छादनरूपकार्यकथनम् । कारणशब्देन कार्यरूपा-
ज्ञानव्यावृत्तिः, तस्मात्सौप्तिकमज्ञानं विवक्षितम् । जागरितावस्थायां घटा-
द्यवच्छिन्नमज्ञानं प्रतीयते सविकल्पकप्रत्यक्षेण, सुषुप्तौ तु अनवच्छिन्नकारणा-

ध भावप्रकाशिका ध

तद्विवरणरूपतामेवोपपादयति (अज्ञानस्वरूपकीर्तनमिति) विषयावरण-
रूपकार्यविनिर्मुक्ताज्ञानस्वरूपकीर्तनम्, मामन्यश्चेत्यत्र तु विषयावरणकार्यविशिष्टा-
ज्ञानकीर्तनमित्यर्थः, अत एव विवरणव्याख्याने तत्त्वदीपने अहमज्ञ इत्यज्ञा-
नस्य साश्रयत्वम्, मामन्यश्च न जानामीति सविषयत्वं प्रतीयत इत्युक्तम् । अहमज्ञ
इति प्रतीत एवाज्ञानस्वरूपे सविषयत्वरूपधर्मान्तरवैशिष्ट्यावगाहित्वेन तद्विवरणरूप-
त्वमिति भावः । (कार्यरूपाज्ञानव्यावृत्तिरिति) “ श्रूयतां चाप्यविधायस्तस्वरूपं
कुलनन्दन । अन्यात्मन्यात्मबुद्धिर्मा ” इत्याद्यावनात्मनि आत्मबुद्धेरपि अविद्या-
ज्ञानादिशब्दप्रयोगविषयतया तद्यावृत्तिरित्यर्थः । वक्ष्यति चानात्मबुद्धेरपि अज्ञान-
शब्दवाच्यत्वमिति (सौप्तिकमज्ञानमिति) सुषुप्त्यनुवृत्तमज्ञानमित्यर्थः ।
अहम्बुद्धिरूपस्य कार्याज्ञानस्य सुषुप्त्यनुवृत्तत्वाभावात् तद्यावृत्तिरित्यर्थः । ननु च
मामन्यश्च न जानामीत्यनुभवः सुषुप्त्यनुवृत्ताज्ञानेन प्रमाणीकर्तुं योग्यः, सुषुप्तावह-
मर्थस्य तदन्यस्य वा विषयस्योल्लेखनासम्भवादित्याशङ्क्याह (जागरितावस्थाया-
मिति) सविकल्पकप्रत्यक्षरूपसाक्षिणा अहमर्थतदन्यरूपविषयावच्छिन्नाज्ञाना-
नुभवो जाग्रदशायाम्, तस्यैवाज्ञानस्य निर्विषयतयानुभवः सुषुप्तादित्यर्थः । ततश्च
कारणाज्ञानस्य जाग्रदशयां तत्त्वशुद्धिकारमते सर्वात्मना अप्रतीतिरितिमन्तव्यम् ।
साक्षिभास्यस्याज्ञानस्य ज्ञातत्वासम्भवात् । नचाज्ञानस्य निर्विषयत्वावस्था च
न सम्भवति, निर्विषयत्वेनाज्ञानानुभवश्च न सम्भवतीति वाच्यम्, सुषुप्तौ प्रत्य-
गर्थमात्रविषयतया अज्ञानस्य भावे दोषाभावात् । ननु जाग्रदशयां साक्षिणो घटं

जानामीत्यपरोक्षावभासः । अयन्तु न ज्ञानप्रागभाव-
विषयः, स हि पष्ठप्रमाणगोचरः, अयन्तु अहं सुखीति-

* श्रुतप्रकाशिका *

ज्ञानप्रतीतिरिति तत्त्वशुद्धिकारादिभिरुक्तम् । जागरितावस्थायामेवाज्ञानानुभवो-
ऽयमिति सम्प्रदायः, अन्यं च न जानामीत्युक्तेः । न हि स्वापेऽन्यपरामर्शः, न
जानामीत्याच्छादकतया प्रतीयमानस्याज्ञानस्य कारणत्वात् कारणाज्ञानविषयमित्यु-
क्तम् । अपरोक्षावभास इति परोक्षरूपानुमानादिप्रमाणव्यावृत्त्यर्थमुक्तम् । ज्ञान-
प्रागभावविषयत्वमाशङ्क्य परिहरति (अयन्त्विति) भवत्वयमपि पष्ठप्रमाण-
विषय इत्याशङ्क्याह (अयं त्विति) परोक्षप्रमाणानि प्रत्यक्षव्यतिरिक्तानि, तस्मात्

५ भावप्रकाशिका ५

न जानामीति विषयोऽस्तेष्वित्यवत् सुषुप्तौ विषयोऽस्तेष्वित्ये को दोषः ? नहि साक्ष्यल्लेखा-
नुल्लेखयोर्जागरणाजागरणे उपयुज्येते, अत एव सर्वे वस्तु ज्ञाततया अज्ञाततया
वा साक्षिचेतन्यस्य सर्वदा विषय एवेत्युक्तं विवरण इति चेत्. सत्यम्, जाग्रद-
शायां घटं जानामीति विशिष्य विषयविशेषोल्लेखवत् सुषुप्तिदशायां विषयायां
विशिष्योल्लेखादर्शनेन तदनुरोधेन कस्यचित् हेतोः कल्पनीयत्वात् । न केवलं तत्त्व-
शुद्धिकारादिभिराधुनिकैरुक्तम्. सम्प्रदायोपि तथैवेत्याह (जागरितावस्थायामेवेति) ।
(अज्ञानानुभवोयमिति) अहमज्ञो मामन्यच्च न जानामीति अयमज्ञानानुभव
इत्यर्थः । ननु न जानामीत्यत्राज्ञानमात्रमनुभूयते, न तस्य कारणत्वमपि, तत्कथं
कारणाज्ञानविषयं प्रत्यक्षमित्युच्यत इत्याशङ्क्याह (न जानामीत्याच्छादकतयेति)
कार्याज्ञानस्याच्छादकत्वाभावादिति भावः । भाष्ये— कारणाज्ञानविषयं प्रत्यक्षं
तावदिति । अहमज्ञो मामन्यच्च न जानामीत्यपरोक्षावभासः कारणाज्ञानविषयं
प्रत्यक्षमिति योजना । ततश्च प्रत्यक्षमपरोक्षावभास इत्यनयोर्न पौनरुक्त्य-
मिति ध्येयम् । भाष्ये—सहि पष्ठप्रमाणगोचर इति । पष्ठप्रमाणमात्रगोचर इत्यर्थः ।
मात्रपदेन प्रत्यक्षगोचरत्वं निषिध्यते, प्रत्यक्षागोचर इत्यर्थः । अत एवोत्तरत्रा-
भावस्य प्रत्यक्षगोचरत्वाभ्युपगमेपीत्युक्तम्, भवत्वयमपि पष्ठप्रमाणविषय इत्यत्र
चोदयति । अयं स्वमहं सुखीतिवदपरोक्ष इत्यत्र भाष्ये अयमित्यनेनानुभवः परा-
मृश्यते, ननु विषयः । अहं सुखीतिवदितिकरणावसृष्टप्रत्यक्षानुभवस्य दृष्टान्ती-

वदपरोक्षः । अभावस्य प्रत्यक्षत्वाभ्युपगमेऽप्यत्र मनु-
भवो नात्मज्ञानाभावविषयः , अनुभववेलायामपि
ज्ञानस्य विद्यमानत्वात् ; अविद्यमानत्वे ज्ञानाभावप्रती-

* श्रुतप्रकाशिका *

परोक्षप्रमाणविषयः प्रागभावो न परोक्षप्रमाणविषयभूतमज्ञानं भवितुमर्हतीत्यर्थः । भाव-
ग्राहिप्रमाणेनाभावस्य वेद्यत्वेऽपि दूषणमाह (अभावस्येति) हेतुमाह (अनुभवेति)
अभावस्यानुभववेलायां ज्ञानं निश्चते ? न वा ? विद्यते चेत् ग्राह्याभावाच्चाभावप्रतीतिः ।
न चेत् ग्राहकाभावाच्च तदभावप्रतीतिरित्यर्थः । भावाभावयोरैकविषयत्वे हि विरोधः,
अत्र विरोधो नास्ति । अभावविषयकज्ञानस्य विद्यमानस्य ग्राहकत्वात् इतरविषय-
ज्ञानस्याभावप्रतियोगित्वेनाविद्यमानत्वादिति शङ्कां परिहरन् अनुभववेलायां ज्ञानस्य
विद्यमानत्वम्, अविद्यमानत्वे ज्ञानाभावप्रतीत्यनुपपत्तिं भावरूपत्वे विरोधाभावं च

ध भावप्रकाशिका ध

करणात् न हि सुखादिवदित्युक्तम् । किञ्चाभावः प्रत्यक्षयोग्यः , इदन्तु ज्ञानं
प्रत्यक्षरूपम्, अतो नानयोर्विषयविषयिभावस्तत्सम्भवतीत्यस्यार्थस्यैव प्रतिपादयितु-
मुचितत्वात् अयमिति ज्ञानपरामर्श एवोचितः, न विषयपरामर्शः । ततश्च भव-
त्वयमनुभवव्यपष्टप्रमाणत्रय इत्येवावतारिकया भवितव्यमिति , तन्न ; उपायस्य
उपायान्तरादुपकृत्वात् । (परोक्षप्रमाणविषयः प्रागभाव इति) परोक्षैकविषय
इत्यर्थः । ततश्च परोक्षप्रमाणविषयस्य बहुधादेरपरोक्षत्वस्यापि दर्शनादितिशङ्काया
नावकाशः । (भावग्राहिप्रमाणेनेति) प्रत्यक्षस्य सन्निकृष्टार्थमात्रग्राहितया
संयोगादिलक्षणस्य पञ्चविधस्य सन्निकर्षस्य भावेऽप्येव सम्भवेन भावग्रहणैकशील-
स्यापि प्रत्यक्षस्य विरोपयतालक्षणसन्निकर्षान्तरपरिकल्पनेनाभावग्राहकत्वाभ्युपग-
मेपीति भावः । ततश्च भाव्ये प्रत्यक्षत्वाभ्युपगमेपीति स्पष्टमर्थे प्रतीयमाने भाव-
ग्राहकप्रमाणेनाभावस्य वेद्यत्वाभ्युपगमेपीति अवतारिकायां न सागजसम् । किञ्च
भावग्राहिणां शब्दानुमानादीनामभावग्राहित्वस्य सर्वसिद्धत्वाच्चेति चोद्यस्य नाव-
काशः (ग्राहकाभावाच्च तदभावप्रतीतिरित्यर्थ इति) ग्रहणकारणीभूताधिकरण-
प्रतियोगिज्ञानाभावादभावज्ञानं नोत्पत्तुमर्हतीति भावः । ननु ग्राहकस्याभावज्ञान-

त्यनुसृत्येत्येव । एतदुक्तं भवतीति—अहमज्ञ इत्यस्मिन्ननुभवे
अहमित्यात्मनोऽभावधर्मितया ज्ञानस्य च प्रतियोगि-
तयाऽवगतिरस्ति वा ? न वा ? अस्ति चेद्विरोधादेव-
न ज्ञानाभावानुभवसम्भवः । नो चेद्धर्मिप्रतियोगिज्ञान-
सव्यपेक्षो ज्ञानाभावानुभवः सुतरां न सम्भवति ।

* भूतप्रकाशिका *

विशेषोति (एतदुक्तं भवतीति) ज्ञानप्रागभावस्य ग्राह्यत्वे अनिच्छयापि
भावाभावयोरेकविषयत्वमापतितमित्यभिप्रायेणाह (अहमिति) ज्ञानस्य चेति
ज्ञानशब्द आत्मघटादिज्ञानसाधारणः, इह भूतले घटो नास्तीत्यादिषु अभावग्रहणे
प्रतियोगिधर्मिर्गोचरानपेक्षा दृष्टा, तस्मादत्राप्यभावधर्मितया आत्मनो ज्ञानमस्तीति
वक्तव्यम्, अभावव्यतिरिक्तो ह्यात्मा; अतस्तद्विषयज्ञाने सत्यपि अभावव्यतिरिक्तविषय-
ज्ञानमभावप्रतियोगीति वचनं व्याहृतं स्यात् । अभावधर्मिप्रतियोगिरूपत्रितयव्य-
तिरिक्तविषयज्ञानमभावप्रतियोगि चेत् तदानीमभावप्रतियोगितया ज्ञानस्यापि प्रतीति-
रस्तीति वक्तव्यम्, प्रतीयमानं ज्ञानं स्वविषयावच्छिन्नं प्रतीयत इति विषयाणा-
मपि प्रतीतिरस्ति, एवमभावप्रतियोगिज्ञानावच्छेदकतया विषयेषु ज्ञायमानेषु तद्वि-
षयज्ञानाभावोऽनुपपन्न इति भावः । अभावस्य प्रमाणांतरविषयत्वेऽप्युक्तदूष-

५ भावप्रकाशिका ५

स्येत्यर्थः । उत्तरत्र 'एतदुक्तं भवतीति'तिभाष्ये तथैव विवरणदर्शनात् । नच
ग्राहकशब्दस्य ग्रहणजनकप्रतियोग्यधिकरणज्ञानपरत्वे अभावविषयकज्ञानस्य ग्राह-
कत्वादिति अव्यवहितशङ्काया अनुत्थानमिति वाच्यम्; आशयानभिज्ञस्य तथा
चोचसम्भवात् । केचित्तु ग्राहकाभावादभावग्राहकस्य ज्ञानस्याभावान्न तदभाव-
प्रतीतिः, न तदभावोक्तेरिति वदन्ति (ज्ञानप्रागभावस्य ग्राह्यत्व इति) अत्र प्रागित्येतदवि-
हितं ज्ञानाभावस्य ग्राह्यत्व इत्यर्थः । इतरथा प्रागभावस्य यावज्ज्ञानप्रतियोगि-
कस्यासम्भवेन व्यक्तिविशेषप्रतियोगिकस्यैव वक्तव्यतया तत्र विरोधाभावादिति
द्रष्टव्यम् । (अभावधर्मितया आत्मनो ज्ञानमस्तीति वक्तव्यमिति) अभावधर्मितया-

ज्ञानाभावस्यानुमेयत्वे अभावाख्यप्रमाणविषय-
मनुपपत्तिः समाना । अस्याज्ञानस्य भावरूपत्वे धर्मि-
प्रतियोगिज्ञानसद्भावेऽपि विरोधाभावादयमनुभवो भा-
वरूपाज्ञानविषय एवाभ्युपगन्तव्य इति । ननु च भाव-
रूपमप्यज्ञानं वस्तुयाथात्म्यावभासरूपेण साक्षिन्नैतन्येन

* श्रुतप्रकाशिका *

यमतिदिशति (ज्ञानाभावस्येति) । प्रमाणान्तराणां विद्यमानविषयस्वनियमाभा-
वेऽपि विद्यमानतया दर्शयितुमशक्यमिति भावः । अहमज्ञ इति वर्तमानतया
अज्ञानं प्रतीयते । अस्मिन् पक्षे अभिक्तं दूषणान्तरं पूर्वमुक्तम्, अपरोक्षस्य परोक्षरूप-
प्रमाणविषयत्वानुपपत्तिरूपमर्थसिद्धम् । भावरूपत्वे उक्तदूषणं नास्तीत्याह (अत्येति)
धर्मिप्रतियोगिविषयज्ञानं धर्मिप्रतियोगिज्ञानम्, न तेन भावरूपाज्ञानस्य विरोधः,
घटाच्छादकमज्ञानं घटज्ञानेन हि विरुध्यते, न तु घटज्ञानविषयज्ञानेन धर्मिज्ञानेन
चेत्यर्थः । वस्तुयाथात्म्यज्ञाननिवर्त्यमज्ञानं वस्तुयाथात्म्यावभासरूपेण साक्षिन्नै-

ध भावप्रकाशिका ध

दात्मनः तज्ज्ञानमस्तीति वक्तव्यमित्यर्थः । ननु धर्मित्वेन प्रकारेण ज्ञानमिति
अगितव्यम् । तेन रूपेण तज्ज्ञानस्याहेतुत्वाद्वर्तमानतया प्रतियोगितयावगतिरस्ति
नवेति भाष्यस्याप्ययमेवार्थः (अस्मिन् पक्षे इति) प्रत्यक्षागोचरत्वपक्षाभ्युपगम
इत्यर्थः । ततश्चानुमेयत्वमात्रेण कथमपरोक्षत्वनिरोधः, बहुधादाबुभयदर्शनादिति
शङ्का परास्ता वेदितव्या (घटाच्छादकमज्ञानं घटज्ञानेन हि विरुध्यते इति)
अयमर्थः,— घटज्ञाने सति घटाच्छादकमज्ञानं न हि विरुध्यते, घटज्ञानविषय-
ज्ञानधर्मिज्ञानाभ्याश्च न विरुध्यते, भावाभावरूपत्वाभावाबुभयोरपि भावरूपत्वा-
दित्यर्थः । भाष्यस्वारस्यात् भावरूपाज्ञानप्रत्यक्षत्वादे तु सत्यप्याश्रयप्रतियोगिज्ञाने
ज्ञानाभावस्यैव भावान्तरस्यापि नानुत्पत्तिर्नियन्तुं शक्य इति पुरोवादिपञ्चपादिका-
विवरणग्रन्थानुसाराच्च उक्त एवार्थः । यथाश्रुतार्थग्रहणे साक्षाद्वदविषयज्ञानस्यैव
घटं न जानामीति ज्ञानविषयत्वप्रसङ्गेनाज्ञानासिद्धिप्रसङ्गात् (वस्तुयाथात्म्यज्ञान-
निवर्त्यमिति) उभयोर्भावरूपत्वेऽपि तेजस्तिमिरयोरिव निरोधस्सिद्ध इति भावः ।

विरूपस्थो मैवम्,—साक्षिचैतन्यं न वस्तुयाथात्म्यविषयम्,
अपि त्वज्ञानविषयम्; अन्यथा मिथ्यार्थावभासानुपपत्तेः,
न ह्यज्ञानविषयेण ज्ञानेनाज्ञानं निवर्तत इति न विरोधः ।
ननु चेदं भावरूपमप्यज्ञानं विषयविशेषव्यावृत्तमेव

* श्रुतप्रकाशिका *

तन्येन विरूप्यत इति चोदयति (ननु चेति) परिहरति (मैवमिति) याथात्म्य-
शब्देन निष्कृष्टमाद्वितीयत्वलक्षणां स्वरूपं विवक्षितम् । प्रपञ्चमिथ्यात्वसिद्ध-
वत्कारेण हेतुमाह (अन्यथेति) अन्यथा—ससाक्षिस्वरूपप्रकाशमात्रस्यैव वस्तु-
याथात्म्यविषयत्व इत्यर्थः । अज्ञानविषयत्वमस्तु, ततः किमित्यत्राह (नहीति)
नहि रजतविषयज्ञानेन रजतं निवर्त्यमित्यर्थः । दृश्यविशेषणस्य रूपादेरपि दृश्यत्वं
दृष्टम्, दृश्याज्ञानावच्छेदकस्यासदर्थस्य दृश्यत्वानभ्युपगमात् असदार्थावच्छिन्न-
मज्ञानं विषयीक्रियत इत्यभिप्रायेण पुनश्चोदयति (ननु चेदमिति) विषय-

ध भावप्रकाशिका ध

भाष्ये—साक्षिचैतन्यमिति । वस्तुयाथात्म्यविषयकप्रमाणज्ञानं न भवतीत्यर्थः । प्रमाणा-
ज्ञानस्यैवाज्ञाननिवर्तकत्वात्, अन्यथेत्यस्याज्ञानविषयमितिसन्निहितविषयस्य सम्भवेऽपि
प्रकृष्टवस्तुयाथात्म्यविषयत्वानभ्युपगमप्रतिपादकत्वमयुक्तमित्यस्वरसादाह— अज्ञान-
विषयत्वाभावेनेति । (नहि रजतविषयज्ञानेनेति) साधकस्य बाधकत्वायोगादित्यर्थः ।
भाष्ये— ननु चेदम्भावरूपमप्यज्ञानमिति । अत्र चोदयन्ति, नन्वज्ञानस्य व्यावर्त्तको-
विषयः कथं साक्षिचैतन्येनावभास्यते ? प्रमाणाद्यत्तत्वाद्विषयसिद्धरिति । उच्यते,—
सर्वं वस्तु ज्ञाततयाऽज्ञाततया च साक्षिचैतन्यस्य विषय एव, तत्र ज्ञाततया विषयः
प्रमाणाव्यवधानमपेक्षते । अन्यस्तु सामान्याकारेण विशेषाकारेण वा अज्ञानव्यावर्त्त-
कतया सदा भास्यत इति पञ्चपादिकाविवरणग्रन्थानुवादरूपमिदं वाक्यम् । तस्य
चायमर्थः,— कथं मामन्यच्च न जानामि त्वदुक्तमर्थं सङ्गृह्यां वा न जानामीति
विषयावच्छिन्नमज्ञानं साक्षिभास्यं स्यात्, अज्ञानावच्छेदकस्य विषयस्य साक्षिणा
भासासम्भवात् । साक्षिणो बहिर्विषये नैयायिकमते मनस इव स्वातन्त्र्यासम्भवात्,
इतरथा प्रमाणान्तरवैयर्थ्यप्रसङ्गात् ; ततश्चाज्ञानावच्छेदकस्य षटादेः प्रमाणात्

साक्षिचैतन्यस्य विषयो भवति । स विषयः प्रमाण-
नसिद्धिरिति कथमिव साक्षिचैतन्येनास्मदर्थव्यावृत्तम-
ज्ञानं विषयीक्रियते । नैष दोषः, सर्वमेव वस्तुजातं
ज्ञाततया अज्ञाततया वा साक्षिचैतन्यस्य विषयभूतम् ।
तत्र जडत्वेन ज्ञाततया सिध्यत एव प्रमाणव्यवधाना-
पेक्षा । अजडस्य तु प्रत्यग्वस्तुनः स्वयं सिध्यतो न

• श्रुतप्रकाशिका •

विशेषः—अवच्छेदकविशेषः । (स इति) स एव पराचर्यते । परिहरति (नैष
दोष इति) अस्मदर्थोऽपि सर्वशब्दाच्यान्तर्भूतः । ज्ञाततया अज्ञाततया वा—
ज्ञानान्तरसापेक्षं तन्निरपेक्षं वा । साक्षिचैतन्यस्य विषयभूतम्— साक्षिचैतन्येन प्रति-
भातीत्यर्थः । अस्मदर्थस्य साक्षिचैतन्यविषयत्वमौपचारिकम्, स्वयम्प्रकाशस्य विषय-
त्वायोगात् । जडस्य स्वयम्प्रकाशत्वायोगात् प्रमाणाधीनसिद्धिः सत् दृश्यविशेषणं
भवति । अस्मदर्थस्तु स्वयम्प्रकाशतया स्वयमेव सिध्यन् अज्ञानावच्छेदक इत्यर्थः ।
दृश्यावच्छेदकत्वाददृश्यमिति चोद्यम्, तज्जडस्वप्रयुक्तमिति सोपाधिकमिति परिहारः ।

• भावप्रकाशिका •

एव सिद्धिरेष्टव्या, प्रमाणप्रमाणज्ञानाज्ञानविरोधि, नतु साक्षिवदज्ञानसाधकम्,
येनाज्ञानं न विरुद्ध्यत्, ततश्चाज्ञानानुभवो न सम्भवतीति शङ्काभिप्रायः ।
स्वतो मनोप्राप्तत्वाभावेऽपि परमाणोज्ञातः परमाणुरिति ज्ञाततया मनोवेद्यत्ववत्
तत्तदाकारवृत्त्यनुपहितेन केवलेन साक्षिणा स्वतो ग्रहणायोग्यमपि वस्तु ज्ञातत्वाज्ञात-
त्वान्यतराकारेण सदा भास्यत एव । इयांस्तु विशेषः, वस्तुनो ज्ञाततया भावे
प्रमाणव्यवधानापेक्षा, ज्ञातसायाः प्रमाणोत्पाद्यत्वात् । अज्ञाततायास्तु स्वतस्सिद्ध-
त्वात्; अज्ञाततया भावेन प्रमाणव्यवधानापेक्षा । ततश्च सर्वमपि वस्तु प्रमाणा-
प्रसरणदशायामज्ञाततया भासत एवेति न विषयभानार्थं प्रमाणापेक्षा । येना-
ज्ञानस्य विशेषस्स्यात् । साक्षिरूपञ्च घटादिविषयज्ञानं नाज्ञानविरोधि, साधक-
तया तस्य बाधकत्वाभावादिति प्रागेवोक्तत्वादिति परिहारः । एवमेव
हीदं वाक्यं व्याख्यातं तत्त्वदीपनकृता । इह तु कथं तद्विहायान्यधानूयते !

प्रमाणवधानापेक्षेति सदैवाज्ञानस्य व्यावर्तकत्वेनावभासो युज्यते ; तस्मान्न्यायोपबृंहितेन प्रत्यक्षेण भावरूपमेवाज्ञानं प्रतीयते । तदिदं भावरूपमज्ञानमनुमानेनापि सिध्यति—विवादाध्यासितं प्रमाणज्ञानं स्वप्रागभावव्यतिरिक्तस्वविषयावरणस्वनिवर्त्यस्वदेशगतवस्त्व-

* श्रुतप्रकाशिका *

तस्मात्—अभावरूपत्वपक्षे उक्तविरोधाद्भावरूपत्वपक्षे तदभावाच्चेत्यर्थः ; (न्यायोपबृंहितेनेति) पक्षद्वयेऽपि विरोधतदभावरूपन्यायानुगृहीतेनेत्यर्थः । एवं प्रत्यक्षेण न्यायानुगृहीतेनाज्ञानस्य भावरूपत्वं न जानामीत्यनेनात्माश्रयत्वं च सिद्धम्, शास्त्रेष्वज्ञानशब्दवाच्यतया पराभिमतकर्मव्यावृत्तिः प्रत्यक्षतया सिद्धा, अस्य शास्त्रेष्वज्ञानादिशब्दवाच्यत्वं ज्ञानविरोधित्वादहमज्ञ इति प्रतिपन्नतया च सिद्धम् । अथ स्वविषयावरणस्वनिवर्त्यत्वाभ्यां सहोपपादिताकारविशिष्टं चाज्ञानमनुमानेनापि साध्यते (विवादाध्यासितमित्यादिना) ज्ञानमित्युक्ते ब्रह्मस्वरूपस्य वस्त्वन्तरपूर्वकत्वासम्भवात् तद्व्यावृत्त्यर्थं प्रमाणज्ञानमित्युक्तम् । तथाऽपि पारायाहिकज्ञाने उत्तरोत्तरविज्ञानानां सिपाधयिषितवस्त्वन्तरपूर्वकत्वाभावात् तद्व्यावृत्त्यर्थं विवादाध्यासितमित्युक्तम् । तज्ज्ञानं किमित्यपेक्षायां व्यक्त्यर्थं प्रमाणज्ञानमित्युक्तम्, अयं धर्मो दर्शितः । अथ साध्यधर्ममाह (स्वप्रागभावेति) वस्त्वन्तरपूर्वकमित्युक्ते घटादिस्वविषयपूर्वकत्वेन सिद्धसाधनं स्यादिति तद्व्यावृत्त्यर्थमाह

॥ भावप्रकाशिका ॥

इति । तत्रायं परिहारः,—सत्यम् ; विवरणवाक्यं तत्त्वदीपनकृता व्याख्यातम्, तथापि जडस्याज्ञानविषयत्वमभ्युपगच्छतो विवरणकारस्य मते प्रत्यगर्थावच्छिन्नाज्ञानमेवानुभूयत इत्येव वक्तव्यम्, नतु घटादिविषयम् ; ततश्च शङ्कापरिहारौ प्रत्यगर्थविषयावेव वक्तव्यावित्यभिप्रेत्य भगवता भाष्यकृता तदनुसारेण शङ्कापरिहारग्रन्थौ योजनीयावित्यभिप्रेत्य तथानूदितमिति दृष्टव्यम् । (उपपादिताकारविशिष्टमिति) प्रत्यक्षेण न्यायानुगृहीतेनाज्ञानस्य भावरूपत्वं न जानामीत्यनेनात्माश्रयत्वञ्च सिद्धमिति पूर्वमुक्तत्वेन स्वप्रागभावव्यतिरिक्तत्वस्वदेशगतत्वयो-

न्तरपूर्वकम् ; अप्रकाशितार्थप्रकाशकत्वात् ;
प्रथमोत्पन्नप्रदीपप्रभावत्- इति ॥

* अतप्रकाशिका *

(स्वदेशगतेति) स्वाश्रयगतेत्युक्ते दृष्टान्तस्य साध्यवैकल्यम् , न हि तमो दीपगतम् ;
अतः स्वदेशगतेत्युक्तिः । धर्माधर्मव्यावृत्त्यर्थमाह (स्वनिवर्त्येति) ननु कथं
स्वनिवर्त्यशब्देन धर्माधर्मव्यावृत्तिः ? ज्ञानोत्पत्तिहेतुभूतमदृष्टं ज्ञानोत्पत्त्या हि
नश्यति । गैवम् ; सर्वेषां धर्माधर्माणां ज्ञानफलकत्वाभावात् ज्ञानोत्पादकव्यतिरिक्त-
धर्मादीनां पूर्वक्षणे स्वदेशे विद्यमानत्वाच्च । यद्वा स्वनिवर्त्यपदेन संस्कारव्यावृत्तिः,
नहि संस्कारो ज्ञानेन निवर्त्यः । भयादिव्यावृत्त्यर्थमाह-स्वविषयावरणेति । प्राग-
भावस्यैवंविधत्वात्तद्व्यावृत्त्यर्थमाह-स्वप्रागभावव्यतिरिक्तेति । इयं प्रतिलोम-
व्यावृत्तिः । वस्तुन्तरपूर्वकमित्युक्ते अभावस्यापि पदार्थत्वेन वस्तुशब्दवाच्यत्वात्तद्व-
व्यावृत्त्यर्थमाह-स्वप्रागभावव्यतिरिक्तेति । घटादिस्वविषयव्यावृत्त्यर्थमाह-स्ववि-
षयावरणेति । कुड्यादिव्यावृत्त्यर्थमाह-स्वनिवर्त्येति । वेद्यगतचित्त्यभिव्यक्तिः
प्रागभावव्यावृत्त्यर्थमाह-स्वदेशगतेति । प्रमाणज्ञानेनाज्ञाने निरस्ते वेद्यगतचैत-
न्यमभिव्यक्तं भवतीति हि तत्परिपाटी , अभिव्यक्तिप्रागभावस्य विषयावरणत्वं
प्रकाशविरोधित्वम्, न तु तत्प्रतिषेधकत्वम् ; इत्यनुलोमव्यावृत्तिः । हेतुमाह (अप्रका-
शितेति) साक्षाद्वा परम्परया वा अबाध्यव्यवहारानुगुण्यहेतुत्वं प्रकाशकत्वमिह
विवक्षितम् । साक्षाद्वा परम्परया वेत्युक्ते हि दीपप्रभायां ज्ञाने च हेतुनुगम-
सिद्धिः । इदं रजतमिति ज्ञानेऽतिव्याप्तिपरिहाराय अबाध्यव्यवहारानुगुण्य-
हेतुत्वमित्युक्तम् । प्रकाशकत्वादित्युक्ते धारावाहिकज्ञाने उत्तरोत्तरज्ञानानां प्रकाशकत्वे-
ऽपि सिपाधयिषितधर्माभावाद्धेतोरनैकान्तिकत्वं स्यादिति तद्व्यावृत्त्यर्थमाह (अप्रका-
शितार्थप्रकाशकत्वादिति) इन्द्रियेऽनैकान्तिकत्वव्यावृत्त्यर्थं भासमानत्वे सतीति

५ भावप्रकाशिका ५

स्तिद्धत्वादिति भावः (न हि तमो दीपगतमिति) दीपस्यैव प्रभाश्रयत्वात्प्रभा-
देशस्य प्रभाश्रयत्वं नास्ति , प्रभादेशइतिवत्प्रभाश्रय इति व्यवहारभावादिति भावः ।
(वेद्यगतचित्त्यभिव्यक्तिप्रागभाव- इति) वेद्यगतचित्तिर्बिषयाधिष्ठानचैतन्यम् ,

—(तमसो द्रव्यत्वसमर्थनम्)—

अलोकाभावमात्रं वा रूपदर्शनाभावमात्रं वा तमो

*न द्रव्यान्तरम्, तत्कथं भावरूपाज्ञानसाधने निदर्शन-

* भुतप्रकाशिका *

हेतुविशेष्यत इति गन्तव्यम् । दृष्टान्तमाह (अन्धकार इति) दीपप्रभावदित्युक्ते उत्तरोत्तरप्रभाणामप्रकाशितार्थप्रकाशकत्वाभावासाधनविकलता स्यात्, खनिवत्त्ववस्त्यन्तरपूर्वकत्वाभावात्साध्यविकलता च स्यादिति तद्व्युदासार्थं प्रथमोत्पन्नपदीपप्रभावदित्युक्तम्, तथापि दिवादीपप्रभावास्तथाविषत्वादर्शनात् तद्व्यावृत्त्यर्थमन्धकार इत्युक्तम् ॥

दृष्टान्तस्य साध्यविकलतामाशङ्क्य परिहरति (आलोकेत्यादिना) आलोके सत्युलूकादीनामन्धकारसम्भवादनुयायिनमाकारमाह (रूपदर्शनाभावमात्रं वेति) यद्वा निमीलिताक्षस्य तमःप्रतिप्रतिनिर्वाहार्थमाह— रूपदर्शनेति । अत्र नैयायिकादिभिरुक्तं दूषणमनुसन्धत्ते, तत्र उत्पादकज्ञापकानुपपत्त्या द्रव्यान्तरत्वं दूषितम्, रूपवत्त्वेऽपि परमाणुनामेव अनुत्पाद्यत्वम्, तमसस्तु रूपवत्त्वाद्बृहत्त्वाच्चोत्पाद्यत्वं स्यात् । तत्र रूपवत्त्वाच्चद्रवितानि बाह्याकारादीनि नोत्पादकानि भवन्ति, स्पर्शरसगन्धविरहाजान्यान्यपि द्रव्याणि, कारणगुणप्रक्रमेण हि कार्ये वैशेषिकगुणारम्भः, इयमुत्पत्त्यनुपपत्तिः । आलोकाननुगृहीतत्वाच्चतुर्न ग्राहकम्, आलोकसन्निधावनवस्थानाभास्य ग्राह्यत्वम् । रूपवत्त्वप्रतीतिस्तु आन्तिरेव, निमीलने नीलप्रतिभासवदिति ज्ञप्त्यनुपपत्तिः । अत्र परिहारो वार्तिककारैरुक्तः “ तमः खलु चलं

ध भावप्रकाशिका ध

तन्निष्ठाभिव्यक्तिप्रागभाव इत्यर्थः । वेद्यगतं चैतन्यमभिव्यक्तं भवतीत्युत्तरग्रन्थानुसारादयमेवार्थः । (अनुलोमव्यावृत्तिरिति) अत्र स्वप्रागभावं स्वोत्पादकादृष्टं स्वप्रतिबन्धकादृष्टं विषयगतामज्ञातताञ्च व्युदसितुं क्रमेण विशेषणानीत्यपि वदन्ति ॥

(इयमुत्पत्त्यनुपपत्तिरिति) दीपनिर्वाणसमयसौधोदरव्यापिसन्तमसोत्पत्ति-कारणं दुर्निरूपमित्यनुपपत्तिरनुसन्धेया । (निमीलने नीलप्रतिभासवदिति)

* न द्रव्यम्, इति पा.

तयोपन्यस्यत इति चेत्; उच्यते—बहुलत्वविरल-
वस्थायोगेन रूपवत्तया चोपलब्धेर्द्रव्यान्तरमेव तम

* श्रुतप्रकाशिका *

नीलं परापरविभागवत् । प्रसिद्धधर्मवैधर्म्यान्नवभ्यो भेदमुहति "इति । स एवात्रो-
च्यते, तत्र परापरशब्दार्थो बहुलत्वविरलत्वशब्देनोक्तः, आदिशब्देन चल-
त्वम्, रूपवत्तयेति नीलशब्दार्थ उक्तः, द्रव्यान्तरशब्देन दशमद्रव्यत्वमुक्तम्,
नवद्रव्यस्वीकारो हि तेषां पृथिव्यादीनां द्रव्याणामन्योन्यवैधर्म्यात्स्वीक्रियते, अ-
न्यथा पृथिव्येव द्रव्यं नान्यत् गन्धवत्त्वामाषादिति वक्तुं शक्यते, एवं द्वे द्रव्ये
इत्यादि, तच्चानभिमतम्, द्रव्याणां परस्परवैधर्म्यात्, एवं नवद्रव्यवैधर्म्याद्दशममन्त्री-
कार्यमिति धात्तिकार्थः । निमीलने नीलप्रतिभानं बाधितविषयम्, इदं त्ववा-
धितत्वात् तथा भवितुमर्हति, तथापि रूपोपलब्धिबेलायाम्, अनुपलब्धेर्निमील-
नवदपि सम्भवतीति शङ्कितं प्रत्यक्षमिति चेत्, उलूकादीनामस्मादिरूपोपल-
ब्धिबेलायां रूपानुपलब्धौ तद्रूपोपलब्धेरपि शङ्कितत्वापातात् उलूकादिरूपोपलब्धि-
बेलायामस्मादेः रूपानुपलब्ध्या अस्मादिरूपोपलब्धेरपि शङ्कितत्वप्रसङ्गात् आगम-
स्वारस्याच्च शङ्काया निरस्तत्वात्तमसौ दशमद्रव्यत्वमवसीयते 'तमः ससर्जं भगवान्'

• ध भावप्रकाशिका ध

अयम्भावः,—अस्ति तावन्निमीलितनेत्रस्य नीलं तम इति प्रतीतिः, सा तु न प्रमा-
बाधितविषयत्वात् । तथाहि, किमत्र बाधं तमः प्रतीयते ? उत आन्तरम् ?
नाद्यः—बहुलालोकवितते देशे बाधस्यान्वकारस्याभावात् । न द्वितीयः—बहिः
प्रसरणशीलानां नायनरश्मीनामान्तरतमोप्राहकत्वाभावात्, इतरथा नयनान्तरस्था-
जनप्रहणमसङ्गात्, तस्माज्जान्तिरेवेति । (नीलप्रतिभानं बाधितविषयमिति)
यद्यपि विवरण्यादौ विहितकर्णपुटस्यान्तरशब्दोपलम्भवत् निमीलितनेत्रस्यान्तर्गु-
लैर्लोचनरश्मिभिरान्तरं तमो गृह्यत इति नीलं तम इति प्रतीतेर्गोलकान्तर्वर्तिततमो-
विषयतया प्रमास्वमेवोपपादितम्, अतस्तथैवानुवादो युक्तः, तथापि तस्य लोक-
विरुद्धत्वाज्जन्तमभ्युपगम्य इह परिहारान्तरमुपन्यस्तमिति द्रष्टव्यम् । (रूपो-
पलब्धिबेलायामिति) सजातीयषटादिरूपोपलब्धिबेलायामित्यर्थः । (कारण-

न्याय्याद्वयोपेते श्रीभाष्ये प्रथमाध्याये प्रथमपादे

इति निरवद्यम्—इति ॥

—(अविद्याप्रत्यक्षनिरासः)—

अत्रोच्यते—‘अहमज्ञो मामन्यं च न जानामि’ इत्य-
त्रोपपत्तिसहितेन केवलेन च प्रत्यक्षेण न भावरूपम-
ज्ञानं प्रतीयते । यस्तु ज्ञानप्रागभावविषयत्वे विरोध

* अतप्रकाशिका *

‘नाहो न रात्रिर्न नमो न भूमिर्नोसीचमो ज्योतिरभूज चान्यत्’ ‘यस्य तेजः शरीरम्’
‘यस्य तमः शरीरम्’ इति सृज्यत्वसंहार्यत्वशरीरत्वादीनि हि श्रूयन्ते । आलोकनैरपेक्ष्यं
यथा ज्ञातृविशेषप्रयुक्तं दृश्यते तथा ज्ञेयविशेषप्रयुक्तमप्युपपद्यते । यथा लोके कार्यं हि
प्रतीतं तथा कारणकहरनायां प्रमाणम्, न पुनः स्फुटावधारितं कार्यं कारण-
निरूपणायापह्नवमर्हतीति न्यायादवाधितप्रतीतिसिद्धस्य तमस उत्पादकं कल्प-
मिति नोत्पादकानुपपत्तिर्ज्ञापकानुपपत्तिर्वा ! यथा “तमो नाम द्रव्यं बहुलविरलं
भेदकचलं प्रतीतं केनापि कचिदपि न बाधश्च दहरो । अतः कल्प्यो हेतुः
प्रमितिरपि शाब्दी विजयते निरालोकं चक्षुः प्रथयति हि तद्दर्शनवशात् ॥” तमो
द्रव्यमित्येव भाष्यकारमतम् । सिद्धान्ते तस्यादूषितत्वात् सृज्यत्वसंहार्यत्वशरीरत्व-
अवगाहः । स्वच्छद्रव्यत्वादाकाशकार्यं तमः, रूपवत्त्वं पञ्चीकरणादुपपद्यते । यद्वा
तेजःकार्यं तमः, रूपवत्त्वात्, स्पर्शानुपलम्भः स्वच्छद्रव्यत्वादिति (इति निरवद्य-
मिति) प्रमाणसिद्धत्वेन तर्कबाधानुपपत्त्या निरवद्यमित्यर्थः ॥

अथ सिद्धान्तं वक्तुमुपक्रमते (अत्रोच्यत इति) केवलेन च प्रत्यक्षेणेति दृष्टा-
न्ततथोक्तम्, उपपत्तिदूषणे कृते केवलप्रत्यक्षं न साधकमित्यर्थः । उपपत्तिर्हि
ज्ञानप्रागभावविषयत्वे विरोधः, स भावरूपत्वेऽपि तुल्य इत्याह (यस्त्विति)

ध भावप्रकाशिका ध

निरूपणायापह्नवमर्हतीति) प्रयोजनार्थं चतुर्था, प्रयोजनश्च निवर्त्यमानतया मश-
क्यो धूम इतिषत् कारणनिरूपणाभावायापह्नवमर्हतीत्यर्थः । कारणनिरूपणं
प्रसज्येतेति भयादित्यर्थः । (स्वच्छद्रव्यत्वादिति) प्रभावस्वच्छद्रव्यविशे-
षत्वात्स्पर्शानुपलम्भ इत्यर्थः ॥

उक्तः, स हि भावरूपाज्ञानेऽपि तुल्यः । नाना-
श्रयत्वेन चाज्ञानस्य व्यावर्तकतया प्रत्यगर्थः प्रतिपन्नो
वा? अप्रतिपन्नो वा? प्रतिपन्नश्चेत्; तत्स्वरूपज्ञाननिव-
र्त्यतदज्ञानं तस्मिन् प्रतिपन्ने कथमिव तिष्ठति । अप्र-
तिपन्नश्चेत् व्यावर्तकाश्रयविषयज्ञानशून्यमज्ञानं कथ-
मनुभूयेत ॥ अथ विशदस्वरूपावभासोऽज्ञानविरोधी;
अविशदस्वरूपं तु प्रतीयत इत्याश्रयविषयज्ञाने सत्यपि
नाज्ञानानुभवविरोधः—इति । हन्त तर्हि ज्ञानप्राग-

* अतप्रकाशिका *

तुल्यत्वमुपपादयति (विषयत्वेनेति) प्रतिपन्नशब्देन भासनमुच्यते (तत्स्वरूप-
ज्ञाननिवर्त्यमिति) स्वरूपज्ञानम्—स्वरूपावभासः, स्वतो वा प्रमाणान्तरेण वा स्वरू-
पावभासनिवर्त्यमित्यर्थः । इदं रजतमित्यत्र इदं शुक्लभास्वरमित्येवंरूपप्रमाण-
ज्ञानशब्दे जातेऽपि अमानिष्टदिदर्शनात् प्रमाणज्ञानत्वमप्रयोजकमिति सिद्धवत्कारेण
तत्स्वरूपज्ञाननिवर्त्यमित्युक्तम् । व्यावर्तकाश्रयविषयज्ञानशून्यम्— आश्रयतया
विषयतया च व्यावर्तकः प्रत्यगर्थः, तदवभासशून्यम् । विषयत्वेनेत्यादिना भाष्येण
स्वात्मविषयाज्ञानप्रतिपत्तौ विरोधतुल्यत्वं दर्शितम्, घटादिविषयाज्ञानप्रतीतावपि
अज्ञानस्य विषयत्वेन व्यावर्तकतया घटः प्रतिपन्नो न वा? प्रतिपन्नश्चेत् घटस्व-
रूपज्ञाननिवर्त्यं घटाज्ञानं तस्मिन् घटे प्रतिपन्ने कथमिव तिष्ठति, घटोऽप्रतिपत्त-
श्चेत् व्यावर्तकविषयज्ञानशून्यमज्ञानं कथमनुभूयेतेत्यर्थसिद्धौ विरोधो द्रष्टव्यः, एवं
परेण भावाभावयोर्विरोधे दर्शिते तत्प्रतिबन्धीत्वेन निवर्त्यनिवर्तकविरोध उक्तः ॥
अथ विशदविशदविभागादविरोधं शङ्कते (अथेति) प्रत्यगर्थस्य प्रमाणज्ञानेना-
वभासो विशदावभासः । स स्वपक्षेऽपि तुल्य इत्याह (हन्त तर्हि)
विशदस्वरूपमवच्छेदकं यस्य स विशदस्वरूपविषयः, विशदस्वरूपस्य प्रागभावाव-

ध भावप्रकाशिका ध

(प्रतिपन्नशब्देन भासनमुच्यते इति) ननु विषयत्वपर्यन्तम्, तथाहि

व्याख्याद्वयोपेते श्रीभाष्ये प्रथमाध्याये प्रथमपादे

भावः । विशदस्वरूपविषयः । आश्रयप्रतियोगि-
ज्ञानन्तु अविशदस्वरूपविषयमिति न कश्चिद्विशेषो

• श्रुतप्रकाशिका •

च्छेदकत्वं सविषयज्ञानद्वारा, ज्ञानप्रागभावोऽपि विशदस्वरूपज्ञानवच्छिन्न इत्यर्थः ।
ज्ञानस्य चाभावावच्छेदकत्वं प्रतियोगितया, विशदस्वरूपज्ञानं प्रागभावप्रतियोगीति
यावत् । अविरोधसिद्धये विद्यमानज्ञानस्य ततोऽर्थान्तरत्वमाह (आश्रयेति)
आश्रयप्रतियोगिनोर्ज्ञानमाश्रयप्रतियोगिज्ञानम् । (अविशदस्वरूपविषयमिति)
आश्रयज्ञानस्याविशदस्वरूपविषयत्वम् अविशदप्रत्यगर्थविषयत्वम् । प्रतियोगि-
ज्ञानस्याविशदस्वरूपविषयत्वम् अभावप्रयोगिभूताविशदज्ञानविषयत्वम् । सविषयं
निवर्तकज्ञानम् अभावप्रतियोगित्वेनेदानीं ज्ञानमवलम्ब्यते, तत्र निवर्तकज्ञानविषयस्य
प्रत्यगर्थस्वेदानीमविशदस्वानिवर्तकज्ञानस्वेदानीमविद्यमानत्वाच्च प्रतियोगिनो ज्ञानस्या-

५ भावप्रकाशिका ५

सति प्रत्यगर्थस्य प्रतिपन्नत्वकथनं व्याहृतं स्यादिति भावः । (अभावप्रति-
योगिभूतविशदज्ञानविषयत्वमिति) अत्र चोदयन्ति ; आश्रयप्रतियोगिज्ञानन्तु
अविशदस्वरूपविषयम्— इतिभाष्यस्य ह्ययमर्थः,— यद्यप्यहं मां न जाना-
मीत्यत्राश्रयज्ञानं प्रत्यगर्थविषयम्, तथा प्रतियोगिज्ञानमपि ज्ञानविषयतया
प्रत्यगर्थविषयकम्, तथापि न तद्वदयमपि विशदप्रत्यगर्थविषयकं प्रत्यगर्थांशे तयोर-
विशदत्वात्, ततश्च मां न जानामीति यथा विशदं भवति तथा न जानामीत्यर्थः ।
मदर्थविषयकावधारणात्मकसाक्षात्काररूपज्ञानं नास्तीति पर्यवसितोर्थः । ततश्चाभाव-
प्रतियोगिभूतज्ञानस्य वैशद्यं विद्यमानस्य प्रतियोगिविषयकज्ञानस्यावैशद्यञ्चाविरोध-
सिद्धये समर्थनीयम् । तद्विहाय तुरगारूढस्य तुरगविस्मरणन्यायेन प्रतियोगिभूतज्ञान-
स्यावैशद्यं कथं समर्थ्यत इति । अत्र ब्रूमः,—सत्यम्, प्रतियोगिभूतज्ञानस्य वैश-
द्यमेव समर्थनीयम्, तथापि भाष्ये आश्रयप्रतियोगिज्ञानं त्वविशदस्वरूपविषय-
मित्युक्तेस्साक्षाद्विषयप्रतियोगिभूतज्ञान एवाविशदत्वं समर्थनीयमित्यभिप्रेत्य तदु-
पपादनायायं संरम्भः कृतः । (सविषयं निवर्तकज्ञानमिति) सविषयं निवर्तक-
ज्ञानं कर्म इदानीं ज्ञानं कर्तुं स्वशब्देन प्रतियोगिविषयकं ज्ञानमुच्यते, निवर्तकज्ञानं

* श्रुतप्रकाशिका *

विशदत्वम् , विद्यमानं हि साध्यं ज्ञानमपरोक्षत्वभासरूपम् , अतस्तस्याविशद-
त्वमविद्यमानतया भवति ; एवमाश्रयतया भासमानं स्वरूपमविशदम् , प्रतियोगि-
तया सूर्यमाणं ज्ञानमिदानीमविशदविषयत्वादविद्यमानम् अविशदमिति
तदुभयविषयं ज्ञानमविशदस्वरूपविषयम्, तच्च विद्यते, विशदत्वविद्यमानमभाव-
प्रतियोगीति न विरोध इत्यर्थः । अयमर्थः,— अज्ञानान्ननिवर्त्तकमिदं प्रमाणज्ञा-
नाभावस्तावत् त्वयाभ्युपगन्तव्यः, अन्यथा प्रमाणज्ञाननिवर्त्तकज्ञानानुभवासम्भवात् ।
ततश्च त्वदभ्युपगतः प्रमाणज्ञानाभाव एव अहमज्ञ इति प्रतिपत्तेर्विषयो भवितुमर्ह-
तीति नामावग्रहणानुपपत्त्या भावरूपत्वं फलप्यमिति । पूर्वपक्षोक्तविरोधः कथं
परिहृतो भवतीति चेत्, इत्यम्,—तत्र हि यदर्थवच्छिन्नं ज्ञानमभावप्रतियोगितयो-
प्यते , अभावप्रतियोगिज्ञानावच्छेदकतदर्थप्रतिपत्तौ सत्यां तज्ज्ञानाभावोऽनुप-
पन्न इति हि विरोधः । तत्रायं परिहारः,—अभावप्रतियोगिज्ञानं स्मृत्यारूढं प्रति-
पिध्यते, यथा घटसाक्षात्कारो नास्तीति निषेधे घटसाक्षात्कारः सूर्यते, सूर्यमाणस्य
स्मृतिसमकालवर्त्तित्वनियमाभावाग्निषेधवेलायां सूर्यमाणस्य नामावप्रतियोगि-
त्वविरोधः, त्वया च स्मृत्यारूढस्य निवर्त्तकज्ञानस्य स्मृतिसमकालवर्त्तित्वाभावादज्ञाना-
वच्छेदकतया प्रतिपत्तावपि स्मृत्यारूढनिवर्त्तकज्ञानं नाज्ञानविरोधीति वक्तव्यम् ;

५ भावप्रकाशिका ५

प्रतियोगिभूतज्ञानमित्यर्थः । (विद्यमानं हि साध्यमिति) स्मृतिवर्तमानस्या-
परोक्षत्वादित्यर्थः । वर्तमानमपि परकीयं न प्रत्यक्षम्, स्वीयमप्यतीतादिकं न
प्रत्यक्षम् । स्मृतिवर्तमानञ्च यज्ज्ञानं तदेव विशदमित्यर्थः । ततश्च स्वरूपतो
विषयतश्च इदानीमभावप्रतियोगिभूतं ज्ञानमविशदमिति पर्यवसितोर्थः ।
(अन्यथा प्रमाणज्ञाननिवर्त्तकज्ञानेति) प्रमाणज्ञानाभावानभ्युपगमे प्रमाण-
ज्ञानस्य सत्यत्वप्रसङ्गेन तन्निवर्त्त्यमज्ञानं कथमनुभूयते ? प्रमाणज्ञानस्य विरोधि-
नस्सत्त्वादित्यर्थः । (तत्रायं परिहार इति) ननु विशदतदर्थप्रतीतिर्नास्तीति भाष्य-
एवास्याशङ्कायाः परिहृतत्वात् किमिति टीकायां परिहारान्तरमुपन्यस्यत इति
चेन्न, विशदतदर्थप्रतिपत्तिनिषेधविषये विशदप्रतिपत्तेस्सरणावश्यम्भावेन स्मृत्या-
रूढाया अपि विशदप्रतिपत्तेस्सत्त्वमपेक्षितमिति हि शङ्काभिप्रायः । तत्र च यथा-

* श्रुतप्रकाशिका *

तस्मादात्मविषयं घटादिविषयकञ्च प्रमाणज्ञानं स्वविषयेयात्मना घटादिभिश्च सह स्मृत्यारूपमधिशदतया प्रतिपन्नमभावप्रतियोगि भवतीत्युपपन्नतरमिति । अनुभूतस्य हि सरणसम्भवः, प्रमाणज्ञानं केनानुभूतमिति चेत्, भवतो वा निवर्त्तक-ज्ञानं केनानुभूतम्, ज्ञानागमादिति चेत्, अस्माकमप्यात्मसाक्षात्कारस्त-द्विधायकवाक्यावगतः त्रयेणादिसाक्षात्कारस्तु प्रत्यक्षादिषु येन केनाप्यनुभूतः, मेरुसाक्षात्कारः कथं निषिध्यते ? स हि न केनापि मानेन पूर्वमनुभूतः । उच्यते; इहादृष्टचत्वरद्विरदेन पुरुषेण कथमिह चत्वरे गजो नास्तीत्युच्यते; संसर्गाननुभवेऽपि संसर्गिणोरनुभवमात्रेणान्यत्रान्यतरनिषेध उपपद्यत इति चेत्, एवं तर्हि सुमेरुसाक्षा-त्कारसंसर्गाननुभवेऽपि मेरुसाक्षात्कारयोः केनाप्यवगमात् तत्संसर्गनिषेध उपप-द्यते, प्रमाणज्ञानानामभावप्रतियोगित्वादभावस्य तदानीं ग्राहकं नास्तीति यदुक्तं तत् सर्वप्रमाणज्ञानाभावानां युगपदनुभवासम्भवात् कतिपयमानज्ञानाभावस्य माना-न्तरेण ग्रहणोपपत्तेश्च परिहृतम्; एवं भावरूपपक्षे विरोधपरिहारसाम्यं दर्शितम् । ननु विरोधसाम्यं वक्तुमशक्यम्, अज्ञानस्य नञर्थप्रतियोग्यवच्छिन्नतयैवावगन्तव्यत्वे सति हि नञर्थप्रतियोगिनस्तस्य ज्ञानस्य स्वविषयाश्रयभूतप्रत्यगर्थावच्छिन्नत्वेन भात-त्वात् विषयाश्रयभूतप्रत्यगर्थज्ञाने सति तन्निवर्त्याज्ञानस्यतिविरोधः, न हि भाव-रूपस्याज्ञानस्य ज्ञानप्रतिपत्त्यपेक्षा, स्वरूपेणैव प्रतिपत्तिसम्भवात् । न हि भाव-

५ भावप्रकाशिका ५

श्रुतभाष्येण परिहारसम्भवात् परिहारान्तरं टीकायामारब्धमित्यदोषः । यद्यपि भानसत्त्वे भासमानसत्त्वमपेक्षितमिति शङ्का मन्दा, अथापि सा मन्दविषय्यायेन परि-हर्तव्येति परिहार उच्यते इति द्रष्टव्यम् । (मेरुसाक्षात्कारः कथं निषिध्यत इति) यद्यपि स्वस्य मेरुसाक्षात्काराभावेऽपि परकीयमेरुसाक्षात्कारस्य पुराणादिना-श्रवणस्य स्वात्मनि निषेधेनानुपपत्तिः, तथापि स्वीयमेरुसाक्षात्कारनिषेधस्यैव स्वीय-मेरुसाक्षात्कारस्याप्रसिद्धत्वादिति शङ्काभिप्रायात् । (इहादृष्टचत्वरद्विरदेनेति) चत्वरीणो द्विरदधत्वरद्विरदः (नञर्थप्रतियोग्यवच्छिन्नतयैवेति) यद्यपि अभाव-स्यैव भावरूपाङ्गनस्यापि विरोधितया नञर्थत्वमविशिष्टं तथापि अभावस्यपक्षे अभावस्य स्वप्रतियोग्यवच्छिन्नत्वेन भाननियमवद्भावत्वपक्षे ज्ञानविरोधित्वेनैव

ऽन्यत्राभिनिवेशात् । भावरूपस्याज्ञानस्यापि नान-
मिति सिध्यतः प्रागभावसिद्धाविव सापेक्षत्वम-
स्त्येव । तथा हि, अज्ञानमिति ज्ञानाभावस्तद्व्यस्तदि-
रोधी वा ? त्रयाणामपि तत्स्वरूपज्ञानापेक्षया श्रय-
णीया । यद्यपि तमस्स्वरूपप्रतिपत्तौ सापेक्षा न
विद्यते; तथापि प्रकाशविरोधीत्यनेन प्रकारेण प्रति-
पत्तौ प्रकाशप्रतिपत्त्यपेक्षाऽस्त्येव । भवदभिमताज्ञानं

* श्रुतप्रकाशिका *

रूपस्य घटस्य आश्रयप्रतियोगिज्ञानसापेक्षत्वं दृष्टमित्यत्राह (भावरूपस्येति) कथं
सापेक्षत्वमित्यत्राह (तथा हीति) अभावस्य नञर्थत्वसम्भवात् तदुक्तिः ।
प्रमाणज्ञानादन्यत् प्रमाणज्ञानविरोधीति वा तत्प्रतिपत्तिः, तदा तस्य ज्ञानस्य स्ववि-
षयावच्छिन्नत्वेन प्रतिपन्नत्वात्प्रत्यगर्थस्य घटादेर्वा ज्ञाने सति तन्निवर्त्यमज्ञानं
न गृह्यतेत्यर्थः । यथा प्रकाशविरोधित्वेऽपि तमसः तत्प्रतिपत्तौ न प्रकाशापेक्षा
तद्विहापीत्यत्राह (यद्यपीति) भावरूपमज्ञानमपि स्वरूपेण सिध्यतीत्यत्राह (भव-
दभिमतेति) मुग्धोऽस्मि मूढोऽस्मीति स्वरूपेण सिद्धिरिति चेन्न, कस्यचित्पुरुषस्य
कस्मिंश्चिद्विषये हि मोहः “स विमलमविरोति नात्ममोहम्” ‘दिङ्मोहालातचक्रादि-
आन्तयश्च कथं पुनः” इत्यादिषु विषयाश्रयावच्छिन्नत्वेन हि मोह उपलभ्यते ; मुग्धो-
ऽस्मीत्यनेनाश्रयावच्छिन्नत्वं प्रतीयते, विषयोऽप्यर्थवशात् सिद्धः, इदं दूषणं
‘संविदसिध्यति वा न वे’त्यत्रोक्त्या दिशा फलितम् । ततश्च स्वात्मविषयमज्ञानं विष-
याश्रयभूतप्रत्यगर्थप्रतिपत्तिसद्भावहतम्, घटाद्यज्ञानान्तु विषयभूतघटाद्यवगमविरुद्धम्,
मायाशब्दादिभिरज्ञानप्रतिपत्तौ विषयाश्रयापेक्षा नेति चेन्न, मायादिशब्दाना-
मपि व्युत्पत्तिनैरपेक्ष्येण बोधकत्वासम्भवादज्ञानादिपदपर्यायत्वेन च व्युत्पन्नत्वात्स्व-

५ भावप्रकाशिका ५

प्रतीतिनिश्चयाभावादिति भावः । (अभावस्य नञर्थत्वसम्भवादिति) भावरूपा-
ज्ञानादिना ज्ञानाभावत्वस्य सर्वात्मनानभ्युपगमेपीति शेषः । (स्वरूपावच्छिन्ना-

न त्वत्स्वरूपेण सिद्ध्यति, अपि त्वज्ञानमित्येव ;
तथा मति ज्ञानाभाववत्तदपेक्षत्वं समानम् । ज्ञान-

* भूतप्रकाशिका *

रूपेण सिद्धिर्दुर्ध्वचेत् । भाष्येण न कदाचित्स्वरूपेण सिध्यतीत्युक्तम् । ननु स्वरूपा-
वच्छिन्नाज्ञानप्रतीतौ, प्रतियोगिज्ञानावच्छिन्नतया सिद्धावपि न निवर्त्य-
निवर्तकविरोधः, स्वरूपभूत-^{प्रत्यय}तया तत्सिद्धेः, स्वरूपज्ञानं हि नाविद्यानिवर्तकम्,
किन्तु प्रमाणज्ञानमेव ; अतो न विरोध इति । नैवम् ; मामन्यं च न
जानामीति विषयाश्रयसम्बन्धिज्ञानावच्छिन्नतया प्रतीतेः । न हि स्वरूपभूतज्ञानं
साश्रयं सविषयं च तव मतम्. स्वरूपं किमाश्रयतयैवाज्ञानस्यावच्छेदकम् ! उत विषय-

७ भावप्रकाशिका ७

ज्ञानप्रतीताविति) प्रत्यगर्थाज्ञानप्रतीतावित्यर्थः । (स्वरूपभूतज्ञानादन्यतया
तत्सिद्धेरिति) यद्यपि प्रमाणज्ञानादन्यतया तत्सिद्धावपि न निवर्त्यनिवर्तकवि-
रोधः, अन्ततो गत्वा प्रमाणज्ञानविरुद्धया तत्सिद्धावपि न निवर्त्यनिवर्तक-
विरोधः, नहि प्रमाणज्ञानविरुद्धमित्युल्लिख्यमानत्वमात्रेण विरोधिप्रमाणज्ञानमावि-
र्भूतमुपस्थितं स्यात् येन विरोधो भवेत् । नहि तेजोविरुद्धोन्पकार इत्युल्लेखमात्रे-
यान्पकारस्य तेजसा निवृत्तिर्भवति । इयञ्च शङ्कापिशाची स्मृतेः सार्यमाणसमकाल-
वर्तित्वनियमाभावादिति पूर्वमेव प्रक्षिप्ता च । ततश्च किं वैषम्यमभिप्रेत्य स्वरूप-
ज्ञानादन्यतया प्रतीतिरस्तु, ननु प्रमाणज्ञानविरोधितयेत्युपन्यस्यत इति चेत् ; अत्र
ब्रूमः,—प्रमाणज्ञानस्य तदानीमसत्त्वे प्रमाणज्ञानविरुद्धतया अज्ञानस्योल्लेखस्सा-
क्षिण्या न युक्तः, ज्ञातत्वाज्ञातत्वोपरागाभावे साक्षिणस्त्वाध्यस्तविद्यमानमात्रग्राहि-
त्वात्, तथा च प्रमाणज्ञानस्य साक्षिणोल्लेखमभ्युपगच्छता प्रमाणज्ञानस्य सत्त्व-
मभ्युपगन्तव्यम्—इति । (नहि स्वरूपभूतं ज्ञानं साश्रयं सविषयञ्चेति) यद्यपि स्वरू-
पज्ञानस्याज्ञानाविभासकस्य सविषयत्वमस्ति, तथापि साध्यत्वमाभावेन द्वित्वाव-
च्छिन्नाभावमभ्युपेत्य तथोक्तमिति द्रष्टव्यम् । यद्वा, मामहं न जानामीति प्रत्य-
गर्थकर्मकत्वस्य ज्ञाने प्रतीते स्वरूपज्ञानस्य स्ववृत्तिविरोधेन प्रत्यगर्थविषयत्वाभाव-
मभिप्रेत्य स्वरूपज्ञानस्य सविषयत्वाभावकथनमिति द्रष्टव्यम् । ननु मामहं न

प्रागभावस्तु भवताप्यभ्युपगम्यते । प्रतीयते चेन्नभ्या-
भ्युपेतो ज्ञानप्रागभाव एव 'अहमज्ञो मामन्य च न

* श्रुतप्रकाशिका *

तयापि ! आद्ये न त्वदभिमतसिद्धिः ; तदानीं प्रत्यगर्थस्य सादन्येन केनापि
विशिष्टत्वमेव हि सिध्यति । विषयतयावच्छेदकत्वे प्रतीकारणमज्ञानमावरणं स्यात्,
आवरणत्वं च तद्विषयकज्ञानप्रतिबन्धकत्वम् ; अतस्तद्विषयकज्ञानप्रतीत्यवश्यम्भा-
वात्तुविरोधोऽनतिवृत्तः ; अतः स्वरूपभूतज्ञानावच्छिन्नप्रतीत्यभ्युपगमोऽनुपपन्नः ।
उभयत्र साधनदूषणयोस्तुल्यत्वाद्वावरणरूपज्ञानं परिगृह्यतामित्याशङ्क्य लाघवन्यायेन
परिहरति (ज्ञानप्रागभावस्त्विति) अभ्युपगम्यते-अहमज्ञ इति प्रतिपन्नस्य अभावरूपत्वे
हि विप्रतिपत्तिः न त्वमावानभ्युपगमः ; अन्यथा प्रमाणज्ञानस्य प्रागभावामावादाना-
दित्वेन तन्निरसनीयभावरूपाज्ञानानुदयप्रसङ्गात् ; अतो ज्ञानाभावस्त्वयाऽभ्युपगत
इत्यर्थः । प्रतीयते च-लोके तत्तज्ज्ञानाभावविवक्षया ज्ञानं नास्तीति व्यवहारवर्जनाद्
अप्रतिपत्ते च विवक्षानुपपत्तेः ज्ञानाभावप्रतीतिरस्त्येवेत्यर्थः । अतः सम्प्रतिपत्तेन
ज्ञानाभावेनैवाहमज्ञ इति प्रतीत्युपपत्तेरतिरिक्तकल्पने हेत्वभावाज्ज्ञापनेन स
एव अहमज्ञ इति प्रतीतेर्विषयतयाभ्युपगन्तव्य इत्यर्थः । ननु उभयाभ्युपगतो-
ऽभावो नाम कश्चिन्नास्ति, भावान्तरमभावः स्वमते । परमते तु भावातिरिक्तः ;
तत्कथमुभयाभ्युपगतेनाहमज्ञ इति प्रतीत्युपपत्तिः ? उच्यते, ननुभयाभ्युपगत
इत्युक्तम्, किन्तु भवताभ्युपगम्यत इत्युक्तम् । अभावशब्दवाच्यत्वेन कश्चिदर्थ
उभाभ्यामभ्युपगतः, स च भावरूपस्तदतिरिक्त इति इयदेव विमतम्, अत्र भाव-

ध भावप्रकाशिका ध

जानार्गत्यत्र न नवर्थप्रतियोगिनि ज्ञाने साध्यत्वसविषयत्वप्रतीतिः, येनायं दोषः
स्यात्, अपितु नवर्थ एवाज्ञाने इत्याशङ्क्य तत्रापि प्रत्यगर्थविषयत्वं तदावरण-
त्वम्, तच्च तद्विषयकज्ञानप्रतिबन्धकत्वमिति घट्टकुटीप्रभातवृत्तान्त इत्याह
(स्वरूपं किमाश्रयतयेत्यादिना) । (स्वसादन्येन केनापीति) स्वरूपभूतज्ञानान्य-
मात्रार्थकत्वस्य परेणोक्ततया तदन्येन येन केनाप्याश्रितत्वमात्रं सिद्धयेदिति भावः ।
(प्रमाणज्ञानप्रतीत्यवश्यम्भावादिति) तत्प्रतीतौ प्रत्येतन्यस्य प्रमाणज्ञानस्य सत्त्व-

जान्त्वम्' इत्यनुभूयत इत्यभ्युपगन्तव्यम् ॥ नित्यमुक्त-
स्वप्रकाशचैतन्यैकस्वरूपस्य ब्रह्मणोऽज्ञानानुभवश्च न

* श्रुतप्रकाशिका *

त्वेन यः स्वाभिमत्या न एव तदतिरिक्तत्वेन अभावशब्दवाच्यतया पराभिमतः
तयोरन्यतरेणाहमज्ञपतियोऽपि, प्रतीत्युपपत्तेस्तदुभयातिरिक्तार्थकल्पनमनुपपन्नमित्युक्तं
भवतीति न विरोधः । न तथा भावान्तरमभावमिच्छता स्वया ज्ञानप्रागभावशब्देन
भावरूपाज्ञानगङ्गीकृतं स्यात् । द्विवम्, सिद्धान्तद्वयानभिज्ञानकृतं हीदं चोद्यम्, स्वयं-
प्रकाशस्यैव ज्ञानस्य सङ्कोचरूपमवस्थान्तरं प्रागभावशब्दवाच्यतयाऽसदभिमतम्,
स्वप्रकाशज्ञानव्यतिरेकेण भावरूपमज्ञानं पराभिमतम्; अतस्तयोः कथमैक्यम् ? तर्हि
ज्ञानसङ्कोचरूपावस्थां परित्यज्याज्ञानशब्दवाच्यत्वेन परोक्तं भावरूपमज्ञानं स्वी-
क्रियताम्, भावरूपत्वाविशेषादिति चेत् ; प्रामाणिकं परित्यज्य अप्रामाणिकं स्वी-
क्रियतामितीदमनुपपन्नम् “न विज्ञातुर्विज्ञातेर्विपरिलोपो वर्तते” ‘विद्यते’ सर्वं हि परमः
परमसि’ तथा तिरोहितत्वाच्च शक्तिः क्षेत्रज्ञसंज्ञिता । सर्वभूतेषु भूपाल तारतम्येन
वर्तते’ । ‘अप्राणिमत्सु खल्ला सा” इत्यारभ्य—“हिरण्यगर्भोऽसितरां पुंसः शक्त्युपल-
क्षितः” इति श्रुतिस्मृतिसिद्धत्वात् ज्ञाननित्यत्वं तत्सङ्कोचादिकञ्च प्रामाणिकं कथं
त्यजेत ? भावरूपाज्ञानं तु कल्प्यम्, कल्पकं चान्यथासिद्धमिति तदप्रामाणिकं
कथं स्वीक्रियते ; कल्पनायां हि लाघवन्त्यायश्च प्रवर्तते, न तु प्रमाणाप्रतिपक्षेऽर्थे ;
अतोऽहमज्ञ इति ज्ञानप्रागभाव एव प्रतीयते । एवमहमज्ञ इति प्रत्यक्षस्य
भावरूपाज्ञानविषयत्वे , भावरूपपक्षोपपरमभावरूपपक्षानुपपत्तिरूपानुकूलतर्का-
भाव उक्तः ॥ अथ प्रतिकूलतर्कपराहतिरुच्यते (नित्येति) नित्यमुक्तस्वप्रकाश-
चैतन्यैकस्वरूपस्येतिपदं हेतुगर्भम्, नित्यमुक्तत्वम्—परमार्थतो दोषासंस्पृष्टत्वम्, अतः
परमार्थदोषो न सम्भवति, स्वानुभवस्वरूपत्वादपरमार्थपरानुभवो न सम्भवतीत्यर्थः ।

ध भावप्रकाशिका ध

भावशयकमित्यत्र भावः पूर्वोक्तो द्रष्टव्यः । प्रतीयतेचेति व्याख्येयं पदम् ,
ननुभयाभ्युपेत एक इत्युक्तमित्यर्थः । ननुभयाभ्युपेतो ज्ञानप्रागभाव एवाहमज्ञो
मामन्यश्च न जानामीत्यनुभूयत इत्यभ्युपगन्तव्यमिति भाष्ये उक्ततया न तद-

सम्भवति, स्वानुभवस्वरूपत्वात् । स्वानुभवस्वरूपेति
तिरोहितस्वरूपमज्ञानमनुभवतीति चेत् ; किमिदं तिरो-
हितस्वरूपत्वम् ? अप्रकाशितस्वरूपत्वमिति चेत् ;
स्वानुभवस्वरूपस्य कथमप्रकाशितस्वरूपत्वम् ? स्वानु-
भवस्वरूपस्याप्यन्यतोऽप्रकाशितस्वरूपत्वमप्यत इति
चेत् ; एवं तर्हि प्रकाशाख्यधर्मानभ्यामज्ञानं प्रकाशस्यैव
स्वरूपत्वादन्यतस्वरूपनाश एव स्यादिति पूर्वमेवो-
क्तम् ॥ किञ्च- ब्रह्मस्वरूपतिरोधानहेतुभूतमेतदज्ञानं

* श्रुतप्रकाशिका *

अन्यानुभवरूपप्रदेशभेदाभावाच्चेत्येकशब्दाभिप्रायः । एकशब्देन ज्ञेयत्वाभावश्च
विवक्षितः । अभिप्रेतं हेतुगर्भस्य विवृणोति (स्वानुभवस्वरूपत्वादिति) अविद्या-
निवृत्तिदशायाम् अनुवर्त्तमानम् अविद्यावगासप्रत्यनीकं स्वानुभवैकस्वभावत्वं
हेतुतया विवक्षितम्, न तु भ्रमवेलायामपि विद्यमानं स्वयंप्रकाशत्वमात्रम्, अतः
स्वानुभवैकस्वभावत्वस्य प्रागपि विद्यमानत्वादित्यर्थः । स्वानुभवस्वरूप-
स्यापि तिरोधानादज्ञानानुभवः सम्भवतीति शङ्कते (स्वानुभवेति) अभि-
प्रेतं विवरितुं तिरोधानशब्दस्यार्थान्तरं नास्तीतिज्ञापनार्थं प्रश्नपूर्वकं तिरोधान-
शब्दार्थमाह (किमिदं तिरोहितस्वरूपत्वम् अप्रकाशितस्वरूपत्वमिति चेदिति)
स्वानुभवस्वरूपस्याप्रकाशितत्वं व्याहनमिति बुद्ध्य दूषयति (स्वानुभवेति) अन्यत
इति परिहारं शङ्कते (स्वानुभवेति) अन्यतोऽप्रकाशितस्वरूपत्वे पूर्वोक्तदूषणमति-
दिशति (एवं तर्हीति) दूषणान्तरमाह (किञ्चेति) अपरमार्थस्वाज्ञा सत्तया
तिरस्कारकम्, अपि तु प्रतीयमानतया तिरस्कारमित्यनुभवपूर्वकस्तिरस्कारः, तिरस्का-
रपूर्वकोऽनुभवः अतिरस्कृतस्य स्वानुभवस्वरूपस्य ब्रह्मणोऽज्ञानानुभवासम्भवादित्य-

५ भावप्रकाशिका ५

पलापश्चोदनीयः (न तु भ्रमवेलायामपि विद्यमानमिति) यद्यपि स्वानुभवैकस्व-
भावत्वस्यापि भ्रमवेलायां विद्यमानत्वमस्यैव, अन्यथा तेन हेतुना अज्ञानानुभव-

स्वकृत्यभूतं सत् ब्रह्म तिरस्करोति । ब्रह्म तिरस्कृत्य स्वयं
तदनुभवविषयो भवतीत्यन्योन्याश्रयणम् ॥ अनुभूत-
मेव तिरस्करोतीति चेत् ; यद्यतिरोहितस्वरूपमेव ब्रह्मा-
ज्ञानमनुभवः तदा तिरोधानकल्पना निष्प्रयोजना
स्यात्, अज्ञानरूपकल्पना च । ब्रह्मणोऽज्ञानदर्शन-
वदज्ञानकार्यतया तयोमतप्रपञ्चदर्शनस्यापि सम्भवात् ॥
किञ्च— ब्रह्मणोऽज्ञानानुभवः किं स्वतोऽन्यतो वा ?
स्वतश्चेदज्ञानानुभवस्य स्वरूपप्रयुक्तत्वेनानिमोक्षः स्या-
त् । अनुभूतिस्वरूपस्य ब्रह्मणोऽज्ञानानुभवस्वरूप-
त्वेन मिथ्यारजतवाधकज्ञानेन रजतानुभवस्यापि
निवृत्तिवन्निवर्त्तकज्ञानेनाज्ञानानुभूतिरूपब्रह्मस्वरूपनि-
वृत्तिर्वा । अन्यतश्चेत् ; किं तदन्यत् ? अज्ञानान्तरमिति

* श्रुतप्रकाशिका *

न्योन्याश्रयणमित्यर्थः । एतत्परिजिहीर्षया अनुभवपूर्वकं तिरस्कारं गच्छते (अनु-
भूतमेवेति) तत्र दूषणमाह (यदीति) अतिरोहितस्याप्यज्ञानानुभवसम्भवात्तदर्थ-
तिरोधानकल्पना तदर्थमाच्छादकाविद्याकल्पना च निष्फलेत्यर्थः । तदुपपादयति
(ब्रह्मण इति) यथा अतिरोहितस्वरूपस्यापि अपरमार्थभूताज्ञानानुभवसम्भवः
तथा अपरमार्थभूतप्रपञ्चानुभवोऽप्यतिरोहितस्य सम्भवतीति तदर्थं तिरोधान-
कल्पना तदर्थमाच्छादकाविद्याकल्पना च निष्फलेत्यर्थः । अनुभवपूर्वकतिर-
स्कारपक्ष एव विकल्पमुखेन दूषणमाह (किञ्चेति) स्वतःपक्षे दूषणद्वयम्,
अनिमोक्षो ब्रह्मस्वरूपनिवृत्तिश्च । रजतानुभवस्यापीत्यपिशब्देन रजतस्य च
निवृत्तिः सूचिता ; अन्यतःपक्षेऽनवस्था । तिरस्कारपूर्वकानुभवपक्षं

५ भावप्रकाशिका ५

प्रतिक्षेपायोगात्, तथापि तादृशस्य स्वानुभवेकस्वभावत्वस्य अगवेलायां विद्यमानत्वं न
पराभ्युपगतम्, अज्ञानानुभवस्वभावत्वस्याभ्युपेतत्वादिति विशेषः । (नैतदित्या-

चेत्; अनवस्था स्यात् । ब्रह्म तिरस्कृत्यैव स्वयम्भुव-
विषयो भवतीति चेत्; तथा सतीदमज्ञानं काचादिवत्स्व-
सत्तया ब्रह्म तिरस्करोतीति ज्ञानवाध्यत्वमर्थनस्य न
स्यात् ॥ अथेदमज्ञानं स्वयमनादि, ब्रह्मणः वसाच्चित्वं
ब्रह्मस्वरूपतिरस्कृतिं च युगपदेव करो, कालः अतो नान-
वस्थादयो दोषा इति । नैतत्; स्वानुभवास्वरूपस्य ब्रह्मणः
स्वरूपतिरस्कृतिमन्तरेण साच्चिदापादनायोगात् ।
हेत्वन्तरेण तिरस्कृतमिति चेत्; तर्ह्यस्यानादित्व-
मपास्तम्, अनवस्था च पूर्वोक्ता । अतिरस्कृतरस्वरूप-

* श्रुतप्रकाशिका *

शङ्कते (ब्रह्मेति) तिरस्कृत्यानुभवविषय इत्युक्ते सत्तया तिरस्कारकमित्युक्तं स्यात्,
न तु प्रतीयमानतया, तदानीं काचादिवत्परमार्थत्वेन ज्ञाननिवर्त्यत्वं न सिध्य-
तीत्यर्थः । अथ तिरस्कारानुभवयोर्योगपक्षं शङ्कते (अथेदमिति) नैतदित्यादिना
दूषयति । स्वानुभवस्वरूपत्वेति हेतुगर्भविशेषणम् । स्वानुभवस्वरूपत्वं स्वाभाविक-
मिति परानुभवो हेतुना विना नोपपद्यत इत्यर्थः । हेत्वन्तरेण तिरस्कृतिमाशङ्क्य
दूषयति (हेत्विति) यौगपद्यपक्षे पूर्वोक्तपक्षद्वयदूषणमप्यापत्तरीत्यभिप्रायेणाह
(अनवस्था च पूर्वोक्तेति) ज्ञानानिवर्त्यत्वादूषणस्याप्युपलक्ष्यमियमनवस्था,

ध भावप्रकाशिका ध

विना दूषयतीति) ननु सिद्धान्तेऽपि 'पराभिध्यानानु तिरोहितम्' इत्यादि कथमुप-
पादनीयम् । अतिरोहितापहतपाप्मत्वाद्यवस्थस्य पुण्यापुण्यरूपपरमात्मसङ्कल्पेन
तिरोधानं न सम्भवत्येव, प्रकृत्यात्मस्वत्वन्त्रात्मत्वमशून्यावस्थायां कर्मणोऽप-
सक्तेः, अवस्तिरोधानान्तरं पराभिध्यानस्य लब्धसत्ताकत्वम्, तस्मिंश्च सति तिरोधान-
मित्यन्योन्याश्रय इति चेत्, कर्मतिरोधानयोर्विजाड्कुरन्यायेन प्रवादानादितया
अदोषात् । तन्मते अविद्याया एकत्वाभ्युपगमेन प्रवादानादित्वानभ्युपगमादिति
भावः । (यौगपद्यपक्ष इति) यद्यपि हेत्वन्तरेण तिरस्कृतमिति पक्षो न यौग-

स्यैव साक्षित्वापादने ब्रह्मणः स्वानुभवेकतानता च
न स्यात् ॥ अपिच—अविद्यया ब्रह्मणि तिरोहिते तद्-
ब्रह्म न तद्विदपि प्रकाशते ? उत किञ्चित्प्रकाशते ?
पूर्वस्मिन् तद्वै प्रकाशमात्रस्वरूपस्य ब्रह्मणोऽप्रकाशे
तुच्छतापक्षिरूपवदुक्ता । उत्तरस्मिन् कल्पे सच्चिदान-
न्दैकरसे ब्रह्माण्युक्तोऽयमंशः तिरस्क्रियते ? को वा
प्रकाशते ? निरंशे त्वैर्विशेषे प्रकाशमात्रे वस्तुन्याका-
रदयासम्भवेन तिरस्कारः प्रकाशश्च युगपन्न सङ्ग-

* श्रुतप्रकाशिका *

अनन्तरपूर्वोक्तेः । स्वरूपतिरस्कृतिमन्तरेण साक्षित्वापादनेऽनिष्टमाह (अतिर-
स्कृतेति) पूर्वं विशदाविशदावभासमभ्युपगम्य दूषणमुक्तम्, इदानीं तमेव दूष-
यितुमुपक्रमते (अपिचेति) विरूपयति (अविद्ययेति) पूर्वोक्तदूषणमति-
दिशति (पूर्वस्मिन्निति) (उत्तरस्मिन्निति) किञ्चन्दः कल्पे, अनुपपन्नमित्यर्थः ।
सच्चिदानन्दाविशद्वानामपि स्वरूपमात्रपरत्वेनाभ्युपगमातिरस्कृतातिरस्कृताविभागो-
ऽनुपपन्न इति भावः । (कोऽयमंशः तिरस्क्रियते को वा प्रकाशते इति) को वा
विशेषस्तिरस्क्रियते—को वा प्रकाशते इत्यस्याप्युपलक्ष्यार्थमिदम्, निरंशे निर्विशेषे
इत्यनन्तरोक्तेः । (कोऽयमंश इति) अंशभेदो वक्तुमशक्य इत्यभिप्रायः ।
तदुपपादयति (निरंश इति) प्रकाशमात्रे—मात्रत्रा अविषयत्वं विवक्षितम्,
अविषयमून इत्यर्थः । (युगपन्न सङ्गच्छेते इति) न हि त्वया कालभेदेन
प्राक्श्रुतिरस्कारावुच्येते, अपि तु युगपदेव, तदानीमंशभेदाभावादाकारभेदाभा-

४ भाषप्रकाशिका ४

पक्षपक्षः तस्य दूषितत्वात्, तथाप्यनवस्थाचेत्यत्र चरुदः पूर्वोक्तयौगपक्षपक्षेऽनु-
भावपूर्वकस्तिरस्कारः तिरस्कारपूर्वकोऽनुभव इति पक्षद्वयोक्तदूषणमपि सूचय-
तीति (ज्ञानानिवर्त्यदूषणद्वयस्यापीति) इदञ्च तिरस्कारहेत्वन्तरस्याननुभूयमानस्यैव
काचादिबतिरस्कारकत्वमित्यभिप्रेत्योक्तम्, यदातु तदपि हेत्वन्तरं हेत्वन्तरतिरस्कृते-

विज्ञासाधिकरणम् ।

च्छेते ॥ अथ सच्चिदानन्दैकरसं ब्रह्म अविद्यया आरो-
हितस्वरूपमविशदमिव लक्ष्यत इति ; प्रकाशमात्रस्व-
रूपस्य विशदताऽविशदता वा किंरूपा ? एतदुक्तं भव-
ति— यस्सांशस्सविशेषः प्रकाशविषयः, स सकला-
वभासो विशदावभासः, कतिपयः, हितावभा-
सश्च अविशदावभासः । तत्र यः सर्वः कारोऽप्रतिपन्नः
तस्मिन्नंशे प्रकाशाभावादेव प्रकाशवैशद्यं न विद्यते ।
यश्चांशः प्रतिपन्नस्तस्मिन्नंशे तद्विषयप्रकाशो विशद
एव, अतः सर्वत्र प्रकाशांशे अवैशद्यं न सम्भवति ।

* श्रुतप्रकाशिका *

वाच्यं तौ न सङ्गच्छेते इति भावः । एवं प्रकाशतिरस्कारयोर्भागपद्यानुपपत्तौ
सत्यामप्यविशदशब्देन प्रत्यवतिष्ठते (अथेति) अथशब्दोऽनुपपत्तिप्रदाने वर्तते ।
दूषयति (प्रकाशेति) किंरूपा— अनुपपत्तेरर्थः । कथमनुपपत्तिरिति शङ्कायां
वैशद्यावैशद्यस्वरूपं शिष्ययितुमत्र तदनुपपत्तिञ्च दर्शयितुमाह (एतदुक्तमिति)
वैशद्यावैशद्यस्वरूपं शिष्ययति (यस्सांश इत्यादिना) ज्ञाने तदनुपपत्तिमाह
(तत्रेति) (प्रकाशाभावादेव प्रकाशवैशद्यं न विद्यत इति) धर्म्यभावाद्वर्माभाव
इत्यर्थः । ज्ञेयेऽपि ज्ञातांशस्य विशदत्वादज्ञातांशस्याज्ञातत्वाच्च कचिदप्यवैशद्यं

५ भावप्रकाशिका ५

नानुभूतमेव तिरस्करोतीत्यभ्युपगम्यते तदाऽनवस्येति द्रष्टव्यम् । (अनुपपत्ति-
प्रदाने वर्तत इति) पक्षान्तरपरिग्रह इत्यर्थः । यस्सांशस्सविशेष इत्यादेरज्ञान-
कार्थं न सम्भवतीत्यन्तस्य भाष्यस्य चायमर्थः— अविशदप्रकाशत्वं हि अविशदत्व-
विशिष्टं प्रकाशत्वम् अविशदत्वञ्चाप्रकाशमानत्वम्, अप्रकाशमानत्वञ्च धर्मद्वारा धर्मि-
गतम् । प्रकाशमानत्वञ्च साक्षाद्धर्मिगतम्, ततश्चाप्रकाशमानधर्मकत्वे सति
प्रकाशमानत्वमविशदप्रकाशत्वमित्येवावगन्तव्यम् । न त्वविशदत्वप्रकाशमानत्वयो-
स्साक्षादेकनिष्ठत्वम्, विरोधात् । य आकारो अविशदः तत्र प्रकाशमानत्वस्याभावेना-

व्याख्याद्वयोपेते श्रीभाष्ये प्रथमाध्याये प्रथमपादे
व्याख्या

विषयविशेषं स्वरूपे प्रतीयमाने तद्गतकतिपयविशेषा-
प्रतीतिरैवावैशद्यम् ; तस्मादविषये निर्विशेषे प्रकाश-
मात्रे ब्रह्मणि स्वरूपे प्रकाशमाने कतिपयविशेषाप्र-
तीतिरूपोपपत्तिं नामाज्ञानकार्यं न सम्भवति- इति ॥
अपिच- इत्यत्रापि व्याकार्यमवैशद्यं तत्त्वज्ञानोदयान्निव-
र्तते न वा ? ननु वृत्तावपवर्गाभावः । निवृत्तौ च
वस्तु किंरूपमिति विवेचनीयम् । विशदस्वरूपमिति
चेत् ; तद्विशदस्वरूपं प्रागस्ति न वा ? अस्ति
चेत् अविद्याकार्यमवैशद्यं तन्निवृत्तिश्च न स्याताम् ।
नो चेन्मोक्षस्य कार्यतया अनित्यता स्यात् । अस्या-

* भुतप्रकाशिका *

न सम्भवतीत्याह (विषयेऽपीति) एकस्मिन् वस्तुनि कतिपयांशस्य कतिपया-
कारस्य वा अनवभासस्तमुदितरूपस्यावैशद्यम्, न तु तत्रापि प्रकाशमानांशस्येत्यर्थः ।
(तस्मादिति) स्वरूपे प्रकाशमान इत्यस्य न ब्रह्मणीति पूर्वान्वयः, अपि
तूत्तरत्र, वस्तुस्वरूपे प्रकाशमाने कतिपयविशेषाप्रतिपत्तिरूपमवैशद्यं ब्रह्मणि न
सम्भवतीत्यर्थः । कतिपयविशेषाप्रतिपत्तिशब्दः कतिपयांशाप्रतिपत्तेरप्युपल-
क्ष्यार्थः । मुखान्तरेण दूषणमाह (अपिचेति) (अविद्याकार्यं तन्निवृत्तिश्च
न स्यातामिति) विशदस्वरूपस्याविद्याविरोधित्वादिति भावः । (मोक्षस्य कार्य-

५ भावप्रकाशिका ५

विशदप्रकाशमानत्वाभावात्, यच्च प्रकाशमानस्तत्राविशदत्वलक्षणा, प्रकाशमानत्वा-
भावात्, ततश्चाविशदत्वलक्षणमप्रकाशमानत्वं धर्मद्वारकम्, प्रकाशमानत्वमद्वारक-
मित्येवाभ्युपगन्तव्यम् । ततश्च निर्द्धर्मके ब्रह्मणि अविशदप्रकाशमानत्वं न सम्भव-
तीति टीकाग्रन्थस्याप्यत्रैव तात्पर्यम् अविशदस्वरूपं प्रागस्ति नवेति विकल्पे विशद-
स्वरूपस्य प्रागस्तत्वे अविशदस्वरूपस्यागन्तुकत्वेनानित्यत्वप्रसङ्ग एवापादनीयः, न
मोक्षस्य, व्यधिकरणत्वात् । किञ्च मोक्षस्याविद्यानिवृत्तिरूपत्वेनाभावरूपतया कार्यत्वेपि

ज्ञानस्याश्रयानिरूपणादेवासम्भवः पूर्वमेवोक्तः । अत्र च-
अपरमार्थदोषमूलभ्रमवादिना निरधिष्ठानभ्रमासम्भ-
वोऽपि दुरूपपादः, भ्रमहेतुभूतदोषदोषाश्रयवदधि-

* श्रुतप्रकाशिका *

तथेति) गोक्षस्य— मुक्तस्वरूपस्य । भावरूपस्येति सति ; कारणानेत्यम्, वैशद्यं च
भावस्वरूपम्, अतः परमते स्वयोक्तं दूषणं तथैवापततीति । प्रागस्ततः पश्चादुत्प-
न्नस्य वैशद्यस्य अनित्यत्वप्रसङ्गः कालात्ययापदिष्टः । शास्त्रेण तस्य नित्यतया प्रति-
पादितत्वादिति चेत् ; तदा ब्रह्मणः सविशेषत्वं स्यादित्यभिप्रायः । पूर्वोक्तामा-
श्रयानुपपत्तिं परोक्तप्रत्यक्षप्रमाणस्य प्रतिकूलतर्कत्वेनाह (अत्येति) स्वरूपाना-
दित्वादिसुखेन परिहाराणां प्रतियोग्यत्वं ह्यदि निधाय दूषणान्तरमाह (अपिचेति) यथा
दोषदोषाश्रयत्वादेरपारमार्थ्येऽपि भ्रमसम्भवः, तद्वदधिष्ठानापारमार्थ्येऽपि भ्रमस्तम्भ-
वति । अधिष्ठानापारमार्थ्ये तस्यापि प्रपञ्चवदपारमार्थ्येन अधिष्ठानान्तरापेक्षयाऽनवस्था
स्यादिति चेत्, तर्हि दोषस्यापि प्रपञ्चवदपारमार्थ्येन दोषान्तरापेक्षयाऽनवस्था स्यात् ।
दोषस्यापारमार्थ्येऽपि स्वरूपानादित्वान्नानवस्थेति चेत्, तर्हि अधिष्ठानापारमार्थ्येऽपि
स्वरूपानादित्वान्नानवस्थेति । प्रवाहानादित्वेन दुर्यटत्वेन च परिहारोपि तुल्यः, दोषः
प्रपञ्चदर्शनस्य स्वदर्शनस्य च स्वयमेव निर्वाहक इति न दोषान्तरापेक्षया
अनवस्थेति चेन्न ; अपरमार्थस्यास्य स्वपरनिर्वाहकत्वासम्भवात् । न हि स्वप्ने
द्विचन्द्रज्ञानहेतुभूतोऽङ्गुल्यवष्टम्भः स्वकल्पने दोषनिरपेक्षः, अपरमा-
र्थस्य स्वपरनिर्वाहकत्वं सम्भवतु, तथासत्यधिष्ठानापारमार्थ्येऽपि
स्वपरनिर्वाहकत्वादनवस्था न स्यात्, अपरमार्थस्य परं प्रति अधिष्ठानत्वे सिद्धे
हि स्वनिर्वाहकत्वसिद्धिरिति चेत्, अपरमार्थस्य परं प्रति दोषत्वे सिद्धे हि
स्वनिर्वाहकत्वमिति तुल्यम्, मिथ्याभूतजगदवभासादोपपत्तं सिद्धमिति, चेत्, तर्हि
तत एवाधिष्ठानत्वमपि सिद्धमिति स्वपरनिर्वाहकत्वमधिष्ठानस्य सिध्यति । अधि-
ष्ठानापारमार्थ्ये भ्रमो न दृष्ट इति चेत्, दोषदोषाश्रयत्वापारमार्थ्येऽपि भ्रमो

५ भावप्रकाशिका ५

नानित्यत्वापादनं युक्तमित्याशङ्क्य गोक्षस्येत्येतद्व्याचष्टे (मुक्तस्वरूपस्येति) (वैशद्यञ्च

जिज्ञासाधिकरणम् ।

* श्रुतप्रकाशिका *

सन्धानमनुपपन्नम् । न द्वितीयः, सुपुसिबिरोधेन तदा मनोव्यापारसम्भवात्, अतो न किञ्चिद्वेदिपमिति ज्ञानं न स्मरणम्, किन्तु असंख्यलिङ्गज्ञानाभावविषय-मनुमितिरूपम् । नच पथि गच्छता स्मृष्टतृणाद्यस्मरणेन विचारः, अन्यव्या-सङ्गादिसंस्कारविरोध्यभावविशेषितस्यास्मरणस्य व्यभिचारः । "तदन्यधीर-तात्पर्यं पटुत्वविरहो धियः । दुःखादितीव्रमुन्मादोऽनभ्याः कारकालता ॥ एतैश्चा-दृष्टवैगुण्यं कल्प्यं संस्कारोधिषु । एतेष्वसत्त्वस्मरणसदा ज्ञानाभावोऽनुमीयते" ॥ पथि गच्छता स्मृष्टतृणादिकं पटुतरसंस्कारोदयः, पथिसद्भावाच्च सार्थते, पथि गच्छन् हि गन्तव्यदेशकार्यचिन्ताविषयासक्तो भवति, तृणादावावरश्च नास्ति, प्रयोजनाभावात् । तदभावेऽपि गजादिदर्शनस्येव न पटुतरत्वं तृणादिज्ञानस्य, विषयवैपुल्यवैविध्याद्यभावात् । जन्मान्तरानुभवजसंस्कारस्तु प्रायणनरकप्रसूति-जन्मतीव्रदुःखाभिभवादनुद्बुद्धः, उन्मादश्च संस्कारोद्बोधविरोधी, अनभ्यासश्च तथा, तस्य विस्मरणहेतुत्वदर्शनात् । कालयैर्धर्ममपि तत्प्रमोपकं दृष्टम्, बाल्ये-ऽनुभूतानां वृद्धावस्थायामस्मरणात् । नचैते हेतवः सुपुसौ सन्ति, नच किमप्यदृष्टं संस्कारोद्बोधविरोधि कल्प्यम्, कल्पकाभावेन सौपुसिकज्ञानस्य तद्विषया-र्थस्मरणविरोध्यदृष्टस्य च कल्पनायोगात् । यदि किञ्चित्कल्पकतयोत्पद्येत तदा-प्यक्लृप्त्या निर्वाहे सम्भवति न कल्पनमुपपद्यते । एवमन्यपरत्वादिसंस्कारनिरो-धकहेतुविरहविशेषितास्मरणलिङ्गेन ज्ञानाभावानुमितिरूपमिदं न किञ्चिद्वेदिप-मिति ज्ञानम्, स्वयाऽपि ज्ञानाभावः सुपुसावभ्युपगतः, स चोक्तलिङ्गानुमेय एव इत्यभ्युपगन्तव्यम्, तदस्माकमपि तुल्यम्, अतः स्मृतिस्वानुपपत्तेरनुमितिरूपत्वो-पपादनाच्च न किञ्चिद्वेदिपमिति ज्ञानमन्यवैवोपपन्नमिति न ततो भाव-रूपाज्ञानसिद्धिरिति । ईदृगदुर्वादानामनुपपन्नत्वं भावरूपाज्ञानविषयप्रत्यक्षप्रतिक्षेपतः सिद्धम् ॥

७ भावप्रकाशिका ७

अज्ञानान्तःकरणतद्गर्भादिभासकसाक्षिचैतन्यस्वरूपस्य निष्प्रकारकत्वाभावात्, अखण्डार्थवाक्यजन्यस्य वृत्तिरूपज्ञानस्य निष्प्रकारकत्वदर्शनेन वृत्तिज्ञानस्य सप्र-कारकत्वनियमाभावाच्च, निर्विकल्पकसविकल्पकगुण्वाभ्यां साक्षिस्वरूपचैतन्यवृत्ति-

यदुक्तम्—अनुमानेनापि भावपरुमज्ञानं सिद्धयतीति ।
तदुक्तम् : अनुमानासम्भवात् । ननूक्तमनुमानम् ।
सत्यमुक्तम् दुरुक्तं तु तत् ; अज्ञानेऽप्यनभिमतज्ञा-
नान्तरसाधनं विरुद्धत्वाद्धेतोः । तत्राज्ञानान्त-
रासाधने हेतुत्वाकान्त्यम्, साधने च तदज्ञानमज्ञान-
साक्षित्वं निवारयति । ततश्चाज्ञानकल्पना निष्फला

* श्रुतप्रकाशिका *

अध्यानुमानं दूषयति— (यदुक्तमित्यादिना) (अनुमानासम्भवादिति)
त्वदुक्तमनुमानमाभास इति भावः । कथं दुरुक्तत्वमित्यत्राह (अज्ञानेऽपीति)
कथमज्ञानान्तरसाधनमवश्यं भावि ? तस्य कथमनभिमतत्वम् ? इत्याशङ्कायां तदवश्य-
भावमुपपादयति (तत्रेति) अज्ञानस्यानभिमतत्वमुपपादयति (साधने चेति) ततः
किमित्यत्राह (ततश्चेति) अस्य प्रमाणज्ञानस्य अप्रकाशितार्थप्रकाशकत्वात् .
स्वविषयावरणाज्ञानान्तरसाधकत्वे सति तदज्ञानं ब्रह्मस्वरूपाच्छादकं सिपाधयिषितम-
ज्ञानमावृणोति, तेनावृतत्वाच्चदज्ञानं ब्रह्मणा न साक्षात्क्रियते, अपरमार्थस्या-
प्रतीयमानस्य कार्यकरत्वायोगादज्ञानकल्पना निष्फला स्यात् । तिरोधानरूपका-
र्यार्थं हि तत्कल्पना, यद्यसाक्षात्कृतमेव कार्यकरं तदा सत्तया कार्यकरमिति
काचादिवत्सत्यत्वात् ज्ञाननिवर्त्यं न स्यात् ; एवमज्ञानस्य ज्ञाननिवर्त्यत्वनिष्फलत्वे

५ भावप्रकाशिका ५

ज्ञानपरिग्रहं सिद्धवत्कृत्य दूषणानुपपत्तेर्नित्यानित्यज्ञान एव निर्विकल्पकसविकल्पक-
शब्दाभ्यां विवक्षिते इत्येव युक्तमिति द्रष्टव्यम् ॥

भाष्ये— हेतोरनैकान्त्यमिति । अप्रकाशितार्थप्रकाशकत्वरूपलिङ्गजन्यायाः
स्वप्रागभावेत्यादि साध्यविषयकानुमितेरप्यप्रकाशितार्थप्रकाशकत्वं स्वीकर्तव्यम् ,
इतरथा तस्याः प्रकाशितप्रकाशकत्वमप्रकाशकत्वं वा स्यात् । ततश्च तस्यामनुमितौ हेतु-
सत्त्वादानुमितिषिपथीभूताज्ञानावारकाज्ञानानभ्युपगमेन स्वविषयावरणपूर्वकत्वलक्ष-
ण साध्याभावेन हेतोरनैकान्त्यमित्यर्थः । यद्यपि परैः परोक्षस्थलमात्र एव वृत्तिनिर्गमा-

* श्रुतप्रकाशिका *

कारणतयाऽनभिमतज्ञानान्तरसाधकत्वम्, तदसाधने चानैकान्त्यमुक्तम् । ननूक्त-
हेतुजन्यं ज्ञानं सम्यङ्निश्चयरूपं चेत्; तद्विरोधादेव न हेतोरनैकान्त्यम् । यदि न
सम्यक् तथापि न हेतुनैकान्त्यम्, अप्रकाशितार्थप्रकाशकहेतोरनैकान्त्यं धृत्य-
भावात् । उच्यते; हेतुनैकान्त्यपरिहारः साध्याधिपत्यस्य प्रगितिरूपस्य

४ भावप्रकाशिका ४

भावेनाज्ञाननिवर्तकत्वस्याभ्युपगमेन परोक्षवृत्तिमात्रेण विचारस्तुवचः । तथापि
परोक्षस्थले विषयावस्थैतन्मत्स्याज्ञानानिवृत्तावपि प्रमातृगताज्ञाननिवृत्तेरभ्युपेत-
त्वात् परोक्षज्ञानमात्रे व्यभिचारो नोद्भावित इति वदन्ति । केचित्तु-इदमुप-
लक्षणं परोक्षज्ञानमात्रस्थेति मन्यन्ते । अत्र जडविषयकज्ञानमात्रे व्यभिचारश्च
चोद्भूतः, जडावारकाज्ञानाभावात् । जडस्याप्रसक्तप्रकाशत्वेन परैरावरणानभ्युप-
गमात् । नच जडावच्छिन्नचैतन्यावारकमज्ञानं सम्भवतीति वाच्यम्, घटविषयक-
ज्ञानस्य घटावच्छिन्नचैतन्यावारकाज्ञाननिवर्तकत्वस्य भिन्नविषयेनासम्भवात् ।
नच सर्वप्रत्ययवेद्ये च ब्रह्मरूपे व्यवस्थित इत्युक्तीत्या घटादिज्ञानमपि तदवच्छि-
न्नचैतन्यविषयमिति वाच्यम्, 'न सन्देहो तिष्ठति रूपमस्य न चक्षुषा पश्यति
कश्चनैनम्' इत्यादिश्रुतिविरोधात् । तथाहि सति घटोऽस्तीतिज्ञाने सद्रूपब्रह्मस्फुरणेन
ब्रह्मसाक्षात्कारादविद्यानिवृत्तिप्रसङ्गः । नच तस्य ब्रह्ममात्रविषयकत्वाभावात् ।
नाज्ञाननिवर्तकत्वमिति वाच्यम्; दण्डी देवदत्त इति विशिष्टज्ञानस्य विशेष्याज्ञाननिवर्त-
कत्वानापेक्षेतित्यादिदूषणं द्रष्टव्यम् । तस्य प्रमातृज्ञानस्याप्रकाशितार्थप्रकाश-
कत्वादित्यस्यानन्तरं तस्य हेतोरितिशेषः पूरणीयः, अतः स्वविषयावरणाज्ञाना-
नन्तरसाधनत्वे सतीत्यस्य नान्वयानुपपत्तिरिति द्रष्टव्या (तद्विरोधादेव न हेतोर-
नैकान्त्यमिति) नचासल्लिङ्गजन्माया अप्यनुमितोर्विषयाभावेन प्रमात्वसम्भवाच्च
विरोध इति वाच्यम्, असल्लिङ्गस्य प्रमायामसामर्थ्यात्, बद्धिमत्पर्वते व्यभिचारि-
ल्लिङ्गजन्मानुमितेरपर्वतीयवद्विषयतया वा पर्वतस्थपापाणादौ बद्धिस्वविषयतया
वा अगत्वावश्यम्भावात् । लिङ्गोपहितलैङ्गिकभावेन अगत्वावश्यम्भावाच्चेतिभावः ।
(तत्र धृत्यभावादिति) अप्रकाशितार्थप्रकाशकत्वस्याबाध्यव्यवहारानुगुण्यरूप-
प्रमात्वपर्यवसितस्य तत्रानुभितावभावादितिभावः । अज्ञानानुमितेः प्रमात्वे प्रमा-

* श्रुतप्रकाशिका *

प्रतिक्षिपति, ज्ञानसम्यक्त्वन्तु हेत्वनैकान्त्यपरिहारं प्रतिक्षिपति; अतो ज्ञानस्य सम्यक्त्वे तस्य हेतुजन्यत्वं व्याहतम्, हेतोरनैकान्त्यात् । नहि सम्यग्ज्ञानं दुष्टहेतुजन्यम्, हेतोरनैकान्त्यं न चेत्तस्यासम्यक्विश्वरूपज्ञानजनकत्वं व्याहतम् । अदुष्टहेतोः ज्ञानजनकत्वायोगात्, एवं हेत्वनैकान्त्यपरिहारज्ञानसौष्ठवयोः परस्परविरोधोऽपि सञ्चित्वा सिद्धेरन्यतराभावेऽपि साध्यसिद्ध्यभावादनुमानमसमञ्जसमिति वाच्यम् । ननु न हेत्वनैकान्त्यम्, साध्यविषयज्ञाने हेतोरश्रुतेः, न ह्यप्रकाशितमज्ञानेन प्रकाशयते, किं तर्हि ? साक्षिचैतन्यसिद्धस्यैवाज्ञानस्याभावाद्विवेचनमात्रं क्रियते । नैवम् ; अहमर्थधर्मभूतप्रकाशोत्तीर्णेन स्वरूपचैतन्येनाज्ञानसिद्धावनुमानप्रामाण्यम्, तत्प्रामाण्येन भावरूपाज्ञानसिद्धिः, तत्सिद्धौ ज्ञातुरपि तत्कल्पितत्वात्तदुत्तीर्णसाक्षिचैतन्येनाज्ञानानुमंभसिद्धिरिति जक्रकापत्ते-

५ भावप्रकाशिका ५

त्वस्य अप्रकाशितार्थप्रकाशकत्वस्य व्यभिचारित्वावश्यम्भावेन व्यभिचारिहेतोः प्रमाजनकत्वविरोधः, अप्रमात्वे प्रमात्वहेतोरव्यभिचारित्वेन सञ्ज्ञितत्वावश्यम्भावेन तस्याप्रमाजनकत्वविरोध इत्यभिप्रायेण परिहरति (उच्यत इत्यादिना) (अन्यतराभावेपि साध्यसिद्ध्यभावादिति) ननु ज्ञानसौष्ठवमात्रेणापि साध्यं सिध्यतीति चेत्, सत्यम् ; तदपि हेत्वनैकान्त्येन सिध्यतीत्यत्र तात्पर्यात् (अभावाद्विवेचनमात्रं क्रियत इति) नचाभावविवेकस्याप्रकाशितस्य प्रकाशकतया व्यभिचारस्तदवस्थ इति वाच्यम्, —अभावविवेकावारकाज्ञानसत्त्वेन तज्जिवर्तकत्वस्यानुमितौ सम्भवेन व्यभिचाराभावात् । (अहमर्थधर्मभूतेति) धर्मभूतज्ञानभिन्नेत्यर्थः । (अज्ञानसिद्धावनुमानप्रामाण्यमिति) उक्तरीत्या अस्याभावविवेचनानुमितित्वेन व्यभिचाराभावादिति भावः । (भावरूपाज्ञानसिद्धिरिति) भावरूपतया अज्ञानसिद्धिरित्यर्थः । (ज्ञातुरपि तत्कल्पितत्वादिति) ततश्चाज्ञानकल्पिताहमर्थधर्मभूतज्ञानस्यागन्तुकस्यानाद्यज्ञानभासकत्वासम्भवेनानाद्यज्ञानभासकत्वं नित्यं साक्षिचैतन्यमभ्युपेयमिति भावः । (तदुत्तीर्णसाक्षिचैतन्येनेति) ननुत्तीर्णसाक्षिचैतन्यसिद्धौ भावरूपाज्ञानसिद्धिर्नापेक्षिता, साक्षिसिद्धेस्तदेकोपायत्वाभावात् । धाराबाह्यिकज्ञानमुक्तादिभासकत्वेनापि सिद्धिसम्भवात् । किञ्च मामन्यच्च न जानामीति

स्यात्, दृष्टान्तश्च साधनविकलः, दीपप्रभाया अप्र-
काशितार्थप्रकाशकत्वाभावात् । सर्वत्र ज्ञानस्यैव हि
प्रकाशकत्वम् । सत्यपि दीपे ज्ञानेन विनुष्य विषयप्र-
काशाभावात् । इन्द्रियाणामपि ज्ञानो तदेतत्त्वमेव

* शुतप्रकाशिका * ; फा

दुस्तरत्वात् । दूषणान्तरमाह (दृष्टान्तश्चेत्यादिना) सत्यं किं साक्षात्प्रकाशकत्वम् ?
उत परम्परया ? उत साक्षाद्वा परम्परया वा प्रकाशकत्वमात्रम् ? उत स्वविषया-
वरणनिरासकत्वं प्रकाशकत्वम् ? इति चत्वारो विकल्पाः । तत्र प्रथमे कल्पे
दृष्टान्तः साधनविकलः, द्वितीये तु पक्षे असिद्धिः, तृतीये तु इन्द्रियेष्वनैकान्त्यम्,
तेषां स्वनिवर्त्यवस्त्वन्तरपूर्वकत्वाभावात् साक्षाद्वा परम्परया वा प्रकाशकयोरन्य-
तरत्वात्तेषाम्, इन्द्रियाण्यपि पक्षीकृत्य तेषामपि तथाविधवस्त्वन्तरपूर्वकत्वकल्पनम-
युक्तम् । आहङ्कारिकाणांमिन्द्रियाणामुत्पत्तेः स्वविषयावरणस्वदेशगतवस्त्वन्तरपूर्व-
कत्वाभावात्, आलोक एव हि तादृशः । चतुर्थपक्षे तु साध्याविशिष्टतेत्य-
भिप्रेत्य प्रथमकल्पे दूषणमाह— दृष्टान्तश्च साधनविकल इति । कथं ज्ञानस्यैव
साक्षात्प्रकाशकत्वमिति शङ्कायां तदुपपादयति (सत्यपीति) ज्ञानस्यैव प्रकाश-
कत्वमित्यनेन द्वितीयकल्पे हेतोः पक्षे असिद्धिः फलिता । इन्द्रियाणामित्यनेन
तृतीयपक्षे इन्द्रियेष्वनैकान्त्यं विवक्षितम् । दीपप्रभायाः परम्परयापि प्रकाशकत्वं

५ भावप्रकाशिका ५

साक्षिचैतन्येनाज्ञानसिद्धौ साक्षिणः अहमर्थोच्चीर्णत्वसिद्धिरपि नोपजीव्या । न
ख्यं घट इति ज्ञानेन घटसिद्धौ घटाज्ञानस्य देहान्तःकरणारम्भमत्वादिविवेको-
ऽपेक्षित इति चेत्, सत्यम्, तस्याः प्रणाड्या अपि परैरुपन्यस्तत्वात् तद्वीति-
मनुसृत्यान्योन्याश्रय उपन्यस्त इति द्रष्टव्यम् । भाष्ये—सत्यपि दीप इति । ज्ञान-
मुत्पाद्यविषयप्रकाशत्वायोगादित्यर्थः । ततश्च ज्ञानेन सहितस्य प्रकाशकत्वमस्तीति
शङ्का निरस्ता । (असिद्धिः फलितेति) (ज्ञानस्यैव हि साक्षात्प्रकाशकत्वमिति)
तस्यार्थ इति भावः । (इन्द्रियाणामित्यनेन तृतीयपक्ष इति) तर्ह्यिन्द्रियाणामप्युप-
कारकत्वेन तेषामप्यप्रकाशितार्थप्रकाशकत्वमस्तीति करणीयमिति भाष्येणेत्यर्थः । नहि-

न प्रकाशकत्वम् । प्रदीपप्रभायास्तु चक्षुरिन्द्रियस्य
ज्ञानमुत्पादयतो विरोधितमोनिरसनद्वारेणोपकारक-
त्वमात्रमेव । प्रकाशकज्ञानोत्पत्तौ व्याप्रियमाणचक्षुरि-
न्द्रियोपकारो हेतुत्वमपेक्ष्य दीपस्य प्रकाशकत्व-
व्यवहारः साभिर्ज्ञानतुल्यप्रकाशकत्वाभ्युपगमेन
दीपप्रभा निदर्शयति, अपि तु ज्ञानस्यैव स्वविषया-
वरणनिरसनपूर्वकप्रकाशकत्वमङ्गीकृत्येति चेन्न ; न हि

* श्रुतप्रकाशिका *

दूरत इत्याह (प्रदीपेति) प्रकाशकत्वव्यवहारः कथमित्यत्राह (प्रकाश-
केति) चतुर्थपक्षं शङ्कते (नास्माभिरिति) (निरसनपूर्वकेति) निरसनद्वारके-
त्यर्थः । साध्याविशिष्टत्वमाह (नहीति) ज्ञानस्य विषयावरणनिरसनरूपं
प्रकाशकत्वं न ह्यस्ति, तद्वि साध्यम्, न सम्प्रतिपक्षमित्यर्थः । मात्रवाऽर्थपरि-
च्छेदव्युदासः । हिशब्देन विषयावरणनिरासकत्वस्य साध्यत्वं फलितम् । तत्र सम्प्र-

५ भावप्रकाशिका ५

न्द्रियाणामपि ज्ञानोत्पत्तिहेतुत्वमेव न प्रकाशकत्वमितिग्रन्थेनेति अमितव्यम् ।
एतस्य हेत्वभावसमर्थनपरस्य तद्विरुद्धानैकान्त्यसमर्थनाभिप्रायानुपपत्तेः, नास्माभि-
र्ज्ञानतुल्यप्रकाशकत्वाभ्युपगमेनेत्येतत्पर्यन्तभाष्यग्रन्थस्य साक्षात्प्रकाशकत्वरूपपक्षव्यु-
दासकत्वेन पक्षान्तराप्रतिषेधकत्वात् । ननु यदि सर्वत्र ज्ञानस्यैव प्रकाशकत्वं
तर्हीन्द्रियस्य प्रकाशकत्वं न स्यादित्याशङ्क्य इष्टापत्त्या परिहरति ; भाष्ये—इन्द्रि-
याणामपि ज्ञानोत्पत्तिहेतुत्वमेवेति । (मात्रचार्थपरिच्छेदव्युदास इति) अत्र
'प्रमाणे द्वयसच् दमच् मात्रच्' इति मात्रच्प्रत्ययः प्रमाणार्थकः । विरोधिनिर-
सनपर्यन्तस्वरूपं प्रकाशकत्वं न सम्प्रतिपक्षमित्यर्थः । ननु क्षीरमात्रं पिबेत्यत्रेवो-
त्तरपदस्वनियतव्यवच्छेदार्थे मात्रपदम् । तथाहि विरोधिनिरसनमात्रं न सम्प्रति-
पक्षमित्युक्ते इतरसहितन्तु सम्प्रतिपक्षमिति प्रतीयेत, अतो यथोक्त एवार्थः ।
(तद्वि साध्यम्, न सम्प्रतिपक्षमिति) ततश्च भाष्ये सम्प्रतिपक्षमितिशेषः पूरणीय

विरोधिनिरसनमात्रं प्रकाशकत्वम्, अपि त्वर्थपरिच्छेदः,
व्यवहारयोग्यतापादनमिति यावत् ; तच्च ज्ञानस्यैव ।
यद्युपकारकाणामप्यप्रकाशितार्थप्रकाशकत्वमङ्गीकृतम् ।
तर्हीन्द्रियाणामुपकारकतमत्वेनाप्रकाशितार्थप्रकाशक-
त्वमङ्गीकरणियम्, तथा सति तेषां नवत्ववस्त्व-
न्तरपूर्वकत्वाभावाद्धेतोरनैकान्त्यमिदं न मनः । प्र-
योगाश्च- विवादाध्यासितमज्ञानं न ज्ञानमात्रवद्भा-

* श्रुतप्रकाशिका *

तिपक्षप्रकाशकत्वमाह (अपिचित्ति) परिच्छेदशब्दस्य परिमितिपरत्वं ज्ञान्या-
वृत्त्यर्थमाह (व्यवहारेति) व्यवहारयोग्यता- व्यवहारप्रतिसम्बन्धित्वम् । ननु न
साध्याविशिष्टत्वं हेतोः, स्वप्रागभावनिरासकत्वं स्वविषयावरणनिरसनशब्देन विव-
क्षितम्, तेन भावरूपनिरसनीयपूर्वकत्वं साध्यमिति । न ; स्वप्रागभावनिरा-
सकत्वस्य हेतोरिन्द्रियसम्प्रयोगे अनैकान्तिकत्वात् । भासमानत्वे सति अप्रका-
शितार्थप्रकाशकत्वादिति हेतौ विशेषितेऽपि पूर्ववद्विकल्पः स्यात्, तत्र साक्षा-
त्पक्षे दृष्टान्तसाधनविकलः, प्रणाम्येति पक्षे हेत्वसिद्धिः । तृतीये लिङ्गाद्यौ
व्यभिचारेः, चतुर्थे साध्याविशिष्टता, भासमानत्वविशेषितस्य विषयावरणनिरास-
कत्वसासम्प्रतिपक्षेः । अथास्यानुमानस्य प्रतिकूलतर्कपराहतिमाह (प्रतिप्रयोगा-
भ्येति) तर्कस्यापि व्याप्तिमूलत्वात् प्रयोगा इत्युक्तम् । स्वदेशगतत्वत्वनिषयावरणत्व-

५ भावप्रकाशिका ५

इति भावः । नन्वप्रकाशितार्थप्रकाशकत्वहेतौ विकल्पे दूषितेऽपि इन्द्रियादिव्यभि-
चारवारणार्थं भासमानत्वविशेषिततया पूर्वमुपन्यस्तो हेतुर्न दूषित इत्याशङ्क्य
विशेष्यदूषणादेव विशिष्टोऽपि दूषित इत्याह (भासमानत्वे सति अप्रकाशितार्थ-
प्रकाशकत्वादिति हेतौ विशेषितेऽपीति) अनुमाने पक्षसोषयसिद्धत्वस्योपेक्षित-
त्वान्नेदगनुमानरूपम्, अपितु प्रतिकूलतर्करूपमित्यभिप्रेत्याह (अथास्यानुमान-
स्येति) प्रयोगशब्दस्यानुमान एव प्रयोगप्रसिद्धिमाशङ्क्याह (तर्कस्यापि व्याप्तिः

अयम्, अज्ञानत्वात्, शुक्तिकाद्यज्ञानवत्; ज्ञात्राश्रयं
 हितत् । विवादाध्यासितमज्ञानं न ज्ञानमात्रब्रह्मावर-
 णम्, अज्ञानत्वात्, शुक्तिकाद्यज्ञानवत्; विषयावरणं
 हितत् । विवादाध्यासितमज्ञानं न ज्ञाननिवर्त्यम्, ज्ञा-
 नविषयानाश्रयत्वात्, यज्ज्ञाननिवर्त्यम् अज्ञानं तत्
 ज्ञानविषयावरणम्; यथा शुक्तिकाद्यज्ञानम् । ब्रह्म

श्रुतप्रकाशिका *

स्वनिवर्त्यत्वानां प्रतिकूलं यथाक्रममनुमानत्रयम् अज्ञानं पक्षीकृत्योच्यते । विवा-
 दाध्यासितम्— ब्रह्माश्रयमतदाश्रयमिति विवादाध्यासितमित्यर्थः । ततश्च शुक्त्या-
 द्यज्ञानव्यावृत्तिः, तद्वि जीवाद्ययम्, अप्रामाणिकमपि भावरूपमज्ञानं ज्ञानमात्रं
 ब्रह्म चाभ्युपगम्य प्रतिकूलतर्का उच्यन्ते । शुक्त्याद्यज्ञानस्य ज्ञानानाश्रयत्वं
 कथमित्यत्राह (ज्ञात्राश्रयमिति) एवं व्याप्तिर्दर्शिता । अज्ञानत्वे ज्ञानानाश्रयत्व-
 प्रसङ्ग इत्युक्तो भवति । प्रतिकूलतर्कान्तरमाह (विवादेति) व्याप्तिं दर्शयति
 (विषयावरणमिति) अज्ञानत्वे ज्ञानानावरणत्वप्रसङ्ग इत्यर्थः । तृतीयेपि
 प्रयोगे ज्ञेयानावरणत्वे ज्ञानानिवर्त्यत्वप्रसङ्ग इत्यर्थः । अथ ब्रह्म
 पक्षीकृत्य प्रतिकूलतर्कत्रयमुच्यते । (ब्रह्मेत्यादिना) अज्ञानाश्रयत्वे ब्रह्मणो
 ज्ञातृत्वप्रसङ्ग इत्यर्थः । द्वितीयेऽपि प्रयोगे ब्रह्मणोऽज्ञानावरणत्वे ज्ञेयत्वप्रसङ्ग-

ध भावप्रकाशिका ध

मूलत्वादिति) (यथाक्रममनुमानत्रयमिति) प्रतिकूलतर्कत्रयमित्यर्थः । ननु कथं-
 मेपामेतदनुमानप्रतिरोधित्वम्, प्रत्युत स्वविषयावरणस्वदेशगतेति विशेषणानुकूल-
 त्वमेव, ताभ्यां हि विशेषणाभ्यां ज्ञानसमानाश्रयं ज्ञानसमानविषयं ब्रह्मज्ञानं साध्यते,
 तत्कथं प्रकृतानुमानविरुद्धमिति चेत्, अर्थानवबोधात्, स्वदेशगतत्वस्वविषयावर-
 णत्वस्वनिवर्त्यत्वानां साधनं चिन्मात्राश्रितत्वचिन्मात्रविषयत्वप्रतिकूलम्, यथा-
 क्रममनुमानत्रयमज्ञानं पक्षीकृत्योच्यत इत्यर्थः । अज्ञानं न प्रमात्राश्रितम्, नापि
 प्रमेयजडविषयकम्, अपितु चिन्मात्राश्रितं चिन्मात्रविषयकञ्चेति वदतः स्वदेशगतत्व-
 विषयावरणेत्यनुमानोक्तिर्विरुद्धेति पर्यवसितोर्थः । (ज्ञानानाश्रयत्वप्रसङ्ग इत्युक्त

नाज्ञानास्पदम्, ज्ञातृत्वविरहात् ; घटादिवत् । ब्रह्म
नाज्ञानावरणम्, ज्ञानाविषयत्वात् । यदज्ञानावरणं
तज्ज्ञानविषयभूतम्, यथा शुक्तिकादि । ब्रह्म न ज्ञान-
निवर्त्याज्ञानम्, ज्ञानाविषयत्वात् । यज्ज्ञाननिवर्त्या-
ज्ञानम् तज्ज्ञानविषयभूतम्, यथा शुक्तिकादि । विवादा-
ध्यासितं प्रमाणज्ञानं स्वप्रागभावात् ^{कारण} प्रमाणज्ञानपूर्वकं न
भवति, प्रमाणज्ञानत्वात्, भवदभिमतज्ञानसाधनप्रमाण-
ज्ञानवत् । ज्ञानं न वस्तुनो विनाशकम्, शक्तिविशेषोपबृंह-
णविरहे सति ज्ञानत्वात् । यद्वस्तुनो विनाशकं तच्छक्ति-

* श्रुतप्रकाशिका *

इत्यर्थः । तृतीयेऽपि ब्रह्मणो ज्ञाननिवर्त्याज्ञानत्वे ज्ञेयत्वप्रसङ्ग इत्यर्थः । अथ
प्रमाणज्ञानं पक्षीकृत्य प्रागभावव्यतिरेकस्त्वस्य प्रतितर्कमाह (विवादाध्या-
सितमिति) प्रमाणज्ञानत्वे प्रागभावातिरेकज्ञानपूर्वकत्वाभावप्रसङ्ग इत्यर्थः ।
यद्वा अनुमानमेवेदम्, धारावाहिकज्ञानेषु प्रथमस्य पक्षत्वमुत्तरोत्तरज्ञानानां संपन्नत्व-
मपि क्षुपपद्यते । ज्ञानं न वस्तुनो विनाशकमित्यादिना व्यतिरेक्यनुमानमुक्तम् ।
व्यतिरेकव्याप्तिं द्विधा दर्शयति (यद्वस्तुन इति) शक्तिविशेषोपबृंहणविरहे सति

५ भावप्रकाशिका ५

इति) अज्ञानञ्चेज्ज्ञानं नाशयेदित्यर्थः । (ब्रह्मणो ज्ञाननिवर्त्याज्ञानत्व इति)
ज्ञाननिवर्त्याज्ञानविषयत्व इत्यर्थः । (उत्तरोत्तरज्ञानानां संपन्नत्वमपि क्षु-
पद्यत इति) अपिशब्दो भिन्नक्रमः, अज्ञानानुमितिदुत्तरोत्तरज्ञानमतीत्यर्थः । अतो
भाष्योक्तस्याज्ञानसाधनप्रमाणज्ञानस्यापि दृष्टान्तत्वं विरुद्धयत इति द्रष्टव्यम् । यद्वा,
अज्ञानसाधकप्रमाणाज्ञानसोभयसम्प्रतिपन्नत्वाभावादुत्तरोत्तरज्ञानानां संपन्नत्वमुक्त-
मिति द्रष्टव्यम् । (न वस्तुनो विनाशकमिति) प्रागभावस्याभावरूपास्यावस्तुत्वात्
वस्तुत्वेपि ज्ञानस्य स्वप्रागभावविनाशरूपत्वेन विनाशकत्वाभावाद्वा न बाध इति
भावः । (व्यतिरेकव्याप्तिं द्विधा दर्शयतीति) ईश्वरयोगिज्ञानादौ शक्तिविशेषोपबृंह-

विशेषोपबृंहितज्ञानमज्ञानं च दृष्टम्, यथेश्वरयोगि-
प्रभृतिज्ञानम्, यथा च मुद्रादि । भावरूपमज्ञानं न
ज्ञानविनश्यम्, भावरूपत्वात्, घटादिवदिति । अथो-
च्येत— अज्ञानेन पूर्वज्ञानोत्पन्नानां भयादीनां
विनाशो न भवति— इति । नैवम् ; नहि ज्ञानेन तेषां

* श्रुतप्रकाशिका *

ज्ञानत्वादिति विशिष्टो हि हेतुः, यत्र शक्तिविशेषानुपबृंहितज्ञानव्यतिरिक्तत्वाविशेषः
शक्तिविशेषोपबृंहितं ज्ञानं शक्तिविशेषानुपबृंहितमज्ञानं च द्वयमपि व्यतिरेक-
व्याप्तिभूमिरित्युभयत्र व्याप्तिरिति । भावरूपमज्ञानं पक्षीकृत्याह (भावरूपमिति)
भावरूपत्वे ज्ञानमात्रनिवर्त्यत्वं न स्यादित्यर्थः । भावरूपत्वज्ञाननिवर्त्यत्वयोर्न
व्याप्तिः, भयादेर्भावरूपस्य ज्ञाननिवर्त्यत्वदर्शनादिति व्याप्तिगङ्गमाशङ्कते (अथो-
च्येतेति) पूर्वज्ञानोत्पन्नानाम्—पूर्वभ्रान्तिज्ञानोत्पन्नानामित्यर्थः । बाधकज्ञानोदयात्
प्राक् भयानुवृत्तेस्तदुत्पत्तेः पश्चाद्भयादिनिवृत्तिश्चेति भावः । परिहरति (नैवमिति)
फलविनाश्यानि हि स्वाश्रयविनाशाधीननश्वरव्यतिरिक्तक्षणिकानि, उक्तविशेष-
ण्येन ज्वालाव्यावृत्तिः, तथा भयाद्यपि कम्पादिकार्यं जनयित्वा स्वयं नश्यतीत्यर्थः ।

४ भावप्रकाशिका ४

दृष्टविरहरूपविशेषणविरहादौ मुद्रादौ ज्ञानत्वरूपविशेष्यविरहेणेति दर्शयतीत्यर्थः ।
भाष्ये—अज्ञानञ्च दृष्टमिति । ज्ञानभिन्नञ्च दृष्टमित्यर्थः । (पूर्वभ्रान्तिज्ञानोत्पन्ना-
नामिति) भ्रान्तित्वेन ज्ञायमानपूर्वज्ञानोत्पन्नानामित्यर्थः । बाध्यज्ञानोत्पन्नाना-
मितियावत् । ननु वस्तुतो भ्रान्तित्वं विवक्षितम्, प्रमितिजन्यमयस्यापि अमरूप-
बाधकज्ञानेन निवृत्तिदर्शनादिति द्रष्टव्यम् । क्षणिकत्वेन स्वयमेव नश्यतीति
भाष्यमयुक्तम् ; दीपज्वालादौ व्यभिचारात्. तस्य कारणनाशनाश्रयत्वेन स्वयमेव
नाशभावात् । किञ्च नाशकाभावेपि तस्य नाशे अहेतुककार्योत्पत्तिप्रसङ्ग इत्या-
शङ्क्य क्षणिकत्वात्स्वयमेव नश्यतीत्यस्य कारणनाशनाश्रयं क्षणिकं फलविनाश-
मित्यर्थ इत्याह (फलविनाश्यानि हीति) (उक्तविशेषणेनेति) यत् क्षणिकं
तत्फलविनाशमित्युक्ते ज्वालादौ व्यभिचारस्स्यात्. समवायिकारणनाशनाश्रयः

विनाशः, क्षणिकत्वेन तेषां स्वयमेव विनाशात्,
कारणनिवृत्त्या च पश्चादनुत्पत्तेः । क्षणिकत्वं च तेषां
ज्ञानवदुत्पत्तिकारणसन्निधान एवोपलब्धेः, अन्यथा-

* श्रुतप्रकाशिका *

न मयादेः क्षणिकत्वम्, चिरोपलब्धेरिति चेन्न ; कारणभूतग्रान्तिज्ञानाद्यनुवृत्त्या
भयादिसन्तत्युत्पत्तेर्हि चिरोपलब्धेः । तर्हि सदा भयसन्ततिरुपलभ्येतेति चेदत्राह
(कारणनिवृत्त्या च पश्चादनुत्पत्तेरिति) कारणभूतग्रान्तिज्ञानादिनिवृत्त्या
कार्यभूतभयादिसन्तत्यनुत्पत्तेर्न सदोपलब्धेरित्यर्थः । पश्चादनुत्पत्तेरिति पञ्चम्याः
क्षणिकत्वेनेति पूर्वश्रान्वयः । कारणनिवृत्त्या च पश्चादनुत्पत्तेः सिद्धेन क्षणि-
कत्वेन स्वयमेव विनाशादित्यर्थः । यद्वा न क्षणिकत्वमिति शङ्कायाम् उपपन्नं क्षणि-
कत्वमित्यर्थेययादाकृष्टेन वाक्येनान्वयः ; एवं क्षणिकत्वानुबन्धिचोद्यपरिहारः
कृतः । यद्वा-नैवमिति दूषणप्रतिज्ञामुपपादयितुं यावद्वाचं भयस्वरूपानुवृत्तेरसिद्धि-
माह- क्षणिकत्वेनेति । बाधकज्ञानानन्तरनिवृत्तेरन्यथासिद्धिमह- कारणनिवृत्त्या
चेति । तत्क्षणिकत्वं कुतः सिद्धमिति शङ्कायां तदुपपादयति (क्षणिकत्वं चेति)
स्थायिनो हि घटादयो दण्डचक्रादिकारणनिवृत्तावप्युपलभ्यन्ते, न तथा ज्ञानदीप-

७ भावप्रकाशिका ७

क्षणिकफलविनाशमित्युक्ते तु न व्यभिचार इति भावः । (तथा भयाद्यपीति)
तथाच भयाद्यपीत्यर्थः । (तर्हि सदा भयसन्ततिरुपलभ्येतेति) नन्वयं दोषोऽक्षणि-
कत्ववादिनोपि समान एव, भयस्याक्षणिकत्वे सर्वदोषलब्धिप्रसङ्ग इत्यापादन-
सम्भवादिति चेत् । सत्यम्, कस्यचित्तटस्वस्य ईदृशशङ्कासम्भवात् । केचित्तु
बाधकज्ञानेन तेषामनयो उत्पन्नबाधकज्ञानस्यापि पुंसो भयोपलम्भः किं न स्यादित्या-
शङ्क्य किं पूर्वभयोपलम्भ आपद्यते ? उत उत्तरभयोपलम्भः ? इति विकल्प्य पूर्वस्य स्वत-
एव नष्टत्वात्, उत्तरस्य च कारणाभावेनानुत्पत्तेर्न भयोपलम्भप्रसङ्ग इत्याह ; भाष्ये-
क्षणिकत्वेन तेषामित्यादिना । इतिटीकात्रात्पर्यं वदन्ति (अनन्तरनिवृत्तेरन्यथासिद्धि-
माहेति) अत्र केचित्, क्षणिकत्वेन तेषां स्वयमेव नाशादितिग्रन्थेनैव याव-
द्वाचं भयस्वरूपानुवृत्तेरनन्तरनिवृत्तेश्च हेतोरन्यथासिद्धिस्तम्भवति । किञ्च कारण-

अनुपलब्धेश्चावगम्यते । अक्षयिकत्वे च भयादीनां
भयादिहेतुभूतज्ञानसन्ततावविशेषेण सर्वेषां ज्ञानानां
भयाद्युत्पत्तिहेतुत्वेनानेकभयोपलब्धिप्रसङ्गाच्च ॥

* श्रुतप्रकाशिका *

ज्वालादिः, तथा भयादेरपि कारणसन्निधानतन्निवृत्त्यनुविधायिसद्भावासद्भावतया
क्षयिकत्वं निश्चितमित्यर्थः । विपक्षे वाद्यमाह (अक्षयिकत्वे चेति) स्थानिनो
हि घटादयः प्रतिलक्षणमुत्पाद्यमाना बहवो युगपदुपलभ्यन्ते, तथात्रापि प्रसज्येदिति भावः
अतो न भयादिकं ज्ञाननिवर्त्यम्, स्वयमेव क्षयिकतया नश्यति । भयसन्तस्युच्छेदो आ-
न्तिज्ञानपरम्परारूपकारणनिवृत्त्या, तन्निवृत्तिश्च दोषनिवृत्त्या, नायं सर्पो रज्जुरे-
पेति ज्ञानं स्वविषयव्यवहारहेतुः, न तु साक्षाद्भयादिनिवृत्तिहेतुः, रज्जुत्वं हि सर्पव्या-
वृत्तिः, अतः सर्पव्यावृत्तिरूपरज्जुत्वज्ञानाभावेन सर्पबुद्ध्यनुवृत्त्या पाश्चात्यभयानु-
वृत्तिः, सर्पव्यावृत्तिरूपरज्जुत्वज्ञानेन सर्पपारमाथ्याभिमाननिवृत्त्या भयनिवृत्तिरिति
सर्वाभ्युपगतप्रकारेण दूषणमुक्तम् । स्वपक्षे तु ज्ञानविशेष एव भयादिः क्षयिक-
तया स्वयं नश्यति, भयादिरूपज्ञानानुवृत्तिस्तु दोषात्सर्पादिअमानुवृत्तिमूला ; तन्नि-
वृत्त्या च तत्सन्ततिनिवृत्तिरिति परिहारः । एवमर्थदूषणमुक्तम् ॥

४ भावप्रकाशिका ४

निवृत्त्या पश्चादनुत्पत्तेरित्यनेनानन्तरनिवृत्तेरन्यथासिद्धिरपि दुर्बला, तस्य ग्रन्थस्य
तदन्यथासिद्ध्युपपादकत्वाभावादिति चोदयन्ति । ननु तन्निवृत्तिर्दोषनिवृत्त्या
चेत् नायं सर्पो रज्जुरेपेति ज्ञानस्योपदेशो न स्यादित्याशङ्क्य रज्जुत्वज्ञानस्य
रज्जुत्वरूपविशेषादर्शनरूपदोषनिवृत्तिद्वारा सर्पपारमाथ्याभिमानरूपअमोत्यत्तिप्रति-
बन्धमुखेन भयानुत्पत्तिहेतुत्वमित्यभिप्रयन्नाह (नायं सर्पो रज्जुरेपेतिज्ञानमिति)
स्वविषयव्यवहारहेतुरिति दृष्टान्तार्थः । यथा साक्षात्स्वविषयव्यवहारहेतुर्नैवं
अमनिवृत्तौ साक्षाद्धेतुरिति भावः । नच विशेषादर्शनरूपद्रोषस्य तन्निवर्त्यत्वा-
भ्युपगमेपि ज्ञानस्य वस्तुनाशकत्वाभ्युपगमप्रसङ्ग इति वाच्यम्, भावस्यैव विना-
शयत्वाभ्युपगमेन विशेषादर्शनस्य विनाशयत्वाभ्युपगमे दोषाभावात् । नच
सिद्धान्ते भाषातिरिक्ताभावाभ्युपगमाद्विशेषादर्शनमपि भाव एवेति वाच्यम्,

—(अनिर्वचनीयत्वानुपपत्तिः)—

स्वप्रागभावव्यतिरिक्तवस्त्वन्तरपूर्वकमिति व्यर्थ-
विशेषणोपादानेन प्रयोगकुशलता चाविष्कृता ;
अतोऽनुमानेनापि न भावरूपाज्ञानसिद्धिः ।
श्रुतितदर्थपत्तिभ्यामज्ञानासिद्धिरनन्तरमेव वक्ष्यते ।
मिथ्यार्थस्य मिथ्यैवोपादानं भवितुमर्हतीत्येतदपि
“ न विलक्षणत्वात् ” इत्यधिकरणन्यायेन परि-
ह्रियते, अतोऽनिर्वचनीयाज्ञानविषया न काचिदपि
प्रतीतिरस्ति । प्रतीतिभ्रान्तिबाधैरपि न तथाभ्युपग-

• धृतप्रकाशिका •

अथ प्रयोगदूषणमाह (स्वप्रागभावेति) स्वशब्दः प्राक्शब्दोऽभावव्यतिरिक्त-
शब्दोऽन्तरशब्दश्च निरर्थकः, वस्तुशब्दो हि भाववाची । अनुमानेन भावरूपा-
ज्ञानासिद्धिं निगमयति (अत इति) श्रुत्यर्थापत्तिभ्यां तत्सिद्धिमाशङ्क्याह
(श्रुतीति) अनिर्वचनीयत्वे परोक्षहेतुं विस्तरेण दूषयति (प्रतीतीति)
प्रतीतिः—आन्त्यभ्रान्तिसाधारणरूपा । भ्रान्तिः—विद्यमानभेदाग्रहणपर्वकसाधारणा-
कारग्रहणजन्या स्वविषयान्यथास्वविशेषिता प्रवृत्त्यादिहेतुभूता । बाधः—आरोपित-
विरुद्धाभिप्रायानाकारावगाहिनी बुद्धिः । न तथाभ्युपगमनीयम्—नानिर्वचनीयत्वेन
नाभ्युपगमनीयमित्यर्थः । प्रतीतिभ्रान्तिबाधानां स्वविषयोत्प्लेखमात्रेण वा अन्यधानुप-

ध भावप्रकाशिका ध

ज्ञानं स्वप्रागभावव्यतिरिक्तविनाशकं नेत्यभ्युपगमे विरोधाभावादिति भावः ॥

(विद्यमानभेदाग्रहणेति) विद्यमानस्य भेदस्याग्रहणमित्यर्थः । (स्वविषया-
न्यथास्वेति) अन्यस्यान्यारम्भभावसा इत्यर्थः । अत्रान्यस्यान्यारम्भनेत्येव भ्रान्ति-
स्वरूपमितराग्रेण तत्कार्यकारणयोः कीर्तनमिति द्रष्टव्यम् । (स्वविषयोत्प्लेखमात्रे-
णेति) किमनिर्वचनीयोत्प्लेखस्वरवादासां प्रतीतीनां तत्र प्रागागम्यम्, उत सतो

मनीयम् । प्रतीयमानमेव हि प्रतीतिभ्रान्तिबाध-
विषयः । आभिः प्रतीतिभिः प्रतीत्यन्तरेण चानुपलब्ध-
मासां विषय इति न युज्यते कल्पयितुम् ॥ शुक्त्या-
दिषु रजतादिप्रतीतेः, प्रतीतिकालेऽपि तन्नास्तीति
बाधेन चान्यस्यान्यथाभानायोगाच्च सदसदनिर्वच-

* श्रुतप्रकाशिका *

पत्या वा अनिर्वचनीयसिद्धिरिति विकल्पमभिप्रेत्य प्रथमं दूषयति (प्रतीयमान-
मिति) प्रतीयमानम्— प्रतीत्युल्लिख्यमानम्, नहि नीलोल्लेखः पीतोल्लेखतया
अज्ञीकार्यः, तथा सति सर्वोपलव्यप्रसङ्गादिति भावः । द्वितीयं दूषयति (आभि-
रिति) आभिः—प्रतीतिभ्रान्तिबाधशब्दोपात्ताभिः प्रत्यक्षप्रतीतिभिः । प्रतीत्य-
न्तरेण— प्रमाणान्तरजन्येन । यद्वा आभिः— लौकिकप्रतीतिभिः । प्रतीत्य-
न्तरेण— आगमजन्येन । यद्वा आभिः प्रतीतिभिः— एकाधिष्ठाने सर्पभूदल-
नाम्बुधारादिवहुत्वाभिप्रायं बहुवचनम् । प्रतीत्यन्तरेण— बाधज्ञानेन । सङ्क्षिप्तस्य
दूषणस्य विस्तारार्थं परमतमनुवदति (शुक्त्यादिष्विति) (अन्यस्यान्यथाभाना-
योगाच्चेति) ननु कथमन्यथाभानायोगः ? उच्यते ; न तावद्धर्मधारिण्योर्भिन्नता-
दात्म्यभानमन्यथाख्यानम्, पुरोऽवस्थितशुक्लभास्वरशकलं न रजतत्वजातितया

५ भावप्रकाशिका ५

वा असतो वा प्रतीतिभ्रान्तिबाधविषयत्वासम्भवादननिर्वचनीयत्वं कल्प्यत इत्यर्थः ।
उपपत्तिनिरपेक्षाणामेवैषां घटादिविषये अयं घट इति प्रत्यक्षस्यैव तत्र प्रामाण्यम्,
उतोपपत्तिभिर्निष्कृष्यमाणानामेवैषामिति पर्यवसितोऽर्थः । (प्रतीत्युल्लिख्यमान-
मिति) नच विषयमपि द्युल्लिख्यमानमेवेति प्रतीत्युल्लिख्यमानमेव प्रतीतिभ्रान्ति-
बाधोऽल्लिख्यमानमित्युक्ते प्रयोज्यप्रयोजकाभेद इति वाच्यम्, उल्लिख्यमान-
मेवोल्लिख्यमानतया अभ्युपगन्तुं युक्तमित्यर्थकत्वेनादोषात् (विस्तारार्थं परमत-
मनुवदतीति) ननु प्रतीतिभ्रान्तिबाधैरज्ञानस्यानिर्वचनीयत्वं प्रागुपन्यस्तम् । अधुना
शुक्तिरूपप्रतीतिभ्रान्तिबाधा उपन्यस्यन्त इति वैरूप्यात् कथमेतस्य पूर्वोक्त-
विस्तररूपत्वमिति चेन्न, पूर्ववाक्यस्यापि शुक्तिरूप्यविषयत्वेन विरोधाभावात् ।

* श्रुतप्रकाशिका *

प्रतीयते, रजतत्वञ्च न भास्वरशकलतया प्रतीयते, शकलं च शकलत्वेन जातिश्च जातिस्त्वेन प्रतीयते, तस्मान्नानयोरन्यतरस्य तदितरत्वभानमिति । नापि धर्म्यन्तरस्य धर्म्यन्तरतादात्म्यमन्यथात्वम्, तस्मिन् विषयगतम् ? उत तज्ज्ञानगतम् ? विषये तदन्यथात्वमस्ति चेत् यथार्थैव प्रतीतिः । नास्ति चेत् असत्ख्यातिप्रसङ्गः, यदि ज्ञानगतं विषयोऽन्यः ज्ञानमप्यन्यदेवेति नोपपद्यते । न हि पटज्ञानस्य पटज्ञानत्वसम्भवः, आत्मख्यातिप्रसङ्गश्च, ज्ञानाकारत्वाद्वज्रतादेः । स्वस्मिन्नसत्त्वा आकारेण ख्यानमन्यथाख्यानमिति चेन्न, असत्ख्यातिप्रसङ्गात् । अन्यत्र सतोऽन्यत्र ख्यानं ख्यानस्यान्यथात्वमिति चेन्न, स्वयदे दृष्टस्य गोत्वस्य भुयदे दर्शनस्यापि अमत्वापातात्, अन्यत्रैव सतोऽन्यत्र ख्यानमन्यथात्वमिति चेत्; अन्यत्रैव सत्त्वं कथं निश्चीयते ? इह बाधाविति चेन्न, आन्तिज्ञानबाधितस्य सत्यरजतस्याप्यत्रासत्त्वनिश्चयप्रसङ्गात् । प्रवृत्तिबाधान्यत्रैव सत्त्वनिश्चय इति चेन्न, मन्त्रौषधादिप्रतिबद्धस्य मेरपि स्फोटजननादिप्रवृत्तिबाधेन मिथ्यात्वनिश्चयप्रसङ्गात् । दुष्टकारणजन्यज्ञानविषयत्वादिह बाध्यत इति चेत्; कथं दुष्टकारणजन्यत्वनिश्चयः ? बाधक-

५ भावप्रकाशिका ५

नन्वेवमपि शुक्त्यादिषु रजतादिप्रतीतेरित्यादिभाष्यस्य पूर्वोक्तार्थविस्तररूपत्वं न सम्भवति, पूर्वं हि शुक्तिरूप्यादेः प्रतीतिआन्तिबाधविषयत्वं सिद्धवत्कृत्य तदन्यथानुपपत्त्या अनिवर्चनीयत्वं साधितम् । इदानीमन्यस्यान्यथाभानायोगाच्चेति अन्यथाख्यात्यसम्भव एव प्रतिपाद्यते । कथमनयोस्सद्गोचविस्तररूपत्वमिति चेन्न, अन्यथाख्यातिरूपभ्रमासम्भवात् सद्विषयित्वेन च अमत्वस्थोपपाद्यत्वात्तादृशभ्रमविषयत्वानुपपत्तिरेवेहापि प्रमाणीक्रियत इति सद्गोचविस्तररूपत्वेनानुपपत्तिरिति द्रष्टव्यम् । (अस्तिचेत् यथार्थैव प्रतीतिरिति) इदञ्च दूषणं धर्मधर्मियो-मिथस्तादात्म्यपक्षेऽपि समानम् । ज्ञानगतमन्यथात्वमित्यत्र किं शुक्तिज्ञानस्य रजतज्ञानत्वमन्यथात्वमित्यर्थः ? उत शुक्तिज्ञानस्य रजतरूपत्वमन्यथात्वम् ? इति विकल्प्याद्यं दूषयति (विषयोऽन्यः ज्ञानमप्यन्यदेवेति नोपपद्यत इति) अन्यविषयज्ञानेऽन्यविषयकज्ञानत्वं नास्तीत्यर्थः । सतश्चासतो ज्ञानान्तरतादात्म्यस्य ख्याने असत्ख्यातिप्रसङ्ग इति भावः । द्वितीयं दूषयति (आत्मख्यातिप्रसङ्गश्चेति) (नहि पुरोवर्तिनि रजत-

नीयमपूर्वमेवेदं रजतं दोषवशात् प्रतीयत इति कल्प-

* श्रुतप्रकाशिका *

ज्ञानोदयादिति चेत्, पूर्वज्ञानमेव बाधकं स्यात्, परत्वंस्याकिञ्चित्करत्वं हि दर्शितम् । पूर्वज्ञानस्य दुष्टकारणजन्यत्वे निश्चिते पारचात्यज्ञानस्य बाधकत्व-
निश्चयः, तस्य बाधकत्वे निश्चिते पूर्वस्य दुष्टकारणजन्यत्वनिश्चय इत्यन्योन्या-
श्रयश्च स्यात् । किञ्च यत्तावद्रजतं पुरोवर्तिनि भातम्, तस्यैवान्यत्र सत्त्वे किं प्रमा-
णम् ? न तावत्पूर्वज्ञानम्, अत्र सत्त्वेन हि तद्वगमयति । न बाधकज्ञानञ्च, तद्धि
पुरोवर्तिन्यसत्त्वमवगमयति । नापि रजतग्राहकप्रमाणम्, तत्त्वत्वापणौ रजत-
सत्तावगमयति । ननु तस्य पुरतः ख्यातस्य चैक्यम् । कचिदप्यसतः ख्यानायोगात्
अन्यत्र सत एव ख्यातत्वं निश्चीयत इति चेन्न ; असतः ख्यानायोगस्य सम्बन्धे
परित्यक्तत्वात् । नहि पुरोवर्तिनि रजतधर्मिसम्बन्धो रजतत्वजातिसम्बन्धो वा
अन्यत्र विधत्ते । नन्वन्यत्र सम्बन्धमात्रमस्ति, तदिह प्रकाशत इत्यन्यत्र सत एवा-
न्यत्र ख्यानमिति चेन्न ; सम्बन्धद्वयानवभासात्, अन्यत्र सतः सम्बन्धस्यान्यत्र ख्याने
सम्बन्धिन इव सम्बन्धान्तरमपेक्षितम् । सम्बन्धान्तरावभासे चान्यत्र सतः ख्यानं न
स्यात्, द्वितीयसम्बन्धस्य कचिदप्यसत्त्वात् । सम्बन्धस्य सम्बन्धान्तरानपेक्षत्वात्
सम्बन्धान्तराभावेऽपि पुरोवर्तिनि भातं युक्तमिति चेत् ; एवं तर्हि सम्बन्धयन्तर-
सम्बन्धः पुरोवर्ति च निरन्तरं भातमिति यथार्थख्यातिरेवोक्ता स्यात्, ख्यातांशस्य
सत्त्वात् असतः कस्यचित् ख्यातत्वाभावाच्च । किञ्च शुक्तिशकलस्यैव रजतज्ञानविप-
यत्वं रजतोपायान्यत्वे सति रजतार्थप्रवृत्तिविषयत्वादितिसाधयितुमप्ययुक्तम् ।
तथा हि ; इदमर्थस्य रजतत्वजातिविशिष्टाज्ञानविषयत्वं हि साध्यम्, तदबाधितप्रवृत्ति-

ध भावप्रकाशिका ध

धर्मिसम्बन्ध इति) नहि पुरोवर्तिनि रजतामेव इत्यर्थः । (अन्यत्र सम्बन्धमात्र-
मिति) शुक्तिरजततादात्म्यस्य वा शुक्तिरजतत्ववैशिष्ट्यस्य वा असत्त्वेपि रजतत्व-
वैशिष्ट्यस्य वा रजततादात्म्यस्य वा सत्यरजते प्रसिद्धत्वादिति भावः । (सम्बन्ध-
द्वयानवभासादिति) अन्यत्र सतस्सम्बन्धस्यान्यत्र भावे सम्बन्धसम्बन्धो भासत
इत्यर्थेऽस्यात् । सतश्च सम्बन्धद्वयभानप्रसङ्ग इत्यर्थः । शङ्कते (सम्बन्धस्य सम्ब-
न्धान्तरानपेक्षत्वादिति) (निरन्तरं भातमिति) अगृहीतासंसर्गतया एकप्रतीत्यु-

नीयमिति चेत् न ; तत्कल्पनायामप्यन्यस्यान्यथाभान-
स्यावर्जनीयत्वात् ; अन्यथाभानाभ्युपगमादेव ख्याति-
प्रवृत्तिबाधभ्रमत्वानामनुपपत्तेरत्यन्तापरिदृष्टाकारणकव-
स्तुकल्पनायोगात् । कल्प्यमानं हीदमनिर्वचनीयम्, न
तावदनिर्वचनीयमिति प्रतीयते, अपि तु परमार्थरज-
तमित्येव । अनिर्वचनीयमित्येव प्रतीतं चेत्, भ्रान्ति-
बाधयोः प्रवृत्तेरप्यसम्भवः, अतोऽन्यस्यान्यथाभान-
विरहे प्रतीतिप्रवृत्तिबाधभ्रमत्वानामनुपपत्तेस्तस्यापरि-
हार्यत्वाच्च, शुक्त्यादिरेव रजताद्याकारेणावभासत इति

* श्रुतप्रकाशिका *

विषयत्वप्रयुक्तमिति हेतोस्सोपाधिकत्वम् । शुक्तिर्न रजततया भाति, शुक्तित्वात् सम्प्र-
तिपन्नवदिति च बाधः । एवमादिकूपणाभिप्रायेणान्यस्यान्यथाभानायोगाच्चेत्युक्तम् ।
दूषयति (नेति) अन्यत्रैव सता आकारेण पुरोवर्तिनो विशिष्टताज्ञानम् अन्यथा-
भानम्, प्रतिपन्नाकारस्य पुरोवर्तिन्यभावनिश्चयश्च प्रवृत्तिबाधसचिवात्तास्तीति प्रत्य-
यात् । नहि प्रतिबद्धामेरमित्त्वं नास्तीति प्रत्यय इति मसिद्धम् । कथं तत्कल्पना-
यामप्यन्यथाभानस्यावर्जनीयत्वमित्यपेक्षायामाह (कल्प्यमानं हीति) अनिर्वच-
नीयमित्येव प्रतीत्यभ्युपगमे प्रतीतेर्भ्रमरूपत्वं बाधः प्रवृत्तिश्च न स्युः, अनिर्वच-
नीयं निर्वचनीयत्वेन प्रतीतं चेदस्यान्यथावभासोऽवर्जनीयः स्यादित्यर्थः । (तस्या-
परिहार्यत्वाच्चेति) तस्य—अन्यथाभानस्य । अयमभिप्रायः, नान्यस्यान्यथाभानं
विद्यमानस्यैव प्रतीतेः, अलौकिकं सल्लौकिकं सचेति द्विविधं सत्, अनिर्वचनीये चालौ-
किकं सत्त्वमस्ति, अत्र तदलौकिकं सद्रजतं प्रतीयत इति चेत्, किमलौकिकं
सदलौकिकसत्त्वेन प्रतीयते ? उत लौकिकसत्त्वेन ! प्रथमे भ्रमत्वबाधप्रवृत्त्य-
सम्भवः । अलौकिकं लौकिकं सदिति प्रतीतं चेत् अन्यस्यान्यथाभानं स्यात्,

५ भावप्रकाशिका ५

पारुढमित्यर्थः । (नहि प्रतिबद्धेति) ततश्च प्रवृत्तिबाधमात्रस्य न प्रयोजकत्वम्,

भवताऽभ्युपगन्तव्यम् ॥ ख्यात्यन्तरवादिनाञ्च सुदूर-
मपि गत्वाऽन्यथावभासोऽवश्याश्रयणीयः — अस-
त्ख्यातिपक्षे सदात्मना ; आत्मख्यातिपक्षे ऽर्थात्मना,
अख्यातिपक्षेपि अन्यविशेषणमन्यविशेषणत्वेन ; ज्ञान-

* अतप्रकाशिका *

अलौकिकसतो लौकिकसता भेदाग्रहात् प्रवृत्त्यादिसम्भव इति चेत्, तर्हि तत्रानिर्वच-
नीयं वस्तु कल्पयित्वा तत्र भेदाग्रहेण प्रवृत्तिबाधभ्रमत्वोपपादनादपि प्रथमत एव सम्भ-
तिपक्षरजताच्छ्रुक्तित्वरूपभेदाग्रहेण प्रवृत्तिबाधभ्रमत्वोपपादने कल्पनालाघवाद-
निर्वचनीयं वस्तुन्युपपन्नमित्यादिपदकपरम्परामभिप्रेत्य तस्यापरिहार्यत्वाच्चेत्युक्तम् ॥
यथार्थख्यातिव्यतिरिक्तपक्षेऽन्यथाख्यातिपक्षः प्रबल इत्यभिप्रायेणाह (ख्यात्य-
न्तरेति) सुदूरमपि गत्वा— पदकपरम्परामुक्तापीत्यर्थः । तदुपपादयति
(असदिति) अयं माध्यमिकपक्षः । किमसदित्येव प्रतीयते ? उत सत् ?
इति । असदिति चेत् भ्रमत्वबाधप्रवृत्तिसम्भवः । सदिति चेत् अन्यस्यान्यथा-
गानं स्यादित्यर्थः । (आत्मेति) अयं योगाचारपक्षः । आत्मशब्दो ज्ञानपरः ।
किं ज्ञानमित्येव प्रतीयते ? उतार्थः ? इति । प्रथमे प्रवृत्तिबाधभ्रमत्वासम्भवः ।
द्वितीयेऽन्यस्यान्यथागानमित्यर्थः । (अख्यातिपक्ष इति) इदं रजतमिति किमेक-
ज्ञानम् ? उत ज्ञानद्वयम् ? इति विकल्पमभिप्रेत्य एकज्ञानमितिपक्षे ज्ञेये अन्यथा-
ख्यातिं प्रसङ्गयति (अन्यविशेषणमन्यविशेषणत्वेनेति) इदं रजतमित्येकत्वेन
सम्प्रतिपक्षसम्यग्रजतवदारोप्यलिङ्गानुविधायिप्रयोगानुगुणसामानाधिकरण्येन प्रतीत-
त्वाद्व्यविशेषणमन्यविशेषणत्वेन प्रतीयत इत्यापादितम्, न तु तत्पक्ष उपन्यस्तः ।
ज्ञानद्वयमितिपक्षे ज्ञानेऽन्यथाख्यातिं प्रसङ्गयति (ज्ञानेति) ज्ञानद्वयं किं ज्ञानद्वय-

५ भाषप्रकाशिका ५

अपि तु प्रवृत्तिबाधसचिवस्य नास्तीति प्रत्ययस्वापीति भावः । (आरोप्यलिङ्गानु-
विधायीति) ग्रहणस्मरणात्मकत्वे इयं रजतमित्यपि स्यादिति भावः । (नतु तत्पक्ष
उपन्यस्त इति) तन्मते ज्ञानैक्यानभ्युपगमादिति भावः । माध्यमे— विपयासद्भा-
वपक्ष इति । माध्यमिकमते ज्ञानमपि नास्ति, योगाचारमते ज्ञानाभिज्ञतया विप-

द्वयमेकत्वेन च ; विषयासद्भावपक्षेऽपि विद्यमानत्वेन ॥
किञ्च- अनिर्वचनीयमपूर्वरजतमत्र जातमिति वदता
तस्य जन्मकारणं वक्तव्यम् ; न तावत्तत्प्रतीतिः,
तस्यास्तद्विषयत्वेन तदुत्पत्तेः प्रागात्मलाभायोगात् ।
निर्विषया जाता तदुत्पाद्य तदेव विषयीकरोतीति
महतामिदमुपपादनम् । अथेन्द्रियादिगतो दोषः, तत्र ;
तस्य पुरुषाश्रयत्वेनार्थगतकार्यस्योत्पादकत्वायोगात् ।

* श्रुतप्रकाशिका *

मित्येव प्रतीतम् ! उतैकमिति ! इति विफल्ये पूर्ववद्दूषणम् (विषयासद्भावेति) किम-
विद्यमानत्वेन प्रतीयते ! उत विद्यमानत्वेन प्रतीयते ! प्रथमे प्रवृत्त्याद्यसम्भवाः ।
द्वितीयेऽन्यस्यान्यथाभानमित्यर्थः ॥ अथ अकारणत्वमुपपादयति (किञ्चेति)
तस्याः-प्रत्यक्षप्रतीतेः । तद्विषयत्वेन- विद्यमानविषयकारणकत्वेन । कारणं
हि नियतपूर्वभावीति भावः । (महतामिदमुपपादनमिति) तस्य वृत्तिज्ञानस्य
विषयरहितावस्थास्वीकारेण कारणत्वाभ्युपगमेऽपसिद्धान्तापातात् निर्विषयक्याति-
वादिनामिव तत्प्रभावेन प्रवृत्त्यादिसिद्धावनिर्वचनीयकलसिद्ध्यर्थ्याद्विषयरूप-
कारणेन विनोत्पत्तिवचनाद्विरम्यव्यापारवचनाच्चात्यन्तगनुपपत्तामित्यर्थः । (अथे-
न्द्रियादीति) आदिशब्देन विषयगतदोषः पुरुषस्यानवधानं वा गृह्यते (तस्य
पुरुषाश्रयत्वेनेति) दूरत्वादिदोषस्य विषयगतत्वेऽपि पुरुषगतत्वस्यापि सम्भवाः

५ भाषप्रकाशिका ५

योप्यस्ति, एतन्मते तु ज्ञानमस्ति विषयो नास्तीति विशेषः (विद्यमानविषयकारण-
कत्वेनेति) विषयजन्यत्वेनेत्यर्थः । कारणत्वे विद्यमानत्वमपि सिद्ध्यतीत्यभिप्रेत्य
विद्यमानेत्युक्तम् । (तस्यावृत्तिज्ञानत्वेनेति) अपरोक्षवृत्तिज्ञानत्वेनेत्यर्थः । ततश्च
परोक्षवृत्तिज्ञाने विषयरहितावस्थासम्भवेन न दोष इति ध्येयम् । (विरम्यव्या-
पारवचनाच्चेति) निर्विषयमुत्पन्नं सविषयमुत्पाद्य पश्चाद्विषयीकरोतीति क्रमिकव्या-
पारद्वयाश्रयणाद्विरम्यव्यापार इति द्रष्टव्यम् । (पुरुषगतत्वस्यापि सम्भवा-

नापीन्द्रियाणि, तेषां ज्ञानकारणत्वात् । नापि दुष्टा-

* श्रुतप्रकाशिका *

दुभयत्र कार्यमुत्पाद्यम्, न विषयमात्रे, नियामकाभावात् ; अतः पुरुष इव विषये ऽपि न सम्भवतीत्यभिप्रायः । ननु चक्षुषः पुरुषाश्रयत्वे ऽपि चाक्षुपरश्मेः प्रस-
तस्य विषयसम्बद्धस्य तत्र कार्यकरत्वं दृष्टम् ; न, तत्कार्यस्य ज्ञानस्य पुरुषाश्रितत्वात्
दोषांशस्याकार्यकरत्वात् । ननु विषयमात्रगतास्सादृश्यादयो दोषाः सन्ति, तेषां
तत्रैव कार्यकरत्वमुपपद्यते । भैवम् ; सादृश्यादेर्यावद्द्रव्यभाविनस्सदोत्पादकत्वप्र-
सङ्गात्, आगन्तोरन्यस्य तत्रादृष्टेः, इन्द्रियसंयोगस्य पुरुषगतज्ञानातिरिक्तेहेतुत्वा-
सिद्धेः, दृष्टिविषादिन्यायस्यात्रासम्भवात्, सम्भवे ऽपि सर्वरूपलम्भप्रसङ्गाच्च । नन्वि-
न्द्रियाणि यथा पुरुषविशेषसम्बन्धात्तत्रैव कार्यविशेषमुत्पादयन्ति, एवं विषयविशेष-
सम्बन्धात्तत्रैव किञ्चिज्जनयन्तु । तत्राह (नापीन्द्रियाणीति) पुरुषगतज्ञानारूपकार्य-
करत्वमन्वयव्यतिरेकावस्थितम्, विषये स्विन्द्रियजन्यं कार्यान्तरं न दृष्टम्, तत्-
क्त्वसिरन्यथैवोपपत्त्या निरस्तेति भावः । तथापि दुष्टपुरुषसन्निधानाद्यथा देशा-
दिषु दोषाः प्रादुष्युः तथा दुष्टेन्द्रियसन्निधानाद्विषये कार्यविशेषः स्यादित्यत्राह (नापि

ध भावप्रकाशिका ध

दिति) यद्यपीन्द्रियापेक्षया दूरत्वं विषयगतमेव, न पुरुषगतम् । अथापि सामा-
न्यतो दूरत्वमात्रस्य दोषत्वमिति वदन्तं प्रतीदं दूषणं द्रष्टव्यम् । (उभयत्रेति)
ननु विषय इव पुरुषेऽप्यविद्यानिवृत्तिरूपभ्रान्त्युत्पादनेनोभयत्र कार्यमुत्पाद्यत इति
शक्यं यत्कुमिति चेन्न, उभयत्र एकरूपकार्योत्पत्तिप्रसङ्ग इत्यत्र तात्पर्यात् ।
(तत्र कार्यकरत्वं दृष्टमिति) विषयविषयकज्ञानोत्पत्तेरिति भावः । (दोषांशस्या
कार्यकरत्वादिति) चक्षुरश्रम्यादेर्यथातथावास्तु, दोषांशस्य तु न कापि भिन्ना-
धिकरणे कार्यजनकत्वं दृष्टम्, अतो न प्रमात्राश्रितदोषस्य विषयनिष्ठा निर्वच-
नीयरजतोत्पादकत्वमिति भावः । ननु दुष्टेन्द्रियसम्प्रयोगस्य आगन्तुकदोषस्य
सम्भव इत्याशङ्क्याह (इन्द्रियसम्प्रयोगसेति) (दृष्टिविषादिन्यायसेति) दृष्टौ
विषं येषां ते दृष्टिविषाः, केचन सर्पविशेषाश्च चक्षुरिन्द्रियसम्प्रयोगेन विषमुत्पाद्य
पुरुषान् प्रन्तीति हि प्रसिद्धिः, तद्वदुष्टेन्द्रियसम्प्रयोगमात्रेण रजतमुत्पाद्यतामित्या-
क्षेपाभिप्रायः । (तत्रैव कार्यविशेषमिति) पुरुषविशेष एव ज्ञानादिकमुत्पादयति

नीन्द्रियाणि, तेषामपि स्वकार्यभूते ज्ञान एव हि विशेषकरत्वम् । अनादिमिथ्याज्ञानोपादानत्वं तु पूर्वमेव निरस्तम् ॥ किञ्च-अपूर्वमनिर्वचनीयमिदं वस्तुजातं रजतादिबुद्धिशब्दाभ्यां कथमिव विपयीक्रियते, न घटादिबुद्धिशब्दाभ्याम् । रजतादिसादृश्यादिति चेत्; तर्हि तत्सदृशमित्येव प्रतीतिशब्दौ स्याताम्, रजतादिजातियोगादिति चेत्; सा किं परमार्थभूता ? अपरमार्थभूता वा ? न तावत्परमार्थभूता, तस्या अपरमार्थान्वयायोगात् । नाप्यपरमार्थ-

• श्रुतप्रकाशिका •

दुष्टानीति) अन्वयव्यतिरेकादिकमतिलङ्घ्य दृष्टान्तमात्रेण न किञ्चित्साधयितुं शक्यमिति भावः । किमत्र हेत्वन्तरगवेपण्या ? अनादिभावरूपाज्ञानमेव विश्वोपादानभूतं शुक्तिरजताद्यपि विचित्रकार्यं जनयेदित्यत्राह (अनादीति) तस्य स्वरूपानादित्वात्कार्यमपि प्रागेव स्यात्, सहकारित्वेन शङ्कनीयमिन्द्रियादिकं तु निरस्तम्, मिथ्याभूतस्य चार्थक्रियाकारित्वमयुक्तम्, आश्रयानुपपत्त्यादयश्च पूर्वमेवोक्ता इति भावः ॥ एवमनिर्वचनीयस्य रजतादेरुत्पादकानुपपत्तिमुक्त्वा तदुत्पत्तावपि रजतादिबुद्धिशब्दान्वयनियमानुपपत्तिमाह (किञ्चेति) तद्व्यवस्थापकं शङ्कते (रजतादीति) प्रातिभासिकस्य रजतादेरर्थक्रियाकारिव्यावहारिकरजतादिसादृश्यादित्यर्थः । उक्तस्य व्यवस्थापकत्वाभावाभागेत्येव सादृश्यस्य यथादर्शनं साध्यान्तरमाह (तर्हीति) यदि तत्सदृशे तद्बुद्धिः तदा गवये गोबुद्धिवदन्यभारूपातिः स्यादित्येवकारागिप्रायः, सादृश्यस्यानिर्वाहकत्वेऽपि तज्जातियोगस्य तद्बुद्धिनिर्वाहकत्वं दृष्टमिति शङ्कते (रजतादीति) सा-रजतादिजातिः । अपरमार्थान्वयायोगात्- अपरमार्थव्यवत्यन्वयायोगो-

५ भावप्रकाशिका ५

ननु पुरुषान्तर इत्यर्थः । यथा देशदिषु दोषाः प्रादुर्गुरिति सम्भवानायां लिङ्, प्रादुर्भावसम्भाव इत्यर्थः । भाष्ये- सा किं परमार्थभूता अपरमार्थभूता चेति ।

भूता, परमार्थान्वयायोगात् । अपरमार्थे परमार्थ-
बुद्धिशब्दयोर्निर्वाहकत्वायोगाच्चेत्यलमपरिणतकुतर्क-
निरसनेन ॥

* श्रुतप्रकाशिका *

दित्यर्थः । व्यक्तिवाधेऽपि जातेरबाधितत्वप्रसङ्ग इति भावः । जातिरपि हि बाध्यते, नहि
व्यक्तिर्नास्ति जातिरस्तीति प्रतीतिः, जातिरपि नास्तीत्येव हि प्रतिपत्तिः । न च प्राक्-
प्रतिपन्नाया अपि जातेः पश्चादप्रतीतिरभिव्यञ्जकव्यक्त्यभावात्, ननु जात्यभावादिति
वाच्यम्, अभिव्यञ्जकवति पूर्वकाले प्रतिपन्नाया अपि जातेस्तत्कालसम्बन्धितयैव
नास्तितामोचरत्वाद्वाधकप्रत्ययस्य, प्रतिपन्नोपाधौ नास्तीति प्रत्ययो हि बाधः ।
अपरमार्थपक्षं दूषयति (नापीति) परमार्थान्वयायोगात्— आपण्यस्वरजतव्यक्त्य-
न्वयायोगादित्यर्थः । व्यक्त्यवस्थानेऽपि जातेः कदाचिद्बाधितत्वप्रसङ्ग इति भावः ।
न हि कदाचिदप्यापण्यस्वरजते रजतत्वं बाध्यते । परमार्थव्यक्त्यनन्वये बाधकमाह
(अपरमार्थ इति) परमार्थबुद्धिशब्दयोः— परमार्थविषयबुद्धिशब्दयोः । परमार्थ-
व्यक्तौ जातिरनन्विता वेत्तव्याः कचिदपि परमार्थबुद्धिशब्दहेतुत्वादर्यनात् भ्रान्ति-
स्थलेऽपि परमार्थबुद्धिशब्दनिर्वाहकत्वं न स्यादित्यर्थः । यद्वा जात्यपारमार्थ्यं
एव दूषणान्तरं बुद्धिशब्दान्वयानुपपत्तिमाह— अपरमार्थ इति । तदानीम् परमार्थ-

५ भावप्रकाशिका ५

सत्परजते शुक्तिरूपादौ च प्रतीयमानेत्यर्थः । न च सत्परजते सत्या मिथ्यारजते
मिथ्येति किं न स्यादिति वाच्यम्, तदा रजतत्वजातेस्साधारण्यत्वाभावेन उभयत्रा-
प्यैकरूप्यस्य वक्तव्यत्वादिति भावः । (व्यक्तिवाधेपि जातेरबाधितत्वप्रसङ्ग इति)
नहीदं रजतमिति प्रतीयमानयोर्जातिव्यक्त्याकारयोरेकस्य साध्यत्वमपरस्य नेति
द्रष्टव्यम् (आपण्यस्वरजतव्यक्तौति) रजतत्वजातिमात्रस्यापारमार्थ्याभ्युपगमेनापण्य-
स्वरजतनिष्ठरजतत्वजातेरपि तथात्वावश्यम्भावादिति भावः (कदाचिद्बाधितत्वप्रसङ्ग
इति) व्यक्तिस्सती जातिरसतीति कदाचिद्बुद्धिस्स्यादित्यर्थः । (कचिदपि परमार्थ-
बुद्धिशब्दहेतुत्वादर्यनादिति) यद्यपरमार्थभूतापि जातिः परमार्थव्यक्तौ कचिद्वर्तते ।
तदा व्यक्तिगतपरमार्थत्वैकार्थसमवायात्, जातिः परमार्थभूतेत्येवं परमार्थबुद्धिशब्दयोः

—(सत्ययातिसमर्थनम्)—

अथ वा—

१ “यथार्थं सर्वविज्ञानमिति वेदविदां मतम् ।

श्रुतिस्मृतिभ्यः सर्वस्य सर्वात्मत्वप्रतीतितः ॥

२ ‘बहु स्या’मिति सङ्कल्प-पूर्वसृष्ट्याद्युपक्रमे ।

* श्रुतप्रकाशिका *

बुद्धिशब्दयोः—परमार्थभूतबुद्धिशब्दयोरित्यर्थः । असत्यात्सर्वोत्पत्तिनिरासमुपजीव्येदं
दूषणमुच्यते , व्यक्तेस्तन्निर्वाहकत्वायोगं दर्शयितुमपरमार्थ इत्युक्तिः । अपरमार्थ-
जातेः परमार्थभूतबुद्धिशब्दनिर्वाहकत्वायोगाज्जात्यपारमार्थ्यमयुक्तमित्यर्थः । बुद्धि-
शब्दयोश्च पारमार्थ्यं तद्वाधकादर्शनादेव सिद्धम् ॥

अथ वक्ष्यमाणाय यथार्थख्यातेः स्वसिद्धान्तत्वं दर्शयति (अथवेति)
तस्यात्साम्प्रदायिकत्वं दर्शयन् तां प्रतिजानीते (यथार्थमिति) वेदविदाम्—भगवद्भो-
षायननाथमुनिमिश्रादीनामित्यर्थः । कुत्र इत्यत्राह (श्रुतिस्मृतिभ्य इति)
श्रुतिं दर्शयति (बहु स्यामितीति) आदिशब्देन नामरूपव्याकरणमुच्यते ।
यद्वा सन्मूला इत्यादिवाक्योक्तं स्थितिप्रलयादिकं गृह्यते । सृष्ट्यादिरूपक्रमो यस्य
प्रकरणस्य तस्मिन् सृष्ट्याद्युपक्रमे । इदं श्लोकाद्धं किमर्थमिति चेत् . उच्यते ;
पाठक्रमेणायडसृष्टेः पश्चात् त्रिवृत्करणमिति जायते, अण्डसृष्टेः प्रागपि त्रिवृत्करण-
मस्ति, अण्डसृष्ट्यर्थत्वात् त्रिवृत्करणस्य , त्रिवृत्करणमुपायः , अण्डसृष्टिः

॥ भावप्रकाशिका ॥

कथञ्चिन्निर्वाहकत्वदर्शनादपरमार्थव्यक्तिसंश्लेषे अपरमार्थजातौ परमार्थबुद्धिशब्द-
योर्निर्वाहस्तम्भवेत् । यद्यि च कापि परमार्थव्यक्तिसम्बन्धो न स्यात् , तर्हि
कापि परमार्थबुद्धिशब्दनिर्वाहकत्वाददर्शनात् आन्तिस्त्रलेपि तन्निर्वाहोपि न
स्यादित्यर्थः ॥

(पाठक्रमेणायडसृष्टेः पश्चादिति) “ नामरूपे व्याकरोत् तामां त्रिवृत्तं त्रिवृत्त-

१. ‘यथार्थं सर्वविज्ञानम्’ इत्यारभ्य— ‘व्यवहार-
व्यवस्थितिः’ इत्येतत्पर्यन्तं भाष्यकारीयाः श्लोकाः

२ छा. उप. ६-४. २-ख. ३-वा.

‘तासां त्रिवृतमेकैका’मिति श्रुत्यैव चोदितम् ॥

* श्रुतप्रकाशिका *

फलम् । उत्पत्तौ तत्फलं पश्चाद्भवति, सङ्कल्पे तु पूर्वभावि, उपायस्तत्पत्तौ पूर्वभावी, सङ्कल्पे पश्चाद्भावीति लोकसिद्धं किं केन कथमित्यादौ; अतो “नामरूपे व्याकरवाणि तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकां करवाणि” इत्यस्मिन् व्यष्टिसृष्टिसङ्कल्पवाक्ये पश्चानिर्दिष्टमयडसृष्ट्युपायभूतं त्रिवृत्करणम् । “नामरूपे व्याकरोतासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकामकरोत्” इत्युत्पत्तिवाक्ये पूर्वनिर्दिष्टस्यापि नामरूपव्याकरणस्य फलभूतत्वात्, त्रिवृत्करणस्य फलरूपसृष्टेः पूर्वभावो निश्चीयते, अर्धक्रमेण पाठक्रमवाचस्य न्याय्यत्वात्, “अग्निश्चेत् जुहोति यवागूं पचति” इतिवत् । अस्मिन्नर्थे निदर्शनम् उपक्रमे ‘बहु स्यां प्रजायेये’तिवाक्यम्, अत्र बहु स्यामिति फलसङ्कल्पः, प्रजायेयेति तदुपायसङ्कल्पाः, अनेन केवलं किं केन कथमित्यादिलोकप्रसिद्धा अत्र त्रिवृत्करणस्य फलभूतसृष्टेः पूर्वभावित्वानिश्चयः, उपक्रमभूतसङ्कल्पवाक्यानुगुण्याच्चेति ज्ञापितम्; एवं त्रिवृत्करणस्यायडसृष्टेः प्राक् सद्भावं ज्ञापयितुमुपक्रमगतसङ्कल्पवाक्यस्य तदनुगुणत्वज्ञापनाय बहु स्यामित्याद्यर्द्धमुपा-

ध भावप्रकाशिका ध

मेकैकामकरोत्” इति पाठक्रमेणेत्यर्थः । (सङ्कल्पे तु पूर्वभावीति) फलेच्छा पूर्ण भवति, उपायेच्छाया इष्टसाधनताज्ञानजन्यत्वादिति भावः । (किं केन कथमित्यादाविति) यद्यपीयं जिज्ञासारूपा शान्ध्याकाङ्क्षा, न तु फलोपायेच्छारूपा, अत एव हि करोतीत्युक्ते किं करोति सर्वस्वापहारं करोति शिरश्छेदं करोतीति भाव्ये जिज्ञासा जायते, अथापि फलोपायविषयकेच्छापि फलोपायजिज्ञासानुत्पत्तौ लोलेति भावः । न च भाव्याकाङ्क्षायाः पूर्वभावित्वे समानपदोपात्तधात्वर्थस्यैव भाव्यत्वेनान्वयस्यादिति वाच्यम्, समानपदोपात्तविध्यवरुद्धाया भावनायास्समीहितभाव्यापेक्षिततया यागस्य तस्य भाव्यतया नान्वयः, अपितु करणत्वेनेति स्वर्गकामाधिकरणे स्थितत्वादिति द्रष्टव्यम् । (अस्मिन्नर्थे निदर्शनमिति) ‘बहु स्यां प्रजायेये’ इत्यत्र प्रजायेयेतिनिर्दिष्टप्रजननापेक्षया बहु स्यामिति पूर्वनिर्दिष्टस्य बहुभवनस्य कार्यत्वदर्शनात्, तद्वदेव ‘नामरूपे व्याकरवाणि तासां त्रिवृतं त्रिवृत-

त्रिवृत्करणमेवं हि प्रत्यक्षेणोपलभ्यते ।
यदमेरोहितं रूपं तेजसस्तदपामपि ॥
शुक्लं कृष्णं पृथिव्याश्चेत्यत्रावेव त्रिरूपता ।
श्रुत्यैव दर्शिता तस्मात्सर्वे सर्वत्र सङ्गताः ॥
पुराणे चैवमेवोक्तं वैष्णवे सृष्ट्युपक्रमे ॥

* श्रुतप्रकाशिका *

सम् । अयदन्तर्वर्त्यग्न्यादियु त्रिवृत्करणस्य प्रदर्शनादयदसृष्टेः पश्चात् त्रिवृत्करण-
मिति शङ्कायां श्रुतेरर्थमाह (एवं हि प्रत्यक्षेणोपलभ्यते इति) अग्न्यादियु कति-
पयव्यक्तिषु त्रिरूपत्वप्रदर्शनं नेयत्तानुच्चा, अपित्वयदन्तर्भूतस्यैव प्रत्यक्षयितुं
योग्यत्वात् पूर्वोक्तत्रिवृत्करणसम्भाषनाप्रदर्शनार्थमिति भावः । अयदसृष्टेः प्रागेव
त्रिवृत्करणमस्तीति स्पष्टं ज्ञापयति (पुराणे चेति) अस्यामुपनिषदि भूतत्रयसृष्टेः
रुक्तत्वात् सृष्टतयोक्तानां मिश्रणमुक्तम्, इदं तत्त्वान्तरसृष्टिप्रतिपादनप्रकरणेषु
तेषामपि मिश्रणस्य प्रदर्शनार्थमिति ज्ञापनाय पुराणवचनोदाहरणम् ।
वैष्णव इत्यनेन सात्त्विकत्वात्प्राप्तमाययं सूचितम् “सात्त्विकेषु च सर्वेषु विष्णोर्माहात्म्य-

५ भावप्रकाशिका ५

मेकैकां करवाणि' इत्यत्र सङ्ख्यावाक्ये पूर्वनिर्दिष्टस्य नामरूपव्याकरणस्य कार्यत्वं
निश्चीयते, ततश्च 'नामरूपे व्याकरोत् तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकामकरोत् इतिवाक्ये
पाठक्रमो बाध्य इति भावः । ननु त्रिवृत्करणानामरूपव्याकरणयोः कार्यकारण-
भावे यस्य विप्रतिपत्तिः तस्य बहुभवनप्रजननयोः कार्यकारणभावः कथं सम्प्रति-
पन्नः स्यात्, नष्टयमर्थस्ततोपि सुप्रसिद्धः । किञ्च कथमस्य श्लोकार्थस्य ईदृशार्थ-
सूचकत्वमिति चेन्न, बहुभवनप्रजननयोः कार्यकारणभावस्य सुप्रसिद्धत्वात्, इत-
रथा भाष्यकृता निदर्शनतया उपादानासम्भवात् । न च निदर्शनतयोपादान-
मस्मिन् श्लोकेऽसिद्धमिति बाध्यम्, व्यःरूपानतो विशेषप्रतिपत्तिसम्भवात् ।
(अस्यामुपनिषदीति) छान्दोग्ये तेजःप्रभृति सृष्टेरवोपात्तत्वात् आकाशवायु-
सृष्टेरनुक्तेः । तिस्रो देवताः त्रिवृतं करवाण्युत्पत्तिः, नैतावता पञ्चीकरणं
नास्तीति मन्तव्यम् । त्रिवृत्करणस्य पञ्चीकरणोपलक्ष्यार्थत्वादिति भावः ।

“नानावीर्याः पृथग्भूतास्ततस्ते संहतिं विना ।
 नाशक्नुवन् प्रजाः सष्टुमसमागम्य कृत्स्नशः ॥
 समेत्यान्योन्यसंयोगं परस्परसमाश्रयाः ।
 महदाद्या विशेषान्ता ह्यण्ड”मित्यादिना ततः ॥
 सूत्रकारोऽपि भूतानां त्रिरूपत्वं तथाऽवदत् ।
 ‘त्र्यात्मकत्वाच्च भूयस्त्वा’दिति तेनाभिधाभिदा ॥

* श्रुतप्रकाशिका *

मिप्यते” इति वचनात् । संहतत्वं समागतत्वञ्चेति अवस्थाद्वयमस्ति । संहतत्वं
 नाम पृथक्स्थित्यैर्हसंयोगमात्रम्, समागतत्वं पृथक्स्थित्यनर्हसंश्लेषविशेषः, एतद्वद्-
 याभावात् सष्टुं नाशक्नुवन्त्याह (नानावीर्या इति) एतदुभयप्राप्त्या असृजन्ति-
 त्याह (समेत्येति) एकैकस्मिन् भूते सर्वभूतानि सन्ति चेत् सर्वे शब्दशः सर्वत्र
 प्रयुज्येरन्तित्यत्राह (परस्परसमाश्रया इति) अन्येषां भूतानां समाश्रितानामेकं भूतं समा-
 श्रयः, आश्रिताश्रयभावश्च न्यूनाधिकभावनिबन्धनः, तत्कृता शब्दव्यवस्थेति भावः ।
 उपात्तवचनानन्तरं ‘सम्प्राप्त्यैक्यमशेषतः’ इति कृत्स्नशस्समागतत्वमुक्तम् । महदादय
 इति पाठे सत्यपि वृत्तगङ्गपरिहाराय स्वसन्दर्भे महदाद्या इत्युक्तं भाष्यकारैः । अयमेव
 श्रुत्यभिप्राय इति स्वापयितुं सूत्रकारोक्तिं दर्शयति (सूत्रेति) ततः सूत्रकारोऽप्यवद-
 दित्यन्वयः । ततः— अत्यार्थस्य श्रुतिस्मृतिसिद्धत्वादित्यर्थः । एवं प्रथमं भूते भूता-
 न्तरसद्भावं उक्तः, वक्ष्यमाणस्य सदृशे सदृशान्तरसद्भावस्योपयोगित्वात् । तेनाभिधा-

४ भावप्रकाशिका ४

(अवस्थाद्वयमस्ती) ततश्च संहतिं विना असमागम्येतिपदद्वयस्य न पौनरुक्त्य-
 मिति भावः । (समेत्यान्योन्यसंयोगमिति) संहतत्वावस्थाकथनेपि कृत्स्नशस्समाग-
 तत्वरूपावस्थान्तरं नोक्तमिति शब्दां व्युदस्यति (उपात्तवचनानन्तरमिति) पुराणो
 “समेत्यान्योन्यसंयोगं परस्परसमाश्रयाः । एकसङ्घातलक्ष्याश्च सम्प्राप्त्यैक्यमशे-
 पतः ॥” इति पाठक्रममिति भावः । सोमाभावे च पूनीकग्रहणं श्रुतिचोदि-
 तम् । सोमावयवसद्भावात्—इति भाष्यस्यायमर्थः,— ‘यदि सोमं न विन्देत्पूति-

सोमाभावे च पूतीकग्रहणं श्रुतिचोदितम् ।
 सोमावयवसद्भावादितिन्यायविदो विदुः ॥
 ग्रीह्यभावे च नीवारग्रहणं ग्रीहिभावतः ।
 तदेव सदृशं तस्य यत्तद्व्यैकदेशभाक् ॥
 शुक्त्यादौ रजतादेश्च भावः श्रुत्यैव बोधितः ।

* श्रुतप्रकाशिका *

भिदा— भूयस्त्वेनाभिधानव्यवस्थेत्यर्थः । सदृशे सदृशान्तरसद्भावमाह (सोमेति)
 न्यायविदः— परीक्षकाः । 'सोमाभावे पूतीकानभिपुणुयात्' इत्ययं विधिर्नियमार्थः ।
 सोमाभावे तत्सदृशद्रव्यान्तरेषु स्वतः प्रवृत्तेः । एतत्तुल्यन्यायसिद्धार्यमाह (ग्रीहीति)
 ग्रीहिभावतः— ग्रीह्यवयवसद्भावतः । ततः कथं सदृशे सदृशान्तरसद्भाव इत्यत्राह
 (तदेवेति) अनेन शुक्त्यादौ रजताद्यवयवसद्भावः फलित इत्याह (शुक्त्यादा-

५ भावप्रकाशिका ५

कानभिपुणुयात्' इत्यनेन सोमाभावे निमित्ते नैमित्तिकतया फलचमसवत् पूतीका न
 विधीयन्ते, अपि तु सोमावयवस्य सोमसदृशद्रव्येषु सत्त्वात्, प्रतिनिधित्वेन पूती-
 कानां तदतिरिक्तद्रव्याणाञ्च प्राप्तौ पूतीकानेव गृह्णीयादितिनियमार्थे पूतीकग्रहणं
 श्रुतिचोदितमिति । ततश्च सोमावयवसद्भावात् पूतीकग्रहणं श्रुतिचोदितमित्यस्य
 चोदनायां सोमावयवसद्भावो हेतुः, अतश्चोदनानुपपत्त्या सोमावयवसिद्धिरित्यर्थे
 इति न अभितन्यम् । सोमावयवसद्भावे न्यायसैतयावज्ञापकचोदनाया अज्ञापक-
 स्वात् । भाष्ये—ग्रीह्यभावे तु नीवारग्रहणं ग्रीहिभावतः इति । नीवारग्रहणं न्याय-
 मिति न्यायविदो विदुरिति योजना, पष्ठे प्रतिनिधिपेटिकायामस्य न्यायस्य व्युत्पा-
 दितत्वादिति भावः । एतत्सर्वमभिप्रेत्याह (अयं विधिर्नियमार्थ इति) (प्रति-
 निधिश्रुत्यैवेति) प्रतिनिधिश्रुतेर्नियमविधित्वसम्पादन्यायेनेत्यर्थः । एवं हि
 स्थितिः, पष्ठे ब्राह्मणस्य सोमविद्या प्रजमृणवाक्येन संयोगादित्यत्र सोमयामस्य
 'वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेत' इति वीप्सया वीप्सितवसन्तस्य निमित्तत्वावगमात्
 नित्यत्वं स्थापितम् । नित्ये च यथाशक्त्यङ्गोपसंहारेणापि अधिकारोक्तीति सर्व-
 शक्त्यधिकरणे स्थितम् । ततश्च सोमद्रव्यरूपाज्ञाभावेपि द्रव्यान्तरादाय शक्या-

रूप्यशुक्त्यादिनिर्देशभेदो भूयस्त्वहेतुकः ॥

रूप्यादिसदृशश्चायं शुक्त्यादिरूपलभ्यते ।

अतस्तस्यात्र सद्भावः प्रतीतेरपि निश्चितः ॥

कदाचिच्चक्षुरादेस्तु दोषाच्छुक्त्यंशवर्जितः ।

* श्रुतप्रकाशिका *

विति) श्रुत्यैव बोधितः— प्रतिनिधिश्रुत्यैवाभिहितत्वेन फलितः । यद्वा त्रिवृत्करण-
श्रुत्यैव बोधितत्वं फलितम्, तेजःप्रचुररूप्यांशः शुक्तौ त्रिवृत्करणात्सिध्यतीत्यर्थः ।
कथं शब्दव्यवस्येयत्राह (रूप्येति) शुक्तिरूप्ययोः सादृश्ये सति हि शुक्तौ
रूप्यसद्भावसिद्धिः, शब्दव्यवस्थाया भूयस्त्वहेतुकत्वसिद्धिश्चेत्यत्राह (रूप्यादीति)
यद्वा शुक्तौ रजतैकदेशसद्भावे प्रमाणांतरमाह—रूप्यादीति । ततः किमित्यत्राह
(अत इति) प्रतीतेः—रूप्यसदृशतया प्रतीतेः । शुक्त्यादौ रजताद्यवयवसद्भावश्चेत्
सदा गृह्येत प्रवृत्तिश्च सदा स्यात् वाचश्च नोपपद्यत इत्यत्राह (कदाचिदिति)
दोषः शुक्त्यंशप्रदहेतुः, प्रचुरग्रहणाभिभूतत्वाभावाददृष्टवशाच्च रजतग्रहणम्,
अदृष्टवशाच्चाभ्युनो ग्रहणादिति हि वक्ष्यते । उदाहरणान्तरेष्वप्युपजीव्यत्वाय

५ भावप्रकाशिका ५

ओपसंहारेण यागस्य कर्तव्यत्वं सिद्धम् । “तत्र च सोमद्रव्यसदृशस्य वा तद्वि-
सदृशस्य वा यागनिवर्तकतया यागविध्यादौपवलादुपादानं कर्तव्यम्” इति श्रुति-
प्रमाणात्वात् ‘शिष्टाभावेनागमोन्मस्याशिष्टत्वा’दित्यत्र स्थितम् । तत्र च सदृशद्रव्यो-
पादाने तत्र सोमावयवानामपि सत्त्वात् सोमशास्त्रस्याप्यनुग्रहाय सोमसदृशद्रव्यो-
पादानमेव युक्तमिति ‘सामान्यं तच्चिकीर्षा हि’ इत्यत्र स्थापितम् । तत्र च बहुषु
सोमसदृशद्रव्येषु सत्सु प्रतीकविधिर्नियमार्थः, यस्सोमलताया अभावेन सोमजाति-
परिच्छिन्नान् सकलानवयवानुपादानुमशक्तस्तत्सदृशान् विकलानवयवानुपादि-
त्सते सपूतीकानेवेति नियमार्थमिति निर्णीतम् । ‘नियमार्थं पुनः श्रुतिः’ इति
तृतीयाध्यायाधिकरणे, ‘वचनाच्चान्याय्यं भवे’दिति पञ्चाध्यायाधिकरणे चेति ; एवञ्च
न्यायेनैव सदृशे तदवयवव्यवस्थितिर्निर्णया, ननु श्रुत्या; अतो यथोक्त एवार्थः । अत
एवास्वरसादाह (यद्वा त्रिवृत्करणेति) (उपजीव्यत्वाय तदुक्तिरिति) अदृष्ट-

रजतांशो गृहीतोऽतो रजतार्थी प्रवर्त्तते ॥
 दोषहानौ तु शुक्त्यंशे गृहीते तन्निवर्त्तते ।
 अतो यथार्थं रूप्यादिविज्ञानं शुक्तिकादिषु ॥
 बाध्यबाधकभावोऽपि भूयस्त्वेनोपपद्यते ।
 शुक्तिभूयस्त्ववैकल्यसाकल्यग्रहरूपतः ॥
 नातो मिथ्यार्थसत्यार्थविषयत्वनिवन्धनः ।

* श्रुतप्रकाशिका *

हि तत्र तदुक्तिः । (भूयस्त्वेन बाध्यबाधकभाव इति) शुक्तिभूयस्त्वेन तज्ज्ञानस्य बाधकत्वम् , तत एव रजतात्पत्त्वं सिद्धम् , तेन रजतज्ञानस्य बाध्यत्वमित्यर्थः । भूयस्त्वेनेत्युक्ते आन्तिज्ञानस्य रजतभूयस्त्वात्तेन शुक्तिज्ञानस्य बाध्यत्वग्रहणादुक्त्यर्थं भूयस्त्वेन बाध्यबाधकत्वमुपपादयति (शुक्तीति) ननु साकल्ये सत्यपि वैकल्यं गृहीतं चेदन्मथारूप्यातिरिति । नैवम् , नहि वैकल्यस्य ग्रहो वैकल्यग्रहः , किन्तु शुक्तिभूयस्त्ववैकल्येन ग्रहः , तद्विरहेण ग्रहः , तदग्रह इति फलितम् । भूयस्त्वसाकल्येन ग्रहः , तत्तद्विगततया ग्रहः , तयोर्ग्रहयोः रूपान् स्वभावात् तथाविध-ग्रहयारमकत्वादित्यर्थः । बहुव्रीहिर्वा , भावप्रधानो निर्देशः । पूर्वोत्तरज्ञानयोस्तथा रूपत्वात् बाध्यबाधकभाव इत्यर्थः । ज्ञानस्य बाध्यत्वं न स्वरूपतः , नच विषयतः , किन्तु बाध्यप्रवृत्तिकत्वम् , उत्तरज्ञानस्य च बाधकत्वं पूर्वज्ञानजन्यप्रवृत्ति-निवारकत्वम् , अन्यथारूप्यातिवादेऽपि ज्ञानस्य स्वरूपेण बाध्यत्वमनभिमतम् , किन्तु विषयबाध्यत्वमेवाभिमतम् , अस्माकं तु ज्ञानकज्ञानप्रवृत्तेर्वा बाध्यत्वमिति भिदा , प्रवृत्तेर्वा बाधितत्वं प्रतिबद्धोत्पत्तिकत्वं विकलत्वं वा , (नात इति) मिथ्यार्थ-

* भावप्रकाशिका *

वशाच्चाप्नुनो ग्रहणमित्युक्तेरुपलक्षणत्वादिति भावः । (पूर्वोत्तरज्ञानयोस्तथारूपत्वादिति) विद्यमानशुक्त्यवयवभूयस्त्वाग्रहरूपस्य रजतज्ञानस्य बाध्यत्वं विद्यमान-भूयस्त्वग्रहस्य शुक्तिज्ञानस्य बाधकत्वमिति भावः । नच विद्यमानभूयस्त्वप्रति-योगिभूतरजतावयवानां नेदं रजतम् , किन्तु शुक्तिरितिज्ञानकाले अप्रतीतेः कथं तत्प्रतियोगिकं भूयस्त्वं भासेतेति बाध्यम् , वस्तुतो यदवयवाः भूयांसस्तज्ज्ञानं

एवं सर्वस्य सर्वत्वे व्यवहारव्यवस्थितिः ॥

* श्रुतप्रकाशिका *

सत्यार्थशब्दाभ्यां पराभिमतमिथ्यात्वसत्यत्वे विवक्षिते । (एवमिति) सर्वस्य सर्वत्वेऽपि व्यवहारव्यवस्थितिः— हानोपादानादिनियमः । एवम्—भूयस्त्वसाकल्य-वैकल्याभ्यामित्यर्थः । साधारणाकारग्रहणभेदाग्रहदोषादृष्टानि सर्ववादिभिरभ्यु-पेतव्यानि , तावता प्रवृत्त्यादिसम्भवेऽपि अधिककल्पनायामन्येषां गौरवं स्यात् , तत्रेष्टरूपरूपिनिरन्तरभानात्प्रवृत्तिः , द्विष्टरूपरूपिनिरन्तरभानानिष्टवृत्तिः , रूप-रूपिणोर्धर्म्यन्तरनिष्ठत्वविरोधिधर्मान्तराभितत्त्वभानविरहेण भानम् निरन्तरभानम् ; अत एव भेदाग्रहात्प्रवृत्तिश्चेत् ; रज्जुसर्पभेदाग्रहे निवृत्तिर्न स्यादित्यादीनि चोद्यानि नावकाशं लभन्ते , यः परमते रूपात्यन्तरहेतुरभ्युपेतः स एवास्माकं प्रवृत्त्यादि-हेतुः । प्राभाकरैर्मन्त्रार्थवादार्थतात्पर्यानभ्युपगमात्केवलभेदाग्रहेयैव निर्वाहः कृतः । अत्र तु मन्त्रार्थवादयोः प्रतीयमानार्थे प्रामाण्याभ्युपगमादुपनिषद्भागा-वगतं त्रिवृत्करणं, तत्प्रदर्शितं पञ्चीकरणम्, ईश्वरकर्तृकं सर्गावेशेयं, तथाप्रतिनिधि-न्यायं, भेदाग्रहमप्युपजीव्य निर्वाहः कृत इति वैषम्यम् । तत्र भूते भूतान्तरभ्रमस्य त्रिवृत्करणेन निर्वाहः स्फुटतरः, सदृशे सदृशान्तरभ्रमस्य तु प्रतिनिधिन्यायेनैव निर्वाहः , न तु त्रिवृत्करणेनोपयोग इति केचिदाचार्याः । त्रिवृत्करणमपि विजा-तीयभूतारब्धे सदृशे विजातीयभूतारब्धसदृशान्तरभ्रमनिर्वाहौपधिकमिति च सम्प्र-

५ भावप्रकाशिका ६

बाधकम्, यदवयवा अल्पीयांसस्तज्ज्ञानं बाध्यम्, बाध्यत्वञ्च बाध्यप्रवृत्तिकत्वम्, निफलप्रवृत्तिकत्वमिति यावत् । अत एव प्रवृत्तेर्बाधितत्वं निफलत्वं वेति वक्ष्यति, अत एव कापि शुक्तौ शुक्तिज्ञानस्य रजतज्ञानेन बाधो न स्यात्, रजतज्ञानस्य वस्तु-तोऽल्पविषयत्वेन बास्तवभूतोवयवविषयत्वाभावात्, इति गृह्णा परास्ता । शुक्तौ शुक्तिज्ञानस्य निफलप्रवृत्तिस्त्वभावेन बाध्यत्वाभावादिति द्रष्टव्यम् । (धर्म्यन्तर-निष्ठत्वेति) रजतत्वादौ रूपे धर्म्यन्तरनिष्ठत्वभानविरहः , रूपिणि शुक्त्यादौ रज-तत्वविरोधिधर्मान्तराभितत्त्वभानविरहोप्यपेक्षित इत्यर्थः । (अत एव भेदाग्रहा-दिति) इष्टभेदाग्रहः प्रवर्तकः, अनिष्टभेदाग्रहो निवर्तक इत्यभ्युपगमेन भेदाग्रह-मात्रस्य प्रवर्तकत्वानभ्युपगमादिति भावः । (अत्र स्थिति) सिद्धान्ते स्तित्यर्थः ।

* श्रुतप्रकाशिका *

दायः । श्रुतिस्मृतिभ्यः सर्वस्येत्यादिग्रन्थानां स्वारस्यात्तथावगम्यते, अतस्त्रिवृत्करणाभवणपञ्चीकरणास्तरणाभ्यां प्रतिनिधिन्वायाच्च सदृशे सदृशान्तरबुद्धियाथाथ्यं निरूप्यते । ननु कथं सदृशे सदृशान्तरग्रन्थस्य त्रिवृत्करणोपयोगः, ! नहि त्रिवृत्करणात्पूर्वं रजताद्यवयवाः सन्ति, तथासति हि त्रिवृत्करणनिबन्धनं शुक्लौ रजतादिसम्मिश्रणं स्यात्, न च तदस्ति, त्रिवृत्करणस्यायदसृष्टेः पूर्वभावित्वात्, उच्यते; पाञ्चभौतिकेण्यपि पदार्थेषु किञ्चित्कार्यं केनचित्प्रचुरेण भूतेन परिणामविशेषवता आरब्धम्; तत्र यादृशपरिणामयुक्तयद्भूतमचुरं यत्कार्यं तस्य तादृशपरिणामवतो भूतस्य कार्यान्तरेण्यपि विद्यमानत्वात्तेषु तथाविधतद्भूतमचुरतत्कार्यविषयबुद्धिरुपपद्यते । यद्यप्यवान्तराकारविशेषतस्त्रिवृत्करणदशायां नास्ति, तथापि त्रिवृत्करणेन कार्यानुप्रविष्टस्य तस्य भूतस्य कार्यान्तरावयवसमानपरिणामसम्भवाद्भौतिकान्तरे भौतिकान्तरबुद्धेर्याथाथ्यं षट्ते, तथा त्रिवृत्करणेन शुक्लावन्तर्गतस्य तेजोरास्य शुक्लभास्वरूपेण परिणामवतो रजतसौसादृशयाद्रजतावयवत्वमुपपन्नम्, तादृशाकारयुक्ततत्तद्भूतविशेषवन्त एव हि सम्यग्रजतादयो निरीक्ष्यन्ते, अतः शुक्त्यादौ रजताद्यवयवसद्भाव उपपद्यते । ननु कथं शुक्त्यादिषु प्रतीयमानानामवयवानां रजताद्यवयवत्वम्, नहि ते रजतादिभ्य आनीय निवेशिताः । उच्यते; सम्प्रतिपन्नरजताद्यवयवसुसदृशाकारत्वमेव तेषां रजताद्यवयवत्वम्, न तु रजतादिभ्य आनीय निवेशितत्वम् । यथा सम्प्रतिपन्नरजताद्यवयवानाम्, न ह्याप्यस्वरजताद्यवयवाः कुतश्चिद्रजतान्तरादेरानीय निवेशिताः, एवमेव पूतीका-

५ भावप्रकाशिका ५

(विजातीयभूतारब्ध इति) विजातीयभूतावयवप्रचुरारब्ध इत्यर्थः । ततश्च विजातीयप्रथिव्यवयवप्रचुरारब्धे शुक्तिशकले तद्विजातीयतेजोवयवप्रचुरारब्धरजतग्रामौपधिकमित्यर्थः । (अयदसृष्टेः पूर्वभावित्वादिति) तदानीं रजतादेरप्रसक्तेर्येन सम्मिश्रणं स्यादिति भावः । (पाञ्चभौतिकेण्यपीति) तत्पररजतस्थले रजतपरिणामविशेषयोग्यतेजोरासत्त्वेन रजतारम्भावयववत् शुक्त्यादावपि तादृशरजतपरिणामविशेषयोग्यतेजोरासत्त्वात्तत्र रजतावयवारम्भसम्भवात् याधार्यमुपपद्यत इति भावः । (त्रिवृत्करणेन कार्यानुप्रविष्टस्येति) मरीचिद्वारूपकार्यानुप्रविष्टस्य

* श्रुतप्रकाशिका *

विषु प्रतीयमानानां सोमलताद्यवयवानामपि सोमाद्यवयवत्वं नाम सम्प्रतिपक्ष-
सोमलताद्यवयवसुसदृशत्वमेव , तच्च स्फुटतरप्रतीतिसिद्धमबाधितञ्च , नहि
शुक्तिशकलपूतीकाविषु रजतसोमलतादिसादृश्यं नास्तीति बाधकप्रत्यय उदेति ।
तेषामवयवानां विजातीयवयवप्राप्त्युद्धार्यकरत्वम् , प्रचुरक्षीरनिविष्टाल्प-
संलिलस्येव प्रचुरकनकसंस्पृष्टाल्परजतस्येव च सम्भवति । नन्वेवं शुक्तितयाऽभिमत-
पुञ्जस्य शुक्तित्वमपुष्कलं स्यात् , विजातीयवयवसंसर्गात् , पुरुषमृगे पुरुषत्ववत् ,
पुरुषमृगतत्वं नाम पुरुषत्वमृगत्वविलक्षणं जात्यन्तरम् , न तु विकलं पुरुषत्वं मृगत्वं चेति
चेत् ; तर्हि शुक्तितयाभिमतपुञ्जस्यापि शुक्तिवरजतत्वविलक्षणजात्यन्तरत्वं स्यात् ,
ततश्च पुरुषमृगे पुरुषव्यवहारवत् शुक्तिव्यवहारो न मुख्यः स्यात् , विजातीयसंस्पृष्टायाः
अमाधिष्ठानभूतायाः शुक्तेः पुरुषेण पुरुषमृगस्येव शुक्त्यन्तरेण सौसादृश्याभावात् ,
सौसादृश्ये सति हि तद्याव्यवहारस्य मुख्यत्वम् , तदभावाद्धि सिंहो देवदत्त इत्य-
स्यामुख्यत्वम् . शुक्त्यवयवप्राप्त्युच्छुक्तित्वं पुष्कलम् , तत एव तद्व्यवहारश्च मुख्य
इति चेत् ; तर्हि रजतांशस्याप्रचुरत्वादेव रजतरत्वं नास्तीति रजतबुद्धेर्याथार्थ्यं न
स्यात् । उच्यते ; पुरुषत्ववत् शुक्तित्वस्यावयवसंहतविशेषवृत्तिवामावादशु-
मात्रेऽपि शुक्तित्वं पुष्कलम् । पुरुषत्वस्य तु सङ्घातविशेषवृत्तितया सङ्घातवै-
कल्यात्तदपौष्कल्यं जात्यन्तरं वा तत्र स्यात् , शुक्तित्वं तु न तथेत्युक्तम् ।
अतः शुक्त्यवयवेषु शुक्तित्वतद्व्यवहारानुपपन्नौ , तत्र विरुद्धजात्यन्वयामावात् ,
शुक्तितयाऽभिमतसङ्घाते तु शुक्त्यवयवप्राप्त्युद्धार्यक्रियाव्यवस्था शब्दव्यवस्था

४ भावप्रकाशिका ४

जलरूपस्य भूतस्य समुद्रादिरूपकार्यान्तराद्यवयवजलसमानपरिणामसम्भवान्मरी-
चिकारूपभौतिकान्तरे समुद्रादिलक्षणभौतिकान्तरबुद्धियाथार्थ्यं यथा घटते तथे-
त्यर्थः । अतश्शुक्त्यादौ रजताद्यवयवसद्व्याव उपपद्यत इति । ननु त्रिवृत्करणं
शुक्तौ रजतसद्व्यावप्रयोजकं चेत् , त्रिवृत्कृततेजोऽस्य सर्वत्र पार्थिवे सत्त्वात् सर्वत्र
रजतसादृश्यं स्यात् , तेजोऽवयवेषु तारतम्यासम्भवात् पार्थिवेषु सर्वेषु अष्टमांशस्य
तेजससर्वत्र सत्त्वात् सर्वत्र तद्भ्रमस्स्यादिति चेन्न , अदृष्टाधीनपरिणामविशेषस्य
कार्यानुरोधेन कचिदेव फलप्यत्वेनादोपात् । (अणुमात्रेऽपि शुक्तित्वं पुष्कलमिति)

* श्रुतप्रकाशिका *

चोपपद्यते । प्रचुरशुक्त्याभिभूतत्वेन रजतांशस्यागृहीतत्वात् गृहीतशुक्तिविवक्षया तद्विषयत्वेन प्रयुक्तशब्दो मुख्य इत्युपपन्नम् । नच अभाषिष्ठानभूतायाः शुक्तेर्विजातीयव्यवयोगितया शुक्त्यन्तरसौसादश्यहानिः, शुक्त्यन्तरस्याप्युपरजतांशभिश्चत्वाद्व्रजतांशभिभवेन शुक्त्यन्तरसौसादश्यप्रतीतिरुपपद्यते । शुक्त्यवयवानां तु परस्परसौसादश्यमुपपन्नतरम्, उक्तरीत्या रजतांशस्य च रजतत्वं मुख्यम् । तस्मिन्नेव विरुद्धजात्यन्वयाभावात् रजतान्तरावयवसौसादश्यं च । भ्रमदशायां गृह्यमाणास्य तस्य प्रचुरशुक्तिग्रहणाभिभूतत्वाभावाद्व्रजतान्तरावयवसौसादश्यप्रतीतिरुपपद्यते, अत एव रजतव्यवहारश्च मुख्यः, अतः शुक्त्यादौ रजतादिबुद्ध्यर्थार्थमुपपन्नम् । अल्पस्य रजतस्य प्रचुरतया ग्रहणेऽन्यथाख्यातिप्रसङ्ग इति चेन्न ; प्राचुर्यग्रहणाभावात्, अल्पत्वाग्रहणमेव हि तत्र विद्यते, प्राचुर्यस्य प्रतियोग्यपक्षत्वात्प्रतियोगिभूतशुक्त्यग्रहणात्तद्वहणे प्रवृत्त्यसम्भवाच्च शुक्त्यपेक्षया रजतांशस्य प्राचुर्यं न गृहीतमिति नान्यथाख्यातिः । नन्वल्पत्वाग्रहणं नाम प्रचुरत्वग्रहणं स्यात्, भवन्मते हि भावान्तरमभावः, अतोऽन्यथाख्यातत्वमिति चेन्न, अल्पत्वाग्रहणं नाम न प्राचुर्यग्रहणम्, अपि तु अल्पत्वविषयज्ञानसङ्कोच इति अन्यथाग्रहाभावात्, नेदं रजतमित्यत्र नमर्थः कः इति चेत् ; शुक्तित्वमेवेति द्रुमः, यदाकारग्रहणेन पूर्वज्ञानोत्पन्नायाः प्रवृत्तेर्निवृत्तेर्वा निवारणं स एवाकारो नमर्थः, स चाकारः प्रतियोगिसापेक्षैर्नेदं रजतमित्यादिशब्दैस्तदनपेक्षैः शुक्त्यादिशब्दैश्च व्यवहियते, एवम्भूते भूतान्तरसद्भावात् सदृशे सदृशान्तरसद्भावाच्च शुक्तिरूप्यादिबुद्ध्यर्थार्थमुपपादितम्, नहि

५ भावप्रकाशिका ५

रजतत्वसुवर्णत्वपृथिवीत्वादिवच्छुक्तित्वादिजातिरवयविनिष्ठा, ननु घटत्वपुरुषत्वादिवदवयविमात्रनिष्ठा, शुक्तिशकलेपि इयं शुक्तिरितिव्यवहारात् । यदि चात्र विप्रतिपक्षिः तर्हि शुक्तिपदं रजतप्रभाषिष्ठानरज्जादिपरम् । रज्ज्वत्स्यावयवावयविनिष्ठत्वे अविवादात् । ननु पुरुषत्वादेरवयविमात्रनिष्ठत्वे स्थाणौ पुरुषत्वभ्रमः कथं निर्बोद्धव्यः ? पुरुषत्वस्य पाणिपादसङ्घातवृत्तितया पुरुषावयवेपु पुरुषत्वस्याभावे नान्यथाख्यात्यापत्तेः । किञ्च ग्रीहित्वजातेरप्यवयवावयविनिष्ठत्वाभावात् ग्रीहिभ्रमनिर्वाहानुपपत्तिश्च, नीवारादौ ग्रीहित्वजातिसत्त्वे च मुख्यत्वमेव स्यात्, न प्रति-

स्वप्ने च प्राणिनां पुण्यपापानुगुणं भगवतैव तत्तत्पुरुष-
मात्रानुभाव्यास्तत्तत्कालावसानास्तथाभूताश्चार्थाः सृ-
ज्यन्ते । तथाहि श्रुतिः स्वप्नविषया “न तत्र रथा न
रथयोगा न पन्थानो भवन्ति । अथ रथान् रथयोगान्

* अतप्रकाशिका *

स्वप्नार्थानां सहशे सहशान्तरसद्भावो भूते भूतान्तरसद्भावो वा वक्तुं शक्यत
इत्यत्राह (स्वप्ने चेति) कथं केचित्सुखरूपाः केचिदुःखरूपा इत्यत्राह (पुण्य-
पापानुगुणमिति) भगवतैव—जगत्सप्तैव । तर्ह्यन्यैरप्युलभ्येत, सदा चोपलभ्ये-
तेत्यत्राह (तत्तदिति) कथं दृष्टविसजातीयाः इत्यत्राह (तथाभूता इति) श्रुति
दर्शयति (तथाहीति) स्वप्नविषयत्वमस्य वाक्यस्य कथमिति शङ्कायां स्वप्नं
पश्यतीति पूर्ववाक्यं स्मारयति (स्वप्नविषयेति) रथयोगाः—अरवादयः । न

५ भावप्रकाशिका ५

निधित्वम्; अत एव मीमांसकैरपि ‘सामान्यं तद्विकीर्यया हि’ इत्यत्र ब्रीहिसहश-
नीवारद्रव्येषु न ब्रीहित्वजातिः, नापि व्यक्तिः, नीवारत्वजातितद्व्यवक्त्योर्ब्रीहित्वजा-
तितद्व्यवक्त्यपेक्षया भिन्नत्वात्, तथापि सहशद्रव्योपादाने ब्रीहिरास्त्रस्य क्रियानप्यनु-
ग्रहोऽस्ति, तथाहि; ‘ब्रीहिभिर्यजेत’ इति ब्रीहित्वजातेस्साधनत्वं बोध्यते. अमूर्त्याश्च
जातेस्सतो हेतुत्वासम्भवात् व्यक्तिपरिच्छेदमुखेनेति वक्तव्यम्, व्यक्तेरपि पुरोडाशादि-
निष्पत्तौ अवघातादिरास्त्रपर्यालोचनया च तदवयवद्वारा हेतुत्वं वक्तव्यम्; ततश्च ब्रीहि-
त्वजातेर्ब्रीहितदवयवपरिच्छेदमुखेनाज्ञत्वाद्ब्रीहित्वजातेरिव व्यक्तिदवयवानामप्य-
ग्रहं सिद्धम् । ततश्च जातिव्यवक्त्यवयवा ब्रीहिरास्त्रार्थाः तत्र सहशोपादाने जाति-
व्यक्त्योश्चास्त्रार्थयोरलाभेपि तदवयवरूपरास्त्रार्थलाभेन ब्रीहिरास्त्रार्थमपि किञ्चि-
दनुगृहीतं भवतीत्युक्तमिति चेन्न; यत्र जातिरवयवावयवविवृत्तिस्तत्र तत्पतीतेर्या-
थाप्यमस्ति, इतरत्र तु प्रामाकरोक्तरीत्या अरूपातिः, यथा पञ्चलोहारवधे कार्ये
सर्वापि लोहप्रतीतिर्यथार्थेत्यत्रैव भाष्यकृतस्संरम्भः । (स्वप्नं पश्यतीति पूर्वावाक्य-
मिति) यद्यपि स यत्र सपिपि अस्य लोफस्य सर्वावयवतो मात्रामुपादाय स्वयं

पथस्सृजते । न तत्रानन्दा मुदः प्रमुदो भवन्ति । अथा-
नन्दान्मुदः प्रमुदः सृजते । न तत्र वेशान्ताः पुष्क-
रिण्यः स्रवन्त्यो भवन्ति । अथ वेशान्तान् पुष्करिण्यः
स्रवन्त्यसृजते । स हि कर्त्ता ” इति । यद्यपि सकले-
तरपुरुषानुभाव्यतया तदानीं न भवन्ति । तथापि तत्त-
त्पुरुषमात्रानुभाव्यतया तथाविधानर्थानीश्वरः सृजति ।
स हि कर्त्ता । तस्य सत्यसङ्कल्पस्याश्रयशक्तेस्तथाविधं

* श्रुतप्रकाशिका *

भवन्ति—दृष्टसजातीया न भवन्तीत्यर्थः । (आनन्दा मुदः प्रमुद इति) साधा-
रणभोग्यदर्शनजा प्रीतिर्मुत्, असाधारणभोग्यत्वज्ञानजा प्रीतिः प्रमुत्, विनियो-
गजा प्रीतिरानन्दः । यद्वा विलक्षणविषयदर्शनजा प्रीतिर्मुत्, तस्य स्वविनियोगा-
र्हस्वज्ञानजन्या प्रीतिः प्रमुत्, विनियोगजा प्रीतिरानन्द इति; एतैः शब्दैर्विषया
लक्ष्यन्ते । मुख्यार्थत्वे दृष्टसजातीयत्वायोगात्, वेशान्ताः— गूढाः । यद्वा
वेशान्ताः— पल्वलानीत्यर्थः । कथमुपपद्यत इत्यत्राह (स हि कर्त्तेति) सर्वश-
क्तिर्हि कर्त्ता, किमनुपपन्नमिति भावः । तच्छब्दो न प्रकृतजीवपरः, अपि तु
प्रसिद्धपरमात्मपरः । व्याघातपौनरुक्त्यशङ्कापरिहारार्थमस्याः श्रुतेरर्थमाह
(यद्यपि सकलेति) सृजत इतिपदविरोधपरिहाराय न भवन्तीति निषेधस्य
सङ्कोचो हि उरसर्गापवादव्यायेन कृतः, अतः कालान्तरस्थित्वपुरुषान्तरानुभाव्य-
त्वाकारविषयो निषेधः, ननु तत्कालतत्पुरुषमात्रानुभाव्यतया स्वरूपनिषेधः,
अतो जाग्रदवस्थानुभूतवस्तुसजातीया अनेकपुरुषानुभाव्याः कालान्तरस्थायिनश्च न
भवन्तीत्यर्थः । स हि कर्त्तेत्येतत्सयडमुक्तार्थोपपादकत्वेन व्याचष्टे (तस्येति) स्वमार्थ-

५ भावप्रकाशिका ५

विदित्य स्वयं निर्माय स्वेन भासा स्वेन ज्योतिषा प्रत्यपिति ‘अत्रायं पुरुषः स्वयज्जो-
तिर्भवति’ ‘न तत्र रथा’ इत्येव श्रुत्याकारः, तथापीदं वाक्यं तत्समानार्थं लौकिक-
मुपात्तं द्रष्टव्यम् । (मुख्यार्थत्व इति) स्वाप्नानां मुदादीनां जाग्रदवस्थादिवैल-

कर्तृत्वं सम्भवतीत्यर्थः । १ “ य एषु सुप्तेषु जागर्ति कामं
कामं पुरुषो निर्मिमाणः । तदेव शुक्रं तद्रह्य तदेवामृत-
मुच्यते । तस्मिँल्लोकाः श्रितास्सर्वे तदु नात्येति कश्चन ”
इति च । सूत्रकारोऽपि- २ “ सन्ध्ये सृष्टिराह हि ”
३ “ निर्मातारं चैके पुत्रादयश्च ” इति सूत्रद्वयेन स्वप्ने-
ष्वर्थेषु जीवस्य स्रष्टृत्वमाशङ्क्य ४ “ मायामात्रं तु का-
त्स्न्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वात् ” इत्यादिना न जीवस्य
सङ्कल्पमात्रेण स्रष्टृत्वमुपपद्यते । जीवस्य स्वाभाविक-
सत्यसङ्कल्पत्वादेः कृत्स्नस्य संसारदशायामनभिव्यक्त-
स्वरूपत्वात्, ईश्वरस्यैव तत्तत्पुरुषमात्रानुभाव्यतया आ-
श्चर्यभूता सृष्टिरियम् । “ तस्मिँल्लोकाः श्रिताः सर्वे
तदु नात्येति कश्चन ” इति परमात्मैव तत्र स्रष्टेत्यवग-

* अन्तप्रकाशिका *

सृष्टीश्वरकर्तृकत्वस्फुटीकरणार्थं श्रुत्यन्तरमाह (य एषु सुप्तेष्विति) सामर्थ्यानां
पारमार्थ्यं पूर्वपक्षीकृत्यापारमार्थ्यं सूत्रकारेण सिद्धान्तितमिति व्याख्यातृमतभेदेन
अस्याः श्रुतेर्नायमर्थ इति शङ्काव्युदासार्थमुक्तार्थस्य सूत्रकाराभिमतत्वंमाह (सूत्रेति)
सूत्रार्थमाह (स्वप्नेष्विति) जीवस्यापि स्वप्नदशायां सत्यसङ्कल्पत्वाद्याविर्भावः
कल्प्यत इत्यत्राह (तस्मिँल्लोका इति) अनन्यथासिद्धस्यैव हि कल्पकत्वम्,
परमात्मलिङ्गवशेन स्वाप्नार्थसृष्टेः परात्मनैवोपपन्नत्वाच्च जीवस्य स्वरूपाविर्भावः
कल्प्यत इत्यर्थः । कथमपवरके शयानस्य देशान्तरगमनादेः पारमार्थ्यमुपपद्यत

५ भावप्रकाशिका ५

क्षययोगात्, विषयाग्राभेव विलक्षणत्वादित्यर्थः । (व्याघातपौनरुक्त्येति) न
गमन्नि रथान् सृजत इति व्याघातः, सृजते स हि कर्तेत्यनयोः पौनरुक्त्यमिति

म्यते- इति परिहरति । अपवरकादिषु शयानस्य स्वप्न-
दृशः स्वदेहेनैव देशान्तरगमनराज्याभिपेक्षिरश्चे-
दादयश्च पुण्यपापफलभूताः शयानदेहसरूपसंस्थान-
देहान्तरसृष्ट्योपपद्यन्ते ॥ पीतशङ्कादौ तु नयनवर्ति-
पित्तद्रव्यसम्भिन्ना नायनरश्मयः शङ्कादिभिः संयु-
ज्यन्ते । तत्र पित्तगतपीतिमाभिभूतः शङ्खगतशु-
क्लिमा न गृह्यते ; अतः सुवर्णानुलिसशङ्खवत् पीतः
शङ्ख इति प्रतीयते । पित्तद्रव्यं तद्गतपीतिमा चाति-
सौक्ष्म्यात् पार्श्वस्थैर्न गृह्यते । पित्तोपहतेन तु स्वनय-
ननिष्क्रान्ततयाऽतिसामीप्यात्सूक्ष्ममपि गृह्यते ।
तद्ग्रहणजनितसंस्कारसचिवनायनरश्मिभिर्दूरस्थमपि

* श्रुतप्रकाशिका *

इत्यत्राह (अपवरकादिष्विति) स्वयमेव स्वदुःस्वावहवस्तुसृष्ट्यनुपपत्तेश्च न तदा
जीवस्य स्वरूपाभिर्भावः कल्प्यत इति चार्थसिद्धम्, शिरश्चेदादय इत्युक्तत्वात् :
सरूपे देहान्तरे शयानदेहन्यवहारो भेदाग्रहकृतः, न स्वन्यथारूपातिकृतः । एवं
स्वाप्नार्थेषु तत्तदेकपुरुषानुभाव्यत्वतस्तत्कालावसायित्वरूपभेदाग्रहात्प्रवृत्त्यादिर्भवति,
पीतशङ्कादावीश्वरसृष्टृत्वश्रुतिर्दशयितुं न शक्यत इत्यत्राह (पीतेति) पीतिमव-
च्छौक्यमपि प्रतीयेतेत्यत्राह (तत्रेति) तर्हि पार्श्वस्थैरपि पित्तद्रव्यं ग्राह्यमि-
त्यत्राह (पिसेति) तर्हि सूक्ष्मत्वाच्चेनापि न पिचं ग्राह्यमित्यत्राह (पित्तोपहतेन
स्थिति) दूरस्वशङ्कस्यातिसामीप्याभावात्कथं तत्रस्वं पित्तद्रव्यं गृह्यत इत्यत्राह
(तद्ग्रहणेति) यथा अतिदूरमुत्पतितः पतगो न द्रष्टुं शक्यते, तथापि सञ्जि-
कपोत्पतनकालादारभ्य निरन्तरगवेद्यमायस्त्रज्जनितसंस्कारवद्भ्यां चक्षुर्भ्यां दूरेपि
गृह्यते तद्वदित्यर्थः । प्राभाकरैः पिचपीतिमशङ्कद्रव्यं च निरन्तरं गृह्येत इत्यु-

ध भावप्रकाशिका ध

भावः । (शिरश्चेदादय इत्युक्तत्वादिति) छेदः । (दृष्टान्ते चायं भाव इति)

गृह्यते ॥ जपाकुसुमसमीपवर्त्तिस्फटिकमणिरपि तत्प्र-
भाभिभूततया रक्त इति गृह्यते । जपाकुसुमप्रभावित-
तापि स्वच्छद्रव्यसंयुक्ततया स्फुटतरमुपलभ्यत इत्यु-
पलब्धिव्यवस्थाप्यमिदम् । मरीचिकाजलज्ञानेऽपि तेजः-
पृथिव्योरप्यम्बुनो विद्यमानत्वादिन्द्रियदोषेण तेजः-
पृथिव्योरग्रहणाददृष्टवशाच्चाप्सुनो ग्रहणाद्यथार्थत्वम् ।
अलातचक्रेऽप्यलातस्य द्रुततरगमनेन सर्वदेशसंयोगा-
दन्तरालाग्रहणात्तथा प्रतीतिरुपपद्यते । चक्रप्रती-

* श्रुतमकाशिका *

क्तम् ; अत्र तु रूपद्रव्ये चक्षुषः सामर्थ्यात् पित्तद्रव्यं गृह्यत इत्युक्तमिति विशेषः,
सुवर्णानुलिसरङ्गवदिति दृष्टान्ते चायं भावः । ननु यदि पित्तद्रव्यशङ्कयोर्भेदा-
ग्रहात् पीतशङ्क्यवहारः . तर्हि पटे पीतव्यवहारः कथं न स्यात् ! अन्यथाख्यातौ
वा कथं पटे पीतव्यवहाराभावः ? अमे सति तन्मूलनिरूपणा कार्या । न तु
सर्वत्र अमेण भवितव्यमिति चेत्, तुल्यम् . जपाकुसुमस्फटिकादौ चाक्षुषदोषसंसर्गो
दुर्बल इत्यत्राह (जपेति) जपाकुसुमस्फटिकमरीचिकाजलालातचक्र-
दिङ्गोहेषु द्रव्यान्तरेण सम्बन्धात् यथार्था प्रतीतिरिति निर्वाहः ।
जपाकुसुमभासम्बन्धाद्रक्तप्रतीतिश्चेत् तत्सम्बन्धात्पापाणादिष्वपि तथा स्यादि-
त्यत्राह (स्वच्छेति) (मरीचिकेति) अदृष्टस्य नियामकत्वं सर्वैरपि ख्यात्यन्तर-
वादिभिरभ्युपेतव्यम्, अन्यथा सर्वेषां सर्वदा सर्वत्र सर्वविषयग्रमप्रसङ्गात् कदा-
चिदपि अमाभावप्रसङ्गाच्च (अलातेति) अन्तरालाग्रहणात्-पूर्वोत्तरकाल-

५ भावप्रकाशिका ५

तत्र पीतिगविशिष्टसुवर्णद्रव्यस्यापि ग्रहणगतीति भावः । (चाक्षुषदोषसंसर्गो
दुर्बल इति) पित्रानुपहतनयनानामपि स्फटिके पीतत्वोपलब्धेरित्यर्थः । (अदृ-
ष्टस्य नियामकत्वमिति) ननु समीपस्थानां जलं नास्ति एतावन्तं कालमिदं जल-
तयाऽभ्यास्यम्, असदेव जलत्वमभादित्यादिपरीक्षितप्रत्यक्षाणां का गतिः ? तेषा-

तावप्यन्तरालाग्रहणपूर्वकतत्तद्देशसंयुक्ततत्तदस्तुग्रहण-
मेव । कचिदन्तरालाभावादन्तरालाग्रहणम् , कचि-
च्छैक्ष्यादग्रहणमिति विशेषः , अतस्तदपि यथार्थम् ।
दर्पणादिषु निजमुखप्रतीतिरपि यथार्था । दर्पणा-
दिप्रतिहतगतयो हि नायनरश्मयो दर्पणादिदेश-
ग्रहणपूर्वकं निजमुखादि गृह्णन्ति । तत्राप्यतिशैक्ष्या-
दन्तरालाग्रहणात्तथा प्रतीतिः ॥ दिङ्मोहेऽपि दिग-

* श्रुतप्रकाशिका *

भाविनोस्तत्प्रदेशविशेषालातसंयोगयोरन्तरालाग्रहणात्, क्रमाग्रहणादित्यर्थः । अन्त-
रालाग्रहणे सति कथं याथार्थ्यमित्यत्राह (चक्रेति) चक्रप्रतीतिः—सम्यक् चक्र-
प्रतीतिः । को विशेष इत्यत्राह (कचिदिति) (दर्पणादिष्विति) सव्यदक्षिण-
विपर्यासः कथमिति चेत् . उच्यते , आपेक्षिको हि सव्यदक्षिणभावः , तत्र स्वाभि-
मुखतया विपर्यस्तसव्यदक्षिणभावस्य दर्पणस्य मुखस्य चान्तरालाग्रहणमेव , विप-
र्यासो दर्पणदेशगतः , तेनागृहीतान्तरालं मुखमिति अभिमुखस्य दर्पणस्य मुखस्य
चान्तरालाग्रहणादाभिमुख्यप्रतीतेर्याथार्थ्यम् , एवं मलिनत्वालत्वादिश्च (दिङ्-
मोहेऽपीति) सर्वदिकसद्भावेऽपि प्राच्यादिव्यवहारः प्रतियोग्यपेक्षया . तत्र दिग-

५ भावप्रकाशिका ५

मसंसर्गाग्रहरूपत्वाभ्युपगमे मरीचिकाजलप्रत्यक्षाणामल्पीयसामेव तद्रूपत्वं किं न
स्वादिति चेन्न ; मरीचिकाजलप्रत्यक्षस्य त्रिवृत्करणशक्तानुगृहीतस्यासंसर्गाग्रहरू-
पत्वमनुचितमिति भाष्यकाराभिप्राय इति केचित्समाधत्ते (आपेक्षिको हि सव्यद-
क्षिणभाव इति) स्वाभिमुखे दर्पणे स्वापेक्षया विपर्यस्तसव्यदक्षिणभावस्सिध्यति,
स्वाभिमुखवस्तुनस्त्वविरुद्धसव्यदक्षिणभावस्य सम्प्रतिपत्तत्वात्तद्ग्रहणपूर्वकस्यमुख-
ग्रहणे मुखस्य च दर्पणस्य चान्तरालरूपविपर्यस्तस्याग्रहणात् दर्पणस्वत्वासंसर्गा-
ग्रहो भवति , ततश्च दर्पणस्वत्वस्वाभिमुखत्वविपर्यस्तसव्यदक्षिणभावप्रतीतिनां याथा-
र्थ्यं सिध्यतीत्यर्थः । ननु , सोपाधिक्रमे अन्तरालाग्रहणप्रयोजकम् दर्पणध्रुवयो-

न्तरस्यास्यां दिशि विद्यमानत्वाददृष्टवशेनैतद्दिगंश-
वियुक्तो दिगन्तरांशो गृह्यते । अतो दिगन्तरप्रतीति-
र्यथार्थैव । द्विचन्द्रज्ञानादावपि अङ्गुल्यवष्टम्भतिमि-
रादिभिर्नायनतेजोगतिभेदेन सामग्रीभेदात्सामग्रीद्वय-
मन्योन्यनिरपेक्षं चन्द्रग्रहणद्वयहेतुर्भवति । तत्रैका
सामग्री स्वदेशविशिष्टं चन्द्रं गृह्णाति । द्वितीया तु
किञ्चिदक्रगतिश्चन्द्रसमीपदेशग्रहणपूर्वकं चन्द्रं स्वदेश-
वियुक्तं गृह्णाति ; अतः सामग्रीद्वयेन युगपदेशद्वय-
विशिष्टचन्द्रग्रहणे ग्रहणभेदेन ग्राह्याकारभेदादेकत्व-
ग्रहणाभावाच्च द्वौ चन्द्राविति भवति प्रतीतिवि-

* श्रुतप्रकाशिका *

न्तरप्रतियोगिनो दिगन्तरस्य च निरन्तरभानम्, अतो यथार्थविषयत्वमिति ।
दिशां बहुत्वं च “पद्धत्यां भूमिर्दिशः श्रोत्रात्” इत्यवगम्यते । (द्विचन्द्रेति) ततः
किमित्यत्राह (तत्रैकेति) सतः ऋजुप्रसारिणोऽपि चाक्षुषतेजसो वक्तृत्वं सम्भ-
वति, दर्पणादिना तद्दर्शनात्. इहाप्यङ्गुल्यवष्टम्भादृष्टादिना तदुपपत्तिः । ततः कि-
मित्यत्राह (अत इति) चन्द्रदेशौ द्वाविति प्रतीत्यभावहेतुरचन्द्रैकत्वाग्रहणम्,

ध भावप्रकाशिका ध

रन्तरालं पर्यतामपि पार्श्वस्थानां बिम्बे दर्पणस्यत्वग्रान्तिदर्शनादिति चेत् ।
सत्यम् ; उपाधिनिवृत्तिसहितान्तरालग्रहणे अमादर्शनादुपाधिनिवृत्तिसहितान्तराल-
ग्रहणस्याभावोऽपेक्षित इति तात्पर्यम् । (दिगन्तरप्रतियोगिनो दिगन्तरस्य
चेति) यस्मिन् प्रदेशे प्रत्यक्षग्रहो जायते तत्र प्रत्यक्षमवध्यन्तरापेक्षयास्त्येव,
स्वाश्रयदेशापेक्षया परं नास्ति, ततश्चान्यावधिके प्रत्यक्षे स्वाश्रयदेशावधिकत्वासं-
सर्गग्रह इत्यर्थः । (चन्द्रदेशौ द्वाविति प्रतीत्यभावहेतुरिति) एकस्य चन्द्रस्य द्वौ
देशाविति प्रतीत्यभावहेतुरित्यर्थः । भाष्ये—युगपदेशद्वयेत्यत्र बौगपद्योक्तिरशैप्रघा-
भिप्राया । एकस्मिन् क्षणे ज्ञानद्वयासम्भवात् । भाष्ये—ग्रहणभेदेन ग्राह्याकार-

शेषः । देशान्तरस्य तद्विशेषणत्वं देशान्तरस्य अगृ-
हीतस्वदेशचन्द्रस्य च निरन्तरग्रहणेन भवति । तत्र
सामग्रीद्वित्वं पारमार्थिकम् । तेन देशद्वयविशिष्टचन्द्र-
ग्रहणद्वयं च पारमार्थिकम् । ग्रहणद्वित्वेन चन्द्रस्यैव
ग्राह्याकारद्वित्वं च पारमार्थिकम् । तत्र विशेषणद्वय-
विशिष्टचन्द्रग्रहणद्वयस्यैक एव चन्द्रो ग्राह्य इति
ग्रहणे प्रत्यभिज्ञानवत् केवलचक्षुषः सामर्थ्याभावा-
च्चक्षुषज्ञानं तथैवावतिष्ठते । द्वयोः चक्षुषोरेकसामर्थ्य-
न्तर्भावेऽपि तिमिरादिदोषभिन्नचक्षुषं तेजः सामग्रीद्वयं
भवतीति कार्यकल्प्यम्, अपगते तु दोषे स्वदेशविशि-

* भूतप्रकाशिका *

देशान्तरगतस्य तद्विशेषणकर्तृत्वं कथमित्यत्राह (देशेति) ततः किं प्रतीतेर्याथा-
र्थस्येत्यत्राह (तत्र सामग्रीति) (तेन देशद्वयविशिष्टचन्द्रग्रहणद्वयं च पारमा-
र्थिकमिति) ग्रहणद्वयमतिशयैव्यादगृहीतकमम्, अत एवागृहीतपरस्परभेदं चेति
भावः । विशेषणद्वयविशिष्टविषयग्रहणद्वयेऽपि विशेष्यैक्यं कथं न प्रतीयत इत्य-
त्राह (तत्रेति) न हि केवलं चक्षुरैक्यप्रतिपत्तिसमर्थं दृष्टं देवदत्तादिषु, अपि तु
संस्कारसंस्कृतमेव समर्थं दृष्टम्, संस्कारस्य विलम्बितभावित्वान्न तदानीमेक्यप्रतिपत्ति-
रित्यर्थः । (चाक्षुषज्ञानं तथैवावतिष्ठत इति) अगृहीतैकत्वचन्द्रमात्रविषयमवतिष्ठत
इत्यर्थः । तस्यैवेति पाठे चन्द्रमात्रस्यैव ग्राहकतया तिष्ठतीत्यर्थः । एकसामग्रीभूतयो-
श्चक्षुषोः कथं द्विसामग्रीत्वमित्यत्राह (द्वयोश्चक्षुषोरिति) स्वतो निर्दोषस्ये-
न्द्रियस्य सन्तोषत्वं हि कार्यकल्प्यम्, तथा सामग्रीद्वित्वमपीति भावः । तर्हि सदैव
चन्द्रद्वित्वं गृह्यतेत्यत्राह (अपगते स्त्विति) कथं दोषापगमे ऐक्यप्रतिपत्तिरिति

५ भावप्रकाशिका ५

भेदादिति । ग्रहणभेदेनोद्दिश्यमानदेशरूपग्राह्याकारभेदादित्यर्थम्, नतु ग्रहणभेदा-
यत्तं ग्राह्याकारद्वित्वमिति मन्तव्यम् । ग्राह्यरूपदेशद्वित्वस्य ग्रहणभेदानधीनत्वात्त-

ष्टस्य चन्द्रस्यैकग्रहणवेद्यत्वादेकचन्द्र इति भवति
प्रत्ययः । दोषकृतं तु सामग्रीद्वित्वं तत्कृतं ग्रहणद्वित्वं
तत्कृतं ग्राह्याकारद्वित्वं चेति निरवद्यम् ; अतः सर्वं
विज्ञानजातं यथार्थमिति सिद्धम् । ख्यात्यन्तराणां दूष-
णानि तैस्तैर्वादिभिरेव प्रपञ्चितानीति न तत्र यत्नः
क्रियते । अथवा किमनेन वहुनोपपादनप्रकारेण ?
प्रत्यक्षानुमानागमाख्यं प्रमाणजातमागमगम्यं च निर-

* श्रुतप्रकाशिका *

गृह्याणां द्वित्वप्रतिपत्तेरौपाधिकत्वमाह (दोषकृतमिति) (ग्राह्याकारद्वित्वमिति)
स्वदेशविशिष्टत्वमेक आकारः, अगृहीतान्तरालं प्रदेशान्तरमेक आकारः, तस्याकारत्वं
विशेषणत्वम्, न चानाकारस्याकारत्वेनान्यधाख्यानम्, अगृहीतान्तरालत्वे सत्य-
प्रधानतया भातस्यैव विशेषणत्वात्, नेत्रवृत्तिर्धिसिगतद्वित्वं चन्द्रं चागृहीतभेदं गृह्या-
तीति प्राभाकाराः । यथा संवित्सिद्धौ प्राभाकरमतोपन्यासे “ नेत्रवृत्तिर्धियाभूता
द्वे तु विची वितन्वती । द्वित्वं चन्द्रं च युगपत् निर्भासयति तत्र न ” इति देशगत-
द्वित्वं चन्द्रं चागृहीतभेदं गृह्यातीति ततोऽत्र वैपम्यम् । चाक्षुषतेजोगतिभेदरूपसामग्री-
द्वयजन्ममतिशैघ्र्यादगृहीतकमगृहीतभेदं च ज्ञानद्वयमगृहीतैकत्वं चन्द्रमगृ-
हीतान्तरालं देशान्तरं च निरन्तरं गृह्याति; अतो द्विचन्द्रव्यवहार इत्यर्थः । इति निर-
वद्यम्— यथार्थख्यातिसमर्थनमित्यर्थः । ख्यात्यन्तरदूषणानामन्योन्यमुक्तानां
स्वाभिगतत्वाच्च यत्नाभावमाह (ख्यातीति) अथवा किमनेनेत्यादिपाठो बहुषु

५ भावप्रकाशिका ५

तत्कृतं ग्राह्याकारद्वित्वञ्च पारमार्थिकम्—इति भाष्यस्याप्ययमेवार्थः । केचित्तु; तत्र
सामग्रीद्वित्वग्रहणद्वित्वपारमार्थ्यसाधनसंरम्भात् ग्रहणद्वित्वेन ग्राह्याकारद्वित्वसम-
र्थनसंरम्भाच्च ग्रहणगतद्वित्वस्य चन्द्रस्य चासंसर्गाग्रह एव, ननु देशगतद्वित्व-
स्येति वदन्ति । तन्न; प्राभाकरमतप्रवेशापत्त्या प्राभाकरमृतवैपम्यप्रदर्शकोत्तरटीका-
ग्रन्थविरोधप्रसङ्गेन च तस्योपेक्षणीयत्वात् । (नेत्रवृत्तिर्धियाभूतेति) ननु श्लोक

स्तानिखिलदोषगन्धमनवधिकातिशयासङ्ख्येयकल्याण-
गुणगणं सर्वज्ञं सत्यसङ्कल्पं परं ब्रह्माभ्युपगच्छतां किं
न सेत्स्यति , किं नोपपद्यते ? भगवता हि परेण
ब्रह्मणा चैत्रज्ञपुण्यपापानुगुणं तद्भोग्यत्वाय अखिलं
जगत्सृजता सुखदुःखोपेक्षाफलानुभवानुभाव्याः पदा-
र्थाः सर्वसाधारणानुभवविषयाः ; केचन तत्तत्पुरुषमा-
त्रानुभवविषयास्तत्तत्कालावसानास्तथा तथानुभाव्याः
सृज्यन्ते । तत्र बाध्यबाधकभावः सर्वानुभवविष-
यतया तद्रहिततया चोपपद्यत इति सर्वं समञ्जसम् ॥

— (अविद्यापरत्वेन परोक्षधृतिनिर्वाहः) —

यत्पुनः सदसदनिर्वचनीयमज्ञानं श्रुतिसिद्धमिति ;

* श्रुतप्रकाशिका *

कोशेषु दृश्यते, व्याख्यातुमिर्वाख्यातश्च ; तत्र परागर्थविषयापरोक्षप्रमेयेकैकैवोत्त-
रेण परिहारः कृतो भवति । किं न सेत्स्यतीत्यनेन प्रमाणेऽस्तिस्वशुक्लम् । किं नो-
पपद्यत इत्यनेन उपपत्तिरुक्ता । किं प्रमाणं कथमुपपत्तिरित्यत्राह (भगवता
हीति) अखिलं जगत् सृजतेत्यनेनास्त्यर्थस्य श्रुतिमूलत्वं सूचितम्, कृत्स्नकार्यका-
रणत्वाद्वत्तणः 'इदं सर्वमसृजत' इति हि श्रुतिः । प्रतीयमानत्वाविशेषादिदमपि
तत्सुप्रमित्यर्थः । तर्हि बाध्यबाधकभावव्यवस्था कथमित्यत्राह (तत्रेति) नहि
तत्तदेकपुरुषानुभाव्यानां तत्तत्कालावसायिनाञ्च सुखादीनां मिथ्यात्वमिति भावः ॥

अथ श्रुतिस्मृत्यर्थापत्तिश्चागनिर्वचनीयसिद्धिं दूषयितुं प्रथमं श्रुतिवाक्यानि
योजयति (यत्पुनरिति) अनृतेनेत्यादिभ्रूतिं व्याचष्टे (अनृतेनेति) पूर्व-

५ भावप्रकाशिका ५

द्वित्वं चन्द्रश्चेति द्वित्वमात्रं प्रतीयते । विचिगत्तद्वित्वमिति कृतोऽवसीर्यते ? नेत्र-
वृत्तेर्विचिगत्तद्वित्वसामर्थ्याभावेन विचिद्वित्वप्रादहकत्वासम्भवादिति चेन्न ; द्वे तु विचि-
वितन्वतीति विचिगत्तद्वित्वस्य प्रकृतत्वेन तस्यैव ग्रहणोपपत्तेः ॥

तदसत्-^१“अनृतेन हि प्रत्यूढाः” इत्यादिष्वनृतशब्द-
स्यानिर्वचनीयानभिधायित्वात् । अनृतेतरविषयो ह्यनृ-
तशब्दः । अनृतमिति कर्मवाचि, ^२“अनृतं पिवन्तौ” इति
वचनात् । अनृतम्- कर्मफलाभिसन्धिरहितं परमपुरु-

* श्रुतप्रकाशिका *

निरस्तप्रकारेणानिर्वचनीयस्याप्रामाणिकत्वात्तत्र व्युत्पत्तिर्नास्तीति भावः । अनृत-
शब्दं व्याचष्टे (अनृतेतरविषयो ह्यनृतशब्द इति) हिशब्देन अनृतेतरविषयत्व-
सम्प्रतिपत्तिः सूचिता ; अनृताभावस्य अनृतविरोधिनश्च अनृतभूतब्रह्माश्रयत्वानुपपत्त्या
तदन्य एव नञर्थस्त्वयापि वक्तव्य इति भावः । अनृतशब्दार्थं निष्कण्टुम्
अनृतशब्दार्थमाह (अनृतमितीति) कर्मवाचि- पुण्यकर्मवाचीत्यर्थः , ननु
सत्यवाचीति भावः । कुत इत्यत्राह (अनृतं पिवन्ताविति) अस्मिन्वाक्ये सुकृतस्य
लोक इति सुकृतमिति भावः । एवंविधवाक्यान्तरेषु प्रसिद्धिश्चाभिप्रेता , “यथा
शृङ्गस्य सम्पुष्पितस्य दूराद्गन्धो वात्येवं पुण्यस्य कर्मणो दूराद्गन्धो वाति ” इत्युक्त्वा
“एवमनृतादात्मानं जुगुप्सेत् ” इति पुण्यप्रतियोगिन्यनृतशब्दः प्रयुक्तः , तस्मा-
दनृतशब्दः पुण्यवाची । पुण्यमपि हि मोक्षविरोधि , तत्कथमनृतशब्दोक्तपाप-
मात्रप्रत्यूढत्वमिति शङ्कायां मोक्षप्रकरणोक्तं पुण्यं विविनक्ति (अनृतं कर्मेति)

४ भावप्रकाशिका ४

(अनृताभावस्य अनृतविरोधिनश्चेति) नच घटस्य घटाभावाश्रयत्ववत् अनृतस्य
अनृताभावाश्रयत्वे को दोष इति वाच्यम् , भावाभावयोस्सामानाधिकरण्यासम्भव-
वत् आधाराधेयभावस्याप्यसम्भवात् । नचैवं घटे घटाभावाभावे घटसत्त्वा-
पत्तिरिति वाच्यम् ; घटाभावे घटतदभावयोर्द्वयोरप्यभाववत् घटे घटतदभावयोर्द्व-
योरप्यभावोपपत्तेः , अत एव प्रपञ्चाभावरूपस्य ब्रह्मणः प्रपञ्चाधिकरणत्वायोग्य-
तया ब्रह्माश्रितस्य प्रपञ्चस्य स्वाधिकरणत्वायोग्याधिकरणत्वरूपं मिथ्यात्वमिति परे
वदन्ति ; अत एव रूपविरोधिनो रूपत्वस्य रूपाश्रितस्यादित्यपि शङ्का पराज्ज्ञा ।
अत्र विनाशविनाशकभावबलक्षणविरोधित्वस्य विवक्षितत्वात् . तन्मते च ज्ञान-

पाराधनवेपं तत्प्राप्तिफलम् । अत्र तद्व्यतिरिक्तं सांसारिकफलं कर्मानृतं ब्रह्मप्राप्तिविरोधि । १ “एतं ब्रह्मलोकं न विन्दन्ति अनृतेन हि प्रत्यूढाः” इति वचनात् ॥ २ “नासदासीन्नो सदासीत्तदानीम्” इत्यत्रापि सदसच्छब्दौ चिदचिद्व्यष्टिविषयौ । उत्पत्तिवेलायां

* श्रुतप्रकाशिका *

मुमुक्षोः सुकृतं दुष्कृतमुभयं हि विरोधीत्यतस्तद्व्ययं पापम्, अतो नन्समासान्तर्गतश्चतुशब्दोऽनभिहितफलकर्मपर इत्यर्थः । परमपुरुषपाराधनवेपं तत्प्राप्तिफलमित्यनेन “स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानवः” इत्येतस्मैचितम् । अनृतशब्दस्य ब्रह्मप्राप्तिविरोधिपरत्वे सति चतुशब्दस्य बन्धकेतरकर्मवाचित्वसिद्धिरिति तदर्थं तत्पूर्ववाक्येनोपपादयति (एतमिति) चतुशब्दयोः ‘एवमनृतादात्मानं जुगुप्सेत्’ इत्यादिषु श्रुतिषु पुण्यपापपरत्वेन प्रसिद्धत्वात् “न सुकृतं न दुष्कृतं सर्वे पाप्मानोऽनो निवर्तन्ते” ‘क्षीयन्ते चास्य कर्माणि’ इत्यादिषु सुकृतदुष्कृतयोरुभयोरपि मोक्षविरोधित्वश्रवणान्मोक्षप्रकरणेषु मुमुक्षोस्संसाराख्यानिष्टफलप्रदत्वेनोभयोरपि पापशब्दाभिधेयत्वात्तद्व्यानृतशब्दस्यास्मिन् वाक्ये एव ब्रह्मप्राप्तिविरोधित्वश्रवणात् ‘तस्यान्तराया मैत्रेय’ इत्यादिषु पुण्यपापकर्मणोः मोक्षविरोधिफलत्वश्रवणात्तद्व्यानृतशब्दस्यानिर्वचनीयवाचित्वेन व्युत्पत्तिभावाच्चानृतशब्दस्यदन्त्यव्युत्पत्त्या मोक्षविरोधिकर्मपर इत्यर्थः । (नासदासीदित्यादि) अत्र “अनादिमत्परं ब्रह्म न सत्तन्नासदुच्यते” इति ब्रह्मशब्दवाच्यशुद्धात्मस्वरूपविषयः सदसच्छब्दप्रयोगः प्रतिबन्दीत्वेनानुसन्धेयः । सदसच्छब्दयोश्चिदचिद्व्यष्टिविषयत्वरमुपपादयति (उत्पत्तीति) उत्पन्नस्य हि प्रलयः, उत्पत्तिश्च चिदचिद्व्यष्टयोः श्रुतिसिद्धा ;

ध भावप्रकाशिका ध

रूपब्रह्मणोऽज्ञाननाशकत्वादिति भावः । शङ्कते (पुरुषमपि हीति) (प्रतिबन्दीत्वेनानुसन्धेय इति) यदि ‘नासदासीन्नो सदासीत्तदानीम्’ इति श्रुतिवलात् तद्व्यानृतशब्दप्रकृतेरनिर्वचनीयत्वम्, तर्हि ‘अनादिमत्परं ब्रह्म न सत्तन्नासदु-

सत्पञ्चब्दाभिहितयोश्चिदचिद्व्यष्टिभूतयोर्वस्तुनोरप्यय-
काले अचित्समष्टिभूते तमश्शब्दाभिधेये वस्तुनि प्रलय-
प्रतिपादनपरत्वादस्य वाक्यस्य । नात्र कस्यचित्सद-
सदनिर्वचनीयतोच्यते ; सदसतोः कालविशेषे अस-
द्भावमात्रवचनात् . अत्र तमश्शब्दाभिहितस्याचित्स-
मष्टित्वं श्रुत्यन्तरादवगम्यते-^१ “अव्यक्रमक्षरे लीयते ।

* श्रुतप्रकाशिका *

अतस्तयोरत्र प्रलय उच्यत इत्यर्थः । सत्पञ्चब्दाभ्यां ‘सच्च त्यक्त्वाभवत्’ इति वाक्यं
स्मारितम् । कार्यावस्थचेतनस्य सच्चब्दोक्तत्वादिह सच्चब्देन- तदन्यवाचकेना-
सच्चब्देन च कार्यावस्थचेतनाचेतननिषेधः कृतः, वाक्यान्तरैकार्थ्यादित्यर्थः ।
‘तम आसीत्तमसा गूढम्’ इति तदनन्तरवाक्याभिप्रायेणाचित्समष्टिभूते तमश्शब्दा-
भिधेये वस्तुनीत्युक्तम् । हेत्वन्तरं चाह (सदसतोऽस्मिन्) नहि कालविशेषे
अनिर्वचनीयमभ्युपगम्यते, अचित्समष्टेस्तमःशब्दवाक्यत्वमुपपादयति (अत्रेति)
“तम आसीत्” ‘मायां तु प्रकृतिम्’ इत्यनयोर्वाक्ययोः पूर्वं क्रमेणोपादान-
ध भावप्रकाशिका ध

च्यते’ इति प्रमाणवलात् ब्रह्मणोपि सदसद्विलक्षणत्वप्रसङ्ग इत्यर्थः । भाष्ये-
अचित्समष्टिभूते तमश्शब्दाभिधेय इति । ननु कथं सदसच्चब्दितयोश्चिदचिद्व्य-
ष्ट्योरचित्समष्टौ लय इति चेन्न, योग्यतावशेन सूक्ष्मचिदचिच्चरीरके लय इत्यर्थ-
कत्वेनादोषात् । भाष्ये -सत्त्वं तमश्शब्देनेति । ननु तमश्शब्देनाभिहितस्या-
चित्समष्टित्वमिति सिद्धान्तिनोक्ते सत्यमित्यादिना अचित्समष्टिभूतायाः प्रकृतेस्सू-
क्ष्मावस्थोच्यत इति कथमनूद्यते ? पूर्वत्र तम एवाचित्समष्टिकथनेन प्रकृतेरचित्स-
मष्टित्वस्य वा तमसः तत्सूक्ष्मावस्थात्वस्य वा अकथनादिति चेन्न; उभयोरपि
विरोधाभावेन तथानुवादोपपत्तेः । (क्रमेणोपादानविवक्षागिति) पूर्वपक्षोपन्यास-
दशायां ‘तम आसी’दितिवाक्यानन्तरन्तु ‘मायां तु प्रकृति’मितिवाक्यमुपादानस्य
पूर्वपक्षिणो विवक्षामित्यर्थः । तमश्शब्दात् साहचर्यागिमत्प्रकृतिरुच्यत इति

अक्षरं तमसि लीयते ” इति । सत्यम् ; तम-
शब्देनाचित्समष्टिरूपायाः प्रकृतेः सूक्ष्मावस्थोच्यते ।
तस्यास्तु “मायां तु प्रकृतिं विद्यात्” इति माया-
शब्देनाभिधानादनिर्वचनीयत्वमिति चेत् . नैतदेवम् ;
मायाशब्दस्यानिर्वचनीयवाचित्वं न दृष्टमिति । माया-
शब्दस्य मिथ्यापर्यायत्वेनानिर्वचनीयत्वमिति चेत् ;
तदपि नास्ति ; नहि सर्वत्र मायाशब्दो मिथ्यावि-
षयः । असुरराक्षसशस्त्रादिषु सत्येष्वेव मायाशब्दप्रयो-
गात् । यथोक्तम्—

* श्रुतप्रकाशिका *

विवक्षां चोद्यरूपेण दर्शयति (सत्यमिति) प्रकृतिशब्दवाच्या मायेत्यभिप्रायः ।
परिहरति (नैतदेवमिति) कुत इत्यत्राह (मायेति) इतिहेतौ । मायाशब्दवाच्या
प्रकृतिरित्यभिप्रायः । ऐन्द्रजालिकादिषु मायाविश्वप्रयोगदर्शनान्मायाभि-
ध्याशब्दयोः पर्यायत्वादनिर्वाच्यस्य च मिथ्यात्वाच्च मायाशब्दवाच्यत्वमित्यभिप्रा-
येण शङ्कते (मायेति) परिहरति (तदपि नास्तीति) मायाशब्दस्य मिथ्यापर्या-
यत्वमेव नास्ति , तथाऽभ्युपगमेऽपि अन्यथारूपातिभेदाग्रहयोरन्यतरेणैवो-
पपन्नत्वान्न तद्विषयत्वं युक्तमित्यनिर्वचनीयवाचित्वं नास्तीति भावः । तदुपपादयति
(नहीति) मायाशब्दप्रयोगविषयेषु सर्वेषु मिथ्यात्वाननुवृत्तेरित्यर्थः ।
सत्येषु मायाशब्दप्रयोगं दर्शयति (यथोक्तमिति) नहि ज्ञानवाच्यानाभेदैकशः

५ भावप्रकाशिका ५

शङ्कान्वावृत्त्यर्थं हि प्रकृतिं विद्यादितिवाक्यं तदनन्तरमेवोपात्तमिति भावः । ननु
‘अस्मान्मायी सृजते विश्वमेतत्तस्मिन्मायो गायया सन्निरुद्धः’ इति वाक्यप्राप्तमाया-
नुवादेन ‘गायान्तु प्रकृतिं विद्या’ इतिवाक्येन प्रकृतिशब्दितमुपादानत्वं विधी-
यते । ‘प्रकृतिश्च प्रतिज्ञाद्वष्टान्तानुपरोधा’दित्यादौ प्रकृतिशब्दस्योपादान एव प्रसिद्धेः,

१॥ “ तेन मायासहस्रं तच्छम्बरस्याशुगामिना ।
 बालस्य रक्षता देहमेकैकशयेन सूदितम् ॥ ” इति ।
 अतो मायाशब्दो विचित्रार्थसर्गकराभिधायी ।
 प्रकृतेश्च मायाशब्दाभिधानं विचित्रार्थसर्गकरत्वादेव
 २॥ “ अस्मान्मायी सृजते विश्वमेतत्तस्मिंश्चान्यो मायया
 सन्निरुद्धः ” इति मायाशब्दवाच्यायाः प्रकृतेर्विचित्रार्थ-
 सर्गकरत्वं दर्शयति । परमपुरुषस्य च तद्वत्तामात्रेण

* श्रुतप्रकाशिका *

शस्त्रच्छेद्यत्वमस्ति, तस्मादेकैकशो मायानां छेद्यत्ववचनान्मायाशब्दस्य सत्यपरत्व-
 मिति. अनुयायिन एव प्रवृत्तिनिमित्तत्वान्मायाशब्दप्रयोगविषयेषु सर्वेष्वनुगतमाश्वर्य-
 त्वमेव मायाशब्दप्रवृत्तिनिमित्तमित्याह (अत इति) आश्चर्यत्वम् विस्मयनीयत्वम् । तच्च
 विचित्रार्थसर्गकरत्वात् । विचित्रशब्दो नानाविधवाची, नानाविधकार्यकरत्वात्प्र-
 कृतेर्विस्मयनीयत्वम् । मायाशब्दो व्याश्चर्यवाचीति वक्ष्यते, तस्मादाश्चर्यत्वमेव
 प्रवृत्तिनिमित्तम् । असत्येषु सत्येष्वपि मायाशब्दप्रयोगविषयेष्व्वाश्चर्यत्वं विद्यते,
 प्रकृतेराश्चर्यत्वमेव मायाशब्दाभिधेयत्वनिबन्धनमित्याह (प्रकृतेरिति) तदुपपा-
 दयति (अस्मादिति) विचित्रकार्यकरत्वात्प्रकृतेराश्चर्यरूपत्वमिति न मायामात्र-
 सूत्रविषयभाष्यविरोधः । एवं मायाशब्दार्थ उक्तः । अथ गंगवतो मायास-
 म्बन्धश्चण्डालात्तद्वश्यत्यशङ्कावुदासाय मायीतिपदगतमस्त्वर्थीयप्रत्ययार्थमाह (परम-
 पुरुषस्य चेति) मायीतिपदोक्तो मायासम्बन्धो न तत्तिरोभाव्यत्वम्, अपि तु

४ भावप्रकाशिका ४

परैरपि तथा व्याख्यातत्वाच्च, तत एवोपादानमिथ्यात्वस्यापि सिद्धेर्मायानुवादेन
 प्रकृतिस्त्वं विधीयत इत्येव परेण सुवचमिति चेन्न; प्रकृतिशब्दस्योपादानपरत्वादपि
 प्रसिद्धिप्राप्त्यर्थेणाचित्समाष्टिप्रकृतेरेवोपस्थित्या तस्या मायात्वरूपानिर्वचनीयत्ववि-
 धानस्यैव तन्मतेष्वुचितत्वादिति भावः । (न मायामात्रसूत्रेति) ‘मायामात्रन्तु

मायित्वमुच्यते ; नाज्ञत्वेन । जीवस्यैव हि मायया निरोधः श्रूयते “तस्मिंश्चान्यो मायया सन्निरुद्धः” इति । “अनादिमायया सुप्तो यदा जीवः प्रबुध्यते” इति च । “इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते” इत्यत्रापि विचित्राः शक्तयोऽभिधीयन्ते ; अत एव हि “भूरित्वष्टेव राजति” इत्युच्यते । नहि मिथ्याभिभूतः कश्चिद्विराजते । “मम माया दुरत्यया ” इत्यत्रापि गुणमयीतिवचनात् सैव त्रिगुणात्मिका प्रकृतिरुच्यत इति न श्रुतिभिः सदसदनिर्वचनीयाज्ञानप्रतिपादनम् ॥ नाप्येक्योपदेशानुपपत्त्या, नहि “तत्त्वमसि” इति

* श्रुतप्रकाशिका *

तच्छेषित्वम् । जीवस्यैव तु तत्तिरोधेयत्वम्, तस्यैव तत्थात्वव्यवष्टादित्यर्थः । गायामिभवो जीवस्यैवेत्येतस्मिन्नर्थे परोक्षमेव वचनमाह (अनादीति) ‘इन्द्रो मायाभिः’ इत्यत्र अनेकविचित्रशक्त्यभिधायित्वं बहुवचनादवगम्यते (नमेति) स्पष्टम् । निगमयति (इतीति) मायाशब्दस्य मिथ्याभूतविषयेषु प्रयोगो दृश्यते चेत्, तत्र लाक्षणिकः स्यात्, अर्थस्य सत्यत्वाभावेन तत्प्राश्न्यत्वाभावात्, प्रतिभासस्तु द्वित्वादि-विषयत्वादाश्चर्यरूपः, मन्त्रौषधादिश्चाश्चर्यरूप इति तत्सम्बन्धाह्लात्वाणिकत्वम् । अथ श्रुत्यर्थपरस्या अनिर्वचनीयसिद्धिं दूषयति (नापीति) प्रतिज्ञातमुपपादयति (नहीति) अज्ञानापरिक्लाने अनुपपत्तिर्नास्ति, तत्कल्पन एवानुपपत्तिः, विरुद्धधर्म-

ध भावप्रकाशिका ध

कात्स्न्येन’ इत्यादिसूत्रे मायाशब्दस्याध्वर्यार्थकत्वप्रतिपादकभाष्येण विचित्रार्थसर्ग-कारित्वप्रतिपादकस्यास्य भाष्यस्य न विरोध इत्यर्थः । (बहुवचनादवगम्यत इति)

१. माण्डूक्योपनिषत्. २-ख. २१.

२. बृहदारण्यक. ४-अ. ६-ब्रा- १९.

३.

४. गीता. ७-अ. १४. ग्लो.

५. छा. ६-प्र. ८-ख. ७-वा.

जीवपरयोरैक्योपदेशे सति सर्वज्ञे सत्यसङ्कल्पे सकल-
जगत्सर्गस्थितिविनाशहेतुभूते तच्चब्दावगते प्रकृते
ब्रह्मणि विरुद्धाज्ञानपरिकल्पनाहेतुभूता कांचिदप्य-
नुपपत्तिर्दृश्यते । ऐक्योपदेशस्तु त्वंशब्देनापि जीव-
शरीरकस्य ब्रह्मण एवाभिधानादुपपन्नतरः । “अनेन
जीवेनात्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि” इति
सर्वस्य वस्तुनः परमात्मपर्यन्तस्यैव हि नामरूपभाक्त्वं
मुक्तम् ; अतो न ब्रह्माज्ञानपरिकल्पनम् ॥

—(सृष्टिपुराणानामविद्यापरत्वनिरासः)—

इतिहासपुराणयोरपि न ब्रह्माज्ञानवादः कचिदपि
दृश्यते । ननु “ज्योतींषि विष्णु”रिति ब्रह्मैकमेव

* श्रुतप्रकाशिका *

श्रवणादित्यभिप्रायेण तच्चब्दावगतविशेषणान्युक्तानि, समानविभक्तिश्रुतिसिद्ध-
तया ऐक्यापरित्यागः, तथा श्रुतहानस्यान्यादपत्वात्तच्चब्दावगतविशेषाः स्वीकार्या
इति भावः । ऐक्योपदेशानुपपत्तिरिति चेत् तत्राह (ऐक्येति) जीवपरयोर्हेय-
सम्बन्धतदनर्हत्वाभ्यां ऐक्यविरोधः, जीवशरीरकस्य परमात्मन ऐक्याभिधाने हेय-
सम्बन्धस्य जीवद्वारकतया विरोधः परिहृत इत्यर्थः । उपपन्नतरः—मुख्यतयोपपन्न
इति भावः । जीववाचिशब्देन तच्चशरीरकपरब्रह्माभिधानममुख्यमिति चेत्
तत्राह (अनेनेति) श्रुत्यर्थपरत्पसिद्धिं निगमयति (अत इति) ॥

इतिहासपुराणयोर्ब्रह्माज्ञानपरत्वाभावं प्रतिजानीते (इतिहासेति) (नन्वि-
त्यादि) (ब्रह्मैकमेव तत्त्वमिति प्रतिज्ञायेति) जडाजडयोः स्वरूपैक्यायोगेन

ध भावप्रकाशिका ध

स्वभावमिताविद्याया एकत्वादिति भावः । (प्रतिभासस्तु द्वित्वादिविषयत्वादिति)
अविद्यमानचन्द्रद्वित्वादिविषयत्वादित्यर्थः ॥

तत्त्वमिति प्रतिज्ञाय 'ज्ञानस्वरूपो भगवान् यतोऽसौ',
इति शैलाब्धिधरादिभेदभिन्नस्य जगतो ज्ञानैकस्वरू-
पब्रह्माज्ञानविजृम्भितत्वमभिधाय 'यदा तु शुद्धं
निजरूपि' इति ज्ञानस्वरूपस्यैव ब्रह्मणः स्वस्वरूपा-
वस्थितिबेलायां वस्तुभेदाभावदर्शनेनाज्ञानविजृम्भित-

* श्रुतप्रकाशिका *

सामानाधिकरण्यस्य बाधार्थत्वात् उत्तररलोकेषु तद्व्यतिरिक्तस्य मिथ्यात्वकथनाच्चेत्य-
भिप्रायः । विज्ञानविजृम्भितानि—विविधं ज्ञायते येन विपरीतं ज्ञायते येनेति वा
करणे व्युत्पत्तिः, विज्ञानमविद्या । 'यदा तु शुद्ध'मित्यादिना तस्य हि व्यतिरेको
वक्ष्यते, विज्ञानेन विजृम्भितानीति योजना स्वयुक्ता, अस्वारस्यात्, विजृम्भ-
तानीति नपुंसकान्तपदस्य पुल्लिङ्गभेदशब्दविशेषणत्वायोगेन विजृम्भितशब्दस्य
भावार्थप्रत्ययान्तत्वस्य युक्तत्वेन पक्षीसमासस्य युक्तत्वाच्च । ब्रह्मव्यतिरिक्तस्याविद्या-
परिकल्पितत्वं व्यतिरेकमुखेन सिरीकरोतीत्याह (यदा त्विति) शुद्धम्—अविद्या-

५ भावप्रकाशिका ५

विशब्दस्य वैविध्यवैपरीत्यरूपार्थद्वयपरत्वसम्भवमभिप्रेत्याह (विविधं
ज्ञायते येन विपरीतं ज्ञायते येनेति वा करणे व्युत्पत्तिरिति) 'करणाधिकरणयोश्चे'ति
व्युद । विज्ञानमविद्येत्यत्र प्रमाणमाह (यदा तु शुद्धमित्यादिना) (तस्य हि
व्यतिरेको वक्ष्यत इति) विज्ञानशब्दस्य 'विज्ञानमेकं निजकर्म भेद' इत्यत्रैव ब्रह्मस्व-
रूपज्ञानपरत्वे तद्व्यतिरेकप्रपञ्चव्यतिरेकप्रतिपादकस्य 'यदा तु शुद्ध' मित्यस्य
श्लोकस्यासामञ्जस्यप्रसङ्गादिति भावः । ननु, विज्ञाने ब्रह्माणि विजृम्भितानि कल्पि-
तानीत्यस्य वक्तुं शक्यत्वात्, श्रीधरेण तथा व्याख्यातत्वाच्च कथं विज्ञानशब्दस्याविद्या-
र्थकत्वनिर्णय इत्याशङ्क्याह (विज्ञानेन विजृम्भितानीतीति) (अस्वारस्यादिति) सप्त-
मीतियोगविभागाश्रयणेन सप्तमीसमासस्य क्लृप्तत्वादिति भावः । नपुंसकस्येति
पाठः । नपुंसकान्तपदस्येतिपाठे नपुंसकत्वद्योतकविभवरयन्तपदस्येत्यर्थः ।
(पुल्लिङ्गभेदशब्दविशेषणत्वायोगेनेति) 'जृम्भिगात्रविनाम' इत्यस्याकर्मकतया 'गत्य-

त्वमेव स्थिरीकृत्य ३ “वस्त्वस्ति किम्” “मही घटत्वम्”
इति श्लोकद्वयेन जगदुपलब्धिप्रकारेणापि वस्तुभेदाना-

* श्रुतप्रकाशिका *

रहितम् । निजरूपि-तत्कृतभेददर्शनरहितम् । अपास्तदोषम्- रागादिदोषरहितम् ।
सङ्कल्पतरोः-समन्तात्कल्पतेऽनेनेति सङ्कल्पः, दोषः वस्तुषु वस्तुभेदा इत्यत्र वस्तु-
त्विति बहुवचनेन तात्पर्यम्, जडोपलक्षिते वस्तुनि जडगतभेदा न सम्भवन्ती-
त्यर्थः । यद्वा एको वस्तुशब्द आकारपरः, जडगताकारभेदा न भवन्तीत्यर्थः ।
‘वस्त्वस्ति किम्’ ‘महीघटत्व’मिति श्लोकद्वये प्रथमेनार्थस्वभाव उक्तः । द्वितीयेनो-
दाहरणं दर्शितमिति भिदा, तत्र, कुतो हि तत्त्वम्- एवं सति कुतः परमार्थ-
इत्यर्थः । कृत्स्नमपरमार्थत्वेनोपलब्धं चेत्कथं तत्र प्रामाण्यमिति शङ्कायामुच्यते,
स्वकर्मस्तिमितात्मनिश्चयैरिति, तत्त्वार्थनिश्चयविरोधिकर्मवशादित्यर्थः । यद्वा, न
केवलमात्मविद्विरेव असत्यत्वमुपलभ्यते, अपि त्वज्ञैरपीति भावः । न केवलं शास्त्र-

५ भावप्रकाशिका ५

आकर्मके’ति कर्तरि कान्तस्य वा गयन्तात् कर्मणि कान्तस्य वा विजृम्भितशब्दस्या-
भयणे विशेष्यनिधनताप्रसङ्गात्पुंसके ‘भावे क्त’ इति भावकान्तत्वपक्ष एव नपुंस-
कत्वस्य युक्तत्वाच्च भावप्रत्ययान्त एव विजृम्भितशब्दः । नच भेदानां कथं विजृ-
म्भणरूपधात्वर्थत्वमिति वाच्यम्; उपचारेण तथा प्रयोगोपपत्तेः । ततश्च भाव-
प्रत्ययान्तस्य सिद्धे विजृम्भणरूपस्य भावस्य कर्त्राकाङ्क्षाया एवोक्तत्वादधिकर-
णाकाङ्क्षाया अतथात्वात् पष्ठीसमास एव युक्त इति भावः । (बहुवचनेन तात्प-
र्यमिति) प्रत्यक्षादिसिद्धबहुत्वानुवादितत्वादिति भावः । (जडोपलक्षित इति)
देहान्तःकरणादिभिः परस्परव्यावृत्ततया प्रतीते एकस्मिन्नात्मवस्तुनीत्यर्थः ।
(जडगतभेदा न सम्भवन्तीत्यर्थ इति) अन्तःकरणाद्युपाधिप्रयुक्तभेदो न भवती-
त्यर्थः । वस्तुभेदशब्दयोः कर्मधारयमभिप्रेयज्ञाह (यद्वा एको वस्तुशब्द आकारपर
इति) प्रथमो वस्तुशब्दो जडपर इत्यभिप्रायः । अस्मिन् पक्षे कर्मप्रतिबन्धात्म-
निश्चयैस्तत्त्वत्वेनालक्ष्यत इत्यस्य वक्तव्यतया सत्यत्वेनेत्यंशस्याध्याहारप्रसङ्गादुच-
रार्थस्य पूर्वार्थैकवाक्यत्वाभावाच्चापिशब्दमात्रमध्याहृत्य व्याचष्टे (यद्वा न केवल-

मसत्यत्वमुपपाद्य “ तस्मान्न विज्ञानमृते ” इति
प्रतिज्ञातं ब्रह्मव्यतिरिक्तस्यासत्यत्वमुपसंहृत्य “ विज्ञान-
मेकम् ” इति ज्ञानस्वरूपे ब्रह्मणि भेददर्शननिमित्ता-
ज्ञानमूलं निजकर्मैवेति स्फुटीकृत्य “ ज्ञानं विशुद्धम् ”

* श्रुतप्रकाशिका *

प्रमाणेन , लौकिकजडग्राहिप्रमाणेनापि तस्य मिथ्यात्वं सिध्यतीत्युक्तं भवति ।
‘तस्मान्न विज्ञानमृते’ इति श्लेकार्द्धमनात्मभूतविजातीयभेदनिषेधमुपसंहरतीत्याह
(तस्मादिति) ‘विज्ञानमेक’मित्यर्द्धं सजातीयरूपात्मभेदनिषेधपरम् । (भेददर्शन-
निमित्ताज्ञानमूलं निजकर्मैवेतीति) भेददर्शनम्— सजातीयभेददर्शनम् । तदुत्तरो-
त्तरमाविकार्याज्ञानहेतुः , तस्यापि पूर्वकर्मैवेत्यर्थः । यो देवादिशरीरभेदहेतुस्त-
एवेत्येवकाराग्रिमायः । यद्वा, देवादिशरीरभेदमतीतिहेतुकाज्ञानमात्मनि देवत्वाद्या-
कारारोपणरूपं तस्य हेतुः कर्मैवेत्यर्थः । अनात्मन्यात्मबुद्धेरप्यज्ञानशब्दवाच्यत्वं
युक्तम्, तस्या अपि मूलाज्ञानकार्यत्वात् “ श्रूयतां चाप्यविद्यायाः स्वरूपं कुलनन्दन ।
अनात्मन्यात्मबुद्धिर्या ” इति तस्या अज्ञानपर्यायाविद्याशब्दवाच्यत्वाच्च. ‘ज्ञानं विशुद्ध’-
मिति स्वगतभेदनिषेधः । विशुद्धं विमलमिति— अविद्यातत्कृतभेददर्शनरहित-
मित्यर्थः । तत्कृतशोकादिरहितमित्याह— विशोकमिति । एकं सदैकमिति सजाती-
यविजातीयभेदविरहानुवादः । यद्वा एकमिति सजातीयभेदनिषेधानुवादः, सदैक-

४ भावप्रकाशिका ४

मिति) (तदुत्तरोत्तरभावीति) अनेन भाष्ये भेददर्शनं निमित्तं यस्याज्ञानस्येति
बहुव्रीहिरभिप्रेत इति गावः । अस्मिन् पक्षे कार्यज्ञानं गगकारागद्वेपादि ।
(तस्यापि पूर्वकर्मैवेत्यर्थ इति) नच भेददर्शननिमित्तकाज्ञाने भेददर्शनसैव हेतु-
त्वात् कथं कर्मणो हेतुत्वमिति वाच्यम् ; मूलकारणं कर्मैवेत्यर्थः । अस्मिन् पक्षे
निजकर्मभेदविभिन्नचित्तैर्बहुधाभ्युपेतमित्यस्यायमर्थः,— निजकर्मभेदेन विभिन्नचि-
त्तैस्तसजातीयभेददर्शनैः, चित्तशब्दो बुद्धिपरः । बहुधाभ्युपेतं कार्याज्ञानयुक्त-
मिति । अस्मिन् पक्षे बहुधाभ्युपेतमित्यस्यातिक्रियत्वात्पक्षान्तरमाह (यद्वा देवा-
दिशरीरभेदेति) (सजातीयविजातीयभेदविरहानुवाद इति) ‘विज्ञानमेक’मित्य-

इति ज्ञानस्वरूपस्य ब्रह्मणः स्वरूपं विशोध्य “सद्भाव
एवं भवतो मयोक्तः” इति ज्ञानस्वरूपस्य ब्रह्मण
एव सत्यत्वं नान्यस्य; अन्यस्य चासत्यत्वमेव; तस्य
भुवनादेः सत्यत्वं व्यावहारिकमिति तत्त्वं तवोपदिष्ट-
मिति णुपदेशो दृश्यते ॥ नैतदेवम्; अत्र भुवनकोशस्य

✽ श्रुतप्रकाशिका ✽

मित्युक्तप्रकारेण स्वगतभेदराहित्यमुच्यते, परमपेशादिशब्दवाच्यं चिन्मात्रमेवेत्याह
परम इति । नेदं परमतं तत्त्वमेवोक्तमित्याह (सद्भाव इति) संव्यवहारभूतम्—
समन्ताद्यवहारार्हमेवम् । भुवनाश्रितम्— भुवनेनाधिष्ठानतया श्रितमेवेतद्वर्धते;
तत्रापि हेतुरज्ञानमेवोक्तमित्यर्थः । यद्वा, भुवनाश्रितम्— भुवनमाश्रितम्,
संव्यवहारभूतम्—व्यावहारिकम्, एतत्—लोकसिद्धं सत्यत्वं यत्, तत्रापि कारणमविधे-
त्युक्तमित्यर्थः । एतदभिप्रायेण हि तस्य भुवनादेः—सत्यत्वं व्यावहारिकमितीत्यु-
क्तम् । (इति णुपदेशो दृश्यत इति) तस्मादितिहासपुराणयोर्ब्रह्माज्ञानवादो
दृश्यत इति वक्तुं न शक्यमित्यर्थः । एतत्प्रतिक्षिपति (नैतदेवमित्यादिना)
नैतत्—चिन्मात्रत्रयणोऽविद्यासम्बन्धित्वमविद्याकल्पितत्वेन प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वं च
यदुक्तं न तत्प्रामाणिकमित्यर्थः । तथासत्यविरोधात् प्रकरणविरोधाच्छास्त्रता-
त्पर्यविरोधात् अशेषपूर्वभिर्भगवानित्यादिपदानां लाक्षाणिकत्वात् प्रपञ्चधर्मिग्राहक-
प्रमाणविरोधात् श्रुतेः सविशेषवस्तुपरस्वोपपादनेन स्मृतेस्तद्विरुद्धार्थपरत्वापातात्
पूर्वोक्ततर्कविरोधाच्च तदभाषः । अत्रार्थविरोधो नाम—सर्वज्ञत्वादिगुणकस्याज्ञाना-
दिप्रसक्तिविरोधः । अविद्याया आश्रयतिरोधानाद्यनुपपत्तिश्च प्रपञ्चस्य विस्तरेण
प्रतिपादनवैयर्थ्यं प्रकरणविरोधः, अन्यत्तु स्पष्टम् । दशश्लोक्यामस्तिनास्ति सत्या-

ध भावप्रकाशिका ध

र्थेन सजातोयात्मभेदस्य ‘तस्मान्न विज्ञान’ मित्यर्थेन नानात्मभूतविजातीयभेदस्य च
निषिद्धतया तत्तिषेधानुवाद इत्यर्थः । (स्वगतभेदराहित्यमुच्यत इति) तद्वदेव
पूर्वार्धपक्षमनूय । इत्यर्थः । द्वितीयपक्षे भाष्यानुगुण्यमाह (एतदभिप्रायेण
हीति) (दशश्लोक्यामिति) श्रीविष्णुपुराणे द्वितीयांशे द्वादशाध्याये—“इत्येव

* श्रुतप्रकाशिका *

सत्यज्ञानाज्ञानादिशब्दा आत्मानात्मविषया इति नात्र विगानम्. तत्र नास्त्यसत्य-
शब्दयोः किं ज्ञानबाध्यत्वं प्रवृत्तिनिमित्तम् ? उत परिणामित्वम् ? इति विचारे
परिणामित्वपक्षे स्वारस्यमस्ति 'मही घटत्वं'मित्युपपादनात् । अज्ञानशब्दस्य च
नानिर्वचनीयपरत्वम्, अपि तु कर्मपरत्वमेव । 'यज्ञः पशु'रित्यादिस्वारस्यात् ।
अन्यत्र "शरीराकृतिभेदास्तु भूयैते कर्मयोनयः" 'अविद्याकर्मसंज्ञाऽन्या' 'बाह्यकर्म-
वृत्तिप्रजः" इत्यादिवचनाच्च । चिदचिद्विवेकोऽत्र कियत् इत्यभिप्रेत्य तदनुगुणसङ्गति-
माह (अत्रेति) अत्र- अस्मिन् द्वितीयांशे । विस्तीर्णमिति स्वरूपविशेषणम् ।

५ भावप्रकाशिका ५

सन्निवेशोऽयं पृथिव्या ज्योतिषां तथा । द्वीपानामुदधीनाञ्च पर्वतानाञ्च कीर्तनम् ॥
वर्णाणाञ्च नदीनाञ्च ये च तेषु वसन्ति वै । तेषां स्वरूपमाख्यातं सङ्क्षेपः श्रूयतां पुनः ॥"
इत्युपलक्ष्य-“यदम्बु वैष्णवः कायः ततो विप्र वसुन्धरा । पचाकारा समुद्रात्
पर्वताब्ध्यादिसंयुता ॥ ज्योतींषि विष्णुर्भुवनानि विष्णुर्वेदानि विष्णुर्गिरयो दिग्भ्यः ।
नद्यस्समुद्राश्च स एव सर्वं यदस्ति यन्नास्ति च विप्रवर्य ॥ ज्ञानस्वरूपो भगवान्
यतोऽसावशेषमूर्तिर्न तु वस्तुभूतः । ततो हि शैलाब्धिषरादिभेदान् जानीहि विज्ञा-
नविनृम्भितानि ॥ यदा हि शुद्धं निजरूपि सर्वकर्मक्षये ज्ञानगपास्तदोपम् । तदा
हि सङ्कलितरोः फलानि भवन्ति नो वस्तुषु वस्तुभेदाः ॥ वस्तवस्ति किं कुत्रचिदा-
दिमध्यपर्यन्तहीनं सतैकरूपम् । यच्चान्यथात्वं द्विज याति भूयो न तत्तथा तत्र
कुतो हि तत्त्वम् ॥ मही घटत्वं घटतः कपालिका कपालिकाचूर्णरजस्ततोऽणुः ।
जनेस्त्वर्कर्मस्तिमितात्मनिश्चयैरालक्ष्यते ब्रूहि किमत्र वस्तु ॥ तस्मान्न विज्ञानमृतेस्ति
किञ्चित् कचित् कदाचिद्विजवस्तुजातम् । विज्ञानमेकं निजकर्मभेदविभिन्नचित्तैर्वहु-
धाभ्युपेतम् ॥ ज्ञानं विशुद्धं विमलं विशोकमशेषदोषादिनिरस्तसङ्गम् । एकं
सदैकं परमः परेशंस्त वासुदेवो न यतोऽन्यदस्ति ॥ सद्भाव एवं भवतो मयोक्तो
ज्ञानं यथा सत्यमसत्यमन्यत् । एतत्तु यत्संव्यवहारभूतं तत्रापि चोक्तं भुवनार्थितं
ते ॥ यज्ञः पशुर्वहिरशेषश्चरित्वक् सोमस्सुरास्त्वर्गमयश्च कामः । इत्यादिकर्मा-
श्रितमार्गदृष्टं भूरादिभेदाश्च फलानि तेषाम् ” इतिदशश्लोकी पठिता । (नात्र
विगानमिति) यद्यपि यदस्ति यन्नास्ति च विप्रवर्येत्यत्र अस्तिनास्तिशब्दयोर्भावा-

विस्तीर्णं स्वरूपमुक्त्वा पूर्वमनुक्तं रूपान्तरं संक्षेपतः
 “श्रूयताम्” इत्यारभ्याभिधीयते । चिदचिन्मिश्रे

* श्रुतप्रकाशिका *

विस्तीर्णशब्देन सौख्यं विवक्षितम् । संसृष्टस्थूलरूपमुक्त्वा वियुक्तं सूक्ष्मरूप-
 मुच्यत इति भावः । यद्वा, विस्तीर्णमिति क्रियाविशेषणम्, उत्तरत्र मिथ्यात्वं
 विवक्षितं चेत् पूर्वं विस्तरेण कथनमनुपपन्नम्, नहि पूर्वमेव भ्रान्तस्य भ्रमान्तरा-
 पादनं कार्यम् । तस्मात्पूर्वं विस्तरेण भुवनकोशस्य कथितत्वात् मिथ्यात्वं वक्ष्यत
 इति भावः । वक्ष्यमाणगादिभरतचरितं ह्रस्वं विस्तररूपम्, तत्सङ्क्षेपश्चायम्. वक्ष्य-
 माणसङ्क्षेप उक्तसंक्षेपश्च दृश्यते, अत उक्तसंक्षेपशब्दाव्यावृत्त्यर्थमाह (अनुक्त-
 मिति) अनुक्तं संसृष्टरूपान्तरं कथ्यत इति शब्दाव्यावृत्त्यर्थमाह (रूपान्तर-
 मिति) वियुक्तमित्यर्थः । मिथ्यात्वव्यतिरेकेण वक्तव्यं रूपान्तरं सकलमुक्तम्,
 तस्मादनुक्तं वक्तव्यं रूपान्तरं नाम मिथ्यात्वम्, नान्यदिति शब्दायां मिथ्यात्वं विना
 अनुक्तं रूपान्तरमाह (चिदचिन्मिश्र इति) चिदचिन्मिश्रे जगतीत्यनेन ‘सङ्क्षेपः श्रूयतां
 पुन’रित्यत्र पुनःशब्दो व्याख्यातो भवति । चिदचिदात्मके जगति स्थूलरूपत्व-

४ भावप्रकाशिका ४

भावरूपेण प्रतिपन्नवस्तुपरतया योजयितुं शक्यत्वात् अस्तिशब्दस्यात्मपरत्वे विगानं
 सम्भवति, तथापि नास्त्यस्तिशब्दयोरचेतनपरत्वेन विवाद इत्यत्र तात्पर्यम् ।
 (अपितु कर्मपरत्वमेवेति) कर्ममूलवैविध्यानुसन्धानपरत्वमेवेत्यर्थः । उत्त-
 रत्र तथाभिषास्यमानत्वात् । (वियुक्तं सूक्ष्मरूपमिति) परस्परमुपकरणोपकरणि-
 भाववियुक्तं प्रकृतिपुरुषयोस्सूक्ष्मं रूपमुच्यत इत्यर्थः । (आदिभरतचरितं
 ह्रस्वमिति) ‘मैत्रेयस्य चरितं कथयिष्यामि ते पुनः’ इतिप्रथमाध्याये उपदि-
 शत्वादिदानीं ह्रस्वमिति भावः । ननु सङ्क्षेपशब्दस्य सकलशास्त्रार्थसङ्क्षेपपरत्वसम्भवे
 प्रथमाध्यायोक्तप्रतिज्ञावशेनादिभरतचरितस्य बुद्धिस्थत्वं परिकल्प्य एतस्य तत्सङ्क्षे-
 पत्वकल्पनमस्मिष्टम् । किञ्च तत्सङ्क्षेपरूपत्वं प्रतिज्ञातं चेत् विस्तरकथनस्य स्वतः
 प्राप्तत्वा ‘भगवन् सर्वमाख्यात’मिति मैत्रेयस्यादिभरतचरितप्रश्नो न युक्त इति

जगति चिदंशो वाङ्मनसागोचरस्वसंवेद्यस्वरूपभेदो
ज्ञानैकाकारतया अस्पृष्टप्राकृतभेदोऽविनाशित्वेनास्ति-
शब्दवाच्यः । अचिदंशस्तु चिदंशकर्मनिमित्तपरिणा-
मभेदो विनाशीति नास्तिशब्दाभिधेयः । उभयन्तु पर-

* श्रुतप्रकाशिका *

मुक्तम् तत्रैव जगतीदमपि रूपान्तरं पुनरुच्यत इति तस्यार्थः । 'सत्तामात्रमगो-
चरम् । वचसामात्मसंवेद्यम्' इत्यादिवाक्योक्तं विशेषणमाह (चिदंशो वाङ्मन-
सेति) द्वैतिनोऽतथ्यदर्शिनः, इत्यादिवाक्यानां भेदनिषेधपराणामर्थं ह्यदि निधा-
याह (अस्पृष्टेति) यदि चिदंशस्य ज्ञानैकाकारत्वमचिदंशस्य परिणामास्पृष्टत्वं च विव-
क्षितम्, तर्ह्यस्तिनास्तिमस्यासत्यादिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वेन किमर्थमुच्यत इति चेत् .
उच्यते ; शास्त्राविशेषे "सच्च त्यच्चाभवत्" 'विज्ञानं चाविज्ञानं च' सत्यं चानृतं च सत्य-
मभवत्" इत्यादिवाक्येषु अस्तिनास्तिमस्यासत्यादिशब्दानां श्रूयमाणानामनधीतशा-
स्त्रागतानां च किं ज्ञानवाध्यत्वावाध्यत्वे प्रवृत्तिनिमित्तमृतं ? उत परिणामित्वापरिणामि-
त्वे ? इति शङ्कां निराकृतुं परिणामित्वापरिणामित्वे एव नास्त्यसत्यादिशब्दार्थः, न
तु ज्ञानवाध्यत्वावाध्यत्वे इत्यधीतानधीतशास्त्रार्थज्ञापनार्थमिति । श्रुतिव्यादितत्त्वानां
सङ्घातविशेषावस्थायामेव जीवं प्रति शरीरत्वं दृष्टम्, न त्वंकैकल्य . मनुष्यादेः शरीराणा-
मपि तादृशापेयदानस्यायामेव शरीरत्वं दृष्टम्, न भस्माद्यवस्थायामिति विदचितोः
प्रत्येकमवस्थाविशेषेषु भगवच्छरीरत्वाभावशङ्काव्यावृत्त्यर्थमाह (उभयमिति) चिदचि-
द्रूपमन्योन्यसंसृष्टं च भगवच्छरीरमित्यर्थः । निष्कृष्टस्य भगवच्छरीरत्वप्रतिपादनात्
भगवन्तं प्रति शरीरत्वस्य निरुपाधिकृतया स्वरूपप्रयुक्तत्वं फलितमिति मुक्तावस्थाया-

५ भावप्रकाशिका ५

चेन्न ; सकलसङ्क्षेपरूपस्य वक्ष्यमाणसङ्क्षेपरूपत्वमपि सम्भवतीत्यत्र तात्पर्योत् । (सत्ता-
मात्रमगोचरमिति) यद्यपि नैतानि वाक्यान्त्येतत्प्रकरणस्यानि, तथापि 'ज्ञानस्वरूपो
भगवान् यनोऽसौ' इत्यादीनामेतत्प्रकरणस्यानां तत्समानार्थत्वं वक्तव्यमित्यभिप्रायेण
तथोक्तमिति द्रष्टव्यम् (अनीतानधीतशास्त्रार्थज्ञापनार्थमिति) अत्र इति-
स्तमासौ । विष्णुराभेतीत्यस्य वाक्यस्य व्यवहितेनापि शरीरात्मभाव इत्यनेना-

ब्रह्मभूतवासुदेवशरीरतया तदात्मकमित्येतद्रूपं संचेषे-
णात्राभिहितम् । तथा हि —

“यदम्बु वैष्णवः कायस्ततो विप्र वसुन्धरा ।

पद्माकारा समुद्भूता पर्वताब्ध्यादिसंयुता ॥”

इत्यम्बुनो विष्णोः शरीरत्वेनाम्बुपरिणामभूतं ब्रह्माण्ड-
मपि विष्णोः कायः, तस्य च विष्णुरात्मेति सकल-
श्रुतिगततादात्म्योपदेशोपबृंहणरूपस्य सामानाधिक-

* श्रुतप्रकाशिका *

मपि जीवस्य भगवच्चरीरत्वसिद्धिः । एतद्रूपम्—अयमाकार इत्यर्थः । एतदुपपादयति
(तथाहीत्यादिना) दशश्लोकां न भगवदात्मकत्वमसाधारणं प्रतिपाद्यम्, तत्तु सर्व-
प्रकरणसाधारणम्, असाधारणप्रतिपाद्यं तु प्रकृतिपुरुषविवेक एव । शास्त्रस्थोपनिष-
दर्थोपबृंहणपरत्वात्साङ्ग्यादिमतव्यावृत्त्यर्थं सर्वप्रकरणेषु भगवदात्मकत्वमुच्यते,
अत्रासाधारणप्रतिपाद्यः प्रकृतिपुरुषविवेक एवेत्यभिप्रायेण हि पूर्वमनुक्तं
रूपान्तरमित्युक्तम् । भगवदात्मकत्वस्य सर्वप्रकरणसाधारण्यं हि, पूर्वमप्येतदसकृदुक्त-
मिति उत्तरत्र च वक्ष्यते, दशश्लोकीत्यसामानाधिकरण्यं शरीरात्मभावनिबन्धन-
मिति ज्ञापयितुं पूर्वश्लोकमुपादत्ते (यदम्बिवति) अपिणाभिप्रेतं फलितमर्थ-
गाह (अम्बुनो विष्णोरिति) न हि बाल्यावस्थायां शरीरभूतस्य वस्तुनोऽवस्था-
न्तरे चेतनेन स्वरूपैक्यमस्ति, अपि तु सर्वावस्थामपि तद्वस्तु शरीरमेवेति
भावः । (तस्य च विष्णुरात्मेतीति) अभिप्रेत्यर्थः । एवंरूपशरीरात्मभाव इति वार्थः ।
(सकलश्रुतिगततादात्म्योपदेशोपबृंहणरूपस्येति) अनधीतशास्त्रास्त्रपि तादात्म्यो-

५ भावप्रकाशिका ५

न्वयसम्भवेऽभिप्रेत्येत्यव्याहारोऽनुचित इत्यभिप्रेत्याह (शरीरात्मभाव इति वा
अर्थ इति) सकलश्रुतिगततादात्म्योपदेशोपबृंहणरूपस्येत्यत्र सकलपदमनधीतशास्त्रा-
परम्, तस्याधोपबृंहणं तद्विरुद्धार्थवाक्यासत्त्वप्रतिपादनमिति द्वेधार्थसम्भवमभिप्रेत्य
व्याचष्टे (अनधीतशास्त्रास्त्रपीति) (तादात्म्योपदेशोऽस्तीति) य इति शेषः ।

रणस्य 'ज्योतींषि विष्णुः' इत्यारभ्य वक्ष्यमाणस्य शरीरात्मभाव एव निबन्धनमित्याह । अस्मिन्शास्त्रे पूर्वमप्येतदसकृदुक्तम् ^१ "तानि सर्वाणि तद्रूपः" ^२ "तत्सर्वं वै हरेस्तनुः" ^३ "स एव सर्वभूतात्मा विश्वरूपो यतोऽव्ययः" इति । तदिदं शरीरात्म-
भावायत्तं तादात्म्यं सामानाधिकरण्येन व्यपदिश्यते

* श्रुतप्रकाशिका *

पदेशोऽस्ति, तस्यायमेवार्थ इति ज्ञापनं तादात्म्योपदेशस्योपबृंहणम् । यद्वा, मत्स्यसकलश्रुतिगततादात्म्योपदेशोपबृंहणं नाम अनधीतशास्त्रासु तद्विरुद्धा-
र्थप्रतिपादनं नास्तीति ज्ञापनम्, अत्र इतिशब्दत्रयस्य अनेन श्लोकेन भगवानिममर्थम-
भिप्रेत्यायमर्थ इत्याहेत्यन्वयप्रकारः । न केवलमत्र समष्टिष्टिष्टोक्तगतव्यधिकरण-
निर्देशेन व्यष्टिष्टोक्तगतसामानाधिकरण्यं शरीरशरीरिभावनिबन्धनमिति ज्ञायते,
अपि तु प्रवेशान्तरेषु व्यष्ट्यवस्थानां भगवन्तं प्रति शरीरत्वं सामानाधिकरण्यस्य
शरीरशरीरिभावनिबन्धनत्वं चासकृत्कण्ठोक्तमित्याह (अस्मिन्निति) शरीरात्म-
भावस्य सामानाधिकरण्यहेतुत्वं कण्ठोक्तं "विश्वरूपो यतोऽव्ययः" इति । तथा

४ भावप्रकाशिका ४

इतरत्र तस्यायमेवार्थ इति तच्छब्दश्रवणात् (अत्र इतिशब्दत्रयस्येति) एवमिहा-
न्वयक्रमः, 'यदम्बु वैष्णवः कायः' इतिश्लोकेन सकलश्रुतिगततादात्म्योपबृंहण-
रूपस्य सामानाधिकरण्योपदेशस्य 'ज्योतींषि विष्णुः' इत्यारभ्य वक्ष्यमाणस्य
शरीरात्मभाव एव निबन्धनमित्यभिप्रेत्याम्बुनो विष्णोः कार्यत्वेनाम्बुपरिणामभूतं
ब्रह्माण्डमपि विष्णोः शरीरमित्याहेत्यन्वयः । नच विष्णुरात्मेत्यभिप्रेत्येति पूर्वमन्ध-
विरोध इति वाच्यम्, तस्य व्याख्यानान्तरत्वेनादोषात् । केचित्तु अनेन श्लोकेन
तस्य विष्णुरात्मेत्यभिप्रेत्य शरीरात्मभाव एव सामानाधिकरण्ये निबन्धनमिति
तात्पर्यत आहेति योजयन्ति (विश्वरूपो यतोऽव्यय इतीति) 'सर्वेन्द्रियान्तःकरणं
पुरुषारूपं हि यज्जगत् । स एव' इति सामानाधिकरण्येन निर्दिश्य कथमिदं

“ज्योतींषि विष्णुः” इति । अत्रास्त्यात्मकं नास्त्या-
त्मकं च जगदन्तर्गतं वस्तु विष्णोः कायतया विष्णवा-
त्मकमित्युक्तम् । इदमस्त्यात्मकम्, इदं नास्त्यात्मकम्,

* श्रुतप्रकाशिका *

अन्यत्रापि “सर्वगत्वादनन्तस्य स एवाहम्” “सर्वं समामोपि ततोऽसि सर्वः”
इत्यादि द्रष्टव्यम् । तदिदमित्यादिना ज्योतींषीत्यादिश्लोके पादत्रयस्यार्थ उच्यते,
संसृष्टस्य भगवदात्मकत्वमुक्तमित्यर्थः । प्रधानादिनिशेषान्तं चेतनाचेतनात्मकमि-
त्युक्तत्वात् ज्योतिरित्यादिशब्दाः संसृष्टजीववाचिनः । अथ उत्तरश्लोकसङ्गत्यर्थ
विशिष्टवाक्यार्थानुवादेन चतुर्थपादार्थं दर्शयति (अत्रास्त्यात्मकमिति) ‘यदम्बु’
इत्यादिश्लोकेन वैयधिकरण्येन समष्ट्यवस्थाविदचितोर्भगवदात्मकत्वमुक्तम् । व्यष्ट्य-
वस्थयोरसंसृष्टयोस्संसृष्टयोरपि तयोः सामानाधिकरण्येन भगवदात्मकत्वमुच्यते ज्योतीं-
षीत्यादिना श्लोकेन, तत्र पादत्रयेण व्यष्ट्यवस्थयोः संसृष्टयोस्तदात्मकत्वमुक्तम्,
चतुर्थपादेन तु निष्कृष्टयोरपि तदात्मकत्वमुक्तमित्यर्थः । अनन्तरश्लोकमवतार-
यति (इदमिति) अचिदंशस्य नास्त्यात्मकत्वनिवन्धनेव तात्पर्यविषयः, अचि-
दंशस्य हि मिथ्यात्वशङ्का व्युत्पत्नीया ; अतस्तस्य परिणामित्वान्नास्त्यात्मकत्व
एव तात्पर्यम्, चिदंशस्य स्वपरिणामित्वादस्त्यात्मकत्वं फलितं स्यादित्यभिप्राये-

७ भावप्रकाशिका ७

भिन्नयोस्सामानाधिकरण्यमित्यपेक्षायां ‘सर्वभूनात्मा विश्वरूपो यतोऽव्ययः’ इति
शरीरात्मभावस्य यत इति पञ्चम्या कण्ठतो हेतुतयोक्तेरित्यर्थः । इदञ्च वेदार्थ-
सङ्गदे भाष्यकृता सुव्यक्तमुक्तम् । (पादत्रयस्यार्थ उच्यत इति) ‘यदस्ति यन्ना-
स्ति च विप्रवर्त्य’ इति चतुर्थपादार्थस्यात्रास्त्यात्मकं चेत्यादिभाष्यग्रन्थेनानुवादमुखेन
स्फुटीकरिष्यमाणत्वात् पादत्रयस्यार्थ उच्यत इत्युक्तम् । केचित्तु अश्लोकेन
पादचतुष्टयस्याप्यर्थ उच्यते श्लोकमात्रस्य शरीरात्मभावायत्तत्वादात्म्योपदेशपरत्वे
विद्यतिपत्त्यभावात् । इयांस्तु विशेषः,—पादत्रयगतानां ज्योतिरादिपदानां निर्णयार्थ-
तया न जिज्ञासा, चतुर्थपादगतास्तिशब्दयोरनिर्णयार्थकतया तत्र जिज्ञा-
सया तत्पदार्थमात्रस्यानुवादोपपत्तेरिति वदन्ति (विशिष्टवाक्यार्थानुवादेनेति) पर्यवस-

अस्य च नास्त्यात्मकत्वे हेतुरयमित्याह “ज्ञानस्वरूपो भगवान् यतोऽसौ” इति । अशेषक्षेत्रज्ञात्मनाऽवस्थि-

* श्रुतप्रकाशिका *

यास्य च नास्त्यात्मकत्वे हेतुरयमित्याहेत्युक्तम् । व्याख्येये प्रतीकमुपादत्ते (ज्ञानस्वरूप इति) अत्र ज्ञानस्वरूपो भगवानिति सामानाधिकरण्यस्य शरीरशरीरि-
भावनिवन्धनत्वं न केवलं पूर्वश्लोके ‘यदम्बु वैष्णवः कायः’ इत्युक्तत्वादवगम्यते,
अस्मिन्नपि श्लोके अशेषमूर्तिरित्यनेनापि ज्ञायत इत्याभिप्रायेण व्याचष्टे (अशे-
षेति) अशेषशब्देनाचितोऽपि विवक्षितत्वे भगवन्तं प्रति तस्य मूर्तित्वं विहितं

५ भावप्रकाशिका ५

अवाक्यार्थानुवादेनेत्यर्थः । (नास्त्यात्मकत्वे हेतुरयमित्याहेत्युक्तमिति) न त्वस्या-
स्त्यात्मकत्वे हेतुरयमित्याहेत्युक्तमित्यर्थः । ‘ज्ञानस्वरूपो भगवान् यतोऽसौ’ इत्यं-
शेन ‘इदमस्त्यात्मकम् इदं नास्त्यात्मकम् अस्य च नास्त्यात्मकत्वे हेतुरयमित्य-
प्रतिपादनादाह (प्रतीकमुपादत्त इति) ननु भाष्ये— अशेषक्षेत्रज्ञात्मनावस्थितस्य
इति कथं लभ्यते ! क्षेत्रज्ञस्य प्रागनिर्देष्टत्वात् । नच यदस्ति यन्नास्ति च विप्रवर्धे-
त्यनेनास्तिशब्देन क्षेत्रज्ञस्योपस्थापनमस्तीति वाच्यम् ; इदमस्त्यात्मकम् इदं नास्त्या-
त्मकमिति विभागानभिज्ञं मैत्रेयं प्रति अस्तिशब्दस्य क्षेत्रज्ञोपस्थापकत्वाभावेनाशेष-
मूर्तिशब्देन क्षेत्रज्ञात्मनावस्थितस्य भगवत उपस्थापने प्रमाणाभावादित्याशङ्क्य
अस्तिनास्तिशब्दोभ्यामुपस्थापनेषु ज्योतिरादिशब्दैस्संसृष्टवचनैश्चेतनाचेतनयो-
रुपस्थितिसम्भवात्, तत्र चाचिच्छरीरके ज्ञानस्वरूपशरीरकत्वोपदेशस्य वा न वस्तु-
भूत इति देवादिशरीरकत्वनिषेधस्य वा असम्भवात् । क्षेत्रज्ञशरीरक एव योग्यता-
वशेनाशेषमूर्तिशब्देन परामृश्यते, ततश्च क्षेत्रज्ञशरीरको भगवान् ज्ञानस्वरूपः ज्ञानशरी-
रको भवति । स्वरूपशब्दः शरीरपरः । वस्तुस्वरूपदेवादिशरीरको न भवीत्युक्ते
क्षेत्रज्ञस्य ज्ञानस्वरूपत्वमस्ति, अर्थस्वरूपदेवादिशरीरत्वञ्च नास्तीति फलति ।
ततश्च देहात्मविधेकोपि फलितो भवति । यथा अङ्गुलीयकवानसौ रजतवा-
नमुवर्थावानित्युक्ते अङ्गुलीयकं रजतरूपं न सुवर्णरूपमिति, तद्वदित्य-
भिप्रेत्याह (अशेषशब्देनाचितोपीति) (वस्तुभावनियमोऽनुपपन्न इति)

तस्य भगवतो ज्ञानमेव स्वाभाविकं रूपम् । न देव-
मनुष्यादिवस्तुरूपम् । यत एवं तत एवाचिरूपदेवमनु-
ष्यशैलाब्धिधरादयश्च तद्विज्ञानविजृम्भिताः, तस्य

* श्रुतप्रकाशिका *

स्यात् . अमाप्तत्वात् ; ततश्च 'न तु वस्तुभूत' इति देवमनुष्यशैलाब्धिधरादिवस्तु-
भावनिषेधोऽनुपपन्नः , अतोऽशेषशब्दः क्षेत्रज्ञविषय इत्यभिप्रायेण शेषक्षेत्रज्ञा-
त्मनेत्युक्तम् । अत्र ज्ञानस्वरूपादिशब्दानां परमविशेषपर्यन्ताभिधायत्वेऽपि
विशेषणविशेषणो वाक्यस्य तात्पर्यम्, अतो ज्ञानस्वरूपत्वं विशेषणभूतजीवस्यैव
विधीयते . यथा "लौहितोष्णीपा ऋत्विजः प्रचरन्ति" इत्यत्र विशेषणगतं लौहित्यमेव
विधेयं परम्परा ऋत्विक्प्रचारकर्मविशेषणं तद्वत् . "काठिन्यवान् यो विभर्ति"
'नृसिंहमूर्च्छिर्भगवान् श्वेतः" इत्युदाहरणं द्रष्टव्यम् । ज्ञानस्वरूप इत्यत्र दिव्या-
त्मस्वरूपस्य ज्ञानस्वरूपत्वमुच्यत इति शङ्कनीयम् 'सर्वकर्मज्ञे ज्ञानमपास्तदोषम्'
इति विवरणानुपपत्तेः । नहि दिव्यात्मस्वरूपस्य कर्मतत्कृतरागद्वेषादिहेयसम्ब-
न्धप्रसङ्गः । न तु वस्तुभूत इत्यस्यार्थमाह (न देवमनुष्यादीति) शैलादिस्वा-
वरोक्तिः सर्वशरीराणामुपलक्ष्यमिति ज्ञापनार्थो देवमनुष्यादिशब्दः । उत्तरार्द्धे
व्याचष्टे (यत एवमिति) शैलाब्धिधरादिभेदान् विज्ञानविजृम्भितानि जानीही-
त्यनेन फलितं हेतुहेतुमद्भावं विवृणोति (तद्विज्ञानेत्यादिना) विज्ञानशब्दं
व्याचष्टे (तस्येति) विज्ञानम्— विविधज्ञानम् । कथं शैलाब्धिधरादिभेदस्य

५ भावप्रकाशिका ५

अभिच्छरीरकस्य भगवतो न तु वस्तुभूत इति देवमनुष्यशैलाब्धिधरादि-
वस्तुशरीरकत्वनिषेधस्य . शरीरभूते चिदंशे देवमनुष्यादिभावनियेधपर्यवसित-
त्वादित्यभिप्रायः । (ऋत्विक्प्रचारकर्मविशेषणमिति) यथा परम्परया प्रचारविशेष-
णगमनुष्णीपलौहित्यं परम्परयेत्यस्य प्रचारे ऋत्विजां विशेषणत्वम्, तत्र चोष्णीपस्य
तत्र च लौहित्यस्येत्यभिप्रायः । 'काठिन्यवान् यो विभर्ति तस्मै भूम्यात्माने नमः"
इत्यत्रात्मस्वरूपे भूमिद्वारा काठिन्यवदितिती भावः । भाष्ये—यत एवं तत एवेति ।
ननु क्षेत्रज्ञस्य ज्ञानस्वरूपत्वेन देवादिरूपत्वाभावेपि देवादिभेदस्य तद्विज्ञानविजृम्भि-

ज्ञानैकाकारस्य सतो देवाद्याकारेण स्वात्मवैविध्यानुसन्धानमूलाः, देवाद्याकारानुसन्धानमूलकर्ममूला इत्यर्थः । यतश्चाचिदस्तु क्षेत्रज्ञकर्मानुगुणपरिणामास्पदं ततस्तज्जास्तिशब्दाभिधेयम् , इतरदस्तिशब्दाभिधेयमित्यर्थादुक्तं भवति । तदेव विवृणोति “ यदा तु शुद्धं

* श्रुतप्रकाशिका *

वैविध्यानुसन्धानमूलत्वम् : “ निजकर्मभेदविगिन्नचितैः ” ‘ सर्वकर्मज्ञे ’ इति कर्ममूलत्वेन वक्ष्यमाणत्वात् कर्मैव हि मूलमित्यत्राह (देवादीति) वैविध्यानुसन्धानस्य देवादिभेदहेतुत्वं सद्धारकम् , उपरितनमन्थैकाध्यात् ‘ अविद्यासञ्चितं कर्म ’ ‘ वाङ्मूर्धन्यविप्रजः ’ ‘ भूपैते कर्मयोगिनः ” इत्यादिवचनान्तराच्चेत्यर्थः । पूर्वगिदमस्त्यात्मकमित्यादिनोक्तलोकावधार्यः कथं घटत इत्यत्राह (यतश्चेति) ज्ञानस्वरूपः विज्ञानविजृम्भितानीत्यनेन तथा फलितमित्यर्थः । (तदेवेति)

ध भावप्रकाशिका ध

तत्त्वमनावश्यकम् । क्षेत्रज्ञमित्यत्राह तद्विज्ञानविजृम्भितत्वस्यानावश्यकत्वात् ; इतरथा परमात्मनित्यविभूत्यादेरपि तथात्वप्रसङ्गात् । नच जीवमित्यनित्यत्वेन सिद्धस्य देवादिस्तद्विज्ञानविजृम्भितत्वमावश्यकमिति वाच्यम् , देवादिभेदस्याद्याप्यनित्यत्वानिश्चयात् । निश्चये वा तस्यासत्यशुद्धितरवोपयुक्तानित्यत्वस्य सिद्धतया कर्मपरिणामरूपतयाऽनित्यत्वप्रतिपादनार्थं प्रवृत्तस्य ‘ ततो हि शैलाद्विषयरादिभेदान् जानीहि विज्ञानविजृम्भितानि ’ इत्यस्य वैयर्थ्यप्रसङ्गात् । किञ्च क्षेत्रज्ञात्मनावस्थितस्य देवादिभूतत्वाभावेन देवादिस्वरूपस्य विज्ञानविजृम्भितत्वे देवाद्यात्मनावस्थितस्य ज्ञानस्वरूपक्षेत्रज्ञत्वाभावेन क्षेत्रज्ञस्यापि विज्ञानविजृम्भितत्वप्रसङ्ग इति चेत् ; नतु वस्तुभूत इति देवादिस्वरूपस्य क्षेत्रज्ञरूपावस्थितपरमात्मस्वाभाविकरूपत्वे प्रत्याख्याते पुनः किंरूप इत्यपेक्षायां विज्ञानविजृम्भितानीति आगन्तुरूपत्वमुच्यत इत्यदोषात् । अत एव भाष्ये—ज्ञानमेव स्वाभाविकं रूपम् इति स्वाभाविकपदं प्रयुक्तम् (देवादिभेदहेतुत्वं सद्धारकमिति) पूर्वपूर्ववैविध्यानुसन्धानेन कर्मणा च देवादिभेदा इत्यर्थः । कर्माविद्ययोर्धीजाङ्कुरवत् परस्परहेतुत्वसम्भवात् हेतुहेतुमद्भाव-

निजरूपि" इति । यदैतज्ज्ञानैकाकारमात्मवस्तु देवाद्याकारेण स्वात्मनि वैविध्यानुसन्धानमूलसर्वकर्मक्षया-
निर्दोषं परिशुद्धं निजरूपि भवति , तदा देवाद्या-
कारेणैकीकृत्यात्मकल्पनामूलकर्मफलभूतास्तद्भोगार्थाः

* श्रुतप्रकाशिका *

पूर्वपक्षयोजनायामुक्तेष्वर्थेष्वपेक्षितं शोपजीवनेन सिद्धान्तयोजना क्रियते , विज्ञान-
विजृम्भितत्वमेव व्यतिरेकमुखेन विवृणोतीत्यर्थः । पूर्वश्लोके देवादिभेदानां
स्वात्मवैविध्यानुसन्धानमूलत्वं सद्धारकमिति व्याख्यातमनन्तरश्लोके व्यतिरेकमुखेन
विवरणे कर्महेतुत्वश्रवणनिबन्धनमिति स्पष्टयन्नाह (देवाद्याकारेणोति) निर्दोष-
मित्यादिपदानामर्थविभागः 'ज्ञानं विशुद्ध'मित्यादिश्लोकव्याख्याने विशदयिष्यत इति
ग्रन्थलाघवार्थमत्र न विस्तृतः । निर्दोषम्—शरीरसम्बन्धरहितम् । परिशुद्धम्—
तत्कृतरागद्वेषमुखदुःखादिरहितम् । निजरूपि—आविर्भूतस्वरूपम् । सङ्कल्पशब्दं
व्याचष्टे (एकीकृत्यात्मकल्पनाशब्देन) 'समित्येकीकारे' इति हि शब्दाः ।
पूर्ववत्सद्धारकमिति व्याचष्टे (आत्मकल्पनामूलकर्मफलभूता इति) देहात्मनोरे-
कीकृत्यानुसन्धानफलं देवाद्याकारेण स्वात्मवैविध्यानुसन्धानम् , तयोरेकैकं विज्ञान-

५ गावप्रकाशिका ५

व्यस्यासशङ्का न कार्या । (ज्ञानस्वरूपः विज्ञानविजृम्भितानीत्यनेन तथा फलित-
मिति) ज्ञानस्वरूप इत्यनेन ज्ञानस्वरूपस्योक्ततया परिणामशून्यत्वावगमात् सत्य-
त्वम् , विज्ञानविजृम्भितानीत्यनेन परिणामित्वञ्च फलितम् । अत एव निजसिद्ध-
ज्ञानैकरूपत्वेनेति भाष्यमिति भावः । ननु यदा तु शुद्धमित्यस्य पूर्वोक्तविवरण-
रूपत्वस्य पूर्वपक्षसम्मत्तस्य कथं तदेव विवृणोतीति भाष्यकृताप्यभ्युपगम इत्या-
शङ्काविरुद्धांशे तदुपजीवनं न दोषायेत्याह (पूर्वपक्षयोजनायामिति) (निर्दोष-
मित्यादिपदानामर्थविभाग इति) अपास्तदोषमित्यादिपदानामिति वक्तव्ये लाघ-
वार्थं निर्दोषपदमुपात्तमिति द्रष्टव्यम् । यद्वा निर्दोषमित्यादीतिच्छेदः । (पदाना-
मिति) श्लोकस्यपदानामित्यर्थः । (आत्मकल्पनामूलकर्मफलभूता इतीति) आत्म-
कल्पनं मूलं यस्येति बहुव्रीहिः , व्यक्तिभेदेन वीजाङ्कुरन्याये दोषाभावात् (विज्ञान-

वस्तुषु वस्तुभेदा न भवन्ति । ये देवादिषु वस्तुष्व-
त्मतयाभिमतेषु भोग्यभूता देवमनुष्यशैलान्धिधरादि-

* श्रुतप्रकाशिका *

शब्दे सङ्कल्पशब्देऽप्यर्थसिद्धम् । सुखदुःखे हि कर्मफलम्, तत्कथं वस्तुभेदस्य
कर्मफलत्वमिति शङ्कायां तद्भोगार्था इत्युक्तम् । सुखादिभोगद्वारीभूतत्वादेवादिभेदः
कर्मफलमित्यर्थः । “भोक्ता भोग्यं प्रेरितारं च गत्वा” इत्यादिषु भोग्यशब्दार्थः
स्पष्टीकृतो भवति तद्भोगार्था इत्यनेन । भोगस्यानभोगोपकरणानां भोगसिद्धि-
प्रयोजकत्वमेव भोग्यत्वमित्यर्थः । सप्तम्यन्तवस्तुशब्दो जीवपर्यन्तदेहपरः, द्विती-
यवस्तुशब्दो देवादिशरीरमात्रपरः । वस्तुभेदाः— देवादिशरीरभेदाः । अत्र
वस्तुभेदशब्देन भेदस्य वस्तुरूपत्वात् पारमार्थ्यमपि फलितम् । अत्रान्वितेषु
पदेषु व्याख्येयपदव्याख्यानार्थमाह (ये देवादिवति) (देवादिषु वस्तुषु
आत्मतयाभिमतेषु) प्रथमवस्तुशब्दो जीवपर्यन्तदेहपर एवेत्यभिप्रायः । संसृष्टा-
कारे ह्यात्माभिमानः । तद्भोगार्था इति पूर्वोक्तस्य पदस्य व्याख्येयं पदमुदाहरति
(भोग्यभूता इति) भोग्यभूता इत्यनेन वस्तुभेदा इतिपदस्याचिदंशगात्रपरत्व-
मुक्तम्, ‘ न तु वस्तुभूत’ इत्युक्तत्वात् । पूर्वोक्तोक्तभेदा एवात्र विवक्षिता
इत्याह (देवमनुष्येति) कारणाभावात्कार्याभावां हि व्यतिरेकः, तं स्पष्टयति

॥ भावप्रकाशिका ॥

शब्दे सङ्कल्पशब्दे चेति) वैविध्यानुसन्धानस्य विज्ञानशब्दार्थस्य एकीकृत्यानु-
सन्धानस्य सङ्कल्पशब्दार्थस्य च हेतुहेतुमद्भावेन कारणत्वसम्भवात्, विज्ञानविजृ-
म्भितानि सङ्कल्पतरोः फलानीत्युक्त्योर्न विरोधः । अन्यतरोक्तावन्यतरस्यार्थ-
सिद्धत्वादिति भावः । (भोग्यशब्दार्थस्स्पष्टीकृतो भवतीति) भोग्यार्था इत्यु-
पहितानामेव वस्तुभेदानामित्युत्तरवाक्ये भोग्यभूता इति परामर्शादित्यर्थः ।
(भोगसिद्धिप्रयोजकत्वमेवेति) तस्य निमित्तं संयोगोत्पातादित्यस्मिन्नर्थे “गोद्वज्र-
चः” इति भोगशब्दाद्यत्प्रत्ययः । ननु ‘अहं ह्यहोऽर्थवत्’ इतिवदन्तम् । तथात्वे
भोगस्यानादीनां भोग्यशब्देन परिग्रहानापत्तेरिति भावः । (व्याख्येयपदव्याख्या-
नार्थमिति) वस्तुपितृत्यादिपदस्याव्याख्यातत्वात्तदर्थमित्यर्थः । (व्याख्येयं पदमुदा-

वस्तुभेदाः, ते तन्मूलभूतकर्मसु विनष्टेषु न भवन्ती-
त्यचिद्वस्तुनः कादाचित्कावस्थाविशेषयोगितया नास्ति-
शब्दाभिधेयत्वम्, इतरस्य सर्वदा निजसिद्ध-
ज्ञानैकाकारत्वेन अस्तिशब्दाभिधेयत्वमित्यर्थः । प्रति-
क्षणमन्यथाभूततया कादाचित्कावस्थायोगिनोऽचिद्व-
स्तुनो नास्तिशब्दाभिधेयत्वमेवेत्याह 'वस्त्वस्ति किम्'
इति । अस्तिशब्दाभिधेयो ह्यादिमध्यपर्यन्तहीनस्स-
ततैकरूपः पदार्थः, तस्य कदाचिदपि नास्तिबुद्ध्यनर्ह-
त्वात् । अचिद्वस्तु किञ्चित् कचिदपि तथाभूतं न दृष्ट-

* श्रुतप्रकाशिका *

(तन्मूलभूतेति) परमप्रकृतार्थस्य फलितत्वमाह (इत्यचिद्वस्तुन इति) पूर्वश्लो-
कफलितार्थकथने आत्मनोऽस्तिशब्दवाच्यत्वे हेतुरनुक्तः, अत्र तु तस्यापि फलित-
त्वमाह (इतरस्येति) जगदुपलब्धिप्रकारेणापि वस्तुभेदानां परिणामित्वमुप-
पाद्यते श्लोकद्वयेन । तत्र प्रथमस्य वाक्यार्थमाह (प्रतिक्षणमिति) श्लोकस्य
नास्तिशब्दाभिधेयतापरत्वं 'यदस्ति यन्नास्तीत्युपक्रमावगतम्, अस्मिन् श्लोके
प्रयोजकशिक्षा । वस्त्वस्ति किमित्यर्थेयोजनौपयिकतयात्राभिधेयं यदस्ति यन्नास्तीत्युप-
क्रमवशास्तिद्वगर्थमाह (अस्तिशब्देति) सततैकरूपतया अस्तिशब्दवाच्यत्वे
सति हि पूर्वाद्धोक्तस्य तदभावस्य नास्तिशब्दाभिधेयताहेतुत्वसिद्धिः । पूर्वार्थ-
व्याचष्टे (अचिद्वस्त्विति) किमेनेन नास्तिशब्दाभिधेयत्वस्येति शङ्कायामुत्तरार्द्ध-

४ भावप्रकाशिका ४

हरतीति) भोक्ता भोग्यमिति श्रुतिगतभोग्यपदमित्यर्थः । (हेतुरनुक्त इति) यद्यपि
ज्ञानस्वरूप इत्यनेनैवास्तिशब्दवाच्यत्वे हेतुरुक्तः, तथापि भाष्ये नोक्तः, अत एव
पूर्वश्लोकव्याख्याने इतरद्वस्तिशब्दाभिधेयमित्युक्तम्, ननु तत्र हेतुरुपन्यस्त इति
भावः । (प्रयोजकशिक्षेति) अस्तिनास्तिपदप्रवृत्तिनिमित्तशिक्षेत्यर्थः । (अत्रा-
भिधेयमिति) अस्मिन् श्लोके अस्तिशब्दस्य अस्तिशब्दाभिधेय एवार्थ इत्यर्थः ।

चरम् । ततः किमित्यत्राह “यच्चान्यथात्वम्” इति ।
यद्वस्तु प्रतिक्षणमन्यथात्वं याति ; तदुत्तरोत्तरावस्था-
प्राप्त्या पूर्वपूर्वावस्थां जहातीति तस्य पूर्वावस्थस्योत्त-
रावस्थायां न प्रतिसन्धानमस्ति ; अतः सर्वदा तस्य
नास्तिशब्दाभिधेयत्वमेव । तथा णुपलभ्यत इत्याह—
“मही घटत्वम्” इति । स्वकर्मणा देवमनुष्यादिभावेन
स्तिमितात्मनिश्चयैः स्वभोग्यभूतमचिद्वस्तु प्रतिक्षणम्-

* श्रुतप्रकाशिका *

भवतारयति (ततः किमित्यत्राह) यातीति वर्तमाननिर्देशस्याभिप्रायमाह
(प्रतिक्षणमिति) भूयो न तत्तथेत्यस्यार्थमाह (तदिति) उत्तरोत्तरावस्थाप्राप्त्येति
भूयश्शब्दार्थः । न तत्तथेत्यस्यार्थमाह (पूर्वावस्थां जहातीति) तत्रेत्यस्यार्थमाह
(पूर्वावस्थस्योत्तरावस्थायामिति) कुतस्तत्त्वमित्यस्यार्थमाह (न प्रतिसन्धानमिति)
तत्त्वम्—तस्य भावः , तदिदमिति प्रतिसन्धानानर्हत्वं फलितमित्यर्थः । ननु तत्त्वं
कुतः पूर्वावस्थत्वं कुत इत्युक्तम्, कथं प्रतिसन्धाननिषेधः ? उच्यते ; कुतश्शब्दः
प्रमाणाप्रतिक्षेपपरः , पर्वतोऽग्निमानित्युक्ते कुत इति प्रमाणाफाङ्गा हि चोत्पत्ते,
अतः प्रतिक्षेपपरः कुतश्शब्दोऽपि प्रमाणाप्रतिक्षेपपरः , कुतः प्रमाणादित्यर्थः ।
पूर्वावस्थस्य भूयस्तत्वात्वे प्रमाणं च प्रत्यभिज्ञा, अतः प्रमाणे प्रतिक्षिप्ते प्रतिसन्धानं
निषिद्धं भवतीति भावः । अन्यथा न तत्तथेत्यनेन पौनरुक्त्यं स्यात् । हिशब्देन
फलितमर्थमाह (अत इति) नास्तिशब्दवाच्यत्वे प्रयोजकशिक्षा कृता ,
शिक्षितमर्थमुदाहरणेन दर्शयत्यनन्तरश्लोक इत्यभिप्रायेणाह (तथा हीति)
मही घटत्वगिति श्लोकं व्याचष्टे (स्वकर्मणेत्यादिना) मही घटत्वमित्यत्र यातीति पूर्व-
श्लोकादनुपपन्नः । कर्मणा आत्मनिश्चयविरोधित्वं सद्धारकमित्याह (देवमनुष्यादिभावे-
नेति) देवादिदेहसंसर्गेणेत्यर्थः । स्तिमितम्— प्रतिबद्धम् . अस्थिरे भोग्यत्वबुद्धिः

ध भावप्रकाशिका ध

‘स्वभोग्यभूतमचिद्वस्तु प्रतिक्षणमन्यथाभूतमालक्ष्यत’ इति भाष्ये प्रतिक्षणमन्यथा-
भूतं वस्तु भोग्यत्वेनालक्ष्यते, भोग्यमचिद्वस्तु प्रतिक्षणमन्यथात्वेनालक्ष्यत इत्यु-

न्यथाभूतमालक्ष्यते—अनुभूयत इत्यर्थः । एवं सति कि-
मप्यचिद्वस्तुस्तिशब्दार्हमादिमध्यपर्यन्तहीनं सततैक-

* श्रुतप्रकाशिका *

स्तिरतरमुखरूपात्मनिश्चयस्तेमित्यादिति भावः । यद्वा आत्मज्ञानरहितैरप्यचिद्व-
स्तुनोऽस्तिरत्वमालक्ष्यत इत्याह—तथाहीति । आलक्ष्यत इति चानुपज्ञाने प्रयोग-
प्राचुर्योक्त्यावृत्त्यर्थमनुभूयत इत्युक्तम् । श्लोकव्याख्यानपरिसमाप्तिं द्योतयति (इत्यर्थे
इति) ब्रूहीत्यादेरर्थमाह (एवं सतीति) अनेन अत्रेतिपदं व्याख्यातम् । अचि-
द्वस्तिवतिपदेन श्लोकस्ववस्तुशब्दो व्याख्यातः । अस्तिशब्दार्हमित्यादिविशेषणं
सामर्थ्यसिद्धयुक्तम् । अथवा श्लोकद्वयाभिप्रायगाह—एवं सतीति । 'न तु
वस्तुभूतः, इति पुराणग्रन्थे, किमप्यचिद्वस्तु—अचिद्वस्तु किञ्चिदिति भाष्ये च
अचिद्विषयवस्तुशब्दप्रयोगात् 'तद्वस्तु नृप तच्च कि'मितिग्रन्थस्ववस्तुशब्दतुल्यत्वं न

५ भावप्रकाशिका ५

देश्यविधेयभावभेदेनार्थद्वयसम्भवमभिप्रेत्य द्वेषापि व्याचष्टे (अस्थिरे इत्यादिना)
(चानुपज्ञाने प्रयोगप्राचुर्योदिति) यद्यपि चक्षुषा प्रत्यक्षेणोपलक्ष्यते इत्युक्तावपि
न दोषः, तथापि चानुपज्ञानातिरिक्तप्रमाणान्तरसङ्ग्रहायानुभूयत इति व्याख्यात-
मिति द्रष्टव्यम् । (श्लोकव्याख्यानपरिसमाप्तिमिति) अस्यां योजनायामिति
शेषः । अयं भावः,—आलक्ष्यते भुज्यत इति वा भोग्यत्वेनालक्ष्यत इति वा
पूर्वयोजनायामेतादृशाप्रसिद्धार्थप्रदर्शनपरतया इत्यर्थे इत्यस्य साफल्यं सम्भवेत् ।
अस्यान्तु योजनायामालक्ष्यत इत्यस्यानुभूयत इत्यर्थे प्रसिद्धित्वेन इत्यर्थे इत्यस्य
वैयर्थ्यरसमाप्तिद्योतकत्वमेव । अस्मिन् पक्षे एवं सतीत्युत्तरभाष्यं श्लोकद्वयाभि-
प्रायकथनपरम् । एतदेवाभिप्रेत्य वक्ष्यति, अथवा श्लोकद्वयाभिप्रायमाहेति । पूर्व-
योजनायान्तु इत्यर्थे इत्यस्य समाप्तिद्योतकत्वाभावात् एवं सतीत्युत्तरभाष्यं ब्रूही-
त्यादिपदार्थकथनपरम्, एतत्पक्षाभिप्रायेण ब्रूहीत्यादेरर्थमाहेत्यादिग्रन्थ इति,
अतः श्लोकव्याख्यानसमाप्तौ ब्रूहीत्याद्यर्थकथनं विरुद्धमिति न चोदनीयम्, अस्ति-
शब्दार्हमित्यादिविशेषणम् । (सामर्थ्यसिद्धयति) न तु वस्तुवस्ति किमितिशब्दा-
भिधेयतया तत्रास्तिशब्दस्य भवत्यर्थकत्वादिति भावः (वस्तुशब्दतुल्यत्वं न गृह-

रूपमालक्षितमस्ति किम्? न ह्यस्तीत्यभिप्रायः । यस्मा-
देवं तस्मात् ज्ञानस्वरूपात्मव्यतिरिक्तमचिद्वस्तु कदा-
चित् क्वचित् केवलास्तिशब्दवाच्यं न भवतीत्याह-
'तस्मान्न विज्ञानमृते' इति । आत्मा तु सर्वत्र ज्ञानैका-

* अतप्रकाशिका *

शङ्कनीयम् । अस्ति किमित्यनेन श्लोकस्य अस्तिशब्दस्य भवत्यर्थत्वमुक्तम्, अत एव यदस्तीत्यस्तिशब्दवचनात्मस्वरूपपरत्वं शङ्कनीयम् । फलितमाह (न हीति) अस्ति किं न अस्ति-इति भाष्यस्वारस्येन श्लोकद्वयोपक्रमगततास्ति किमिति वाक्यस्य प्रत्यभिज्ञातस्य भवत्यर्थतया व्याख्यातत्वं प्रतीयते । यद्वा, अस्तिशब्दाभिधेये इत्यनेन वस्तुवस्ति किमित्यत्रास्तिशब्दो व्याख्यातः । 'यदस्ति' तस्मान्न विज्ञानमृते-
ऽस्ति' इत्यादिनैकरूप्यात्, एवं वस्तुवस्ति किम्' मही षटत्व' गिति श्लोकद्वयस्य प्रत्ये-
कमुक्तो वाक्यार्थः पूर्वपक्षयोजनायामुपजीव्यः । उत्तरश्लोकस्य प्रथमार्धं व्याचष्टे (यस्मादिति) (यस्मादेवं तस्मात्) परिणामित्वादेव, नतु ज्ञानाध्यायत्वा-
दित्यर्थः । अचिद्वस्तुशब्देन वस्तुजातशब्दार्थ उक्तः । जातशब्दशिरस्को वस्तु-
शब्दो न नित्यवाचीति भावः । (केवलास्तिशब्दवाच्यमिति) एतच्छ्लोकस्था-
स्तिशब्दो न भवत्यर्थः, ज्ञानव्यतिरिक्तस्य 'तदेतदक्षयं नित्यम्' इत्यादिना नित्यत्वे-
नोक्तस्य निषेधस्यायोगात्, यदस्तीत्युपक्रान्तस्योपसंहारौचित्याच्चेति भावः ॥
प्रागभावप्रध्वंसाभाववतोऽचिद्वस्तुनो नास्तिशब्दाभिधेयत्वगवच्छिन्नास्तिशब्द-
वाच्यत्वं चेति तद्याधृत्यर्थं केवलशब्दः, एवमात्मव्यतिरिक्तवस्तुनो नास्तिशब्दा-
भिधेयत्वमुपसंहृतम् । विज्ञानमित्यादि व्याचष्टे (आत्मा स्त्विति) तुशब्दोऽचिद्वै-

५ भावप्रकाशिका ५

नीयमिति) वस्तुवस्ति किमित्यत्र वस्तुशब्दस्येत्यर्थः । (यद्वा अस्तिशब्दाभिधेय-
इत्यनेनेति) पूर्वयोजनायामस्तिशब्दार्थमित्यध्याहारः । अस्मिन् पक्षे तु भवत्यर्थ-
कास्तिशब्दाध्याहार इति विशेषः । (पूर्वपक्षयोजनायामिति) अतश्च पूर्वपक्षे
विगज्य श्लोकद्वयार्थानुक्तिर्न दोषायेति भावः । (अवच्छिन्नास्तिशब्दवाच्यत्वं
चेति) तदानीमस्ति इदानीमस्तीतिपदान्तरमहिनास्तिशब्दवाच्यत्वं चेत्यर्थः ।

कारतया देवादिभेदप्रत्यनीकस्वरूपोऽपि देवादिशरीर-
प्रवेशहेतुभूतस्वकृतविविधकर्ममूलदेवादिभेदभिन्नात्मबु-
द्धिभिन्नेन तेन रूपेण बहुधाऽनुसंहित इति तद्वेदा-
नुसन्धानं नात्मस्वरूपप्रयुक्तमित्याह “विज्ञानमेकम्”

* श्रुतप्रकाशिका *

पम्यपरः । सर्वत्र—सर्वशरीरेषु । एकशब्दं व्याचष्टे (ज्ञानैकाकारतयेति) एको
ब्रीहिस्मुनिष्पन्नस्मुपुष्टं कुर्वते प्रजाः ” इतिवदयमेकशब्द आकारैक्यपरः , स
चाकारो विज्ञानशब्दोक्तं ज्ञानत्वमित्यभिप्रायेणोक्तं ज्ञानैकाकारतयेति । भावप्रधानो
निर्देशः , ज्ञानत्वैकाकारतयेत्यर्थः । स्वरूपतो धर्मतश्चाविशेषेण ज्ञानत्वं सद्धारकग-
द्धारकं चाकारो हि भवति . ज्ञानैकाकारतयेत्यत्र एकशब्देन सद्बोचविकासदुःख-
रूपत्वादिबुद्ध्यासम्भ (देवादिभेदप्रत्यनीकस्वरूपोऽपीति) एकरूपत्वाद्वेदप्रत्यनीकम् ।
निजकर्मादिपदं व्याचष्टे (देवादीति) भेदशब्दार्थगाह (विविधेति) बुद्धि-
शब्देन चित्तशब्दार्थ उक्तः । बुद्धेर्भेदश्च आत्मन्यारोप्यमाणदेवाद्याकाररूप-
विषयभेदात् । बहुधा— देवत्वादिवहुप्रकारविशिष्टतयाऽभ्युपेतमित्यर्थः ।
बहुधाशब्देन एकरशब्दस्याकारैक्यपरत्वं स्पष्टम् फलितमर्थमाह (नात्म-
स्वरूपप्रयुक्तमिति) औपाधिकमित्यर्थः । उपाधिविमोक्षे कीदृशं स्वरूप-

ध भावप्रकाशिका ध

(अकारैक्यपरत्वं स्पष्टमिति) ‘सङ्ख्याया विधार्थे धा’ इति विधार्थभूतप्रकारे धाम-
स्यविधानात् बहुषेत्यस्य बहुप्रकारमित्यर्थो वर्णनीयः । ततश्च तत्प्रतियोगिन
एकरशब्दस्यापि प्रकारैक्यमेवार्थः । नच एकं राशि पञ्चधा कुरु इत्यत्रेव ‘अधि-
करणविचालेच’ इति धाप्रत्ययोऽस्तिवतिवाच्यम्. अधिकरणविचालनं हि एकस्य वस्तु-
नोऽनेकधाकरणम्, सङ्ख्यानन्तरापादनमित्यर्थः । नहि विज्ञानस्य सङ्ख्यानन्तरापादनं
स्वरसम्, तस्माद्विधार्थ एव धाप्रत्यय इति प्रकारैक्यमेव एकरशब्दस्याभ्युपेय-
मित्यर्थः । ननु बहुधाभ्युपेतमिति विधार्थे धाप्रत्ययश्चतस्रो पञ्चधा भुङ्क्त. इत्यत्रेव
क्रियागतं प्रकारबहुत्वं प्रतीयत इति वक्तव्यम्, नतु विज्ञानगतं क्रियाप्रकारबहु-
त्यस्य धाप्रत्ययार्थत्वात्. ततश्च बहुधाभ्युपेतमित्यत्राभ्युपगमक्रियागतप्रकारबहुत्वं

इति ॥ आत्मस्वरूपं तु कर्मरहितम्, तत एव मल-
रूपप्रकृतिस्पर्शरहितम् । ततश्च तत्प्रयुक्तशोकमोहलो-

* श्रुतप्रकाशिका *

मित्यत्र अनन्तररजोकं व्याचष्टे (आत्मेति) विशुद्धपदं व्याचष्टे (कर्मरहितमिति)
विमलपदं व्याचष्टे (तत एवेति) विमलपदव्याख्यानमिति स्पष्टीकर्तुं मलरूप-
शब्दः । मलरूपप्रकृतिस्पर्शरहितमित्यनेन ' सर्वकर्मक्षये ज्ञानमपास्तदोषम् ' इत्य-
स्यार्थोऽवगतः । कर्मक्षयवाचिपदानन्तरपदस्य शरीरसम्बन्धरहितपरत्वेन व्याख्या-
तत्वात् . तथा च श्रुतिः " अश्व इव रोमाणि विधूय पापं चन्द्र इव राहोर्मुखात्
प्रमुच्य । धृत्वा शरीरमकृतं कृतात्मा ब्रह्मलोकमभिसम्भवानि " इति । अत्र
हि पापं निधूयेत्युक्त्वा धृत्वा शरीरमित्युक्तम् । उपरितनपदानि व्याचष्टे
(ततश्चेति) तत एवेत्यर्थः । हेतोर्नैरपेक्षसूचकशब्दः, निरस्त्राशेषलोभादि-

५ भावप्रकाशिका ५

पर्यवस्येत् , नतु ज्ञानप्रकारबहुत्वम् । ततश्च विज्ञानमेकमित्यत्र विज्ञानप्रकारैक्यं कथं
सिध्येत् ? तद्वैधिकाभावात् । एकत्वबहुत्वयोर्हि भिन्नविषयत्वादिति चेत् ; अभ्युपगम-
क्रियानुबन्धस्याभ्युपगम्यमानविज्ञानबहुत्वपर्यवसिततया एकत्वबहुत्वयोः समान-
विषयत्वादिति भावः । चिदचिस्ताधारणाभिति चिदचिद्विवेकपरत्वादिति भावः ।
(औपाधिकमित्यर्थ इति) ननु देवाद्यनुसन्धानस्य औपाधिकत्वे किं प्रयोजनम् ? ' यदम्बु
वैष्णवः कायः ' इति श्लोकद्वयेनोक्तचिदचिदात्मकस्य जगतस्संस्पृष्टत्वावस्थायां
वियुक्तत्वावस्थायां च भगवच्छरीरस्वमापादितम् । ' ज्ञानस्वरूपो भगवान् यतोऽ-
सौ ' इत्यादिश्लोकद्वयेन चिद्विवेकमचित्तस्तस्यशब्दवाच्यत्वमचित्तोऽवयवव्यतिरे-
काभ्यां कर्मपरिणामतया असत्यशब्दवाच्यत्वञ्चोपपादितम् । तदेवाचित्तोऽसच्छ-
ब्दवाच्यत्वं जगदुपलब्धिप्रकारेणापि वस्त्वस्ति किमित्यादिश्लोकद्वयेनापि दृढीकृत्य-
तस्मात्तु विज्ञानमिति श्लोकार्थेन चित एव सच्छब्दवाच्यत्वं नाचित इत्युपसंहृतमेवेति,
समर्थनीयान्तराभावाद्भिज्ञानमेकमिति श्लोकार्थोपन्यासहेतुभूतशिष्यजिज्ञासाविषयमूत्रं
किमपि न हरयत इति चेत् . सत्यम् ; अचिद्वस्तुनः असत्यशब्दप्रवृत्तिनिमित्त-
भूतपरिणामविशेषपादककर्महेतुत्वोपसंहाररूपतया सार्थक्यात् (कर्मक्षयवाचिपदा-

भाष्यशेषहेयगुणासङ्गि, उपचयापचयानर्हतयैकम्, तत्
एव सदैकरूपम् । तच्च वासुदेवशरीरमिति तदात्मकम्;
अतदात्मकस्य कस्यचिदप्यभावादित्याह 'ज्ञानं विशु-
द्धम्' इति । चिदंशस्सदैकरूपतया सर्वदाऽस्तिशब्द-
वाच्यः । अचिदंशस्तु क्षणपरिणामित्वेन सर्वदा
नाशगर्भ इति सर्वदा नास्तिशब्दाभिधेयः । एवं-
रूपचिदचिदात्मकं जगद्रासुदेवशरीरं तदात्मकमिति

* श्रुतप्रकाशिका *

सङ्गमित्यर्थः । एकमितिपदं व्याचष्टे (उपचयापचयानर्हतयैकमिति) उपचया-
पचयौ-वृद्धित्वयौ, तदर्हत्वम् सावयवत्वम् ; सावयवत्वाभावादेव एकशब्द-
वाच्यत्वम् । निरवयवत्वमेकत्वमित्यर्थः । (तत् एव सदैकरूपमिति) निरवय-
वत्वात्सावयवत्वप्रयुक्तवृद्धित्वरहितमित्यर्थः । सामानाधिकरण्यं व्याचष्टे (तच्चेति)
“यदम्बु वैष्णवः कायः” ‘अशेषमूर्ति’ रित्युक्तवादयमेवार्थः । न यतोऽन्यदस्तीत्येत-
द्व्याचष्टे (अतविति) यतः— यस्माद्वासुदेवात् । अन्यत्— स्वपर्यवसितं वस्तु,
नास्तीत्यर्थः । यद्वा वासुदेवादितिपदमध्याहृत्य योजना, वासुदेवादन्वत्ता-
स्तीति यतः तत् इत्यर्थः । अस्या योजनायां तच्छब्दः प्रसिद्धपरामर्शी, अतो-
ऽपि पूर्वयोजना साधीयसी, तद्वृत्तस्य यद्वृत्तप्रतिनिर्देशरूपत्वस्त्वारस्यात् पञ्च-
म्यन्ताध्याहारानपेक्षत्वाच्च । ज्ञानस्वरूपो यदा स्थितिश्लोकौ चिदचित्साधारणौ,
वस्त्वस्तीत्यादिसार्धश्लोकद्वयमचिदसाधारणम्, विज्ञानमित्यादिसार्धश्लोकभेद-
साधारण इति विभागः । न परमतमुक्तम्, तत्त्वमेवोक्तमित्यभिप्रायेण सद्भाव
इत्याद्यर्थमुक्तम् । तत्र यथाशब्दार्थमाह (चिदंश इति) यथा—येन केन प्रका-
रेण । परिणामित्वापरिणामित्वरूपेण— न ज्ञानवाध्यत्वावाध्यस्वरूपेणेत्यर्थः ।
(एवंरूपेति) शरीरशरीरिभावरूपेण येन प्रकारेण भगवदात्मकत्वम्, न तु

॥ भावप्रकाशिका ॥

नन्तरपदस्येति) कर्मक्षयवाचिपदं विशुद्धमितिपदं तदनन्तरपदं विमलमितिपदम् ।
(शरीरसम्बन्धरहितपरत्वेनेति) प्रकृतिस्पर्शरहितमित्यस्य शरीरसम्बन्धरहितस्य च

जगद्धातात्म्यं सम्यगुक्तमित्याह “सद्भाव एवम्” इति ।
अत्र सत्यमसत्यमिति ‘यदस्ति यन्नास्ति’ इति प्रकान्त-
स्योपसंहारः । एतत् ज्ञानैकाकारतया सममशब्द-
गोचरस्वरूपभेदमेवाचिन्मिश्रं भुवनाश्रितं देवमनुष्या-
दिरूपेण सम्यग्व्यवहारार्हभेदं यद्वर्त्तते तत्र हेतुः कर्म-
वेत्युक्तमित्याह ‘एतच्च यत्’ इति । तदेव विवृणोति

* भुतप्रकाशिका *

स्वरूपैक्येनेत्यर्थः । श्लोके यथाशब्दप्रतियोगेवंशब्दः , सत्यं ज्ञानमसत्यमन्यच्च
यथावस्थितम् , एवं सद्भाव उक्त इत्यन्वयोऽभिप्रेतः , अतस्तस्यासत्यशब्दयाच्य-
त्वनिर्वाहकापरिणामित्वपरिणामित्वे भगवदात्मकत्वञ्च यथाशब्दविवक्षितं
भवति । अन्यदुपकान्तमन्यदुपसंहृतं भवति । अस्तिनास्तिशब्देनोपक्रम्य
सत्यासत्यशब्देनोपसंहारादित्यत्राह (अत्रेति) उपक्रमोपसंहारयोः शब्दान्तर-
निर्देशस्यायमभिप्रायः । अन्येष्वपि शब्देषु कचिदेवं श्रुतेषु तेषामपि प्रवृत्तिनि-
मित्तमिदमेवेति । उत्तरार्द्धसार्धगाह (एतदिति) “प्रत्यस्तमितभेदम्” अगोचरं
वचसामित्यनयोरर्थमभिप्रेत्याह (ज्ञानैकाकारतया सममशब्दगोचरस्वरूपभेद-
मिति) एवकारेण विरोधस्तूचितः । भुवनाश्रितत्वस्य घटकं पदमाह (अचि-
न्मिश्रमिति) भुवनाश्रितम्—अण्डान्तर्गतम् , भोगस्यानगतमित्यर्थः । संव्यवहार-
शब्दं व्याचष्टे (सम्यग्व्यवहारार्हभेदमिति) सम्यक्शब्दः स्पष्टतरपरः । तत्कर्म
किमित्याकाङ्क्षायामुत्तरश्लोकस्य तद्विवरणपरत्वमाह (तदेव विवृणोतीति) स्वर्ग-
मयश्च कामः स्वर्गविषयेच्छेत्यर्थः । फलस्य वक्ष्यमाणात्वात् देवतायाः फलस्य च

धु भावप्रकाशिका धु

समानार्थत्वादिति भावः । (अन्येष्वपि शब्देष्वपि) सदसदादिशब्देऽप्यित्यर्थः ।
ननु, स्वर्गमयश्च काम इत्यस्य काम्यमानस्वर्गपरत्वमेव किं न स्यादित्याशङ्क्य
‘भूरादि भोगाश्च फलानि तेषाम्’ इति फलस्य वक्ष्यमाणात्वात् स्वर्गेच्छापरत्वमेव
युक्तमित्याह (फलस्य वक्ष्यमाणात्वादिति) ननु ‘यज्ञः पशुः’ इत्यादिश्लोकस्य

“यज्ञः पशुः” इति । जगद्याथात्म्यज्ञानप्रयोजनं मोक्षोपाययतनमित्याह १ “यच्चैतत्” इति । अत्र निर्विशेषे परे ब्रह्मणि तदाश्रये सदसदनिर्वचनीये चाज्ञाने जगतस्तत्कल्पितत्वे वानुगुणं किञ्चिदपि पदं

* श्रुतप्रकाशिका *

यष्टव्यत्वेन साध्यत्वेन च कर्मान्तर्भावः । इत्यादिशब्देन दानहोमादिकं च पापं चोक्तं भवति । भूरादिशब्देन पापफलमप्युक्तं भवति, पश्वादिपरिकरयुक्तो यज्ञ एवं कर्म, एवंविषयज्ञात्मकं दानहोमाद्यात्मकं च कर्म तत्र हेतुः, आश्रितमार्गदृष्टम् तैस्तैराश्रिता मार्गा वर्णाश्रमाः तेषु दृष्टमित्यर्थः । अनन्तरश्लोकार्थमाह (जग-
दिति) कर्मवश्यसर्वत्र व्रजति हि । यद्वा, कर्मवश्यो हि सर्वत्र व्रजति, तस्मादेवं कुर्यादित्यर्थः । निगलित एव हि सर्वत्र कारागृहे चरति, अतस्तन्मोचनाय यतत इति भावः । ध्रुवमचलं सदैकरूपम्— स्वरूपतो रूपतो गुणतश्च एकरूपमित्यर्थः । यद्वा, स्वरूपतो गुणतो रूपतश्च एकरूपमित्यर्थः । तस्माच्चैतदेवमिति पूर्वोणा-
न्वयः । एवं श्लोकानां श्लोकार्थानुगुण्यमुपपाद्य परोक्तार्थाननुगुणत्वमुपपादयति (अत्रेत्यादिना) किञ्चिदपि पदं न दृश्यत इति न वाच्यम्, नास्त्यादिशब्दाः

४ भावप्रकाशिका ४

कथं कर्मस्वरूपप्रतिपादनपरत्वम् ? पश्वादीनां यज्ञरोपतया तदनुप्रविष्टत्वेपि बहिःशब्दनिर्विष्टदेवतायाः भूरादिभोगानाञ्च फलभूतानामेतच्छेषभूतानां कर्मत्वा-
सम्भवादित्याशङ्क्याह (देवतायाः फलस्य चेति) (सर्वत्र व्रजति हीति) व्रजत्येवेत्यर्थः । (कर्मवश्यो हीति) कर्मवश्य एवेत्यर्थः । (ध्रुवमचलं सदै-
करूपमिति) “यच्चैतद्ध्रुवमचलं मया तबोक्तं सर्वत्र व्रजति हि तत्र कर्मवश्यः । ज्ञात्वेतद्ध्रुवमचलं सदैकरूपं तत्कुर्याद्विशति हि येन वासुदेवम् ” इति श्लोकस्यः
ध्रुवमचलं सदैकरूपमितिपदैः क्रमेण स्वरूपतो गुणतश्चैकरूप्यमुच्यत इत्यर्थः । सदैकरूपमित्यत्र रूपत एवैकरूप्यस्योचितत्वमभिप्रेयज्ञाह (यद्वा स्वरूपतो गुणतो
रूपतश्चेति) (पूर्वोणान्वय इति) सिद्धान्तोपक्रमगतप्रतिज्ञावाक्येन नैतदेवमित्यनेना-

न दृश्यते । अस्तिनास्तिशब्दाभिधेयं चिदचिदात्मकं
कृत्स्नं जगत् परमस्य परेशस्य परस्य ब्रह्मणो विष्णोः
कायत्वेन तदात्मकम् । ज्ञानैकाकारस्यात्मनो देवादि-
विविधाकारानुभवेऽचित्परिणामे च हेतुर्वस्तुयाथा-
त्म्यज्ञानविरोधिचेन्नानां कर्मेवेति प्रतिपादनात्
अस्तिनास्तिसत्यासत्यशब्दानां च सदसदनिर्वचनी-
यवस्त्वभिधानासामर्थ्याच्च नास्त्यसत्यशब्दावस्ति-
त्यशब्दविरोधिनौ, अतश्च ताभ्यामसत्त्वं हि प्रतीयते;
नानिर्वचनीयत्वम् । अत्र चाचिद्वस्तुनि नास्त्यसत्य-
शब्दौ न तुच्छत्वमिथ्यात्वपरौ प्रयुक्तौ, अपि तु

* अतप्रकाशिका *

सामानाधिकरण्यमज्ञानवाचिपदजातं चानुगुणमिति चेत् तत्राह (अस्तीति)
(परमस्येत्यादि) परमपरेणादिशब्दानां भवत्यन्ते मुख्यार्थासिद्धिरिति भावः । हेत्व-
न्तरं चाह (अस्तिनास्तिसत्यासत्येति) प्रथमश्चशब्दस्त्वर्थः । श्लोकयोजनाया-
मनुगुणस्य शब्दस्य परपक्षाननुगुणत्वरूपं वैषम्यमस्तीति भावः । अस्तिसत्यशब्दौ
दृष्टान्तार्थौ, यथा अस्तिसत्यशब्दौ न सद्विलक्षणपरौ, तथा नास्त्यसत्यशब्दावपि नास-
द्विलक्षणपरौवित्यर्थः । कथमनिर्वचनीयवस्त्वभिधानासामर्थ्यमित्यत्राह (नास्ती-
ति) अर्थद्वारको विरोधः । ततः किमित्यत्राह (अतश्चेति) यद्वा अनिर्वचनी-
यवस्त्वभिधानासामर्थ्यादिति व्युत्पत्त्यभाव उक्तः, परस्परविरुद्धार्थत्वमत्र हेत्वन्तर-
तयोक्तम्, चः समुच्चये । तथापि सत्त्वाभावातुच्छत्वं मिथ्यात्वं बोधं भवतीति

५ भावप्रकाशिका ५

नव्य इत्यर्थः । (नासद्विलक्षणपरावित्यर्थ इति) यथा नमसि प्रयुज्य-
मानावस्ति सत्यशब्दौ न सदसद्विलक्षणपरौ, एवं प्रपञ्चोः प्रयुज्यमानौ नास्त्य-
सत्यशब्दौ न सदसद्विलक्षणपरावित्यर्थः । (अर्थद्वारको विरोध इति) यद्यपि

विनाशित्वपरौ । ' वस्त्वस्ति किम् ' ' मही घटत्वम् ' इत्यत्र विनाशित्वमेव उपपादितम् ; न निष्प्रमाणकत्वं, ज्ञानवाध्यत्वं वा, एकेनाकारेणैकस्मिन् कालेऽनुभूतस्य कालान्तरे परिणामविशेषेणान्यथोपलब्ध्या नास्ति-
त्वोपपादनात् । तुच्छत्वं हि प्रमाणसम्बन्धानर्हत्वम् ।
बाधोऽपि यद्देशकालादिसम्बन्धितया यदस्तीत्युप-
लब्धम् ; तस्य तद्देशकालादिसम्बन्धितया नास्तीत्यु-
पलब्धिः, न तु कालान्तरे अनुभूतस्य कालान्तरे

* श्रुतप्रकाशिका *

चेत्तत्राह (अत्रेति) कथं विनाशित्वपराधित्यत्राह (वस्त्विति) विनाशित्वमेव हि मिथ्यात्वमिति शङ्कायां विनाशित्वस्वरूपं शोधयति (एकेनेति) एकेनाकारेण कालान्तरेऽनुभूतस्य कालान्तरे आकारान्तरेणोपलब्धिरस्तु, ततः कथं विनाशित्वं तुच्छत्वमिथ्यात्वव्यावृत्तमिति शङ्कायां तुच्छत्वादित्यस्य शोधयति (तुच्छत्वं हीति)

ध भावप्रकाशिका ध

सदसद्विलक्षणत्वमपि सत्त्वविरुद्धं भवति, तथापि सत्त्वाभावमेवासच्छब्दो वदेत्, नातिरिक्तमिति भावः । (विनाशित्वमेव मिथ्यात्वमिति शङ्कायामिति) तदस्य शङ्कायामित्यर्थः । मृपावादिनस्तादृश्याशङ्काया अनुत्थानात्, तथा सति विवादपर्यवसानात् (विनाशित्वस्वरूपं शोधयतीति) एकेनाकारेणैकस्मिन् काले अनुभूतस्य कालान्तरे परिणामविशेषेण नास्तित्वोपपादनादिति माप्यस्य परिणाम-
विशेषेणान्यथोपलब्धिर्हि विनाशित्वमित्यभिप्रायं मत्वा विनाशित्वस्वरूपं शोधय-
तीत्यवतारिका रचिता । केचित्तु एकेनाकारेणेत्यादिभाष्यमेवावतारयन्ति,— ननु वस्त्वस्ति किं मही घटत्वमित्यत्र नाशित्वमभ्युपपादितम् । न निष्प्रमाणकत्वं ज्ञान-
वाध्यत्वं चेत्युक्तम्, नात्र निनिगमकं पश्याम इत्याशङ्क्य वस्त्वस्ति किमित्यादि-
श्लोकद्वयेन कालान्तरे अन्यथोपलब्धस्य कालान्तरे अन्यथोपलब्धेन उपपाद्यमा-
नस्य नास्तित्वस्य प्रमाणसम्बन्धानर्हत्वलक्षणतुच्छत्वरूपेण प्रतिपन्नदेशकालोपायौ

परिणामादिना नास्तीत्युपलब्धिः कालभेदेन विरो-
धाभावात्, अतो न मिथ्यात्वम् ॥ एतदुक्तं भवति
अज्ञानस्वरूपमात्मवस्तु आदिमध्यपर्यन्तहीनं सततैक-
स्वरूपमिति स्वत एव सदास्तिशब्दवाच्यम् । अचेतनं
तु क्षेत्रज्ञभोग्यभूतं तत्कर्मानुगुणपरिणामि विनाशीति
सर्वदा नास्त्यर्थगर्भमिति नास्त्यसत्यशब्दाभिधेयम्

* भुतप्रकाशिका *

(परिणामादिनेति) परिणामशब्दः परिणामसामान्यपरः तद्विशेषपरश्च, यथा
बादशब्दस्तत्सर्वकथासाधारणो वीतरागकथामात्रपरश्च तद्वत्, अत्रायं परिणामशब्दो
वर्षयानावसावाची 'परिणामाद्वि जन्मभि'रिति प्रयोगात् । “यत्तु कालान्तरेणापि
नान्यसंज्ञाश्रुतेति वै । परिणामादिसंभूता'मिति वक्ष्यमाणवचनकटाक्षेणैवमुक्तम् ।
परिणामशब्दस्य विकारमात्रपरत्वे आदिशब्दः प्रदेशान्तरगमनपरः । काला-
न्तरानुभूतस्य कालान्तरे नास्तीत्युपलब्धिः कथं न बाध इत्यत्राह (कालभेदे-
नेति) विरोधे हि बाधः, बाध्यत्वं हि मिथ्यात्वमित्यभिप्रायेणाह (अत इति)
परिणामित्वापरिणामित्वयोरर्थयोर्न हि नास्त्यसत्यादिशब्दाः पारिभाषिकाः, तत्कथं
तदभिधानप्रकारः ? परिणामास्पदस्यापि वस्तुनो नित्यत्वान्नास्तिशब्दाभिधेयत्वं
चानुपपन्नमित्यत्राह (एतदुक्तं भवतीति) सदैकरूपत्वमस्तिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तम्,
विनाशगर्भत्वं नास्तिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तमित्यर्थः । घटावस्थायां पियडो नास्ति,
कपालावस्थायां घटो नास्ति, चूर्णावस्थायां न कपालसत्तेति सदा नाशगर्भत्वम्,

५ भावप्रकाशिका ५

निषेधप्रतियोगित्वलक्षणाभिध्यात्वरूपे वा पर्यवसानासम्भवेन विनाशित्व एव पर्यव-
सानस्योचितत्वमभिप्रायमाह—एकेनाकारेणैकस्मिन् काल इति । अस्मिन् पक्षे
विनाशित्वमेव मिथ्यात्वमिति शङ्कायाः कथं विनाशित्वं तुच्छत्वमिथ्यात्वव्या-
वृत्तमितिशङ्कायाश्च तदस्यशङ्कात्वाभ्रयणक्लेशो नास्तीति च वदन्ति ।
(विनाशगर्भत्वं नास्तिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तमित्यर्थ इति) नश्वरत्वं नास्ति-
शब्दप्रवृत्तिनिमित्तमिति नास्त्यर्थत्वं नश्वरत्वस्य, अतश्चाचेतनम्, सर्वदा नास्त्य-

इति । यथोक्तम्—

१ “यत्तु कालान्तरेणापि नान्यसंज्ञामुपैति वै ।

परिणामादिसम्भूतां तद्वस्तु नृप तच्च किम् ॥”

२ “अनाशी परमार्थश्च प्राज्ञैरभ्युपगम्यते ।

तत्तु नास्ति न सन्देहो नाशिद्रव्योपपादितम् ॥” इति ।

देशकालकर्मविशेषापेक्षया अस्तित्वनास्तित्वयोगिनि

* श्रुतप्रकाशिका *

उत्तरावस्थामाप्तिर्हि पूर्वावस्थस्य विनाशः, तदवस्थस्य सैवोत्पत्तिः, तस्मान्नास्तित्वशब्दा-
भिधेयत्वमचिद्वस्तुनः । चिद्वस्तुनस्तु अवस्थान्तरापत्त्याऽवस्थान्तरप्रहाणाभावेनैक-
रूपत्वाच्च विनाशगर्भत्वम्, अतस्तदस्तित्वशब्दवाच्यमेव । यत्सदाऽस्त्येव तदस्तित्वशब्द-
वाच्यम् “सिद्धे शब्दार्थसम्बन्धे” इत्यत्र सिद्धशब्दवदवधारणगर्भोऽयंशब्दः
तत्र हि सिद्ध एवेति व्याख्यातम् ‘अव्यक्तो बायुमक्ष’ इत्यादि दृष्टान्तीकृत्य, तथा
अत्रापीत्यर्थः । अस्तिनास्तीतिशब्दानां प्रवृत्तिनिमित्तमिदमेवेत्यस्मिन्नर्थे प्रमाणा-
माह (यथोक्तमिति) असदसत्यसत्सत्यादिशब्दानां मिथ्यात्वाभिध्यात्वयोः प्रसि-
द्धिसारत्वमस्तीति शङ्कायां मिथ्यागर्भितत्वमपि दर्शयति (देशेति)
(कर्मविशेषापेक्षयेति) पालनरज्जनादिसद्भावासद्भावाभ्यां राजत्वपितृत्वादिरूपेण
अस्तित्वं नास्तित्वं च कर्मापेक्षम्, औपाधिकास्तित्वयोगिनि वस्तुनि स्वाभाविका-
स्तित्वयोगित्वबुद्धिविषयत्वं न परमार्थ इत्यर्थः । अपरमार्थत्वगर्मास्त्यर्थेपेतत्वादचित्तो
नास्त्यसत्यादिशब्दवाच्यत्वमित्युक्तम् । आत्मनः स्वाभाविकास्तित्वयोगात् तत्र

ध भावप्रकाशिका ध

र्थगर्भमिति भाष्यस्य सर्वदा नाशगर्भमित्यर्थ इति भावः (स्वाभाविकास्ति-
त्वबुद्धियोगिविषयत्वमिति) स्वाभाविकास्तित्वमपारमार्थ इत्यर्थः । अपरमार्थ-
भूतस्वाभाविकास्तित्वयोगात् अचिद्वस्तुनोप्यपरमार्थत्वमिति भावः । न चापरमार्थ-
स्वाभाविकसत्यत्वस्याचिद्वेऽभावात् कथं तद्योगेनावेत्तने अपरपार्थत्वव्यवहार इति
वाच्यम्, अचेतनमसत्सत्यत्वमिति प्रतीत्या कस्यचित्सम्बन्धस्य बहुव्रीह्यर्थस्य वक्तव्य-

वस्तुनि केवलास्तिबुद्धिबोध्यत्वमपरमार्थ इत्युक्तम् ।
आत्मन एव केवलास्तिबुद्धिबोध्यत्वमिति स परमार्थ
इत्युक्तम् । श्रोतुश्च मैत्रेयस्य—

“विष्णवाधारं यथा चैतत्रैलोक्यं समवस्थितम् ।

परमार्थश्च मे प्रोक्तो यथा ज्ञानं प्रधानतः ॥”

इत्यनुभाषणाच्च , ‘ज्योतीषि विष्णु’ रित्यादिसामाना-
धिकरण्यस्यात्मशरीरभाव एव निबन्धनम् । चिदचिद्व-
स्तुनोश्चास्तिनास्तिशब्दप्रयोगनिबन्धनं ज्ञानस्याकर्म-
निमित्तस्वाभाविकरूपत्वेन प्राधान्यम् ; अचिद्वस्तुनश्च
तत्कर्मनिमित्तपरिणामित्वेनाप्राधान्यमिति प्रतीयते ॥

* श्रुतप्रकाशिका *

सद्धीविषयत्वं परमार्थ इत्याह (आत्मन एवेति) पदशो दशश्लोक्यामुक्तमर्थं
श्रोतुरनुवादप्रकारेण दृढयति (श्रोतुश्चेति) प्रधानतः ‘द्वयेकयो’ रितिबद्धावप्रधानो
निर्देशः, प्राधान्येनेत्यर्थः । प्राधान्यम् उत्कर्षः । अनुभाषणश्लोपूर्वार्द्धफलितमर्थमाह
(ज्योतीषीति) तदेकधार्थ्यद्वयत्वं हि शरीरलक्षणम्, अतो विष्णवाधारमित्यनेना-
त्मशरीरमावस्तिद्वः । उत्तरार्द्धफलितमर्थमाह (चिदचिदिति) ज्ञानप्राधान्यं
कण्ठोक्तम्, तेनाचिद्वस्तुनोऽप्राधान्यस्वार्थसिद्धत्वादाह (अचिद्वस्तुनश्चेति) प्राधा-
न्याप्राधान्ये—उत्कर्षापकर्षौ, तौ चापरिणामित्वपरिणामित्वलक्षणौ , नाभिध्यातृ-
मिध्यात्वलक्षणौ , धर्मिणि सति हि प्राधान्याप्राधान्ये , प्रतीतिमात्रसिद्धं हि
मिध्या ; अतो न तत्राप्राधान्यशब्दः स्वरस इत्यभिप्रायः ॥

५ भावप्रकाशिका ५

त्वान् (अपरमार्थत्वगर्भास्त्यर्थोपेतत्वादिति) अपरमार्थस्वाभाविकसत्त्वोपेत-
त्वादित्यर्थः ॥

—(निवर्तकानुपपत्तिः)—

यदुक्तम्— निर्विशेषब्रह्मविज्ञानादेवाविद्यानिवृत्तिं
वदन्ति श्रुतय इति । तदसत्,— “वेदाहमेतं पुरुषं
महान्तम् । आदित्यवर्णं तमसः परस्तात् । तमेवं विद्वा-
नमृत इह भवति । नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय ” सर्वे
निमेषा जज्ञिरे विद्युतः पुरुषादधि’ १ “न तस्येशे
कश्चन तस्य नाम महद्यशः” २ “य एनं विदुरमृतास्ते

* श्रुतप्रकाशिका *

अथ निर्विशेषब्रह्मात्मैक्यज्ञानस्य निवर्तकत्वपरत्वेन परोक्तश्रुतीनाम् अत-
दर्शत्वं वक्तुं परोक्तमनुवदति (यदुक्तमिति) परिहरति (तदसदिति) तत्र ज्ञानस्य
निर्विशेषवस्तुविषयत्वं तेनात्मैक्यविषयत्वं च परिहरिष्यन् प्रथमं निर्विशेषवस्तु-
विषयत्वं व्युत्सितमुपादत्ते (वेदाहमिति) अनेन विग्रहादिविशिष्टविषयज्ञान-
मेवोपायः, नान्य इत्युक्तम् । एतत्समानार्थत्वादाह (सर्वे निमेषा इति) तत्र
हि ‘अद्भ्यः सम्भूतो हिरण्यगर्भ इत्यष्टौ’ इति प्रतीकोपादानं कृतम्, अनेन
विद्युच्छब्दश्च व्याख्यातो भवति, विद्युतः—विद्युद्वर्णादित्यर्थः । ‘आदित्यवर्णं’मित्ये-
नैकावर्थात् ‘न तस्येशे क’ इत्यनेन उपायभूतं ज्ञानान्तरं नास्तीति फलितम्,
अधिकज्ञेयान्तराभावात् । उक्ताकारविशिष्टपुरुषवेदनस्योपायत्वं दर्शयति
(य एनं विदुरिति) एयामन्येषामप्यादिशब्दगृहीतानाञ्च वाक्यानामुपादानम्
अनेकवाक्यविरोधप्रदर्शनाय । ननु ‘सदेवैकमेव’ इत्यादिकारणवाक्येषु
निर्विशेषस्य प्रतिपन्नत्वात्तज्ज्ञानमेव साक्षान्मोक्षोपाय इति सगुणज्ञानस्योपायत्वं

४ भाषप्रकाशिका ४

(तेनात्मैक्यविषयत्वञ्चेति) तेन— निर्विशेषवस्तुनेत्यर्थः । यद्वा निर्विशेष-
वस्तुविषयत्वेनेत्यर्थः । (तत्र हि ‘अद्भ्यस्सम्भूतो हिरण्यगर्भ इत्यष्टौ’ इति
प्रतीकोपादानं कृतमिति) ततश्च द्भ्यस्सम्भूत इत्युत्तरानुवाकपाठिनेन ‘वेदाहमेतं

१. तैत्तिरीयारण्यके ब्रह्ममेवे पुरुषतुक्तम् ३-१२-

१३- महानारायणोपनिषदि च ४-अ.

२-३-४. तैत्तिरीयारण्यके ६.

प्रश्ने नारायणाश्रुताके १, अनु. ८-१-१०.

भवन्ति" इत्याद्यनेकवाक्यविरोधात् । ब्रह्मणः सविशेषत्वादेव सर्वाण्यपि वाक्यानि सविशेषज्ञानादेव मोक्षं वदन्ति । शोधकवाक्यान्यपि सविशेषमेव ब्रह्म प्रतिपादयन्तीत्युक्तम् ॥

—(तत्त्वमसिवाक्यार्थविचारः) :—

तत्त्वमस्यादिवाक्येषु सामानाधिकरण्यं न निर्विशेषवस्त्वैक्यपरम्, तत्त्वम्पदयोः सविशेषब्रह्माभिधायि-

* श्रुतप्रकाशिका *

तद्व्यवधानेन स्यात् । यद्वा सगुणज्ञानोपायत्वपरवाक्येऽपि न सगुणत्वे तात्पर्यम् । वस्तुमात्रमेव लक्ष्यत इति चेत् तत्राह (ब्रह्मण इति) सद्विद्यादिष्वपि सगुणविषयत्वोपपादनाद्यथावस्थितस्वरूपविषयज्ञानस्यैव मोक्षोपायत्वात् तान्यपि सविशेषज्ञानोपायत्वपराणीत्यर्थः । तर्हि शोधकवाक्यैर्विरोध इत्यत्राह (शोधकेति) एवं ज्ञानस्य निर्विशेषविषयत्वं तद्विरुद्धवचनोदाहरणेन प्रक्षिप्तम् ॥

अथ तत्त्वमस्यादिसामानाधिकरण्यान्यथानुपपत्त्या निर्विशेषज्ञानमेवोपाय इति शङ्कायां तस्य जीवपरैक्यविषयत्वं व्युदस्यति (तत्त्वमस्यादीति) शोधकवाक्येषु सामानाधिकरण्यमतद्व्यावृत्तिमुखेन वस्त्वैक्यपरम्. "तत्त्वमस्यादिषु जीवब्रह्मणोऽस्मागनाधिकरण्यमन्त्रयमुखेनोपलक्षितवस्त्वैक्यपरम्, अचिद्ब्रह्मणोस्तु 'सर्वं सत्त्विदं ब्रह्म' इत्यादावतात्त्विकरूपारोपणेन सामानाधिकरण्यम् 'ज्योतीषि विष्णु' रित्यादौ बाधार्थम्" इति चतुर्था हि परैस्सामानाधिकरण्यं तत्र तत्राभ्युपेतम् । तत्र तत्त्वमस्यादिवाक्ये अन्ययमुखेन वस्तुमात्रपरत्वं गत्यभावे बाधार्थत्वं चाशङ्क्य निराक्रियते, तत्र प्रथमं वस्त्वैक्यपरत्वं दूषयितुमाह (न निर्विशेषवस्त्वैक्यपरमिति) कुत इत्यत्राह (तत्त्व-

४ भावप्रकाशिका ४

पुरुषं महान्तमादित्यवर्णम्' इत्यनेन 'सर्वं निमेषा जज्ञिरे विद्युतः पुरुषादधि' इत्यस्या 'अम्भस्यपारे' इत्यनुवाकगतस्य एकवाक्यत्वं वक्तव्यमिति भावः ॥

(चतुर्था हि परैस्सामानाधिकरण्यमिति) व्यासेश्च संमज्जसमित्यत्र शास्त्ररभाष्ये सामानाधिकरण्ये अध्यासापवादैकत्वविशेषणानीति चत्वारः पक्षा उपन्यस्ताः,

त्वात् । तत्पदं हि सर्वज्ञं सत्यसङ्कल्पं जगत्कारणं ब्रह्म
परामृशति “तदैक्षत बहु स्याम्” इत्यादिषु तस्यैव प्रकृ-

* श्रुतप्रकाशिका *

मिति) तच्च कथमित्यत्राह (तत्पदं हीति) हिहेतौ । सर्वज्ञत्वादिगुणकप्रति-
पादनं कथमित्यत्राह (तदैक्षतेति) तच्छब्दस्य प्रकृतसर्वाकारविशिष्टवस्तुपरा-
मर्शित्वं व्युत्पत्तिसिद्धम्, यथा शुक्ला शोभनाक्षी मदीया पूर्णशृङ्गा घटोष्ठी गौस्ता-
मानयेति । ननु गौस्तिष्ठति तामानयेत्यादौ आनयनादिक्रियानर्हस्यत्यादिविशेषण-
विधुरवस्तुपरामर्शित्वं दृश्यते, तच्च मुख्यम् । नैवम्, आनयनसमकालान्वययोग्येनापि
स्यत्यादिविशेषणेन पूर्वकालवैशिष्ट्यस्य विवक्षितत्वात्, अन्यथा घावतोऽपि
गोपिण्डस्यानयनादिप्रसङ्गः, विशेषणं विशेष्यवस्तुनि यथान्वयाहं तथान्वितस्य

५ भावप्रकाशिका ५

तत्राध्यासो नाम द्वयोर्वस्तुनोरनिवर्तितायामेवान्यतरबुद्धौ अन्यतरबुद्धिरध्यस्तते,
यथा नास्ति ब्रह्मत्वबुद्ध्यावध्यस्तायामपि अनुवर्तत एव नामबुद्धिः, न ब्रह्मबुद्ध्या
निवर्तते, यथा प्रतिमादिषु भिष्यवादिबुद्धिरध्यासः, - अपवादो नाम यत्र कस्मिं-
श्चिद्वस्तुनि पूर्वनिषिष्टायां निश्चितायां मिथ्यात्वबुद्धौ पश्चादुपजायमाना यथार्थबुद्धिः
पूर्वनिषिष्टाया मिथ्यात्वबुद्धेर्निवर्तिका भवति, यथा देहेन्द्रियसङ्घाते आत्मबुद्धिः
आत्मन्येवात्मबुद्ध्या पश्चाद्भाविन्या तत्त्वमसीत्यनया यथार्थबुद्ध्या निवर्तते । यथा-
दिग्भ्रान्तिर्दिग्याथार्थबुद्ध्या निवर्तते, एकत्वञ्च समानाधिकृतयोरशब्दयोर्द्वयोरनति-
रिकार्थवृत्तित्वम्, तथा सिन्धुरः कुरी कोकिलः पिकः विशेषणविशेष्यभावे
नीलमुत्पलमित्युपन्यस्तम्, तस्यापीदमुत्पलक्षणमिति द्रष्टव्यम् । (सर्वं स्वस्वित्वं
ब्रह्मेत्यादाविति) ननु शगविधिपरत्वेन नामब्रह्मेत्यादाविव सर्वसिन् ब्रह्मदृष्टविधि-
परत्वाभावेनाध्यासे सामानाधिकरण्यमिति परैर्न व्यवहृतम्, कथमेवमुच्यत इति चेन्न,
यदि न व्यवहृतं तर्हि नोदाहरणमुदाहर्तव्यमिति न्यायेन सम्प्रतिपन्नमुदाहरणान्तरं
द्रष्टव्यम् । (स्यत्यादिविशेषणविधुरेति) तिष्ठतिक्रियाया आनयनदशायाम-
सम्भवादिति भावः । (स्यत्यादिविशेषणेनेति) यस्मत्स्यायव्यावृत्तिमत्तया ज्ञाते
तात्पर्यभावेन तद्विशेषणान्वयधीः तत्त्वस्यैव विशेषणत्वरूपत्वम्, ननु विधेयान्वयि-

* भूतप्रकाशिका *

तस्यापरित्यागो हि विवक्षितत्वम् । प्रकृतसर्वविशेषणेषु एकस्यापि परित्यागे प्रकृतत्व-
मेव हीयेत, शुक्ला शोभनाक्षी मदीया पूर्णशृङ्गा घटोष्ठी गौस्तामानयेत्युक्ते
शौबल्येतरसमस्तविशेषणान्वितव्यवस्थानयनेऽपि प्रकृतव्यक्तेरानीतत्वाभावात् ;
अतस्तत्विशेषे प्रकृते निर्विशेषस्य प्रकृतत्वं दूरोत्सारितम् । न च प्रकृतसर्वविशेषण-
परित्यागेऽपि धर्मैक्येन प्रकृतत्वसिद्धिः, सर्वाकारप्रहाये प्रतिसन्धानानर्हत्वात् .
न णपवरके घटोऽस्ति तमानयेत्युक्ते घटत्वाविवक्षायां मृगमात्रस्य सिद्धिः प्रकृत-
त्वासिद्धिः, कथमेकाकारपरित्यागेऽप्यसम्भवप्रकृतत्वं सर्वाकारपरित्यागे सम्भवति.
अङ्गुलीयकत्वप्रहायेऽपि कनकं प्रतिसन्धीयत इति चेत् . सत्यम्, प्रत्यक्षेण .
तच्छब्दस्तु प्रकृताकारप्रहाये प्रतिसन्धानमेव जनयितुं न शक्नोति, अत एव
हि यदङ्गुलीयकं तदानयेत्युक्ते कनकमात्रं नानीयते, अतः प्रकृतसर्वाकारप्रहाये
प्रतिसन्धानानर्हस्य वस्तुनः प्रकृतत्वमेव नास्तीति तच्छब्दस्य वस्तुमात्रपरत्वं
लाक्षणिकं स्यात् । तत्त्वदोषस्यापितसर्वस्यादीनां स्वप्नदोषस्यापिताज्ञत्वादीनां च

५ भावप्रकाशिका ५

रूपत्वमिति भावः । (यथान्वयार्हमिति) विधेयसमकालतया विधेयभिन्नकाल-
तया वा यथान्वयार्हमित्यर्थः । अत एव सोयं देवदत्त इत्यादौ देशकालदीना-
मपि विशेषणत्वमिति भावः । (एकस्यापि परित्यागे इति) अत एव 'सम्बन्धा-
देवमन्यत्रापि' इत्यधिकरणे व्याहृतिविधायां 'तत्त्वोपनिषदहमित्यध्यात्म'मित्यत्र
तच्छब्दस्य पूर्वप्रकृतस्यानविशेषविशिष्टवचनत्वात्तत्राज्ञो व्यवस्थितिः, नतु
विशेष्यमात्रवचनतया व्यवस्थितत्वमिति समर्थितमिति भावः । (प्रकृतत्वं दूरो-
त्सारितमिति) अत एव निर्विशेषप्रतीतिः तत्त्वेन लक्षणैवेति परैरपीप्यत इति
भावः । (प्रतिसन्धानानर्हत्वादिति) तत्त्वदज्जन्मप्रतिसन्धानानर्हत्वादित्यर्थः ।
(कनकं प्रतिसन्धीयत इतीति) न च तच्छब्दानुविद्धतया तदिति प्रात्यक्षिकप्रति-
सन्धाने सत्यपि तत्त्वदज्जन्मप्रतिसन्धानविषयत्वस्यानुपादितत्वात् कथमयमाक्षेप इति
वाच्यम् ; तच्छब्दानुविद्धप्रतिसन्धानानर्हस्य तत्त्वदज्जन्मप्रतिसन्धानानर्हत्वमपि
सम्भवतीति तदभिप्रायात् (तच्छब्दसिद्धिः) वस्तुतस्तु प्रत्यक्षेण यत्र अङ्गुलीयक-
त्वप्रहायेन तदिति कनकं प्रतिसन्धीयते, तत्रापि संस्कारसाविध्यात् अङ्गुलीय-

तत्वात् तत्समानाधिकरणं त्वम्पदञ्च अचिद्विशिष्ट-
जीवशरीरकं ब्रह्म प्रतिपादयति, प्रकारद्वयावस्थितैक-
वस्तुपरत्वात्सामानाधिकरण्यस्य । प्रकारद्वयपरित्यागे
प्रवृत्तिनिमित्तभेदासम्भवेन सामानाधिकरण्यमेव परि-
त्यक्तं स्यात्; द्वयोः पदयोर्लक्षणा च । 'सोऽयं देवदत्तः'
इत्यत्रापि न लक्षणा, भूतवर्तमानकालसम्बन्धितयैक्य-

* श्रुतप्रकाशिका *

विरोधान्निर्दिशेत्परस्वभिभि चेत् तत्राह (तत्समानाधिकरणमिति) घटस्य शुक्ल-
इत्यादिव्यधिकरणवाक्येषु धर्मैवाचिपदस्य धर्मिपर्यन्तत्वाभावात् तस्यावृत्त्यर्थं तत्समा-
नाधिकरणमित्युक्तम् । (अचिद्विशिष्टजीवशरीरकमिति) अज्ञत्वादिगुणानां सर्वज्ञत्वा-
दिगुणके परमात्मनि विरोधस्तद्धारकतया परिहृत इत्यर्थः । त्वम्पदप्रवृत्तिनिमित्तसम्बो-
धनीयार्थस्वरूपाभिमुख्यविशेषप्रयोजकोपलक्षणाभिप्रायेण अचिद्विशिष्टजीवेत्युक्तम्,
समानाधिकरणत्वे सति कथं त्वम्पदं जीवविशिष्टवस्तुपरमित्यत्राह (प्रकारद्वयेति)
प्रकारद्वयावस्थितम्— प्रकारद्वयविशिष्टम् . प्रकृततत्त्वम्पदप्रवृत्तिनिमित्तपरः प्रकार-
द्वयशब्दो न्यूनत्वनिवर्तकः, न तु प्रकारत्रित्वादिष्ववच्छेदपरः । तदुपपादयति
(प्रकारद्वयपरित्याग इति) दूषणान्तरमाह (द्वयोरिति) अविरोधेन मुख्यतया
निर्वाहे सम्भवत्येकस्यापि पदस्य लक्षणा न युक्ता, विरोधे सत्यप्येकपद-
लक्षणायैव अविरोधस्तिष्यतीति पदद्वयलक्षणाऽनुपपत्तेत्यर्थः । ननु पदद्वयलक्षणा
न दूषणम्, सोऽयं देवदत्त इत्यादिषु दृष्टत्वात्, तत्र हि देशकालविशिष्टाकारे देश-
कालान्तरान्वयविरोधान्नाक्षणिकमेव पदद्वयं तत्राह (सोऽयमिति) किमेकस्य
देशद्वयसम्बन्धे विरोधः ! उत कालद्वयसम्बन्धः ! इति विकल्पमभिप्रेत्याह (भूतेति)
न विशिष्टाकारे विशेषणान्तरान्वयः, अपि तु विशेष्यमात्रे; अतः कालद्वयसम्बन्धो
न विरुद्धः । यदि विरुद्धः तर्हि बौद्धोक्तं क्षणिकत्वमेवापद्येत, अनेककालसाध्यधर्म-

५ भाषप्रकाशिका ५

कत्वविशिष्टमेव प्रतिसन्धीयते, ततश्च तच्छब्दानुविद्धप्रत्ययस्यले सर्वत्रापि प्रकृता-
कारविशिष्टस्यैव परामर्श इत्युक्तावपि न दोषः । (प्रयोजकोपलक्षणाभिप्रायेणेति)

प्रतीत्यविरोधात् । देशभेदविरोधश्च कालभेदेन परि-
हृतः । 'तदैक्षत बहु स्याम्' इत्युपक्रमविरोधश्च । एक-
विज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञानं च न घटते । ज्ञानस्वरूपस्य
निरस्तनिखिलदोषस्य सर्वज्ञस्य समस्तकल्याणगुणात्म-

* श्रुतप्रकाशिका *

विधानं फलप्राप्तिश्च नोपपद्येयातामिति भावः । (देशभेदेति) यद्यप्येकस्य देश-
द्वयसम्बन्धविरोधः तर्हि विष्णुक्रमणतीर्थस्नानादिविधिर्नोपपद्यते प्रत्यभिज्ञाविरोध-
श्चेति भावः । यौगपद्यं कथं सम्भवतीति चेदुच्यते , देशद्वय-
सम्बन्धस्य कालद्वयसम्बन्धस्य वा न युगपद्भावः , तत्प्रतिपक्षेरेव हि यौगपद्यम्,
प्रतिपक्षिस्तु देशद्वयकालद्वयसम्बन्धं क्रमभाविनमेव दर्शयति ; अतो न विरोधः ।
अन्यथातीतानागतविषयज्ञानेऽप्यतीतानागतविषययोर्वर्तमानत्वं ज्ञानस्यातीतानागतत्वं
वा प्रसज्येतेति । दूषणान्तरमप्याह (तदैक्षतेति) उपक्रमाधिकरणे सुपक्रमप्राचल्य-
मुक्तमिति भावः । उपक्रमोपक्रमे ऐक्यस्य प्रतिपन्नत्वान्नोपक्रमविरोधः , एकविज्ञा-
नेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञावाक्यं हि 'तदैक्षत बहु स्याम्' इतिवाक्यात्पूर्वमित्यत्राह
(एकविज्ञानेनेति) तत्र निमित्तत्वोपादानत्वतदनुगुणसर्वज्ञसर्वशक्त्यादिगुण-
सिद्धेरित्यर्थः । विशिष्टमेव कारणं तदेव स्थूलावस्त्वं कार्यमिति द्रव्यान्तरत्वाभा-
वात्कारणज्ञानेन कार्यज्ञानमुपपद्यते । मृपावादिनस्तु कारणज्ञाने कार्यस्य
विषयतयान्तर्भावोऽभिमतश्चेद्विरोधः , सत्यविषयज्ञाने मिथ्यार्थस्य विषयत्वायोगात् ,
मिथ्यात्वेनेत्यध्याहारश्च स्यात् । अनन्तमपि त्वज्ञाते ज्ञातत्वव्यवहारो न मुख्यः
स्यात्, अतोऽसत्पक्ष एव प्रतिज्ञावाक्यं स्वरसम् । श्रुत्यन्तरविरोधमाह (ज्ञानस्वरू-
पस्येति) ज्ञानस्वरूपस्य सर्वज्ञस्येत्यनेन धर्मधर्मभूतज्ञाने विवक्षिते । सर्वज्ञस्याज्ञत्वं
निरस्तनिखिलदोषस्य समस्तकल्याणगुणात्मकस्य अनन्तापुरुषार्थश्रयत्वमिति
विरोधः, ज्ञानस्वरूपस्येत्यनेन तिरोधानानुपपत्तिश्च सूचिता ; इत्थं सामानाधिकरण्यस्य

५ भावप्रकाशिका ५

ततश्च किञ्चिज्ज्ञत्वादिरूपमाभिमुख्यप्रयोजकमचिद्विष्टेत्यनेन सङ्गृहीतमिति भावः ।
(अन्यथातीतानागतेति) प्रतीतियौगपद्यमादाय विषययौगपद्यान्युपगमे प्रत्येतत्त्वस्य

कस्याज्ञानं तत्कार्यानन्तापुरुषार्थाश्रयत्वञ्च भवति ।
 बाधार्थत्वे च सामानाधिकरण्यस्य त्वंतत्पदयोरधि-
 ष्ठानलक्षणा निवृत्तिलक्षणा चेति लक्षणादयस्त एव
 दोषाः ॥ इयांस्तु विशेषः—नेदं रजतमिति वदप्रतिपन्न-
 स्यैव बाधस्यागत्या परिकल्पनम् ; तत्पदेनाधिष्ठा-
 नातिरेकिधर्मानुपस्थापनेन बाधानुपपत्तिश्च । अधि-

* श्रुतप्रकाशिका *

निर्दिशेयवस्तैक्यपरत्वं दूषितम् । अथ बाधार्थत्वं दूषयति (बाधार्थत्वे चेति)
 रज्जुः सर्प इत्येवंरूपं बाधार्थं सामानाधिकरण्यमेव नास्ति, सामानाधिकरण्यस्य एक-
 सिन् विशेष्ये प्रकारद्वयोपस्थापकतया बाधार्थत्वविरोधात् , अतः पदद्वयमुख्यार्थ-
 त्वेऽभिमतं बाधार्थं सामानाधिकरण्यं न सिध्येत् । सर्पशब्देन नञर्थं लक्षयित्वा
 असर्पो रज्जुरिति निर्बाहं दृष्टान्तवाक्यस्याशङ्क्य दार्ष्टान्तिकवाक्यस्य ततोऽप्य-
 धिकं दूषणमाह— बाधार्थत्वे चेति । त्वंतत्पदयोरित्यत्र न क्रमविवक्षा , तत्पदमधि-
 ष्ठानमात्रं लक्षयति, त्वम्पदं जीवभावनिवृत्तिं लक्षयति । यद्वा, त्वम्पदेनाधिष्ठान-
 लक्षणा, तत्पदेन निवृत्तिलक्षणा, आदिशब्देन सामानाधिकरण्यलक्षणाहानि-
 रुपक्रमविरोधः एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञानुपपत्तिः श्रुत्यन्तरविरोधश्चेति
 दूषणानि विवक्षितानि । उक्तदृष्टान्तादुपलक्ष्यसामानाधिकरण्यमात्रं दूषणमत्रा-
 धिकमित्याह (इयांस्तु विशेष इति) बाधार्थत्वे विशेषो न पूर्वोक्तदूषण-
 हानिः, अपि तु तैस्सह वक्ष्यमाणाधिकदूषणद्वयापात एव विशेष इत्यर्थः ।
 अधिकं दूषणमाह (नेदं रजतमिति वदप्रतिपन्नस्यैव बाधस्यागत्या परिकल्पन-
 मिति) शुक्तिरेव रजतमित्यत्र प्रमाणान्तरेण नेदं रजतमिति बाधस्य प्रतिपन्न-
 स्वाद्धाधिकल्पनम्, अत्र बाधस्याप्रतिपन्नत्वेऽप्यगत्या बाधकल्पनमित्यर्थः । (तत्पदेना-

५ भावप्रकाशिका ५ -

प्रतीतिसमकालत्वमिति नियमोऽभ्युपगतस्स्यात् . तत्तद्व्यातीतानागतविषयेषु विषय-
 विषयिणोऽसमकालत्वनिर्वाहाय विषयिणो व्यातीतत्वं विषयस्य वा विषयमानत्वं स्यादिति
 भावः (उक्तदृष्टान्तादिति) शुक्तिरेव रजतमिति दृष्टान्तादित्यर्थः । (उपलक्ष्य-

ष्ठानन्तु प्राक्किरोहितमतिरोहितस्वरूपं तत्पदेनो-
पस्थाप्यत इति चेन्न, प्रागधिष्ठानाप्रकाशे तदाश्रय-
भ्रमबाधयोरसम्भवात् । अमाश्रयमधिष्ठानमतिरोहित-

* श्रुतप्रकाशिका *

धिष्ठानातिरेकिधर्मानुपस्थापनेन बाधानुपपत्तिश्चेति) शुक्तिरेव रजतमित्यत्र शुक्ति-
स्वरूपं विरुद्धधर्मं शब्द एवोपस्थापयति, अतस्तत्र बाधकल्पनम् . अत्र त्वधिष्ठान-
मात्रं लक्ष्यता तत्पदेन शुक्तिरेवद्विरुद्धधर्मानुपस्थापनात् बाधकल्पनमनुपपन्न-
मित्यर्थः । विरोधपरिहारार्थं लक्षणा चेदन्यतरपदलक्षणैव विरोधपरिहारायालम् ,
तदा स.विशेषत्वप्रसङ्ग इति चार्थसिद्धम् . प्रमाण्यान्तरेण बाधस्य प्रतिपन्नत्वाच्छब्देन
विरुद्धधर्मोपस्थापनाच्च बाधकल्पनम् ; अत्र तूभयाभावात्तदनुपपन्नमित्युक्तम् । तत्र
विरुद्धाकारोपस्थापनं शङ्कते (अधिष्ठानन्विति) तदधिष्ठानमतिरोहितस्वरूपं
यथा भवति तथोपस्थाप्यत इति क्रियाविशेषणम् . अप्रकाशितविरोधिप्रकाशनं
हि बाधकल्पनम्, न तु धर्मोपस्थापनमेव बाधकल्पनमिति नियमोऽस्ति, अत-
स्तत्पदेन प्रागप्रकाशितविरोध्यधिष्ठानस्वरूपप्रकाशनाद्बाधकल्पनमित्यर्थः । अत्राह
(नेति) किं विरोधिरूपमधिष्ठानं प्रकाशते ? उत न ? इति विकल्प्य अप्रकाश-
पक्षे दूषणमाह (अधिष्ठानेति) तदाश्रयेत्याश्रयशब्दो विषयपरः । यद्वा, तदधि-
ष्ठानकभ्रमबाधयोरित्यर्थः । प्रकाशपक्षं शङ्कते (अमेति) अमाश्रयमधिष्ठानमित्यत्र
पाठो निरीक्षणीयः । आश्रयशब्दो विषयपरः । अमाश्रयमित्यत्र भ्रमस्याश्रयणं
विषयीकरणम् अत्रेति धैयधिकरणयेन वा, भ्रम आश्रयः आश्रयणीयस्त्वन्वयनीयो
येनेति सामानाधिकरणयेन वा कथञ्चिद्बहुव्रीहित्वमपि निर्वोदुं शक्यम्, आरो-
प्याकाराधिकरणभूतमधिष्ठानमिति वार्थः । अमाश्रयत्वायातिरोहितमिति चेन्नित्यर्थः ।

ध भावप्रकाशिका ध

सामानाधिकरण्यादिति) अन्वयमुखेनोपलक्षितवस्त्वैक्यपरमिति , प्रतिपादिता-
दुपलक्ष्यसामानाधिकरण्यादित्यर्थः । (पाठो निरीक्षणीय इति) आश्रय-
शब्दस्य नित्यपुञ्जित्वादिति भावः । (आश्रयशब्दो विषयपर इति) विषयी-
करणपर इत्यर्थः । खसिद्धान्तमाह (आरोप्याकाराधिकरणभूतमधिष्ठानमिति

मिति चेत्; तदेवाधिष्ठानस्वरूपं भ्रमविरोधीति तत्प्र-
काशे सुतरां न तदाश्रयभ्रमबाधौ, अतोऽधिष्ठाना-

* श्रुतप्रकाशिका *

दूषयति (तदेवेति) किमिदमधिष्ठानं विरोधिरूपम् ? उताविरोधि ?
इतिविकल्पाभिप्रायेण विरोधीतिपक्षे दूषणमुक्तम् । अविरोधित्वपक्षे
बाधकल्पनानुपपत्तिर्भ्रमानुच्छेदश्चेति दूषणं स्पष्टमिति न तदुक्तम् (अत इति)
पारमार्थिकशब्दस्यायमभिप्रायः, भ्रमविरोध्याकारस्य अपारमार्थिकत्वे अध्यस्तरूपमेव
सत्यं स्यात्, यथा शुक्तिस्वापारमार्थ्ये रजतत्वं सत्यं भवतीति । यदिदं चोद्यम्,
विरोध्याकारस्वापारमार्थ्येऽपि भ्रमनिवृत्तिरूपपक्षे, यथा पलाशपुष्पविषयदावभ्रम-
वतो भ्रमरस्य वृन्तविषयभ्रमरभ्रमेण पलाशपुष्पं स्थित्यतः पलाशपुष्पविषय-
दावभ्रमो वृन्तविषयभ्रमरभ्रमश्च निवृत्त इति । 'भ्रमरी भ्रमरभ्रमेण वृन्ते यद-
दावभ्रममार्शिल्यपलाशम्' इति । तदयुक्तम्, तत्रापि परमार्थविरोध्याकारेणैव
भ्रमनिषयनिवृत्तेः, दावत्वविरोधिपलाशपुष्पस्वाकारः परमार्थः, भ्रमरस्वविरोधिवृन्त-

ध भाष्यप्रकाशिका ध

वार्थ इति) अभ्यत इति भ्रमः । आरोप्याकारो रजतादिरेव तस्याश्रयम्
आधीयत इत्याश्रयम् 'अकर्तारि च कारके' इत्यधिकारे कर्मणि परजित्युच्यत्ययः
न च 'घञावन्ताः पुंसी'ति पुल्लिङ्गत्वमजन्तत्वे स्यात् । "क्त्युर्नपुंसके भावे स्त्रियां
क्तिष्ठादयो यतः ।" अतो घञाद्याः पुंस्येव यथा पाकश्चयो लयः ॥" इति वाच्यम्,
तस्य भावार्थघञादिविषयत्वात्, यथोक्तम्—“भावे घञाद्याः पुंस्येव कर्त्रभिन्ने तु कारके ।
पुल्लपुंसकयोरेव न कश्चिद्विस्त्रियां कश्चित्” इति । तेन कर्मादिषु कारकेषु पुन्न-
पुंसकत्वमस्तीतिविशेष्यस्य नपुंसकत्वान्नपुंसकत्वमिति द्रष्टव्यम् । (यथा
पलाशपुष्पविषयेति) यद्यपि श्लोके भ्रमर्या वृन्ते भ्रमरभ्रमेण पलाशपुष्पविषय-
दावभ्रमे निवृत्ते पलाशपुष्पाश्लेषमात्रं प्रतीयते, भ्रमरभ्रमेणेत्यस्यदावभ्रममित्यने-
नान्वितत्वेन आश्लेषदित्यनेनान्वितत्वमावात् तावन्मात्रस्यैव प्रकृतोपयुक्तत्वाच्च,
तत्रापि भ्रमरज्ञानस्य आन्तित्वस्पष्टीकरणार्थं पलाशपुष्पाश्लेषस्य भ्रमरभ्रमनिवर्त-
कत्वमप्युपन्यस्तमिति द्रष्टव्यम् । (भ्रमविषयनिवृत्तेरिति) निवृत्तिरपहारः,

तिरेकिपारमार्थिकधर्मतत्तिरोधानानभ्युपगमे अन्ति-

* श्रुतप्रकाशिका *

त्वाकारश्च परमार्थः, अपरमार्थत्वे दावत्वं अमरत्वं च सत्यं स्यात्, शुक्तिरे
अपरमार्थे रजतत्वमिव । वृन्तविषयअमरअमेण दावत्वअमनिवृत्तिरिति चेत्, ततः किम् ?
दावत्वबुद्धिनिवृत्तिर्अमरत्वस्य सत्यत्वप्रतिपत्तिकृता ; ततश्चासत्ये सत्यत्वविषयअमा-
न्तरं मिथ्यति, तन्निवृत्तिरप्यसत्यविषयसत्यत्वअमान्तरेणेति अमपरम्परया निश्शेषा-
विद्यानिवृत्त्यनुपपत्तिः । किञ्च दावत्वविषयधीनिवृत्तावपि दावत्वनिवृत्तिर्न अमर-
अमेण, अपि तु परमार्थपुष्पत्वाकारेणैव, अन्यथा परमार्थरजते अपरमार्थशुक्ति-
त्वमुच्यते रजतधीनिवृत्त्या रजतस्यापि शुक्तित्वप्रसङ्गात्, अमान्तरेण अमान्तर-
निवृत्तावनवस्था च स्यात्, निवर्तकअमान्तरस्यापि निवर्तकान्तरापेक्षत्वात्, यथा
रज्जुविषयसर्पभूदलनाम्नुधाराअमपरम्परयाः । किञ्च अमरअमनिवृत्त्यनन्तरं निव-

ध भावप्रकाशिका ध

असत्त्वमिति यावत् । पारमार्थिकधर्मतत्तिरोधानानभ्युपगमे अन्तिवाधौ दुरुपपादा-
विति हि भाष्यम् । तत्र बाधो हि विषयापहारः, विषयासत्त्वमिति यावत् । ततश्च
आन्त्यन्तरं निवर्तताम्, मा वा दावत्वरूपविषयस्यासत्त्वरूपो बाधः पारमार्थिक-
पलाशपुष्पत्वकृतः, विरोधिधर्मपारमार्थावच्छत्वात् ; तद्विरोधिधर्मसत्त्वस्ये-
ति भावः । अन्तिवाधो नाम अन्तिविनाश एवेत्यभिप्रेत्याशङ्कते (अमरअमेण
दावत्वबुद्धिर्निवृत्तेति चेदिति) (असत्ये सत्यत्वविषयअमान्तरमिति) ननु तन्नि-
वृत्तिरपि अमान्तरेण, तन्निवृत्तिरपि अमान्तरेणेत्याश्रयणे अमपरम्परया निश्शेषावि-
द्यानिवृत्त्यनुपपत्तिरित्येतावदेव ग्रन्थेन विवक्षितार्थसिद्ध्यतीति, ततः किम् ? दावत्व-
बुद्धिरित्यादिग्रन्थस्य नास्तीव प्रयोजनं पश्यामः । किञ्च अमरे अमरत्वविषयस्ये-
नैव अमत्वोपपादनसम्भवे सत्यत्वविषयत्वपर्यन्तोपपादनस्यापि न प्रयोजनमिति
चेत्तः, विरुद्धाकारसत्यत्वावगाहिज्ञानस्यैव बलवत्त्वेन बाधकत्वमिति शिष्टाण्यर्थत्वे-
नास्य ग्रन्थस्योपपत्तेः (निश्शेषाविद्यानिवृत्त्यनुपपत्तिरिति) अमेण अमनिवृत्तिमात्र-
दर्शनेपि मोक्षे निश्शेषाविद्यानिवृत्तिमभिलषता सुदूरमपि गत्वा पारमार्थिको धर्मः
स्वीकरणीय इति भावः । (किञ्च अमरअमनिवृत्त्यनन्तरमिति) वृन्तत्वज्ञानेन
अमरत्वव्यतिरेकनिश्चये निवर्तकीभूतअमरत्वबुद्धेरपारमार्थ्यनिश्चयेन दावत्वबुद्धेः

वाधौ दुरुपपादौ । अधिष्ठाने हि पुरुषमात्राकारे

* श्रुतप्रकाशिका *

सैकापारमार्थ्यज्ञानादापतद्वावग्रहः परमार्थपलाशपुष्पत्वग्रहणेनैव प्रतिनिवृत्तः, अतो निश्शेषाविद्यानिवृत्तिलक्ष्यमोक्षवादिना अमपरम्परार्थवसानार्थमन्ततो गत्वा परमार्थाकारोऽभ्युपगन्तव्यः, रज्जुत्ववत् । चरमग्रहः स्वयमेव न स्यादिति चेन्न, स्वयं स्वबाधकर्मत्वे कर्मकर्त्रविरोधप्रसङ्गात् । किञ्च बाधकस्य सत्यात्मकत्वात् बाध्यस्य मिथ्यात्वात् एकस्यैव निवर्त्यनिवर्तकत्वाभ्युपगमे तस्यैव मिथ्यात्वं सत्यत्वं चेति विरोधः स्यात् । किञ्च प्रपञ्चोऽपि बाधकानपेक्षः स्वयमेव स्वात्मानं निवर्तयेत्. स्वयं नारो विनाशस्यावस्थान्तररूपत्वादविद्या सूक्ष्मरूपेण स्थिता स्यात् । नाशफलकाविद्यान्तरं च स्यात् । परमार्थविरुद्धधर्मतत्तिरोधानाभावे अमवाधासम्भवं दृष्टान्तेनोपपादयति (अधिष्ठाने हीति) . अत्र राजकुमारसमाधिर्भगवतो

५ भावप्रकाशिका ५

पारमार्थ्यबुद्धेरवर्जनीयत्वादिति भावः । (परमार्थपलाशपुष्पत्वग्रहणेनैव प्रतिनिवृत्त इति) यद्यपि दावत्वग्रहस्य वृत्ते अमपरम्परार्थ्यग्रहमात्रेणापि तद्बाधकज्ञानानुत्पत्तिस्थले निवृत्तिस्तम्भवति । तथापि अमर्या पलाशपुष्पत्वज्ञानादेव सम्प्रान्तिर्नत्र निवृत्ता तवभिप्रायेण तथोक्तमिति द्रष्टव्यम् । (न स्यादिति चेदिति) नश्येदिति चेदित्यर्थः । ननु न तस्यैव मिथ्यात्वमसत्यत्वञ्च प्रसज्यते, विनाशविनाशकभावलक्षणाध्यबाधकभावस्य मिथ्यात्वसत्यत्वनिरपेक्षत्वात्, तुल्यसत्ताकयोरेव पूर्वोक्तज्ञानयोर्विनाशविनाशकत्वलक्षणाध्यबाधकत्वदर्शनात् । नच बाधकमानविषयस्य सत्यत्वं बाध्यज्ञानस्य मिथ्यात्वञ्चापेक्षितमिति । चरमज्ञानविषयमिथ्यात्वसत्यत्वे स्यातामिति वाच्यम्, तस्याभाष्यसिद्धेरित्यस्वरसादाह (किञ्च प्रपञ्चोपीति) (स्वयं नारो विनाशस्यावस्थान्तररूपत्वादिति) नच परतो नारोपि नाशस्यावस्थान्तररूपत्वादिति सुवचमिति वाच्यम्, ज्ञानेन निवृत्तिस्थले भूतभूताविद्याया एव निवृत्तिरिति नानवस्थान्तरापत्तिलक्ष्यो विनाशइत्यत्र तात्पर्यात् । अत एव यत्र मुद्गरप्रहारेण घटनाशस्तत्र स्वकारणे विलयमात्रमेव, ननु घटस्यात्यन्तनिवृत्तिः । यत्र तु शुक्तिज्ञानेन रजतनिवृत्तिस्तत्र स्वोपादानेन सह निश्शेषनिवृत्तिः, ननु स्वकारणे विलय इति पराभ्युपगम इति

प्रतीयमाने तदतिरेकिणि पारमार्थिके राजत्वे तिरो-
हिते सत्येव व्याधत्वभ्रमः । राजत्वोपदेशेन च तन्नि-
वृत्तिर्भवति ; नाधिष्ठानमात्रोपदेशेन ; तस्य प्रकाश-
मानत्वेनानुपदेश्यत्वात् भ्रमानुपमर्हित्वाच्च ॥ जीव-
शरीरकजगत्कारणब्रह्मपरत्वे मुख्यवृत्तं पदद्वयम् ।
प्रकारद्वयविशिष्टैकवस्तुप्रतिपादनेन सामानाधिकरण्यं
च सिद्धम् ; निरस्तानिखिलदोषस्य समस्तकल्याणगु-
णात्मकस्य ब्रह्मणो जीवान्तर्यामित्वमप्यैश्वर्यमपरं
प्रतिपादितं भवति, उपक्रमानुकूलता च, एकविज्ञानेन
सर्वविज्ञानप्रतिज्ञोपपत्तिश्च ; सूक्ष्मचिदचिद्वस्तुशरीर-
स्यैव ब्रह्मणः स्थूलचिदचिद्वस्तुशरीरत्वेन कार्यत्वात् .
१“तमीश्वराणां परमं महेश्वरम्” २“पराऽस्य शक्तिः

* अन्तप्रकाशिका *

भाष्यकारस्य, एवं बाधार्थत्वं दूषितम् ॥ अथ स्वप्ने इगानि दूषणानि न
सन्तीत्याह (जीवशरीरकेति) मुख्यवृत्तमित्यनेन लक्षणाहानिरुक्ता । (प्रकार-
द्वयेति) अनेन सामानाधिकरण्यसिद्धिः, निरस्तानिखिलदोषस्येत्यादिना
तत्पदोक्तगुणाविरोधः (उपक्रमानुकूलता चेति) “सदेव सोम्येदम्” ‘तदैक्षत’
इत्युपक्रमविरोध उक्तः । एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञोपपत्तिः कथमित्यत्राह
(सूक्ष्मेति) विशिष्टं कारणम्—सदेव कार्यमिति प्रतिज्ञोपपत्तिरित्यर्थः । अत्यन्तराविरोध-
माह (तमीश्वराणांमिति) वाक्यं चेदुद्देश्योपादेयविभागवत् . उद्देश्यं सावगतम् ,

५ भावप्रकाशिका ५

भावः । (राजकुमारसमाधिरिति) समन्वयाधिकरणभाष्ये ‘कश्चिद्राजकुमारः’
इत्यादिना स्पष्टाधिप्यते । उक्तञ्च परैरपि—‘राजसूनोः स्मृतिपातो व्याधभावो निव-

विविधैव श्रूयते ” १ “ अपहृतपाप्मा सत्यकामः
सत्यसङ्कल्पः ” इत्यादिश्रुत्यन्तराविरोधश्च ॥ तत्त्वम-
सीत्यत्रोद्देश्योपादेयविभागः कथमिति चेत् ; नात्र
किञ्चिदुद्दिश्य किमपि विधीयते ; २ “ ऐतदात्म्यमिदं
सर्वम् ” इत्यनेनैव प्राप्तत्वात् । अप्राप्ते हि शास्त्रमर्थवत् ।

* श्रुतप्रकाशिका *

उपादेयं विधेयमनवगतम् । अत्र तत्पदं नोद्देश्यसमर्पणपरम्, सार्वज्ञ्यादिगुणकत्वस्य
प्रत्यक्षाद्यगोचरत्वात् . त्वंशब्दस्य चान्तर्यामिपरत्वे सत्युद्देश्यसमर्पकत्वम-
नुपपन्नम्, अन्तर्यामिणः प्रत्यक्षाद्यविषयत्वात् ; तस्मात् त्वंशब्देन जीवमात्रमुद्दिश्य
तस्य तत्त्वेन ब्रह्मभावो विधीयत इत्यभ्युपगन्तव्यम् । तत्र विरोधान्निर्विरोधवत्त्वैक्यपरं
सामानाधिकरण्यं सम्भवतीत्यभिप्रायेण चोदयति (तत्त्वमसीत्यत्रोद्देश्योपादेय-
विभागः कथमिति चेदिति) परिहरति (नात्रेति) प्रमाणान्तरागोचरार्थस्य कथ-
मविधानमित्यपेक्षायां न केवलं प्रत्यक्षाद्यवगतार्थविषयमेव वाक्यमनुवादकम्, अपितु
वाक्यान्तरप्रतिपन्नार्थविषयमप्यनुवादकमित्यभिप्रायेण वाक्यान्तरप्राप्तिं दर्शयति
(ऐतदात्म्यमिति) अस्मिन्नेव प्रकरणे प्रथमप्रतिपन्ननामरूपव्याकरणश्रुत्यैव परमात्म-
शरीरभूतचित्चिद्वाचकशब्दानां परमात्मपर्यन्ताभिधायित्वं च ज्ञातमिति भावः ।
ततः किमित्यत्राह (अप्राप्ते हीति) अप्रतिपन्नार्थविषयं शास्त्रमज्ञातज्ञापनरूप-

ध भावप्रकाशिका ध

तेते । यथैवगात्मनोऽनुस्य तत्त्वमस्यादिवाक्यतः ॥” इति । (सार्वज्ञ्यादिगुण-
कत्वस्य प्रत्यक्षाद्यगोचरत्वादिति) यद्यपि पूर्वसन्दर्भप्रतिपन्नस्य सार्वज्ञ्यादिगुण-
कस्योद्देश्यत्वं सम्भवति , तथापि तत्पक्षे असीतिमध्यमपुरुषानुपपत्तिरिति दूषणं
द्रष्टव्यम् । (अन्तर्यामिणः प्रत्यक्षाद्यविषयत्वादिति) यदि चान्तर्यामी पूर्वप्राप्त-
स्त्वदोपदेशे वैयर्थ्यमपि द्रष्टव्यम् । ननु ऐतदात्म्यमित्यनेन शरीरशरीरिभावस्य
प्राप्तत्वेपि त्वंशब्दतदर्थबुद्धीनां परमात्मपर्यन्तत्वरूपस्य तत्त्वमसीतिवाक्यप्रतिपा-
द्याध्याप्राप्तत्वाद्देश्योपादेयसिद्धिरित्यांशश्च तस्यापि प्राप्तिमुपादयति (अस्मिन्नेव

* श्रुतप्रकाशिका *

प्रयोजनवदित्यर्थः । अतः तदुद्देश्योपादेयविभागवत्, न तु प्रकृतनिगमनरूपं वाक्यम्, अतोऽस्य निगमनवाक्यस्य प्रतिपन्नार्थविषयत्वाच्चाद्देश्योपादेयविभागवत्त्वमित्यर्थः । ननु निगमनवाक्यस्याप्युद्देश्योपादेयविभागवत्त्वं प्रतीयते, यथा तस्माच्छब्दोऽनित्यः तस्माद्वयमग्निमानिति । अत्र शब्दपर्वताद्युद्देशेन अनित्यत्वमिमत्त्वादिकं हि विधेयतया प्रतीयते । नैतद्युक्तम्, प्रतिपादितार्थविषयस्य निगमनवाक्यस्याप्रतिपन्नार्थविषयत्वव्याघातात् । प्रतीतिस्तु विधायकवाक्यस्योद्देश्योपादेयसमर्पकपदप्रत्यभिज्ञानानिर्देशे प्रथमचरमभावादिसारूप्याच्चाद्देश्योपादेयविभागवत्त्वान्तरेव, “यदुक्तयोगः प्राथम्यम्” इत्याद्युद्देश्यलक्षणागिति हि नीतिविदः । ननु सर्वत्रोद्देश्यानुगुणा तिङ्बिभक्तिः, अत एव हि युष्मदसरोः पदान्तरसामानाधिकरण्येन परस्परसामानाधिकरण्येन च प्रयोगेपूद्देश्यानुगुणा मध्यमोत्तमपुरुषव्यवस्था दृश्यते “त्वं भूतानामधिपतिरसि” “अहमसि प्रथमजा ऋतस्य” तथा “यदमे स्यामहं त्वं त्वं वा स्या अहं स्युष्टे सत्या इहाशिपः” इत्यादिषु । अमे अहं त्वं यदि स्याम्—त्वमिव देवता स्याम् त्वमहं यदि स्याः—अहमिवासी स्याः, तदा ते तवाशिपस्सत्याः स्युरित्यर्थः । तस्मात्तत्त्वमसीत्यत्रापि मध्यमपदप्रयोगात् त्वंपदस्योद्देश्यसमर्पकत्वं तत्पदस्य चोपादेयसमर्पकत्वगकामेनापि स्वीकार्यम् । नैवम् ; पदद्वयावगतार्थस्य पूर्ववाक्यप्राप्तत्वादेव ; तर्हि मध्यमनिर्देशः कथमिति चेत् . उच्यते, तत्त्वम्पदयोरुभयोरपि प्रयुक्तत्वादुद्देश्योपादेयविभागभावाच्च प्रथममध्यमपुरुषयोरविशेषेण प्राप्ती, निगमनवाक्यस्य प्रापकवाक्यानुरोधित्वस्य न्याय्यत्वाच्च च इदं सर्वमिति निर्दिष्टजगदन्तर्गतचिद्विशेष-

५ भावप्रकाशिका ५

प्रकरण इति) इदञ्च त्वमादिशब्दानां परमात्मपर्थन्तत्वमिति तत्त्वमसीत्यस्यार्थ इत्यभ्युपगम्योक्तमिति द्रष्टव्यम् । (उद्देश्योपादेयविभागत्वान्तरेवेति) ननु ‘अभिहिमस्य भेषजम्’ इत्यादौ प्राप्त्यप्राप्तिनिबन्धनानुवाचस्त्वविधेयत्वाभावेपि निर्देशगतत्वात्तन्व्यपारतन्व्यरूपोद्देश्योपादेयविभागवत्त्वेन दोषः । नचानुवाचस्त्वविधेयत्वे एवोद्देश्यत्वोपादेयत्वे इति वक्तुं शक्यम् । ‘पौर्णमास्यां पौर्णमास्यां यजेत’ इत्यादौ अनुपादेयस्यापि कालस्य विधेयत्वदर्शनादिति चेन्न ; अभिहिमस्य भेषजमित्यादिवाक्ये उद्देश्योपादेयभावव्यवहारस्याभिप्रेक्ष्यत्वदर्शना-

इदं सर्वमिति सजीवं जगन्निर्दिश्य ऐतदात्म्यमिति
तस्यैव आत्मेति तत्र प्रतिपादितम् । तत्र च हेतुरुक्तः

* श्रुतप्रकाशिका *

विशिष्टपरमात्मवाचिनस्त्वम्पदस्य प्रापकवाक्यस्योद्देश्यवाचिपदवाच्यैकदेशविषयत्वा-
त्तदनुरोधेन मध्यमनिर्देश इति । ननु 'ऐतदात्म्यमिदं सर्वम्' इत्यचेतने ब्रह्मानुप्रवेश-
मुक्त्वा तत्त्वमसीति जीवब्रह्मणोः स्वरूपैक्यमुच्यत इति शङ्कायामाह (इदं सर्व-
मिति सजीवं जगन्निर्दिश्येति) सर्वशब्दो नाचेतनमात्रपरः । सङ्कोचकाभावेऽपि
सारस्वभङ्गायोगात् 'सन्मूलास्सोम्येमास्सर्वाः प्रजास्तदायतनाः सत्प्रतिष्ठाः' इति
पूर्ववाक्ये सर्वशब्देन प्रजानां विशेषितत्वात् , प्रजाशब्दस्याचिरसंसृष्टचेतन-
विशेषपरत्वात् , 'इदं सर्वमसृजत' इत्यादिवाक्यान्तरे विज्ञानाविज्ञानशब्दवाच्यचिद-
चिदात्मकस्य जगतः सर्वशब्देन निर्देशाच्चेति भावः । ऐतदात्म्यमितिपदं
व्याचष्टे (तस्यैव आत्मेति) इदं सर्वमिति पदद्वयमुद्देश्यसमर्पकम् ।
ऐतदात्म्यम्-ऐतदात्मकत्वं विधेयम् , विशिष्टस्य ब्रह्मणः कारणातया प्रकृतत्वेऽपि एत-
च्छब्दः चिदचिद्विलक्षणविशेष्यांशपरः, अर्थवशात् . तदात्मकत्वं सृदात्मको घट इति
यत् स्वरूपैक्यकृतं स्यादित्यत्राह (तत्र च हेतुरुक्त इति) सदायतना इत्यनेन आवा-

५ भावप्रकाशिका ५

दिति भावः । केचित्तु उद्देश्योपादेयशब्दौ अनुवाद्यत्वविधेयत्वपराधिति वदन्ति ।
(प्रापकवाक्यस्योद्देश्यवाचीति) यद्यपि त्वंशब्दस्य ऐतदात्म्यमिति प्रापकवाक्य-
स्त्वविधेयवाचकैतदात्म्यशब्दवाच्यपरमात्मपर्यन्ततया विधेयवाचित्वमपीति न
विनिगमकमस्ति . तथाप्यसति विनिगमके द्वयोरपि प्रयोगार्हत्वात् मध्यमपुरुषः
प्रयुक्त इति भावः । (तदनुरोधेन मध्यमनिर्देश इति) यद्यपि मानान्तरसिद्ध-
त्वेऽपि त्वंशब्दार्थस्य तच्छब्दार्थप्रकृतित्वविवक्षायां प्रकृतेरेवासिक्रियाकर्तृत्वान्मध्य-
मपुरुषो भवति । अत एव 'यदग्रे स्यामहं त्वं त्वं वा स्या अहम्' इतिमन्त्रे अहं
त्वं स्यां त्वं वा अहं स्या इति प्रकृत्याश्रयपुरुषो भवतीति 'युष्मद्युपपद' इति सूत्रे
प्रतिपादितम् । ततश्च त्वदात्मक एव सर्वज्ञत्वादिशुभाको जगत्कर्तृत्ययमर्थः
पर्यवसति । विवक्षानुसारित्वाच्छब्दप्रवृत्तेर्मानान्तरसदसद्वावयोरप्रयोजकत्वात् ,

“ सन्मूलास्तोम्येमास्सर्वाः प्रजास्सदायतनास्सत्प्र-
तिष्ठाः ” इति ; “ सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति

* श्रुतप्रकाशिका *

राधेयभाष उक्तः , अनेन शरीरशरीरिभावस्सिद्धः , चेतनेन यावदात्मभावितया धार्यद्रव्यं हि शरीरम् । अस्मिन्वाक्ये हेतुत्वमप्रकटमिति तद्वैयर्थ्यायाह (सर्वं खल्विति) अत्रापि प्राणनेन सदायतनत्वं फलितम् , सन्मूला इत्यादिवाक्येनैका-
र्थ्यात् । तत्र सन्मूल इति तज्जत्वम् , सत्प्रतिष्ठा इति तल्लत्वम् , सदायतना इति तदनत्वं चोच्यते , तच्चान्तःप्रविश्य प्रशासनेन धारकतया स्थितिहेतुत्वम् .
“ अन्तःप्रतिष्ठः शास्त्रा जनानाम् ” “ एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि सर्वमिदं विधृतं तिष्ठति ” इत्यादिश्रुतेः । एवं निष्कृष्टब्रह्मस्वरूपस्योपादानत्वलय-
स्यानत्वायोगात् सर्वस्य तदनत्वं चोक्त्या च चिदचिच्छरीरकत्वं सिद्धम् । अतः सर्वशब्दः कार्यावस्थचिदचिच्छरीरकपरमात्मपरः , ब्रह्मशब्दस्य चासद्भेदेन स्वरूपरूप-
गुणैर्निर्वहिकवृहत्त्ववाचित्वान्निष्कृष्टब्रह्मणः कारणात्तानुपपत्तिरूपार्थसामर्थ्याच्च ब्रह्म-
शब्दः कारणावस्थचिदचिद्विशिष्टपरः , एवमुभयावस्थचिदचित्प्रकारिणो ब्रह्मण एकत्वं सामानाधिकरण्याप्रतिपाद्यमिति कार्यकारणावस्थप्रकार्येकत्वमस्य वाक्यस्यार्थः , चिदचित्प्रकारित्वं प्रातिपदिकबोध्यम् । अवस्थाद्वयीविशिष्टवस्त्वे-
कत्वं सामानाधिकरण्याबोध्यमिति न वाक्यभेदः , अतो यथोक्त एवार्थः ।

ध भावप्रकाशिका ध

अत एव हि ‘ आत्मेति तूपगच्छन्ति ’ इत्यधिकरणे आचार्यास्तत्रयमेव बह्वन्ति ; तथाप्यत्रोपायान्तरमुपन्यस्तमिति द्रष्टव्यम् । (सदायतना इत्यनेनाधाराधेयभाव उक्त इति) सन्मूलास्सत्प्रतिष्ठा इत्यत्र सच्छब्दो विशिष्टपरः , प्रजाशब्दोपि कार्या-
वस्थब्रह्मपरः केवलस्योपादानत्वासम्भवात् , सदायतना इत्यत्र तु सच्छब्दो विशेष-
प्यस्वरूपमात्रपरः । प्रजाशब्दोपि न ब्रह्मपर्यन्तः , अपित्वचिद्विशिष्टजीवमात्रपरः ,
वैरूप्यमपि प्रागाणिकत्वादभ्युपेयम् , अथवा प्रजाशब्दस्तत्सर्वत्र विशेषणमात्रपरः ,
अस्मिन्नपि पक्षे उपपत्तिः प्रागेव दर्शिता । (सन्मूला इत्यादिवाक्यैकार्थ्यादिति)

शान्तः” इतिवत् ॥ तथा श्रुत्यन्तराणि च ब्रह्मणस्तद्व्य-
तिरिक्तस्य चिदचिदस्तुनश्च शरीरात्मभावमेव तादात्म्यं
वदन्ति १ “अन्तःप्रविष्टशस्ता जनानां सर्वात्मा”
२ “यः पृथिव्यां तिष्ठन् पृथिव्या अन्तरो यं पृथिवी न
वेद यस्य पृथिवी शरीरं यः पृथिवीमन्तरो यम-
यति स त आत्मा अन्तर्याम्यमृतः” ३ “य आत्मनि
तिष्ठन्नात्मनोऽन्तरो यमात्मा न वेद यस्यात्मा शरीरं

* श्रुतप्रकाशिका *

अथ सर्वं खल्वितिवाक्यप्रतिपन्नस्य तादात्म्यस्य शरीरशरीरिभावनिबन्धनत्वं
नियन्तृत्वनियाम्यत्वादिना शरीरशब्देन च विशदयितुं श्रुतिवाक्यानि
दर्शयति (तथेति) ‘अन्तःप्रविष्टशस्ता’ इत्येतरसर्वात्मशब्दव्याख्यानरूपम् ।
अनेन शरीरात्मभावः फलितः [उक्तः] । अन्तःप्रविश्य नियाम्यत्वं हि शरीरत्वम् ,
तत्स्यष्टीकरणार्थमुदाहरति (यः पृथिव्यामिति) ‘यः पृथिव्याम् ‘य आत्मनि’ इति
पर्यायद्वयेन चेतनाचेतनयोर्भगवन्तं प्रति शरीरत्वमुक्तम् । आत्मनि तिष्ठन्नित्युक्ते
वेद्यामभिस्तिष्ठति तिले तैलं तिष्ठतीतिवद्वहिरवहिः स्थितिसाधारण्यं स्यात्, तद्वैश-
द्यार्थमाह (आत्मनोऽनन्तर इति) अन्तरो यमयतीत्यनेन शरीरलक्षणमुक्तम् ।
तस्माच्चनियाम्यं तच्छरीरमित्यर्थः । न च शिलापुत्रकस्य शरीरमिति वदयं निर्देशः ,

ध भावप्रकाशिका ध

सर्वं खल्वितिवाक्ये इतिफंरख्येन हेतुत्वं स्पष्टम् , अनित्यस्य शरीरशरीरिभावार्थ-
त्वमस्पष्टम् । सदायतना इत्यत्र शरीरशरीरिभावः स्पष्टः, हेतुत्वमस्पष्टम् , ततश्च
नष्टाश्वदग्धरधन्यायेनोभयोरपि परस्पराकाङ्क्षितयार्थनिर्णायकत्वमिति भावः ।
(शरीरात्मभावः फलित इति) आत्मत्वप्रतिपादनेन शरीरत्वमपि फलितमिति
भावः । (साधारण्यं स्यादिति) अतश्चान्यतरमात्रेऽपि पर्यवस्येदिति भावः ।

१. आरण्यके. १-प्रश्ने. ११-अनु. २०-पं.

२. घृ. ५-अ. ७-ब्रा. १-वा.

३. घृ. ५-अ. ७-ब्रा. २२-विज्ञानस्थाने

माध्यन्दिनपाठः ॥

य आत्मानमन्तरो यमयति स त आत्मा अन्तर्या-
म्यमृतः ” १ “यः पृथिवीमन्तरे सञ्चरन्”- इत्यारभ्य
२ “यस्य मृत्युः शरीरम् । यं मृत्युर्न वेद । एष सर्व-

* श्रुतप्रकाशिका *

अपवादकाभावे व्यतिरेकनिर्देशस्त्वारस्यभङ्गायोगात् ‘यस्य पृथिवी शरीरम्’ इति
व्यतिरेकनिर्देशस्त्वारस्यभङ्गाभावस्य प्रकरणासिद्धत्वात्तदपवादाभावे तत्राप्यौपचारि-
कत्वाश्रयणायोगात् अधिकरणाधिकर्तव्यभावव्याप्यव्यापकभावाज्ञाप्रज्ञाभावनिया-
म्यनियन्तृभावरूपविरुद्धधर्मैः स्वारस्यभङ्गस्यात्यर्थमपेक्षितत्वाच्च । यं पृथिवी न वेदेति
दृष्टान्तार्थम्, यथा अचेतनं न वेत्ति तथा चेतनोऽपीति भावः । य आत्मनीति
पर्यायेण परिशुद्धात्मनो भगवच्छरीरत्वमुच्यते, नक्षत्रचन्द्रादित्यादीनामचित्संमृष्ट-
चेतनाविशेषाणां परमात्मशरीरत्वस्य पृथगुक्तत्वात्, ‘यस्त्वेव सृष्टेः तिष्ठन्’ इत्य-
नुक्तानामपि संसृष्टजीवानां परमात्मशरीरत्वस्य पृथगुक्तत्वाच्च । न च मृतशब्दः
पृथिव्याद्यजिन्मात्रपरः, ‘यस्य पृथिवी शरीरम्, ‘यस्यापरशरीर’मित्यादिना पृथिव्य-
वादीनां भूतानां पृथगुक्तत्वात् । यमात्मा न वेदेति इत्युक्त्या वेदनभिषेधः, भगवत्प्रसादेन
विना तज्ज्ञानस्य शक्यत्वनिषेधो वा क्रियते, कारणावस्वमपि भगवत्तत्त्वशरीरम्, शरीरी
च नारायणारूपो देवताविशेष इति ज्ञापयितुमाह (यः पृथिवीमन्तरे सञ्चरन् इति)
मृत्युः-तमरगण्डवाच्या प्रकृतिः, तत्रैव तमरगण्डस्थाने मृत्युगण्डपाठात् ।

५ भावप्रकाशिका ५

(अयं निर्देश इति) यमात्मा शरीरमित्यादिनिर्देश इत्यर्थः । (अधिकरणाधि-
कर्तव्येति) ‘य आत्मनि तिष्ठन्’ इत्यधिकरणाधिकर्तव्यत्वमुक्तम् । ‘आत्मनो
ऽन्तर’ इति व्याप्यव्यापकभावः । ‘य आत्मा न वेदे’ति अज्ञाप्रज्ञाभावः । ‘य
आत्मानमन्तरो यमयति’ इति नियाम्यनियन्तृभावश्चोक्त इति भावः । (पृथि-
व्यवादीनामिति) ‘अक् पूर्ण’ इत्यप्रत्ययभावस्तमासान्तविधेरनित्यत्वादिति द्रष्ट-
व्यम् । अन्तर्यामिब्राह्मणेनैव चारितार्थत्वात् ‘यः पृथिवीमन्तरे सञ्चरन्’ इति
सुबालवाक्योपादानस्य प्रयोजनमाह (कारणावस्वमपीत्यादिना) जीवेन मयेति

भूतान्तरात्माऽपहतपाप्मा दिव्यो देव एको नारायणः”
 “तत्सृष्ट्वा । तदेवानुप्राविशत् । तदनुप्रविश्य । सच्च
 त्यच्चाभवत्” इत्यादीनि ॥ अत्रापि— “अनेन जीवे-
 नात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि” इति
 ब्रह्मात्मकजीवानुप्रवेशेनैव सर्वेषां वस्तुत्वं शब्दवाच्यत्वं
 च प्रतिपादितम् । “तदनुप्रविश्य सच्च त्यच्चाभवत्”

* श्रुतप्रकाशिका *

शरीरशरीरिभावस्तत्तन्नामभाक्कुनिर्बाहक इत्याह (तत्सृष्ट्वेति) न केवलं श्रुत्यन्त-
 रानुरोधादैतदात्म्यशब्दार्थो निश्चीयते, स्वप्रकरणावाक्यादपीत्याह (अत्रापीति)
 अनेन जीववाचिकशब्दस्य परमात्मपर्यन्तत्वमपि श्वेतकेतुनाऽवगतमिति सिद्धम् ।
 जीवेनात्मना—जीवशरीरकेण मया ‘व्याघ्रेण भूत्वा बहवो मयात्ताः’ इतिवत् । नामरूपे
 इतिपदं व्याचष्टे (वस्तुत्वं शब्दवाच्यत्वं चेति) तत्तदेवादि वस्तुत्वं देवादिशब्दवाच्यत्वं
 नेत्यर्थः । अचिद्ब्रह्मणोऽस्त्वादात्म्यमनुप्रवेशकृतमस्तु, जीवब्रह्मणोस्तु स्वरूपैक्यकृतमेव
 स्यात्, जीवेन मयेतिश्रवणादित्यत्राह (तदनुप्रविश्येति) ननु जीवमनुप्रवि-
 ष्टस्यापि ब्रह्मणो नामवाच्यत्वं न व्याकरणात् सिध्यति, नामरूपव्याकरण-
 श्रुतेर्नामवाच्यत्वप्रतिपादनपरत्वाभावात् . यथा रूपव्याकरणं रूपनिष्पादन-
 गात्रम्, न तु स्वस्य तद्बोध्यत्वापादनम्, एवं नामव्याकरणमपि शब्दसृष्टिरेव, न तु
 तद्बोध्यत्वापादनमिति । नैवम् “तदेवं तर्ह्यव्याकृतमासीत्तन्नामरूपाभ्यां व्याकि-
 यत ” इति समानवाक्ये इदंशब्दवाच्यजगदात्मब्रह्मणः प्रलयदशायामुपसंहृत-
 नामरूपस्य सृष्टिदशायां नामरूपाभ्यां व्याकृतत्वश्रवणात् नामरूपाभ्यामितीत्य-

५ भावप्रकाशिका ५

श्रवणादित्यत्राह (तदनुप्रविश्येतीति) ननु श्रुत्यन्तरे तादृशवाक्यान्तरसद्भावेपि
 अश्रुतवेदान्तान्तरस्य श्वेतकेतोः ‘अनेन जीवेन मया’ इत्यनेन वाक्येन जीवब्रह्मा-
 भेदसिद्धिः कस्मान्न स्यादिति चेन्न, अत्रापि प्रकरणे ‘सन्मूलास्सोम्येमास्सर्वाः प्रजाः’
 इत्यनेन प्रजाशब्दार्थस्याचित्संसृष्टचेतनस्य सच्चरीरत्वादिकथने ‘तस्य सोम्य

इत्यनेनैकार्थ्याजीवस्यापि ब्रह्मात्मकत्वं ब्रह्मानुप्रवेशा-

* श्रुतप्रकाशिका *

म्भावे तृतीया, नामरूपाभ्यां विशिष्टमक्रियतेत्यर्थः । नच नामकर्तृत्वमेव नामवि-
शिष्टत्वम्, न तु नामवाच्यत्वमिति वक्तुं युक्तम् । सम्ज्ञासंज्ञिसम्बन्धव्युत्पादके नामो-
च्चरितरि च पुरुषे घटादिनामविशिष्टत्वाप्रसिद्धेः, नामवाच्यस्यैव हि नाम-
विशिष्टत्वप्रसिद्धिः, उच्चारयितुं शब्दोपादानत्वाभावात्तानामविशिष्टत्वाप्रसिद्धिः,
कूलोपादानस्य तु ब्रह्मणः शब्दोपादानत्वयोगादप्यविशिष्टत्ववत्त्वामविशिष्ट-
त्वोपपत्तिरिति चेन्न, नमसि घटादिनामविशिष्टत्वाप्रसिद्धेः । नहि घटादि-
नामविशिष्टत्वे कथिते नमसो नामित्वं स्वरसतः प्रतीयते, वाच्यत्वेन शब्द-
सम्बन्धिन्येव हि नामित्वप्रतीतिसारस्यम्, नच लक्षणावृत्त्यापि तत्तन्नामबोध्यात्वं
ब्रह्मण्यसम्भवतीतिवाच्यम्, लक्षणागौणवृत्तिगोचरयोः कूलमाख्यवक्योर्गङ्गा-
पदामिपदापेक्षया नामित्वाप्रसिद्धेः । ननु श्येनशब्दस्य यागविशेषं प्रति गौणनामत्वं
निर्णीतम् । सत्यम्, तदगत्याश्रितम्; प्राणहारिस्वगुणसाम्यात् प्रयोगान्धशसिद्धेः ।
“यथा वै श्येनो निपत्यादत्तः ” इति हि श्रुतिः । मुख्यस्यैव हि शब्दस्य नामत्वप्रतीतिः
स्वतःप्राप्ता । अत्र तु स्वतःप्राप्तस्य मुख्यत्वस्यापवादाभावात् तत्प्रहाणं युक्तम्,
अतोऽनेन वाक्येन नामवाच्यत्वं शब्दस्वरस्यादवगम्यते । एतदैकार्थ्यात् ‘नामरूपे
व्याकरवाणि’ इत्यत्रापि ब्रह्मपर्यन्तं नामरूपव्याकरणमेव विवक्षितम् । किञ्च न
तावद्वर्ण्यस्यैष्टप्रतिपादनशङ्कापि भवितुमर्हति । नामशब्दस्य वर्णमात्रपर्यायत्वा-
भावात्, ब्रह्मव्यतिरिक्तसमस्ततत्त्वदार्थस्वरूपनिष्पादनस्य रूपव्याकरणोक्तिसिद्धत्वेन
गगनासाधारणरूपशब्दनिष्पादनस्यापि रूपव्याकरणोक्त्यैव सिद्धत्वाच्चप्रतिपादन-

५ भावप्रकाशिका ५

तदा सम्पन्नो भवति । इत्यादिभेदनिर्देशेन चाभेदभ्रमनिवृत्त्युपपत्तेः (नामरूपा-
भ्यामितीत्थम्भावे तृतीयेति) यद्यप्येकीकृतं वस्तु नामरूपाभ्यां करणाभ्यां विभि-
न्नतया अक्रियत, अज्ञाप्यत इत्येवं व्याकरणे नामरूपयोः करणत्वमपि सम्भवति,
कारकविभक्तित्वसम्भवे उपपदविभक्तित्वं चान्वाच्यम् । तथाप्युपायान्तरप्रदर्शन-
परत्वाददोष इति ध्येयम् । (संज्ञासंज्ञिसम्बन्धव्युत्पादक इति) सङ्केतयितरि पित्रादा-
वित्यर्थः । (गङ्गापदामिपदापेक्षया नामित्वाप्रसिद्धेरिति) नच घटपदवाच्य-

देवेत्यवगम्यते । अतश्चिदचिदात्मकस्य सर्वस्य

* धृतप्रकाशिका *

वैयर्थ्यं च स्यात् । नच रूपशब्दस्य गोवलीवर्दन्यायेन सङ्कोचः । सङ्कोचकस्य नामव्याकरणनिर्देशस्यान्यथासिद्धत्वात् , अतो निष्पाद्यमानतत्तद्रूपवाचकशब्दव्युत्पादनमेव नामव्याकरणं स्यात् । तत्र 'बहु स्या'मित्यनेन स्रक्ष्यमाणबहुत्वस्य ब्रह्मविशेषणत्वावगमात् अस्मिन्वाक्येऽपि व्याकरणस्यानुप्रवेशपूर्वकत्वप्रतिपादनाच्च व्याक्रियमाणरूपस्य ब्रह्मविशेषणत्वमवगम्यते ; अतो ब्रह्मविशेषणरूपसमभिव्याहारात्तन्मोऽपि ब्रह्मविशेषणत्वमवगम्यते । नामो विशेषणत्वं वाचकतयैवेत्युपपादितम् । कृत्स्नस्य रूपस्य ब्रह्मविशेषणत्वावगमात्तत्तद्रूपप्रवृत्तिनिमित्तकत्वाच्च नाम्नो ब्रह्मविशेषणत्वम् , तस्य वाचकतयैवेत्यवगम्यते ; स्रक्ष्यमाणबहुत्वविषयस्य बहुशब्दस्योपक्रमे ब्रह्मपर्यन्तत्वेन प्रयोगदर्शनादुपक्रमोक्तबहुत्वावान्तरभिदा रूपतत्तद्रूपवाचिनां च नाम्नो ब्रह्मवाचकतया तद्विशेषणत्वमवगम्यते । " तत्तेज ऐहन्त' ता आप ऐहन्त' इति प्रकरणे तेजःप्रभृतिशब्दानां परमात्मविषयतया प्रयोगदर्शनाच्च नाम्नो ब्रह्मविशेषणत्वं तद्वाचकतयैवेत्यवगम्यते " वचसां वाच्यमुत्तमम् " " हरिरखिलाभिरुदीर्यते तथैकः " " नताः स्मः सर्ववचसां प्रतिष्ठा यत्र शाश्वती " इत्यादिरस्युत्सारस्याच्च नामवाच्यत्वमवगम्यते ; ततश्च 'नामरूपे व्याकरवाणि' इतिश्रुतिः चिदचिद्विशिष्टस्य ब्रह्मणस्तन्नामवाच्यत्वमेव प्रतिपादयतीति सिद्धम् । ऐतदात्म्यशब्दार्थव्याख्यानं निगमयति (अत इति) शरीरवाचिशब्दानां शरीरि-

५ भावप्रकाशिका ५

स्यापि कलशस्य नागित्वं नास्त्येव, घटशब्दस्य संज्ञाशब्दत्वाभावादिति वाच्यम् , अन्यत्र नागशब्दस्य घटादिशब्दसाधारणवाचकत्वमात्रार्थकत्वेन संज्ञाशब्दपर्यायत्वादिति भावः । (निष्पाद्यमानतत्तद्रूपवाचकशब्दव्युत्पादनमेवेति) तत्तद्रूपवाचकशब्दवाच्यत्वसम्पादनमेवेत्यर्थः । नन्वस्तु नामव्याकरणं शब्दवाच्यत्वसम्पादनम् , तथापि चिदचित्तोरेव नामवाच्यत्वसिद्धिर्न ब्रह्मणः , ब्रह्मपर्यन्तत्वे प्रमाणाभावात् 'तद्वेदं तर्कव्याकृतमासीत्' इत्यत्रापीदंशब्दस्य जगद्वाचितया ब्रह्मवाचित्वाभावात् इत्याशङ्क्य नामवाच्यत्वस्य ब्रह्मपर्यन्तत्वमुपपादयति (तत्र बहुस्यामित्यनेनेत्यादिना) तत्र नामव्याकरणस्य नामवाच्यत्वसम्पादनरूपत्वे सतीत्यर्थः ।

वस्तुजातस्य ब्रह्मतादात्म्यमात्मशरीरभावादेवेत्यवग-
म्यते । तस्माद्ब्रह्मव्यतिरिक्तस्य कृत्स्नस्य तच्चरीरत्वे-
नैव वस्तुत्वात्तस्य प्रतिपादकोऽपि शब्दस्तत्पर्यन्तमेव
स्वार्थमभिदधाति । अतः सर्वशब्दानां लोकव्युत्प-
त्त्यवगततत्तत्पदार्थविशिष्टब्रह्माभिधायित्वं सिद्धमित्यै-
तदात्म्यमिदं सर्वमिति प्रतिज्ञातार्थस्य तत्त्वम
सीति सामानाधिकरण्येन विशेष उपसंहारः ॥

* श्रुतप्रकाशिका *

पर्यन्तत्वं निगमयति (तस्मादिति) तस्मात्—उदाहृतवाक्यैश्शरीरशरीरिभावप्रति-
पादनाच्चस्य तत्त्वज्ञानभाक्कुनिर्बोहकत्वाच्चेत्यर्थः । ननु न तत्पर्यन्ताभिधानमुपपद्यते
लोके तत्तद्वस्तुमात्रपर्यन्तत्वेन व्युत्पन्नतया व्युत्पत्तिभङ्गप्रसङ्गात् ब्रह्मण एकत्वेन
द्वित्वबहुत्वानुपपत्तेर्यत्राह (अतस्सर्वशब्दानामिति) लोकव्युत्पत्तिशब्दस्यायं
भावः,— नात्र व्युत्पत्तिविरोधः , व्युत्पन्नार्थापरित्यागात् . ब्रह्मणो लौकिक-
प्रमाणागोचरतया तत्पर्यन्तव्युत्पत्त्यभावः , न त्ववाचकतयेति सोऽन्यथासिद्धः,
यथा लिङादेरपूर्ववाचित्वं वेदव्युत्पत्त्यावगम्य लोकतो व्युत्पत्त्यभावपरिहारः
कार्थवाक्यार्थवादिभिरुच्यते तद्वत् . तत्तत्पदार्थविशिष्टशब्देन ब्रह्मणोऽपि द्वित्व-
बहुत्वादिकं सङ्गारकमुपपन्नमित्युक्तं भवति । तत्त्वमसीत्यस्योपसंहारवाक्यतामाह
(इत्येतदात्म्यमिति) (सामानाधिकरण्येन विशेष उपसंहार इति) वैयधिकरण्येन
प्रतिज्ञातस्य सामानाधिकरण्येनोपसंहारः, सागान्येन प्रतिज्ञातस्य विशेष उप-
संहार इत्यर्थः । 'तथैक्षत' इत्यादिना तच्छब्दार्थः प्रतिपन्नः 'ऐतदात्म्याम्' इत्यादिना
जीवस्य ब्रह्मात्मकत्वं प्रतिपन्नम् । 'अनेन जीवेन' इत्यादिना जीववाचिशब्दानां

ध भावप्रकाशिका ध

(लोकतो व्युत्पत्त्यभावपरिहार इति) लौकिकानामपूर्वं व्युत्पत्तिः कुतो नास्तीति शङ्कया
अतूर्त्यस्य लौकिकप्रमाणागोचरत्वेनेति यथा परिहारः क्रियते तथेत्यर्थः—(वैयधिकर-
ण्येन प्रतिज्ञातस्य सामानाधिकरण्येनोपसंहार इति) ऐतदात्म्यमिति बहुव्रीहिणा वैय-

अतो निर्विशेषवस्त्वैक्यवादिनो भेदाभेदवादिनः केवल-
भेदवादिनश्च वैयधिकरण्येन सामानाधिकरण्येन च

* श्रुतप्रकाशिका *

ब्रह्मपर्यन्तत्वं प्रतिपन्नमिति नात्रोद्देश्योपादेयविभागः , अयं ह्यप्राप्तार्थप्रति-
पादकवाक्यानाम् , न तु निगमनवाक्यानाम्, तेषां प्राप्तविषयत्वात् । निग-
मनं चोक्तार्थप्रतिष्ठार्थत्वादपेक्षितं दृश्यते , तस्मान्निगमनवाक्येऽस्मिन्नुद्देश्यो-
पादेयविभागमुखेन चोद्यस्य नावकाश इति परिहार उक्तो भवति । यत्र त्वप्रा-
प्तार्थपरवाक्ये जगद्ब्रह्मणोऽसामानाधिकरण्यम् , तत्र ब्रह्मणस्तद्रूपनामभाक्तं विधेयं
ज्ञातव्यम्, एवं भेदश्रुतिघटकश्रुत्यविरोधार्थं 'तत्त्वमसि' इतिवाक्यसामानाधिकरण्यं
शरीरशरीरिभावेनोपपादितम् ॥ शरीरवाचिद्वानां शरीरिपर्यन्ताभिधानं जातिगुणपद-
योर्व्यक्तिगुणिपर्यन्ताभिधानवत् सम्भवतीत्याकृत्यधिकरण्यायेनोपपिपादयिषुः
शरीरवाचिशब्दानमाकृत्यधिकरण्यायविषयतानिरूपणरूपस्य "अंशो नानान्यप-
देशात्" इत्यधिकरणस्य पूर्वपक्षभूतेष्वर्थेषु दूषणमाह (अत इति) अतः—जग-
द्ब्रह्मणोः श्रुतिभिः शरीरशरीरिभावप्रतिपादनात्तस्य च तत्तन्नामभाक्त्युनिर्वाह-
करणाच्चेत्यर्थः । भेदाभेदवादिशब्देनौपाधिकस्वाभाविकभेदाभेदवादिनोर्द्वयोरपि तन्त्रे-
णोक्तिः । केवलभेदशब्देन स्वपर्यवसितभेदो विवक्षितः । तद्वादिनश्च वैशेषिकादयः,
वैयधिकरण्यं च "अस्त्यैव आत्मा" इत्येवंरूपत्वादुपदेशस्य । ब्रह्मात्मभावोपदेश-

७ भावप्रकाशिका ७

धिकरण्येन इदं सर्वमिति सामान्येन च निर्दिष्टस्य शरीरात्मभावस्य तत्त्वमसीतिसामा-
नाधिकरण्येन विशेषे चोपसंहारः कृत इत्यर्थः । (ननु निगमनवाक्यानामिति)
ननु यथा धूमवान् सर्वोपि वह्निमानिति, पर्वतसाधारण्येन धूमवत्त्वावच्छेदेन
वह्निगत्त्वव्याप्त्युपदर्शनेन ज्ञातत्वेपि पर्वतो वह्निमानितिवाक्यस्य एतत्पर्वतत्वाव-
च्छेदेन वह्निप्रतिपादकस्य यथोद्देश्योपादेयत्वम् , एवमिह किं न स्यादिति
चेन्न; तत्रापि इमे पर्वता वह्निमन्त इति पुरोवर्त्तिपर्वतसाधारण्येन निश्चयस्थले उद्दे-
श्योपादेयविभागाभावस्येष्टत्वादितिभावः (भेदश्रुतिघटकश्रुत्यविरोधार्थमिति)
द्वाभ्यामपि सामानाधिकरण्यस्याविरोधार्थमित्यर्थः । (तन्त्रेणोक्तिरिति) अचिद्ब्रह्म-

ब्रह्मात्मभावोपदेशाः सर्वे परित्यक्ताः स्युः । एकस्मिन्
वस्तुनि कस्य तादात्म्यमुपदिश्यते तस्यैवेति चेत् , तत्
स्ववाक्येनैवावगतमिति न तादात्म्योपदेशावसेयमस्ति
किञ्चित् । कल्पितभेदनिरसनमिति चेत् ; तच्च
न सामानाधिकरण्यतादात्म्योपदेशावसेयमित्युक्तम् ।
सामानाधिकरण्यं तु ब्रह्मणि प्रकारद्वयप्रतिपादनेन
विरोधमेवावहेत् । भेदाभेदवादे तु ब्रह्मण्येवोपाधिसंसर्गा-

* श्रुतप्रकाशिका *

परित्यागः कथमिति शङ्कायां सुपावादिपक्षे तदनुपपत्तिं वक्तुमाह (एकस्मिन्निति)
शङ्कते (तस्यैवेति) प्रतिवक्ति (तदिति) स्ववाक्येन— 'सत्यं ज्ञानम्' इत्या-
दिना स्ववाक्येन । स्वरूपपरवाक्येन प्रतिपन्नादधिकार्यप्रतिपत्तिरस्ति वा ? न वा ?
प्रथमे सविशेषत्वम् , द्वितीये तादात्म्योपदेशवैयर्थ्यमिति भावः । पुनः शङ्कते
(कल्पितेति) दूषयति (तदिति) प्रकारद्वयोपस्थापकत्वादिति भावः (सागा-
नाधिकरण्यतादात्म्येति) सामानाधिकरण्येन तादात्म्योपदेशावसेयमित्यर्थः । न
केवलमसाधकत्वम् , विरुद्धमपीत्याह (सामानाधिकरण्यं त्विति) औपाधिकभेदा-
भेदवादे तदनुपपत्तिमाह (भेदाभेदेति) क्लेशकर्माद्यस्पृष्टस्सार्वज्ञ्यादिगुणको
द्गीश्वरः, अत ईश्वरस्य निर्दोषस्य तदनर्हानीश्वरतादात्म्यव्याघातादीश्वरतादात्म्योपदेशो
विरुद्ध इत्यर्थः । परित्यक्ताः स्युः— परित्यागः फलित इत्यर्थः । स्वाभाविक-

५ भावप्रकाशिका ५

योभेदाभेदौ स्वाभाविकौ, चिद्वक्ष्योस्त्वभेदस्त्वाभाविकः, भेदस्तथैवाधिकः, मुक्ता-
वभेदवचनादिति भास्करमतम् । चिद्वक्ष्योरपि भेदाभेदौ स्वाभाविकौ, मुक्तौ
भेदस्यापि निर्देशादिति यादवप्रकाशमतमिति विवेको द्रष्टव्यः । (स्ववाक्येन
सत्यं ज्ञानमित्यादिनेति) आदिपदेन 'सदेव सोम्येद'मित्यादेः प्राकरणिकवाक्य-
स्यापि परिग्रहः (परित्यागः फलित इत्यर्थ इति) स्वारसिकार्थपरित्याग एवोप-
देशपरित्यागः, नहि वेदस्य सदर्थत्यागादन्वयस्यागोऽस्तीति भावः । ब्रह्मज्ञानेन

तत्प्रयुक्ता जीवगता दोषा ब्रह्मण्येव प्रादुष्युरिति निर-
स्तनिखिलदोषकल्याणगुणात्मकब्रह्मात्मभावोपदेशा हि
विरोधादेव परित्यक्ताः स्युः । स्वाभाविकभेदाभेद-
वादेऽपि ब्रह्मणस्त्वत एव जीवभावाभ्युपगमात् गुणव-
द्दोषाश्च स्वाभाविका भवेयुरिति निर्दोषब्रह्मतादा-

* श्रुतप्रकाशिका *

भेदाभेदपक्षे तदनुपपत्तिमाह (स्वाभाविकेति) (गुणवद्दोषाश्च स्वाभाविका भवेयु-
रिति) ब्रह्मण ईश्वरांशेन सार्वभूमादिगुणा इव जीवांशेन दोषाश्च स्वाभाविका
भवेयुः “अनादिर्भगवान् कालो नान्तोऽस्य द्विज विद्यते । अव्युच्छिन्नास्तत-
स्त्वेते सर्गस्थित्यन्तसंयमाः ” इति । संसारप्रवाहानन्त्येन दोषा नित्याः स्युरित्यर्थः ।
यद्वा तत्तद्दोषसम्बन्धाहंस्त्वं स्वाभाविकं स्यादित्यर्थः । ततः किमित्यत्राह
(इति निर्दोषेति) सदब्रह्मात्मादिशब्दानां नारायणशब्दपर्यवसायित्वेनेश्वराति-
रिक्तवस्तुनिषेधादिभिरिश्वरस्यैव ब्रह्मत्वं सिद्धं कृत्वा ‘निरवयं निरञ्जन’मित्यादि-
श्रुत्युक्तं ब्रह्मणो निर्दोषत्वं चाभिप्रेत्य निर्दोषब्रह्मतादात्म्योपदेशविरोध उक्तः ।
निर्दोषश्रुतिविरोधः फलितः , तर्हि निर्दोषश्रुतिविरोध इति वक्तव्ये किमर्थं
निर्दोषब्रह्मतादात्म्योपदेशो विरुद्ध इत्युक्तम् ? उच्यते,— हेयानर्हतादात्म्यं हि
पुरुषार्थः , स्वरूपैक्ये च ब्रह्मणो हेयाहंत्वाद्देयाहंब्रह्मतादात्म्यधीर्न हेया-
पहा , तच्चादात्म्यानुभवोऽप्यपुरुषार्थश्चेत्युपायत्वप्राप्यत्वविरोधात्तादात्म्योपदेशपर-

७ भावप्रकाशिका ७

जीवस्य दोषनिवृत्तेश्चासिद्धत्वाजित्यदोषोपहितत्वं ब्रह्मणो बाधितमित्यस्वरसा-
दाह (यद्वा तत्तद्दोषसम्बन्धाहंत्वमिति) यथा जीवस्य दोषसम्बन्धाहंस्त्वं स्वाभा-
विकम् ; एवं तदगिन्नब्रह्मणोपि स्यादित्यर्थः । ननु निर्दोषब्रह्मतादात्म्योपदेश-
विरोधो न सम्भवति, तन्मते ईश्वरस्यैव निर्दोषत्वम् , निदचिदीश्वरसमुदायात्मक-
ब्रह्मद्रव्यस्य निर्दोषत्वम् ; येन निर्दोषब्रह्मतादात्म्योपदेशविरोधस्यादित्याशङ्क्याह
(सदब्रह्मात्मादिशब्दानामिति) (निर्दोषश्रुतिविरोधः फलित इति) जीवस्य
ब्रह्मतादात्म्ये प्रतिपाद्ये ब्रह्मणो निर्दोषत्वश्रुतिर्विरुध्येतेति पर्यवसित्यर्थः । (हेयापहेति)

त्मोपदेशो विरुद्ध एव । केवलभेदवादिनां चात्यन्त-
भिन्नयोः केनापि प्रकारेणैक्यासम्भवादेव ब्रह्मा-
त्मभावोपदेशा न सम्भवन्तीति सर्ववेदान्तपरित्यागः
स्यात् ॥

—(अपर्यवसानं भूतिनिरूपणम्)—

निखिलोपनिपत्प्रसिद्धं कृत्स्नस्य ब्रह्मशरीरभावमा-
तिष्ठमानैः कृत्स्नस्य ब्रह्मात्मभावोपदेशाः सर्वे
सम्यगुपपादिता भवन्ति । जातिगुणयोरिव द्रव्या-
णामपि शरीरभावेन विशेषणत्वेन 'गौरश्चो मनुष्यो

* भुतप्रकाशिका *

वाक्यस्य प्रयोजनपर्यवसानं स्यात्, न ह्यसिना विद्यमानस्य कालाग्निना दह्यमानस्य च
पुरुषस्योपासनमुपासकानर्थं परिहरति । न च तत्तादात्म्यधीः कस्यचित्पुरुषार्थः,
तद्वदिति ज्ञापनाय तादात्म्योपदेशो विरुद्ध इत्युक्तम् । खनिष्ठभेदपक्षे दूषयति
(केवलेति) अत्यन्तभिन्नयोः—प्रकारप्रकारिभावरहितयोरित्यर्थः । केनापि प्रकारेण—
विशेष्यांगतोऽप्यैक्यासिद्धिरित्यर्थः ॥

एवं पूर्वपक्षचतुष्टयेऽप्यनुपपत्तिमुक्त्वा स्वपक्षे वैपम्यमाह (निखिलेति)
सम्यक्त्ववदेन मुख्यत्वं विवक्षितम्, कथं मुख्यत्वमित्यत्राह (जातिगुणयोरिति)
दण्डादिव्यावृत्त्यर्थमाह (शरीरभावेन विशेषणत्वेनेति) कथं मुख्यमेव दण्ड-र-

५ भावप्रकाशिका ५

'सगियं यदि जीवितापहा' इतिवत् 'अन्येभ्योपि दृश्यते' इति ह्यप्रत्यये
'किप्च' इति किपि वा रूपम्. किप्पक्षे बह्वाविपु पाठसामर्थ्यात् जीपभावे 'ऋले-
भ्यः' इति न ङीविधिधातुवृत्तावुक्तमिति द्रष्टव्यम् । ततश्च 'अपक्लेगतमसोः' इति
क्लेगतमसोरेवोपपदयोर्द्वैतमविधानमिति । अथ किमिदं रूपमिति न चोदनीयम् ॥

(दण्डादिव्यावृत्त्यर्थमाहेति) शरीरभावेनेतिपदसमगिव्याहारेण विशेषणत्व-
मिति भाष्यस्याप्रत्यक्सिद्धतया विशेषणत्वमिति लभ्यते, न विशेषणत्वमात्रमिति

देवो जातः पुरुषः कर्मभिः' इति सामानाधिकरण्यं लोकवेदयोर्मुख्यमेव दृष्टचरम् । जातिगुणयोरपि द्रव्यप्रकारत्वमेव 'खण्डो गौः' 'शुक्लः पटः' इति सामानाधिकरण्यनिबन्धनम् । मनुष्यत्वादिविशिष्टपिण्डानामप्यात्मनः प्रकारतयैव पदार्थत्वात् 'मनुष्यः पुरुषः पण्डो योपिदात्मा जातः' इति सामानाधिकरण्यं सर्वत्रानुगतमिति प्रकारत्वमेव सामानाधिकरण्यनिबन्धनम्, न परस्परव्यावृत्ता जात्यादयः ।

* श्रुतप्रकाशिका *

मित्युच्यते, अमुख्यत्वेऽपि हि प्रयोगस्तम्भवति, अमुख्यत्वं च शरीरस्य द्रव्यत्वात्, नहि दण्डकुण्डलादिशब्दानां विशेष्यपर्यन्ताभिधानं दृष्टम्, तस्मादद्रव्यत्वे सति विशेषणत्वं जातिगुणयोरन्यतरत्वे सति विशेषणत्वं वा मत्वर्थीयप्रत्ययनिरपेक्ष-सामानाधिकरण्ये प्रयोजकमिति शरीरवाचिशब्दस्य विशेष्यपर्यन्ताभिधानममुख्यमित्यत्राह (जातिगुणयोरपीति) एवकारेण जातिगुणयोरन्यतरत्वादेः प्रयोजकत्वमुदासः । ततः किमित्यत्राह (मनुष्यत्वादीति) अत्र प्रकारशब्दो विशेषणमात्रपरः, एवकारेण दण्डकुण्डलादिव्यावृत्तिरभिप्रेता । (सामानाधिकरण्यमनुगतमिति) सामानाधिकरण्यस्यानुगतत्वादनुगतमेव तत्प्रयोजकं वाच्यमित्यर्थः । जातित्वगुणत्वादेः प्रयोजकत्वं किं न स्यादित्यत आह (न परस्परेति) परस्परव्यावृत्ताः— परस्परानुयायिनः । जात्यादयः— जातित्वादयः । अयमग्निप्रायः ; गङ्गायां योप इत्यादिषु प्रवाहकूलयोगैर्गङ्गापदप्रवृत्तिनिमित्तमृतस्यानुयायिनः आकारस्वाददर्शनात्तत्र लाक्षणिकत्वम् ; अत्र तु यत्र यत्र विशेष्यपर्यन्ताभिधायित्वेन प्रयोगो दृष्टचरः, तत्र तत्र प्रयोगविषयेष्वनुवृत्ताकारदर्शनादननुगताकारप्रयोजकत्वाश्रय-

५ भावप्रकाशिका ५

भावः । (तत्र तत्र प्रयोगविषयेषु अनुवृत्ताकारदर्शनादिति) ननु जातिगुणद्रव्येष्वप्येकैकविशेषणत्वस्यानुगतस्य मत्वर्थप्रत्ययनिरपेक्षसामानाधिकरण्यप्रयोजकस्य

स्वनिष्ठानामेव हि द्रव्याणां कदाचित् कचिद्द्रव्यविशेष-
णत्वे मत्वर्थीयप्रत्ययो दृष्टः, दण्डी कुण्डलीति । न
पृथक्प्रतिपत्तिस्थित्यनर्हाणां द्रव्याणाम्, तेषां विशेष-

• मुक्तप्रकाशिका •

योन कचिद्भावाधिक्यत्वं वक्तुमशक्यम्, अन्यथा अद्रव्यत्वे सति विशेषणत्वं विशेष-
णपर्यन्ताभिधाने प्रयोजकमित्यपि न वक्तव्यम्, जातिस्त्वं गुणस्त्वं वा प्रयोजक-
मस्तु, अन्यद्भावाधिक्यं स्यात्, न च तथा भवदभिमतम्, जातिगुणवाचिनामु-
भयेषामपि हि शब्दानां विशेष्यपर्यवसायित्वेन प्रयोगदर्शनात्. तस्माच्छरीरवा-
चिशब्दानागपि विशेष्यपर्यन्ताभिधायास्त्वेन प्रयोगदर्शनात् प्रयोगेषु सर्वेष्वनुवृत्ते-
काकारदर्शनाच्चाननुवृत्ताकारान्तरस्य प्रयोजकत्वकल्पनेनान्यतरस्यामुत्पत्त्येव कल्प-
नाया अयुक्तत्वादिदमपि सामानाधिकरण्यां जातिगुणवाचिशब्दानागिव
मुख्यमेवेति । ननु प्रकारभूतद्रव्यवाचिपदानां मत्वर्थीयप्रत्ययनिरपेक्षविशे-
षपर्यन्ताभिधायास्त्वं दण्डादिशब्दानां तथात्वादर्थानादनुपपन्नमिति शङ्कायां प्रकार-
तयैवेति पूर्वमभिप्रेतं विवृणोति (स्वनिष्ठानामेव हीति) अपृथक्प्रतिपत्तिप्रकारता-
चित्त्वमेव मत्वर्थीयप्रत्ययनिरपेक्षसामानाधिकरण्यप्रयोजकमित्यर्थः । यत्र यत्र
नियतप्रकारत्वं तत्र सहोपलम्भनियमो दृष्टः, शरीरे तु सहोपलम्भनियमाभावाद्-

५ भावप्रकाशिका ५

सम्भवेपि देवादिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तस्य शरीरजीवपरमात्मसाधारणस्य प्रवाहतीरानु-
गतगङ्गापदप्रवृत्तिनिमित्तत्वेन एकस्य भावात्तच्छब्दप्रवृत्तिनिमित्तदेवत्वादित्याश्रय-
शरीरस्यैव मुख्यत्वमतदाश्रयात्मनि तत्सम्बन्धाद्वैतवास्तव्येति चोच्यते कः परिहार
उक्त इति चेत्. उच्यते; देवत्वादिकमेव देवादिशब्दस्य शरीरात्मसाधारणं प्रवृत्ति-
निमित्तम्, स्थूलो मनुष्यो देव इत्याद्यवाधितप्रयोगवशाद्देहस्य देवत्वाद्याश्रयत्वा-
भ्युपगमवत् देवोऽहं जानामीति अवाधितप्रयोगवशाद्देवत्वस्यात्माश्रयत्वस्याप्यभ्युप-
गन्तव्यत्वात् । नच देहात्मविशेषकृतोऽर्थः प्रयोग इति वाच्यम्; नाहं देह इति
देहात्मविशेषकृतोऽपि नाहं देवो गनुष्य इत्यप्रतीतेः । नच देहद्वारा देवत्वरूप-
प्रवृत्तिनिमित्ताश्रयत्वेपि आत्मनस्साक्षात्प्रवृत्तिनिमित्ताश्रयत्वाभावाच्च तच्छब्द-

एतत्वं सामानाधिकरण्यावसेयमेव ॥ यदि “गौरश्वो मनुष्यो देवः पुरुषो योपित् पण्ड आत्मा कर्मभिर्जातः” इत्यत्र ‘खण्डो मुण्डो गौः’ ‘शुक्लः पटः कृष्णः पटः’ इति जातिगुणवद्वात्मप्रकारत्वं मनुष्यादिशरीराणामिष्यते, तर्हि जातिव्यक्तयोरिव प्रकारप्रकारिणोः शरीरात्मनोरपि नियमेन सह प्रतिपत्तिः स्यात्, न चैवं दृश्यते, नहि नियमेन गोत्वादिवद्वात्माश्रयतयैवात्मना सह मनुष्यादिशरीरं पश्यन्ति; अतो मनुष्य आत्मेति सामानाधिकरण्यं लाक्षणिकमेव ।

* श्रुतप्रकाशिका *

पृथक्सिद्धविशेषणत्वमनुपपन्नम्, तस्मात् सामानाधिकरण्यं लाक्षणिकमित्यभिप्रायेण चोदयति (यदि गौरश्व इति) पक्षे व्यापकविपर्ययं दर्शयति (न चैवमिति) तद्विवृणोति (नहीति) ततः किमित्यत्राह (अत इति) परिहरति

७ भावप्रकाशिका ७

वाच्यत्वम्, अन्यथा घटद्वारा घटत्वाश्रयभूतलस्यापि घटशब्दवाच्यत्वप्रसङ्ग इति वाच्यम्. तत्र भूतले घटत्वमिति वा भूतलं घट इति वा भूतलस्य घटत्वाश्रयग्राहकस्यावाधितप्रमाणस्याभावेन तस्य घटशब्दवाच्यत्वाभावेऽपि देवोऽहं जानामीत्यवाधितप्रतीतिः देवत्वरूपप्रवृत्तिनिमित्ताश्रयत्वस्य सत्त्वेन तच्छब्दवाच्यत्वस्याप्यावश्यकत्वात् । अपूर्वान्तरितस्यापि यागादेः स्वर्गसाधनत्ववत् आस्तरणान्तरितस्यापि पर्यङ्कादेशशयानदेवदत्ताधारत्ववत् शरीरान्तरितस्याप्यात्मनो देवत्वाद्याश्रयत्वं न विरुध्यते, भूतलस्य तु घटाधारत्वमेव, ननु घटत्वाधारत्वम् तथा अप्रतीतेरिति विशेषः । उष्णं जलगित्यादौ तु अवाधितप्रतीतिव्यवहाराभावात् नोष्णादिशब्दवाच्यत्वम्, अत एवापृथक्सिद्धविशेषणवाचिशब्दानां विशेष्यवाचित्वे दीपाद्यपृथक्सिद्धप्रभावाचिनामपि दीपादिवाचित्वप्रसङ्ग इत्यादिचुद्रोपद्रवाणामपि नावकाशः, दीपादेः प्रभावरूपप्रवृत्तिनिमित्ताश्रयत्वाभावात् । ननु

नैतदेवम् ; मनुष्यादिशरीराणामध्यात्मैकाश्रयत्वं
तदेकप्रयोजनत्वं तत्प्रकारत्वञ्च जात्यादितुल्यम् ,
आत्मैकाश्रयत्वमात्मविश्लेषे शरीरविनाशादवगम्यते ।
आत्मैकप्रयोजनत्वञ्च तत्तत्कर्मफलभोगार्थतयैव सद्भा-

* श्रुतप्रकाशिका *

(नैतदेवगिति) सहोपलम्भनियमस्य नियतप्रकारत्वाप्रयोजकत्वे दूषणं वक्तव्यम्
प्रथमं शरीरस्यापृथग्विशेषणत्वं प्रतिपन्नमिति दर्शयति (मनुष्यादीति) आत्मै-
काश्रयत्वतदेकार्थत्वयोरन्यतरान्वितं प्रकारत्वमपृथक्सिद्धविशेषणत्वमित्यर्थः । यद्वा
प्रकारत्वशब्देन प्रकारतयैव प्रतीतिर्विवक्षिता, उत्तरत्र प्रकारत्वविवरणे आत्मविशेषण-
तयैव प्रतीतेरिति वक्ष्यमाणत्वात्; तेन विशेष्यप्रतिपत्तिसम्भवे दण्डकुण्डलादिवत्पृथ-
गवस्थितत्वेन प्रतिपन्नत्वाभावः फलितः । तदेकार्थत्वं तदेकप्रयोजनत्वं विशेष्य-
प्रतीतिसम्भवे पृथक्स्थितत्वेनाप्रतीतत्वं चापृथक्सिद्धविशेषणत्वे प्रयोजकमित्यर्थः ।
तेषु त्रिष्वैकाश्रयत्वं पक्षे दर्शयति (आत्मैकाश्रयत्वमिति) तदेकप्रयोजनत्वं
दर्शयति (आत्मैकेति) न च दुःखैकफलनारकशरीरेष्वव्याप्तिः, दुःखस्याप्रयोजनत्वे

५ भावप्रकाशिका ५

मनुष्यादिशरीराणामिति भाष्ये तत्प्रकारत्वमपृथक्सिद्धविशेषणत्वरूपतयोच्यमानं
दण्डादिवत्प्रतिपत्तिसक्तगित्याशङ्क्याह (अन्यतरान्वितमिति) नन्वात्मैकाश्रयत्व-
तदेकार्थत्वयोरन्यतरान्वितं प्रकारत्वमपृथक्सिद्धविशेषणत्वमित्युक्तम् , व्यर्थविशे-
षणत्वात् । किञ्च तथा सत्यात्मैकाश्रयत्वतदेकप्रयोजनत्वान्यतरप्रयुक्तमित्येवो-
च्येत . किमित्यात्मैकाश्रयत्वं तदेकप्रयोजनत्वमिति निर्देश इत्यस्वरसादपृथक्सि-
द्धत्वप्रयोजकत्रयपरतया व्याचष्टे (यद्वा प्रकारत्वशब्देनेति) (उत्तरत्र प्रकारत्व-
विवरण इति) नचात्मविशेषणतयैव प्रतीतेरिति भाष्यस्वरूपस्य प्रकारत्वप्रमाणोपन्या-
सपरत्वसम्भवेन प्रकारत्वविवरणरूपत्वमसिद्धम् , अतः प्रकारत्वं प्रकारतैकस्व-
भावत्वमित्यर्थः किं न स्यादिति वाच्यम् . तथा हि सति तदेकार्थत्वतदेक-
प्रयोजनत्वतद्विशेषणत्वैश्शरीरस्यापि तत्प्रकारतैकस्वभावत्वावगमादिति विशेषण-
त्वतत्प्रकारतैकस्वभावत्वयोरुपपाद्यापेपावृकभावो भेदेन निर्दिशद्भाष्यं विरुध्येत ,

वात्, तत्प्रकारत्वमपि देवो मनुष्य इत्यात्मविशेषणतयैव प्रतीतेः । एतदेव हि गवादिशब्दानां व्यक्तिपर्यन्तत्वे हेतुः । एतस्त्वभावविरहादेव दण्डकुण्डलादीनां विशेषणत्वे दण्डी कुण्डलीति मत्वर्थीयप्रत्ययः । देवमनुष्यादिपिण्डानामात्मैकाश्रयत्वतदेकप्रयोजनत्वतत्प्रकारत्वस्वभावात् 'देवो मनुष्य आत्मे'ति लोकवेदयोः सामानाधिकरण्येन व्यवहारः । जातिव्यक्त्योर्नियमेन सह-

* श्रुतप्रकाशिका *

ऽपि तेषां पापक्षयरूपप्रयोजनहेतुत्वात् । न च पत्यादिप्रीतिहेतुषु भृत्यादिदेहेषु तदेकप्रयोजनत्वादतिव्याप्तिरशङ्कनीया , तत्प्रयोजनसाधनत्वेन विना स्थित्यभावस्य विवक्षितत्वात् , ऋयधिक्रयाद्यर्हस्य तदेकप्रयोजनत्वं हि न सिध्यति । तत्कर्मफलभोगार्थतयैव सद्भावादिति युक्तम् , अतस्तदेकप्रयोजनशब्दस्याप्ययमेवार्थः । अथ तत्प्रकारत्वं दर्शयति (तत्प्रकारत्वमपीति) विशेष्यप्रतीतिसिद्धौ तत्पृथक्सिद्धत्वेन प्रतीत्यभावस्तत्प्रकारत्वशब्देन विवक्षित इत्यर्थः । पञ्चमीनिर्देशस्त्वौपचारिकः । यद्वा तत एव तत्प्रकारत्वेनोक्तमित्यर्थः । अथवा पृथक्सितत्वप्रतीत्यभावे प्रतीतिविशेषो हेतुतयोदाह्रियते , एतत्तदेकाश्रयत्वादिन्नितयं सपक्षेऽपि दर्शयति (एतदेव हीति) विपक्षव्यापृचत्वं दर्शयति (एतत्स्वभावेति) ईदृशप्रकारत्वमेव पक्षे मत्वर्थीयप्रत्ययनिरपेक्षसामानाधिकरण्यहेतुरित्याह (देवमनुष्यादीति) सहोपलम्भनियमस्यान्यथासिद्धिमाह (जातिव्यक्त्योरिति) सहोप-

५ भावप्रकाशिका ५

अतो विशेषणत्वं विशेषणतयैव प्रतीतत्वं विवक्षितमिति भावः । (भृत्यादिदेहेष्विति) न च भृत्यदेहस्य स्वाभिप्रयोजनसाधनत्वेपि स्वप्रयोजनादेरपि साधकतया नातिव्याप्तिरशङ्क्यशङ्केति वाच्यम् , तथात्वे पक्षीपुत्रादिभोगसाधने शरीरे असम्भवापत्तेरिति भावः । ननु प्रकारत्वं प्रकारतयैव प्रतीतिरिति व्याख्यातत्वात् । विशेषणतया प्रतीतेः प्रकारतया प्रतीतत्वमित्युक्ते साध्याविशेष इत्याशङ्क्याह (पञ्चमीनिर्देशस्त्वौपचारिक इति) (एतत्तदेकाश्रयत्वादिन्नितयमिति) त्रिस्तोक्ति-

प्रतीतिरुभयोश्चाचुपत्वात् । आत्मनस्त्वचाचुपत्वा-
च्चक्षुषा शरीरग्रहणवेलायामात्मा न गृह्यते । पृथग्र-
हणयोग्यस्य प्रकारतैकस्वरूपत्वं दुर्घटमिति मा-
वोचः, जात्यादिवत्तदेकाश्रयत्वतदेकप्रयोजनत्वतद्वि-

* भुतप्रकाशिका *

सम्भनियमस्त्वेकसामग्रीवेद्यत्वमयुक्तः, न स्वपृथक्सिद्धविशेषणत्वप्रयुक्त इत्यर्थः ।
चाक्षुषत्वं प्रदर्शनार्थम् । उपाधेरपक्षस्वत्वं दर्शयति (आत्मनस्त्विति) एक-
सामग्रीवेद्यत्वमपृथक्सिद्धविशेषणत्वे प्रयोजकमिति तदभावाज्जापृथक्सिद्धविशे-
षणत्वमित्याशङ्क्याह (पृथग्रहणेति) स्वरूपम्— धर्मः, प्रकार-
त्वमेव धर्मो यस्य सप्रकारतैकस्वरूपम्. एकशब्देन कदाचिदप्रकारत्वस्य व्युदासः,
ततश्च दण्डकुण्डलादिवैषम्यम् । किमपृथक्सिद्धविशेषणत्वे प्रयोजकान्तराभावादेक-
सामग्रीवेद्यत्वं प्रयोजकमुच्यते ? उतास्मानुयायित्वादिवमपि प्रयोजकमुच्यते ?
इति विकल्पमभिप्रेत्य प्रथमं शिरः प्रतिवदति (जात्यादीति) प्रकारतैकत्वभाव-
त्वावगमादित्यत्र स्वभावशब्देनैव प्रकारत्वनियमे सिद्धेऽप्येकशब्दप्रयोग एक-
सामग्रीवेद्यतास्वभावत्वव्यावृत्त्यर्थः । यदि तदेकाश्रयत्वादिरेवापृथग्विशेषणत्वे प्रयो-

५ भावप्रकाशिका ५

र्भेनुज्वादिशरीराणामित्यादिभाष्यद्वितीयव्याख्याभिप्रायेणेति द्रष्टव्यम् । (स्वरूपमिति)
अत्र स्वशब्दः आत्मीयवाचीति भावः । (प्रयोजकान्तराभावादेकसामग्रीवेद्यत्वं
प्रयोजकमुच्यत इति) एकसामग्रीवेद्यत्वमपृथक्सिद्धविशेषणत्वे प्रयोजकमिति-
तरभावाज्जापृथक्सिद्धविशेषणत्वमित्युच्यत इत्यर्थः । एवं सत्येव पृथग्रहणयोग्य-
स्येति भाष्यावतारिका अन्यैकरूप्यमुपपद्यत इति द्रष्टव्यम् । (एकसामग्रीवेद्य-
तास्वभावत्वव्यावृत्त्यर्थ इति) अत्र केचित् ; प्रकारतैकस्वरूपत्वं दुर्घटमित्यत्र एक-
शब्दत्वेवेहापि कदाचिदप्रकारत्वव्युदासकत्वस्यैव युक्तत्वात्, तस्यैवेह कथनाच्च
तदेव युक्तम्, न त्वेकसामग्रीवेद्यत्वस्वभावत्वव्यावृत्त्यर्थत्वम्, तदेकाश्रयत्वादीनाम-
पृथक्सिद्धविशेषणत्वावगमकत्ववदेकसामग्रीवेद्यत्वाभावावगमकत्वाभावात्, अत
एव यदि तदेकाश्रयत्वादिरेवापृथक्सिद्धविशेषणत्वे प्रयोजक इत्युत्तरमन्यावतारि-

शेषणत्वैः शरीरस्यापि तत्प्रकारतैकस्वभावत्वावगमात् ।
सहोपलम्भनियमस्त्वेकसामग्रीवेद्यत्वनिवन्धन इत्युक्तम् ;

* श्रुतप्रकाशिका *

जकः, कथं तर्हि जात्यादौ सहोपलम्भनियम इत्यत्राह (सहोपलम्भेति) अनेन पूर्वं चाजुपत्त्वोक्तिरेकसामग्रीवेद्यत्वप्रदर्शनार्थेति स्पष्टम् । अथ पूर्वोक्तविकल्पे द्वितीयशिरसि चापृथग्विशेषणत्वप्रयोजकतयोच्यमानमिदं किं मत्वर्थीयप्रत्यय- निरपेक्षसामानाधिकरण्यप्रयोगविषयेषु सर्वेष्वनुयायि उत भवदभिमतजा- तिगुणेष्वेवानुयायि ? इति विकल्पोऽभिप्रेतः । तत्र न प्रथमः, देहात्मनोरेकसाम-

५ भावप्रकाशिका ५

कापि न युक्ता, एकसामग्रीवेद्यत्वाभावस्य उक्तरीत्या प्रागसमर्थितत्वेन एकाग्र- यत्वादिरेवेत्यनुवादासम्भावात् । कथं तर्हि सहोपलम्भनियम इत्युक्तम् ? तस्य द्वय- मभिप्रायः, — एकसामग्रीवेद्यत्वस्यापृथक्सिद्धविशेषणत्वाप्रयोजकत्वे ऽपृथक्सिद्ध- विशेषणेषु जातिव्यक्त्यादिष्वेकसामग्रीवेद्यत्वासम्भवेन तन्निवन्धनसहोपलम्भ- नियमोपि न स्यादिति एवमाक्षिपन्तं प्रति सहोपलम्भनियमस्त्वेकसामग्रीवेद्यत्व- निवन्धन इति परिहारस्यायुक्तत्वात्, तदभ्युपगमेनैवाक्षेपस्य प्रवृत्तत्वाज्जात्यादौ सहोपलम्भनियम इत्यध्याहारस्यापि क्लिष्टत्वाच्च । किञ्च पृथग्ग्रहणयोग्यस्य प्रकार- तैकस्वरूपत्वं दुर्धटमिति भाष्यस्य सहोपलम्भनियमशून्यस्य तत्प्रकारतैकस्वरूपत्वं दुर्धटमित्यर्थस्यैव स्वरसतः प्रतीतेस्स एवार्थ उचितः । किं प्रकारतैकस्वरूपत्वे प्रमाणभावात्तन्नास्तीत्यभिप्रायः ? उत प्रकारत्वस्य स्वभावत्वे यद्वस्तु यत्स्वभावविशिष्टं तद्वस्तु ग्राह्यमाणं तत्स्वभावयुक्तमेव गृह्यत इति । अपृथक्सिद्धत्वस्वभावत्वे तद्विशिष्टमेव गृह्येत्यभिप्राय इति विकल्प्य प्रथमं दूषयति ; भाष्ये—जात्यादाविति । द्वितीयं दूषयति ; भाष्ये—सहोपलम्भनियमस्त्विति । सहोपलम्भनियमस्यैव प्रकारतया उपलम्भनियम इत्यर्थः । सदैव प्रकारतया प्रतिपादयतीत्युत्तरभाष्या- नुगुणत्वात्, वस्तुग्राहकं प्रमाणं तत्स्वभावविशिष्टमेव गृह्णातीति नियगाभ्युपगमे आशयं दर्शयति—यथा चक्षुषेति । पृथग्व्याख्याभाविकगन्धरसादिसम्बन्धित्वस्याग्रह- यद्वरीरगतात्मप्रकारत्वस्याप्यग्रहणोपपत्तौ प्रमाणान्तरसिद्धप्रकारतैकस्वभावत्वस्यापह-

यथा चक्षुषा पृथिव्यादेर्गन्धरसादिसम्बन्धित्वं स्वा-
भाविकमपि न गृह्यते; एवं चक्षुषा गृह्यमाणं शरीर-
मात्मप्रकारतैकस्वभावमपि न तथा गृह्यते ; आत्म-
ग्रहणे चक्षुपस्सामर्थ्याभावात् । नैतावता शरीरस्य
तत्प्रकारत्वस्वभावविरहः । तत्प्रकारतैकस्वभावत्वमेव

* श्रुतप्रकाशिका *

प्रीवेष्टत्वाभावात् , ततश्च अनुगतप्रयोजकसद्भावादपृथग्विशेषणत्वस्याप्यनुगतत्वेन
सामानाधिकरण्यप्रयोगाणां सर्वेषां मुख्यत्वे सम्भावत्यप्यनुगतमाकारं
प्रयोजकत्वेनाग्नीकृत्य अपृथग्विशेषणत्वमपि सङ्कुचितं कृत्वा तद्द्वारा सामाना-
धिकरण्यप्रयोगाणामुत्पत्त्याश्रयणमनुपपन्नमित्यर्थसिद्धम् , प्रकारतैकत्वभावत्वाव-
गमादित्यत्रैकशब्देन एकसामग्रीवेद्यतास्वभावत्वस्य व्युदस्तत्वात् । अथ पराभिमतस्व-
लानुयायित्वरूपे द्वितीयशिरसि गन्धादौ व्यभिचारेण दूषणं वदन् एकसामग्री-
वेद्यत्वस्यापृथग्विशेषणत्वाव्यापकत्वमाह (यथेति) न ह्यचक्षुपस्सापि गन्धस्य
पृथिवीनियतप्रकारत्वहानिः । एतंशब्दो यथाशब्दप्रतिनिर्देशरूपः । कसादग्रहण-
मित्यत्राह (आत्मग्रहण इति) व्यापकत्वाभावफलमाह (नैतावतेति) एता-
वता— चक्षुषा ग्रहणाभावमात्रात् । न तत्प्रकारत्वस्वभावहानिः , एकसामग्रीवेद्य-
त्वस्यापृथग्विशेषणत्वाव्यापकत्वाभावात्तदेकाश्रयत्वादिप्रयोजकान्तरसद्भावाच्चेति भावः ।
ततः किमित्यत्राह (तत्प्रकारतेति) एकशब्द एकसामग्रीवेद्यतास्वभावत्वव्युदास-

५ भावप्रकाशिका ५

वानर्हत्वादिति भाव इति वदन्ति । (पूर्वोक्तविकल्पे द्वितीयशिरसीति) अनुया-
यित्वादेकसामग्रीवेद्यत्वमपि प्रयोजकमिति द्वितीयकल्प इत्यर्थः । (अनुगतप्रयो-
जकसद्भावादिति) तदेकाश्रयत्वादिरूपानुगतप्रयोजकसद्भावादित्यर्थः । (द्वितीय-
शिरसि गन्धादाविति) यद्यपि शरीरादिषु गिज्ञसामग्रीवेद्येषु अपृथक्सिद्धविशेषण-
त्वस्य समर्थितत्वेनापृथक्सिद्धसागान्ये प्रयोजकत्वंशङ्काया अनुत्थानात् ; जाल्या-
दिगतापृथक्सिद्धत्वविशेषे एकसामग्रीवेद्यत्वस्य प्रयोजकत्वेपि तस्याप्रत्यारूपेय-
त्वात् , सप्रत्यारूपानं प्रकृतानुपयुक्तम् , तथापि पराभिमानस्वरूपद्वन्द्वार्थमुक्तमिति

सामानाधिकरण्यनिवन्धनम् । आत्मप्रकारतया प्रति-
पादनसमर्थस्तु शब्दः सहैव प्रकारतया प्रतिपादयति ॥
ननु च शाब्देऽपि व्यवहारे शरीरशब्देन शरीरमात्रं
गृह्यत इति नात्मपर्यन्तता शरीरशब्दस्य । नैवम् ;
आत्मप्रकारभूतस्यैव शरीरस्य पदार्थविवेकप्रदर्श-
नाय निरूपणान्निष्कर्षकशब्दोऽयम् ; यथा गोत्वं

* मृतप्रकाशिका *

परः, एवकारः सहोपलम्भनियमव्युदासार्थः । अपृथग्विशेषणत्वे सति शरीरस्य
केनापि प्रमाणेन तत्तथोपलभ्येतेत्यत्राह (आत्मेति) ॥ शब्दोपि न शरीर-
पर्यन्ताभिधायीति चोदयति (ननु चेति) परिहरति (नैवमिति) इमौ चोद्यपरि-
हारौ आकृत्यधिकरणेऽपि सामानादित्यभिप्रायेणाह (यथा गोत्वमिति) निष्कर्-
षकशब्दानां विशेष्यपर्यन्ताभिधायिकत्वाभावे चेतनाचेतनवाचिनश्शब्दा न ब्रह्मपर्य-
न्ताभिधायिनो भवन्ति “यस्यात्मा शरीरम्” “यस्य पृथिवी शरीरम्” इत्यादिष्वात्मादि-
शब्दानां निष्कर्षकशब्दत्वावगमादिति चेत्, उच्यते; निष्कर्षकशब्दो द्विविधः, वैवक्षि-
कनिष्कर्षको नियतनिष्कर्षकश्चेति । तत्र शरीरादिशब्दा नियतनिष्कर्षकाः, आत्मा-
दिशब्दा वैवक्षिकनिष्कर्षकाः, गोत्वादिशब्दवत् शुक्लादिशब्दवच्च, प्रयोगस्य
अवस्थापकत्वात् निष्कर्षकानिष्कर्षकविभागोऽपि हि प्रयोगाधीनः, तद्वदयमपि
विभागस्तन्मूलः । ननु शुक्लादिशब्दा नियतनिष्कर्षका एव, गुणपर्यन्तता तु
“गुणवचनेभ्यो मत्तुपो लुग्वक्तव्यः” इति स्मरणात् । नैवम् ; जातिवाचिशब्दवद-

ध भाष्यप्रकाशिका ध

द्रष्टव्यम् । (एकशब्दएकसामग्रीवेद्यतास्वभात्वव्युदासपरः, एवकारस्तहोपलम्भनियम-
व्युदासार्थ इति) अत्र केचित्,—एकशब्दः प्रकारत्वनवस्याव्युदासपरः, एवकारस्तहो-
पलम्भनियमैकसामग्रीवेद्यत्वव्युदासपर इत्येव युक्तमिति वदन्ति । भाष्ये—पदार्थ-
विवेकप्रदर्शनायेति । देवादिशब्दैर्हि शरीरात्मानौ न विविच्य ज्ञापयितुं शक्यौ,
शरीरादिशब्दैस्तु विविच्य ज्ञापयितुं शक्याविति भावः । (वैवक्षिकनिष्कर्षक इति)
निवृत्त्यायां सत्यां निष्कर्षक इत्यर्थः । विवृत्त्यायां भव इत्यात्मादिवात् ठक् ।

* अतप्रकाशिका *

पृथक्सिद्धविशेषणवाचित्वाविशेषाच्छुक्लादिशब्दानाम् , प्रत्ययस्तु द्विशब्दस्यद्वि-
यचनवत् प्रकृत्यनतिरिक्तार्थः, त्रिलिङ्गतया शब्दसाधुत्वाय स्वरविशेषाय च
भवति, तत एव हि “गुणे शुक्लादयः पुंसि गुणिलिङ्गास्तु तद्वति” इति
नैघण्टुकाः । यतस्त्वतो गुणिपर्यन्तानामेव गुणवाचिपदानां लिङ्गस्वरार्थं मतु-
व्लोपस्सरणम् , न तु गुण्यभिधानशक्तिरिहिणां गुण्यभिधानार्थम्, अत एव हि
रागशब्दस्य रक्तपदतुल्यतया प्रयोगाभावः, अतः शुक्लादिशब्दा वैवक्षिकनिष्कर्ष-
काः, नियतनिष्कर्षकाणामपि तथात्वं प्रतियोगिविशेषसापेक्षम्, न तु सार्वत्रिकम्,
“रसोऽहमस्मि कौन्तेय प्रभाऽस्मि शशिसूर्ययोः” “पुण्यो गन्धः पृथिव्यां च” इति
गन्धादिशब्दानामपि परात्मपर्यन्ततया प्रयोगात्; अतः पृथिव्याद्यपेक्षयैव गन्धादि-

ध भावप्रकाशिका ध

(जातिवाचिशब्दवदपृथक्सिद्धविशेषणवाचित्वाविशेषादिति) ननु नीलादिश-
ब्दानां गवादिशब्दसाम्ये गवादिशब्दानां जातिमात्रे प्रयोगाभावात् नीलादिशब्दानां
गुणमात्रे प्रयोगो न स्यात् . प्रयुज्यते च पटस्य शुक्ल इतीति चेन्मैवम् ; गोशब्द-
प्रवृत्तिनिमित्तस्य गोत्वानाश्रयत्वेन गोत्वस्य गोपदप्रयोगाविषयत्वेपि नीलपदप्रवृ-
त्तिनिमित्तनीलत्वाश्रयत्वेन नीलरूपस्य लक्ष्यवदवाच्यत्वोपपत्तेः (त्रिलिङ्गतया शब्द-
साधुत्वायेति) प्रत्ययान्तत्वे तु ‘दण्डवान् दण्डवती दण्डवत्’ इतिवच्छुक्लादिशब्दानां
त्रिलिङ्गत्वं सिध्यति. उक्तञ्च भगवता कात्यायनेन ‘गुणवचनेभ्यो लुगवक्तव्यः’ तथाच
लिङ्गवचनसिद्धिः स्वरविशेषाय च भवतीति नीलादिशब्देऽप्यर्थ आद्यजन्तत्वाश्रयो
स्वरभेदोपि सिद्धो भवतीत्यर्थः । (लिङ्गस्वरार्थं मतुव्लोपस्सरणमिति) मतुव्लो-
पादिस्सरणमित्यर्थः । अतश्च मतुव्लोपस्य स्सरणार्थत्वोक्तिरयुक्तेति
चोद्यं निरस्तम् । (अत एव हि रागशब्दस्येति) ‘गुणवचनेभ्यो मतुपो लुक्’
इत्यत्र गुणद्वारा गुणवचनेभ्य एव मतुव्लोपस्सरणात् रागशब्दस्यातथास्वाच्च
मनुव्लोपेत्यर्थः । वस्तुतस्तु मतुव्लोपस्य वा अर्थ आद्यजन्तत्वस्य वा अभेदो-
पचारस्य वा लक्षणाया वा आश्रयणे नीलादिशब्दानां गुणवाचित्वभङ्गप्रसङ्गात्
मनुव्लोपादिकं सिद्धान्ते अनभिमतमेव । लिङ्गमशिक्ष्यं लोकाश्रयत्वादिति त्रिलिङ्ग-
ता चोपपन्न इति द्रष्टव्यम् । (पृथिव्याद्यपेक्षयैव गन्धादिशब्दानां नियतनिष्क-

शुक्लत्वमाकृतिर्गुण इत्यादिशब्दाः ॥ अतो गवा-

* श्रुतप्रकाशिका *

शब्दानां नियतनिष्कर्षकत्वम् । शरीरवाचिशब्दानां शरीरिपर्यन्ततां निगमयति (अतो गवादीति) आत्मपर्यन्ताः— आत्मपर्यन्तशक्तयः । शरीरवाचिशब्दैरात्म-
बोधनं शक्तिनिबन्धनतया मुख्यमित्यर्थः । ननु यद्यपि शरीरवाचिशब्दा आकृतिनय-
गोचराः, तथापि तैश्शरीरिवोधनं लाक्षणिकम् ; गवादिशब्दैरपि व्यक्तिबोधनस्य
लाक्षणिकत्वात् । सम्बन्धानुपपत्तिभ्यां हि लक्षणा , जातिमात्रस्यानयनाद्यनर्हत्वात्-
व्यक्तिसम्बन्धाच्च गवादिशब्दैर्व्यक्तिर्लक्षणाया बोध्यते, प्रयोगे अन्यथासिद्धे शक्ति-
फलपदानुपपत्तेः । नैवम् , अयुतसिद्धविशेषणवाचिशब्दत्वस्य विशेष्यलक्षणाप्रति-

ध भावप्रकाशिका ध

र्षकत्वमिति) यद्यपि ' गन्धः पृथिवी जलं रसः ' इत्यादिप्रयोगेषु गन्धरसादिशब्दानां
पृथिवीजलादिपर्यन्तत्वं दृष्टम् , तत्र च तेषामौपचारिकत्वाश्रयणो ' रसोऽहमप्सु '
इत्यादीनां परमात्मनि औपचारिकत्वं सुवचम् , रसाभेदोपचारस्यैव युक्तत्वात् ।
रसोऽहमप्सित्यादौ रसशब्दस्य रसवत्परत्वे अप्सु रसानित्यस्यायुक्तत्वाच्च , तथापि
यहनां रसगन्धादिशब्दानां परमात्मनि प्रयुक्तानां मुख्यत्वे सम्भवति, औपचारिकत्वा-
श्रयणमयुक्तमिति भावः । व्यक्तीनामानन्त्येनानन्तास्तु व्यक्तिषु शक्तिग्रहासम्भवाद्य-
भिचाराच्च, व्यक्तीनामशब्दार्थत्वम् , नियमलक्षणात्वात्सम्बन्धस्य . अनियमे सति
तदयोगात् . व्यक्ती शक्त्यभ्युपगमे शक्तीनामानन्त्यप्रसङ्गाच्च जातिरेव शब्दार्थः ।
व्यक्तिलाभस्तु लक्षणाया आक्षेपाद्धा भविष्यतीति भाट्टोक्तरीत्या वा जातेः परतन्त्रत्व-
लक्षणास्वभावविशिष्टतयैव भाने तद्रूपस्य व्यक्तिघटितमूर्तित्वेन व्यक्तिगनादाय
स्वभावविशिष्टजातिबोधनासम्भवात् . जातिभानसामग्र्यैव व्यक्तिमादाय जातिं
बोधयति । यद्वि येन विना न भासते तद्बोधकस्य तद्बोधकत्वनियमात् । नच
जातिव्यक्त्योर्द्वयोरपि प्रत्याय्यत्वे व्यक्तावपि शक्तिः किं न स्यादिति वाच्यम् ; जाति-
व्यक्तिविषयकज्ञानस्य शब्दजन्यत्वे अविशिष्टेऽपि जात्यंश एव शक्तिः फलप्यते .
अनन्यत्वस्यैव शक्यत्वात् व्यक्त्यंशस्य नान्तरीयकतयापि लाभसम्भवात् . अतो
नाक्षेपाह्नलक्षणाया वा व्यक्तिप्रतीतिरभ्युपेयेति प्रागाफरोक्तरीत्या वा व्यक्तावुपस्थिति-
सम्भवेन न व्यक्ती शक्तिः फलपनीयेत्येतदाशङ्क्य परिहरति, यद्यपि शरीरवाचिशब्दा

दिशब्दवद्देवमनुष्यादिशब्दा आत्मपर्यन्ताः । एवं देव-
मनुष्यादिपिण्डविशिष्टानां जीवानां परमात्मशरीर-

* श्रुतप्रकाशिका *

यन्वक्तव्यात् . अन्यथा जात्यादिशब्दानामपि सम्बन्धानुपपत्त्यविशेषेण कचि-
द्याक्तिपर्यन्तप्रयोगसङ्गः । आकृतिरेव शब्दशक्तिविषयः, व्यक्तिबोधस्त्वर्थसामर्थ्यात्,
प्रत्यभिज्ञायां संस्कारसचिधेन्द्रियवदर्थसामर्थ्यसचिवा शब्दशक्तिर्विशिष्टबोधसामग्री-
त्यपि न युक्तम्, जात्यादिशब्दश्रवणेऽपि विशिष्टबोधप्रसङ्गादेव । न हि सत्यां
सामग्र्यां कार्यानुदय उपपद्यते । ननु गवादिशब्दाः जातेर्व्यक्तिपरतन्त्रत्वरूपम-

५ भावप्रकाशिका ५

इत्यादिना प्रपञ्चेन । (अयुतसिद्धविशेषणवाचिशब्दत्वस्य विशेष्यलक्षणाप्रतिबन्धक-
त्वादिति) नीलत्वादिप्रवृत्तिनिमित्ताश्रयस्य तच्छब्दलक्ष्यत्वासम्भावदित्यर्थः । ननु
जातिवाचित्वमते गवादिशब्दानां गोत्वं न प्रवृत्तिनिमित्तम्, अपि तु तदेव शब्दार्थः ।
तथाचाधेयवाचिना शब्देनाधारलक्षणायां कानुपपत्तिरिति चेन्न, स्वार्थाद्यनेन रूपेण
तीरत्वादिना उपस्थित एव तीरादौ गङ्गादिपदस्य लक्षणा दृष्टा, न चात्र व्यक्तिस्त्वार्य-
भूतजातिं विना रूपान्तरेणोपस्थिता । किञ्च 'गां पश्य गौस्तिष्ठति' इत्यादौ सत्यपि जाते-
रन्वययोग्यत्वे तदनुपपत्त्यनुसन्धानं विनैव जातिविशिष्टव्यक्तिप्रतीतेर्न तत्र लक्षणा,
प्रत्युत गौर्नित्या गौर्जातिरित्यादावन्वयानुपपत्त्यैव जातिधीरिति जातावेव लक्षणा
युक्ता । किञ्च शक्तिग्राहकानयानादिव्यवहारयोग्यव्यक्तिपरित्यागेन तदयोग्यजा-
तिशब्दार्थस्वीकारोऽप्रसङ्गः । तथा 'गौरनित्या गौश्शुक्ला गौस्सास्नादिमती
गां नवान गौर्गच्छति गामानय ' इत्यादिप्रयोगप्रतीतिप्राचुर्यविषयव्यक्तिशक्तिपरित्या-
गश्चासङ्गतः, गवादिशब्दानां जातिमात्रविषयप्रयोगे त्वतलादिभैर्यश्च स्यादित्या-
दिवक्ष्यमाणदूषणे तात्पर्यात् । (जात्यादिशब्दानामपि सम्बन्धानुपपत्त्यविशेष-
णेनेति) नच जातिरित्यादिशब्दानामपि सम्बन्धानुपपत्तिप्रतिसन्धानदशायां
लक्षणेष्टैवेतिवाच्यम्, जात्यादिशब्देषु लक्षणायाः काप्यदृष्टचरत्वादिति भावः ।
नन्विदं सिद्धान्तेऽपि सगानम् । जात्यादिशब्दानामप्यपृथक्सिद्धविशेषणवाचिशब्द-
त्वाद्व्यक्तिवाचित्वं किं न स्यात् ? निष्कर्षकशब्दत्वादिना धैलक्ष्यं तथापि

तथा तत्प्रकारत्वाज्जीवात्मवाचिनश्शब्दाः परमात्म-

* श्रुतप्रकाशिका *

भिदधति, अतस्तैर्व्यक्तिपर्यन्तबोधः । जात्यादिशब्दास्तु जातिस्वरूपमात्रम्, अतस्तैर्व्यक्तिपर्यन्तबोधाभावः । नैवम्, जात्यादिशब्दैर्द्रव्यपारतन्त्र्याप्रतिपत्तौ द्रव्यविलक्षणतया जातिप्रतीत्यनुपपत्तेः । ननु न जातेर्द्रव्यप्रकारैकस्वभावत्वरूपपारतन्त्र्याबोधनं विवक्षितम्, किन्तु विशेषणान्तरान्वयकारकभावानर्हत्वरूपपारतन्त्र्याबोधनमिति । उच्यते, गवादिशब्दैस्तादृक्बोधनमेकपदेन विशेष्याभिधाननियन्धनम्, न हि कुरङ्गलीत्युक्ते कुरङ्गलस्य रुचिरत्वादिविशेषणान्वयः कुरङ्गलेन भूयित इतिवत्कारकभावश्च भवति, एवं च सति पारतन्त्र्याबोधनाद् व्यक्त्यबोधनेऽभ्युपगम्यमाने अन्योन्याश्रयः स्यात् पारतन्त्र्याबोधनाद्विशेष्याबोधनम्, तदबोधनात्पारतन्त्र्याबोधनमिति । किञ्च गवादिशब्दानां विशेष्यबोधनशक्तिविरहे जात्यादिशब्दानामिव पारतन्त्र्यबोधनासामर्थ्यप्रसङ्गः, धर्मिबोधनासामर्थ्यव्यापकतया जात्यादिशब्देषु दृष्टं पारतन्त्र्यबोधनासामर्थ्यं गवादिशब्देभ्यो निवर्तमानं स्वव्याप्यं धर्मिबोधनासामर्थ्यं कथं न निवर्तयेत् ! द्रव्यांशे शक्तिर्माभूत्, जातेर्व्यक्तिपारतन्त्र्यमपि गवादिशब्दाबोधयेयुरिति न वाच्यम्, द्रव्यांशे शक्तिविरहितैर्जात्यादिशब्दैरपि द्रव्यपारतन्त्र्यबोधनप्रसङ्गात्, अतश्शब्दशक्तिनिबन्धनैव गवादिशब्दैर्द्रव्यप्रतीतिः । किञ्च यदि जातिमात्रमेव मुख्यार्थः तर्ह्यमुख्यभूतद्रव्यपर्यन्तप्रयोगादपि जातिमात्रे गवादिश-

ध भावप्रकाशिका ध

सुबचम्. तथापि पूर्वोक्तदूषणे तात्पर्यात् प्रामाण्यमतं दूषयति (आकृतिरेव शब्दशक्तिविषय इति) (पारतन्त्र्याबोधनं विवक्षितमिति) ननु जातिशब्देन जातेर्द्रव्यप्रकारैकस्वभावत्वलक्षणपारतन्त्र्यबोधनस्य विवक्षितत्वे व्यक्त्यभिधानस्य सिद्धत्वाद्विशेषणान्तरान्वयानर्हत्वलक्षणस्य कारकभावानर्हत्वलक्षणस्य वा पारतन्त्र्यस्याभिधानं व्यर्थं व्यक्तिप्रतीत्यप्रतीत्योर्द्रव्यप्रकारैकस्वभावत्वलक्षणपारतन्त्र्याभिधानानभिधानयोरेव प्रयोजकत्वादिति चेत् ; सत्यम्—कस्यचिन्मन्दस्थेदृशशब्दासम्भाविति द्रष्टव्यम्. (किन्तु विशेषणान्तरान्वयेति) ननु जातिं पश्य व्यापिकामित्यत्र जातिशब्दोपात्तायां जातेर्व्यापकत्वरूपविशेषणान्तरान्वयवत् दृशक्रियायां कर्मकारकत्वेन चान्वयवत् गौरशुक्ला तिष्ठतीत्यादौ गोशब्दप्रतिपत्त्या जातेर्विशे-

* भुतप्रकाशिका *

वदानां प्रचुरप्रयोगप्रसङ्गः , मुख्यार्थतद्गतगुणसम्बन्धविषयप्रयोगादपि मुख्यार्थे प्रचुरप्रयोगदर्शनात् । गङ्गाभिसिंहादिशब्दानां कूलमाणवकादिविषयप्रयोगादपि मुख्यार्थे प्रचुरप्रयोगो दृष्टः , न तु व्यक्तिनिष्ठा गौः व्यक्तिनिष्ठो महिष इति प्रयोगः , जातिरेव मुख्यार्थेद्ववादिशब्दानां जातिमात्रविषयप्रयोगे स्वतलादिनैरपेक्ष्यं च स्वात् , न हि गङ्गादिशब्दाः प्रवाहादिविषयप्रयोगे भावप्रत्ययान्ताः प्रयुज्यन्ते , प्रचुरप्रयोगाभावे भावप्रत्ययापेक्षत्वं च गवादिशब्दानां व्यक्तौ निरूढलक्षणायो. गादिति चेन्न , प्रचुरप्रयोगानुगतिर्हि लक्षणाया निरूढिः , ततश्च प्रचुरप्रयोगा-भावात्प्रचुरप्रयोगाभाव इति परिहारो न घटते , प्रसङ्गस्य प्रसङ्गनीयामावपरिहार्य-त्वाभावात् । न ह्यभिमतत्वप्रसङ्गोऽन्यमावात्परिहियते , भावप्रत्ययानपेक्षत्वं प्रसङ्गश्च दुष्परिहरः , शुक्लादिशब्दानां गुणिवोधने निरूढलक्षणाभ्युपगमेऽपि पटस्य शुक्ल इति गुणमात्रप्रयोगे भावप्रत्ययानपेक्षत्वदर्शनात् । शुक्लादिशब्दानां हि लुप्तमनुबर्णलक्षणा परैरभ्युपगता , यथा समासेषु प्रातिपदिकेनाप्रयुक्तविभक्त्यर्थ-

७ भावप्रकाशिका ५

पणान्तरान्वयो वा क्रियायां कारकत्वेनान्वयो वा यद्यपि न दृष्टचरः । तथापि सादृशपारतन्त्र्यं न शब्देनाभिधीयते , विशेषणान्तरान्वयानर्हत्वस्य वा कारकभावा-नर्हत्वस्य वा गवादिशब्देनाप्रतीतेः । नहि गौरित्युक्ते गोत्वं कारकभावादनर्ह-मित्यपिशब्देन प्रतीयत इति चेत् . सत्यम् ; कारकभावाद्यनर्हत्वप्रयोजकः पारतन्त्र्य-विशेषो गवादिशब्दात्प्रतीयत इत्यत्र तात्पर्यात् (मुख्यार्थतद्गतगुणसम्बन्धीति) मुख्यार्थतद्गतगुणेति द्वन्द्वः , मुख्यार्थसम्बन्धी लक्ष्यः , तद्गतगुणसम्बन्धी गौणः । (प्रचुरप्रयोगाभावात्प्रचुरप्रयोगाभाव इति परिहारो न घटते इति) नच गवादि-शब्दानां व्यक्तौ निरूढप्रचुरप्रयोगात् . जातौ च प्रचुरप्रयोगाभाव इत्यस्य व्यक्तौ प्रचुरप्रयोगाज्जातौ प्रचुरप्रयोगाभाव इत्यर्थः । ननु प्रचुरप्रयोगाभावात्प्रचुरप्रयो-गाभाव इति । ततश्चावमनुक्तोपलम्भ इति वाच्यम् ; अन्यक्तौ प्रचुरप्रयोगादि-त्यस्य जातौ प्रचुरप्रयोगाभावादित्यर्थपर्यवसितत्वेनानुक्तोपलम्भाभावात् । (भाव-प्रत्ययानपेक्षत्वदर्शनादिति) भावप्रत्ययानपेक्षत्वस्यापि दर्शनादित्यर्थः । ततश्च पटस्य शौक्ल्यमित्यादौ कचिद्भावप्रत्ययसापेक्षत्वदर्शनं न दोषायेति ज्ञेयम् ।

* श्रुतप्रकाशिका *

लक्षणेप्यते, लक्षणाया निरूढिर्नाम सर्वप्रयोगानुगतिरिति चेन्न . गोशब्दे तदभावप्रसङ्गात्, अनुवृत्तो गोव्यवहार इति . गोत्वमात्रेऽपि हि गोशब्दः कापि प्रयुज्यते । किञ्च सर्वप्रयोगानुगता वृत्तिर्लक्षणैव न स्यात्, आकृतिविषयवृत्ति-
वत् । ननु अनन्यथासिद्धा वृत्तिर्मुक्त्या . सत्यम्, अनन्यथासिद्धिश्च दर्शिता .
अश्रुतसिद्धविशेषणवाचिशब्दानां विशेष्यलक्षणासामर्थ्याभावस्योपपादितत्वात् ।
ननु स्वल्पे घर्मिवाचिपदानां भावप्रधाननिर्देशेषु मुख्यैकदेशे लक्षणाऽभिमता ;
अस्माकं तु गवादिशब्दानां व्यक्तौ लक्षणा, तत्र शक्तेविशेषणविशेष्यगोचरस्व-
कल्पने भवतां गौरवं स्यात् । स्यादेव, स तु नात्र दोषः, लाघवेन निर्वाहायोग्य-
स्थले गौरवस्य दोषत्वाभावात् . लक्षणाश्रयणानुपपत्तिर्हि दर्शिता । किञ्च गामा-
नयेत्यादिषु व्यक्तिप्रतीतिरर्थसामर्थ्याद्भवन्ति चेत्तर्हि विवक्षिताया जातेः प्रतिसम्बन्धि-
भूतं द्रव्यमुपसर्जनतया प्रतीयेत, ततश्च पुत्रः पितेतिवत् स्वण्डो गौरयमिति
सामानाधिकरण्यं न स्यात् . पुत्रमानयेत्यत्र हि ममेत्यनुक्तेऽप्यर्थवशाद्विवक्षितपुत्र-
प्रतिसम्बन्धिपितृत्वेन प्रतीयमानो देवदत्तः पुत्रगुणतया प्रतीयते, न तु

५ भावप्रकाशिका ५

जातिस्थले तु न कचिद्भावप्रत्ययानपेक्षत्वं दृश्यत इति । स्वण्डस्य गौः स्वण्डस्य
गौरित्यादिप्रयोगस्य जातिविषयस्य काप्यदर्शनादिति भावः । निरूढलक्षणाभ्युपग-
ममुपदिशति (शुक्लादिशब्दानां हीत्यादिना) (निरूढिर्नाम सर्वप्रयोगानुगतिरिति
चेदिति) सर्वप्रयोगानुगता लक्षणा निरूढलक्षणेत्युच्यते, ननु प्रचुरप्रयोगानु-
गतिरितिचेदित्यर्थः । (अनुवृत्तो गोव्यवहार इतीति) इदन्त्वापाततः, भावप्रत्य-
यानपेक्षप्रयोगस्यात्रैव दृष्टत्वे भावप्रत्ययानपेक्षत्वप्रसङ्गश्च दुष्परिहर इति पूर्वग्रन्थविरो-
धापेक्षेति द्रष्टव्यम् । (भवतां गौरवं स्यादिति) जातिव्यक्त्योश्च शब्दार्थत्ववादिना-
मित्यर्थः । (प्रतिसम्बन्धिभूतं द्रव्यमुपसर्जनतया प्रतीयेतेति) जतिव्यक्त्याश्रया
भविष्युमर्हसि, जातित्वादिति . आक्षिप्ता व्यक्तिरुपसर्जनतया भावात् . पर्वतो
वहिपानित्यत्र वहिवत् । (पुत्रः पितेतिवदिति) पुत्रशब्दाक्षिप्तपितृवाचिना पितृ-
शब्देन पुत्रशब्दस्य सामानाधिकरण्याभाववत् जातिव्यक्तिवाचिनोर्गोः स्वण्ड
इत्याद्येप्याक्षेपकवाचिशब्दयोस्सामानाधिकरण्यं न सम्भवतीत्यर्थः । (विवक्षि-

• भूतप्रकाशिका •

विशेष्यत्वेन प्रधानतया, तदवच्छेदार्थत्वात्तस्य । गवादिशब्देषु तु द्रव्यमेव प्रधान-
तया प्रतीयते, गङ्गायां घोष इत्यत्र प्रवाहस्याविवक्षितत्वात्कूलस्य तदुपसर्जनतया
प्रतीयभावः । छत्रिणो गच्छन्तीत्यत्र त्यच्छत्रिणां छत्रप्रतिसम्बन्धितया प्रतीयमान-
त्वाभावात् छत्रिगुणभावेन प्रतीयभावः, अतो विवक्षितार्थप्रतिसम्बन्धितया
प्रतीयमानत्वेऽपि प्रधानतया प्रतीयमानं द्रव्यं शब्दशक्त्यैव प्रतीयते, अयं
पुत्रीत्यत्र पुत्रिशब्देन प्रतीयमानपुत्रिवत् । किञ्च विशेष्यांशे शक्तिमता रूपिशब्देन
रूपप्रतिपत्तिदर्शनात् तद्गहितेन रूपशब्देन विशेष्यप्रतिपत्तिदर्शनाभावाच्च
शब्दविशेषोपस्थितिविशेष्यप्रतीतिरन्वयव्यतिरेकभ्यां शब्दशक्तिनिबन्धनेत्यध्यव-
सीयते, अतो गवादिशब्दानां विशेष्यबोधकत्वं शक्तिनिबन्धनम् । ननु व्यक्ती-
नामानन्त्यात्तामिससम्बन्धग्रहोऽनुपपन्नः, एकस्यां व्यक्तौ शब्दवाच्यता व्युत्पत्तिश्चेत्
व्यक्त्यन्तरस्य गोशब्दवाच्यत्वं न स्यात् । नैवम्; यत्र जातिसन्नायं शब्द इत्येवं-
रूपत्वाद्व्युत्पत्तेः, अतो वाच्यतानिमित्तस्यैकत्वात्प्रत्येकव्युत्पत्त्यनपेक्षा युगपरसर्व-
व्यक्तीनां वाच्यताव्युत्पत्तिरेकैकव्यक्तौ वाच्यतानिमित्तस्य पुष्कलत्वादिकैक-

५ भावप्रकाशिका ५

तेति) तात्पर्यविषयेत्यर्थः । विशेष्यत्वेनेत्येतद्व्याचष्टे (प्रधानतयेति) (तदवच्छे-
दार्थत्वात्तस्येति) पुत्रव्यावृत्त्यर्थत्वात्पितुरित्यर्थः । यद्वा प्रधानतया तदवच्छेदार्थ-
त्वादित्यन्वयः । प्रधानत्वेन तस्यावच्छेदसम्बन्धः, तदर्थत्वात् प्रधानीकरणार्थ-
त्वादितियावत् । विवक्षितार्थप्रतिसम्बन्धितयेत्यत्र विवक्षितपदव्यावृत्त्यर्थमाह
(गङ्गायां घोष इत्यत्रेति) वस्तुतो गङ्गासम्बन्धेषु तीरं तीरत्वेनैव भासते, ननु
गङ्गासम्बन्धित्वेन, तथात्वे शक्त्या प्रवाहस्य लक्षणया तीरस्य च प्रतीतौ वृत्तिद्वय-
विरोधप्रसङ्गात्, अतः प्रवाहस्याविवक्षितत्वम्, जातेस्तु शब्दप्रतीतौ विषयत्व-
मस्तीति भावः । इदमुपलक्षणम्, कूलस्य लक्षणया वृत्त्या उपस्थापितत्वात्
प्राधान्येन भानं भवति । आक्षिप्ताया व्यक्तेरशब्दवृत्त्यानुपस्थितायाः प्राधान्येन
भानं न सम्भवतीत्यत्र तात्पर्यात् । अयमिह प्रयोगक्रमोऽभिप्रेतः,—यदि
गोव्यक्तिः पदस्यार्थविषयसम्बन्धितया भासमानत्वे सति गोपदवाच्या न भवेत्
तर्हि गोपदजन्यप्रतीतिविशेष्या न भवेदिति । (शब्दविशेषोपस्थितेति)

पर्यन्ताः, अतः परस्य ब्रह्मणः प्रकारतयैव चिदचिदस्तुनः

* श्रुतप्रकाशिका *

व्यक्तेर्वाच्यत्वसिद्धिश्च घटते । कथमनन्तानां व्यक्तीनां बुद्धावारोपणं शक्यमिति चेत्, व्यक्तीनां शब्दवाच्यत्वं प्रतिषेधता त्वया व्यक्तयः प्रतिपन्नाः, न वा ? न चेत्तसु शब्दवाच्यत्वनिषेधोऽनुपपन्नः । “लब्धरूपे कचित्किञ्चित्तादृशेव निषिध्यते” । प्रतिपन्नाश्चेत् किं कतिपयव्यक्तयः प्रतिपन्नाः ? उत सर्वाः ? प्रथमे सर्वव्यक्तीनां शब्दवाच्यत्वनिषेधायोगः । द्वितीये त्वमिव सर्वे सर्वा व्यक्तीः प्रतिषेधेरन् व्युत्पद्येरंश्च, अतो गवादिशब्दाः स्वशक्त्यैव व्यक्तिबोधकाः, तद्वच्चरीरवाचिशब्दानामपि स्वशक्त्यैव शरीरिपर्यन्तबोधकत्वं सिद्धम् । एवं शरीरवाचिशब्दाश्च शरीरिपर्यन्ताः स्युः, ततः किं परमात्मचिदचिद्वाचिशब्दानां सामानाधिकरण्यस्येत्यत्राह (एवमिति) प्रयोजकाकारं वदन्निममयति (अत इति) एवं तत्त्वमसीतिवाक्येन चिदचिच्छरीरकस्य कारणावस्थस्य कार्यावस्थस्य च ब्रह्मण एकत्वं प्रतिपादितम् । न च प्रकायैक्यं कार्यकारणैक्यं चेत्यर्थभेदाद्वाक्यभेदशङ्कनीयः, प्रकारित्वस्य पदावगम्यत्वात् । तत्पदं हि प्रकृतवाचकम्, प्रकृतं हि सार्वज्ञ्यादिगुणकं जगच्चरीरकं कारणं “तदैक्षत ‘एकमेव’ ‘बहु स्याम्’ ‘तत्तेजोऽसृजत’ ‘अनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि’ ‘सदायतनाः सप्तदिग्धाः’ इत्यादिभिरीक्षितृत्वैकत्वानुप्रवेशपूर्वकनागरूपव्याकरणधारणश्रवणात्, अतस्तत्पदं सार्वज्ञ्यादिगुणकजगच्चरीरकब्रह्मपरम् । त्वम्पदं च कार्याचित्संसृष्टजीवविशेषविशिष्टब्रह्मपरम्, अत उभयावस्थस्य ब्रह्मणः चिदचित्प्रकारवत्त्वं पदावगतम् । पदद्वयस्य समानविभक्त्या कारणावस्थस्य कार्यावस्थस्य च ब्रह्मण एकत्वमवगम्यते ; अतो न वाक्यभेदः । अतः कार्यकारणावस्थ-प्रकायैकत्वं तत्त्वमसीतिवाक्येन प्रतिपादितं परमात्मानम् प्रति जगत्तत्त्व-

५ भावप्रकाशिका ५

शब्दादुपस्थितस्य शब्दादुपस्थितं प्रत्येव विशेषणत्वम् । नाक्षिप्तं प्रतीत्यर्थः । (प्रकायैक्यं कार्यकारणैक्यञ्चेति) उभयोरपि तत्त्वम्पदार्थयोश्चिदचित्प्रकारत्वं तयोरैक्यञ्चेत्यर्थः । (वाक्यभेदशङ्कनीय इति) यद्यपि तत्त्वमसीत्यस्यानुवादरूपस्य समर्थनात् वाक्यभेदप्रसङ्गः, तथाप्यभ्युपेत्योक्तमिति द्रष्टव्यम् ॥

पदार्थत्वमिति तत्सामानाधिकरण्येन प्रयोगः । अय-
मर्थो वेदार्थसङ्गहे समर्थितः ॥

—(मतान्तरेषु सामानाधिकरण्यानुपपत्तिः)—

इदमेव शरीरात्मभावलक्षणं तादात्म्यम् 'आत्मेति-

* श्रुतप्रकाशिका *

रीरत्वं कथम् ? अस्मिन् सिद्धे शरीरित्वप्रयुक्ता दोषाः स्युः, उक्तस्यानुग्राहकस्य
न्यायस्य किमुग्राह्यं प्रमाणम् ? कथं व्युत्पत्तिविरोधपरिहार इति शङ्कामाह
(अयमर्थ इति) ॥

परेण स्वरूपैक्यपरत्वेनोदाहृतं सूत्रं वाक्यकारवचनञ्च व्याचष्टे (इदमेवेत्या-
दिना) अत्रायमर्थस्तद्व्युत्पत्त्यानुसन्धेयः, मृपावाविभिस्सामानाधिकरण्यनिर्वाहाः
बहुधा कृताः, तत्र सामानाधिकरण्यस्यातद्व्यावृत्तिमुखेन वस्तुमात्रपरत्वं
सत्यादिवाक्यनिरूपणेन निरस्तम्, व्यावृत्तीनामुपलक्षणतापक्षे पदान्तरवैयर्थ्यात्
विशेषणत्वाभ्युपगमे मुख्ये सम्भवति लाक्षणिकार्थैकीकारायोगाच्च । तत्त्वमसीति
वाक्ये चान्वयमुखेन स्वरूपमात्रपरत्वे तत्पदस्य प्रकृतपरामर्शित्वभङ्गः, पदद्वयलक्षणा,
प्रवृत्तिनिमित्तभेदाभावात्सामानाधिकरण्यलक्षणहानिः, उपलक्षणरूपप्रवृत्तिनि-
मित्ताश्रयणे पदान्तरवैयर्थ्यं 'तदैक्षत' इत्याद्युपक्रमविरोधः, उपक्रमोपक्रमविरोधः,
श्रुत्यन्तरविरोधस्तिरोधानाद्युपपत्तिरूपतर्कविरोधश्चेति वृथान्युक्तानि । बाधार्थत्वे
च स्वरूपलक्षणा नञर्थलक्षणा चेति पदद्वयलक्षणादयो दोषाः, प्रत्यक्षेण बाधा-
दर्शनाद्वाधपरत्वानुपपत्तिः, पदान्तरेण विरोधिषर्मानुपस्थापनेन विरोधाभावाद्वाध-
कल्पनानुपपत्तिरित्यधिकं दूषणद्वयञ्चोक्तम् । तथा 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म' इत्यत्र सामाना-
धिकरण्यस्य चातदाकारारोपणनिवन्धनत्वमयुक्तम्, सर्वत्वब्रह्मत्वयोरेकाश्रयत्वा-
भावेन सामानाधिकरण्यलक्षणामावात्परगार्थत एकाधिकरण्ये सम्भवत्यपरमार्थैक्य-
विषयत्वाश्रयानुपपत्तेश्च । ऐक्यापारमार्थ्ये हि सामानाधिकरण्ये वाक्यप्रामाण्यं

५ भावप्रकाशिका ५

(विशेषणत्वाभ्युपगमे मुख्य इति) पदान्तरवैयर्थ्यपरिहाराय सत्यादिपदल-
क्षितानां व्यावृत्तीनां विशेषणत्वाभ्युपगमे मुख्यानां सत्यात्वादीनामेव विशेषणत्वमस्तु,

तूपगच्छन्ति ग्राहयन्ति च ” इति वदयति ; १ “आत्मे-
त्येव तु गृहीयात् ” इति च वाक्यकारः ॥

* भुतप्रकाशिका *

हीयते , प्रतिपिपादयिषितस्यैक्यस्य मिथ्यात्वात् । एवमचिद्वस्त्राणोत्सामानाधि-
करणं सत्यानृतयोरैक्याभावादयुक्तम् । अन्तःकरणचिन्मात्रयोरैक्याभावात्
‘ब्रह्माहमस्मीति सामानाधिकरण्यं न घटते , अहंशब्दस्य अन्तःकरणोपहितज्ञप्ति-
वाचित्वात्तदुपपत्तिरिति चेत् ; अहंशब्दस्यान्तःकरणोपहितज्ञप्तिवाचित्वाभावात् . यथा
अहमिच्छामि द्वेषमीतीच्छादेरहमर्थविशेषणतया व्यवहारात् अहंशब्दस्य नान्तः-
करणोपहितेच्छादिवाचित्वम् , एवमहं जानामीति प्रयोगात्तदुपहितज्ञप्तिवाचित्वमप्यहं-
शब्दस्यानुपपन्नम् । नहि ज्ञप्तिरेव ज्ञप्त्या विशेष्यते . ज्ञातृज्ञेयतदवच्छिन्नज्ञा-
नातिरिक्तस्य कस्यचित् ज्ञानस्य शशविपाणायमानस्य लौकिकबुद्धचगोचरत्वात्
तद्विवक्षयाऽहंशब्दप्रयोगोपपत्तिः , अतोऽहं ब्रह्मास्मीति सामानाधिकरण्यम-
युक्तम् । अन्तःकरणद्वयैक्याभावात् अहमादिशब्दानां पूर्वोक्तन्यायेन तदुपहित-
ज्ञप्तिवाचित्वाभावाच्च । ‘अहं मनुरभव’मित्यादिसामानाधिकरण्यमनुपपन्नम् . प्राणाद्य-
चेतनजीवयोरैक्याभावात् “ प्राणोऽस्मि प्रज्ञात्मा ” “ अहमेवेदं सर्वम् ” ‘मत्तः
सर्वम् ” इत्यादि चायुक्तम् । “ अहं हरिः सर्वमिदं जनार्दनः ” इति जीवेश्वर-
वाचिनोरभिधीश्वरवाचिनोश्च शब्दयोस्तामानाधिकरण्यमयुक्तम् , जीवेश्वरयोः
पृथिव्यादीनां च चिन्मात्रे कश्चित्त्वात् । नहि रज्जुकल्पितसर्पमूदलनाम्बुधारा-
वाचिनां शब्दानां मिथस्तामानाधिकरण्यम् , अहं हरिः सर्वमित्यादिशब्दानाम्

ध भावप्रकाशिका ध

अविशेषादित्यर्थः । (यथा अहमिच्छामीति) यद्यहंशब्दस्यान्तःकरणोपहिते-
च्छादिवाचित्वाभावे अहमिच्छामीत्यादिप्रत्ययानुपपत्तिर्न परैः प्रमाणात्त्वेनोप-
न्यस्ता , अहंशब्दस्यान्तःकरणोपहितघटादिपरत्वाभावात् , तदुपहितेच्छावाचि-
त्वाभावस्यापि प्रमाणाभावेनैव सिद्धेः । अथापि अहमिच्छामीतीच्छाया विशेषणता-
नुपपत्तिरपि प्रमाणीकृतुं शक्येत्यभिप्रेत्यैवं व्यवहृतमिति द्रष्टव्यम् । (नहि ज्ञप्ति-
रेव ज्ञप्त्या विशेष्यत इति) अहमर्थस्यैव ज्ञप्तिर्ये अहं जानामीति प्रतिपन्नं ज्ञप्त्या-

* श्रुतप्रकाशिका *

अध्यस्तवाचिनामधिष्ठानभूतब्रह्मपरत्वादेकार्थत्वमिति चेन्न ; आकृतिवाचिनां व्यक्ति-
पर्यन्ततयेव अध्यस्तवाचिनां शब्दानामधिष्ठानवाचित्वेन व्युत्पत्त्यभावात् । न हि
रजतशब्दस्य शुक्तिस्वाश्रयद्रव्यवाचित्वेन व्युत्पत्तिः , तदभावश्च शुक्तिशकलादौ
रजतादिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तभूतरजतत्वादेरभावात् । ननु, अध्यस्तवाचिनः शब्दाः
अधिष्ठाने मुख्यवृत्ताः , इदं रजतमिति वृद्धव्यवहारमूलव्युत्पत्तिप्रवृत्त्यादिति चेत् .
उच्यते ; यदर्थविवक्षया शब्दप्रयोगो नान्यथासिद्धः , तस्य तद्वाचित्वनिश्चयः ।
तत्रेवं वक्तव्यम् . अध्यस्तवाचिनश्शब्दस्याधिष्ठानपर्यन्तत्वे किं भ्रान्तप्रयोगो
मूलम् ? उत प्रबुद्धप्रयोगः ? न प्रथमः , रजतपुरोवर्तिनोरनध्यस्तत्वानधिष्ठानत्व-
बुद्धयैव तत्र रजतशब्दप्रयोग इति तस्याध्यस्तवाचिनोऽधिष्ठानपर्यन्तत्वासाधक-
त्वात् । नखदेवदत्तत्वाज्ञानादेवदत्तशब्दप्रयोगो देवदत्तशब्दस्य यज्ञदत्तवाचित्वे मूलं
भवति । द्वितीये च रज्जुस्सर्प इति प्रयोगः सर्पशब्दस्य प्रागनारोपितबुद्धिमूलप्रयोगा-
नुवादरूपत्वादारोपितविषयशक्तिकल्पने मूलं न स्यात् । नन्वपृथक्सिद्धविशेषण-
वाचिशब्दानां विशेष्यपर्यन्तत्वमिष्टम् , अध्यस्तं चाधिष्ठानस्यापृथग्विशेषणम् ,
तस्मिन् सत्यवभासात् तेन विना तदनवभासाच्चेति चेन्न , अन्यत्र सतो
विशेषणस्य पुरोऽवस्थितं प्रत्यपृथक्सिद्धयभावात् ; अरूपातिपक्षे चाध्यस्तत्वा-
धिष्ठानत्वयोरेवाभावात् मृषावादिपक्षे च मृद्विवर्तस्य घटादेः कनकं प्रतीवा-
विद्याख्यदोषविवर्तस्य रजतस्य पुरोऽवस्थितं प्रत्यपृथग्विशेषणत्वायोगाच्चेति, अतो
जीवेश्वरसागनाधिकरणयमयुक्तम् । किञ्च तत्त्वमस्यादिवाक्येषु ब्रह्मवाचकपदसम-
भिव्याहृतं त्वमादिजीववाचिपदं किं मुख्यार्थप्रहायोऽन समानाधिकरणम् ? उत

ध भावप्रकाशिका ध

अयत्नमहमर्थस्य न स्यादिति भावः । (यदर्थविवक्षयेति) भ्रान्तिवशायागधि-
ष्ठानत्वबुद्धेरेवाभावात् । तदर्थविवक्षया न प्रयोगः , प्रबोधदशायामधिष्ठानत्वधी-
सम्भवेपि तदर्थविवक्षया न प्रयोग इति भावः । (यज्ञदत्तवाचित्वे मूलं भवतीति) नचैवं
वदतस्तत्त्वपीष्टमेवेति वाच्यम् . तथा सति वाच्यावाच्यव्यवस्थाभङ्गप्रसङ्गादिति भावः ।
(सर्पशब्दस्य प्रागनारोपितेति) प्रबोधदशमाविनो रज्जुस्सर्प इति प्रयोगस्यायमर्थः,—
एतावन्तं कालं सर्पपारमार्थ्यबुद्ध्या रज्जुस्सर्पपदप्रयोगविषयोऽभूदिति । (आरोपितविष-

* श्रुतप्रकाशिका *

तत्प्रहाणेन ! प्रथमे वस्तुनस्सविशेषत्वं दोषार्हतदनर्हयोरैक्यानुपपत्तिश्च । द्वितीये जीवब्रह्मणोरैक्यं न सिध्येत् , जीवभावस्य मिथ्यात्वेनाधिष्ठानमात्रपारमार्थ्यं च न सिध्येत् , प्रकृत्यंशविवक्षितार्थैकत्वपरायास्समानविभक्तेस्तदविवक्षितार्थैकत्वप्रतिपादनासामर्थ्यात् तदविवक्षितविशेषणमिथ्यात्वप्रतिपादनासामर्थ्याच्च । न हि प्रहृष्टो जनपदः अग्निर्माणवक इत्यत्र जनपदप्रहर्षयतोरग्निमाणवकयोरैक्यत्वं जनपदत्वाग्नित्वयोर्मिथ्यात्वेन तदधिष्ठानमात्रपारमार्थ्यं च सिध्यति । जनपदशब्देन वाच्यबहिर्भूतो लक्ष्यते , त्वंशब्देन तु वाच्यैकदेशो लक्ष्यत इति , तस्य तत्ताविधानेऽधिष्ठानैक्यं विरोधाज्जीवभावमिथ्यात्वं च सिध्यतीति चेन्न , स्वमादिशब्दानां ज्ञातृपदसमानाधिकरणानां ज्ञप्तिवैयधिकरण्येन ज्ञप्तिवाचित्वासिद्ध्या वाच्यैकदेशलक्षणाया दुर्बलत्वात् । तत्सिद्धावपि नाधिष्ठानैक्यमितराकारमिथ्यात्वञ्च सिध्येत् । नहि दूरस्वस्य पर्वतस्य अग्रे ज्वलन्तमग्निं दृष्ट्वा पर्वतो ज्वलित इत्युक्ते पर्वताग्न्योरेकत्वं सान्वादिप्रदेशान्तरमिथ्यात्वेनाधिष्ठानमात्रपारमार्थ्यं च सिध्यति , अतो विवक्षितैकत्वजीवभावमिथ्यात्वासिद्धिः , अतस्सर्वं सामानाधिकरण्यं मृपावादिनां विरुद्धम् । औपाधिकमेवाभेदपक्षेऽपि मुख्यया वृत्त्या

७ भावप्रकाशिका ७

येति) आरोपितविषयोऽधिष्ठानमित्यर्थः । (द्वितीये जीवब्रह्मणोरैक्यमिति) त्वंशब्देन जीवभावाधिष्ठानस्वरूपमात्रस्य विवक्षितत्वेन जीवब्रह्मणोरविवक्षितत्वादिति भावः । (तदविवक्षितविशेषणेति) अविवक्षितविशेषणं जीवभावः , त्वंशब्दमुख्यार्थभूतजीवसम्बन्धिचिन्मात्रैक्यबोधनमात्रैक्यबोधनमात्रेण मुख्यार्थभूतजीवब्रह्मणैक्यं मुख्यार्थभूतजीवसम्बन्धिकर्तृत्वादिवन्धमिथ्यात्वञ्च तद्धर्माधिष्ठानमात्रपारमार्थ्यञ्च सिध्यतीति चेत् । जनपदलक्ष्यार्थभूतजनप्रहृष्टैक्यबोधेपि जनपदशब्दैक्यं मुख्यार्थभूतजनपदधर्मभूतजनपदत्वादिधर्ममिथ्यात्वतद्धर्माधिष्ठानमात्रपारमार्थ्यञ्च सिध्येदित्याह (नहि प्रहृष्टो जनपद इति) (तस्य तत्ताविधान इति) तच्छब्दार्थस्वविधानइत्यर्थः । (ज्ञप्तिवैयधिकरण्येनेति) त्वं जानासीति त्वंशब्दज्ञातात्त्वैक्यधिकरण्येनेत्यर्थः । वाच्यैकदेशलक्षणासत्त्वेपि मुख्यार्थयोरभेदासिद्धौ तन्मूलतया मुख्यार्थधर्माणां मिथ्यात्वासिद्धौ च दृष्टान्तमाह (नहि दूरस्वस्येति) पर्वतो-

* श्रुतप्रकाशिका *

सामानाधिकरण्यमनुपपन्नम् । तथा हि ; ईश्वर एव हि त्रय तन्मते , जीवेश्वरयोरचिदी-
श्वरयोश्च क्षेत्रकर्ता चर्हस्वतदनर्हस्वपरिणामित्वापरिणामित्वलक्षणनिरुद्धस्वभावयोगा-
त्तद्वाचिशब्दानां घटपटादिराब्दानामिष न सामानाधिकरण्यम् । भेदवद-
भेदस्यापि विद्यमानत्वात्तदुपपत्तिरिति चेत् न, सत्यपि केनाप्याकारेणैक्ये प्रवृत्ति-
निमित्तमावाभावलक्षणे विशेष्यांशभेदे प्रतीयमाने समानविभक्तेरेकत्वप्रतिपाद-
नासागर्थ्यात्, यतः प्रथमपदप्रतिपन्नविशेष्यात्पदान्तरविशेष्यत्वांशतोऽपि भेदास-
ह्यभिलक्ष्यमेव सामानाधिकरण्यावबोध्यम्, तत एव हि खण्डमुखडयोर्बर्हि-
जात्यात्मना घटशरावयोः कार्यकारणरूपेण गोपुच्छयोरेकदेशैकदेशिभावेन
भिन्नत्ववदभिलक्ष्येऽभ्युपगम्यमानेऽपि खण्डो मुखडो घटशरावो गौः पुच्छमिति
सामानाधिकरण्याभावः । ननु चिदचितोर्ब्रह्मैकदेशत्वात् शुक्लः कृष्णो रक्तश्चायं
पट इतिवत् “व्यक्तं विष्णुस्तथान्यक्तं पुरुषः काल एव च” इत्यादिसामानाधि-
करण्यमुपपद्यते । नैवम् ; एकदेशैकदेशिभावे सत्यपि अङ्गुलिः पुरुष इति सागा-
नाधिकरण्यादर्शनात् । ननु शुक्लादिराब्दतुल्यत्वं किं न स्यात् ? उच्यते ;

५ भावप्रकाशिका ५

ज्वलित इत्यत्र पर्वतराब्दो बाध्यान्तर्गतपर्वताग्रदेशलक्षकः , ज्वलितराब्दस्तदा-
धारलक्षकः, ततश्च लक्षितयोरेक्यं स्यात् , ननु मुख्यार्थयोः पर्वताग्रयोः,
नवा पर्वतधर्माणां सानुवृत्तादीनाम् । ज्वलितराब्दमुख्यार्थवद्विधर्माणां बह्वित्व-
दभ्युत्वादीनामपारमार्थ्यं सिद्ध्यति , एवमिह तत्त्वपदमुख्यार्थयोरेक्यं न सिध्येत् ,
नवा तद्धर्माणाम्, किञ्चिज्जत्वसर्वज्ञत्वादीनां मिथ्यात्वं सिध्येदिति भावः । यद्यपि
मुख्यार्थयोरेक्यं बोध्यत इति न परमतम्, तथापि जीवब्रह्मैक्यं बोध्यत इति
तन्मतप्रसिद्धिमवलम्ब्योक्तमिति द्रष्टव्यम् । ईश्वर एव हि ब्रह्मेति । यादवमते चिदचि-
दीश्वरातिरिक्तमंशि ब्रह्मास्तीति । भास्करमते तु चिदचिदीश्वरातिरिक्तमंशिभूतं ब्रह्म-
द्रव्यं नास्तीति विवेको द्रष्टव्यः । (केनाप्याकारेणैक्य इति) घटपटयोर्द्रव्यत्वा-
दिना ऐक्येपि घटपटपदप्रवृत्तिनिमित्तसद्भावासद्भावलक्षणभेदे प्रतीयमाने ऐक्यस्य
विभक्तिबोधवत्त्वादर्थनादित्यर्थः । (कार्यकारणरूपेणैव) घटशरावादिकार्या-
त्मना भेदः, कारणमृदात्मना तु अभेद इत्यर्थः । (भिन्नत्ववदभिलक्ष्य इति)

* भुतप्रकाशिका *

पटस्यांशभेदे शुक्लादिशब्दानां पटशब्दश्चव्यात्माक् मिथस्सामानाधिकरण्या-
भावे च सत्यपि शौक्लयादीनामपृथक्सिद्धविशेषणतया शुक्लादिशब्दैर्विशेष्यपर्य-
न्तैस्सहस्य चित्रशब्देनेवाभिहिताद्विशेष्यात्पटशब्दाभिहितविशेष्यस्यांशतोऽप्यनतिरे-
कात् सामानाधिकरण्यम् । हस्तादीनामेकदेशानां छेदनाद्यर्हाणामेकदेशिनं प्रत्यपृथ-
क्सिद्धविशेषणत्वं नास्ति , छेदनादावपीन्द्रियाणामभिनाशित्वात्तद्गोलकस्याप्रच्यु-
तस्वरूपत्वाच्च ; एवञ्च सति क्षिप्तहस्तादिवन्मृतशरीरस्यापि अप्रच्युतस्वरूपोपल-
म्भादात्मानं प्रति तस्य नापृथक्सिद्धिः स्यादिति चेत् . न ; शरीराख्यसङ्घातशैथि-
ल्यानन्तरमेव आत्मोत्क्रमणात्पश्चाच्छरीरबुद्धेर्दृग्बुधेः पटबुद्धिर्न्यायेन आन्ति-
रूपत्वात् . हस्तादीनां तु छेदनदशायामशिशिलस्वांशानां पश्चाच्छैथिल्यमिति
विशेषः , अतस्तद्वाचिशब्दानां हस्तादिमात्रवाचित्वाद्धस्ताद्यवयवसङ्घातात्मकस्यैक-
देशिनो हस्तादिमात्रातिरेकादनतिरेकलक्षणमेकत्वं प्रमाणविरुद्धतया समानविभक्ति-

४ भावप्रकाशिका ४

भेदाभेदाभ्युपगमेपीत्यर्थः । (पटस्यांशभेद इति) प्रयुक्तानामितिरोपः । (पट-
शब्दाभिहितविशेष्यस्यांशतोऽप्यनतिरेकादिति) ननु 'व्यक्तं विष्णुस्तथाव्यक्तं
पुरुषः काल एव च' इति व्यक्ताव्यक्तपुरुषकालादिशब्दैर्भोक्तृभोग्यनियन्त्रशेष-
स्थितेषु ब्रह्मशब्दस्य तदनतिरिक्तार्थवृत्तित्वसम्भवात् सामानाधिकरण्यं सम्भवतीति
चेन्न , 'व्यक्तं विष्णुस्तथाव्यक्त'मिति प्रत्येकं प्रत्येकं तथा विष्णुत्वोपदेशात् ।
ननु क्षिप्रेष्वाकाशत्ववद्भूशैलादिषु पृथिवीत्ववद्ब्रह्मत्वस्यापि प्रत्येकं पर्याप्तत्वात्
'ज्योतीषि विष्णुः' 'व्यक्तं विष्णु' रित्यादौ सामानाधिकरण्यमुपपद्यत इति नानुपपत्ति-
रिति चेन्न , ब्रह्मत्वस्य सामानाधिकरण्यसम्भवेपि व्यक्तं विष्णुरित्यादौ विष्णुशब्द-
निर्दिष्टत्वस्येश्वरस्य चिदचिदंशयोरभावेन व्यक्तं विष्णुस्तथाव्यक्तमिति विष्णुसामाना-
धिकरण्यासम्भवात् घटो मृत् शरावो मृदिति निर्देशसम्भवेपि घटश्शरावा इति निर्देशा-
सम्भवादिति दूषणे तात्पर्यम् । किं हस्तादीतिशब्देन हस्तपादादीन्द्रियं विवक्ष्यते ?
उत तदधिष्ठानगोलकम् ? इति विकल्प्याद्यं दूषयति (छेदनादावपीति) इद-
मुपलक्षणम् , शरीरनाशेपि आकल्पस्थायिनामिन्द्रियाणामपि नाशान्नापृथक्सिद्ध-
विशेषणत्वमिति ब्रह्मण्यम् । द्वितीयं दूषयति (तत्तद्गोलकस्येति) (स्याभाधिकभेदा-

• श्रुतप्रकाशिका •

नै प्रतिपादयितुं शक्नोति । ननु हस्तात्वादयो धर्माश्रयौस्तथादिवदपृथक्सिद्धाः
 घटस्येव शरीरादेरेकदेशे वर्तन्ते ; अतः शुक्लः कृष्णः पट इतिवद्वस्तः पादो मनुष्य
 इति युक्तं वक्तुम्, युक्त्यनभिज्ञत्वाद्धोको न प्रयुक्ते । उच्यते; युक्त्यनभिज्ञो विज्ञोपि
 लोकरशुक्लादिशब्दान् विशेष्यपर्यन्तान् प्रयुक्ते, न तु हस्तादिशब्दानेकदेशिपर्यन्तान्,
 अतोऽभिज्ञानभिज्ञप्रयोगानुगुणव्यवस्थापकं वक्तव्यम् । तद्धूमः, केचिदपृथक्सिद्ध-
 धर्माः कस्यचिदेकदेश एव नियमेन वर्तन्ते, एकदेशे वान्यत्र वा केचिदनियमेन
 वर्तन्ते, तत्र नियतैकदेशवृत्तिधर्माच्चिनशब्दास्तत्तदेकदेशमृतद्रव्यमात्रे वर्तन्ते, एक-
 देशत्वप्रतीत्युत्पादननियमात्. एकदेशतयैव हि हस्तादयः प्रतीयन्ते, एकदेशवृत्तिनिय-
 मरहितधर्मवाचिनः शब्दा एकदेशत्वप्रतीतिनियममपह्नाय विशेष्ये वर्तन्ते; अत-
 रशुक्लादिशब्दैरेकदेशत्वं हित्वा तादृशयमात्रोपस्थापनात् तदुपस्थापिताभ्यात्
 पटत्वाभ्यस्यानतिरेकात् पटशब्दस्य सामानाधिकरण्यं युक्तम् । एकदेशमात्रो-
 पस्थापकैहस्तादिशब्दैरेकदेशिनाऽनुपस्थापितत्वेन हस्तादिप्रातिपदिकप्रतिपक्षविरो-
 प्यातिरेकात् सामानाधिकरण्यमयुक्तम् । यदि कचित् सामानाधिकरण्यं विद्यते
 तत्र हस्तादिशब्दस्य तद्वति लक्षणाया वा मनुष्यादिशब्दस्य तदेकदेशलक्ष-
 णया वा प्राधान्यापिप्रायेणोपचारेण वा स्यात् । द्विद्रमाकाश इत्यत्र स्वाकाश-
 स्वस्य समुदायवृत्तित्वाभावेन द्विद्रे पुष्कलतया नैकदेशलक्षणा । जीवत्वाचि-
 त्वादिधर्माश्च त्वन्मते ब्रह्मणो नियतैकदेशवृत्तय इति न तद्वाचिशब्दैरी-
 श्वरवाचिशब्दानां मुख्यया वृत्त्या सामानाधिकरण्यम् । ननु शिरः पाणिरुदरं
 पादश्च शरीरमिति दृश्यते प्रयोगः । सत्यम् ; प्रभूतकृत्त्वावयवोपादानेऽवय-
 विनस्तदनतिरेकात्सामानाधिकरण्यसम्भवः, प्रत्येकं सामानाधिकरण्यमनु एकदेश-
 लक्षणाप्रसङ्गादमुख्यमेव । एवं चिदचिद्विशेषवाचिशब्दैरेकैकदेशेश्वरवाचिपद-
 सामानाधिकरण्यमयुक्तं स्यात् । एकदेशवाचिशब्दानामेकदेशिनि शक्यत्वाभावात् .
 “व्यक्तं विष्णुस्तथाऽव्यक्तम्” “उयोतीपि विष्णुर्भवनानि विष्णुः” “भूतानि विष्णुर्भु-
 वनानि विष्णुः” इति हि प्रत्येकं सामानाधिकरण्यम् । ‘अद्वै सर्वे’मित्यचिज्जीव-
 वाचिपदयोरपि तद्वदेव सामानाधिकरण्यमयुक्तम्, सर्वत्रामुख्यया वृत्त्या ब्रह्मो-
 पस्थापनेन सामानाधिकरण्ये स एव दोषः, मुख्यसामानाधिकरण्ये सम्भवत्यमुख्य-

* श्रुतप्रकाशिका *

वृत्त्याश्रयस्यान्याय्यत्वात् । स्वाभाविकभेदाभेदपक्षेऽपि भोक्तृभोग्यनियन्तृणां त्रया-
णामपि ब्रह्मांशत्वाभ्युपगमादचिज्जीवयोरचिदीश्वरयोर्जविश्वरयोश्च सामानाधिकरण्यात्
घटश्शराव इतिवदनुपपन्नमित्येतदवस्थितम् । अंशतोऽपि विशेष्यभेदासहस्यैवाभेदस्य
सामानाधिकरण्याबोधयत्वात्तेषां ब्रह्मसामानाधिकरण्यामपि चिन्त्यम् । ब्रह्मवाचिपदानां
सत्त्वद्रव्यत्वादिसाधारणाकारः प्रवृत्तिनिमित्तं चेत् 'तत्त्वमसीत्युक्ते' सदसि द्रव्यमसी-
त्युक्तं स्यात् । तदानीमुपदेशवैयर्थ्यम्, नहि कश्चिद्ब्रह्मसदब्रह्मद्रव्यमिति मन्यते ।
सदन्तरैकत्वमुपदेष्टव्यमिति चेन्न, तस्य सामानाधिकरण्याबोधयत्वाभावात् । सामाना-
धिकरण्यात् हि पूर्वनिर्दिष्टस्य विशेष्यस्य पदान्तरोपस्थापितविशेषणान्वयमव-
गमयति, न तु तद्विशेषणान्वितवत्त्वन्तरैक्यम् । न हि ब्राह्मण्यस्त्वमसीत्युक्ते
त्वंशब्दनिर्दिष्टस्य ब्राह्मणान्तरैक्यं प्रतिपादितं भवति, किन्तु तस्य ब्राह्म-
ण्यत्वविशेषणवैशिष्ट्यमेव ; अतो विवक्षितैकत्वासिद्धेरुपदेशवैयर्थ्यमेव । यद्यंशविशेष-
साधारणाकारः प्रवृत्तिनिमित्तं तदा ब्रह्मादिशब्दानां तदितरांशवाचिपदसामानाधिक-
रण्ये विरोधस्त्यात् । यदा निरतिशयबृहत्त्वं प्रवृत्तिनिमित्तं तदा तत्त्वमसीत्युक्ते
निरतिशयबृहदसीत्युक्तं स्यात्, ततश्चाणोर्जावत्य निरतिशयबृहत्त्वविरोधः, त्वं निरति-
शयबृहद्वस्तुर्नोऽश इत्यर्थेद्वेकदेशलक्षणा, न हि ब्रह्मशब्दस्य बृहदेकदेशो मुख्यार्थः,
एवमसाधारणाकारान्तरस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वेऽप्यनुपपत्तिर्द्रष्टव्या ; अतः कुहाष्टि-
त्रयप्रत्यनीकं सामानाधिकरण्यात् भाष्याकारपक्ष एव मुख्यम् । व्याख्यानान्तरोक्त-
निर्वाहाद्वदुक्तनिर्वाहस्य किं वैषम्यम् ॥

ध भावप्रकाशिका ध

भेदपक्षेपीत्यादि) (सामानाधिकरण्यात् हीति) सामानाधिकरण्यास्यैक्यावगमत्वेन
तद्विशेषणान्वितवत्त्वैक्यावगमकत्वेपि वत्त्वन्तरैक्यावगमकाभावात्तात्वे वाधितार्थत्व-
प्रसङ्गाच्चेति भावः । (विवक्षितैकत्वासिद्धेरिति) सदन्तरैकत्वस्य विवक्षितत्वे
तत्सासिद्धेः, सदद्रव्यमात्राभेदस्य च प्रत्यक्षसिद्धत्वेनोपदेशवैयर्थ्यमित्यर्थः । (यद्यंश-
विशेषासाधारणाकार इति) ईश्वरत्वमित्यर्थः । (तदितरांशवाचिसामाना-
धिकरण्य इति) घटश्शराव इतिवदिति भावः । (असाधारणाकारान्तरस्येति)
ब्रह्मत्वादेरित्यर्थः ॥

अत्रेदं तत्त्वम्—अचिदस्तुनश्चिदस्तुनः परस्य च ब्रह्मणो भोग्यत्वेन भोक्तृत्वेन चेशितृत्वेन च स्वरूपविवेकमाहुः काश्चन श्रुतयः—^१“अस्मान्मायी सृजते विश्वमेतत्तस्मिंश्चान्यो मायया सन्निरुद्धः”^२“मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम्”^३“क्षरं प्रधानम-
सृताक्षरं हरः क्षरात्मानावीशते देव एकः—” अमृता-
क्षरं हर इति भोक्ता निर्दिश्यते, प्रधानमात्मनो भोग्यत्वेन हरतीति हरः ।^४“स कारणं करणाधिपा-
धिपो न चास्य कश्चिज्जनिता न चाधिपः”^५“प्रधान-

किञ्च—आत्मभेदे सिद्धे हि शरीरशरीरिभावः, स एव नास्ति, कालविशेष ऐक्यप्रति-
पादनात्, "गुरुपश्चाद्युभावेनौ लीयेते परमात्मनि" 'सकाशादात्मनस्तद्वात्मानः प्रभव-
न्ति हि" इत्यादिभिश्चिदचित्तरूपत्तिप्रलयप्रतिपादनात् कार्यकारणयोरेकद्रव्यत्वाच्च ।
न ह्येकमेव वस्तु शरीरं शरीरि च भवति, तस्मात्स्वरूपपरिणामपक्षेणैव निर्वाहो वरमिति
शङ्कापरिहारार्थं सकलश्रुतीनां मुख्यार्थत्वज्ञापनार्थं तेषु तेषु प्रवेशेषु विप्रकीर्ण्यभुक्तानाम-
र्थानां सङ्कलन्य प्रदर्शनेन सुग्रहत्वापादनार्थञ्चारभते (अत्रेदं तत्त्वमिति) भोग्यत्वेन
भोक्तृत्वेन चेति चशब्द ईशितव्यत्वेन तयोरेककोटिनिवेशात् । 'अत्मान्माथी' इत्यत्र
नायाशब्दार्थं निष्कृष्टमुपादत्ते (मायां तु प्रकृतिमिति) अन्यशब्दवाच्य आत्मेति
स्पष्टयितुमाह (ज्ञरं प्रधानमिति) अर्थान्तरभगहेतुत्वात् हरशब्दं व्याचष्टे (प्रधान-
मिति) अत्र 'व्यक्ताव्यक्तं भरते विश्वमीशः, इति पूर्ववाक्ये ध्रुवत्वात् भार्यत्वधारकत्व-
लक्षणभेदोऽपि सिद्धः । ईश्वरेशितव्यतारूपभेदं दर्शयति (स कारण-
मिति) करणाधिपाधिपशब्दव्याख्यानार्थमाह (प्रधानेति) गुणेशः— गुणानां

४ घे. ६-अ. ९-या.

५ मे. ६-अ. १६-वा

क्षेत्रज्ञपतिर्गुणेशः” १“पतिं विश्वस्यात्मे श्वरं शाश्वतं

* श्रुतप्रकाशिका *

सत्त्वरजस्तमसां नियन्ता । अनन्येश्वरत्वं दर्शयति (पतिमिति) अनेन शेषशेषित्व-
लक्षणभेदोऽपि सिद्धः । न च ‘ पा रक्षणे ’ इति घातोर्ब्युत्पन्नत्वात्पतिशब्दो
रक्षकवाची, न शेषित्ववाचीति वाच्यम् ; शेषिणि रूढत्वात्. अन्यथा “ गमेडोः ”
इति डोप्रत्ययान्तगमिवातोर्निष्पन्नत्वात् गोशब्दस्य मनुष्यादिवाचकत्वप्रसङ्गः । गति-
मस्तु सर्वेषु प्रयोगाभावात् तिष्ठत्यपि गवि प्रयोगात्, तत्र रूढिशक्त्याभ्य इति
चेत्. एवम् ; “ वृद्धौ च मातापितरौ साध्वी भार्या सुतः शिशुः । अप्यकार्यशतं
कृत्वा भर्तव्या मनुव्रवीत् ” इतिन्यायेन पितृसंरक्षके पुत्रे पित्राद्यपेक्षया
पतिशब्दप्रयोगाभावात् गृहाद्यरक्षकेऽपि स्वाभिनि पतिशब्दप्रयोगाच्च शेषिणि
पतिशब्दो रूढः । तथा “ दासभूतास्त्वतस्सर्वे ह्यात्मानः परमात्मनः ” तथा “ नन्तव्यः
परमशेषी शेषा नन्तर ईरिताः । नन्तुनन्तव्यभावोऽयं न प्रयोजनपूर्वकः ”
इति दासशेषशेषिशब्दप्रयोगो भगवच्छास्त्रेषु दृश्यते । पत्यादिशब्दाभावेपि

५ भावप्रकाशिका ५

(‘ पा रक्षणे ’ इतिघातोरिति) ‘ पातेर्हतिः ’ इतिडप्रत्ययान्तत्वेनेत्यर्थः ।
(पतिशब्दप्रयोगाच्चेति) गृहपतिरितिप्रयोगादित्यर्थः । (शेषिणि पतिशब्दो रूढ-
इति) अत एव ‘ अन्तर्वत्पतिवतोर्नुक् ’ इत्यत्र भर्तृत्व एव नुगित्युक्तं स्वाम्यर्थत्वे
त्वया पतिमती पृथिवीति शेष्यर्थत्वं सिद्धवत्कृत्यैव प्रत्युदाहृतं महाभाष्ये ।
‘ पत्युर्नो यज्ञसंयोग ’ इत्यत्र भगवता पतञ्जलिना पतिशब्दोऽयमैश्वर्यवाचीत्युक्तम् .
पाणिनिनापि ‘ पत्यावैश्वर्ये ’ इत्यत्र ऐश्वर्यार्थत्वमाविष्कृतम्, जैमिनिनापि ‘ मेघ-
पतित्वं स्वाभिदैवतस्य समवायात् ’ इति स्वाभिषचनत्वं स्पष्टीकृतम् । ‘ ये यज्ञपतिं
बद्धोनी ’ त्यत्र स्वाभिषचनत्वं सिद्धवत्कृत्यैव ऊहानूहचिन्ता नवमे कृता, अतो न
स्वाभिषचनत्वे विप्रतिपत्तिः, अतएव विश्वपतिमिति विश्वेश्वरत्वे कथिते स्वस्वापी-
श्वरान्तराशब्दाव्यावृत्त्यर्थमात्मे श्वरमिति शेष्यन्तरनिषेध उपपद्यते । ‘ धवः प्रियः पति-
र्भर्ता ’ इति भर्तृवाच्यपि पतिशब्दोऽन्यः । ‘ मेघपतिभ्यां मेघम् ’ इत्यत्र देवतायामपि
प्रयोगात् ‘ मेघपतित्वं स्वाभिदैवतस्य समवायात् ’ इति जैमिनिना स्वाभिवाचित्व-

शिवमच्युतम्”^१ “ज्ञाज्ञौ द्वावजावीशनीशौ”^२ “नित्यो
नित्यानां चेतनश्चेतनानामेको बहूनां यो विदधाति
कामान्”^३ “भोक्ता भोग्यं प्रेरितारं च मत्वा”^४
“तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्यो अभिचाक-
शीति”^५ “पृथगात्मानं प्रेरितारं च मत्वा जुष्टस्त-

* श्रुतप्रकाशिका *

“ब्रीहीन् प्रोक्षति” इत्यादौ द्वितीयाश्रुत्या प्रोक्षणादेर्ब्रीह्यादिशेषत्ववत् “यस्यात्मा शरी-
रिम्” इत्यादिना जगतः परमात्मशरीरत्वावगमात् शरीरपारार्थ्यस्य च “सङ्घातः परा-
र्थत्वा”दित्याभिः प्रसिद्धत्वाच्च जगद्ब्रह्मणोः शेषशेषविभावस्सिद्धः, अतो यथोक्त एवार्थः ।
मुत्सान्तरेणापि भेदसिद्धिं दर्शयति (ज्ञाज्ञाविति) उत्पत्तिप्रलयाभाव-
प्रतिपादनं दर्शयति (नित्यो नित्यानांमिति) आकारान्तरेणापि भेदमाह (भोक्तेति)
भगवतो ऽस्पृष्टद्वेषत्वं दर्शयति (तयोरिति) भेदज्ञानस्य मोक्षहेतुत्वमाह (पृथ-

५ भावप्रकाशिका ५

देवतावाचित्वयोः प्रदर्शितत्वाच्च. तत्रापि कामं शक्तिरस्तु वा माया, स्वामीश्वरापरा-
पर्यायशेष्यर्थत्वेन विभक्तिरशक्या कर्तुमिति द्रष्टव्यम् । ‘इभ्य आदयो धनी स्वामी
नायकः पतिरीशिता’ इति च निघण्टुः । (द्वितीयाश्रुत्या प्रोक्षणादेरिति) द्वितीया-
श्रुतिप्रतिपादितसाध्यभावानां ब्रीहीणां श्रुतिबलात् समीहितसाध्यापेक्षित्यभावा-
नयान्वयबलात् समीहितसाध्यत्वलक्षणशेषत्वस्य सिद्धिवत् श्रुतिप्रतिपक्षशरीरभावस्य
जगतश्शरीरत्वाक्षिप्तशेषशेषविभावः पत्यादिशब्दाभावेऽपि सिध्यतीत्यर्थः । (सङ्घात-
परार्थत्वादिति) “सङ्घातपरार्थत्वात् त्रिगुणादिविपर्ययाधिष्ठानात् । पुरुषो ऽस्ति भोक्तृ-
भावात्कैवल्यार्थप्रवृत्तेः ॥” इति साङ्ख्यश्लोकः । सङ्घातस्य सर्वस्यापि शयनासना-
दिवत्पारमार्थ्यावश्यम्भावात्, देहस्यापि सङ्घातरूपतया पारमार्थ्यं सिद्धमित्यर्थः ।
‘अजोऽन्यः’ इति श्रुत्यंशेन प्रकृतिं जहति मुक्ते अन्यत्वप्रतिपादनमभिप्रेयच्छाह

१ श्वे. १-अं. ९-भा.

२ कठ. ५-वल्ली. १३-वा.

३ श्वे. १-अ. १२-भा.

४ मु. ३ मुण्ड. १-अ. १-भा.

५ श्वे. १-अ. ६-वा.

स्तेनामृतत्वमेति” ११ “अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां
वर्हीं प्रजां जनयन्तीं सरूपाम् । अजो ह्येको जुष-
माणोऽनुशेते जहात्येनां भुक्तभोगामजोऽन्यः”
१२ “समाने वृत्ते पुरुषो निमज्जोऽनीशया शोचति
मुह्यमानः । जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशमस्य महिमानमिति
वीतशोकः” इत्याद्याः ॥ स्मृतावपि,—

१ “अहङ्कार इतीयं मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधा ।
अपरेयमितस्त्वन्यां प्रकृतिं विद्धि मे पराम् ।
जीवभूतां महाबाहो ! ययेदं धार्यते जगत् ॥”
२ “सर्वभूतानि कौन्तेय प्रकृतिं यान्ति मामिकाम् ।
कल्पक्षये पुनस्तानि कल्पादौ विसृजाम्यहम् ॥
प्रकृतिं स्वामवष्टभ्य विसृजामि पुनः पुनः ।
भूतग्राममिमं कृत्स्नमवशं प्रकृतेर्वशात् ॥”

* श्रुतप्रकाशिका *

गिति) मुक्तौ भेदमाह (अजामिति) जीवेश्वरयोः स्वतो भेदं सविशेषत्वं च
स्पष्टयितुमाह (समान इति) पृथक्ज्ञानस्य गोक्षोपायत्वपरस्य बाधयद्वयस्य मध्ये
‘अजामेका’ गित्यादिवाक्यमुपात्तम् । ‘समाने वृत्ते’ ‘अजामेकाम्’ इति प्रधानप्र-
सङ्गोपेतत्वसाम्यात् । जुष्टम्—प्रियमाणम् । (स्मृतावपीति) अष्टधा भिन्ना प्रकृति-
भेदेत्यनेन कारणानुस्वायामपि भेदसिद्धिः । मामिकां प्रकृतिं कल्पक्षये

ध भावप्रकाशिका ध

(मुक्तौ भेदमाह—अजागतीति) (प्रधानप्रसङ्गोपेतत्वसाम्यादिति) यद्यपि पृथगात्मान-
मिति पूर्ववाक्ये प्रधानप्रसङ्गोपेतत्वं नास्ति तथाप्युपरितनवाक्यस्य प्रधानप्रसङ्गोपेतत्वात्
तेन सङ्गविरक्तीति भावः । (भवेत्यनेनेति) पृष्ट्या व्यतिरेकनिर्देशादिति भावः ।

१ त. १-प्र. नारायणे. १०-अ. ५-या.

२ ध. ४-अ. ७-वा.

३ गी. ७-अ. ४-५-अ.

४ गीता. ९-अ. ७-८-अ.

१ “मयाऽध्यक्षेण प्रकृतिस्सूयते सचराचरम् ।

हेतुनाऽनेन कौन्तेय जगद्धि परिवर्तते ॥”

२ “प्रकृतिं पुरुषं चैव विद्वचनादी उभावपि ।”

३ “मम योनिर्महद्ब्रह्म तस्मिन् गर्भं दधाम्यहम् ।

सम्भवः सर्वभूतानां ततो भवति भारत ॥” इति ।

जगद्योनिभूतं महद्ब्रह्म मदीयम् , प्रकृत्याख्यं
भूतसूक्ष्ममचिद्वस्तु यत् ; तस्मिंश्चेतनाख्यं गर्भं यत्संयो-
जयामि , ततो मत्कृताचिदचित्संसर्गाद्देवादिस्थावरा-
न्तानामचिन्मिश्राणां सर्वभूतानां सम्भवो भवती-
त्यर्थः ॥ एवं भोक्तृभोग्यरूपेणावस्थितयोः सर्वावस्थाव-
स्थितयोश्चिदचितोः परमपुरुषशरीरतया तन्नियाम्यत्वेन
तदपृथक्स्थितिं परमपुरुषस्य चात्मत्वमाहुः काश्चन

* श्रुतप्रकाशिका *

यान्तीत्यत्रापि तथा । प्रकृतिं स्वामवष्टम्भ विमृजामीत्यत्रापि तत्सिद्धिः, मया
ऽध्यक्षेणेत्यत्र तु स्वभावासङ्करः कारणावस्थायां भेदश्च सिध्यतः । प्रकृतिमित्य-
त्रानादित्वकयटोक्तिः । ममेत्यत्रापि कारणावस्थायां भेदसिद्धिः । उदाहृतस्मृति-
वचनेषु व्याख्येयांश्च व्याचष्टे (जगद्योनीति) जगद्योनिशब्देन
‘त्रिगुणं तज्जगद्योनि’ इति वचनं स्मर्यते । कार्यावस्थाव्यावृत्त्यर्थं भूतसूक्ष्ममित्युक्तम् ।
एवं चिदचिरीश्वरभेदे सति कथमेकत्वावधारणमुपपद्यत इति शङ्कायां घटकश्रुतीर-
वतारयति (एवमिति) ‘यः पृथिवीमन्तरे सञ्चरन्’ इति सुबालोपनिषदि श्रूयते ।

५ भावप्रकाशिका ५

(स्वभावासङ्कर इति) अध्यस्तत्वादित्स्वभावासङ्कर इत्यर्थः । लवप्रकरणाचमसोपि
लव एवोच्यते, ततश्च ब्रह्मपरिणामवाद एवाभ्युपगतस्त्यादितिशङ्कां धारयति

श्रुतयः १ “यः पृथिव्यां तिष्ठन् पृथिव्या अन्तरो यं पृथिवी न वेद यस्य पृथिवी शरीरं यः पृथिवीमन्तरो-
यमयति” इत्यारभ्य— २ “य आत्मनि तिष्ठन् आत्मनो-
ऽन्तरो यमात्मा न वेद यस्यात्मा शरीरं य आत्मान-
मन्तरो यमयति स त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः” इति ।
तथा ३ “यः पृथिवीमन्तरे सञ्चरन् यस्य पृथिवी शरीरं
यं पृथिवी न वेद” इत्यारभ्य ४ “योऽक्षरमन्तरे सञ्चरन्
यस्याक्षरं शरीरं यमक्षरं न वेद यो मृत्युमन्तरे सञ्चरन्
यस्य मृत्युः शरीरं यं मृत्युर्न वेद एष सर्वभूतान्त-
रात्माऽपहतपाप्मा दिव्यो देव एको नारायणः” । अत्र
मृत्युशब्देन तमश्शब्दवाच्यं सूक्ष्मावस्थमचिद्वस्त्वभि-
धीयते; अस्यामेवोपनिषदि— ५ “अव्यक्तमक्षरे लीयते ।
अक्षरं तमसि लीयते ” इतिवचनात् । ६ “अन्तः

* श्रुतप्रकाशिका *

मरणयमादिव्यापृत्त्यर्थं मृत्युशब्दं व्याचष्टे (अत्रेति) लीयत इति वचनात्,
क्रमप्रत्यभिज्ञानादित्यर्थः । ‘यस्याव्यक्तं शरीरं यस्याक्षरं शरीरं यस्य मृत्युः शरीरम्’
इति क्रमो हि ‘अव्यक्तमक्षरे लीयते अक्षरं तमसि लीयते’ इति क्रमेण सङ्गच्छते ।
तमस एकीभावमात्रं श्रुतम्, न लयः, तमस्त्वप्रहाणाभावात् । कार्यानुपयुक्ततमः-
शरीरके देवे कार्योपयुक्तस्य तस्यैकीभावः । मृत्युसंज्ञस्य तमसः शरीरत्वश्रवणात् विशेषे-
ण भूततमसा तमस एकीभावो युक्तः । सर्वात्मत्वविवरणायाह (अन्तःप्रविष्ट इति)

५ भावप्रकाशिका ५

(तमस एकीभावमात्रमिति) (कार्यानुपयुक्ततमश्शरीरक इति) अक्षरा-

१ वृ. ५-अ. ७-प्रा. ३-या.

२ वृ. ५-अ. ७-प्रा. विज्ञानस्थाने

भाष्यन्दिनालः २२-या.

३ ४. सुवाल. ७-ख.

५ सुवाल. २-ख.

६ दण्डारभ्यके ३-प्रश्ने. चित्ति. ११-अनु. २१-पं.

प्रविष्टः शास्ता जनानां सर्वात्मा”इति च ॥ एवं सर्वाव-
स्थावस्थितचिदचिदस्तुशरीरतया तत्प्रकारः परमपुरुष
एव कार्यावस्थकारणावस्थजगद्रूपेणावस्थित इती-
ममर्थं ज्ञापयितुं काश्चन श्रुतयः कार्यावस्थं कारणा-
वस्थं च जगत् स एवेत्याहुः १ “सदेव सोम्येदमग्र
आसीदेकमेवाद्वितीयं तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति तत्ते-
जोऽसृजत” इत्यारभ्य २ “सन्मूलाः सोम्येमास्सर्वाः प्रजाः
सदायतनास्सत्प्रतिष्ठाः । ऐतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स
आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो” इति । तथा ३ “सोऽस्मा
मयत् । बहु स्यां प्रजायेयेति । स तपोऽतप्यत । स तप-
स्तप्त्वा । इदं सर्वमसृजत” इत्यारभ्य ४ “सत्यं चानृतं च
सत्यमभवत्” इत्याद्याः ॥ अत्रापि श्रुत्यन्तरसिद्ध-
श्चिदचितोः परमपुरुषस्य च स्वरूपविवेकः स्मारितः
५ “हन्ताहमिमास्त्रिस्रो देवता अनेन जीवेनात्मनानुप्र-

* श्रुतप्रकाशिका *

अनेनापि शरीरात्मभावः फलितः । अन्तःप्रविश्य नियाम्यत्वं हि
शरीरत्वम्, अन्तःप्रवेशशक्तिभ्यां नृपगगनव्याघृचिरिति, एतदपि शरीरलक्षणं भाष्य-
काराभिप्रेतम् । भेदश्रुतिघटकश्रुत्यविरोधेनैक्यवाक्यानामर्थमाह (एवमिति)
घटकतयोपासं सन्मूला इति ॥ (अत्रापीति) छान्दोग्यप्रकरणे तैत्तिरीयप्रकरणे
चेत्यर्थः । हन्ताहमित्यादिछान्दोग्ये । तत्सद्देव्यादितैत्तिरीये । जीवेनात्मनेत्यस्य

ध भाष्यप्रकाशिका ध

व्यक्तमहत्वादिरूपेण परिणतस्तर्मांशः अपरिणततर्मांशश्च ऐक्यं प्राप्तादित्यर्थः ।
(एतदपि शरीरलक्षणमिति) यस्य चेतनस्य यद्द्रव्यमित्याद्युक्तलक्षणत्रयवदन्तः-

१ छा. ६-प्र. २-ख. १-वा.

२ छा. ६-प्र. ८-ख. ६-वा.

३ ४-तै. आन. ६-अनु. २-३

५ छा. ६-प्र. ३-ख. २-वा.

विश्य नामरूपे व्याकरवाणि” इति,— “तत्सृष्ट्वा । तदेवानुप्राविशत् । तदनु प्रविश्य । सच्च त्यच्चाभवत्—विज्ञानं चाविज्ञानं च । सत्यञ्चानृतं च सत्यमभवत्” इति च । “अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य” इति जीवस्य ब्रह्मात्मकत्वं “तदनु प्रविश्य सच्च त्यच्चाभवत् विज्ञानं चाविज्ञानञ्च” इत्यनेनैकार्थ्यादात्मशरीरभावनिवन्धनमिति विज्ञायते । एवम्भूतमेव नामरूपव्याकरणं “तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत् तन्नामरूपाभ्यांव्याक्रियत्” इत्यत्राप्युक्तम् ।

* श्रुतप्रकाशिका *

व्याख्यानार्थमाह (अनेनेति) अनुप्रवेशश्रवणाभावेऽपि सामान्येनोक्तं नामरूपव्याकरणमनुप्रवेशपूर्वकनामरूपव्याकरणे पर्यवस्यति सामान्यविशेषन्यायादित्याह (एवम्भूतमेवेति) यद्वा सर्वशाखाप्रत्ययन्यायेन कचिदनुक्तस्यान्यतो ग्राह्यत्वात् कचिज्ज्ञातोऽनुप्रवेशः कार्योपयोगितया अपेक्षितत्वादन्यत्रापि स्वीकार्य इत्याह— एवमिति । एवम्भूतशब्दोऽनुप्रवेशपूर्वकत्वपरः, अनेन नामरूपव्याकरणश्रुत्युपादानेन जीवानामुत्पत्तिप्रलयौ नामरूपव्याकरणतदभावौ, न तु स्वरूपनिष्पीचविनाशवित्युक्तं भवति, अनेन पूर्वोक्तशङ्का च परिहृता, कालविशेषोक्तमैक्यं नामरूपव्याकरणाभावमात्रम्, न तु स्वरूपैक्यमित्यवगमात् ॥ अथ सर्वश्रुतीनामसिद्धये मुख्यत्वं दर्शयन् प्रथममेकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं परमतेऽनु-

४ भावप्रकाशिका ४

प्रविश्य नियाम्यत्यगपि भाष्यकाराभिमतं शरीरलक्षणामित्यर्थः । (अनुप्रवेशश्रवणाभावेपीति) तन्नामरूपाभ्यां व्याक्रियतेत्यत्रेतिशेषः । सामान्यशब्दस्य विशेषपदोपस्थापिते पर्यवसानं हि सामान्यविशेषन्यायः । अनुप्रवेशपूर्वकत्वस्य तु नामरूपव्याकरणलक्षणानन्तर्गतत्वेन विशेषपदप्रतिपाद्यत्वाभावात् नायं सामान्यविशेषन्यायविषयो भवितुमर्हतीति अपरितोपादाह (यद्वा सर्वशाखाप्रत्ययन्यायेनेति)

अतः कार्यावस्थः कारणावस्थश्च स्थूलसूक्ष्मचिदचिद्व-
स्तुशरीरः परमपुरुष एवेति कारणात्कार्यस्यानन्य-
त्वेन कारणविज्ञानेन कार्यस्य ज्ञाततयैकविज्ञानेन
सर्वविज्ञानं च समीहितमुपपन्नतरम् । “अहमिमास्तिस्रो
देवता अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे
व्याकरवाणि” इति , ‘ तिस्रो देवता ’ इति सर्वमचि-
द्वस्तु निर्दिश्य तत्र स्वात्मकजीवानुप्रवेशेन नामरूप-
व्याकरणवचनात्सर्वे वाचकाः शब्दाः अचिद्विशिष्ट-
जीवविशिष्टपरमात्मन एव वाचका इति कारणाव-
स्थपरमात्मवाचिना शब्देन कार्यवाचिनः शब्दस्य
सामानाधिकरण्यं मुख्यवृत्तम् ; अतः स्थूलसूक्ष्मचिद-

* श्रुतमकाशिका *

पपन्नमिति प्रागुक्तं स्वमत उपपन्नमित्याह (अत इति) कार्यकारणयोरैक्यमति-
पादनात् एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञानात् सामानाधिकरण्याच्चेति त्रिधा यद्वैत-
प्रतीतिः, अत्र पूर्वोक्तद्वयमसदुक्तप्रकारेणोपपन्नमिति अत इत्यादिभाष्येणोक्तं
भवति । विशिष्टं कारणम्, तदेव कार्यमिति कारणात्कार्यस्यानन्यत्वम् ; अतः
कार्यकारणयोरैक्यपरायां श्रुतीनां तयोरेकद्वन्द्वत्वमेव प्रतिपाद्यम्, न तु विशिष्टत्व-
विषयः, तस्य विहितत्वात् । एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानमपि एवमेव ; यथा मृत्पिण्डेन
तत्कार्यज्ञानेऽपि पिण्डगतलक्षणादिनिषेधो न कृतः स्यात् तद्वत् । उपपन्नतरमिति
तरप्पत्ययेन मुख्यत्वं सर्वत्रापि विवक्षितम्, एवं सद्विद्योपक्रमगतस्यैकविज्ञानेन
सर्वविज्ञानस्य मुख्यत्वं युक्तम् । अथ तदुपसंहारगतस्य तत्त्वमसीति सामानाधि-
करणस्य मुख्यत्वमाह (अहमिमा इति) उपादानत्वसमावासाद्वरौ कथमुपपद्येते
इत्यत्राह (अतः स्थूलेति) गान्धर्वस्याविशेषवतः प्रागवस्थायोगो लुपादानत्वम्,
अतोऽवस्थाविशेषौ स्थूलसूक्ष्मशब्दाभ्यां दर्शितौ, अनेन कालविशेषावच्छिन्नै-
कत्वावधारणं नामरूपविभागाभावाभिप्रायमिति क्लृप्तम् । उपादानत्वेऽपि

चित्प्रकारकं ब्रह्मैव कार्यं कारणं चेति ब्रह्मोपादानं जगत् । सूक्ष्मचिदचिद्रस्तुशरीरं ब्रह्मैव कारणमिति । ब्रह्मोपादानत्वेऽपि सङ्घातस्योपादानत्वेन चिदचितो-
 ब्रह्मणश्च स्वभावासङ्करोऽप्युपपन्नतरः । यथा शुक्ल-
 कृष्णरक्ततन्तुसङ्घातोपादानत्वेऽपि चित्रपटस्य तत्त-
 तन्तुप्रदेश एव शौक्ल्य्यादिसम्बन्ध इति कार्यावस्था-
 यामपि न सर्वत्र वर्णसङ्करः, तथा चिदचिदीश्वर-
 सङ्घातोपादानत्वेऽपि जगतः कार्यावस्थायामपि
 भोक्तृत्वभोग्यत्वनियन्तृत्वाद्यसङ्करः । तन्तूनां पृथ-
 किस्थितियोग्यानामेव पुरुषेच्छया कदाचित्संहतानां
 कारकत्वं कार्यत्वञ्च । इह तु चिदचितोस्सर्वावस्थयोः
 परमपुरुषशरीरत्वेन तत्प्रकारतयैव पदार्थत्वात्तत्प्रकारः
 परमपुरुषः सर्वदा सर्वशब्दवाच्य इति विशेषः, स्वभाव-

* श्रुतप्रकाशिका *

स्वभावासङ्करमाह (सूक्ष्मेति) दृष्टान्तेनेममर्थमुपपादयति (यथेति) ननु शुक्ल-
 कृष्णादितन्तवः कारणावस्थायामपि गिह्वाः, न च तेऽन्यतमं प्रत्यन्यतमस्य
 कारणत्वम्, अतस्तत्र स्वभावासङ्करः । अत्र तु विश्वस्य सङ्घातोपादानत्वेऽपि
 कारणावस्थायां परमात्मैक एव स्वशब्देन श्रूयते, न तु चेतनाचेतनौ । किञ्च
 परमात्मनः प्रागेकत्वं तस्मादितरयोर्द्वयोरुत्पत्त्यादिकं च श्रूयते, अतो न स्वभावा-
 सङ्कर इत्यत्राह (तन्तूनामिति) नहि तन्तुष्वन्योन्यगुणप्रधानभावोऽस्तीति
 न तत्रान्यतमवाचिशब्देन समुदाय उच्यते, अत्र तु सर्वप्रकारस्य भगवत्सर्व-
 शब्दवाच्यत्वमुपपन्नमित्यन्यतमवाचिशब्देनापि विशिष्टमेवोच्यत इति विशिष्ट-
 स्यैव कारणत्वात् प्रागपि भेदोऽस्तीति स्वभावासङ्कर उपपन्न इत्यर्थः । केना-
 कारेण साधर्म्यमित्यत्राह (स्वभावेति) रुमागतेतरपदार्थानां लवणत्वापत्तिवत्

भेदस्तदसङ्करश्च तत्र चात्र च तुल्यः । एवञ्च सति परस्य ब्रह्मणः कार्यानुप्रवेशोऽपि स्वरूपान्यथाभावाभावादविकृतत्वमुपपन्नतरम् । स्थूलावस्थस्य नामरूपविभागविभक्तस्य चिदचिदस्तुन आत्मतयाऽवस्थानात्कार्यत्वमप्युपपन्नतरम् । अवस्थान्तरापत्ति-

* श्रुतप्रकाशिका *

ब्रह्मणोऽन्यथाभावमाशङ्क्याह (एवञ्चेति) तर्क्षुपादानत्वमेव अनुपपन्नमित्यत्राह (स्थूलावस्थेति) आत्मतयावस्थानात् कथं कार्यत्वमित्यत्राह (अवस्थेति) अधिकारत्वश्रुतीनां प्रकृतिगतस्वरूपान्यथाभावरूपधिकारो ब्रह्मणि नास्तीत्यर्थः । कार्यावस्थचिदचिन्नियमनरूपावस्थान्तरापत्तिर्ब्रह्मणः कार्यत्वमिति कार्यत्ववादिनीनां श्रुतीनामर्थः । न हि कारणावस्थनियमनं कार्यावस्थनियमनं भवति, तत्तदवस्थचिदचिन्नियमनरूपविशेषा एव ब्रह्मणोऽद्वारकावस्थाः, स्वरूपान्यथाभावज्ञानसङ्कोचादिरूपविकारास्तु सद्धारकावस्था इत्यर्थः । यथा ग्राहकग्रहणेन सन्निधिसमाज्ञातेषु वस्तुषु परमापूर्वशेषतयावगतेषु यागव्रीह्यादेरद्वारकशेषत्वं प्रोक्षणादेस्तद्वारकशेषत्वं च मुख्यमेवावगम्यते तथा बहु स्यामिति ग्राहकग्रहणेन सर्वावस्थासु परमात्मीयतयावगतासु स्वरूपान्यथागावज्ञानसङ्कोचादिरूपसद्धारकावस्थायाः

४ भावप्रकाशिका ४

(यथा ग्राहकग्रहणेनेति) ग्राहकं साधिकारापूर्वं फलवत्परमापूर्वमित्यर्थः । 'दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकागो यजेत' इतिवाक्यप्रतिपन्नमपूर्वं परमापूर्वम्, तत्सन्निधिसमाज्ञातानां 'समिधो यजति व्रीहीनवहन्ति' इत्यादिवाक्यानां कार्यान्विताभिधायित्वस्वभावानां परमापूर्वलक्ष्यकार्यान्वितप्रयाजावघातादिलक्ष्यस्वार्थाभिधानमेव ग्राहकग्रहणम् . एवंरूपेण ग्राहकग्रहणेन सर्वेष्वपि द्रव्यगुणक्रियारूपेषु शेषशेषिभूतपदार्थेषु खले फोतवत् अवगतग्राहकैदमर्थेषु यागस्य करणतया अद्वारकशेषत्वमवसीयते . व्रीहीणां यागद्वारा शेषत्वं प्रोक्षणादीनाञ्च व्रीहिद्वारा शेषत्वं फलौदमर्थद्वारैदमर्थग्राहकश्रुत्यादिप्रमाथैरवसीयत इत्यर्थः । (बहु स्यामिति ग्राहकग्रहणेनेति) ग्राहकत्वानीयः परमात्मा . तस्य ग्रहणं सकल्पः ।

रेव हि कार्य्यता ॥ निर्गुणवादाश्च परस्य ब्रह्मणो
 हेयगुणासम्बन्धादुपपद्यन्ते । १ “अपहतपाप्मा विजरो
 विमृत्युर्विशोको विजिघत्सोऽपिपासः” इति हेयगु-
 णान् प्रतिपिध्य “सत्यकामस्सत्यसङ्कल्पः” इति कल्या-
 णगुणान् विदधती इयं श्रुतिरेवान्यत्र सामान्येनावगतं
 गुणनिषेधं हेयगुणविषयं व्यवस्थापयति ॥ ज्ञानस्व-
 रूपं ब्रह्मेतिवादश्च सर्वज्ञस्य सर्वशक्तेर्निखिलहेय-
 प्रत्यनीककल्याणगुणाकरस्य ब्रह्मणः स्वरूपं ज्ञानैक-
 निरूपणीयं स्वयम्प्रकाशतया ज्ञानस्वरूपं चेत्यभ्युपगमा-
 दुपपन्नतरः । २ “यः सर्वज्ञः सर्ववित्” ३ “परास्य
 शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च”
 ४ “विज्ञातारमरे केन विजानीयात्” इत्यादिकाः ज्ञातृ-

* श्रुतप्रकाशिका *

तत्तन्नियमनरूपाद्वारकावस्थायाश्च परमात्मयित्वं मुख्यमेवेति भावः । (निर्गु-
 णेति) अपहतपाप्मेत्यादि चात्र किञ्चिद्विवृतम् (श्रुतिरेवेति) मतान्तरोक्तनि-
 र्वाहेषु श्रुतहानिरश्रुतकल्पनं चास्ति, अत्र तु निर्वाहः श्रौत एव श्रुतानुगुण्येति
 वैषम्यमिति भावः । अभ्यर्थगुणनिषेधपरत्वेन पराभिमतानां श्रुतीनामर्थमाह
 (ज्ञानस्वरूपमिति) सर्वज्ञस्येत्यादिपदानि मङ्गलगुणविशेषविधायिकाव्यस्मरणा-
 र्थानि, “तद्गुणसारत्वात्” इत्यादिसूत्रसिद्धमेवात्र निर्वाहद्वयमुक्तम् । ईश्वरस्य ज्ञातृ-
 त्वात् ज्ञानैकनिरूपणीयत्वमुक्तम् । ज्ञातृर्हि ज्ञानं निरूपकम्, तरपो मुख्य-
 त्वमर्थः । ज्ञानस्वरूपत्वज्ञानगुणकत्वपराः श्रुतीर्दर्शयति (यस्सर्वज्ञ इति)

ध भावप्रकाशिका ध

(अत्र किञ्चिद्विवृतमिति) पूर्वं विस्तरेण विवृतमित्यर्थः । (उभयथापि ज्ञानव्य-

त्वमावेदयन्ति ; “सत्यं ज्ञानम्” इत्यादिकाश्च ज्ञानैकनिरूपणीयतया स्वप्रकाशतया च ज्ञानस्वरूपताम् ॥ “सोऽकामयत बहु स्याम्” “तदैक्षत बहु स्याम्” “तन्नामरूपाभ्यां व्यक्रियते” इति ब्रह्मैव स्वसङ्कल्पाद्विचित्रस्थिरत्रसरूपतया नानाप्रकारमवस्थितमिति तत्प्रत्यनीकाऽब्रह्मात्मकवस्तुनानात्वमतत्त्वमिति तत्प्रतिपिष्यते

* श्रुतप्रकाशिका *

ज्ञानस्वरूपताम्— उभयथापि ज्ञानव्यपदेशयोग्यताम् , ज्ञानगुणकत्वस्य ज्ञानस्वरूपत्वस्य च विहितत्वादुभयमप्युपपन्नमित्यर्थः । ज्ञानस्य ज्ञानाश्रयत्वा-नुपपत्तिचोपपरिहारः पूर्वमेव कृतः ॥ भेदनिषेधश्रुतीनामर्थमाह (सोऽकामयतेति) विचित्रस्थिरत्रसरूपतया— विचित्रस्थिरत्रसशरीरतया । अब्रह्मात्मकेति ब्रह्मान्तर्यामिकत्वरहितत्वमुक्तम् ; विहितव्यतिरिक्तस्वनिष्ठवस्तुनानात्वमित्यर्थः । यद्वा स्थिरत्रसरूपतया— स्थिरत्रसात्मकत्वात् । (अब्रह्मात्मकेति) अब्रह्मात्ममित्यर्थः । तथा सति कार्यकारणभेदनिषेधः कृतः स्यात्, ऐक्यश्रुतीनां प्रकार्यैक्यपरत्वादिक्यश्रुतिरोपभूतभेदनिषेधोऽपि तदनुरोधेन प्रकारिभेदनिषेध एव भवितु-

५ भावप्रकाशिका ५

पदेशयोग्यतामिति) यद्यपि ‘सत्यं ज्ञान’मित्यत्र ज्ञानमित्यस्य नैतावानर्थः, तथापि वलितार्थकथनमिति द्रष्टव्यम् । (उभयमप्युपपन्नमित्यर्थ इति) अत्र ज्ञानमित्यस्य ‘तद्गुणसारत्वा’दितिन्यायेन ज्ञानगुणकत्वार्थकत्वात् मत्पुतानुगुणत्वमेवेति द्रष्टव्यम् । ब्रह्मैव स्वसङ्कल्पादित्यादिभाष्ये ब्रह्मैवेति ब्रह्मशब्दस्य निष्कृष्टपरमात्मपरत्वपरत्वसारस्यानुरोधेन स्थिरत्रसरूपतयेत्येतद्व्याचष्टे (स्थिरत्रसशरीरतयेति) अब्रह्मात्महेत्यत्रापि ब्रह्मशब्दं केवलपरमात्मपरतया व्याचष्टे (ब्रह्मान्तर्यामिकत्वरहितत्वमुक्तमिति) स्थिरत्रसरूपतयेत्येतत्सारस्यानुरोधेन ब्रह्मपदं चिद्विद्विशिष्टवस्तुपरमित्याभिपद्यन् व्याचष्टे (यद्वा स्थिरत्रसरूपतयेति) (ऐक्यश्रुतीनां प्रकार्यैक्यपरत्वादिति)

१ तै. आन. १-अनु. १-आ.

२ तै. आ. ६-अनु. २-आ.

३ छा. ६-प्र. २-वृ. ३-आ.

४ मृ. ३-अ. ४-आ. ७-आ.

१ “सृत्योस्स सृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति” २ “नेह नानास्ति किञ्चन” ३ “यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतरं पश्यति । यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येत्तत्केन कं विजानीयात्” इत्यादिना । न पुनः ‘बहु स्यां प्रजायेय’ इत्यादिश्रुतिसिद्धं स्वसङ्कल्पकृतं ब्रह्मणो नानानामरूपभाक्तेन नानाप्रकारत्वमपि निषिध्यते । “यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्” इत्यादिनिषेधवाक्यादौ च तत्स्थापितम्— ४ “सर्वं तं परादाद्योऽन्यत्रात्मनः सर्वं वेद” ५ “तस्य ह वा एतस्य महतो भूतस्य निश्चसितमेतद्यद्वेदः” इत्यादिना ॥ एवं चिदाचिदीश्व-

* श्रुतप्रकाशिका *

मर्हतीत्यर्थः । निषेधसामान्यं हि विशेषविधाने दृष्टे तद्व्यतिरिक्तविषयं दृष्टं ‘न हिंसा’ इत्यादिषु । विशेषविधानं सामान्यनिषेधो बाधते चेत् वैधर्किसाया अर्थभेदत्व-प्रसङ्ग इत्यभिप्रायेणाह (न पुनरिति) उक्तमर्थमुपक्रमेणैवोपपादयति (यत्र त्वस्येति) (योऽन्यत्रात्मन इति) अन्यत्रेत्यव्ययं विना शब्दपर्यायम् . ब्रह्मणः पृथग्भूतं तदविनाभावराहितं नास्तीत्यर्थः । भेदविशेषनिषेधदर्शनान्नसामान्येन भेदनिषेधोऽपि तत्रैव पर्यवस्यति ‘छागो वा मन्त्रवर्णात्’ इति न्यायादिति भावः । इतरव्याख्यातुर्भिर्भवद्विरपि निर्वाहप्रकाराः कृताः, तत्र को विशेष इत्यत्राह (एव-मिति) असदुक्तनिर्वाहः श्रुतिमिरेवोक्तः श्रुत्यनुगुणम्, तत्कृतनिर्वाहः श्रुतिविरुद्धः, अश्रुतस्वर्काभासमूलश्चेत्यर्थः । अपन्यायमूलस्य सकलश्रुतिविरुद्धस्येति

॥ भावप्रकाशिका ॥

इदन्तु सिंहावलोकितकेन प्रथमपक्षशेषभूतमिति द्रष्टव्यम् । भाष्ये— सर्वं तं परादाविति । सर्वं कर्तुं, तं परादात्-पराकुर्यात् । निश्चसितम्— अनायासेनोत्पन्नम्,

राणां स्वरूपभेदं स्वभावभेदं च वदन्तीनां कार्यकारणभावं कार्यकारणयोरनन्यत्वञ्च वदन्तीनां सर्वासां

* भुतप्रकाशिका *

सर्वत्रान्वेति । अन्यस्येति स्वभावभेदाभेदं स्निग्धभेदं चाह । इममर्थं वैदिक-
दृष्टान्तेनोपपादयति (चिदचिदीश्वराणामिति) आमेयः अग्नीषोमीषोपांशुयाजौ
ऐन्द्रौ द्वौ ऐन्द्रामभ्येति पद्यागाः । उत्पत्तिवाक्यमिति— प्रथमप्रतिपत्तिजनकं

५ भावप्रकाशिका ५

सङ्कल्पमात्रविजृम्भितमिति यावत् (ऐन्द्रामभ्येति पद्यागा इति) ऐन्द्रौ द्वौ
आमेयभ्येति पद्यागाः इति पाठस्तमीचीनः । ऐन्द्रामभ्येतिपाठे एवमभिप्रायं
केचिद्वक्तुः,— आमेयः पौर्यामास्याममावास्यायाञ्च कर्तव्यः सायंप्रातःकालकर्त-
व्याभिहोत्रहोमवदेक एव . कर्मभेदापादकशब्दान्तरादेरनुपलम्भात् , अत्र
एवाष्टमे 'एककर्मणि विभागो विकल्पो हि चोदनैकत्वात्' इत्यत्र एकस्यैवामे-
यस्य पौर्यामासीसंज्ञकत्वादमावास्यासंज्ञकत्वाच्च पौर्यामासीकाले क्रियमाणोप्या-
मेयः अमावास्यासंज्ञको भवतीति तस्मिन्नेवामेये 'पञ्चहोत्रममावस्यामभिसृयेत्'
इति शास्त्रवशात् पञ्चहोत्रमन्त्रप्रयोगेऽपि पौर्यामास्यां किं न स्यात् ? अत्रैगुण्या-
विति चेत् . सत्यम् ; आमेयस्यावैगुण्यं तस्योभयसंज्ञकत्वात् तेन सह तत्कालकर्त-
व्यानामग्नीषोमादीनां हविषाममावास्यासंज्ञाभावेन वैगुण्यं पञ्चहोत्राभिमर्शे स्यात् ,
अतस्तेषामप्यनुग्रहाय क्रियमाणमभिमर्शनञ्चतुर्होत्रकरणमेव कर्तव्यम् । नच पञ्च-
होत्रामेयमभिसृज्य चतुर्होत्राग्नीषोमीयानामभिमर्शः किं न स्यादित्याशङ्क्य 'आस-
जानि हवींष्यमभिसृजति' इति एकस्यैव विहितत्वात् , तत्र हविरन्तरानुग्रहवशेन
परं व्यवस्था इति आपदेव्यादिग्रन्थपर्यालोचनया एकमेवाग्नेयाहुयं कर्म पौर्या-
मासीत्रिके अमावास्यात्रिके चान्तःपतितम् , नामेयकर्मभेदः । यदि भेदस्त्वात् प्रकृतौ
पौर्यामासीकालकर्तव्यामेयाभिमर्शने पञ्चहोत्रमन्त्रपसकौरेवाभावात् अव्यवस्थाशङ्का ,
तरारिहारावसन्नतौ स्याताम् , ततश्च एकमेव कर्म कालद्वययोगि , यथा अभिहोत्राहुयं
कर्म सायंप्रातःकालद्वययोगीत्येव युक्तम् ; अतोऽमोमयाजिविहितेन्द्राग्नेनैव पद्व-
सङ्ख्यापूरयं कर्तव्यम्—इति । अत्रोत्पत्तिवाक्यैः 'यदाग्नेयोऽष्टाकपालः अमावास्या-
याञ्च पौर्यामास्यायाञ्च्युतो भवति' इत्येवमादिभिः । (उत्पत्तिवाक्यमिति) प्रथमप्रति-

श्रुतीनामविरोधः, चिदचितोः परमात्मनश्च सर्वदा
 शरीरात्मभावं शरीरभूतयोः कारणदशायां नामरूप-
 विभागानर्हसूक्ष्मदशापत्तिं कार्य्यदशायां च तदर्ह-
 स्थूलदशापत्तिं वदन्तीभिः श्रुतिभिरेव ज्ञायत इति
 ब्रह्माज्ञानवादस्योपाधिकब्रह्मभेदवादस्यान्यस्याप्यपन्या-
 यमूलस्य सकलश्रुतिविरुद्धस्य न कथञ्चिदप्यवकाशो
 दृश्यते । चिदचिदीश्वराणां पृथक्स्वभावतया तत्तच्छ्रु-
 तिसिद्धानां शरीरात्मभावेन प्रकारप्रकारितया श्रुति-
 भिरेव प्रतिपन्नानां श्रुत्यन्तरेण कार्य्यकारणभावप्रति-
 पादनं कार्य्यकारणयोरैक्यप्रतिपादनं च ह्यविरुद्धम् ।
 यथा- आग्नेयादीन् षड्यागानुत्पत्तिवाक्यैः पृथ-
 गुत्पन्नान् समुदायानुवादिवाक्यद्वयेन समुदायद्वय-
 त्वमापन्नान् 'दर्शपूर्णमासाभ्याम्' इत्यधिकार-
 वाक्यं कामिनः कर्तव्यतया विदधाति; तथा चिदचिदी-
 श्वरान् विविक्तरूपस्वभावान् 'क्षरं प्रधानममृ-

* श्रुतप्रकाशिका *

वाक्यम्. पृथगुत्पन्नान्-पृथक् प्रतिपादितान् । उत्पत्तिवाक्यैः- 'यदाग्नेयोऽष्टाक-
 पालोऽमावास्यायां च पौर्यमास्यां चाच्युतो भवति' इत्येवमादिभिः । समुदायानुवा-
 दिवाक्यद्वयेन-“य एवं विद्वान् पौर्यमासी यजते” ‘य एवं विद्वानमावास्यां यजते’
 इत्येताभ्याम् । (दर्शपूर्णमासाभ्यामिति) स्वर्गसाधनत्वाकारेणैकीकृत्य तत्कर्तव्यतया
 विदधातीत्यर्थः । तथात्रार्थप्रतिपादनं दर्शयति (तथेति) (शरीरिभूतेति)

५ भावप्रकाशिका ५

पक्षिजनकं वाक्यम्, पृथगुत्पन्नान्-पृथक् प्रतिपादितानितिपाठकमस्तु समी-
 चीनः । (स्वर्गसाधनत्वाकारेणैकीकृत्य तत्कर्तव्यतया विदधातीत्यर्थ इति)

तात्परं हरः चरात्मानावीशते देव एकः ” १ ‘पतिं विश्वस्यात्मेश्वरम्’ २ ‘आत्मा नारायणः परः’ इत्यादि-
वाक्यैः पृथक् प्रतिपाद्य १ ‘यस्य पृथिवी शरीरम्’ २ ‘यस्या-
त्मा शरीरम्’ ३ ‘यस्याव्यक्तं शरीरम् । यस्याक्षरं शरी-
रम् । एष सर्वभूतान्तरात्माऽपहृतपाप्मा दिव्यो देव
एको नारायणः ” इत्यादिभिर्वाक्यैश्चिदचितोस्सर्वा-
वस्थावस्थितयोः परमात्मशरीरतां परमात्मनस्तदा-
त्मताञ्च प्रतिपाद्य शरीरिभूतपरमात्माभिधायिभिः
सद्ब्रह्मात्मादिशब्दैः कारणावस्थः कार्यावस्थश्च पर-
मात्मैक एवेति पृथक् प्रतिपन्नं वस्तुत्रितयं १ ‘सदेव सोम्ये-
दमग्र आसीत्’ २ ‘ऐतदात्म्यमिदं सर्वम्’ ३ ‘सर्वं खल्विदं

* भूतप्रकाशिका *

कारणावस्थः कार्यावस्थश्च परमात्मैक एवेति वचनभङ्गात् पृथक्प्रतिपन्नं वस्तु-
त्रितयं प्रतिपादयतीत्यर्थः । आग्नेवादिसमुदाये. अन्यतमवाचिशब्दैस्समुदाया-
भिधानं न दृष्टम्, अत्र तु परमात्मवाचिशब्देन समुदायाभिधानं कथमित्यत्राह

७ भावप्रकाशिका ७

तत्समुदायद्वयमेकीकृत्य समुच्चित्य स्वर्गसाधनत्वाकारेण कामिकर्तव्यतया विद-
धाति. यथा व्यापृते षडपि यागाः स्वर्गसाधनं भवन्ति तथा व्यापारितव्यमिति,
साधनत्वेन विदधातीत्यर्थः । यद्वा एकीकृत्य स्मितं तदिति योजना, समुदायी-
भूतं तत्कर्मेत्यर्थः । (कारणावस्थः कार्यावस्थश्च परमात्मा एक एवेतीति)
अयमत्रान्वयक्रमः— ‘सदेवसोम्येदमग्र आसीत्’ ऐतदात्म्यमिदं सर्वं सर्वं खल्विदं

१-३ तै. नारायणे. ११-अनु. ४-वा.

३ बृ. ५-अ. ७-ब्रा. ३-वा.

४ बृ. ५-अ. ८-ब्रा. पितामहस्थाने साध्य-

(दिनपाठः २२.

५ मुवात्. ७-ख.

६ छा. ६-प्र. २-ख. १-वा.

७ छा. ६-प्र. ८-ख. ७-वा.

८ छा. ३-प्र. १४-ख. १-वा.

“ब्रह्म” इत्यादिवाक्यं प्रतिपादयति । चिदचिद्वस्तुशरी-
रिणः परमात्मनः परमात्मशब्देनाभिधाने हि
नास्ति विरोधः, यथा मनुष्यपिण्डशरीरकस्यात्म-
विशेषस्यायमात्मा सुखीत्यात्मशब्देनाभिधान इत्यल-
मतिविस्तरेण ॥

• श्रुतप्रकाशिका •

(चिदचिद्वस्त्विति) दृष्टान्तमाह (यथेति) तत्र अन्योन्यं प्रकारप्रकारिभाषा-
भावादन्यतमवाचिशब्देन न समुदायमिधानम्, अत्र तु तथाभावादुपपन्नम् ।
कथम् ? उच्यते ; अर्थसामर्थ्याच्छब्दसामर्थ्याच्च. चिदचितोरपृथक्सिद्धप्रकारत्वा-
निष्कृष्टप्रमाणः कारणत्वानुपपत्त्या च प्रकारिवाचिशब्देन विशिष्टोपस्थापनसिद्धिः ।
सद्व्यवहारवद् विशिष्टस्य सत्त्वबृहत्त्वयोगाद्विशिष्टोपस्थापनसमर्थो । आत्मशब्दश्च
व्याप्तिरूपप्रवृत्तिनिमित्तस्य व्याप्यसापेक्षत्वाद्विशिष्टोपस्थापक इति । यद्वा “अन्त-
रात् सम्भवतीह विश्वम्” ‘यस्सर्वज्ञस्सर्ववित् यस्य ज्ञानमयं तपः’ तस्मादेतद्भूषा
नामरूपमलं च जायते ‘आत्मन आकाशस्सम्भूतः’ इत्यादिषु परमात्ममात्रवा-
चिभिरशब्दैः कारणमुच्यते, तेषां विशेषणभूतचिदचिदभिधाने शक्तिर्नास्ति ;
लक्षणायां स एव दोषः, अतस्सर्वत्र स्वरूपपरिणाम एव स्वरसमाप्त इत्यत्राह-
चिदचिविति । श्रुत्यन्तरवलेन स्वरूपविकारासम्भवात्कार्योपयुक्तमनुक्तमपि
विशेषणं पृथग्दाज्यनयादर्थस्वभावेन सन्निधापितमनुसन्धेयमिति भावः । तदेव

५ भावप्रकाशिका ५

प्रका’ इत्यादिवाक्यं कर्तुं, पृथक् प्रतिपन्नं वस्तुनित्यं सद्व्यवहारवदुक्तवचन-
भङ्गाया कारणत्वस्य कार्यावस्थश्च एक एवेति प्रतिपादयतीति (परमात्ममात्रवा-
चिभिरशब्दैरिति) अन्तरसर्वज्ञादिशब्दैरित्यर्थः । अर्थसामर्थ्यं दर्शयति (चिद-
चित्तेति) शब्दसामर्थ्यं दर्शयति (सद्व्यवहारवदवित्यादिना) दृष्टान्तदार्ष्टा-
न्तिकैवम्यहेतुप्रतिपादनं मन्दफलम्, आत्मशब्दस्य व्यापकवाचिनशब्द-
सामर्थ्याद्व्याप्योपस्थापकश्च नास्तीत्यपरितोषात् स्वरूपपरिणामशब्दानिवृत्त्यर्थतया
चिदचिद्वस्तुशरीरिण इति भाष्यमनन्तरयति (यद्वा अन्तरात्सम्भवतीह विश्वमिति)

—(निवृत्त्यनुपपत्तिः)—

यत्पुनरिदमुक्तम्— ब्रह्मात्मैकत्वविज्ञानेनैवाविद्यानि-
वृत्तिर्युक्तेति । तदयुक्तम्; बन्धस्य पारमार्थिकत्वेन
ज्ञाननिवर्त्यत्वाभावात् पुण्यापुण्यरूपकर्मनिमित्तदेवा-

* श्रुतप्रकाशिका *

लोकप्रयोगेणापि दृढयति— यथेति । अयमात्मा सुखीत्यात्मविशेषस्य सुखित्व-
विधाने शरीररहितस्थानमनो वैषयिकसुखासम्भवात्तदशुखोपयुक्तमनुप्यादिति;
यद्विशिष्टत्वमर्थतः सिध्यति तद्वदिति भावः ॥

निवृत्त्यनुपपत्तिं वक्तुमनुवदति (यत्पुनरिति) दूषयति (तदयुक्तमित्या-
दिना) प्रपञ्चस्य ज्ञानवाध्यत्वं ज्ञानस्य वैक्यविषयत्वमुपमयमपि पराभिमतम्, तत्र
प्रथमं ज्ञानवाध्यत्वानुपपत्तिमाह (बन्धस्येति) सर्वप्रमाणांनुगुणं पारमार्थ्यमुप-
पादयति (पुण्यापुण्येति) प्रतीतिमात्रसिद्धस्य हेतुहेतुमद्भावनियमोऽनुपपन्नः, पर-

५ भावप्रकाशिका ५

(पृषदाज्यनयादिति) यथा पृषदाज्यसङ्करायाचोदितमपि पात्रान्तरमुपावीयते
तद्वदित्यर्थः । दर्शपूर्णमासयोरष्टानुपपृतिगृह्णीतीति प्रयाजानुयाजानां चतुर्गृहीत-
द्वयम्, एकस्यानुपपृतिर्युगपद्गृहीतं तथैव पशौ प्राप्तम्, तत्रानुयाजानां द्रव्यविकारः
श्रूयते, पृषदाज्येनानुयाजान्यजति, पृषदाज्यश्च दधिभिधितमाज्यमेव, तत्र द्वयो-
रसङ्करेऽवश्यम्भाविनि चिन्ता किं कालभेदेन तत्त्वाभेदोपपृतिद्वयं गृहीतव्यम् ?
उत एकस्मिन्नेव काले पात्रभेदेन ? इति । तत्र तु 'अष्टानुपपृतिगृह्णीतीति'
पात्रैकत्वं श्रुतम्, पदार्थकमस्तु पदार्थानां गुणः पाठकल्प्यश्च । अत एकस्मिन्नेव
पात्रे प्रयाजाज्यं गृहीत्वा प्रयाजेषु हुतेषु पश्चात्पृषदाज्यं गृहीतव्यमिति प्राप्तं
उच्यते, उभयोर्ग्रहणाश्रयात् पात्रैक्यस्य क्रमस्य च विकृतौ चानुमाने प्राप्ती तुल्यं
बलाबलम्, एवञ्चाविरोधे सति प्रयाजाज्यग्रहणेनोपस्थितस्यानुयाजाज्यग्रहणस्या-
करणेन किञ्चित्कारणमस्तीति तदैव पात्रान्तरमुपादाय प्राणमिति । 'विकारत्वे-
नानुयाजानां पात्रभेदोऽर्थभेदास्स्यात्' इत्यत्र चिन्तितम्, केचित्तु पृषदाज्यशब्दार्थस्य
दधिभिध्राज्यसाज्यशब्देनैवाभिधानसम्भवात् । 'देवान् आज्यपान् आवाण' इत्या-

दिशरीरप्रवेशतत्प्रयुक्तसुखदुःखानुभवरूपस्य बन्धस्य
मिथ्यात्वं कथमिव शक्यते वक्तुम् । एवंरूपबन्ध-
निवृत्तिर्भक्तिरूपापन्नोपासनप्रीतपरमपुरुषप्रसादलभ्येति
पूर्वमेवोक्तम् । भवदभिमतस्यैक्यज्ञानस्य यथाव-
स्थितवस्तुविपरीतविषयस्य मिथ्यारूपत्वेन बन्धवि-

* श्रुतप्रकाशिका *

मार्थस्यैवार्थक्रियाकारित्वादुत्पत्तिमत्त्वाच्च . असत्यस्य हेतुत्वासम्भवमुत्पत्त्यसम्भावं
च प्रागुपपादितमुपजीव्योक्तम् । न हि प्रतीतिमात्रसिद्धमन्यत्र विद्यमानं वस्तिवह
किमप्युत्पादयति, नापि स्वयमिदानीमुत्पाद्यते । किञ्च अपरमार्थस्य भ्रान्तिज्ञान-
सामग्रीव्यतिरिक्तहेतुसापेक्षत्वं च न दृष्टम्, न चाङ्कुरादिसामग्र्येव भ्रमसामग्री,
गिरिशिखरगतमृत्सलिलबीजसम्बन्धेन अपवरकगतस्याङ्कुरभ्रमप्रसङ्गात् । न च
पदार्थानामर्थक्रियाकारित्वमुत्पत्तिमत्त्वं च मिथ्येति वाच्यम्, ज्ञानाबाध्यत्वाभावात् ।
किञ्च मिथ्यात्वे पापकरणेऽपि न प्रायश्चित्तापेक्षा, मिथ्येतिबुद्धिरेवालमिति
भावः । भवतापि ज्ञाननिवर्त्यत्वमविद्यायाया वक्तव्यम्, तच्च सत्यत्वे कथमुप-
पद्यत इत्यत्राह (एवंरूपेति) परमार्थस्य ज्ञाननिवर्त्यत्वं दृष्टद्वारा नोपपद्यते,
अपि त्वदृष्टद्वारा; यथा सत्यसर्पदृष्टविषयोपासनप्रीतगरुडप्रसादाज्जिह्वतिः, न
तु मिथ्येति ज्ञानात्तेत्यर्थः । प्रपञ्चस्य ज्ञानानिवर्त्यत्वमुक्तम् । ऐक्यज्ञानस्योपाय-
त्वानुपपत्तिमाह (भवदभिमतस्येति) तत्त्वज्ञानं हि मोक्षोपायः, भिन्नविषयस्या-
भेदज्ञानस्यातत्त्वज्ञानरूपत्वाद्विपरीतफलत्वमित्यर्थः । अद्वैतस्यातत्त्वत्वे प्रमाण-

७ भावप्रकाशिका ७

दिनिगद्येषु आज्यपानित्येवमविकृत एव प्रयोगः, नतु पृषदाज्यपानित्यूहेन प्रयोग
इति दशमे निर्यातिम् . तद्वदिहापि विशेष्यगात्रवाचिनोपिशब्दस्य चिदचिद्वि-
शिष्टे प्रयोग उपपद्यत इति वदन्ति । अर्थक्रियाकारित्वादित्यनेन हेतुभावानुप-
पत्तिरुक्ता । उत्पत्तिमत्त्वादित्यनेन हेतुमद्भावानुपपत्तिरुक्तेति द्रष्टव्यम् ॥

(हेतुसापेक्षत्वञ्च न दृष्टमिति) प्रपञ्चस्य तु तत्सापेक्षत्वाच्च मिथ्यात्वं युक्तमिति
भावः । (न चाङ्कुरादिसामग्र्येव भ्रमसामग्रीति) तद्भ्रमसामग्रीत्यर्थः । (भिन्न-

वृद्धिरेव फलं भवति- १ “मिथ्यैतदन्यद्द्रव्यं हि नैति तद्द्रव्यतां यतः” इति शास्त्रात् । १ “उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः” १ “पृथगात्मानं प्रेरितारं च मत्वा” इति जीवात्मविसजातीयस्य तदन्तर्यामिणो ब्रह्मणो ज्ञानं परमपुरुषार्थलक्षणमोक्षसाधनमित्युपदेशाच्च ॥ अपि च भवदभिमतस्यापि निवर्तकज्ञानस्य मिथ्यारूपत्वात्तस्य निवर्तकान्तरं मृग्यम् । निवर्तकज्ञानमिदं स्वविरोधि सर्वं भेदजातं निवर्त्य क्षणिकत्वात्स्वयमेव नश्यतीति चेत् न तत्स्वरूपतदुत्पत्तिविनाशानां

• श्रुतप्रकाशिका •

माह (मिथ्यैतदिति) ऐक्यस्यातात्त्विकत्वकण्ठोक्तिर्दर्शिता । ऐक्यस्यासत्यत्वं यथा फलति तथा भेदज्ञानस्यैव मोक्षहेतुत्वमाह (उत्तम इति) स्मृतिवचसोः सङ्गत्यर्थे श्रुतेः पश्चादुपादानम्, ऐक्यज्ञानस्य निवर्तकत्वे प्रमाणविरोध उक्तः ॥ अथ तर्कविरोधमाह (अपिचेति) दावानलविपनाशकविषहृष्टान्ताभिप्रायेण गृह्यते (निवर्तकज्ञानमिति) निवर्तकज्ञानं तद्विनाशश्च किं ब्रह्मव्यतिरिक्तम् ? उत स्वरूपम् ? इति विकल्पमभिप्रेत्याह (नेति) ब्रह्मव्यतिरिक्तत्वाद्वचटादेरिव विनाशस्य काल्पनिकत्वम्, यथा स्वप्नप्रदार्थस्वरूपतदुत्पत्तिस्थितीनां काल्पनिकत्वाच्चाशब्द काल्पनिक-

• भावप्रकाशिका •

विषयस्याभेदज्ञानस्येति) वस्तुतो भिन्ने विषये उत्पन्नस्याभेदज्ञानस्येत्यर्थः । ‘उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः’ इति स्मृत्युपबृंहणीयायाः पृथगात्मानमिति श्रुतेरुपबृंहण्यात्-पश्चादुपादानं कथमित्यत्राह (स्मृतिवचसोरिति) स्मृत्योरन्यवसायार्थमित्यर्थः । (दावानलेति) यथा दावानल इन्धनानि विनाश्य इन्धननाशे स्वयमेव नश्यति सथेत्यर्थः । (निवर्तकज्ञानं तद्विनाशश्च किमिति) ननु विनाशस्यैव मृग्यत्व-

१ वि. पु. २-अ. १४-अ. २७ श्लो. .

१ श्लो. १-अ. १-वा.

२ गीता. १५-अ. १७ श्लो

काल्पनिकत्वेन विनाशतत्कल्पनाकल्पकरूपाविद्याया
निवर्तकान्तरमन्वेपणीयम् । तद्विनाशो ब्रह्मस्वरूप-
मेवेति चेत्; तथासति निवर्तकज्ञानोत्पत्तिरेव न

* श्रुतप्रकाशिका *

स्तथेति भावः । (विनाशतत्कल्पनाकल्पकरूपाविद्याया इति) विनाशः कल्पः,
तद्विषयभ्रगबुद्धिः कल्पना, कल्पाको भ्रगाश्रयादिः, एवंरूपाविद्याया इत्यर्थः ।
स्वरूपपक्षं दूषयति (तथा सतीति) पूर्वस्मिन् पक्षे दूषणं प्रकारान्तरेणाप्युक्तं
वेदार्थसङ्ग्रहे, भावरूपस्य नाशो सुवरावस्थाप्राप्तिः, सा चात्रानुपपन्ना, ब्रह्मव्यति-
रिक्तत्वावस्थावतोऽन्यस्य स्मित्यभ्युपगमे अद्वैतहानिप्रसङ्गादिति । भावान्तरं
ह्यभावः । घटस्य प्रागभावः पिरङ्गत्वादिपूर्वावस्था, प्रध्वंसः कपालाद्युत्तरावस्था,
इतरेतराभावोऽप्यश्वस्य गोत्वाभावः अश्वत्वम्, गोरप्यश्वत्वाभावो गोत्वम् । संसर्गा-
भावे कथं भावरूपत्वम् ? यदि गहीमात्रमेव तर्हि घटसंसर्गे सत्यपि संसर्गाभावः
स्यात् । यद्यतिरिक्तस्तर्ह्यभावोऽस्मीकृत इति । उच्यते; भवत्पक्षे अभावाश्रयस्य
यद्वैलक्षण्यं तदेव संसर्गाभावः यदि गहीमात्रमेव अभावाश्रयः, तर्हि भावाश्रय-

५ भावप्रकाशिका ५

प्रतीतेर्ज्ञाने ब्रह्मव्यतिरिक्तत्वादिविकल्पोऽभिप्रेत इति कथमुच्यत इति चेन्न; विना-
शस्य न केवलं ब्रह्मव्यतिरिक्ततया मिथ्यात्वम्, अपि तु निवर्तकज्ञानस्य मिथ्या-
त्वेन तत्प्रतियोगिकस्य विनाशस्यापि मिथ्यात्वमिति दूषणस्फोरणाय निवर्तक-
ज्ञानस्यापि ब्रह्मस्वरूपव्यतिरिक्तत्वादिविकल्पोऽभिप्रेत इत्युक्तम् । अत एव भाष्ये—
तत्स्वरूपतदुत्पत्तिविनाशानां काल्पनिकत्वेनेति ज्ञानस्वरूपस्य काल्पनिकत्वमुक्तम् ।
मन्वेवं ज्ञानस्वरूपविनाशयोरेव काल्पनिकत्वस्य वक्तव्यतया ज्ञानोत्पत्तिकाल्पनिक-
त्वाक्तिः किमर्थेति चेन्न; दृष्टान्ततया तदुपन्यासोपपत्तेः । केचित्तु तत्स्वरूपतदु-
त्पत्तिविनाशानां काल्पनिकत्वेनेत्यस्य विनाशकल्पनोपपादिकत्वात्, तद्विनाशो
ब्रह्मस्वरूपमेवेति चेदिति भाष्येपि विनाशस्यैव प्रतीतेश्च विनाशपरिग्रह एव युक्तः,
अनो निवर्तकज्ञाने ब्रह्मव्यतिरिक्तत्वादिविकल्पो न हृदयज्जन्म इति वदन्ति । (एवं
रूपाविद्याया इत्यर्थ इति) उपादानोपादेययोरभेदोपचारादेवमुक्तमिति ब्रह्मव्यम् ।

स्यात्, तद्विनार्थं तिष्ठति तदुत्पत्त्यसम्भवात् ॥ अपिच
चिन्मात्रब्रह्मव्यतिरिक्तकृत्स्ननिषेधविषयज्ञानस्य कोऽयं-
ज्ञाता ? अध्यासरूप इति चेत् . न ; तस्य

* श्रुतप्रकाशिका *

मूलोऽप्यभावाश्रयत्वप्रसङ्गः, तत्रापि महीगात्रसद्भावात् । यदि केनचिद्विशेषेण
विशिष्टं मूलगभावाश्रयः स एव विशेषस्संसर्गाभावात् इति । कालविशेषविशिष्टत्वे
सति देशविशेषत्वमेव, स च विशेषः । तदानीमेव घटसंहितप्रदेशान्तरव्यावृत्त्यर्थं
देशविशेषत्वमित्युक्तम् ; तस्यैव देशस्य कालान्तरे घटसंहितस्य व्यावृत्त्यर्थं कालविशे-
षविशिष्टत्वे सतीत्युक्तम् । यथाऽऽहुः “संसर्गाभावमेवं विदुरिह मुषियो भावमेव
त्वमानं गन्वानाः कुम्भवद्भूतलत इतरमृभागगेदस्त्वभावः । यस्तत्तत्कालभेद-
व्यतिकरितगृहप्राङ्गणादिप्रदेशः कुम्भाभावाश्रयोऽन्यैरगणि स इह नः काधि-
कस्योपलम्भः ॥” इति । नाशस्यावस्थान्तरस्वास्कर्मानाशं वदतस्तत्रापि चोचं तुल्य-
मिति चेत् . न ; कर्म ह्यस्तत्पक्षे भगवत्स्थीत्यभीतिरूपम्, तत्र यः संसारफलानु-
गुणस्तादृशः तद्विनार्थं कर्म, यस्तु मोक्षानुगुणस्सङ्कल्प स एव पूर्वस्य नाश
इत्युपपन्नमेव “धातुः प्रसादान्महिमानमीशम्” इत्यादिभिः ॥ अथ निवर्तकज्ञा-
नस्य ज्ञात्रनुपपत्तिमाह (अपिचेति) नहि स्वरूपभूतज्ञानस्य ज्ञात्र-
न्तरापेक्षा, अतस्तद्व्यवृत्त्यर्थं कृत्स्ननिषेधविषयज्ञानस्येत्युक्तम्, प्रमाणजन्यज्ञानं
हि साध्यमेव दृष्टम्. ज्ञाता किं ब्रह्मव्यतिरिक्तः ? उत नातिरिक्तः ? इति विकल्पाभि-
प्रायेणाह—चिन्मात्रेति प्रथमम् । धर्मप्रश्नः कोऽयमिति । ब्रह्मव्यतिरिक्तपक्षे
दूषणमाह (नेति) कर्मकर्तृत्वविरोधादिति भावः । निर्वर्त्यत्वे सति हि कर्म-

४ भावप्रकाशिका ४

(कालभेदव्यतिकरितगृहप्राङ्गणादिप्रदेश इति) कालविशेषविशिष्टदेशविशेष
इत्यर्थः । (तत्रापि चोचं तुल्यमिति चेदिति) निशेषकर्मस्वरूपनाशो न
स्यादिति भावः । (विकल्पाभिप्रायेणाहेति) चिन्मात्रेत्यनुक्ता ब्रह्मव्यतिरिक्तकृत्स्न-
निषेधविषयज्ञानस्येत्युक्तौ ब्रह्मशब्दार्थं चिन्मात्रव्यतिरिक्तानामपि केषाञ्चिदनु-
प्रवेशसम्भवेन ब्रह्मशब्दार्थव्यतिरिक्तकृत्स्नपारमार्थ्यनिषेधे चिन्मात्रव्यतिरिक्तकृत्स्न-

निषेधतया निवर्तकज्ञानकर्मत्वात्तत्कर्तृत्वानुपपत्तेः ।
 ब्रह्मस्वरूपमिति चेत् ; ब्रह्मणो निवर्तकज्ञानं प्रति
 ज्ञातृत्वम् किं स्वरूपम् ? उताध्यस्तम् ? अध्यस्तं चेत्,
 अयमध्यासः तन्मूलाविद्यान्तरं च निवर्तकज्ञानावि-
 पयतया तिष्ठत्येव । निवर्तकज्ञानान्तराभ्युपगमे
 तस्यापि त्रिरूपत्वात् ज्ञात्रपेक्षयाऽनवस्था स्यात् ।
 ब्रह्मस्वरूपस्यैव ज्ञातृत्वे अस्मदीय एव पक्षः परिगृ-

* श्रुतप्रकाशिका *

कर्तृविरोधः, अतस्तत्परिहारार्थं स्वरूपपक्षं गृह्यते (ब्रह्मेति) ज्ञातृत्ववर्गविकल्पो-
 ऽयं किं स्वरूपमिति । स्वरूपम्—स्वाभाविकमित्यर्थः । पाश्चात्त्यत्वेन बुद्धिस्तया अध्य-
 स्तपक्षं दूषयति (अध्यस्तं चेदिति) (निवर्तकज्ञानाविपयतया तिष्ठत्येवेति) ज्ञातृ-
 त्वाध्यासस्य तन्मूलाविद्यान्तरस्य च निवृत्तौ निवर्तकान्तरसापेक्षत्वात् निवर्तकान्तरस्य
 च भवतिरनभ्युपगमात् तदुभयं तिष्ठत्येवेति निश्चेष्टाविद्यानिवृत्तिर्न स्यादित्यर्थः । निवर्त-
 कज्ञानान्तराभ्युपगमे तस्यापि कस्यचित् कश्चित् प्रति सिद्धिरूपतया ज्ञात्रपेक्षयाऽनवस्था
 स्यादित्याह (निवर्तकेति) आद्यं शिरो दूषयति (ब्रह्मस्वरूपस्येति) निरुपाधिकस्यैव
 ब्रह्मस्वरूपस्याभ्युपगम्यमानं ज्ञातृत्वं स्वाभाविकमिति भवतामपि सिद्धान्तः स्यादित्यर्थः ।

४ भावप्रकाशिका ४

पारमार्थ्यनिषेधाभावेन तस्य निषेधतया निवर्तकज्ञानकर्मत्वादिति दूषणस्यालम्-
 कतापत्तेश्चिन्मात्रेतिपदमावरणकमिति भावः । (प्रथमं-धर्मिप्रश्न इति) उत्तरत्र
 ज्ञात्रवर्गविकल्पस्य करिष्यमाणत्वादेवमुक्तमिति द्रष्टव्यम् । स्वरूपमित्यस्य
 यथाश्रुतार्थत्वे ब्रह्मस्वरूपस्यैव ज्ञातृत्वे इति दूषणमाध्यासासामञ्जस्यं मन्वान आह
 ब्रह्मस्वरूपमिति । (स्वाभाविकमित्यर्थ इति) भाष्ये—अध्यस्तश्चेद् अयमध्यास-
 तन्मूलाविद्यान्तरश्च इत्यादि । अध्यस्तस्य ज्ञातृनिवर्तकज्ञानाश्रयत्वलक्षणा-
 ज्ञातृत्वस्य सत्कल्पकाविद्यायाश्च निवर्तकज्ञानानुगुणतया निवर्तकज्ञानोपजीव्यस्य
 तद्व्याप्यत्वाभावादित्यर्थः । अत्र तस्यादित्युपसंहारमाध्यासवतारिकाग्रन्थपर्यन्तो
 ग्रन्थः लेखकरोधात् पठित इति वदन्ति । भाष्ये—तस्यापि त्रिरूपत्वादिति ।

हीतः स्यात् । निवर्तकज्ञानस्वरूपं स्वस्य ज्ञाता च
ब्रह्मव्यतिरिक्तत्वेन स्वनिवर्त्यान्तर्गतमिति वचनं 'भूत-
लव्यतिरिक्तं कृत्स्नं देवदत्तेन छिन्नम्" इत्यस्यामेव
छेदनक्रियायामस्य छेत्तुरस्याश्चेदनक्रियायाश्च छेद्या-
नुप्रवेशवचनवदुपहास्यम् । अथ्यस्तो ज्ञाता स्वनाशहेतु-
भूतनिवर्तकज्ञाने स्वयं कर्ता च न भवति, स्वनाश-
स्यापुरुषार्थत्वात् । तन्नाशस्य ब्रह्मस्वरूपत्वाभ्युपगमे भेद-
दर्शनतन्मूलाविद्यादीनां कल्पनमेव न स्यादित्यल-
मनेन दिष्टहृतमुद्राभिघातेन । तस्मादनादिकर्मप्र-

• भूतप्रकाशिका •

ब्रह्मव्यतिरिक्तस्य ज्ञातुर्निवर्तकज्ञानस्य च ब्रह्मव्यतिरिक्तस्वरूपोपाधिकोऽङ्गीकारबलेन
प्रपञ्चतःभूताविद्यानिवर्तकज्ञानेनैव निवृत्तिर्भविष्यतीत्याशङ्क्य व्याघातेन दूषयति
(निवर्तकज्ञानस्वरूपमिति) ज्ञातुरपि निवर्तकज्ञाननिवर्त्यत्वे निवर्तकज्ञानार्थं
अवग्यादौ प्रवृत्तिश्च न स्यादित्याह (अथ्यस्तो ज्ञातेति) ज्ञातुनाशस्य परमपुरु-
षार्थरूपब्रह्मस्वरूपत्वात् नापुरुषार्थत्वात्त्याशङ्क्याह (तन्नाशस्येति) पूर्वपक्षनिराक-
रणमुपसंहरति (इतीति) एवं ब्रह्मव्यतिरिक्तकृत्स्नमिद्व्यात्वनिराकरणेन बन्धस्य
सत्यत्वसिद्धेस्तन्निवृत्तिः कर्मसापेक्षोपासनात्मकज्ञानादेवेति कर्मविचारपूर्ववृत्तत्वं
मुक्तमित्याह (तस्मादिति) तस्मात्— साधनचतुष्टयस्य ब्रह्मविचारं प्रति पूर्ववृत्तत्वे
वस्तुसामर्थ्यं नाम हेतुरुक्तः ; तच्च निर्विरोधब्रह्माध्यस्तपञ्चस्य कर्म-
निरपेक्षज्ञाननिवर्त्यत्वम् , तच्चानुपपन्नमित्युपपादनेन वस्तुसामर्थ्यासिद्धेरित्यर्थः ।

५ भाष्यप्रकाशिका ५

निवर्तकज्ञानान्तरस्य कल्पकाविद्याज्ञातुसापेक्षत्वेन त्रिरूपत्वादित्यर्थः । प्रथमं दूषयति;
भाष्ये—ब्रह्मस्वरूपस्यैव ज्ञातृत्व इति । ज्ञातृत्वस्य ब्रह्मसाभानिकत्व इत्यर्थः ।
तन्नाशस्य ब्रह्मस्वरूपत्वाभ्युपगमात्पुरुषार्थत्वमस्त्वित्याह; भाष्ये—तन्नाशस्य ब्रह्मस्वरूप-
त्वाभ्युपगम इति । (तस्मात् साधनचतुष्टयस्येति) तस्मादिति व्याख्येयं पदम् ।

वाहरूपाज्ञानमूलत्वाद्बन्धस्य तन्निवर्हणमुक्तलक्षण-
ज्ञानादेव । तदुत्पत्तिश्चाहरहरनुष्ठीयमानपरमपुरुषा-
राधनवेपात्मयाथात्म्यबुद्धिविशेषसंस्कृतवर्णाश्रमोचित-
कर्मलभ्या । तत्र केवलकर्मणामल्पास्थिरफलत्वम्,
अनभिसंहितफलपरमपुरुषाराधनवेपाणां कर्मणाम्
उपासनात्मकज्ञानोत्पत्तिद्वारेण ब्रह्मयाथात्म्यानुभवरूपा-
नन्तस्थिरफलत्वं च कर्मस्वरूपज्ञानादृते न ज्ञायते ।
केवलाकारपरित्यागपूर्वकयथोक्तस्वरूपकर्मोपादानं च
न सम्भवतीति कर्मविचारानन्तरं तत एव हेतोर्ब्रह्म-

* श्रुतप्रकाशिका *

स्वरूपानादित्वव्यावृत्त्यर्थे प्रवादश्चन्दः , अनिर्वचनीयव्यावृत्त्यर्थः कर्म-
श्चन्दः । उक्तलक्षणज्ञानादेव—उपासनात्मकादेव । तदुत्पत्तिर्वर्णाश्रमोचितकर्म-
लभ्याऽस्तु , ततः किमुपासनादिस्वरूपज्ञानं प्रति प्रस्तुतकर्मविचारपूर्ववृत्तत्वस्ये-
त्यत्राह (तत्रेति) कर्मविचारादेव तस्याल्पास्थिरफलत्वज्ञानं फलितमिति
भावः । (अनभिसंहितफलेति) 'यज्ञेन दानेन' इत्यादिकर्मविनियोजकवाक्यार्थ-
ज्ञानस्य पदार्थज्ञानपूर्वकत्वात्पदार्थभूतकर्मस्वरूपाख्यविशेष्यज्ञानादृते उपासनद्वारा
अनन्तस्थिरफलत्वरूपं विशेषणं च न ज्ञायत इति भावः । ततः किमित्यत्राह
(केवलेति) केवलाकारः—आत्मयाथात्म्यबुद्धिसंस्कारशून्याकारः । हानार्थ-
मुपादानार्थं च हि कस्यचिज्ज्ञानम् , तत्र फलद्वारा कर्म त्याज्यम् , स्वरूपेणो-
पादेयम् , उभयार्थं ज्ञानं कर्मविचारादृते न सिध्यति । तस्मात्कर्मविचारनिवृत्तौ
तज्ज्ञानफलं हानमुपादानं च न सम्भवतीत्यर्थः । अथातश्चन्दार्थं निगमयति
(इति कर्मविचारानन्तरमिति) प्रसाविचारः कर्तव्य इत्यनेन प्रसाजिज्ञासाश्चन्दार्थः

५ भावप्रकाशिका ५

(आत्मयाथात्म्यबुद्धिसंस्कारशून्याकार इति) भगवच्छेषरवज्ञानपूर्वकत्वराल्पत्वं
केवलाकारः । (हानमुपादानञ्च न सम्भवतीत्यर्थे इति) नित्यनैमित्तिकायज्ञक-

विचारः कर्तव्य इत्यथात इत्युक्तम् ॥

—(अधिकरणपूर्वपक्षः)—

तत्र पूर्वपक्षवादी मन्यते वृद्धव्यवहारादन्यत्र

* श्रुतप्रकाशिका *

उक्तः, विचारस्य कर्तव्यतायां नातीव विवादः, शब्दार्थ इत्येतावदेव हि वैषम्यम् । अथातश्शब्दार्थ एव छातीव विवादः, अतो ऽभात इत्येतावदुपात्तम्, एवं सूत्रसाक्षरयोजना कृता ॥

अथ सात्पर्यार्थ उच्यते— तत्रेत्यादिना । अक्षरयोजनायां परेणान्यथोक्तो-
ऽक्षरार्थश्च निरस्तः, तन्निरसनसमय एव परेणान्यथोक्तसात्पर्यार्थोऽपि निरस्तः,
परेण हि प्रपञ्चस्य सत्यत्वेन ज्ञाननिवर्त्यत्वाभावात् ज्ञानाय ब्रह्मविचारो नारम्भणीय
इति पूर्वपक्षं कृत्वा प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वेन ज्ञाननिवर्त्यत्वात् ज्ञानाय स आरम्भणीय
इति सिद्धान्तितम् ; तच्च पूर्वं निरस्तम् । अथ सूत्रकाराभिप्रेतां तन्निरसनीयशङ्का-
पन्थस्य तदभिप्रेतं तत्परिहारं च वक्तुमारभते (तत्रेत्यादिना) । कर्मविचारानन्तरं
तत एव हेतोर्ब्रह्मविचारः कर्तव्य इत्युक्ता सिद्धवस्तुनि शब्दव्युत्पत्तिरसम्भवात्
ब्रह्मविचारः कर्तव्य इति वचनं व्याहृतमिति परिचोदनं पूर्वमीमांसानभिज्ञत्व-
कृतम् । 'अथातो धर्मजिज्ञासा' इत्यत्र अध्ययनानन्तरं तत एव हेतोर्धर्मविचारः
कर्तव्य इत्युक्ता प्राभाकरैरध्ययनसाचार्यैः काधिकारकत्वात् धर्मविचारः कर्तव्यः

५ भावप्रकाशिका ५

ब्रह्मोपासनमनन्तस्तिरब्रह्मपातिसाधनमिति आपातप्रतीतिरनवगतकर्मविचारस्य न
सम्भवतीत्यर्थः । ननु हानोपादानशब्दाभ्यामननुष्ठानानुष्ठाने विवक्षिते, तादृशकर्मा-
नुष्ठानाननुष्ठानयोर्ब्रह्मोपासनयुक्तत्वेपि ब्रह्मविचारानुपयुक्ततया ब्रह्मविचारपूर्ववृत्त-
कथनावसरेऽनुपयुक्तत्वादिति द्रष्टव्यम् ॥

ननु, वचनं व्याहृतमिति वदतः कोऽभिप्रायः ? विचारः कर्तव्य इति सूत्रा-
क्षरयोजनानन्तरं न कर्तव्यमिति पूर्वपक्षप्रदर्शनमयुक्तमिति वा ? उत 'सिद्धव्युत्पत्तेः
सूत्रकारेणासूचनाञ्चैवं पूर्वोत्तरपक्षौ युक्ताविति वा ? इति विकल्पमभिप्रेत्य प्रथमं
दूषयति (अथातो धर्मजिज्ञासेत्यत्रेति) (प्राभाकरैरध्ययनसाचार्यैः काधिकारत्वा-
दिति) अयं भावः,—नतद्वयेऽध्ययनस्यार्थज्ञानार्थत्वाभावाद्विचारो नारम्भणीय

* श्रुतप्रकाशिका *

इति पूर्वपक्षं कृत्वा अर्थबोधाधिकारत्वात्कर्तव्य इति सिद्धान्तितम् । मादृष्टवध्यय-
नस्य स्वर्गार्थत्वाज धर्मविचारः कर्तव्य इति पूर्वपक्षं कृत्वा अर्थज्ञानार्थत्वात्सः कर्तव्यः
इति सिद्धान्तितम् । तच्च व्याहृतं, भवत्यक्षे; तत्र हि सूत्राहाराणि योजयित्वा
तात्पर्यार्थ उक्तः, अत्राप्यक्षरार्थमुक्त्वा तात्पर्यार्थ उच्यते इत्युपपन्नम् ।

५ भाषप्रकाशिका ५

इति पूर्वपक्षः, अर्थज्ञानार्थत्वादारम्भणीय इति सिद्धान्तश्च समान एव । मादृ-
ष्टे विश्वजिन्मयायेनाध्ययनस्य स्वर्गार्थत्वेनार्थज्ञानार्थत्वाभावात् धर्मविचारो नारम्भ-
णीय इति पूर्वपक्षं कृत्वा दृष्टे सम्भवत्यदृष्टकल्पनाया अन्यायपरत्वादर्थज्ञानमेव
फलम्. नचाध्ययनस्यार्थज्ञानसाधनत्वस्य प्राप्तत्वाद्विधिवैयर्थ्ये शङ्कनीयम्,
नियमार्थतयाप्युपपत्तेरिति सिद्धान्तितम् । गुरुमते तु “आचार्यकनियोगार्थ-
स्वाध्यायस्तत्प्रयुक्तितः । प्रथमावगतत्वेन तद्धि युक्तं प्रयोजनम् ॥ नतु वाक्यार्थ-
विज्ञानं तद्धि पश्चात्पत्तीयते । तेनाविवक्षितार्थत्वाद्देवस्यार्थविचारणम् ॥ न
कर्तव्यमतराखं भीमांसाख्यमनर्थकम् ” ‘स्वाध्यायोऽप्येतच्च’ इति स्वाध्यायाध्य-
यनस्य प्रयोजनापेक्षायां प्रथमावगतत्वेनाचार्यकनियोग एवास्य प्रयोजनम्, नत्त्वर्थ-
ज्ञानम्; पश्चाद्भावित्वात् । यद्यपि पुरुषान्तरगागित्वेन बहिरङ्गनाचार्यकम्,
तथापि प्रथमावगतत्वेन तत्सिद्धिरेवास्य प्रयोजनं युक्तम्, नत्त्वर्थज्ञानम्, पश्चा-
द्भावित्वात्. तेनान्यार्थत्वाद्देवाध्ययनस्याविवक्षितोऽर्थः । अविवक्षितश्च न निर्यो-
जन्यः, निर्णिनीपितार्थप्रयोजनाभावात्, अनिर्योजन्यश्चार्थो न विचारमर्हतीति. तदा-
त्मकं भीमांसाशास्त्रमनर्थकत्वादनारम्भणीयमिति पूर्वः पक्षः । कथमाचार्यकरण-
विधिप्रयुक्तमध्ययनं न सविधिप्रयुक्तम् ? उच्यते; न स्वाध्यायविधावस्ति नियोज्यः,
तत्र चासति न प्रयोजकता युक्ता, प्रयाजादिनियोगवत्, न साधिकारस्य स्वचि-
पयानुष्ठापकत्वं सम्भति, प्रयाजादिविधिवत् । नचाध्ययनविधेरधिकारी श्रूयते,
तस्मात्तस्य प्रयोजकत्वं सम्भवति । नच कल्पयितुं शक्यो नियोज्यः, पितृयज्ञ-
वदकल्पितेपि तस्मिन्नुत्पन्नं प्रसिध्यति, स्यादेतत्; अश्रूयमाणोपि नियोज्यः
पितृयज्ञवत्कल्प्यत इति । तत्र; अकल्पितेपि तस्मिन् यतोपिऽनुष्ठानं प्रसिध्यति, सिद्धे
तस्मिन् नासौ कल्पयितुं शक्यः, अनुपपत्त्यभावात् । अनुष्ठानाधीनसिद्धिर्हि

* श्रुतप्रकाशिका *

अक्षरयोजनायां ब्रह्मविचारारम्भे विशिष्टो हेतुककः , कर्मणोऽस्वाक्षिरफलत्व-
निरूप्यविशिष्टानन्तस्विरफलापातप्रतीतिः । अनन्तस्विरफलापातप्रतीतिर्नास्ति

५ भावप्रकाशिका ५

नियोगस्तस्मिन्मनुष्यातारमाक्षिपन्ननधिकारिणोऽनुष्ठातृत्वायोगात् अनियोज्यस्या-
धिकारासम्भवात् नियोज्यं कल्पयति । प्रयाजादिनियोगवत्सम्भवति चेद्वाचार्य-
करणविध्यनुष्ठापितेनैव विषयेष्वध्ययननियोगसिद्धिरिति न नियोज्यकल्पना-
सम्भवः, कथं पुनराचार्यकरणविधिरध्ययनं प्रयुक्ते ? उच्यते; उपनीयाध्या-
पनादाचार्यकं भवति , नचाध्ययनमन्तरेणाध्यापनं सम्भवतीति तदाक्षिपति,
उपनयनमध्यापनसमानकर्तृकमेवावगम्यमानं तदङ्गमेव विज्ञायते, कथं समान-
कर्तृकत्वमुपनीयेति क्वाश्रवणादेव तस्मात्तदङ्गं तस्य च द्वारापेक्षायामुपनेयास-
क्तिरेव सिद्धाद्द्वारमवगम्यते, उपनेयो हि नाकिञ्चित्करोन्नमिति तद्यापारापेक्षायामु-
पनयनप्रकरणाधीतमध्ययनमध्यापनोपकारिस्वात्तद्यापारत्वेनाध्यवसीयते , एवञ्च
वैधमेवाध्ययनं कुर्वन्मायवकोऽध्यापनसोपकारीत्यवगमात् तद्विषयमेवाध्यापनमा-
चार्यकसाधनम्— इति । तद्द्वारेण सर्वस्याध्ययनाङ्गस्य तदुपकारित्वादध्ययनार्थस्य
ब्रह्मादेस्त एवानुष्ठानसिद्धिः , तस्मादाचार्यकरणविधिप्रयोजनकत्वादध्ययनस्याविभ-
क्षितार्थत्वाद्वेदस्य तदर्थनिरूप्यार्थं नारब्धव्यमिति । सिद्धान्तस्तु,— सत्यमाचार्य-
करणविधिप्रयुक्तमध्ययनम्, ननु तस्मिद्धिरेवास्य प्रयोजनम् यदिह तत्त्वात्, अन्तरङ्ग-
त्वादध्येतुगतमेवार्थज्ञानं प्रयोजनत्वेनाध्यवसीयते । ननु प्रथमावगतत्वेन प्रयोजना-
पेक्षामध्ययनमध्यापनविध्यवगतमाचार्यकमेव तापस्वीकरोति , स्वीकृते च तसिन्न-
पेक्षाभावात् पश्चादवगतत्वेनान्तरङ्गमध्यर्थज्ञानं न प्रयोजनीकरोति । मैवम्,—
प्रथममाचार्यकस्य प्रयोजनस्वानवकल्पनात् यद्यकल्पितेपि तस्मिन्ननुष्ठानमध्ययनस्य न
सिद्धेत्, ततः कल्प्येत, न स्येतवस्ति; अकल्पितेपि तस्मिन्ननुष्ठानलाभान्, अनु-
ष्ठिते त्वध्ययने प्रयोजनापेक्षायामन्तरङ्गत्वात् , अर्थज्ञानमेव फलमङ्गीक्रियते ।
ननु नियोग एव शब्दावगतः प्रयोजनं स्यात्, नार्थज्ञानम्, न, अर्थज्ञानस्यापि
प्रतीपमानस्य त्यागायोगात्, तेनोभयोरपि प्रयोजनत्वं युक्तम्. अवगतत्वादर्थ-
ज्ञानस्य नियोगस्य च तत्तार्थज्ञानरूपं प्रयोजनं विचारमन्तरेणाध्ययनेन सम्पाद-

* श्रुतप्रकाशिका *

चेत् अल्पाक्षिरफल एव तृप्तः स्यात्, अल्पाक्षिरफलत्वनिर्णयो नास्ति चेत् न निर्वेदः स्यादिति विशिष्टो हेतुः । अत्रापातप्रतीतिस्सम्भावितप्रामाण्यवि-
क्षिप्ता, तादृशी हि सा प्रवृत्तिहेतुः, तत्र ब्रह्मज्ञानस्यानन्तस्थिरफलापातप्रतीतेः
प्रामाण्यसम्भावनाऽनुपपत्ता, सिद्धवस्तुनि शब्दस्य बोधकत्वनिश्चयाभावादिति
विशिष्टहेतौ विशेषाशासिद्धिमाशङ्क्य सिद्धवस्तुनि व्युत्पत्तिसम्भवादनन्तस्थिरफला-
पातप्रतीतिरस्तीति परिह्रियते । अत्र पूर्वपक्षवादी प्राभाकारः, सूत्रकारैर्मविष्यद्दर्शन-
वेदित्वात्कैश्चिदनुक्तत्वेऽपि सम्भाव्यमानानां प्रतिकूलपक्षाणाम् आशङ्क्य निरस-
नीयत्वाच्चैवं पूर्वपक्षीकरणं युक्तम् । यद्वा जैमिनिमतं हीदं चोदनालक्षणोऽर्थ
एव वेदप्रतिपाद्य इति । चोदना च क्रियायां प्रवर्तकं वचनम्, तमाशङ्क्य सिद्धवस्त्वपि
वेदप्रतिपाद्यमिति सूत्रकारैस्साधयितुं युज्यते । अक्षरयोजनायां ब्रह्मविचारः

५ भावप्रकाशिका ५

यितुं शक्यत इति अध्ययनविधिरेव तस्मिन्ध्यर्थे विचारमाप्तिरतीति तदात्मकं
शास्त्रमारब्धव्यमिति व्याख्यातम् । द्वितीयं दूषयति (अक्षरयोजनायां ब्रह्म-
विचारारम्भे इति) (प्रामाण्यसम्भावनाऽनुपपत्तेरिति) उत्पत्तापीयमवगतिः
मूलाभावाच्च समीचीना भवितुमर्हतीति प्रामाण्यसम्भावना न भवतीति भावः ।
(चोदनालक्षणोऽर्थ एव वेदप्रतिपाद्य इतीति) 'अथातो धर्मजिज्ञासा' इति सूत्रे
अथशब्दस्य वेदाध्ययनानन्तरमित्यर्थः । ततश्च वेदाध्ययनानन्तरं तदर्थजिज्ञासा
इति सूत्रे कर्तव्ये धर्मजिज्ञासेति सूत्रगतो जैमिनेर्धर्म एव कृत्स्नवेदार्थ इति भावोऽव-
सीयते, ततश्च कृत्स्नवेदार्थस्य धर्मस्य चोदनैव प्रमाणमिति चोदनासूत्रे कथनात्
कार्यप्रतिपाद्यकमेव वाक्यं वेदार्थे धर्मे प्रमाणमित्युक्तं भवति ; ततश्च कार्यमेवार्थ
इति फलति । ततश्चैवं वदतो जैमिनेस्सिद्धार्थे व्युत्पत्तिरेव नास्ति तत्प्रतिपादने
प्रयोजनं चेत्याशयोऽवसीयते, तत्र निष्प्रयोजनत्वं समन्वयाधिकरणे निराकरिष्यते.
अधुना सिद्धार्थे व्युत्पत्तिसमर्थत इति भावः । इदञ्चोपलक्षणम्, आज्ञायस्य
क्रियार्थत्वादिति कथ्यत एव सूत्रितत्वादित्यपि द्रष्टव्यम् । नच जैमिनेरेव
पूर्वपक्षित्वे परस्परविरुद्धयोरैकशास्त्र्यं कथं निर्वहेदिति वाच्यम् ; अन्वारुहोक्तिप्रति-
क्षेपमात्रेण शास्त्रैक्यसम्भवात् । ननु विषयो विशयश्चेतिन्यायेनायं विषय इत्यं

शब्दस्य बोधकत्वशक्त्यवधारणासम्भवात्, व्यवहारस्य

* श्रुतप्रकाशिका *

कर्तव्य इत्युक्तत्वात् ब्रह्मविचारारम्भो न युक्त इति पूर्वपक्षसमाप्तावुक्तत्वाद्ब्रह्म-
विचारारम्भो युक्त इति स्थितमिति सिद्धान्तस्योपसंहृतत्वाच्च दीपे कण्टोक्तौ विषय-
संसर्गश्चेदर्थसिद्धौ, ब्रह्मविचार इत्युक्तत्वात् ब्रह्ममीमांसाविषय इति सिद्धम् ।
आरम्भो न युक्तः, युक्त इति चोक्तत्वासंसर्गसिद्धिः, ब्रह्ममीमांसा किमारम्भणीया ?
उत्तानारम्भणीया ? इति । तदर्थं चिन्त्यते ; किं वेदान्ता ब्रह्मणि प्रमाणम् ? उत न ?
इति । तदर्थं परीक्ष्यते, शब्दस्य सिद्धवस्तुबोधनसामर्थ्यावधारणं सम्भवति, नेति ?
तदर्थं विचार्यते, किं वृद्धव्यवहारादन्यत्र शब्दार्थसम्बन्धावधारणं सम्भवति ?
न ? इति । वृद्धव्यवहारे च शब्दस्य सिद्धवस्तुबोधकत्वावधारणं सम्भवति ! न ? इति
च न सम्भवतीति पूर्वः पक्षः, सम्भवतीति सिद्धान्तः । यदा व्यवहारादन्यत्र न
व्युत्पत्तिः, व्यवहारे च शब्दस्य सिद्धरूपार्थबोधकत्वावधारणं न सम्भवति तदा
शब्दस्य सिद्धवस्तुबोधनसामर्थ्याभावात् वेदान्तानामपि ब्रह्मणि परिनिष्पन्नरूपे
प्रामाण्यभावनिश्चयवतः पुरुषस्यानन्तस्त्रिरफलापातप्रतीतेः प्रामाण्यसम्भावनाया
असिद्धेर्विशिष्टहेत्वभावादनारम्भणीयेति पूर्वपक्षे फलफलिभावः । राद्धान्ते तु, यदा
व्यवहारादन्यत्र व्युत्पत्तिर्व्यवहारे सिद्धवस्तुपरत्वावधारणं च सम्भवति तदा शब्दस्य
सिद्धरूपार्थं सामर्थ्यात् वेदान्तानामपि ब्रह्मणि परिनिष्पन्नरूपे प्रामाण्यात् प्रामा-
ण्याभावनिश्चयवहितपुरुषस्यानन्तस्त्रिरफलरूपब्रह्मविषयापातप्रतीतिप्रामाण्यसम्भावना-
सिद्धेर्विशिष्टहेतुसिद्ध्या ब्रह्ममीमांसा आरम्भणीयेति विचाराणां फलफलिभावः ।
पूर्वपक्षमुपक्षिपति— तत्रेति । पूर्वं मृपावायुक्तं सूत्रतात्पर्यं व्युदस्तम्, तद्यावृत्तिं
सूचयति तत्रशब्देन । तत्र— प्रपञ्चसत्यत्वे स्थिते सतीत्यर्थः । पूर्वपक्षमुपपादयति
(वृद्धव्यवहारादिति) वृद्धः—व्युत्पन्नः प्रयोज्यः प्रयोजकश्च, तयोर्व्यवहारः—वाचिकः
कायिकश्च, व्यवहारादन्यत्र शक्त्यवधारणं गाम्भूत् । ततः किमित्यत्राह (व्यवहारस्य

ध भावप्रकाशिका ध

संसर्ग इति प्रदर्शनीये कथं तदप्रदर्शनं भाष्ये युक्तमित्याशङ्क्याह (अन्तरयोजनाया-
मित्यादिना) (तत्र—प्रपञ्चसत्यत्वे स्थिते सतीत्यर्थः इति) अत्र केचित्, प्रपञ्चसत्य-
त्वस्यापनस्य च कार्ये व्युत्पत्तिसमर्थनस्य च हेतुहेतुमद्भावासम्भवं मन्यमानास्तत्रेति

च कार्यबुद्धिपूर्वकत्वेन कार्यार्थ एव शब्दस्य प्रामाण्य-
मिति कार्यरूप एव वेदार्थः, अतो न वेदान्ताः
परिनिष्पन्ने परे ब्रह्मणि प्रमाणभावमनुभवितुमर्हन्ति ।

* श्रुतप्रकाशिका *

चेति) कार्यभीपूर्वकत्वफलमाह (कार्यार्थ एवेति) ततः फलितमाह
(कार्यरूप इति) वेदस्य शब्दात्मकत्वाच्चब्दस्य च व्युत्पत्त्यपेक्षत्वादिति भावः ।
ततः किमित्यत्राह (अत इति) अतः— वेदार्थस्य कार्यरूपत्वादित्यर्थः । न
प्रमाणभावमनुभवितुमर्हन्ति— प्रामाण्यसम्भावना च नास्ति, अयोग्यत्वादित्यर्थः ।
प्रथमव्युत्पत्तिर्वृद्धव्यवहारादन्यत्र न सम्भवति, न हि घटोऽस्तीत्युक्ते प्रवृत्त्यभावे
सति तस्य बोधकत्वं ज्ञायते, गामानयेत्यादिशब्दप्रयोगानन्तरं प्रयोज्यप्रवृत्ति
दृष्ट्वा प्रवृत्तेः कार्यबुद्धिपूर्वकत्वं जानन् व्युत्पत्तिस्तुः, अयं शब्दः कार्यरूपार्थबोधक इति
निश्चिनोति; तत्र बहुषु प्रयोगेऽनुवृत्तशब्दस्यानुवृत्तार्थेन सम्बन्धं व्यावृत्तशब्दस्य
व्यावृत्तार्थेन सम्बन्धं गृहीत्वा आवापोद्वापमुखेनार्थविशेषैश्च शब्दविशेषसम्बन्धं
निश्चिनोतीति प्रथमं व्युत्पत्तिः कार्यार्थ एव । नहि प्रथमत एवास्य शब्दस्यायमर्थ
इत्युक्ते अस्य शब्दस्यायमर्थ इत्येतद्वाक्यस्वपदानामर्थप्रतीतिः, एवं कार्यार्थ
एव व्युत्पत्तिं कृतवतः पुरुषस्यास्य शब्दस्य अयमर्थ इति पश्चाच्छ्रुतितेऽपि
प्रथमं कार्यार्थपरतया व्युत्पत्तकतिपयपदसमभिव्याहारदर्शनात्प्रथमव्युत्पत्त्यविरोधेन
तच्चब्दवार्थसम्बन्धप्रदण्यत्सर्वे शब्दाः कार्यार्थपरा एवेति गृह्यन्ते; अतो “ य
एव लौकिकास्त एव वैदिकाः ” इति न्यायाद्वेदान्तास्तिद्वयवस्तुनि न बोधका भवन्ती-
त्यर्थः । वेदानां संस्कृतशब्दत्वात् भाषान्तरेण प्रथमं व्युत्पत्तस्य पुरुषस्य संस्कृते शब्दे
अस्य शब्दस्यायमर्थ इति व्युत्पाद्यमाने प्रथममेव सिद्धवस्तुनि व्युत्पत्तिः कृता
स्यादिति चेन्न, कार्यार्थपरत्वेन प्रथमव्युत्पत्तभाषान्तरशब्दानां पर्यायत्वेन व्युत्पाद्य-

५ भाषप्रकाशिका ५

भाष्यस्वपदस्य ब्रह्मविचारारम्भकर्तव्यत्वाकर्तव्यत्वसंशये सतीत्यर्थ इति मन्यन्ते ।
(सम्बन्धं गृहीत्वेति) सम्बन्धो युज्यत इत्यभिप्रेत्येत्यर्थः । ततश्च ‘ गामानय
गां चषान गां पश्य ’ इति बहुप्रयोगानुस्यूतगोशब्दस्य सर्वक्रियानुस्यूतगोपिण्डोर्थः ।

नच पुत्रजन्मादिसिद्धवस्तुविषयवाक्येषु हर्षहेतूनां
कालत्रयवर्तिनामर्थानामानन्त्यात् सुलभसुखप्रस-
वादिहर्षहेत्वर्थान्तरोपनिपातसम्भावनया च प्रियार्थ-
प्रतिपत्तिनिमित्तमुखविकासादिलिङ्गेनार्थविशेषबुद्धि-
हेतुत्वनिश्चयः , नापि व्युत्पन्नेतरपदविभक्त्यर्थस्य पदा-
न्तरार्थनिश्चयेन प्रकृत्यर्थनिश्चयेन वा शब्दस्य

* श्रुतप्रकाशिका *

मानस्वात्संस्कृतशब्दा अपि कार्यार्थपरत्वेनैव हि व्युत्पन्नाः स्युः । सिद्धवस्तुनि
व्युत्पत्तेर्भाट्टैरुक्तमुदाहरणं व्युदस्यति (न चेति) कालत्रयवर्तिनामिति पञ्चिकाया-
मुक्तम् , तवन्नाभिप्रेतम् । देशकालयोग्यतादिभिः पुत्रजन्म जानावीत्यत्राह
(सुलभेति) सुलभसुखप्रसवादिनाऽन्यथासिद्धिर्नयविवेकोक्ता । आदिशब्देन
पित्रावरिष्टाभावो भाविसमृद्ध्यादिकं च विवक्षितम् । व्युत्पत्तिर्नाम शब्दस्यार्थः
विशेषस्तदह सम्बन्धग्रहणम् , न स्वर्थमात्रेणेत्येवं दूषणमुक्तम् । नैयायिकादिभि-
रुक्तमुदाहरणं व्युदस्यति (नापीति) व्युत्पन्नेतरपदस्य पदान्तरार्थनिश्चयोदाहरण-

७ भावप्रकाशिका ७

व्यावर्तमानानामानयनादिशब्दानां व्यावर्तमानाः क्रिया अर्था इति सम्बन्धग्रह-
णैवावापोद्धाराधीनशक्तिग्रहरूपतया क्त्वाप्रत्ययार्थपौर्वापर्यानुपपत्तिरिति शङ्काया नाव-
काशः । ननु हर्षहेतूनामानन्त्यादित्यनेनैव विवक्षितार्थसिद्धेः कालत्रयवर्तिना-
मित्यनर्थकम् , प्रत्युतायुक्तञ्च । इदानीन्तनहर्षे अतीतानागतयोर्हेतुत्वासम्भवात् ,
हर्षहेतुशब्दस्य हर्षहेतुज्ञापनपरत्वाभयणस्य क्लिष्टत्वाच्चेत्याशङ्क्य पञ्चिकोक्तानुवाद-
रूपत्वाददोष इत्यभिप्रयन्नाह (कालत्रयवर्तिनामिति) (पञ्चिकायामिति) ननु
हर्षहेतुविशेषपरत्वानिश्चयेपि हर्षहेतुमात्रपरत्वं निश्चितमिति कथं व्युत्पत्त्यभाष
इत्याशङ्क्याह (व्युत्पत्तिर्नामेति) (व्युत्पन्नेतरपदस्य पदान्तरार्थनिश्चयो-
दाहरणमिति) यद्यपि भाष्ये- व्युत्पन्नेतरपदविभक्त्यर्थस्येति । इतर-
पदविभक्त्यर्थस्येति इतरपदविभक्त्यर्थव्युत्पत्तिमानेवोदाहृतः , न प्रत्येकम् ।
प्रत्येकं व्युत्पत्त्यभिप्रायत्वे केवलविभक्तिमात्रव्युत्पत्तेरप्युदाहरणं प्रदर्शनीयं

सिद्धवस्तुन्यभिधानशक्तिनिश्चयः, ज्ञातकार्याभिधायि-

* श्रुतप्रकाशिका *

मिदम्, फः कूजतीति प्रश्नस्य पिकः कूजतीति केनचिदुक्ते व्युत्पन्नकूजतिशब्देन व्युत्पत्सुना पिकशब्दार्थो ज्ञायते , व्युत्पन्नेतरपदविभक्त्यर्थस्य प्रकृत्यर्थनिश्चयो-
दाहरणमिदम् , फाष्ठैः स्वात्मामोदनं पचतीत्युक्ते व्युत्पन्नविभक्तिपचतिशब्दार्थेन व्युत्पत्सुना फाष्ठादिप्रकृत्यर्थो ज्ञायत इति । (ज्ञातेति) इदानीं श्रुते अस्मिन्

४ भावप्रकाशिका ४

स्यादिति चेत् । सत्यम् ; भाप्ये पदान्तरस्य विभक्तेश्च व्युत्पत्तिद्वयमपि प्रयोजक-
संयोगात्तम् . तथापि केवलं पदान्तरव्युत्पत्तेरपि अर्थनिश्चायकत्वमभिप्रेत्य ग्रन्थ-
कृता भाप्याभिप्रेतत्वेन उदाहणमिति द्रष्टव्यम् । (व्युत्पन्न [फः] कूजतिशब्देनेति)
यद्यपि समभिव्याहृतपदान्तरस्यैव व्युत्पन्नत्वं वक्तव्यम् , सान्निध्यतत्सिद्धपदस्य
वृद्धा इत्युक्तरीत्या प्रसिद्धपदसमभिव्याहारलक्षणसान्निध्यस्यैव शक्तिग्राहकत्व-
कथनात् , अत एव 'इह सहकारतरौ मधुरं पिको रौति' इत्यादौ प्रसिद्धपदसामा-
नाधिकरणयादिभिर्व्युत्पत्तिग्रह इति तार्किकैरप्युदाहृतम् , तथापि फ इत्यस्य पिक
इत्युत्तरं जानता तु निर्निचिकित्सं शब्दार्थाध्यवसानं सम्भवतीत्यभिप्रेत्य एवमुक्त-
मिति द्रष्टव्यम् । व्युत्पन्नकूजतिशब्देनेति पाठस्तु सुगम एव । (व्युत्पन्नेतरपदवि-
भक्त्यर्थस्य प्रकृत्यर्थनिश्चयोदाहरणमिदमिति) यद्यपि भाप्ये व्युत्पन्नेतरपदस्य पदा-
न्तरार्थनिश्चयः व्युत्पन्नविभक्तिकस्य प्रकृत्यर्थनिश्चय इति यथासङ्गान्वयस्वरसतः
प्रतीयते । नच विभक्तिमात्रव्युत्पन्नस्य प्रकृत्यर्थनिश्चयोदाहरणं नास्तीति शक्यम् ,
देवदत्तान्तं यज्ञदत्तं पश्यति व्युत्पत्सौ देवदत्तो यज्ञदत्तं हन्तीति केनचिद्वाक्ये
प्रयुक्ते सुसिद्धिभक्त्यर्थज्ञानवत्तत्स्य कर्तृकर्मक्रियावाचिपदत्वनिश्चयद्वारा प्रकृत्यर्थ-
निश्चयसम्भवात् , तथाप्ययमर्थस्तम्भवतीत्यभिप्रेत्यैवमुक्तमिति द्रष्टव्यम् । पिकः
कूजतीत्यादौ कूजतिपदार्थनिश्चयेपि पिकपदगतप्रथमार्थापरिज्ञाने कारकान्तरशङ्कया
पिककूजतिपदयोस्सामानाधिकरणयाप्रतीतेरर्थनिश्चयात् पदान्तरव्युत्पत्तिविभक्तिव्यु-
त्पत्त्योर्भिलितयोरेव पिकपदार्थनिश्चायकत्वात् । नच फः कूजतीति प्रष्टुर्वाक्ये
व्युत्पन्नस्य विभक्त्यर्थापरिज्ञानेपि कूजतिपदव्युत्पत्तिमतः पिकपदार्थनिश्चयसम्भव-
तीति वाच्यम् , फ इत्यत्रैव प्रथमाविभक्त्यर्थनिश्चयस्यावश्यकतया विभक्त्यैक्येन

पदसमुदायस्य तदंशविशेषनिश्चयरूपत्वात्तस्य । न च सर्पाद्धीतस्य नायं सर्पो रज्जुरेमेति शब्दश्रवण-
समनन्तरं भयनिवृत्तिदर्शनेन सर्पाभावबुद्धिहेतुत्व-
निश्चयः , अत्रापि निश्चेष्टं निर्विषमचेतनमिदं वस्त्व-
त्याद्यर्थबोधेषु बहुषु भयनिवृत्तिहेतुषु सत्सु विशेष-
निश्चयायोगात् । कार्यबुद्धिप्रवृत्तिव्याप्तिवलेन

* श्रुतप्रकाशिका *

वाक्ये पूर्वं कार्यपरतया व्युत्पन्नवाक्यस्य कतिपयपददर्शनादयमपि पदसमुदायः
कार्याभिधायीति ज्ञायत इत्यभिप्रायेण ज्ञातकार्याभिधायिपदसमुदायस्येत्युक्तम् ,
तदंशविशेषः— कार्यांशविशेषः , कार्यं ज्ञानेकारकविशिष्टम्, तस्य कार्यस्य विशेष-
णांशनिश्चयरूपत्वात् । तस्य— पदान्तरार्थनिश्चयस्य प्रकृत्यर्थनिश्चयस्य चेत्यर्थः ।
यद्वा , तदंशविशेषः— कार्याभिधायिपदसमुदायांशविशेषः मृषावादिभिरुक्तमुदाह-
रणं दूषयति (न चेत्ति) वाचस्पतिनोक्तमर्थमाशङ्क्य परिहरति (कार्येति) तेन
स्वरूपेवं सिद्धवस्तुनि प्रामाण्यमुपपादितम्, सर्वशब्दानामर्थोऽनुयायी वक्तव्यः ,

ध भावप्रकाशिका ध

पिकपदविभक्तेरपि निश्चितत्वात् मिलितयोरहेतुत्वमिति भाष्याभिप्रायः । न चैवं सति
पदान्तरार्थनिश्चयेन प्रकृत्यर्थनिश्चयेन वेति भाष्ये पदान्तरार्थनिश्चयोक्तिरयुक्ता स्यादिति
वाच्यम् ; लोकप्रसिध्यनुसारेण पदान्तरार्थनिश्चयेनेत्युक्ता इत्यभेवानुसमानेन प्रकृ-
त्यर्थनिश्चयेनेति द्वितीयकल्पोक्तिरिति वदन्ति । भाष्ये—पदान्तरार्थनिश्चयेन प्रकृत्यर्थ-
निश्चयेन वेति पदान्तरार्थनिश्चयदर्शनेन प्रकृत्यर्थनिश्चयदर्शनेन चेत्यर्थः । सतश्च तस्यै-
वाभिधाशक्तिनिश्चयरूपतया हेतुहेतुगद्गावासप्रतिरिति न चोदनीयम् । (व्युत्पन्नवाक्य-
स्य कतिपयपददर्शनादिति) ननु कार्यवाचिपदसमभिग्राह्यदर्शनेन तत्समुदाया-
न्तर्गतपदान्तरस्यापि तदभिधायित्वनिश्चये घटवाचिपदान्तरसमभिग्राह्यारदितर-
पदस्यापि तथात्वप्रसङ्गात् , प्रत्युत तस्य पर्यायपदत्वशङ्कावहत्वेन तदर्थकत्वा-
भावनिश्चय एव हेतुत्वादिति चेत् ; उपक्रम एव पदज्ञातस्य कार्यसामा-
न्यवाचित्वं निश्चितवतः पुंसः प्रसिद्धपदसामानाधिकरण्येन उत्पद्यमानाया

* श्रुतप्रकाशिका *

किं कार्यरूपार्थाभिधायित्वमनुयायि ! उत कार्यान्वितस्वार्थाभिधायित्वम् ! उत कारकान्वितस्वार्थाभिधायित्वम् ! प्रथमे कारकपदेपु व्यभिचारः, तेषां कार्य-भिधायित्वाभावात् । द्वितीये लिङादिपु व्यभिचारः, तेषां कार्यान्वितस्वार्थाभिधायित्वाभावात् । तृतीये च कारकपदेपु व्यभिचारः, तेषां कारकान्वितस्वार्थाभिधायित्वाभावात् ; तस्मादन्यान्वितस्वार्थाभिधायित्वं पदानामनुयायीति वक्तव्य-

५ भावप्रकाशिका ५

वाच्यवाचकभावप्रतीतेस्तद्विशेषरूपत्वेन प्रथमावगतकार्यसामान्यवाचित्वपरित्यागासम्भवात् । तदंशविशेषनिश्चयरूपत्वादिति भाष्ये तच्छब्दं कार्यपरतया व्याख्याय सन्निहितपदसमुदायपरतया व्याचष्टे (यद्वा तदंशविशेष इति) (तृतीये च कारकपदेपु व्यभिचार इति) नच कारकान्वितस्वार्थाभिधायित्वसत्त्वेपि कार्यार्थत्वासिद्धेरेतत्पक्षनिरासो व्यर्थ इति वाच्यम्, क्रियाया एव कारकान्वितत्वेन सर्वपदानां कारकान्वितस्वार्थाभिधायित्वे कार्यवाचित्वस्यावर्जनीयतया तस्यापि प्रतिक्षेप्यत्वात् । ननु कारकान्वितस्वार्थाभिधायित्वे कारकाणां क्रियाविनाभूततया क्रियामात्रवाचित्वसिद्धावपि कार्यभिधायित्वस्यानावश्यम्भावादितिहासपुराणादौ तथैवोपलब्धेरिति चेत् . सत्यम् ; सिद्धान्तिना सर्वपदानां क्रियावाचित्वस्यापि प्रतिक्षेप्यतया अस्यापि पक्षस्योद्धाटननिरासनोपपत्तेः । अत्र केचित्,— वाचस्पतिनानेन प्रकारेण सिद्धवस्तुप्रामाण्योपपादनप्रकारः कुतो न दृश्यते ? तत्र हीत्थं वाचस्पतिवाक्यम् ; अपि च 'आम्नायस्य क्रियार्थत्वा'दिति शास्त्रकृद्वचनम् . तत्रार्थग्रहणं यद्यभिधेयवाचि, ततो भूतार्थानां द्रव्यगुणशब्दानामानर्थक्यमभिधेयत्वं प्रसज्येत. नहि ते क्रियार्थाः । यद्युच्येत न क्रियार्थत्वं क्रियाभिधेयत्वम्, अपि तु क्रियाप्रयोजनत्वम् . द्रव्यगुणशब्दानाञ्च क्रियार्थत्वेनेव भूतद्रव्यगुणाभिधानं कार्यमर्थमवगमयतीति हि चोदनाभूतादिकमप्यर्थमवगमयति. तदपि 'न कार्यशेषभूत एवार्थे न सङ्गतिग्रहे' इत्येतदुपपादितम् भूतेत्यर्थे व्युत्पत्तिं दर्शयद्भिः, नापि स्वार्थमात्रपरतैव पदानाम्. तथा सति न वाक्यार्थप्रत्ययः । नहि प्रत्येकं स्वप्रधानतया गुणप्रधानभावरहितानामेकवाक्यता दृष्टा. तस्मात्पदानां स्वार्थमभिदधतामेकप्रयोजनवत्पदार्थपरतया एकवाक्यता ; तथाच तत्तदर्थान्तरविशिष्टैक-

॥ श्रुतप्रकाशिका ॥

गन्विताभिधायित्ववादिना । अन्यान्वितत्वं सिद्धवस्तुनोऽपि स्यादिति कार्यरूपार्थ एव व्युत्पत्तिरिति निर्बन्धोऽनुपपन्न इति । इमां शङ्कामभिप्रेत्य परिहरति (कार्य-

॥ भावप्रकाशिका ॥

वाक्यार्थप्रत्यय उपपन्नो भवति, तथाच अर्थान्तरसंसर्गपरतागात्रेण वाक्यार्थप्रत्य-
योपरत्तौ 'न कार्यसंसर्गनियमः पदार्थानाम्' इति । नास्मिन् वाचस्पतिवचनसन्दर्भे
एते विकल्पा दृश्यन्ते, नाप्यनेन प्रकारेण दूषणम्, अस्य हि सन्दर्भस्यावयवार्थः,
'आन्नायस्य क्रियार्थत्वा' वित्यत्र किमभिप्रेतम् ? । संस्पृष्टानां कार्यवाचित्वम् ! उत
कार्यान्विततच्छेषवाचित्वम् ? नाद्यः, द्रव्यगुणवाचिशब्देषु तदभावात् । न
द्वितीयः, सिद्धार्थेऽपि व्युत्पत्तेरुपादानात् । नन्वेवमितरान्वितार्थकत्वमपि न
स्यादिति चेन्न; स्वार्थाभिधायिशब्दैर्लक्ष्यया इतरान्वयनिशिष्टप्रतीतिरिति । अत्र
च श्रुतप्रकाशिकाग्रन्थोक्तविकल्पत्रयं न दृश्यते, दूषणप्रकारोऽपि नेदृशो लक्ष्यते,
भूतार्थेऽपि व्युत्पत्तिदर्शनस्यलेऽपि नायं विकल्पाः प्रदर्शितः, एवं हि तत्र वाक्यम्,
इदमत्राकृतम्, "कार्यबोधे यथा चेष्टा लिङ्गं हर्षादयस्तथा । सिद्धबोधे भवत्वेवं
शास्त्रत्वं हितशासनात् ॥" यदि हि पदानां कार्याभिधाने तदर्थस्वार्थाभिधाने वा
नियमेन वृद्धव्यवहारे सामर्थ्यमवगतं भवेत् । न भवेदहेयानुपादेयभूतव्याप्तता-
परत्वमुपनिषदात्, तत्राविदितसामर्थ्यत्वात्पदानाम्, लोके तत्पूर्वकत्वाच्च वैदिकार्थ-
प्रतीतेः । अथ तु भूतव्यर्थे पदानां लोके शक्यस्सञ्ज्ञतिग्रहः, तत उपनिषदां
तत्परत्वं पौर्वापर्यालोचनया अवगम्यमानमप्युच्यते न कार्यपरत्वं शक्यं कल्पयितुम् ।
श्रुतहान्यश्रुतकलनाप्रसङ्गात् । तत्र तावदेवं कार्यार्थेन सञ्ज्ञतिग्रहो यदि तत्परः
प्रयोगो लोके न दृश्येत तत्परत्यथो वा व्युत्पत्तिस्योक्त्युं न शक्येत । न ताव-
त्तत्परः प्रयोगो न दृश्यते लोके, कुतूहलगयादिनिवृत्त्यर्थानामकार्यपरायां पदसन्दर्भायां
प्रयोगस्य लोके बहुलमुपलब्धेः । तद्यथा;—"आखण्डलादिलोकरूपालचक्रवाला-
धिवसतिस्सिद्धविद्याधरगन्धर्वाप्सरःपरिवारो ब्रह्मलोकावतीर्णमन्दाकिनीपयःप्रवाह-
मातघौतकलघौतमयशिलातलो नन्दनादिप्रमदवनविहारिमण्डिमयशकुन्तकमनीषनि-
नदगनोहरः पर्वतराजस्तुमेरुः" इति । नैव मुञ्जशो रज्जुरित्यादिनापि भूतार्थ-
शुद्धिः व्युत्पन्नपुरुषवर्तिनी न शक्या समुज्जेतुम्, हर्षादेरुच्ययनदेतोऽस्मभवात् ।

शब्दस्य प्रवर्तकार्थावबोधित्वमवगतमिति सर्वपदानां
कार्यपरत्वेन सर्वैः पदैः कार्यस्यैव विशिष्टस्य प्रति-
पादनान्नान्यान्वितस्वार्थमात्रे पदशक्तिनिश्चयः । इष्ट-
साधनताबुद्धिस्तु कार्यबुद्धिद्वारेण प्रवृत्तिहेतुः, न

* श्रुतप्रकाशिका *

बुद्धीति) कार्यबुद्धिप्रवृत्तिव्याप्तिवलेनेति उत्तरत्र सर्वपदानां कार्यपरत्वेनेत्यनेना-
न्वयः । शब्दप्रयोगानन्तरं प्रवृत्तिदर्शनाच्छब्दस्य प्रवर्तकार्थावबोधकत्वात्कार्यबुद्धेः
प्रवृत्तेश्च व्याप्तिवलेन प्रवर्तकस्य च कार्यरूपत्वात्सर्वैः पदैः कार्यमेव विशिष्टं
प्रतिपाद्यते ; तस्मान्नान्यान्वितस्वार्थमात्रे पदशक्तिनिश्चयः , अपि तु विशिष्टकार्याश-
विशेषे पदशक्तिनिश्चय इत्यर्थः । ननु कार्यमेव प्रवर्तकं चेत्प्रवर्तकस्य शब्दा-
र्थत्वात्सर्वशब्दानां कार्यपरत्वं स्यात्, तन्न, इष्टसाधनताबुद्धेः प्रवर्तकत्वादिति भाट्टोक्त-
मर्थमाशङ्क्याह (इष्टसाधनतेति) स्वप्रयोजनोपायः परेण साध्यते चेत्तत्रापि

७ भावप्रकाशिका ७

तथाहि ; 'अविदितार्थजनभाषार्थो द्रमिडो नगरगमनोद्यतो राजमार्गाभ्यर्था देव-
दत्तमन्दिरमध्यासीनः प्रतिपन्नजनकानन्दनिबन्धनपुत्रत्रजन्मवार्ताहारेण सह नगर-
स्वदेवदत्ताभ्याशमागतः पट्टवासोपायनार्पणपुरस्सरं दिष्ट्या वर्षसे देवदत्त पुत्रस्ते
जात इति वार्ताहारव्यवहारश्रवणसमनन्तरमुपजातरोमाञ्चकञ्चुकं विकासिनयनो-
त्पलमतिस्फोरमुखमहोत्पलं विलोक्य देवदत्तमुत्पन्नप्रमोदमनुमिमीते, प्रमोदस्य च
प्रागभूतस्य तद्व्यवहारश्रवणसमनन्तरं भवतस्तद्वेतुकताम् । नचायं प्रतिपादयन्
हर्षहेतुमर्थमहर्षाय कल्प्यत इत्यनेन हर्षहेतुरर्थ उक्त इति प्रतिपाद्यते , हर्षहेत्वन्त-
रस्याप्रतीतिः , पुत्रजन्मनश्च तद्धेतोरवगमात् , तदेव वार्ताहारेणाभ्यधायीति निश्चि-
नोति , एवं भयशोकादयोप्युदाहार्याः , तथा च प्रयोजनवचया मृतार्थमिधानस्य
प्रेक्षावधयोगोप्युपपन्नः , एवञ्च ब्रह्मज्ञानस्य पुरुषार्थहेतुभावात् , अनुपदिशता-
मपि पुरुषप्रवृत्तिनिवृत्तिवेदान्तानां पुरुषहितशासनात् शास्त्रत्वं सिद्धं भवतीति ,
अतः कथमिदमुक्तमिति न जानीमहे इति चोदयन्ति ; तत्रेदमुत्तरम् ।
सत्यम् ; युष्माभिर्न ज्ञायते , नैवावता विषयस्यासत्त्वम् . नख्यं स्थाणोरपराधः

स्वरूपेण, अतीतानागतवर्तमानेष्टोपायबुद्धिषु प्रवृत्त्य-
नुपलब्धेः । इष्टोपायो हि मत्प्रयत्नादृते न सिद्ध्यति ; अतो
मत्कृतिसाध्य इति बुद्धिर्यावन्न जायते तावन्न प्रव-
र्तते ; अतः कार्यबुद्धिरेव प्रवृत्तिहेतुरिति प्रवर्तकस्यैव
शब्दवाच्यतया कार्यस्यैव वेदवेद्यत्वात् परिनिष्पन्न-
रूपब्रह्मप्राप्तिलक्षणानन्तस्थिरफलाप्रतिपत्तेः ^१ “अक्षय्यं
ह वै चातुर्मास्ययाजिनः सुकृतं भवति ” इत्यादिभिः

* श्रुतप्रकाशिका *

न प्रवृत्तिरिति वर्तमानाया अपीष्टोपायसाधुद्वेषप्रवर्तकत्वं दृष्टम्, अतः कार्यबुद्धिः
प्रवृत्तिव्याप्येत्यर्थः । ननु कार्यबुद्धिरपि प्रवृत्तिं व्यभिचरति, निर्द्धनस्य द्विजस्य
यागकर्त्तव्यतानुद्धिमत्त्वेऽपि प्रवृत्त्यभावात् । नैवम् ; मगैवाद्य साधुभित्तुं शक्यमिति
बुद्धिर्हि कार्यबुद्धिः, न तस्याः प्रवृत्तिव्यभिचारः, निर्धनस्य हि नैवंविधा प्रतिपत्तिः,
किन्तु यागः कदाचिर्कर्त्तव्यः, अर्थादिलाभादनुष्ठाने सति फलप्राप्तिरस्तीति, अतो
न दोषः । ततः किमित्यपेक्षायामुपपादितहेतुशरीरं वदन् शङ्कान्तरं च परिहरन्
पूर्वपक्षं निगमयति (अत इत्यादिना) ब्रह्मविचारारम्भे विशिष्टो हेतुरुक्तः,
तत्र विशेषांशस्यानन्तस्थिरफलापातप्रतीतिरूपस्य असिद्धिरुक्ता । अत्र चोद्यमा-
पादितम्, मन्तार्थवादेष्टुपासनविधिशेषभूतेष्वनन्तस्थिरफलापातप्रतीतिसिद्धेः न विशेष-
पक्षांशसिद्धिरिति विशिष्ट एव हेतुरिति एतदाशङ्क्याह (अक्षय्यं ह वा इति) अयमर्थः ;

५ भावप्रकाशिका ५

यदेनमन्धो न पर्यतीति न्यायात्, स्थलान्तरे ग्रन्थान्तरे च प्रतिपादनसम्भ-
वात्, एवमपि वाक्यानां तात्पर्यतस्तदर्थप्रतिपादनसम्भवाच्चेति अलगतिदोदेन ।
शब्दस्य प्रवृत्त्यन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वज्ञानोत्पाद्यस्य शब्दे प्रवर्तकार्थावबोधित्वा-
वगमस्य कार्यबुद्धिप्रवृत्तिव्याप्तिवचननिष्पाद्यत्वाभावात् कार्यत्वबुद्धिप्रवृत्त्योः कार्य-
करणभावाग्रहेऽपि शब्दस्य प्रवृत्त्यन्वयव्यतिरेकप्रहमात्रेण प्रवर्तकार्थाभिधायित्वस्य
ग्रहणसम्भवादित्यभिप्रायज्ञाह (उचरन् सर्वपदानामिति) (अन्यतरांशसिध्य-

कर्मणामेव स्थिरफलत्वप्रतिपादनाच्च कर्मफलाल्पास्थि-
रत्वब्रह्मज्ञानफलानन्तस्थिरत्वज्ञानहेतुको ब्रह्मविचारार-
म्भो न युक्त इति ॥

—(अभिकरणसिद्धान्तो सिद्धमस्तुभि शब्दव्युत्पत्तिनिरूपणम्) :—

अत्राभिधीयते— निखिललोकविदितशब्दार्थसम्ब-
न्धावधारणप्रकारमपनुद्य सर्वशब्दानामलौकिकैकार्था-
वयोधित्वावधारणं प्रामाणिका न बहु मन्यन्ते । एवं
किल वालाशशब्दार्थसम्बन्धमवधारयन्ति, मातापितृ-

* श्रुतप्रकाशिका *

यदि गन्तार्थयादेव नन्तस्थिरफलप्रतीत्या ब्रह्मविचारारम्भः, तर्हि पूर्वभागेऽपि
“ अक्षयं ह वै चातुर्मास्ययाजिनस्सुकृतं भवति ” इत्यादिभिरनन्तस्थिरफल-
प्रतीत्या अल्पास्थिरफलत्वनिर्णयरूपविशेषणांशसिद्धेर्ब्रह्मविचारारम्भो न युक्त
इति । विशिष्टहेतौ विशेषणविशेष्ययोरन्यतरांशसिद्धिभिप्रायेण कर्मफलाल्पा-
स्थिरत्वब्रह्मज्ञानफलानन्तस्थिरत्वज्ञानहेतुक इत्युक्तम् ॥

(अत्राभिधीयत इति) अस्मिन् पूर्वपक्षे सूत्रकारैः परिहारोऽभिधीयत
इत्यर्थः । (निखिलेति) अन्यथा वदता भवतापि वक्ष्यमाणप्रकारेणैव शब्दव्यु-
त्पत्तिः कृतेति निखिललोकशब्दस्य भावः । प्रामाणिकाः— प्रमाणेनार्थं स्वीकुर्वन्त
इत्यर्थः । कथं सम्बन्धावधारणमित्यत्राह (एवं किलेति) (मातापितृप्रभृतिभि-
रिति) अयं भावः, यदा स्वयमेव बालो व्युत्पत्तिक्षमो भवति तदानीमप्येनं पृष्टै-

ध भावप्रकाशिका ध

भिप्रायेणेति) केचित्तु कृतकर्मविचारस्यावृत्तिविधानादिना कर्मफलानित्यत्वाव-
गमरूपविशेषणसम्भवस्याप्येतदधिकरणप्रदर्शनीयतया अंशद्वयासिद्धेरपि वक्तुं
शक्यत्वेन यथाश्रुतमेव भाष्यं युक्तमिति मन्यन्ते— इति पूर्वपक्षः ॥

(सूत्रकारैः परिहारोभिधीयत इति) इत्युपलक्ष्यम्, सूत्रकृदभिमतः परिहारोभि-
धीयत इत्यपि द्रष्टव्यम्, एवं प्रचक्षमह इत्यादौ तथैव वर्णनीयत्वात् (प्रमाणे-
नार्थं स्वीकृतवन्त इति) तेन दीव्यति खनति जयति जितमिति दीव्यत्याद्यर्थे

प्रभृतिभिः अम्वातातमातुलादीन् शशिपशुनरमृगप-
क्षिसर्पादींश्च एनमवेहि इमं चावधारय इत्यभिप्राये-
णाङ्गुल्या निर्दिश्य तैस्तैश्शब्दैस्तेषु तेष्वर्थेषु बहुशः

* श्रुतप्रकाशिका *

रूपाध्यायादिभिर्व्युत्पादयितुं अदधाना मातापित्रादयो न हि स्वयं व्युत्पत्त्यन्तम-
दशायामुपेक्षन्ते । किन्तु अन्तरशिक्षाद्युपयोगिनीः शिक्षाः प्रथमत एव स्ववृद्धिपूर्वकं
कुर्वन्तीति, अम्वातातप्रभृतिस्सप्रतियोगिकश्शब्दगणः, शशिपशुप्रभृतिरप्रतियोगिक-
श्शब्दगण इति विभागः, असम्बन्धिशब्दश्च व्युत्पत्तेः पूर्वगैवाम्वातातादिशब्द-
व्युत्पत्तिर्दृश्यते, सा च त्वदभिमतशब्दार्थसम्बन्धग्रहणे तु नोपपद्यते, न हि
कश्चित्पति पिता अन्यस्यापि पिता भवति ; तस्माद्व्युत्पत्तिरसोर्गातापित्रादिषु
अन्यैस्तत्तच्छब्दप्रयोगासम्भवात्प्रथममम्वादिशब्दार्थव्युत्पत्तिस्त्वन्गते न सम्भवति,
अतो बुद्धिपूर्विकैव प्रथमव्युत्पत्तिरिति ज्ञापनार्थं कण्टिद्वयं शब्देषु दर्शितम्, यादृच्छिक-
वृद्धव्यवहारेणानन्तरशब्दव्युत्पत्त्यनुपपत्तिश्च । सर्वलोकसम्प्रतिपन्नव्युत्पत्तिप्रकारा-
पन्हवश्च । (एनमवेहि इमञ्चावधारयेति) एनम्—बोधकशब्दम्, इमम्—बोधयमर्थञ्चा-
वेहीत्यर्थः । (बहुश इति) यावदङ्गुलिनिर्देशशब्दप्रयोगसाहचर्यदर्शनजनितवासना-

५ भावप्रकाशिका ५

ठक्पत्यय इति भावः । नन्वम्वातातमातुलशशिपशुनरमृगपक्षीति ऐक्यपदे-
नैव निर्देष्टव्ये विभज्योपादानं किमर्थमित्याशङ्क्य विभागेनोपादानस्य प्रयोजनमाह
(अम्वातातप्रभृतिरिति) आप्ये—एनमवेहीति । कश्चित्कोशे अवैहीति पाठो
दृश्यते, स तु लेखकस्त्वलनकृत्तः, 'एत्येधत्पूदु' इत्यत्र एचीत्यनुवृत्तेरिहीयस्य
एजादित्वाभावात्, आङ्गुपसृष्टत्वेपि 'ओमाङ्गेश्च' इति पररूपप्रसङ्गेनावैहीत्यस्या-
निष्पत्तेरिति द्रष्टव्यम् । (एनं बोधकशब्दमिति) ननु व्युत्पादनसत्ते अम्वा-
देराभावात्कथमेनादेश इति चेत्त; पूर्वगम्वादिशब्दान् प्रयुक्तवतः तद्विषयेन्वादेश-
सम्भवात् । नच एनमवेहीति कथं शब्दविषये अङ्गुलिनिर्देश इति वाच्यम्,
इमञ्चावधारयेति निर्दिष्टार्थमप्रविषयत्वेनाप्युपपत्तेः । आप्ये—अवधारयेत्यभिप्राये-
त्येति । अभिप्रायाकारकत्वेनालोऽसावमुगमवधारयत्वित्यभिप्रायेणाङ्गुल्या

शिक्षिताः शनैश्शनैस्तैस्तैरेव शब्दैस्तेषु तेष्वर्थेषु स्वात्म-
नां बुद्ध्युत्पत्तिं दृष्ट्वा शब्दार्थयोस्सम्बन्धान्तरादर्शनात्
सङ्केतयितृपुरुषाज्ञानाच्च तेष्वर्थेषु तेषां शब्दानां
प्रयोगो बोधकत्वनिबन्धन इति निश्चिन्वन्ति ।

• श्रुतप्रकाशिका •

भूयस्त्वोदयेन स्वयमेव तत्तदर्थेषु तत्तच्छब्दान् प्रयोक्तुमर्थगात्रदर्शनेन शब्दं सत्तुं
शब्दमात्रश्रवणेनार्थं सत्तुं च ज्ञाता भवन्ति तावदित्यर्थः । शिक्षिताः— तैस्तैः
शब्दैः तेषु तेष्वर्थेषूपस्थादितज्ञानाः । एवं तर्कद्वगुल्या निर्दिष्टेष्वर्थेष्वमी शब्दा-
स्सङ्केतिताः इति मन्येरन्निति चेत् । यद्वा लिङ्गवज्जन्यजनकभावादिसम्बन्धा-
न्तराद्बोधका इति मन्येरन्निति चेत्तत्राह (सम्बन्धान्तरादर्शनात्सङ्केतयितृपुरु-
षाज्ञानाच्चेति) अयमर्थः,— यादृच्छिकव्युत्पत्तावपि तुल्यं चोद्यम्, शब्दप्रयोगान-
न्तरं प्रयोज्यप्रवृत्तिं दृष्टवतो व्युत्पत्तिसोरियं शङ्का भवति, एतच्छब्दप्रयोगादनन्तर-
मस्य प्रवृत्तिः किं जन्यजनकभावादिसम्बन्धात् ? उत सङ्केतात् ? इति । तत्र सम्ब-
न्धान्तरशङ्कात्वं दर्शनादेव न जायत इति चेत् बुद्धिपूर्वकव्युत्पत्तावप्ययं परिहारः
समानः, सङ्केतबुद्ध्युत्पत्तिश्च नोपपद्यते ; किमेते ऽसन्मातापित्रादयस्सङ्केतयन्ति ?

५ भावप्रकाशिका ५

निर्दिश्येत्येवं प्रथमपुरुषस्य वक्तुमुचितत्वात् तत्रैव तात्पर्यम् . (अमी शब्दास्सङ्केतिता
इति मन्येरन्निति) सम्बन्धान्तरादर्शनात् सङ्केतयितृपुरुषान्तरादर्शनाच्चेति
शाप्यानुरोधात् शङ्काद्वयव्युत्क्रमो द्रष्टव्यः । ननु बालस्य व्युत्पत्तिग्रहात्पूर्वमम्बातात-
मातुलादिशब्दैस्तदर्थबुद्ध्युत्पत्तौ न शक्तिग्रहो मूलम्, तस्य तदानीमनिश्चयात्, अपि
तु तदर्थगिगुस्तादृगुलिनिर्देशसाहचर्यलक्षणसम्बन्धवशादेव शब्दस्यार्थप्रत्याय-
कत्वमिति वक्तव्यम् ; एवञ्च स्वस्य तदर्थबुद्ध्युत्पत्तेरीदृशसम्बन्धनिमित्ततां जानन्
कथं वाच्यवाचकलक्षणसम्बन्धान्तरं कल्पयेत् ! । किञ्च बालस्य धूल्यक्षराभ्यास-
प्रशान्तां धूलिरेखाविशेषमङ्गुल्या निर्दिश्य अयं ककारो ऽयं खकार इति यदुशशिशु-
यन्ति, सच पश्चाद्विषयविशेषदर्शने अन्तरं प्रतिपद्ये, अक्षरविशेषभ्रवणे लिपि-
विशेषश्च स्याति, न तत्र बोध्यबोधकरत्वलक्षणसम्बन्धान्तरं कल्पनीयम्, एवमिहा-

पुनश्च व्युत्पन्नेतरशब्देषु 'अस्य शब्दस्य अयमर्थः'
इति पूर्ववृद्धैरिशक्षितास्सर्वशब्दानामर्थमवगम्य पर-

* श्रुतप्रकाशिका *

उत पूर्वमेव कश्चित्सङ्केतितवान् ! इति । न तावत्प्रथमपक्षः , अनङ्कैः पुरुषैस्तेष्वे-
वार्थेष्वेकरूपशब्दप्रयोगदर्शनात् । नापि द्वितीयः , अनेन पूर्वं सङ्केतिताः शब्दा
इति सङ्केतयितुः पुरुषस्याज्ञानादिति परिहारस्तथापि वक्तव्यः , सोऽस्माकमपि
समानः , सर्वप्रमाणाणां बोधकत्वे अविशिष्टेऽपि प्रत्यक्षस्य वैषम्यं सत्तया ज्ञान-
जनकत्वम् , अनुमानागमौ तु ज्ञाततया ज्ञापकौ , तत्रानुमानं जन्मजनकभावा-
दिसम्बन्धान्तरज्ञानेन बोध्यविषयबोधजनकम् , शब्दस्तु बोध्यबोधकभावरूपसम्ब-
न्धज्ञानादेव बोध्यं बोधयति , एवं सम्बन्धान्तरशब्दा सङ्केतितस्वशब्दा च निरस्ता ।
सम्बन्धान्तराभावात्सङ्केतयितुं पुरुषाज्ञानाच्च बोध्यबोधकभाव एव सम्बन्ध इति बालैर्ज्ञातुं
शक्यमिति चेत् . तत्तथापि तुल्यम् । किञ्च शब्दोच्चारणानन्तरं प्रयोज्यवृद्धस्य प्रवृत्ति
दृष्ट्वा प्रवृत्तेश्च कार्यबुद्धिपूर्वकत्वमनुगाय यदनन्तरं यद्भवति तत्तस्य कारणमिति न्याया-
च्छब्दोच्चारणेन कार्यबुद्धिरस्य जातेति कार्यरूपः शब्दार्थ इति बोद्धुं बालैर-
तीव न शक्यते , अशक्यत्वं हरयते च , न बाला उक्तप्रकारेण कार्यार्थपरत्वं शब्दस्य
निश्चिन्वन्ति , अतो बालैर्दुरवगमस्य बोधं भवत्पक्ष एवातीव प्रसजति । कालपरि-
पाकात् ज्ञायत इति चेत् । अयं परिहारोऽसत्यक्षे सुसङ्गत इति (पुनश्चेति)
अस्य शब्दस्य अयमर्थ इति व्युत्पत्तिश्चेदन्विताभिधानभङ्गप्रसङ्ग इति चेत् .

५ भावप्रकाशिका ५

स्त्विति चेत् . उच्यते ; अर्थविशेषमेवाङ्गुल्या निर्दिशयाम्नादिशब्दं प्रयुज्यते ,
नान्यमित्यत्र किञ्चिन्नियामकम् , मृगयमाणो बालः तयोरौत्पत्तिकं सम्बन्धविशेषं
निश्चिनोतीत्युक्तौ दोषाभावात् . लिप्यादौ तु सङ्केतपूर्वकत्वापरिज्ञानदशागमौ-
त्पत्तिकं सम्बन्धं निश्चिनोतु , का नः क्षतिः ! सङ्केतपूर्वकत्वज्ञाने तु तद्वाध्यत
इत्यदोषात् (अन्विताभिधानप्रसङ्ग इति चेदिति) द्विविधं वाक्यार्थप्रक्रियाभेद-
माहुस्तन्निष्ठाः , अन्विताभिधानमभिहितान्वय इति "पदजातं श्रुतं सर्वं स्मारिता-
न्वित्तार्थकम् । न्यायसम्पादितव्यक्ति पश्चाद्वाक्यार्थबोधकम् ॥" इत्यन्विताभि-
धानम् । अयमत्र श्लोकार्थः ,—पदानि तावच्छ्रूयन्ते , श्रुतानि च व्युत्पत्त्यनुसारेण

* अतप्रकाशिका *

प्रातिस्निकव्युत्पत्तेस्समुदायज्ञानार्थत्वात् । न हि कान्यादिषु वाक्यार्थज्ञानो-
पयोगित्वेन सम्पाद्यमानं पदार्थज्ञानं वाक्यार्थज्ञानविरोधि , न अक्षरशिक्षा च
पदार्थज्ञानविरोधिनी, एवं तैस्तैः पदैः परस्परान्वितस्वार्थाभिधानव्युत्पत्तेः प्रति-
पदगर्थव्युत्पत्तिर्न विरोधिनी, अपि तु उपयुक्तैव . यथा भवत्पक्षे अवापोद्वाप-
रूपेण प्रतिपदार्थव्युत्पत्तिर्वाक्यार्थज्ञानोपयोगित्वात् विरोधिनी तद्वत् । भवत्पक्षे
तु प्रातिस्निकव्युत्पत्तिः पश्चाद्भाविनी, अत्र तु पूर्वभाविनीति विशेषः । वाक्यार्थ-
ज्ञानोपयोगित्वं समानम्. शब्देनान्वयपर्यन्ताभिधानं अन्विताभिधानम्, प्रातिस्निकव्यु-
त्पत्तावपि तत्रैव व्युत्पत्तिः क्रियत इति न विरोधः , अभिहितान्वयपक्षे
अर्थानां परस्परान्वयबोधनयोग्यत्वं शब्दानां स्वार्थबोधनशक्तिः शब्दैरपि परस्परान्व-
ययोग्यत्वेन स्वार्थाभिधानमिति त्रयमपि कल्पनीयम् । अन्विताभिधानपक्षे तु

५ भावप्रकाशिका ५

पदार्थस्वरूपाणि परस्परान्वितानि स्मरयन्ति, स्मृतेषु च पदार्थेषु आकाङ्क्षादिप-
रामर्थः, ततो न्यायप्रवृत्तिः, न्यायप्रवृत्त्या वचनव्यक्तिविशेषाभिध्यक्तिः सम्पद्यते,
ततस्सम्यङ्न्यायानुगृहीतानि पदानि नानापदार्थविशिष्टैकप्रधानार्थात्मकं वाक्यार्थ-
मभिधत्तीति । अभिहितान्वयवादिनस्तु एवमभ्यधुः,—पदैः पदार्थाः पृथक्
पृथगभिधीयन्ते, तच्चाभिधानं पदार्थस्वरूपमात्रपर्यवसितम्, 'पदगम्यधिकाभावात्
स्मारकान् विशिष्यते' इति वचनान्, ते चाभिहिताः पदार्थाः योग्यत्वेन परामृश्य-
गानाः स्वयमेव विशेषसंसर्गात्मकं वाक्यार्थमवबोधयन्ति, न तत्र पदव्यापारः ।
अर्थैरवार्थविशेषसिद्धेः, यथा कविभिरालोच्यमानाः पदार्था एव वाक्यार्थरूपमर्थ-
विशेषसंसर्गात्मकमवबोधयन्ति, पश्चादेव प्रतिपक्षार्थानुरोधेन शब्दरचना, एवमर्थाः
एवमर्थविशेषं बोधयन्तीति, ततश्चास्वायमयमर्थ इति व्युत्पत्तौ एकैकस्य पदस्य तत्त-
दर्थमात्रपरतया व्युत्पत्तेस्तावन्मात्रस्यैवाभिधेयतया पदान्तरार्थान्वितार्थाभिधानं न
सिद्ध्येदिति भावः (प्रातिस्निकव्युत्पत्तेरिति) प्रतिपदव्युत्पत्तेरित्यर्थः । (अत्र
तु पूर्वभाविनीति विशेष इति) अवमर्थः, यादृच्छिकव्युत्पत्तिस्थले गवानयने
प्रवृत्त्युपलम्बेनास्य वाक्यस्य गवानयनकार्यत्वमर्थ इति प्रथमतोऽवगत्यावापोद्धारकमे-
वास्य पदस्वायमर्थ इति पदार्थत्वं निश्चिनोति, बुद्धिपूर्वकव्युत्पत्तिस्थले तु अस्य

प्रत्यायनाय तत्तदर्थोवबोधिवाक्यजातं प्रयुञ्जते ।

* श्रुतप्रकाशिका *

शब्दानां सार्थबोधनशक्तेरेव अन्वयपर्यन्तस्वाभ्युपगमात् कल्पनालाघवमस्तीति स एवात्र स्वीकृतः । अन्वितमिधानभङ्गप्रसङ्गश्च परिहृतः । अस्य शब्दस्य अयमर्थ इत्यत्राप्ययमर्थ इति बुध्यसेति श्रुतं भवति, तस्मात्कार्यार्थ एव व्युत्पत्तिरिति चेत् । एवं तर्हि यादृच्छिकव्युत्पत्तावपि सिद्धवस्तुन्येव व्युत्पत्तिः स्यात्, प्रयोज्यवृद्धस्य कार्यबुद्धिर्जातेति व्युत्पत्तिर्जानाति । शब्दबोधयत्वं कार्यस्यैव, न बुद्धेः ; बुद्धिर्हि शब्दजन्या, न तु शब्दवाच्येति चेत् ; अत्रापि शब्दबोधयत्वं तत्तत्पदार्थस्यैव न बुद्धेः, नहि घटबुद्धिर्घटशब्दवाच्या । अपि तु तज्जन्या । वाच्यस्तु घट एव इति तुल्यः परिहार इत्यभिप्रेत्य एनमवेहि इमं चावधारयेत्यभिप्रेत्याङ्गुल्या निर्दिश्येत्युक्तम् (तत्तदर्थोवबोधिवाक्यजातं प्रयुञ्जते इति) यादृच्छिकव्युत्पत्तौ कतिपयशब्दानां कार्यार्थपरत्वेन व्युत्पत्तिदर्शनात् व्युत्पादकाः पुरुषा अपि कार्यार्थ एव व्युत्पत्तिं कृतवन्तो गामानयेत्यादिवाक्यं प्रयुञ्जते इति चेत् । अनेकशब्दानां सिद्धवस्तुपरत्वेन व्युत्पत्तिदर्शनात् व्युत्पादकाः पुरुषा अपि तथैव व्युत्पत्तिं कृत्वा तत्तदर्थविवक्षया शब्दान् प्रयुञ्जते, व्युत्पत्तिदर्शनं प्रयोगदर्शनमपि क्षुभयमत्रानिशिष्टमिति भावः । एवं बुद्धिपूर्वकव्युत्पत्त्या शब्दानां सिद्धवस्तुपरत्वमुक्तम् । यादृच्छिकव्युत्पत्तावपि सिद्धार्थेपि व्युत्पत्तिरस्तीत्याह

ध भावप्रकाशिका ध

पदस्यायमर्थ इति पदार्थत्वबुद्धिपूर्विका वाक्यार्थोवगत्यतिरिति । (शब्दैरपि परस्परान्वययोग्यत्वेन सार्थमिधानमिति) पदानामेव पदार्थेषु संसर्गबोधनशक्त्याधानशक्तिरित्यर्थः । अत्र केचिदाचार्याः—शक्तित्रयगौरवं नास्त्येव, पदानामेव पदार्थमिधानशक्तेस्वीकारात् । अर्थानां संसर्गबोधकत्वं तु साभाषिकगोचरं । शब्दाभिधानमन्तरेणापि प्रतीतानामर्थानां संसर्गबोधकत्वस्य सम्भवात्, इतरथा कविकाव्यमूलज्ञानानुपपत्तिप्रसङ्गात्, शब्दान्वयव्यतिरेकानुविधानेन शब्दस्वस्याप्युपपत्तेः, अव्यवहितत्वाप्रयोजकत्वादभिहितान्वयपक्ष एव भाष्यकुर्यादिति मतमिति चदन्ति । (बुध्यसेति श्रुतं भवतीति) अयं भावः, येन हि यत् सिद्धमिति तत्तत्सार्थः दृष्टेन सिद्धमिति तत्तत्सार्थः दृष्टेन दृष्टमिति तत्तत्सार्थः । अत्रोक्ते चाम्भ्यां एतेन बालस्य

प्रकारान्तरेणापि शब्दार्थसम्बन्धावधारणं सुशकम्-
केनचित्पुरुषेण हस्तवेष्टादिना पिता ते सुखमास्त
इति देवदत्ताय ज्ञापयेति प्रेषितः कश्चित्तज्ज्ञापने प्रवृत्तः
पिता ते सुखमास्त इति शब्दं प्रयुङ्क्ते । पार्श्वस्थो-
ऽन्यो व्युत्पित्सुर्मूकवचेष्टाविशेषज्ञस्तज्ज्ञापने प्रवृत्तमिमं

* श्रुतप्रकाशिका *

(प्रकारान्तरेणापीति) शब्दनिरपेक्षं तत्तदर्थज्ञानं चेष्टादिना सम्भवतीति दर्शयति
(मूकवदिति) परोक्षयादृच्छिकव्युत्पत्तौ व्युत्पित्सुव्यतिरेकेण पुरुषद्वयापेक्षा
गवापेक्षा च , अस्यां तु व्युत्पित्सुव्यतिरेकेण पुरुषत्रयापेक्षेति वैयर्थ्यम् ।
किञ्च, पुत्रस्ते जात इत्यादिवाक्यस्य गामानयेत्यादिवाक्यस्य च वैयर्थ्यं दुरुपपादम् ।
कालत्रयवर्तिहर्षहेतुवाहुल्यसम्भावनया हि पुत्रजन्मवाक्ये व्युत्पत्तेरशक्यत्वमुक्तम् ।
तत्र ; सन्निहितं पुत्रजन्म दृष्ट्वा तज्ज्ञापनाय प्रवृत्ते पुरुषे ज्ञाते पश्चाच्च जातक-
मादी दृष्टे ततः पूर्वमनुज्ञासितमुखत्वादसम्भावितपुत्रजन्मविज्ञानस्य पुरुषस्यैत-
द्वाक्यश्रवणानन्तरभाविनो मुखविकासस्यातीतागामिहर्षहेत्वन्तरश्रवणमूलत्वशङ्का-
नुदयात् । नहि सन्निहितहेतुपरित्यागेनादृष्टहेतुशङ्का धियमधिरोहति , सुलभ-
मुखप्रसवादिहेत्वन्तरशङ्का स्यादिति चेत् , नैवम् ; सुलभादिमात्रस्य हर्षहेतुत्वायोगात् ।
न खल्वन्यदीयपुत्रजन्माद्यनुबन्धिसुलभत्वादीनां हर्षहेतुत्वम् , अतः स्वपुत्रजन्मविरो-
पणीमूतानां सुलभत्वादीनामेव हर्षहेतुत्वम् , अतः स्वपुत्रजन्मन्यज्ञाते सुलभत्वादीनां
हर्षहेतुत्वायोगादस्य वाक्यस्य स्वपुत्रजन्मज्ञापकत्वमवश्यं विदितं स्यात् । प्रागेव पुत्रज-
न्मज्ञानसम्भवादस्य वाक्यस्य सुलभत्वादिपरत्वशङ्का स्यादिति चेन्नैवम् ; ततः पूर्वं मुख-
विकासविरहेण प्रागेव पुत्रजन्मज्ञानशङ्कानुदयात् , अतः पुत्रजन्मनः सन्निहितत्वात्पूर्वं
मुखविकासमाभावाच्च प्राथमिकमुखविकासहेतोरस्य वाक्यस्य पुत्रजन्मज्ञापकत्वं व्युत्पि-

५ भावप्रकाशिका ५

सिद्धार्थभूतान्वादिबुद्धिर्हि प्रतिपादयितुस्त्रिषाचयिषिता । तत्तद्व्याम्नादिपदप्रयो-
जनत्वेनार्थभूताया अन्वादिबुद्धेः बालगतायास्साध्यत्वेन सिद्धत्वाभावात् कार्यार्थ-
त्वमेव स्यादिति । इयञ्च शङ्का कार्यार्थगिवापित्वमित्यत्रार्थशब्दामिषेययोरभिषेय-

ज्ञात्वानुगतस्तज्ज्ञापनाय प्रयुक्तमिमं शब्दं श्रुत्वा अयं
शब्दस्तदर्थबुद्धिहेतुरिति निश्चिनोतीति कार्यार्थ एव
व्युत्पत्तिरिति निर्वन्धो निर्निबन्धनः, अतो वेदान्ताः
परिनिष्पन्नं परं ब्रह्म तदुपासनं चापरिमितफलं
बोधयन्तीति तन्निर्णयफलो ब्रह्मविचारः कर्तव्यः ॥

* अतप्रकाशिका *

सुर्मन्यते । तत्रैवं शङ्का सम्भवति, किं पुत्रजन्मादिमात्रज्ञापकमिदं वाक्यम् ! उत
सुलभत्वादिविशिष्टपुत्रजन्मादिज्ञापकम् ! इति, ईदृशशङ्काग्रस्तत्वं गामानयेत्यादिवाक्य-
स्यापि तुल्यम् । किमिदं वाक्यं गवानयनमात्रप्रतिपादकम् ! उत पुरोवर्तिनि पियडे
ये शुक्लत्वादिविशेषा दृश्यन्ते तैर्विशिष्टगवानयनप्रतिपादकम् ! इति शङ्कोपपत्तेः । प्रयो-
गभेदेनावोपापमुत्पन्नं शङ्कापाकरणमुभयत्र तुल्यम्, पुत्रजन्मवाक्यादपि गवानयना-
दिवाक्यस्य अनेकार्थान्तरशङ्काग्रस्तत्वं सुतरां दृश्यत इत्यर्थविशेषावधारणमतीव कर्तु-
मशक्यम्, गामानयेतिशब्दप्रयोगानन्तरं व्यापारान्तरविधुरं गवि समानीतावामपि गां
सन्दर्शय गां पुरः स्थापय गां देहि गां विक्रीणीहीत्याद्यनेकार्थशङ्काहेतुत्वात् प्रयोज्य-
बुद्धप्रवृत्तेः । किञ्च गामानयेत्यादिशब्दप्रयोगानन्तरं समानयनात्पूर्वमेव उत्था-
नोपरि वास आच्छादनदण्डग्रहणयादृच्छिकजनसम्भाषणगमनाद्यवान्तरव्यापाराश्च
बहवो यस्य पुरुषस्याथ व्युत्पत्तावुपलभ्यन्ते तस्य तेऽन्यतमार्थवाचकत्वशङ्का गामा-
नयेत्यादि वाक्यत्वं जायते । पश्चाद्गवानयनमपि यादृच्छिकं कृतं स्यात्, न तु वाक्य-
प्रेरितत्वादिति च शङ्का सम्भवति, अतो नार्थविशेषसम्बन्धावधारणसम्भव इति ।
बहुभिः प्रयोगैरर्थविशेषनिश्चयोऽन्वयव्यतिरेकाभ्यामिति चेत्, एवमेव पुत्रस्ते जात
इत्यादिवाक्यस्यार्थविशेषनिश्चयस्तुतरां सम्भवति । एवं सिद्धवस्तुनि शब्दव्यु-
त्पत्त्युपपत्त्युपपादनेन वेदान्तानां परब्रह्मपरत्वमुपपन्नमित्याह (अतो वेदान्ता इति)

५ भावप्रकाशिका ५

प्रयोजनयोर्विवेकाग्रहनिबन्धनेति द्रष्टव्यम् । गां विक्रीणीहीति कश्चित्कोशे पाठो
दृश्यते, सत्र विशब्दो लेखकस्त्वलनकृतः, इतरथा 'परिव्यवेशः क्रिय' इत्यात्मने-
पदप्रसङ्गात् । क्रीणातेरेव विक्रियार्थत्वमपि सम्भवति, तथैव 'क्रय्यस्तदर्थे' इति

कार्यार्थत्वेपि वेदस्य ब्रह्मविचारः कर्तव्य एव ।
 कथम् ? १ “आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो
 मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः” २ “सोऽन्वेष्टव्यः स विजि-
 ज्ञासितव्यः” ३ “विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत ।” ४ “दहरोऽस्मि-
 न्तर आकाशस्तस्मिन् यदन्तस्तदन्वेष्टव्यं तद्वा व
 विजिज्ञासितव्यम्, ५ “तत्रापि दहं गगनं विशोकः
 तस्मिन् यदन्तस्तदुपासितव्यम्” इत्यादिभिः प्रतिपन्नो-
 पासनविषयकार्याधिकृतफलत्वेन ६ “ब्रह्मविदाप्नोति

* श्रुतप्रकाशिका *

अथ कार्यार्थपरत्वमभ्युपगम्य ब्रह्मविचारस्य कर्तव्यतामाह (कार्यार्थत्वेऽपीति)
 कार्यार्थत्वाभ्युपगमेऽपि स्तावकत्वसिद्धिहेतुत्वेन फलसाधनत्वेन च प्रकारद्वयेन
 सिद्धवस्तुनि तात्पर्यमुत्तरत्रोपपादयिष्यते, अत्र तु प्रकारान्तरेणोपपाद्यते, अनन्त-
 क्षिरफलापातप्रतीतिरसिषयाधयिषितत्वात्फलत्वेन तात्पर्यकथनमत्रोचितमिति फलतया
 सिद्धिरत्रोच्यते, अनेकवाक्योपादानमुपासने तात्पर्यातिशयज्ञापनार्थमुपसर्गविशेषसन्-
 प्रत्यययोगाद्योनेऽप्यर्थभेदो नास्तीति ज्ञापनार्थं च । (उपासनविषयकार्याधिकृ-
 तेति) उपासनायच्छिन्नकृतिसाध्यापूर्वाधिकृतस्य । विशिष्यन् हि विषय उच्यते

७ भावप्रकाशिका ७

सूत्रे भाष्यप्रदीपे प्रतिपादनात् (उत्तरत्रेति) देवताधिकरण इत्यर्थः । ज्ञानेच्छा-
 कृत्तीनामेव सविषयत्वेनापूर्वस्य निर्विषयतया कथमुपासनविषयकार्याधिकृतेत्यु-
 क्तिरित्याशङ्क्य कृतिसाध्यरूपकार्यशरीरानुप्रविष्टकृतेस्सविषयत्वात् तद्वद्वारा तस्य
 सविषयत्वमित्यभिप्रयत्ताह (उपासनावच्छिन्नेति) विशिष्यन् हि विषय उच्यत
 इति पाठस्सगीचीनः, विपूर्वात् सिनोतेर्निष्पन्नत्वाद्विषयशब्दस्य, विषयशब्दो हि विशे-

१ सू. ४-अ. ४-आ. ५-६-अ. प्रा. ६-

२ छा. ८-प्र. ७-ख. १-पा.

३ सू. ६-अ. ४-आ. २१-वा.

४ छा ८-प्र. १-ख. १-वा

५ तै. नारायणे. १८-अनु. २३-वा

६ तै. आन. १-अ. १-वा.

परम्” इत्यादिभिर्ब्रह्मप्राप्तिः श्रूयत इति ब्रह्मस्वरूपत-
द्विशेषणानां दुःखासम्भिन्नदेशविशेषरूपस्वर्गादिवत्
रात्रिसन्नप्रतिष्ठावदपगोरणशतयातनासाध्यसाधनभाव-

* श्रुतप्रकाशिका *

(ब्रह्मस्वरूपतद्विशेषणानामिति) विशेषणानि—गुणा विभूतयश्च । विधिवाक्योक्तस्य
फलसार्थवादोक्तविशेषणे तात्पर्यमस्तीति ज्ञापनार्थं दुःखासम्भिन्नदेशविशेषरूपस्वर्गा-
दिवदित्युक्तम्, “यसिन्नोष्णं न शीतं नारतिः” इति श्रुतिः । स्वर्गाख्यफलं विधिगतम्
विशेषणमन्यत्र, फलस्य विधिवाक्यगतत्वाभावेऽप्यन्यपरार्थवादोक्तफले विध्यपे-
क्षिते तात्पर्यमस्तीति दर्शयितुं रात्रिसन्नप्रतिष्ठानदित्युक्तम् । “रात्रीरुपेयात् प्रति-
तिष्ठन्ति ह वा एते य एता रात्री रूपयन्ति” इति हि श्रुतिः । प्रतिष्ठाकाम उपेयादिति
वचनाभावेऽपि अर्थवादोक्तफले तात्पर्यमङ्गीकृतमित्यर्थः । विधेयोपकारके विरोधि-
फलेऽपि तात्पर्यमस्तीतिज्ञापनार्थम्— अपगोरणशतयातनासाध्यसाधनभाव-
वच्चेत्युक्तम् “ तस्माद्वाष्पणाव नापगुरेत योपगुरुते शतेन यातयात् ” इति
हि श्रुतिः । अनेन मोक्षोपायविरोधिफलेऽपि तात्पर्यं सिद्धमित्यभिप्रायः । अनुयायि-
हेतुः कार्योपयोगितयैव सिद्धेरित्युक्तम्, उपासनविषयकार्योपयोगित्वात् फलभूत-

५ भावप्रकाशिका ५

प्रार्थस्त्विनोतिर्बन्ध उच्यते, विशेषेण सिनोतीति विषयः, अतो नियामक इत्यभि-
युक्तोक्तेः । विशिष्टज्ञिति पाठे तु वस्तुव्याख्यानमेतन्न शब्दव्याख्यानमिति
द्रष्टव्यम् । (रात्रीरुपेयात् प्रतितिष्ठन्ति ह वा एते य एता रात्रीरुपयन्तीति हि
श्रुतिरिति) अत्र यद्वक्तव्यं तत्पूर्वमेवोक्तम् । (विधेयोपकारक इति) विधेयाया
अपगोरणनिवृत्तेः निवर्त्त्यापगोरणगतानिष्टसाधनत्वस्योपकारकत्वात् । अपगो-
रणस्य अनिष्टसाधनत्वाभावे निवृत्तेरेवासम्भवादिति भावः । (अपगोरणशत-
यातनेति) अपगोरणम्—वयोद्यमः, शतयातना—नरकविशेषः (मोक्षविरोधि-
फलेपीति) “उदरमन्तरं कुरुते अथ तस्य भयं भवति” इत्यादिवाक्येऽप्येति भावः
(कार्योपयोगितयैव सिद्धेरित्युक्तमिति) कार्योपयोगित्वमिति शेषः । कार्योप-
योगितया सिद्धेरित्यनेनानुयायिहेतुकार्योपयोगित्वमित्युक्तमित्यन्वयः । अत एव

वच्च, कार्योपयोगितयैव सिद्धेः ॥

—(अपूर्वखण्डनम्)—

गामानयेत्यादिष्वपि वाक्येषु न कार्यार्थे व्युत्पत्तिः
भवदभिमतकार्यस्य दुर्निरूपत्वात् । कृतिभावभावि-

* श्रुतप्रकाशिका *

ब्रह्मस्वरूपे तद्विशेषणगुणादौ विधिबिरोधिनि फले संसारहेयत्वादौ च विवक्षा-
कार्येत्यर्थः ।

प्रवर्तकवाक्येऽपि न त्वदभिमतसिद्धिरित्याह— (गामिति) कार्यार्थे
प्राधान्येन त्वदभिमते कृत्युद्देश्यलक्षणकार्यार्थे । कुत इत्यत्राह (भवदभिमतेति)
स्वेदभ्रमादावपि कृतिसाध्यत्वात्तद्यावृत्त्यर्थं क्रियाकार्येऽप्युद्देश्यत्वमङ्गीकार्यम्, त्व-
दुक्तोद्देश्यत्वस्य दुर्निरूपतया तल्लक्षणकार्यस्य दुर्निरूपत्वादित्यर्थः । दुर्निरूप-
त्वं कथमित्यत्राह (कृतीति) कृतिभावभावि, कृतिः आन्तरप्रयत्नः, तत्सद्भावात्तन्तर-
भावि, कृतिसाध्यत्वं भावार्थादिष्वप्यस्तीति तद्यावृत्त्यर्थं कृत्युद्देश्यमित्युक्तम्,
कृत्युद्देश्यत्वं कृतिप्रधानत्वमित्यर्थः । कार्यस्य कृतिसाध्यत्वमिष्टत्वं कृत्युद्देश्यत्व-
मिति त्रयमपि तन्मतेऽप्युपगतम् । इष्टत्वकृतिसाध्यत्वे फलभावार्थसाधारणे, कृति-
प्रधानत्वं आकारद्वयविलक्षणं फलभावार्थव्यावर्तकं वक्ष्यते. यथा टीकायामुक्तम्
“कार्यमर्थं प्रतिपादयतो वेदस्य प्रमाणम् ” इति । अत्रार्थशब्देन प्राधान्यं
विवक्षितम्. यथा पञ्चिकायां “ कार्यमर्थं प्रधानतया प्रतिपादयतो वेदस्य प्रमाणं

ध भावप्रकाशिका ध

‘चरुमुपदधाति बृहस्पतेर्वा एतदन्नं यन्नीवाराः’ इत्यत्रार्थवादसमर्पितो देवता-
सम्बन्धः स्थिण्डलनिवृत्त्यौपयिकचरूपधानविध्यनाकाङ्क्षितत्वात्तादर्थव्य इत्युक्तं
द्वितीये । संयुक्तस्वर्थशब्देनेत्यधिकरणे, ततश्च विध्यपेक्षितसमर्पकोर्थवाद आद-
र्तव्यः । नान्य इति भावः ॥

(अत्रार्थशब्देन प्राधान्यमिति) नन्वर्थशब्दस्य प्राधान्यपरत्वे किं प्रमाणम् ?
नच कार्यमर्थं प्रधानतया प्रतिपादयतीति पञ्चिकावाक्यं प्रमाणमिति वाच्यम्,
अर्थशब्दस्य प्राधान्यार्थत्वस्यास्माद्व्याख्यादप्रतीतेः, तत्र हि कार्यरूपोऽर्थस्सनभिध्या-
नपागापेक्षया रोपितया प्रतिपाद्यत इत्यस्यैव प्रतीतेः । नापि कृतिसाध्यं प्रधा-

कृत्युद्देश्यं हि भवतः कार्यम् । कृत्युद्देश्यत्वञ्च कृतिकर्म-
त्वम् । कृतिकर्मत्वञ्च कृत्या प्राप्तुमिष्टतमत्वम् । इष्टतमं च
सुखं वर्तमानदुःखस्य तन्निवृत्तिर्वा । तत्रेष्टसुखाद्यर्थिना
पुरुषेण स्वप्रयत्नादृते यदि तदसिद्धिः प्रतीता, ततः

* श्रुतप्रकाशिका *

तत्रैव प्रामाण्यशब्दश्रुत्युत्पत्तेः न्युत्पत्त्यायत्तत्वात्तस्ये " ति । प्रकरणशालिकायां
" कृतिसाध्यं प्रधानं यत्तत्कार्यमभिधीयत " इति । तत्र तृतीयाकारतयाऽभिमतं
कृत्युद्देश्यत्वं कृतिसाध्यत्वेष्टत्वाकारयोरन्यतराकारे पर्यवस्यतीत्यभिप्रायेण दूषयि-
तुमाह (कृत्युद्देश्यत्वं चेति) पाणिन्युक्तप्रकारेण कर्मत्वं विवृणोति (कृति-
कर्मत्वं चेति) इष्टतमत्वं च कार्यं नास्तीत्याह (इष्टतमं चेति) कृतिकर्मत्वं
नाम प्रवर्तकत्वमित्यत्राह (तत्रेति) तदपीष्टस्य स्वप्रयत्नसाध्यत्वमेवेत्यर्थः, आदि-
शब्देन दुःखनिवृत्तिरुच्यते. स्वप्रयत्नादृते यवीत्यादेरयं भावः, कृतिसाध्यत्वातिरेकि-
कृतिकर्मत्वं नाम इष्टतमत्वे पर्यवस्यतीति । प्रयत्नेच्छुः चिकीर्षुः । प्रवर्तते
आन्तरप्रयत्नाभिच्छन् स तमुत्पादयतीत्यर्थः । इष्टतमस्यैव रूपद्वयमस्ति इच्छाविप-

५ भावप्रकाशिका ५

नमिति प्रकरणशालिकावाक्यं प्रमाणम्. तत्रापि कृतिप्रधानस्वरूपार्थप्रतीतेः,
अर्थशब्दस्य प्रधान्यपरत्वे प्रामाण्याभावाच्चेति चेन्न. कृतिसाध्यं प्रधानमिति सम-
भिव्याहारात् कृतिप्रधानत्वलाभात् तस्यैवार्थशब्दभिर्देशार्हत्वादिति भावः (कृति-
कर्मत्वं नाम प्रवर्तकत्वमाहेति) यत्प्रकारकं ज्ञानं प्रवर्तकं तत्प्रवर्तकत्वमित्यर्थः ।
साध्ये—कृत्युद्देश्यत्वं न किञ्चिदुपलभ्यत इत्यत्र कृत्युद्देश्यत्वमित्यस्य प्रवर्तकत्व-
मित्यर्थ इति ग्रन्थकृतो भावः । अयं भावः,—कृतिभावभावि कृत्युद्देश्यत्वं तन्मते
कार्यत्वम्, कृतिसाध्यत्वे सति कृत्युद्देश्यत्वमिति तदर्थः । तत्र च विशेष्यभूत-
कृत्युद्देश्यत्वं कृतिकर्मत्वम्, तच्च प्रवर्तकज्ञानप्रकार इति स्थितम् । प्रवर्तकज्ञान-
प्रकारश्च कृतिसाध्यत्वे सति इष्टतमत्वमिति सिद्धम्. तत्र च कृतिभावभावीत्यने-
नैव सत्यन्तस्य सिद्धत्वात्. प्रवर्तकमित्यनेन विवक्षणीयारास्तु इष्टतमत्वमात्रमेव ।
ततश्च कृतिभावभावित्वे सति प्रवर्तकत्वं नाम कृतिसाध्यत्वे सतीष्टतमत्वमिति

प्रयत्नेच्छुः प्रवर्तते पुरुष इति न कचिदपीच्छाविष-
यस्य कृत्यधीनसिद्धित्वमन्तरेण कृत्युद्देश्यत्वं नाम कि-
ञ्चिदप्युपलभ्यते । इच्छाविषयस्य प्रेरकत्वं च प्रयत्ना-
धीनसिद्धित्वमेव, तत एव प्रवृत्तेः । न च पुरुषानुकूल-
त्वं कृत्युद्देश्यत्वं, यतः सुखमेव पुरुषानुकूलम् । न
च दुःखनिवृत्तेः पुरुषानुकूलत्वं, पुरुषानुकूलं सुखं तत्प्र-
तिकूलं दुःखमिति हि सुखदुःखयोः स्वरूपविवेकः ।
दुःखस्य प्रतिकूलतया तन्निवृत्तिरिष्टा भवति, नानुकूल-

* श्रुतप्रकाशिका *

यत्वं प्रेरकत्वं चेति तत्र प्रेरकत्वं कृत्युद्देश्यत्वमित्यत्राह (इच्छाविषयस्येति)
कृत इत्यत्राह (तत एवेति) पुरुषानुकूलत्वं कृत्युद्देश्यत्वमित्यत्राह (नचेति)
सुखमेव पुरुषानुकूलमिति न वाच्यम्, सुखव्यतिरिक्तस्यापि अनुकूलत्वदर्शनादित्य-
त्राह (न च दुःखनिवृत्तेः पुरुषानुकूलत्वमिति) न हि दुःखनिवृत्तिः सुखं भव-
तीत्यर्थः । एतदुपपादयति (पुरुषानुकूलमिति) तर्हि दुःखनिवृत्तेरिच्छाविषयत्वं
कथमित्यत्राह (दुःखस्येति) स्वत इष्टत्वमनुकूलत्वम्, न त्विष्टान्तरहेतुतया
अनिष्टनिवृत्तिरूपतया वा इष्टत्वम्, एवं स्वतोऽनिष्टत्वं प्रतिकूलत्वम्, न त्वनि-
ष्टान्तरहेतुतया इष्टनिवृत्तिरूपतया वा ऽनिष्टत्वम्, अतो दुःखनिवृत्तेरिष्टत्वं दुःखस्य

५ भावप्रकाशिका ५

भावः (तत्र प्रेरकत्वं कृत्युद्देश्यत्वमिति) कार्ये प्रेरकत्वज्ञानात्प्रवर्तते, ततश्च प्रव-
र्तकज्ञानप्रकारत्वात्, कृतिकर्मस्वरूपप्रवर्तकस्वरूपं प्रेरकत्वस्योपपद्यत इत्यर्थः ।
(नहि दुःखनिवृत्तिस्तुल्यं भवतीत्यर्थ इति) अत्र केचित् यथाश्रुतमेव युक्तम्,
सुखव्यतिरिक्ताया अपि दुःखनिवृत्तेरनुकूलत्वदर्शनादिति शङ्काया यथाश्रुतेनैव
निवृत्तस्यादिति वदन्ति । (अनिष्टनिवृत्तिरूपतया वा इष्टत्वमिति) नन्वनिष्ट-
निवृत्तेरपि सुखवत्पुरुषार्थान्तरसाधनत्वज्ञानानधीनेच्छाविषयता कुतो न स्वत इष्ट-
त्वम् ! नच दुःखनिवृत्तिरूपप्रकारकज्ञानाधीनत्वादिच्छाया न स्वत इष्टत्वमिति
वाच्यम्; तथासति मुखेच्छायास्तुल्यत्वप्रकारकज्ञानाधीनत्वात् स्वत इष्टत्वं न स्यात्,

तया । अनुकूलप्रतिकूलान्वयविरहे स्वरूपेणावस्थितिर्हि
दुःखनिवृत्तिः । अतः सुखव्यतिरिक्तस्य क्रियादेरनुकूलत्वं

* श्रुतप्रकाशिका *

प्रतिकूलत्वादित्यर्थः । दुःखनिवृत्तेरनुकूलत्वाभावमुपपादयति (अनुकूलप्रतिकूलेति)
स्वरूपेणावस्थितिः—सुखनिवृत्तिरूपा दुःखनिवृत्तिरूपा च । अनुकूलप्रतिकूलान्वय-
विरहरूपायां स्वरूपेणावस्थितौ दुःखनिवृत्त्यंशस्य सामानाधिकरण्यात् न व्यपदेशः,
दुःखनिवृत्तिरेव सुखं चेत्तदुःखनिवृत्तौ सुखनिवृत्तिर्न स्यात्, तदा सुपुप्तावपि
सुखान्वयप्रसङ्गः । अन्यतरनिवृत्तिरन्यतरसंयोगश्चेत् स्वापेऽपि दुःखसुखा-
न्वयः प्रसज्येदिति भावः । अपूर्वस्यानुकूलत्वसम्भवे दृष्टान्ताभिप्रायेण क्रियाशु-
पादानम्, क्रियादेरित्यादिशब्देन प्रयत्नो विवक्षितः । सुखसाधनत्वादनुकूलत्वमित्य-

५ भावप्रकाशिका ५

नच इष्टान्तरहेतुत्वानिष्टनिवृत्तित्वज्ञानमन्तरेणैव इष्टत्वं सत इष्टत्वं विवक्षितमिति
वाच्यम् ; तथासति पारिभाषिकत्वापत्तेः । साक्षाद्विषयविषयभूतसुखदुःखनिवृत्ति-
भ्यामन्यत्वादित्युत्तरभाष्ये दुःखनिवृत्तेरपि साक्षाद्विषयविषयत्वकथनाच्चेति चेत् .
अत्र केचित्—दुःखाभावे इच्छा दुःखद्वेषायां, नतु सतः, अतो न सत इष्ट-
त्वम् . नच द्वेषो नाम सिद्धान्ते जिहासैव . सैव च निवृत्तिश्चेदिति दुःखद्वेषस्य स्वाभा-
विकत्वं यदत्र द्वेषस्य हानेच्छारूपजिहासारूपत्वञ्च वक्षता हानलक्षणनिवृत्तेः
सत एवेष्टत्वमभ्युपेयमिति वाच्यम्, लोके अभावेच्छायाः प्रतियोगिद्वेषाधीनत-
यैव दर्शनेन द्वेषस्य हेयत्वप्रकारकज्ञानविशेषरूपत्वस्यावश्यं वाच्यतया तदधीनेच्छा-
विषयस्य दुःखत्वावस्य न सत इष्टत्वमिति यदन्ति । नन्वनुकूलत्वज्ञानं हि इच्छा-
हेतुः, अनुकूलत्वस्येष्टतमस्वरूपत्वे इष्टतमत्वज्ञानमिच्छायां हेतुरित्यर्थवसतश्च,
इष्टतमत्वज्ञानञ्च ज्ञाततया इच्छाविषयस्वरूपेष्टतमत्वावयवमिति आश्रमाश्रय इति चेन्न;
इच्छाविषयतानिबन्धनस्वरूपविशेषत्वैवानुकूल्यार्थत्वे आत्माश्रयाद्यभावात् । नन्व-
नुकूलप्रतिकूलान्वयविरहे स्वरूपेणावस्थितिर्दुःखनिवृत्तिश्चेत्, प्रतिकूलनिवृत्तेरिव-
अनुकूलनिवृत्तेरपि दुःखनिवृत्तित्वप्रसङ्ग इत्याशङ्क्य प्रतिकूलनिवृत्त्यंशे दुःखनि-
वृत्तेस्सामानाधिकरण्यामित्याह (स्वरूपेणावस्थितिस्तुखनिवृत्तिरूपेत्यादिना) (दृष्टा-
न्ताभिप्रायेण क्रियाशुपादानमिति) अत्र केचित्, गगानयेत्यादिष्वपि वाक्येषु न

न सम्भवति । न सुखार्थतया तस्याप्यनुकूलत्वम् ,
दुःखात्मकत्वात्तस्य । सुखार्थतयापि तदुपादानेच्छा-
मात्रमेव भवति । नच कृतिं प्रति शेषित्वं कृत्युद्दे-
श्यत्वम्, भवत्पक्षे शेषित्वस्यानिरूपणात् ॥

—:(शेषलक्षणम्):—

न च परोद्देशप्रवृत्तकृतिव्याप्त्यर्हत्वं शेषत्वमिति
तत्प्रतिसम्बन्धी शेषीत्यवगम्यते, तथा सति कृतेरशे-

* श्रुतप्रकाशिका *

ब्राह्म (नेति) कुत इत्यब्राह्म (दुःखात्मकत्वादिति) तस्य—क्रियादेः । प्रतिकूलरूपतया
भासमानं वा तद्विषयज्ञानं वा दुःखम् , न तद्व्यतिरिक्तमात्मगुणान्तरमित्यभिप्रेत्य
दुःखारगकत्वादित्यर्थं हेतुरुक्तः । (सुखार्थतयेति) नहि दण्डचक्रादिर्घटो भवती-
त्यर्थः । असुखार्थात्सुखार्थस्य किं वैषम्यमित्यब्राह्म (सुखार्थतयापीति) कृतिशे-
षित्वं कृत्युद्देश्यत्वमिति पक्षं दूषयति (नचेति) अनिरूपणात्—दुर्निरूपत्वादित्यर्थः ।

परोद्देशप्रवृत्तकृतिव्याप्त्यर्हत्वं शेषत्वमिति पक्षमनूय दूषयति (नच परोद्देश-

ध भावप्रकाशिका ध

कार्यार्थं व्युत्पत्तिरिति उपक्रमभाष्यग्रन्थानुसारात्, क्रियातदतिरिक्तापूर्वासाधारण्य-
कार्यत्वस्यैव निर्बचनीयत्वप्रतीतेः, तदनुरोधेन क्रियादेरनुकूलत्वं न सम्भवतीति
भाष्यस्यापि क्रियाक्रियासाधारण्येनानुकूलत्वनिषेधपरतया योजयितुं शक्यतया
दृष्टान्ताभिप्रायेणेत्युक्तौ न स्वारस्यं पश्यामः, अत एव फलमावार्थव्यावर्तकं कृति-
प्रधानत्वं वयमर्थ इत्यत्रापि न मूलं पश्यामः । ततश्चेष्टत्वातिरिक्तस्य इष्टत्वाघटि-
तस्य वा कृतिप्रधानत्वस्याभावात् सुखदुःखनिवृत्तिभिन्नस्याप्यपूर्वस्य स्वत इष्टत्वा-
भावात्. अनन्यार्थतया प्रतिपन्नस्य त्वन्मते सुखदुःखनिवृत्तिसाधनतयापीष्टत्वाभा-
वात् न त्वदभिमतपूर्वं कार्यत्वमित्येवं भाष्याभिप्रायपर्यवसानप्रतीतेः, भावा-
र्थस्वर्गव्यावृत्तं पराभिमतं कार्यत्वं निराक्रियत इत्यत्र विनिगमकं न पश्याम इत्यपि
वदन्ति । (सुखार्थतयेति) नहि दण्डचक्रादिर्घटो भवतीत्यर्थं ग्रन्थः कुत
इत्यब्राह्म दुःखात्मकत्वादिति ग्रन्थात्पूर्वं पठितव्यः, न कापि पठितव्यो वा. अन-
तिप्रयोजनत्वात्, अतो व्युत्क्रमेण प्रतीकप्रदणशब्दा न कार्या ॥

पेतृत्वं तां प्रति तत्साध्यस्य शेषित्वाभावात् , न च
परोद्देशप्रवृत्त्यर्हतायाः शेषत्वेन परः शेषी , उद्देश्यत्व-
स्यैव निरूप्यमाणत्वात् प्रधानस्यापि भृत्योद्देशप्र-
वृत्त्यर्हत्वदर्शनाच्च । प्रधानस्तु भृत्यपोषणेऽपि स्वोद्देशेन
प्रवर्तते इति चेन्न, भृत्योऽपि हि प्रधानपोषणं स्वोद्दे-
शेनैव प्रवर्तते । कार्यस्वरूपस्यैवानिरूपणात् कार्य-

* भूतप्रकाशिका *

प्रवृत्त्यादिना) । (नच परोद्देशप्रवृत्त्यर्हताया इति) उत्पत्तिश्च प्रवृत्तिमद्व्यापारः,
अतः प्रवृत्त्यर्हत्वम् उत्पत्त्यर्हत्वम्, परोद्देशप्रवृत्त्यर्हतायाः शेषत्वरूपतयेत्यर्थः (उद्देश्य-
त्वस्यैव निरूप्यमाणत्वादिति) । अयमर्थः, कृत्योद्देश्यत्वम्—कृतिशेषित्वम्, शेषित्वञ्च
शेषप्रतिसम्बन्धित्वम् । शेषत्वम्-परोद्देशप्रवृत्त्यर्हत्वमित्युक्ते सत्युद्देश्यत्वं नाम उद्देश्य-
त्वमित्युक्तं भवतीत्यात्माश्रयः । उद्देश्यत्वनिरूपणोपयुक्तस्य शेषत्वनिरूपणस्य
उद्देश्यनिरूपणसापेक्षत्वादिति । किं परोद्देशप्रवृत्त्ययोगव्यवच्छेदो विवक्षितः ?
उत्तान्ययोगव्यवच्छेदः ? इति निरूपणे प्रथमे शिरसि राजन्यतिव्याप्तिमाह (प्रधान-
स्यापीति) अत्रोद्देश्यशब्देन प्रयोजनभावाभिसन्धिर्विवक्षितः, तत्परिहारमुखेन
द्वितीयं शिरश्शङ्के (प्रधानस्त्विति) परोद्देशेन प्रवृत्त्यन्ययोगव्यवच्छेदो विवक्षितः,
स तु प्रधानस्य नास्ति, स्वोद्देशेनापि तस्य प्रवृत्तेः, अतो नातिव्याप्तिरित्यर्थः ।
परिहरति (नेति) भृत्यत्वव्याप्तिमाह (भृत्योऽपि हीति) कार्यप्रतिसम्बन्धित्वं
शेषत्वमिति पक्षं दूषयति (कार्यस्वरूपस्येति) कार्यस्वरूपे निरूप्यमाणे फलभा-
वार्थविलक्षणाकारेण तन्निरूपणार्थं कार्यत्वं कृत्योद्देश्यत्वमित्युक्तम् । उद्देश्यत्वम्
शेषित्वम्, शेषित्वं च—शेषप्रतिसम्बन्धित्वम्, शेषत्वं च—कार्यप्रतिसम्बन्धित्वमित्युक्ते
सत्यात्माश्रयः स्यात्, कार्यनिरूपणोपयुक्तशेषत्वनिरूपणस्य कार्यनिरूपणसापे-
क्षत्वादित्यर्थः ॥ भाष्यकाराभिमतं शेषत्वलक्षणं स्वीकृत्य कृत्योद्देश्यत्वसमर्थनमपि
दुशशकम्, तथाहि; परगतातिशयाधानेच्छयोपदेयत्वमेव यस्य स्वरूपं शेषः, 'परश्च

ध्वं भावप्रकाशिका ध

(अयोगव्यवच्छेदो विवक्षित इति) अरयन्तायोगव्यवच्छेदो विवक्षित

* श्रुतप्रकाशिका *

शेपी इति भगवान् भाष्यकारो वेदार्थसङ्गदे शेषिलक्षणमभाषिष्ट । “शेषः परार्थत्वात्” इति शेषशेषिभावलक्षणपरस्य जैमिनीयसूत्रस्य परैरन्यथाव्याख्यातत्वात् तद्व्यावृत्त्यर्थं तस्य सूत्रस्यार्थोऽनेन लक्षणग्रन्थेन यथावत्प्रदर्श्यते । अस्यार्थ उच्यते, अन्यस्य प्रयोजनमेव यस्य परमप्रयोजनं स शेषः, अन्यः शेपीति वाक्यार्थः, अत्र परशब्दोऽन्यपर्यायः, परातिशयशब्दयोः कर्मधारयशब्कानिवृत्त्यर्थो गतशब्दः, तेन स्वगतातिशयाभायके शेषियतिव्याप्तिव्युदासः, अतिशयशब्दः प्रतिकूलेतराकारपरः निकृष्टेतराकारपरो वा, तेन परगतविनाशाधायकशस्त्राभि-
कण्टकादीनां विनाश्यं प्रति शेषत्वव्युदासः । न च दुःखहेतुषु यातनाशरीरेष्व-
व्याप्तिः, तेषामपि दुःखजननद्वारा पापक्षयलक्षणातिशयहेतुत्वात् । न चानुत्पन्ने अपूर्वे ब्रह्मादिगिरतिशयाधानायोगात्तेष्वव्याप्तिः, सत्तालाभस्यातिशयरूपत्वात्; निष्-
र्पात्मकधर्मैतराकारो अतिशयः । ननु मानसम्बन्धाहं व्यवहाराहं वा यत् स्वरूपं तदेव सदिति भवन्मतम्, सत्ताजालभावात्, तत्कथं स्वरूपमेवाकार इत्युच्यते ! न; स्वरूपस्यैव सत्तारूपत्वेऽपि तज्ज्ञाभस्याकारत्वोपपत्तेः, सत्तालाभो अतिशय इत्युक्तम्, सत्ता-
लक्षणस्वरूपस्य च लाभो गाम प्रथमलक्षणसम्बन्धः, स्वरूपस्याविद्यमानत्वेऽपि धीस्त्व-
तया परातिशयाधानव्यवहार उपपन्नः, इच्छयेतिपदेन परगतातिशयस्य इच्छा-
विषयतया प्रयोजनत्वमवगम्यते, इच्छापदस्य च निरुपपदत्वात् साक्षादेवेच्छा-
विषयत्वमभिप्रेतम् । साक्षादिच्छाविषयश्च परमप्रयोजनम्, अवान्तरप्रयोजनस्य हि तदर्थतयेष्टत्वमिति न साक्षादिच्छाविषयत्वम्, अतः परमप्रयोजनज्ञापक्रेनेच्छ-
येतिपदेन परार्थत्वादित्यर्थशब्दो व्याख्यातो भवति । अर्थ्यत इति स्वर्थः, इष्यत इति यावत् । निरुपपदश्चार्थशब्दः स्वतः परमप्रयोजनपरः, अनेन स्वातिशया-
धायके भृत्यादौ लक्षणस्याव्याप्तिशङ्काव्युदासः, भृत्यो हि स्वालङ्कारादिकमपि स्वाम्यतिशयाय भवतीति हि बुद्ध्या स्वातिशयमाधत्ते, अतो भृत्येन स्वातिशयाधानस्य परातिशयः परमप्रयोजनमिति नाव्याप्तिः । उपादेयत्वम्—स्वीकार्यत्वम् व्यवहर्तव्यत्व-

५ भावप्रकाशिका ५

इत्यर्थः । (यथावत्प्रदर्श्यते इति) भाष्यकृतेति शेषः । (अस्यार्थ उच्यत इति) मयेतिशेषः । (सत्तालाभो अतिशय इत्युक्तमिति) ननु सत्त्वैवातिशय इत्युक्तमिति

* श्रुतप्रकाशिका *

मिति यावत् । इच्छास्वीकारौ यथायोग्यं सम्भवतः, शेषशेषिणोरुभयोरन्य-
तरस्मिन् वा सम्भवतश्चेदिच्छास्वीकारौ तद्वतौ स्तः, यथा राजभृत्यराजतद्वयनादौ,
उभयमचेतनं चेदुभयव्यतिरिक्तचेतनगताविच्छास्वीकारौ, यथा प्रभाप्रभाव-
थागतदङ्गादिके । उपादेयत्वम्—उपादातुमर्हत्वम्, तेनाकिञ्चित्कारदशायामव्याप्तिपरि-
हारः, एवकारेण कदाचित्स्वार्थनिरपेक्षपरप्रयोजनसाधकेषु प्रकृष्टकृपास्नेहान्वितेषु
अतिव्याप्तिव्युदासः । अथवा केनचिदाकारेणोपहितस्य शेषत्वे सति तदनुपहितस्य

५ भावप्रकाशिका ५

भावः । ननु परगतातिशयेत्यत्र परशब्दार्थस्याधिकरणकारकत्वप्रतीतिः पूर्ववर्तिन
एव कारकत्वात् । उत्पाद्यस्थले च उत्पत्तिरूपातिशयं प्रत्यपूर्ववर्तिनः कथं कार-
कत्वमित्याशङ्क्यानुत्पन्नस्यापि बुद्धौ सूक्ष्मरूपेण विपरिवर्तमानत्वेन कारकत्वं
सम्भवति, एवमेव हि जायमानस्य जनिकर्तृत्वमध्युपपादनीयम्, एवमेव हि नवमे
भाविनोऽपूर्वस्य निमित्तत्वं समर्थितमित्यभिप्रयन्नाह (स्वरूपस्याविद्यमानत्वेपीति)
(परातिशयः परमप्रयोजनमिति) नन्वेवं स्वर्गस्य पुरुषशेषत्वं न स्यात् . तद्धि
कामवशात् विधिवशाच्चावगन्तव्यम् . अन्यार्थस्य काम्यत्वासम्भवात् . नष्टस्वार्थ
किञ्चित्कश्चित्कामयते, यदपि परार्थं किञ्चित्कामयते तदपि परम्परया स्वार्थमेव .
तथा विधिवशाच्च . विधिर्हि प्रवर्तनात्मा स्वर्गस्यात्मार्थत्वाभावे तत्साधने पुरुषस्य
प्रवर्तकत्वानुपपत्तेरिति युक्तिद्वयबलात् स्वर्गस्यात्मार्थत्वं साधनीयम् । यदि च
परार्थत्वमेव काम्यत्वं तदर्थं प्रवृत्तिरथ, तर्हि युक्तिद्वयमपि आत्मार्थत्वसाधकं
न भवेदिति चेत् . न; यजेतेत्यात्मनेपदबलेन स्वर्गस्य कर्तृगामित्वावगमेन पुरुषार्थ-
त्वप्रतीत्युपपत्तेरिति द्रष्टव्यम् । परगतातिशयाधानेच्छयोपादेयत्वमेव यस्य स्वरूप-
मित्यत्र एवकारस्योपादेयत्वायोगव्यवच्छेदकतया कादाचित्कोपादेयत्वायुक्तेषु प्रकृष्ट-
कृपास्नेहान्वितेषु नातिव्याप्तिरिति व्याख्याय कृपास्नेहान्वितत्वकर्तृत्वादिवेपोप-
हितेषु शेषत्वं दृष्टमिति मत्वा एवकारस्य परगतातिशयाधानेच्छयेत्यनेनान्वयगभि-
प्रेत्यान्ययोगव्यवच्छेदकतया परातिशयैकप्रयोजनत्वरूपार्थसम्भवगभिप्रेत्य यदा यस्य
यदतिशयैकप्रयोजनत्वं तदा तच्छेष इत्यभिप्रेत्य व्याचष्टे (अथवा केनचिदाकारे-
णोति) ननु परगतातिशयाधानेच्छयोपादेयत्वमेव यस्य धर्मस्त तच्छेष एवास्तु, किं

* श्रुतप्रकाशिका *

शेषत्वव्यावृत्त्यर्थ एवकारः, अनुपहितस्य प्रयोजनान्तरसाधकत्वेन परातिशयैकप्रयोजनत्वाभावात्, स्वरूपम्-स्वं रूपम्. असाधारणधर्मः-निरूपकधर्म इत्यर्थः। न च निरूपकशब्दस्य व्युत्पादनार्थत्वात् व्यावर्त्यधर्मपेक्षा, परातिशय एव परमप्रयोजनं यस्य स परं प्रति शेष इति लक्षणमुक्तं भवति। यतः परातिशयस्यैव परमप्रयोजनस्याधायकत्वं लक्षणम्, अत एव परगतातिशयाधानायोगान्ययोगव्यवच्छेदविकल्पेन राजन्यभृत्ययोरतिव्याप्त्यव्याप्तिपसञ्जनमस्मत्पक्षे नावतरति, परातिशयमात्राधायकत्वस्य लक्षणत्वाभावात्। न च द्वारशेषिगतातिशयस्य परमशेषिगतातिशयं प्रति प्रयोजकत्वे सत्यपि तस्य परमप्रयोजनत्वाभावात् द्वारशेषिणं प्रति शेषभूतवस्तुनि लक्षणस्याव्याप्तिरशङ्कनीया, शेषभूतवस्तुगतातिशयापेक्षया शेषिगतातिशयस्य पारम्यमात्रस्य निबद्धिततया परमशेषिगतातिशयरूपपरमप्रयोजनत्वस्य व्युदसनीयत्वाभावात्। ततश्च द्वारशेषिगतातिशयस्य शेषभूतवस्तुगतातिशयान्तराधायकत्वेन प्रयोजनत्वं परमशब्दव्युदसनीयम्। ननु 'पुरुषश्च कर्माभ्रत्वा'दिति पुरुषस्य कर्मशेषत्वं कर्मगीमांसायां राद्धान्तितम्। पुरुषश्च स्वर्गकाम इति तस्य परातिशयनिष्पादनमेव परमप्रयोजनं न भवतीत्यव्याप्तिरिति चेन्न, तस्य कर्तृत्वोपहितवेपेण शेषत्वादुपहितस्य कर्मनिष्पादनैकप्रयोजनत्वाच्च कर्मशेषतोपपत्तेः। नन्वेतद्वल्लक्षणमसम्भवहतम्, न खलु चेत्यमानः कश्चित्परगतातिशयं स्वस्य परमप्रयोजनं मत्वा प्रवर्तते, किन्तु परमप्रयोजनमपि स्वप्रयोजनार्थं मत्वा हि प्रवर्तते। उच्यते, नैवमसम्भवः, अचेतनेषु परातिशयैकप्रयोजनत्वदर्शनात्. यद्यपि चेतनस्वारस्येन स्वप्रयोजनमेव परमप्रयोजनं मन्यते तथाऽपि न लक्षणस्य हानिः, जन्मक्रिया-

५ भावप्रकाशिका ५

निरूपकधर्मवाचिसरूपपदेन : व्यावर्त्याप्रसिद्धेरित्यत आह (नच निरूपकशब्दस्येति) स्वरूपशब्दस्य निरूपकधर्मे व्युत्पन्नत्वान्निरूपकस्युक्तम्, यदतिशयैकप्रयोजनत्वं यस्य धर्मस्य तच्छेष इत्युक्तोपि न दोष इति भावः। (शेषभूतवस्तुगतातिशयान्तराधायकत्वेनेति) शेषस्य शेष्यनुष्ठाप्यत्वेन शेषवस्तुत्तरपि शेषगतातिशयरूपतया शेषिणोपि तदाधायकत्वसम्भवादिति भावः। (परप्रयोजनत्वं परमशब्दव्युदसनीयमिति) शेषगतातिशयस्येतिशेषः। प्रकृष्टकृपान्वितेषु परातिशयस्य स्वरसतः परम-

• श्रुतप्रकाशिका •

यमिज्ञैर्भवत्यस्यैः परातिशयनिष्पादनैकप्रयोजनतया प्रतिपत्तुं शक्यत्वात्, इच्छा-
स्वीकारौ यथासम्भवमिति श्रुतम्, तथा प्रतिपत्तियोग्यत्वमनिष्टमप्यवर्जनीयं स्वय-
मपि श्रुत्यो जानाति । अपि च परातिशयस्य परमप्रयोजनत्वावगतिः स्वरसतश्चेतन-
स्यापि सम्भवति, प्रकृष्टकृपास्नेहान्वितेषु तद्दर्शनात् । दया हि स्वार्थनिरपेक्षा पर-
दुःखासहिष्णुता, अत्रानुकूलेतरजनः पर इति विवक्षितः, अर्थाधिकामनया
परदुःखं शिशमयिषोस्तदुःखानुवृत्तिरनिष्टा स्यादिति तद्व्युदासाय स्वार्थानपेक्षशब्दः ।
यद्यपि कृपया परं रक्षतः शास्त्रसिद्धमदृष्टम्, तथाप्यदृष्टाभिसन्धिविरहितस्यैव
परदुःखदर्शनानन्तरमवशाश्रुपात्तादिमत्त्वदर्शनात्तद्वत्तत्त्वदशायामप्यदृष्टाभिसन्धिराहि-
त्यदर्शनाच्च स्वार्थानपेक्षता युक्ता । परदुःखदर्शनजनिततादात्मिकत्वदुःखनिवृत्तिरूप-
फलात्तत्त्ववृत्तिरिति न स्वार्थानपेक्षत्वमिति चेत्, ईदृशं स्वार्थत्वं शेषस्याप्यस्ति,
तद्वि स्वार्थानपेक्षत्वं न विहन्ति, किन्तु तदनुकूलमेव, परदुःखज्ञानरूपदुःखनिवृत्ति
पराम्युदयज्ञानरूपप्रीतिमत्त्वं च विना स्वार्थानपेक्षत्वस्य विवक्षितत्वात्. तथा मित्रा-
विषु स्नेहप्रकर्षाच्च, स्वार्थानपेक्षाप्रवृत्तिर्वन्धुद्रविणपरोधमैहानिकरी प्राणव्ययकरी
च दृश्यते, सम्बन्धविशेषान्वितेषु प्रीतिः स्नेहः यस्य विपाकाः अस्नानभयशङ्कित्वं
दोषानवभासो दोषेऽपि गुणबुद्धिरित्यादयः । सिग्धश्च जनः स्वसत्त्वानपेक्षय
पुत्रादिदुःखनिवृत्त्यर्थं प्रवर्तमानो दृश्यते, तच्च तद्गतदुःखासहत्वंकृतम्, यस्य
दुःखातिशयदर्शनं स्वसत्त्वानपेक्षतामापाद्येत् स च निरतिशयप्रीतिविषयः, परा-
नर्थमिच्छाऽप्रीतितारतम्यस्य तद्विषयप्रीतितारतम्यनिबन्धनत्वात्, यश्च निरति-
शयप्रियः, तदभ्युदयोऽपि निरतिशयप्रियः, तत्प्रीतितारतम्यस्य तत्सम्बन्धिप्रीति-
तारतम्यहेतुत्वात् तदभ्युदयश्च परमप्रयोजनं भवति, स्वप्रीतिहेतुभूतस्वगतार्था-
न्तरसाधनत्वगैरपेक्षेया स्वेच्छाविषयत्वात्, अतः कृपया स्नेहेन वा परदुःखास-
हिष्णुत्वदर्शनात् परमप्रयोजनस्य परमप्रयोजनत्वं सिद्धमिति न शेषलक्षणस्यास-
म्भवः । न च परमप्रयोजनरूपपरातिशयाधायकत्वस्य मित्रादिष्वपि सम्भवात्सल-

५ भावप्रकाशिका ५

प्रयोजनत्वावगतिमुपपाद्य स्नेहान्वितेष्वप्युपपादयति (तथा मित्रादिष्वित्यादिना)
(सम्बन्धविशेषान्वितेष्विति) सम्बन्धविशेषान्वितेष्वित्यर्थः । (पुरुषविशेषं प्रति न

* श्रुतप्रकाशिका *

क्षणास्यातिव्याप्तिरशङ्कनीया, तेषां परातिशयैकप्रयोजनत्वनियमाभावात् । तद्वि-
 तेपामाकारविशेषोपहितरूपेण वा यावज्जीवं वा पुरुषविशेषप्रति न नियतं पुरुष-
 भेदेनाप्यनियतञ्च, भृत्येषु तु तन्नियतम् शेषविशेषनियमाभावेऽपि यं कश्चित्प्रति-
 पारार्थं भृत्यादेर्यावदात्मभावीति । यदीदृक्त्वं न दृश्यते तेषां न भृत्यत्वम् ।
 यद्वा यद्यपि गर्भदासादयः स्वेषां परार्थैकप्रयोजनत्वमजानन्तश्शेषिण्यतिशयाधान-
 गपि स्वार्थं मन्यन्ते तथापि स्थूलोऽहमित्यात्मनो देहाद्यगिन्नत्वबुद्धिबल-
 सा भ्रान्तिरिति न लक्षणाव्याप्तिः, स्वार्थत्वबुद्धेरात्मस्थूलत्वधिय इव प्रमाण-
 बाधितत्वात् । न च स्वार्थत्वभ्रान्तिमात्रेण पारार्थ्यहानिः, न ह्यात्मनः स्थूलो-
 ऽहमिति भ्रान्त्या देहवैलक्षण्यहानिः, एवं चिदचितोरपि स्वातन्त्र्यबुद्धेः श्रुति-
 बाधितत्वात् लक्षणाव्याप्तिः । न खलु ग्रीष्मादीनां यागीयत्वाज्ञानेऽपि यागशे-
 पत्वहानिः, स्वातन्त्र्याभिमानवतः परमप्रयोजनरूपंपरगतातिशयं नियमेनाना-
 दघतः कथं लक्षणवत्त्वमिति चेन्न एतद्वबुद्ध्या तथात्वानवगमेऽपि वस्तुतः
 परमात्मलीलोपकरणतया परमात्मनि लीलारसरूपातिशयस्य नियमेन सिद्धेः । तत्त्व-
 ज्ञेरीश्वरपरिकरत्वेन नियमेन ज्ञायमानत्वं चास्य किञ्चित्कारः, तेन एतत्परिकर-
 वचया ज्ञायमानत्वरूपातिशयः परस्य सिध्येत् । तदुक्तं नौतिविद्धिः “ मनागुपका-
 रिता सर्वस्यास्यैव तत्परिकरत्वेन ज्ञायमानत्वात् ” इति । शेषभूतवत्स्वाहितलीला-

५ भावप्रकाशिका ५

नियतं पुरुषभेदेनाप्यनियतञ्चेति) अस्य स्निग्धस्यामुं स्निग्धविशेषं प्रति परगता-
 तिशयैकप्रयोजनत्वमस्तीति नियमोपि नास्ति, यथा भृत्यादेर्यावज्जीवं यत्कि-
 ञ्चित्प्रति पारार्थ्यं नियतम्, एवं स्निग्धव्यक्तिविशेषनियमाभावेऽप्यन्यस्मिन्
 स्निग्धव्यक्तिविशेषे उपकारकतयैवावतिष्ठत इत्यपि न नियमोऽस्तीत्यर्थः ।
 येषां स्वातन्त्र्यबुद्ध्या परातिशयाधानेपि स्वार्थत्वबुद्धिः, तेषां अलक्ष्यतया
 न तत्राव्याप्तिर्दोषायेत्येकं परिहारं यत् ईदृक्त्वं न दृश्यते तेषां न भृत्यत्वमिति
 भाष्येणोक्त्वा अलक्ष्यत्वाङ्गीकरणस्य अयुक्तत्वं मत्वा परिहारान्तरमाह (यद्वा
 यद्यपि गर्भदासादय इति) वास्तवं पारार्थ्यमेव लक्षणम्, न प्रतीयमानमिति भावः ।
 (ज्ञायमानत्वं चास्य किञ्चित्कार इति) लीलारसनिष्पादनं पूर्वोक्तचशब्देन

प्रतिसम्बन्धी शेषः तत्प्रतिसम्बन्धी शेषीत्यप्यसङ्गतम् ॥ नापि कृतिप्रयोजनत्वं कृत्युद्देश्यत्वम्, पुरुषस्य कृत्यारम्भप्रयोजनमेव हि कृतिप्रयोजनम्, स चेच्छाविषयः, तस्मादिष्टत्वातिरेकि कृत्युद्देश्यत्वानिरूपणात् कृतिसाध्यता, कृतिप्रधानत्वरूपं कार्यं दुर्निरूपमेव । नियोगस्यापि साक्षादिपिविषयभूतसुखदुःखनिवृत्ति-

• श्रुतप्रकाशिका •

रसाद्यतिशयभाक्त्वं न परमात्मनोऽवाप्तसमस्तकामत्वविरोधि, इच्छायां सत्याग-
भिमतविनियोगानुगुणपरिहरसम्पत्तिर्वाप्तसगस्तकामत्वम्, यथाह भगवान्
भाष्यकारो वेदान्तसारे “अस्यात्मवृत्तस्यावाप्तसमस्तकामत्वं हि सदाऽभिमत-
सफलभोगोपकरणसद्भावः” इति । अतो यथोक्तरोपलक्षणमुपपन्नम्, एवमस्मदुक्तं
रोपलक्षणमङ्गीकृत्य कृतिं प्रति रोषित्वं कृत्युद्देश्यत्वमिति पूर्वोक्तं न शक्यते,
विकल्पासहत्वात् । किं त्वया द्वारोपित्वं कृत्युद्देश्यत्वमभिमतम् ? उत परमरो-
षित्वम् ! प्रथमे भावार्थस्यापि कृतिरोषित्वं स्यात्, तस्य कृतिसाध्यत्वात् । द्वितीये
स्वर्गस्य कृतिं प्रति रोषित्वं स्यात्, कृतिसाध्यापूर्वस्यापि स्वर्गसाधनत्वात् ; अतः
कृतिरोषित्वरूपं कृत्युद्देश्यत्वं फलभावार्थविलक्षणाकारेण न सिध्यति ॥
अथ कृतिप्रयोजनत्वं कृत्युद्देश्यत्वमिति पक्षं दूषयति (नापीति) नहि कृतिर्नाम
चेतयमाना फाक्षिप्रयोजनवती, तस्मात्कृतिप्रयोजनं नाम कृतिमत्पुरुषप्रयोजनमि-
त्यर्थः । ततः किमित्यपेक्षायां तद्येष्टत्वे पर्यवस्यतीत्याह (स चेति) (कृतिसाध्यत्वा
कृतिप्रधानत्वरूपं कार्यं दुर्निरूपमेवेति) कृतिप्रधानत्वशब्देन स्वेवादिव्यावृत्तिः,
कृतिसाध्यताशब्देन आत्मव्यावृत्तिः, तस्य हि कृतिरोषित्वमस्ति, विशिष्टस्य लक्षणा-
त्वाच्च विशेष्ये दुर्निरूपे सति विशिष्टमेवासिद्धमित्यर्थः । एवं सूचीयाकाररूपं
प्रयोजनत्वं दूषितम् । अथ खल इष्टत्वरूपं प्रयोजनत्वं तत्प्रयुक्तकृतिसाध्यत्वं च
दूषयति (नियोगस्यापीति) इति—इच्छा । अत्रेच्छाविषयभूताभान्तरसाधनत्वविरुद्धे-
त्येष्टत्वं स्वत इष्टत्वं विवक्षितम्, तत्सुखस्य दुःखनिवृत्तेश्च समानम् । स्वत
इष्टत्वं स्वत इष्टत्वप्रयुक्तकृतिसाध्यत्वञ्च तयोरेव, तस्मात्स्वत इष्टत्वतत्त्वानुस-

भ्यामन्यत्वात्तत्साधनतयैवेष्टत्वं कृतिसाध्यत्वञ्च , अत
एव हि तस्य क्रियातिरिक्तता, अन्यथा क्रियैव कार्यं स्यात्
स्वर्गकामपदसमभिव्याहारानुगुण्येन लिङादिवाच्यं
कार्यं स्वर्गसाधनमेवेति क्षणभङ्गिकर्मातिरेकि स्थिरं
स्वर्गसाधनमपूर्वमेव कार्यमिति स्वर्गसाधनतोत्तरे-
नैव ह्यपूर्वव्युत्पत्तिः, अतः प्रथममनन्यार्थतया प्रतिपन्न-
स्य कार्यस्यानन्यार्थत्वनिर्वहणायापूर्वमेव पश्चात्स्वर्ग-
साधनं भवतीत्युपहास्यम्, स्वर्गकामपदान्वितकार्या-

* श्रुतप्रकाशिका *

कृतिसाध्यत्वे तत्साधनतयेष्टस्य नियोगस्य न सिध्यत इत्यर्थः । साधनतयेष्ट-
त्वमुपपादयति (अत एव हीति) साधनत्वेन सिद्ध्यनङ्गीकारे घात्वर्थ एव कार्यं
स्यादित्याह (अन्यथेति) एतद्विवृणोति (स्वर्गकामेति) (अत इति) स्वर्गकामपदा-
न्वयात्पूर्वं घात्वर्थमात्रस्यैव कार्यताप्रतिपत्तेस्तदन्वये तत्साधनतयैव प्रतिपत्तेरचे-
त्यर्थः । (प्रथममनन्यार्थतया प्रतिपन्नस्य कार्यस्यानन्यार्थत्वनिर्वहणायापूर्वमेव
पश्चात्स्वर्गसाधनं भवतीति) अयमर्थः, यथा स्वप्राधान्यनिर्वहणावानुजीवि-
नामभिमतं प्रभुः प्रददाति तद्वदपूर्वमपि स्वयं प्रधानतया प्रतिपन्नं स्वप्राधान्य-
निर्वहणाय स्वं साधयतः पुरुषस्य स्वर्गं ददातीति । यथा पञ्चिकायाम् “ आरम-
सिद्ध्यनुकूलस्य नियोज्यस्य प्रसिद्धये । कुर्वत्स्वर्गादिकमपि प्रधानं कार्यमेव न ”
इति । उपहास्यम्—समीपस्यैरपि हास्यम् । अत इत्युक्तमर्थं विवृणोति (स्वर्गकामेति)
प्राधान्येन कार्यप्रतिपत्तिः किमेकपदअवयवेलायाम् ? उत स्वर्गकामपदान्वित-
वेलायाम् ? इति विकल्पमभिप्रेत्य प्रथमे कल्पे दूषणम्—अन्यथा क्रियैव कार्यं स्यादि-
त्यनेनोक्तं भवति, तस्मिन्नेव पक्षे अभ्युपगमेन दूषणान्तरञ्च, एकपदेन दार्शन-
न्यार्थं प्रतिपन्नमस्तु, तथाऽप्यन्विताभिधानदशायां प्रतिपन्न एवार्थस्त्वयमर्थः, अतो
नानन्यार्थत्वमिति । द्वितीयकल्पे दूषणमुच्यते (स्वर्गकामपदान्वितेति) स्वर्गकाम-

५ भावप्रकाशिका ५

समुचीयते । दूषणान्तरमेव दर्शयति, (एकपदेन कार्यमित्यादिना) ननु त्रिपु

भिधायिपदेन प्रथममप्यनन्यार्थतानभिधानात् सुखः दुःखनिवृत्तितत्साधनेभ्योऽन्यस्यानन्यार्थस्य कृति-

* श्रुतप्रकाशिका *

पदान्वितलिङादिना तत्साधनतयैवाभिधानात् प्रथममनन्यार्थतया प्रतिपन्नमिति न वक्तुं युक्तमित्यर्थः । न्युत्पत्तिदशायामपूर्वस्य साधनतया न्युत्पत्तिः, अभिधान-
दशायान्तु अनन्यार्थं स्वाधिकार्यमित्येव प्रतीयत इति शङ्कायाम् अपूर्व-
न्युत्पत्तिमतोऽपि पुरुषस्य एकपदश्रवणवेलायामनन्यार्थत्वप्रतीत्यनुपपत्तिमाह
(सुखेति) न निर्विशेषं सामान्यमिति न्यायात्साध्यमिति सामान्येनाभिधेयमपि
विशेषनिष्ठतया प्रतीयते, सुखं दुःखनिवृत्तिस्तत्साधनं वा त्रीयमेव कृतिसाध्यानि,
तस्मादेषु त्रिष्वन्यतमेन साध्येन भवितव्यम्, तत्र सुखत्वंदुःखनिवृत्तत्वायो-
गात् तत्साधनतयैव साध्यमिति प्रतीयते, कृतिर्हि त्रिष्वन्यतममेव गोचरयति,
तथा दर्शनात्, दर्शनानुरोधेन चाभ्युपगन्तव्यम् . कृतेः क्रियातिरिक्तगोचरत्वा-
दर्शनेन हि कृत्यपूर्वयोर्घटकत्वेन भावार्थो निवेशितः, तस्मात् त्रिष्वन्यतमत्वाभावे
साध्यमिति प्रतीतिरेव न स्यादित्यर्थः । किञ्च अन्विताभिधानवादिना स्वर्गकागपदा-
न्वित एव लिङादिः कार्यमभिदधातीति वक्तव्यम्, तदानीं तत्सन्निधानबलेन
तत्साधनतयैव प्रतीतिः स्यादिति नानन्यार्थतया प्रतिपत्तिरिति । सुखेत्यादेरेवं
वार्थः, सुखदुःखनिवृत्त्यन्यत्वास्तत्र इष्टतया कृतिसाध्यत्वमयुक्तम्, तत्साधनादन्व-

५ भावप्रकाशिका ५

अन्यतममेव कृतिसाध्यत्वेन प्रतीयत इत्युक्तम्, यागस्य सुखदुःखाभावेतरत्वात्,
साधनत्वप्रतीतेश्च प्रथमतो भावात्, यागे कृतिसाध्यत्वप्रतीतिः न स्यादि-
त्याशङ्क्य क्रियातिरिक्तत्वापूर्वस्य साक्षात्कृतिविषयतया साध्यत्वासम्भवात् किं
विषयकृतिसाध्यम् अपूर्वमित्याकाङ्क्षायां यागविषयककृतिसाध्यमिति यागस्या-
यच्छेदकतया विषयत्वमात्रं प्रतीयते, न साध्यत्वमित्याह (कृतेः क्रिया-
तिरिक्तगोचरत्वाददर्शनेनेति) (सुखेत्यादेरेवं वार्थ इति) पूर्वसिन् पक्षे कृतिसाध्य-
त्वे इष्टत्वं प्रयोजकतया नोपन्यस्तम्, अपि तु सुखदुःखाभावतत्साधनान्यतमत्व-
मित्युक्तम्, असिन्स्तु पक्षे त्रिष्वन्यनुगतभिष्टत्वमेव कृतिसाध्यत्वप्रयोजकमुच्यत इति
विशेषः । सम्भावितप्रकारान्तरेण प्रयोजनत्वनिराकरणपरतया पौनरुक्त्यापरिहारं

साध्यताप्रतीत्यनुपपत्तेश्च । अपि च-किमिदं नियो-
गस्य प्रयोजनत्वम् ? सुखवन्नियोगस्याप्यनुकूलत्वमेवेति
चेत् . किं नियोगः सुखम् ? सुखमेव ह्यनुकूलम्, सुखवि-
शेषवन्नियोगापरपर्यायं विलक्षणं सुखान्तरमिति
चेत्, किं तत्र प्रमाणम् ? इति वक्तव्यम् । स्वानु-
भवश्चेन्न, विषयविशेषानुभवसुखवन्नियोगानुभवसुखमि-
दमिति भवताऽपि नानुभूयते । शास्त्रेण नियोगस्य
पुरुषार्थतया प्रतिपादनात्पश्चात्तु भोक्ष्यत इति चेत्

* श्रुतप्रकाशिका *

तया परम्परयेष्टत्वेन कृतिसाध्यत्वमप्ययुक्तमिति । पूर्वं तृतीयाकाररूपं प्रयोजनत्वे-
निरस्तम् । अथ स्वत इष्टत्वरूपं प्रयोजनत्वञ्च सुखदुःखनिवृत्त्यन्यत्वाच्चिरस्तम्,
इदानीं स्वत इष्टत्वसिद्धये अनन्यार्थत्वद्रदिज्ञे च सम्भावनीयं सुखरूपप्रयो-
जनत्वं दूषयितुमुपक्रमते (अपि चेति) (किमिदं नियोगस्य प्रयोजनत्वमिति)
किं-क्षेपे । शङ्कते (सुखवदिति) अनुकूलत्वं सुखेतरस्यानुपपन्नमन्यमानः
पृच्छति (किमिति) अभिप्रेतं विवृणोति (सुखमेव हीति) पुनः शङ्कते
(सुखविशेषवदिति) नियोगापरपर्यायम्- पर्यायशब्दबाहुल्यसम्भवादपरशब्दः
(सुखान्तरमिति) यथा भौममुखाद्विलक्षणं स्वर्गादिमुखं सम्भाव्यते . तथा ततोऽपि
विलक्षणं सुखान्तरमिदमित्यर्थः । प्रमाणाभावं यत्तुमाह (किं तत्रेति) चन्दनादि-
मुखं हि स्वानुभवसिद्धम्, अतः स्वानुभवो लौकिकवाक्यं वेदे च काम्यविधिवाक्यं
नित्यनैमित्तिकवाक्यमर्थवादादश्च यथाक्रमं न नियोगस्य सुखरूपतां प्रति प्रमाणानि-
ग भवन्तीत्युच्यते (स्वानुभवश्चेदित्यादिना) (तस्य दुःखात्तद्वत्क्रियाविषयत्वा-

४ भाष्यप्रकाशिका ४

दर्शयन् अपिचेत्यादिभाष्यमवतारयति (पूर्वं तृतीयाकाररूपमित्यादिना) (पर्याय-
शब्दबाहुल्यसम्भवादिति नियोगपर्यायमित्युक्ते नियोगशब्द एव पर्यायशब्द इति
प्रतीयते, अपरशब्दप्रयोगे तु नियोगवाचिशब्देषु सोपि कश्चित् पर्याय इति प्रती-

किं तन्नियोगस्य पुरुषार्थत्ववाचिशास्त्रम् ? न तावत्सौ-
 किकं वाक्यम्, तस्य दुःखात्मकक्रियाविषयत्वात्, तेन
 सुखादिसाधनतयैव कृतिसाध्यतामात्रप्रतिपादनात् ।
 नापि वैदिकम्, तेनापि स्वर्गादिसाधनतयैव कार्यस्य
 प्रतिपादनात् । नापि नित्यनैमित्तिकशास्त्रम्, तस्यापि
 तदभिधायित्वं स्वर्गकामवाक्यस्थापूर्वव्युत्पत्तिपूर्वक-
 मित्युक्तरीत्या तेनापि सुखादिसाधनकार्याभिधान-
 मवर्जनीयम्, नियतैहिकफलस्य कर्मणोऽनुष्ठितस्य
 फलत्वेन तदानीमनुभूयमानान्नाद्यरोगतादिव्यति-

* श्रुतप्रकाशिका *

तेन सुखादिसाधनतयैव कृतिसाध्यतामात्रप्रतिपादनादिति) दुःखात्मकस्य सुखा-
 दिसाधनभूतधात्वर्थमात्रस्य कर्तव्यताप्रतिपादनादित्यर्थः । नियतैहिकफलस्येत्यादिना
 योग्यानुपलब्धिरुच्यते, नियतैहिकफलस्य कर्मणः—अप्रस्तुतप्रतिबन्धस्य कर्मण
 इत्यर्थः । अनेनान्त्येष्टसापेक्षपरमापूर्वव्यावृत्तिः । अथ कृतिसाध्यत्वं दूषयति

५ भावप्रकाशिका ५

यत इति भावः । आप्ये—पश्चात्तु भोक्ष्यत इति । परिपाकदशायामसुखत्वेनानुभूयत
 इत्यर्थः । नियतैहिकानि कारीर्यभिचारादीनि, नियतामुष्मिकानि स्वर्गार्थानि कर्माणि,
 यशुपुत्राजाद्यर्थाणि तु अत्रैव जन्मनि कर्मणः परिपाके ऐहिकानि, इतरथा
 आमुष्मिकाणीति, अतो अनियतैहिकानीति पूर्वतन्त्रे स्थितम् । ततश्च आप्ये—अनु-
 भूयमानान्नाद्यरोगतादिव्यतिरेकेणेति । अनियतैहिकफलानामप्युपपादनात् ।
 आप्ये—नियतैहिकशब्दः नियतामुष्मिकस्वर्गादिसाधनकर्मविलक्षणमात्रपर इति ।
 नियतैहिकशब्देन पशुजाद्यर्थकर्मणामपि सङ्गहं हृदि निधाय तेषु च कर्मसु
 सति प्रतिबन्धके तदानीमेव इह फलानुभवासम्भवात् तदानीमनुभूयमानान्नाद्य-
 रोगतादिव्यतिरेकेणेति ग्रन्थासामञ्जसं मन्वानस्सोपस्करं व्याचष्टे (अप्र-
 स्तुतप्रतिबन्धस्य कर्मण इत्यर्थ इति) शेष इत्यर्थः । (अन्त्येष्टसापेक्षेति)

रेकेण नियोगरूपसुखानुभवानुपलब्धेश्च, नियोगः सुखमित्यत्र न किञ्चन प्रमाणमुपलभामहे । अर्थवादादिष्वपि स्वर्गादिसुखप्रकारकीर्तनवन्नियोगरूपसुखप्रकारकीर्तनं भवतामपि न दृष्टचरम् ; अतो विधिवाक्येष्वपि धात्वर्थस्य कर्तृव्यापारसाध्यतामात्रं शब्दानुशासनसिद्धमेव लिङादेर्वाच्यमित्यवसीयते. धात्वर्थस्य च यागादेरग्न्यादिदेवतान्तर्यामिपरमपुरुषसमाराधनरूपता समाराधितात्परमपुरुषात्फलसिद्धिश्चेति “फलमत उपपत्तेः” इत्यत्र प्रतिपादयिष्यते, अतो वेदान्ताः परिनिष्पन्नं परं ब्रह्म बोधयन्तीति ब्रह्मोपासनफलानन्त्यं स्थिरत्वं च सिद्धम् । चातुर्मास्यादिकर्मस्वपि

• श्रुतप्रकाशिका •

(अतो विधिवाक्येष्वपीति) किं व्युत्पत्तिसिद्धत्वाद्धात्वर्थोतिरिक्तार्थः स्वीक्रियते? उत पुरुषार्थतासिध्यर्थम्? उत सुखसाधनत्वलक्षणव्यवहितपुरुषार्थत्वसिध्यर्थम्? इति विकल्पं हृदि निधाय प्रथमद्वितीयकल्पयोरुत्तरमाह (अत इति) अयमर्थः उक्तप्रकारेण धात्वर्थोतिरिक्ते व्युत्पत्त्यभावात् तथाविधस्य स्वतः पुरुषार्थत्वाभावाच्चेति । कर्तृव्यापारः—प्रयत्नः । शब्दशास्त्रस्मारस्यमध्यस्मत्पक्षे विद्यत इत्याह (शब्दानुशासनसिद्धमेवेति) साधनत्वसिद्ध्यर्थं क्रियातिरिक्तार्थक्षीकार इत्यत्राह (धात्वर्थस्य चेति) ‘यज देवपूजादौ’ इति हि चातुरिति भावः । प्रकृतब्रह्मविचारारम्भहेतुः सिद्ध इत्याह (अत इति) सिद्धवस्तुनि बुद्धिपूर्वकं यदृच्छया चाद्य व्युत्पत्तिसम्भवात्, अन्यथापि विधिशेषतया सिद्धेरवेत्यर्थः । अथ विशेषणानासिद्धि परिहरति (चातुर्मास्यादीत्यादिना) कर्मणामावृत्तिविधानाच्च क्षयिकलत्वमवगतमिति सिद्ध-

४ भावप्रकाशिका ४

परिधानीये कर्मणि “ दक्षिणे हस्ते जुह्वं सादयति ” इत्यादिवाक्यविहितक-

केवलस्य कर्मणः क्षयिफलत्वोपदेशादक्षयफलश्रवणं
 “ वायुश्चान्तरिक्षं चैतदमृतम् ” इत्यादिवदापे-
 क्षिकं मन्तव्यम्, अतः केवलानां कर्मणामल्पास्थिर-

* श्रुतप्रकाशिका *

मित्यनुसन्धेयम् । “तद्यथेह कर्माचितो लोकः क्षीयते” इत्यादिवाक्यमभिप्रेत्याह
 (क्षयिफलत्वोपदेशादिति) अक्षयफलश्रवणनिर्वाहमाह (वायुरचेति) नहि चातु-
 र्मास्यादिवाक्येषु अक्षयफलश्रवणमर्थवादोक्तत्वात् त्यज्यते, अपि तु कर्मणामावृत्ति-
 विधानात्, क्षयिफलत्वोपदेशाच्च, तस्मात्कर्मणां क्षयिफलत्वनिर्णयसिद्धिः,
 अतो हेतौ विशेषणांशः सिद्धः । अधिकरणार्थमुपसंहरति (अत इति) अस्याधिक-
 रणस्य ब्रह्ममीमांसा विषयः, सा किगारम्भणीया ? उत न ? इति संशयः, सिद्ध-
 वस्तुनि शब्दव्युत्पत्तिर्नास्तीति विचारः, अस्तीति निश्चयः, आरम्भः प्रयोजन-
 मित्यधिकरणाङ्गपञ्चकम् । यथाहुः “विषयसंशयश्चैव विचारो निर्णयस्तथा ।
 प्रयोजनेन सहितमेतत्स्यादङ्गपञ्चकम्” ॥ इति । “परीक्ष्य लोकान्” इत्यादिवाक्यं
 प्रथमसूत्रसन्ध्यायसिद्धानुवादपूर्वकं गुरुपसदननियमविधिपरम् “ गुरुमेवाभि-
 गच्छेदित्युक्तत्वात्, रागतः प्रवृत्तौ सत्यां विधेयाभावादस्य सूत्रस्य वाक्यत्वं न
 घटते, उद्देश्योपादेयविभागवद्धि वाक्यम्, विधेयं उपादेयमिति न वाच्यम्, अज्ञात-

५ भावप्रकाशिका ५

गोपयुक्तजुह्वादिपात्रप्रतिपत्तेरपि स्वर्गाद्यर्थकर्माङ्गतया सर्वाङ्गापूर्वसाध्यपरमापूर्वस्य
 जुह्वादिप्रतिपत्त्यनन्तरभावित्वेन ततः पूर्वमनिष्पत्तेरिति भावः । (अर्थवादोक्तत्वात्
 त्यज्यत इति) अर्थवादप्रामाण्यस्य सिद्धान्तेऽप्यभ्युपेतत्वेनार्थवादोक्तत्वमात्रेण
 त्यागं न ब्रूम इत्यर्थः । (व्युत्पत्तिर्नास्तीति विचार इति) व्युत्पत्तिर्नास्तीति पूर्व-
 पक्ष इत्यर्थः । वैविधेन बुद्धेस्सञ्चारणं विचारः । ननु ब्रह्माविचारारम्भस्य न्याय-
 सिद्धत्वे तद्विधायकं “ परीक्ष्य लोकान् ” इतिवाक्यं व्यर्थं स्यादित्याशङ्क्याह
 (परीक्ष्य लोकानित्यादिवाक्यमिति) (उद्देश्योपादेयविभागवदिति) यद्यपि
 तत्त्वमसीतिवाक्यवत् उद्देश्योपादेयविभागश्चन्यस्यापि वाक्यत्वं सम्भवति,
 तथापि सूत्ररूपवाक्यस्य तदपूर्वकं वक्तव्यमिति भावः । (विधेयं हि उपादेयमिति)

फलत्वात् ब्रह्मज्ञानस्य चानन्तस्थिरफलत्वात्तन्निर्णय-
फलो ब्रह्मविचारारम्भो युक्त इति स्थितम् ॥

इति श्रीभाष्ये जिज्ञासाधिकरणम् ।

* श्रुतप्रकाशिका *

ज्ञापकत्वात् । प्रागज्ञातं वाक्यज्ञाप्यं क्षुपादेयम्, रागतो ब्रह्मविचारे प्रवृत्तस्यापि सिद्ध-
वस्तुनि व्युत्पत्तिर्नास्तीति वाक्येन अनारम्भणीयत्वं ज्ञायते, तस्मिन्नि सिद्धवस्तुनि व्यु-
त्पत्तिसम्भवादारम्भणीयत्वज्ञापनमज्ञातज्ञापनमेवेत्युद्देश्योपादेयविभागवत्त्वं सूत्रस्य ।
अत्र हि रागतः प्रवृत्तिमतः पूर्वपक्षहेतुना निवृत्तौ प्रसक्त्यामप्रतिपन्नस्तत्परिहारो
विधीयते ॥

७ भावप्रकाशिका ७

यद्यपि देशकालादिविधौ विधेयस्यापि देशकालादेर्नोपादेयत्वं तथापि प्राथिक्-
त्वमभिप्रेत्य एतदुक्तमिति द्रष्टव्यम् । (व्युत्पत्तिर्नास्तीति वाक्येनेति) पूर्वपक्षयुक्ति-
भिरित्यर्थः । अस्य सूत्रस्याप्रवृत्तप्रवर्तकत्वमपि सम्भवति । यथा “कृष्णालं अपयेत् ”
इत्यस्य अपये प्रयोजनाभावेन निवृत्तस्य प्रतिप्रसवरूपतया विधित्वमित्याह,
(अत्र हि रागतः प्रवृत्तिगत इति) ॥

इति जिज्ञासाधिकरणम् ॥ १ ॥

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय
२ अधिकरणम्
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय

किम्पुनस्तद्रह ? यजिज्ञास्यमुच्यत इत्यत्राह—

जन्माद्यस्य यतः ॥ २ ॥

* भूतप्रकाशिका *

अथ शास्त्रकाण्डद्विकाध्यायपादपेटिकाधिकरणरूपसम्बन्धिभेदेन सप्तविधामु
सङ्गतिषु सङ्गत्यन्तराणां स्पष्टत्वादधिकरणसङ्गतिमाह (किम्पुनरिति) शास्त्रसङ्ग-
तिर्हि वेदार्थविचाररूपतया स्पष्टतरा, वेदान्तार्थविचाररूपत्वात्काण्डसङ्गतिः,
कारणविषयत्वाद्विकसङ्गतिः, कारणविषयवाक्यतर्करूपत्वादध्यायसङ्गतिः,
अयोग्यवच्छेदविश्रान्तेः पादसङ्गतिः, शास्त्रारम्भार्थत्वात्पेटिकासङ्गतिः,
अतोऽवान्तरसङ्गतिः किम्पुनरित्यादिभाष्येणोच्यते । जिज्ञास्यम्— विचा-
र्यम्, सकलेतरपुरुषार्थतत्साधनपरित्यागपूर्वकं प्राप्यत्वेनोपायत्वेन च यत्
जिज्ञास्यमुक्तमित्यर्थः । प्राप्यतया प्रापकतया च हि ब्रह्मैव आपाततः प्रतिपन्नम्,
अनेन जिज्ञास्यमितिपदेन प्रणववेदप्रधानाद्यौपचारिकार्वाचीनब्रह्मशब्दार्थव्यावृत्तिः,
तच्च व्यावर्तकस्य लक्षणस्य वक्तव्यतयापि हि सिध्यति । ब्रह्मशब्दवाच्यं
स्वरूपेण गुणैश्च निरतिशयहृत्स्वयोगि, 'वृहति वृंहयति' " वृहत्वाद्बृंहणत्वाच्च
ब्रह्मेति परिपठ्यते " इति श्रुतिस्मृतिनिर्वचनात् । तत्र " ब्राह्मणो यै सर्वा देवताः "

ध भावप्रकाशिका ध

(वाक्यतर्करूपत्वादिति) वाक्यविचाररूपत्वादित्यर्थः । (सकलेतर-
पुरुषार्थेति) कर्मणामल्लप्सिरफलत्वावगत्यनन्तरमनन्तस्तिरफलत्वेनापाततः प्रति-
पन्नानां ब्रह्मतदनुबन्धितदुपासनतत्प्राप्त्यादीनां विचार्यत्वमिति हि जिज्ञासासूत्रार्थ
इति भावः । ततश्चेतरस्परित्यज्य प्राप्यत्वेन प्रापकत्वेन ब्रह्म जिज्ञास्यमित्यस्य
कथं सूत्रार्थत्वमिति न चोदनीयम् । व्याख्यात्रन्तरोक्तजिज्ञास्यपदप्रयोजनं दूषयति
(अनेन जिज्ञास्यमितीति) भाष्ये—जिज्ञास्यमितिपदस्य सङ्गतिसूचनार्थतया व्या-
ख्यातत्वेन यस्कैश्चिदुक्तं जिज्ञास्यमितिपदे प्रधानाद्यौपचारिकार्वाचीनब्रह्मशब्दार्थ-
व्यावृत्तिरिति, तत्तेत्यर्थः । ततश्च जिज्ञास्यपद इति सप्तमी, ननु जिज्ञास्यपदेनेति
तृतीयेति मन्तव्यम् । नेत्यस्य पृथक्पदत्वेन निषेधार्थकत्वात्, तत्र हेतुमाह
(तच्च व्यावर्तकस्येति) तच्च व्यावर्तनमित्यर्थः । वक्तव्यतया उक्तेत्यर्थः । अपि-

जन्मादीति- सृष्टिस्थितिप्रलयम् । तद्गुणसंविज्ञानो

* श्रुतप्रकाशिका *

‘नकिरिन्द्रत्वदुत्तरः’ अग्निस्सर्वा देवताः ‘एक एव रुद्रः’ सोमः पवते जनिता मतीनां जनिता दिवो जनिता पृथिव्याः । जनिताग्नेर्जनिता सूर्यस्य जनितेन्द्रस्य जनितोत विष्णोः” “ आपो वा इदं सर्वम् ” इत्यादिभिर्ब्राह्मणाग्नीन्द्रादीनामपि समाभ्यधिकरहितत्वप्रतीतेरर्थतत्त्वं व्याकुलम्, अतस्तेषु तापत्रयातुरजिज्ञास्यं तत् प्रश्नं किंलक्षणकमित्यर्थः । सर्वेषां समाभ्यधिकराहित्ये प्रतीतेऽपि तद्व्याहतमन्यपरवाक्यावगतं चेत्यनादरणीयम्, तत्त्वप्रधानेषु सृष्टिप्रलयप्रकरणेषु यदेव निरतिशयवृहदुक्तं तदेव जिज्ञास्यमित्यभिप्रायेणाह “ यतो वा इमानी ” त्यादिश्रुतिरितीममर्थं हृदि निधाय सूत्रकारेण जन्मादिसूत्रं प्रणीतमित्यभिप्रायवतां किं पुनस्तद्वत्स यजिज्ञास्यमुच्यत इति , नहि किं पुनर्ब्रह्मेत्युक्तम् । सूत्रमुपादत्ते (जन्माद्यस्य यत इति) प्रथमपदं व्याचष्टे (जन्मादीति-सृष्टिस्थितिप्रलयमिति) अन्यत्

५ भावप्रकाशिका ५

स्सम्भावनार्थः, एवकारार्थो वा । ततश्चायमर्थः , महामहिमशालित्वेन प्रसिद्ध-प्रणवदेवप्रधानब्रह्मविष्णुरुद्राग्नीन्द्रादीनां मध्ये किं निरतिशयवृहदिति प्रश्ने प्रणवादिद्व्यावृत्तिर्हि व्यावर्तकलक्षणोक्त्यैव सिध्यति , न ततः माक् प्रश्नसमये । ततश्च जिज्ञास्यमित्यस्य उक्तरीत्या सन्नतिसूचकत्वमेव , ननु प्रधानादिद्व्यावर्तकत्वमिति । (यदेव निरतिशयवृहदुक्तं तदेव जिज्ञास्यमिति) नन्वेतद्वन्धपर्यालोचनायां ‘यतो वा इमानी’तिवाक्ये तद्विजिज्ञासलेति जिज्ञास्यत्वं विधीयत इति प्रतीयते, तदनुसाराच्च ‘अपीहि भगव’ इति प्रश्नोपि किं जिज्ञास्यमिति जिज्ञास्यविषयक एव , इतरथा प्रश्नोत्तराभ्यां भवितव्यम् । नच तद्युज्यते ; उत्तरत्र ग्रन्थकारैरेव यत्नेन विजिज्ञासलेति न विचारसोपासनस्य वा विधिः , अपि तु ब्रह्मत्वस्यैवेति वक्ष्यते, कथं तयोरविरोध इति चेत् : अत्र केचित् , “ इतरे त्वर्थसामान्यात् ” इति सूत्रे जगत्कारणतयोपलक्षितमिति माप्यव्याख्याने केषुचिदुपासनेषु जगत्कारणत्वमनुसन्धेयम् । केषुचिज्ज्ञ , यत्रानुसन्धेयं तत्र ज्ञाप्यान्तर्गतत्वाज्जगत्कारणत्वं विशेषणम् । यत्र तु नानुसन्धेयं तत्रोपलक्षणम् , ज्ञाप्यानन्तर्गतत्वादिति वक्ष्यमाणत्वेन तद्वन्धपर्यालोचनायां यतो वेतिवाक्ये जिज्ञास्यत्वलक्षणमुपास्यत्वमेव

• श्रुतप्रकाशिका •

पदद्वयं वाक्यार्थयोजनायां व्याख्यास्यते, प्रथमपदव्याख्यानस्य समासार्थनिर्णयार्थं वाक्यान्तरसापेक्षत्वेन वाक्यार्थयोजनायामन्तर्गतमित्युक्त्यपत्तयस्तस्य पृथग्व्याख्यानम् । सृष्टिस्थितिप्रलयमित्यत्र सृष्टिश्च उत्पत्तिपरः 'सृष्टिस्थितान्तकालेषु' 'सृष्टिस्थित्यन्तकरणी, मित्यादिप्रयोगात्, प्रयोज्यप्रयोजकव्यापारवाचिशब्दानां व्यतिकरेण प्रयोगो ब्रह्मण एव निमित्तोपादानत्वाभिप्रायनिबन्धनः । सृष्टिस्थितिप्रलयमिति समाहारार्थे द्वन्द्वः, एकस्मिन्कार्ये अन्योन्यसापेक्षतया तुल्यनिष्पादकत्वेनान्वय इतरेतरयोगः, यथा दर्शपूर्णमासयोः स्वर्गं प्रति, अत्र समुदितविवक्षा, अयमेव समुदायविवक्षायां समाहारः तत्कृतमेकवचनत्वं नपुंसकत्वञ्च ; अतोऽत्र सृष्टिस्थितिप्रलयमिति समाहारे द्वन्द्वः कृतः, वाक्यार्थयोजनायां सृष्टिस्थितिप्रलया इति इतरेतरयोगद्वन्द्वः कृतः, उभयोरपि फलैक्यात् । जन्मादीत्यत्रेति करणेन तत्रैकवचने सात्पर्यं गम्यते, तत्र पदार्थयोजनायां सृष्टिस्थितिप्रलयमित्येकवचनान्तपदेन सौत्रपदस्यैकवचनमनुसृतम् तत्राप्येकवचनं, सृष्टिस्थितिप्रलयानां समुदायो लक्षणम्, न त्वेकैकमिति ज्ञापनार्थम्, समुदायस्य लक्षणत्वं श्रुतिस्वारस्यादवसीयते " यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते । येन जातानि जीवन्ति । यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति " इत्यत्र हि न प्रतिवाक्यं तद्वस्तुक्तम्, अन्यथैकतरलक्षणवैयर्थ्यं च स्यात् । न च

४ भावप्रकाशिका ४

विधीयते, तदश्च विधेये उपासने जगत्कारणत्वस्यान्वयानन्वयाभ्यां विधेयान्वयित्वानन्वयित्वलक्षणे विशेषणत्वोपलक्षणत्वे अपि सम्भवत इति प्रतीयते, तद्वन्धानुरोधेन यतो वेतिवाक्ये जिज्ञास्त्वमेव विधीयत इति पक्षोप्याचार्याणागमिमत् एव । न विचारस्य उपासनस्य वा विधिरित्युत्तरग्रन्थानुसारेण सोऽपि पक्षोऽभिमत इति उभयथापि सम्प्रदायसत्त्वादिति च वदन्ति । (समासार्थनिर्णयार्थं वाक्यान्तरसापेक्षत्वेनेति) वाक्यार्थकथनव्याजेनैव समासार्थव्याख्यानसम्भवात्, जन्मादिपदस्य पृथग्व्याख्यानमवश्यमपेक्षितमित्यर्थः । (ब्रह्मण एव निमित्तोपादानत्वाभिप्रायनिबन्धन इति) इदञ्चाखिलेत्यादिश्लोकव्याख्यानानुसारेण मुत्पद्युगपादितम् । (अत्र समुदितविवक्षेति) दर्शपूर्णमासाभ्यामित्यत्रेत्यर्थः । (नपुंसकत्वञ्चेति) सनपुंसकमिति सूत्रेणेति भावः । (जन्मादीत्यत्रेति करणेनेति)

* श्रुतप्रकाशिका *

समुदितं लक्षणम्, व्यावर्त्याभावात् । न हि जगदुत्पत्तौ निमित्तोपादानभूतं स्थित्या-
दिकारणत्वव्यवच्छेद्यं किमपि वस्त्वस्तीति चेत् । सत्यम् ; व्यवच्छेद्यं नेप्यते
तथापि श्रुत्यनुरोधात्सूत्रकारेणैवमुक्तम् । श्रुतिश्च 'तद्विजिज्ञासस्व' इति विधि-
स्तितोपासनोपयोगिनिरतिशयबृहत्त्वविपरीताबृहत्त्वशङ्कान्यवच्छेदार्थं समुदायमाह ।
शङ्कितव्यवच्छेदेनापि हि सप्रयोजनत्वं स्यात्, लक्ष्याकारविपरीतशङ्कानिराकरणेन
विना लक्ष्याकारनिश्चयायोगात् । न च जन्मादिष्वेकैककारणत्वं लक्ष्याकारवि-
परीतशङ्कानिराकरणक्षमम्, तथा हि ; उत्पत्तिकारणत्वेऽभिहितेऽपि स्थित्यादिकारणत्वं-
न चेत् तदनुगुणज्ञानशक्तिविरहात् स्थितिप्रलयकारणभूतवस्त्वन्तरसद्भावाच्च जन्म-
गात्रकारणस्य निरतिशयबृहत्त्वं न स्यात् । मुक्तेर्लघान्तर्भावान्नोक्षप्रदतयोपास्य-
स्यैव प्राप्यत्वाच्च मोक्षप्रदत्वप्राप्यत्वानुगुणैर्गुणैश्च बृहत्त्वं न सिध्यति, अतो जन्म-
कारणत्वमात्रस्य सगस्तवस्तुव्यवच्छेदक्षमत्वेऽपि जन्मादिसमुदायकारणत्वस्यैव निर-
तिशयबृहत्त्वौपयिकत्वात् सृष्टिस्थितिप्रलयसमुदायकारणत्वं लक्ष्यमिति ज्ञापितम् ।
समुदायस्य लक्षणत्वमिहाविबक्षितम् । जन्मादीनि बहुव्रीहेरन्यपदार्थप्रधानत्वेन जन्म-
नोऽन्तर्भूतत्वादित्यत्राह (तद्गुणेति) बहुव्रीहिर्द्विविधः, तद्गुणसंविज्ञानोऽतद्गुणसं-
विज्ञानश्च इति । तत्र प्रथमस्योदाहरणं "सर्वादीनि सर्वनामानि" लम्बकर्णगान-
येत्यादि । द्वितीयस्योदाहरणं चित्रगुणानयेति । तच्छब्देन विशेष्यम् गुणशब्देन
विशेषणं च विवक्षितम् । समित्येकीकारे । विशेषणं विशेष्यञ्च एककार्यान्वितत्वेन
सह ज्ञापयतीत्यर्थः । एवमपि बहुव्रीहेर्नान्यपदार्थप्रधानत्वमङ्गः, क्षपदवाच्यविशिष्टप्र-
मुदायस्य तत्समुदायिनो वा अन्यपदार्थतया विवक्षितत्वोपपत्तेः । समासस्थपदवाच्य-

५ भावप्रकाशिका ५

जन्मादिशब्देनेत्यनुक्तानुक्रियमाणरूपाविनाशेनैकवचनान्तस्यैवानुकरण्यादिति भावः ।
शङ्कते (न च समुदितं लक्षणमिति) (विशेषणं विशेष्यञ्च एककार्यान्वितत्वेनेति)
तस्यान्यपदार्थस्य गुण उत्पत्तिपदार्थः, तस्यापि क्रियान्विततया संविज्ञानं येन
स तद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिरिति तत्पुरुषगर्भो बहुव्रीहिः, नतु सच गुणश्च
तद्गुणाविति द्वंद्व इति मन्तव्यम् । तथा हि सति 'त्यदादीनि सर्वानित्यमि' त्येकशे-
पेण सच गुणश्च ताविति रूपप्रसङ्गेन तद्गुणेति रूपासिद्धिप्रसङ्गात्, समुदायस्य

* श्रुतप्रकाशिका *

स्यापि विशिष्टसमुदायान्तर्गतत्वाकारेण अन्यपदार्थत्वं युज्यते , स्वपदमात्रस्य तेना-
कारेण तद्वाचकत्वाभावात् । अस्थेति व्याख्येयपदोपादानम् , अचिन्त्येत्यादिना
तद्व्याचष्टे । अस्थेतिपदस्य जगत इत्येतावन्मात्रे वक्तव्ये किमर्थो विस्तर इति
चेत् , सूत्रकारविवक्षितार्थकथनार्थः । तद्विवक्षा च श्रुतिविवक्षया, श्रुतिविवक्षा
कथं ज्ञायत इति चेत् ! उच्यते ; “यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते” इत्यत्र भूत-
शब्देन कार्यवर्गेऽभिहितेति इमानीतिपदं कार्यवर्गस्य धर्मिग्राहकप्रमाणसिद्धाकार-
विशेषपरम् , तत्र जगत आभासतापरत्वं ब्रह्मणो जिज्ञास्यतानुपयोगीति वैचि-
परमिमानीतिपदम् , ईदृशकार्यनिष्पादनानुगुणगुणोत्कर्षं ब्रह्मेति ज्ञापनार्थम् । श्रुति-
वाक्यस्वेवंशब्देन निर्दिष्टः सूत्रकारस्यापीयमेव विवक्षा , जगतः इमानीतिश्रुतौ
बहुवचने सत्यपि सौत्रमेकवचनं कृत्स्नस्य भुवनस्यैककार्यताविशेषेणैककर्तृकत्व-
ज्ञापनार्थम् , भूतशब्दस्य देवादिचतुर्विधभूतमात्रपरत्वव्यावर्तनेन भुवनक्रियायो-
गिकृत्स्नकार्यसमुदायात्मकजगद्विषयत्वज्ञापनार्थम् , अत एव हि भाष्ये जगत
इत्युक्तम् । तत्र कार्यवर्गस्य चिदचिदात्मकत्वात्तत्प्रमाणसिद्धचिदचिद्वैचित्र्यमचि-

५ भावप्रकाशिका ५

विवक्षितत्वे सर्वादीनीतिबहुवचनं न स्यादित्याशङ्क्याह (समुदायिनो वा
अन्यपदार्थतयेति) (विशिष्टसमुदायान्तर्गतत्वाकारेणेति) अयं भावः,—
मत्वर्थे बहुव्रीहेरनुशिष्टत्वात् . वासस्तिनमानयेत्यादौ वाससंसयोगस्यैव मत्वर्थतया
प्रतीतेः , तस्य च वासो विना आनयनासम्भवात् वासोविशिष्टस्यैवानयनम् , तद्वदेव
शुक्लवाससमानयेति तद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहौ वाससंसयोगस्यैव मत्वर्थानुशिष्टबहु-
व्रीह्यर्थतया प्रतीतेः . अन्तरेण वाससस्तत्त्वानयनासम्भवात् तद्वत् एवानयनम् ।
गोमन्तमानयेत्यत्रेव चित्रगुमानयेत्यत्रापि स्वामित्वस्यैव बहुव्रीह्यर्थतया प्रतीतेस्तस्य
चानयनेपि चित्रगवीनां स्वामित्वलक्षणसम्बन्धानपायात् गवामानयनम् . तद्वदि-
हाप्यन्यपदार्थे जन्मस्मितिलथारव्यसमुदाये जन्मन आद्यावयवत्वेनानुपविष्टत्वात् ।
अवयवावयविभावस्य च मत्वर्थविहितबहुव्रीह्यर्थत्वात् अवयवेन विना अवयविनो-
ऽभावात् जन्मनोपि ग्रहणं सिद्धमित्यर्थः । (कृत्स्नस्य भुवनस्यैककार्यताविशेषे-
णेति) कृत्स्नस्य कार्यवर्गस्य एककार्यवदनायासेन एकेन कर्त्रा सङ्कल्पमात्रेण निर्मि-

* श्रुतप्रकाशिका *

न्येत्यादिपदद्वयेनाह । ननु गृहाधिकरणे “गृहं सम्मार्ष्टि” इत्यत्र उद्देश्यगतविशेषणो विवक्षाभावादकवचने तात्पर्याभाव उक्तः, तेन न्यायेन प्रसिद्धवन्निर्देशरूप-
तया अनुवादरूपस्येदंशब्दस्योद्देश्यविशेषणो तात्पर्याभावेनैवं व्याख्यातव्यम् । नैवम्;
गृहाधिकरणे उद्देश्यविशेषणगात्रविवक्षा न निषिद्धा, अपित्वनुवादस्य मूलभूत-
प्रापकवाक्योक्तार्थविरुद्धविशेषणो हि तात्पर्याभाव उक्तः । उत्पत्तिवाक्यसिद्धस्य
गृह्यहुत्वस्य विरुद्धं होक्तृत्वम्, अन्यथा ‘अष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयीत’ इत्यत्राप्य-
ष्टवर्षत्वादिविशेषणो तात्पर्याभावप्रसङ्गात् । अत्र तु प्रापकवाक्येषु जगद्वैचित्र्येणैव
स्पष्टम् । यद्वा यत्र प्रयुक्तस्य शब्दस्यार्थाविवक्षायामन्वयानुपपत्त्याऽऽनर्थक्यम्, तत्रोद्दे-

५ भावप्रकाशिका ५

तत्त्वज्ञापनार्थमिति भावः । (प्रसिद्धवन्निर्देशरूपतयेति) ननु गृहाधिकरणे
एकवचनार्थस्याविवक्षितत्वाङ्गीकारेऽपि प्रातिपदिकार्थस्य विवक्षाङ्गीकृता । इह तु
इमानीत्यत्र अचिन्त्यविषयविचित्ररचनत्वादेः प्रातिपदिकार्थतया कथं तस्यावि-
वक्षाङ्गीकर्तुं शक्यत इति चेन्न । यथा— ‘यस्योभयं हविरार्तिगार्च्छति’ इत्यत्र
प्रातिपदिकार्थेऽपि हविर्विशेषणीभूतोभयत्वेन श्रुतेर्विवक्षा, एवंभूतानीत्यनेनैव
उद्देश्यस्य लब्धत्वादिगानीतिशब्दार्थेन विवक्षाङ्गीकर्तुं शक्येति हि तस्याभिप्रायः,
ननु इमानीत्यस्यैव पदस्योद्देश्यसमर्पकत्वमङ्गीकृत्य विशेषणशेन तात्पर्यमित्युच्यते ।
नन्वेवंसति प्रसिद्धवन्निर्देशरूपतयानुवादरूपस्येति व्यर्थम्, इदंशब्दार्थं उद्देश्य-
विशेषणो तात्पर्यभावादित्येव सुवचमिति चेत् । नैवम्; इदंशब्दस्यार्थभूते उद्देश्य-
विशेषणो वाक्यस्य तात्पर्याभावेनेत्यन्वयः । अचिन्त्यरचनत्वादेस्सन्निहितवाची-
दंशब्दार्थत्वोपपादकः अनुवादरूपस्येत्यन्तो ग्रन्थ इति द्रष्टव्यम् । नन्वेवंभूतानी-
त्यत्र बहुवचनमप्यविवक्षितं स्यात्, तथा ‘सर्वाणि ह वा इगानि भूतानि’
इत्यादौ सर्वत्वमप्यविवक्षितं स्यादिति कोऽयमाक्षेप इति चेन्न, न्यायसाम्यादापा-
तत आक्षेपस्य तत्परिहारस्य च दर्शने दोषाभावात् (गृह्यहुत्वस्य विरुद्धं होक्-
त्वमिति) तत्र उत्पत्तिवाक्ये गृहाणां वशत्वसंख्यावर्गत्वेति कियन्तो गृहास्सम्मार्ष्टव्या
इत्याकाङ्क्षाया अभवादनकाङ्क्षिता सङ्ख्या अविवक्षिता । अत एव चमसाध्वर्यून
पृथीतेत्यत्र चमसाध्वर्यूणांमुत्पादकवाक्यान्तराभावेन उत्पत्तिवाक्यावगतसङ्ख्या-

बहुव्रीहिः । अस्य - अचिन्त्यविविधविविचित्ररच-
नस्य नियतदेशकालफलभोगब्रह्मादिस्तम्भपर्यन्तक्षेत्र-
ज्ञमिश्रस्य जगतः । यतः- यस्मात्सर्वेश्वरान्निखिल-

* श्रुतप्रकाशिका *

श्यविशेषणविवक्षा तत्र तत्राङ्गीकृता, तस्मादेवं व्याख्यातुं युक्तम् । तत्रापिदेश-
वैचित्र्यमाह (अचिन्त्येत्यादिना पदेन) जीवकर्तृकतया चिन्तयितुमशक्यत्व-
मचिन्त्यत्वम् । आकाशवाय्वादिभेदेन विविधत्वम्, प्रत्येकं तत्तद्व्याप्तिबाहुल्येन विभि-
न्नत्वम् ईदृशरचनस्येत्यर्थः, अत्र रचना संस्वानम् । अथ चिद्वैचित्र्यमाह (नियतेति)
असिन्देये असिन्काले इदं फलमनेन भोक्तव्यमिति नियमो ब्रह्मादिपिपीलिका-
न्तानामविशेषण भवति, ब्रह्मणोऽपि हि स्वमानपरिमितवर्षशतादधिकं जीवितुम्,
अयडान्तरे प्रवेष्टुमशक्याधिपत्यादधिकं फलं भोक्तुं शक्यम्, एवं चिद्वैचित्र्यविविचित्र-
नेन क्षेत्रज्ञमात्रस्य कर्तृत्वानुपपत्तिः सूचिता । तृतीयं पदमुपादत्ते (यत इति) पूर्वपदस्य
श्रुतिविवक्षानुसारेण व्याख्यानं कृतम्; अत्र तु तादृशपदश्रवणाभावेऽपि कथम-
नेकविशेषणोक्तिः ? उच्यते; 'यतो येन यत्' इति प्रसिद्धवृत्तिर्देशो हि प्रापकवाक्य-
सापेक्षः, तत्र प्रापकवाक्येषु जगत्कारणत्वजिज्ञास्यत्वोपयोगियादृशविशेषणविशिष्टो
यो धर्मविशेष उक्तः तादृशविशेषणविशिष्टः स एवात्र श्रुतौ यच्छब्देन विवक्षित
इति सूत्रकाराभिप्राय इति कृत्वा तत्तादृशविशेषणविशिष्टतद्गर्भविशेषणपरत्वं सौत्रस्य

७ भावप्रकाशिका ७

न्तरसम्बन्धाभावेन सङ्ख्याकाङ्क्षायास्तत्त्वात् । चमसाध्ययूयमिति बहुलस्य विवक्षा-
ङ्गीकृता । तथा 'भैत्रावरुणः प्रेप्यति चान्वाह च' इत्यत्र व्यस्तयोः प्रैपानु-
वचनयोर्निर्जातकर्तृकत्वेन समस्तयोरेव प्रैपानुवचनयोः कर्त्राकाङ्क्षास्तत्त्वात् प्रैपानुवचन-
रूपोद्देश्यगतञ्च शब्दावगतं साहित्यं विवक्षितम् । ततश्च विहितयोरेव प्रैपानुवच-
नयोर्भैत्रावरुणकर्तृकत्वविधिरिति पूर्वतन्त्रे स्थितत्वात् । इह तु ब्रह्मण इतरव्या-
वृत्तमहामहिमप्रदर्शनार्थतया इगानीधस्यापेक्षितत्वादिति भावः । (तत्र तत्राङ्गी-
कृतेति) 'यस्योभावमी अनुगतावभिनिमोचेदभ्युदियाद्य पुनरापेयं तस्य प्राय-
श्चित्तिः' इत्यत्र अभिद्वयोत्पादनसमर्थविधेयाधानान्वयानुपपत्त्या वाक्यस्यायुक्तार्थत्व-

हेयप्रत्यनीकस्वरूपात्सत्यसङ्कल्पात् ज्ञानानन्दाद्यनन्त-

• श्रुतप्रकाशिका •

यतश्शब्दस्योक्तम्, यत इत्यत्र तसिप्रत्ययस्य सार्वविभक्तिकत्वाद्विभक्त्यन्तरशङ्का
स्मात्, तेन जगज्जन्मादयो यत्र भवन्तीति देशकालादिवदधिकरणत्वमेव ब्रह्मल-
क्षणमित्यपि शक्तिं शक्यम् । एवं तसिलोप्येकद्विबहुवचनसाधारणत्वात्कारणवा-
क्येषु सद्ब्रह्माद्यनेकशब्दैरभिधानाच्च कारणानेकत्वशङ्का स्यादिति तदुभयव्युदासार्थं
यस्मादित्युक्तम् । उपायतयोपेयतयापि जिज्ञास्यत्वे कारणत्वे चोपयुक्तानि
तत्तत्प्रापकवाक्यसिद्धान्तेतच्छ्रुतिविवक्षितानि विशेषणानि दर्शयति (सर्वेत्यादिना)
तिस्रो मूर्तयोऽशाः ब्रह्मांशीति यादवप्रकाशपक्षः, प्राधनपुरुषयोः कारणत्वं केपा-
ध्विन्मतम्, ईदृशान्यूनाधिकतत्त्वव्यवच्छेदार्थं “तमीश्वराणां परमं महेश्वरम्” ‘स
कारणं करणाधिपाधिपः” इत्यादिश्रुत्यनुसारेण सर्वेश्वरादित्युक्तम् । कारणवाक्य-
शेषमूतशोधकवाक्यसिद्धं जिज्ञास्यत्वोपयोगिनं चिदविद्यावर्त्तकाकारमाह (निखि-
लहेयप्रत्यनीकस्वरूपादिति) निखिलशब्देनाचिद्वत्तद्देयाः पदभावाविकाराः, चिद्वत्त-
द्देयाः क्लेशकर्मविपाकाशयाश्च विवक्षिताः । हेयार्हत्वे सति तद्विद्युक्तत्वं व्युदस्यते
प्रत्यनीकशब्देन । प्रत्यनीकशब्देजगदुपादानत्वं नोपपद्यत इत्यत्राह—स्वरूपादिति ।
अद्वारकहेयसम्बन्धो व्युदस्तः, न तु सद्धारक इत्यर्थः । हेयप्रत्यनीकत्वे विशेषणांशे
ऽपि हेयासम्भवः, तत्सम्बन्धविरोधित्वात्स्वप्रतिकूलोत्पादकत्वायोगाच्चेत्यत्राह (सत्य-
सङ्कल्पादिति) स्वसङ्कल्पानुरूपं हेयसम्बन्धं संश्रितेषु तद्वियोगं च कर्तुं समर्थः, नच
हेयं सर्वेश्वरापेक्षया हेयम्, तत्सङ्कल्पानियन्त्यत्वेन तत्तल्लीलारसायहत्वादिति भावः ।
सत्यसङ्कल्पत्वं हेयप्रत्यनीकत्वोपपादकं कारणत्वजिज्ञास्यत्वोपयोगि च । हेयप्रत्यनीका-
त्सत्यसङ्कल्पादितिपदद्वयेन ‘अपहृतपाप्मे’त्यादिवाक्यं स्मारितम्, जिज्ञास्यत्वोपयोगिनी

५ भावप्रकाशिका ५

लक्षणानर्थक्यप्रसङ्गेनान्युभयस्य विवक्षा । तथा ‘युवं हि स्वः स्वः
पती’ इति द्वयोर्यजमानयोः प्रतिपदं कुर्यादित्यादौ द्वित्वादिवि-
वक्षामन्नीकृत्य कुलायादिषु उत्कर्षाभ्युपगमादिति भावः । किमयं तसल्ल
प्रत्ययः ‘तसेश्च’ इति विहितस्तसिस्थानकः ? उत ‘पञ्चम्यास्तसिल्’ इति
विहितो वेति विकल्प्याद्यं दूषयति (तसिप्रत्ययस्येति) द्वितीयं दूषयति (एवं तसिलो

कल्याणगुणात्सर्वज्ञात्सर्वशक्तेः परमकारुणिकात्परस्मात्

* श्रुतप्रकाशिका *

धर्मिस्वरूपस्य कल्याणतामाह (ज्ञानेति) आनन्दत्वं स्वानुकूलत्वम् , आविशब्देन सत्यत्वमानन्त्यं च विवक्षितम् . हेयप्रत्यनीकत्वं पूर्वमुक्तम् , ज्ञानानन्देति भावप्रधाननिर्देशः “ श्लोकयोर्द्विवचनैकवचने ” इतिवत् । ज्ञानस्वानन्दत्वसत्यत्वानि न प्रादेशिकानीत्यनन्तराशब्दार्थः । आदिशब्देनानन्त्यस्य गृहीतत्वेऽपि सर्वव्यापित्वस्य कालानन्त्यकथनं नित्यत्वस्य सार्वत्रिकत्वकथनं सर्ववस्तुसामानाधिकरण्याईश्वरस्य च नित्यत्वकृत्स्नप्रदेशवृत्तित्वकथनं व्यधिकृतम् । कल्याणत्वमन्वेषामनुभविष्युष्यामप्यनुकूलत्वम् , ज्ञानत्वादयः कल्याणगुणा यस्य तस्मादित्यर्थः । यथा मन्त्राभये दीपे प्रभां विना आभयांशस्यैव चतुरङ्गुलत्वरूपवत्त्वोज्ज्वलत्वगुणाः तथा ब्रह्मणोऽपि ज्ञानस्वानन्दत्वसदैकरूपत्वानि स्वरूपस्य गुणाः , धर्मिणो धर्मस्य च ज्ञानत्वे व्यक्तिभेदादविरोधः , धर्मधर्मिणोः साधारणाकारो ज्ञानस्वानन्दत्वादिः । यथा नरस्यैव सतो राज्ञो नराः परिकरा इत्युक्ते व्यक्तिभेदादविरोधः , नरत्वं चोभयसाधारणाकारस्तद्वत् । धर्मभूतज्ञानवचामाह (सर्वज्ञादिति) सर्वज्ञत्वं निमित्तत्वोपयोगि, सर्वशक्तित्वमुपादानरूपोपयोगि, अनेन चिदचिच्छरीरकत्वमप्यभिप्रेतं भवति, अन्योपादानत्वायोगात् । किञ्च सर्वज्ञत्वम् उपासकापेक्षिततत्त्वातिवन्धतनिरसनप्रकारज्ञानोपयोगि, सर्वशक्तित्वं तद्विरोधिनिरसनोपयोगि, परमकारुणिकत्वं च जिज्ञासत्वकारणत्वोपयोगि, प्रलयदशायामसत्कल्पं चेतनजातं निरीक्ष्य दयया हि सृष्टिः ।

ध भावप्रकाशिका ध

पीति) (धर्मिस्वरूपस्य कल्याणतामाहति) ज्ञानत्वादेः कल्याणत्वे कथिते धर्मिणोपि कल्याणत्वं कथितं भवतीत्यभिप्रायः । (आदिशब्देन सत्यत्वमानन्त्यञ्च विवक्षितमिति) इदमुपलक्ष्यम् , सार्वत्रिकादीनां तेषामपि कल्याणत्वस्यावश्यवोध्यत्वादिति द्रष्टव्यम् । (हेयप्रत्यनीकत्वं पूर्वमुक्तमिति) अतो न तदादिपदप्राप्तागिति भावः । वस्तुतस्तु उक्तस्यापि अनन्तत्वकल्याणत्ववोधनार्थं तस्याप्यादिपदेन ग्रहणे न दोष इत्यपि द्रष्टव्यम् । नन्वादिशब्देनानन्त्यस्यापि ग्रहणे अनन्तकल्याणगुणगणादिति निर्दिष्टमानन्त्यं कथमन्वेष्टु ! आनन्त्ये आनन्त्याभावादित्यः शङ्काह (आदिशब्देनानन्त्यस्य गृहीतत्वेपीति) (अन्वेषामनुभविष्युष्यामपीति) स्वानुकूलत्वमानन्दः

पुंसः, सृष्टिस्थितिप्रलयाः प्रवर्तन्ते तद्वहेति सूत्रार्थः ॥

* भूतप्रकाशिका *

संश्रितसौलभ्यं च दययैव, यथा “माता पिता भ्राता निवासः शरणं सुदृढतिर्ना-
रायणः” इति । ईदृशेश्वर उपायभूतः, उपेयमन्यदित्यत्राह (परस्मादिति) अत्र
माता पितेत्यनुसन्धेयम् । देवताविशेषनिर्णयार्थमाह (पुंस इति) कारणवाक्येषु
“ह्यगो वा मन्त्रवर्णात्” इतिसूत्रन्यायात्सद्भासात्मादिसामान्यशब्दानां पुरुषनाराय-
णादिविशेषपर्यवसायित्वात्सर्वश्रुतीनां नारायण एव पर्यवसानभूमिरिति “यतो
वा इमानि भूतानि” इत्यादिश्रुतेर्हृदयमिति सूत्रकारस्य भाव इति भाष्यकाराभिप्रायः ।
पुंस इत्यनेन कारणभूतस्य वस्तुनस्त्रिपाद्विभूतिमत्त्वमपि सूचितम्, पुरुषसूक्ते ‘ त्रि-
पादस्याभूतं दिवि’ इति श्रवणात् । (सूत्रार्थ इति) अक्षरार्थस्तात्पर्यार्थश्चेत्यर्थः ।
ननु यदीश्वरो लिलक्षयिषितः तर्हि तदसाधारणसर्वज्ञत्वादिप्रतिपादकसत्यज्ञानादि-
वाक्यानादरेण जन्मादिकारणत्वं किमर्थं सूत्रितम् ? उच्यते; गुणैः स्वस्वस्य
लक्ष्यमाणत्वे तदपेक्षया बहिष्ठाया विभूतेरुपास्यानन्तर्भावः प्रतीयेत, सर्मादिविषय-
भूतया तु विभूत्या स्वरूपे लक्ष्यमाणे तन्नियमनधारणाद्यपेक्षितत्वादेव गुणान-
न्तर्भावो न शक्यशङ्कः, अतो गुणानामिव विभूतेश्च जिज्ञास्यान्तर्भावज्ञापनार्थं
जन्मादिलक्षणं सूत्रितम्, विभूतेश्च जिज्ञास्यान्तर्भावः उपासत्रैविध्यतत्क्रतुन्यायाभ्यां

५ भावप्रकाशिका ५

त्यम्, अन्येषामप्यनुकूलत्वं कल्याणत्वमिति तयोर्भेदः । सौलभ्यानुकौ हेतुमाह
(संश्रितसौलभ्येति) ततश्च कारुणिकत्वेनैव सिद्धमित्याशयः । यद्वा
दयायाः कारुणिकत्वोपयोगित्वमुक्त्वा जिज्ञास्यत्वोपयोगमाह— संश्रितेति । (विभू-
तेष्व जिज्ञास्यान्तर्भावज्ञापनार्थमिति) ननु यतो देवदत्त उत्पन्नस्त उपास्य इत्युक्ते
नहि देवदत्तस्याप्युपास्यत्वमिति चेन्न, यत इत्यस्य चिदचिद्विशिष्टादित्यर्थकत्वेन
यच्छब्दनिर्दिष्टस्य चिदचिद्विशिष्टस्यैव तच्छब्देन निर्दिष्टव्यतया तस्याप्युपास्य-
त्वसिद्धेः । (उपासत्रैविध्यतत्क्रतुन्यायाभ्यामिति) नन्वेवं ताभ्यामेवोपास्यत्वसिद्धे-
रस्योपास्यान्तर्भावज्ञापनं व्यर्थम् । किञ्च उपासत्रैविध्यस्य तदुपास्यत्वसिद्धायपि
सर्वत्रोपास्यत्वान्वये प्रमाणाभावात् । नापि तत्क्रतुन्यायात्तत्सिद्धिर्युज्यते । “उपा-
सितगुणादेर्वा प्राप्तावप्यबहिष्क्रिया । सा तत्क्रतुनयप्राप्ता नाकारान्तरवर्जनम् ॥”

* भुतप्रकाशिका *

सेत्स्यति । नन्वेवमपि कृत्स्नविभूतेर्जिज्ञास्यान्तर्भावो न सिध्यति, त्रिपाद्वि-
भूतेर्जन्माद्यस्पृष्टत्वात् । नैवम् , तस्याः जन्माद्यस्पृष्टत्वेऽपि 'यत्प्रयन्ती'तिप्रलयवा-
क्यस्ययच्छब्दनिर्दिष्टे मुक्तप्राप्ये ब्रह्मण्यन्तर्भावसिद्धेः । तथाहि , प्रयन्तीत्येतद-
विशेषणान्तिफलयरूपं मोक्षमपि प्रतिपादयतीति यच्छब्देन मुक्तप्राप्यतयापि
ब्रह्म निर्दिष्टं भवति, प्राप्पाकारविशिष्टं च ब्रह्म प्रमाणान्तरसिद्धमिहानुयते । प्रमा-
णान्तराणि च विभूतिद्वयविशिष्टं ब्रह्म प्राप्यं वदन्ति, प्राप्पाकारस्य चोपास्यत्वं
तत्कतुन्यायसिद्धम्, तदेवंलक्षणात्तर्भूतेन लयशिनोपलक्षितायास्त्रिपाद्विभूतेरपि
जिज्ञास्यान्तर्भावसिद्धिः सूत्रिता भवति । ननु यत् इति सूत्रपदस्याः पञ्चम्या
उपादानार्थत्वात् ब्रह्मोपादानमिति, निमित्तान्तरसद्भावात् "उपादानन्तु भगवान्नि-
मित्तं तु महेश्वरः" इत्युक्तव्योमातीतपक्षावकाशः प्रसज्येत् । नैवम् ; यत् इति
पञ्चम्या हेतुमात्रविषयत्वात्, हेत्वर्थत्वं च जनिस्त्रितिलयसाधारणत्वादवगम्यते,
न तु "जनिकर्तुः प्रकृति"रित्युपादानसंज्ञाविधानवत् स्थितिकर्तुर्लयस्थानस्य च उपा-
दानसंज्ञाविधानं दृश्यते, तस्मादियं हेतौ पञ्चमी; तत्रच निमित्तोपादानयोरुभयो-
रपि हेतुत्वाविशेषात् यत् इतिपदेनोभयविधकारणत्वमपि कोट्टीकृतं भवति । 'यतो वा
इमानो'त्यादिवाक्ये यत् इतिपदस्योभयविषयत्वात् सौत्रपदस्याप्युभयविषयत्वोपपत्तेः ।

५ भावप्रकाशिका ५

इतिन्मायेनोपास्यगुणानां प्राप्तिरित्येतावन्मात्रं सिध्यति , न स्वनुपासितगुणा-
नामननुभवः । तथासति मुक्तौ सर्वगुणविशिष्टस्य ब्रह्मणः प्राप्ततया सर्वा-
सुपासनासु सर्वगुणविशिष्टमुपास्यमिति उपासनरूपभेदः कचिदपि न स्यादिति
चेत् ; उपास्यान्तर्भाव इत्यस्य ब्रह्मशब्दार्थान्तर्भाव इत्यर्थः । सत्यत्वज्ञानत्वादौ
लक्षण्या कथिते हि विरोध्यमात्रमेव ब्रह्मशब्दार्थ इति शङ्का स्यात् . तस्य
विरोध्यमात्रनिष्ठत्वात् . जगज्जन्मादिहेतुत्वे लक्षण्या कथिते न सा शङ्कावतिष्ठते ,
जगत्कारणत्वस्य विशिष्टनिष्ठत्वाद्यित्येव तात्पर्यात् । (हेत्वर्थश्च जनिस्त्रितिलय-
साधारणत्वाविति) यदि हि जन्माद्यस्य यत् इत्युच्यते तदा जनिकर्तुः प्रकृति-
रित्युपादानार्थत्वशङ्का स्यात् , न तथेहेति भावः । (हेतौ पञ्चमीति) 'विभाषा
गुणे स्त्रियाम्' इत्यत्र योगविभागादगुणब्रह्मवाचिनो यच्छब्दशब्दस्त्वप्युपपत्तेः ,

* श्रुतप्रकाशिका *

ननु 'यतो वा इमानि' इतिवाक्ये यतो येन यदिति यच्छब्दस्यावृत्तत्वात् यत इतिपदस्य जनिस्थितिलयसाधारण्यं नास्तीति तत्र यत इति पञ्चमुपादानमात्रविषया, जायन्त इत्यनेनैवान्वयात्, पञ्चम्यर्थो हि "जनिकर्तुः प्रकृति" रित्येव प्रतीयते । किञ्च हेतुमात्रविषयाया अपि सौत्रपदपञ्चम्याः श्रुतिवाक्यस्य पञ्चम्यभिहितोपादानरूपहेतुविशेषे पर्यवसानं स्यात्, सूत्रस्य श्रुत्यैकाध्व्योपपत्तेः, अतः श्रुतिसूत्रयोरुभयोरपि पञ्चम्या उपादानमात्रविषयत्वात् त्रयोपादानम्, न तु निमित्तमिति । नैवम्, श्रुतौ यत इति पदस्य जनिस्थितिलयसाधारण्यत्वाभावेऽपि यच्छब्दस्यानुवादरूपत्वादनुवादस्य च प्रापकवाक्यसापेक्षतया तद्विरुद्धार्थपरत्वासम्भवात् प्रापकवाक्येषु च 'एकमेवाद्वितीयं तदैक्षत बहु स्यां तत्तेजोऽसृजत' इत्युपादानमूतस्यैव त्रयणो निमित्तान्तरं निषिध्यादमेव जगद्रूपेण बहु स्यामिति सङ्कल्पमुक्त्वा यथा

५ भावप्रकाशिका ५

योगविभागे च ज्ञापकम् । 'हेतुमनुष्येभ्योऽन्यतरस्याम्' इत्यत्र हेतुग्रहणम् । तत्र हि 'नाव आगतं नौरूप्य' मित्यादौ अनुपादानभूताया नावो हेतुपञ्चमी सिद्धवृत्त्य 'हेतुमनुष्येभ्यः' इति पञ्चम्यां तादृश्यप्रत्ययविधानात् । अत्र केचित्, हेतुमनुष्येभ्य इत्यस्य यत्र विभाषागुण इति पञ्चमी जाच्यादागत इति, तत्र सायकाशत्वात् ज्ञापकत्वं सम्भवति. नच 'अ इ उ ण्' इत्यत्र विवारभेदादित्यत्र विभाषागुण इति पञ्चम्युक्तत्वात्तद्विहापि पञ्चमीतिवाच्यम्, तत्र सत्त्वे निविशिते-पेतीति पारिभाषिकगुणस्य ग्रहणेपि विवारभेदादिति भाष्यकारनिर्देशानुपपत्त्या परतन्त्रमात्रवाचिगुणग्रहणेपि अपरतन्त्रग्रन्थवाचियच्छब्दतात्पर्यम्यां प्रमाणाभावात्, ततश्च लोकदृष्ट्या जन्मस्थितिलयाः ततो विश्लिष्टा एव दृश्यन्त इत्यपायावधिस्त्वेनापादानत्वात् पञ्चमीति मन्यन्ते । तत्तुच्छम्; 'कुत्रिमाकृत्रिमयोः कुत्रिमे कार्यसम्प्रत्ययः' इतिन्यायेन तत्र शब्दे परिभाषितस्यैव गुणस्य ग्रहणौचित्यात् । वृत्त्यादौ च तदनुरूपत्वेनोदाहरणप्रत्युदाहरणयोर्दर्शितत्वाच्च, तेन विवारभेदादिति निर्देशो ज्ञापको विभाषेति योगविभाषस्य, अत एव बहिमान् धूमादित्यादिप्रयोगः, अन्यथा धूमस्य द्रव्यत्वेनापारिभाषिकगुणत्वस्याप्यभावात्पञ्चमी न स्यात् । तेन सुचूक्तं हेतौ पञ्चमीति । यदुक्तं लोकदृष्ट्या ततो विश्लिष्टा

* भूतप्रकाशिका *

सङ्कलं तत्कर्तृकसङ्गेश्वर प्रतिपादनात् तदनुवादिनि लक्षणवाक्ये यत् इति पदमु-
भयविषयम्. श्रुत्यनुविधायित्वाज्जन्मस्थितिलयसाधारणत्वाच्च सौत्रं च यत् इति-
पदमुभयविषयमेवेति निमित्तान्तरवादो वेदविरुद्धत्वादनादरणीय एवेति । एवं तर्हि
प्रकृत्यधिकरण्यपौनरुक्त्यं स्यादिति चेन्न, तत्र हि निमित्तोपादानैक्यस्य श्रुति-
प्रतिपाद्यत्वं समर्थ्यते, अत्र तु निमित्तोपादानैक्यसिद्धवत्कारेण तस्योभयविचकार-
णत्वस्य लक्षणत्वानुपपत्तिः परिह्रियत इति वैपय्यात् । नन्वीश्वर एव ब्रह्म चेत्
सत्यज्ञानादि लक्षणत्वेन वक्तव्यम्, न तु जन्मादि, ईश्वरस्य सर्वविधकारणत्वायोगात्,
निमित्तकारणमुपादानं चैकमेव हि वेदान्तेषु मतम्; तस्मादीश्वरादतिरिक्तं ब्रह्माभ्यु-
पगच्छतो भेदाभेदादिनोऽनुकूलमिदं जन्मादिलक्षणकथनम् । नैवम्, चिदचिद्वि-
शिष्टतया सत्यसङ्कल्पतया चेश्वरस्यैव बहु स्यामिति ईक्ष्यक्ष्णत्वेन सर्वविधकारण-
त्वोपपत्तेः । सन्मात्रस्य चिन्मात्रस्य च सत्यसङ्कल्पत्वायोगादीश्वरस्य च ब्रह्मागतया-
ऽध्यस्ततया चागिमतस्यांशान्तराध्यस्तान्तरसमानाधिकरण्यगुणवत्त्वाच्चत्वायोगाच्च
भेदाभेदपक्षे सृष्टावार्धिपक्षे च 'बहु स्या'मिति सङ्कल्पपूर्वककारणत्वं न घटत इत्येत-
ल्लक्षणं परेपामेभानुपपन्नम् । किञ्च बुभुक्षितस्य लक्षणं वाच्यम्, बुभुक्षितं चोपास्यम्,
ईश्वर एवोपास्यः प्राप्यश्च । उपासनं च विशिष्टविषयम्, उपासत्रैविध्यस्य वक्ष्य-

५ भावप्रकाशिका ५

इव भवन्तीति । सज्ज ; लोकादृष्ट्याश्रयणे भीत्रार्थानामित्यादिसूत्राणां व्यर्थत्व-
प्रसङ्गात्. सृष्टो घटः शृङ्गाच्छरो जायते गोलोमाबिलोमभ्यो दूर्वा जायन्ते'
इत्यादौ घटदूर्वादीनां विलादीर्घगोम्यपक्रमणवज्जोकादृष्ट्या अपक्रमण्यदर्शनेनापाय-
सत्त्वेन 'भ्रुवमपाय' इत्येवापादानत्वस्य सिद्धत्वात् । यथान्यासं सम्प्रधारण्यायान्तु हेतौ
पञ्चमीत्येव गतिरित्यलं प्रपञ्चेन । ईश्वरस्य निर्विकारतया निमित्तत्वमेव, नोपा-
दानत्वमित्यभिप्रेत्यमानशङ्कते (नन्वीश्वर एवेति) ननु लक्षणेपि जगज्जन्मादि-
निमित्तत्वमेव विवक्षितमित्याशङ्क्याह (निमित्तकारणमुपादानमेति) (अध्यस्ता-
न्तरेति) 'पुरुष एवेदं सर्वम्' 'ज्योतीषि विष्णुः' इत्यादिनिर्देशायोगादित्यर्थः ।
(ईश्वर एवोपास्यः प्राप्यश्चेति) ननु ईश्वरातिरिक्तं ब्रह्मेत्यर्थः । नन्वेवं सत्य-
ज्ञानादिकमेव लक्षणमुच्यतामित्याशङ्क्याह (उपासनञ्च विशिष्टविषयमिति)

—:(पूर्वपक्षः):—

“ भृगुर्वै वारुणिः । वरुणं पितरमुप-
ससार । अधीहि भगवो ब्रह्म ” इत्यारभ्य “ यतो
वा इमानि भूतानि जायन्ते । येन जातानि जीवन्ति ।
यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति । तद्विजिज्ञासस्व । तद्ब्रह्म ”

* श्रुतप्रकाशिका *

मायत्वात् । प्राप्तिरच विशिष्टविषया, यथोपासनभावितात्तस्याः । जन्मादि चोपास्य-
लक्षणम्, ‘तद्विजिज्ञासस्वे’ति प्रतिपादनात् । सत्यज्ञानादितु विशेष्यस्य लक्ष-
णम्, न तु विशिष्टस्य, अतो विशिष्टस्योपास्यत्वात् जिज्ञास्यब्रह्मलक्षणं जन्माद्येव ।
यत इत्यस्यानुवादरूपत्वाद्विजिज्ञासस्वेति जिज्ञास्यस्ववचनाच्च जिज्ञास्यस्योपयोगि-
शोधकवाक्यार्थश्च यच्छब्दे गर्भितः, तस्मात् यस्मादित्यादिशिरोपगान्युक्तानि ॥

अथ जन्मादीनां लक्षणत्वे तत्र जन्मनोऽन्तर्भावे तत्रापि सप्रदितस्य
लक्षणत्वे च किं ते प्रमाणमित्याकाङ्क्षायां सूत्रकारैर्विषयत्वेनाभिप्रेतां
श्रुतिं दर्शयति (भृगुरिति) यास्त्रं प्रणाख्या विषयः । ‘यतो वा इमानि’ इत्यादि-

* भावप्रकाशिका *

ननुपासनस्य विशिष्टविषयत्वे प्राप्तिरपि तद्विषया स्यादित्याशङ्क्य इष्टापत्त्या परि-
हरति (प्राप्तिश्च विशिष्टविषयेति) (जिज्ञास्यब्रह्मलक्षणं जन्माद्येवेति) यद्यपि
‘प्रक्षयिदामोति परम्’ इत्युक्ते किं तद्ब्रह्म ? कीदृशं वेदनम् ? कीदृशी प्राप्तिः ?
इति जिज्ञासायामेव ‘सत्यं ज्ञान’मिति मन्त्रप्रवृत्तेस्तत्त्वत्वादिकं जिज्ञास्यब्रह्मलक्षणमेव,
इतरथा तत्कथनस्यानाकाङ्क्षिताभिधानत्वं प्रसङ्गात्, उपासात्रैविध्यस्य सिद्धान्ते-
प्यभ्युपगतत्वेन स्वरूपस्याप्युपास्यत्वाच्च, तथापि विभूतेरप्युपास्यत्वान्तर्भावज्ञापना-
र्थमिति पूर्वोक्तयुक्तावेव तात्पर्यम् (शोधकवाक्यार्थश्च यच्छब्दे गर्भित इति) ॥

ननु कारणवाक्यप्रवृत्त्यनन्तरमेव कारणत्वशङ्कितदोषनिराकरणार्थतया शोधक-
वाक्यस्य प्रवर्तयिष्यमायत्वात् न तद्वाक्यार्थस्य एतद्वाक्यप्रवृत्तिदशायां गर्भितत्वं
सम्भवति । किञ्च भृगुवचस्त्वां ‘आनन्दाद्येव स्वरूपमानि भूतानि जायन्ते’ इति

• भुतप्रकाशिका •

मात्रे उदाहर्तव्येऽपि अर्थवार्थरूपतात्पर्यलिङ्गज्ञापनार्थं प्रकरणस्य ब्रह्मपरत्वेनान्य-
परस्वज्ञापनार्थं च भृगुर्वा इत्याद्युदाहृतम् । अग्नन्द्वादिवस्तुषु सर्वोत्कृष्टतया आपा-
सप्रतीतेषु सर्वेषां सर्वोत्कृष्टत्वस्यानुपपन्नत्वेन तत्त्वस्य दुर्भिशचयतया निरतिशयबृह-
त्त्वाश्रयव्यक्तिविशेषजिज्ञासया हि 'अधीहि भगवो ब्रह्म' इति प्रश्नः । तत्र व्यक्तिवि-
शेषस्य लक्षणमुच्यते "यतो वा इमानि" इति । यतो येन यदिति यदुत्तयोगात्कारणत्व-
मनूयते, तद्ब्रह्मेति कारणस्य ब्रह्मत्वं विधीयते, तेन कारणत्वस्य ब्रह्मलक्षणत्वं सिद्धं
भवति । तद्विजिज्ञासस्वेति न विचारस्योपासनस्य वा विधिः, विचारात्मकज्ञानं
रागप्राप्तत्वाच्च विधेयम्, उपासनात्मकस्य तु ज्ञानस्य 'ब्रह्मविद्याप्नोति' इति प्राक-

५ भावप्रकाशिका ५

निश्चायकवाक्यानां पश्चादेव प्रवृत्तेः, तस्मात्सर्वेश्वरास्तत्त्वसङ्कल्पादित्यादिविशे-
षणमपि यच्छब्दगर्भितं कथं स्यात् । शिष्येणाभ्युतवेदान्तेन भृगुणास्य सर्वस्या-
र्थस्याज्ञानादिति चेत्, अस्तवयमभ्युतवेदान्तः, अथापीदृशजगन्निर्मातृत्वमीदृश-
विशेषणविशिष्टस्य सम्भवेदिति सम्भावनां शिष्यस्य स्फोरयन्नाचार्यः प्रतिपादयती-
त्युक्ते विरोधाभावात् । किञ्च, पुंसूक्तसद्विद्यादिवाक्यैः सर्वज्ञस्य सर्वशक्तेः लक्ष्मी-
पतेरेव कारणत्वं निश्चित्य तत्र निरतिशयब्रह्मत्वमजानतो भृगोः 'अधीहि भगवो
ब्रह्मेति' जिज्ञासया प्रभसम्भवाच्च । ननु शिष्यस्य प्रागेव कारणविशेषनिश्चय-
वत्त्वे 'तद्विजिज्ञासस्व तद्ब्रह्मे'त्येतावतैव कृतकृत्यत्वात्कारणविशेषनिश्चायकोत्तरस-
न्दर्भो व्यर्थस्स्यादिति चेन्न; सम्प्रक्षिप्त्याभावेन तत्सार्थक्यात् । भाष्ये— यत्प्रय-
न्त्यभिसंविशन्तीति । प्रयन्ति सन्ति यदभिसंविशन्तीति योजना, प्रयन्तीत्यस्य
प्रतीयमानानीत्यर्थः । अभिसंविशन्ति— प्राप्नुवन्तीत्यर्थः । अत्र प्रयन्तीत्यान्तिक-
लभोपि विवक्षितः, अतो मुक्तप्राप्यत्वमप्यन्तर्भवतीति; अत एव ग्रन्थकृता
प्रयन्तीत्येतदविशेषेणात्यन्तिकलयरूपं मोक्षमपि प्रतिपादयति, यच्छब्देन मुक्त-
प्राप्यत्वमपि निर्दिष्टं भवतीत्युक्तम् । ननु 'यत्प्रयन्ति यदभिसंविशन्ति' इति
यच्छब्दानुपपन्नेन लयस्थानत्वं मुक्तप्राप्यत्वमुच्यते, अभिसंविशन्तीति घनत्वकत्वं
वा उच्यत इति चेन्न, यच्छब्दावृत्तिप्रसङ्गादिति द्रष्टव्यम् । (शास्त्रं प्रयाख्या
विषय इति) लक्षणवाक्यं लक्षणतो ब्रह्म प्रतिपादयितुं शक्नोति नवेति विचारः

* श्रुतप्रकाशिका *

राशिकवाक्यान्तरसिद्धत्वात् उपक्रमे 'अपीहि भगवो ब्रह्मे'तिप्रश्नस्य तत्त्वपरत्वे-
नोपायविषयत्वाभावाच्च नोपासनात्मकज्ञानमिह विधेयम्, अतो विजिज्ञासस्वेति
उपदिश्यमानार्थे अवधानार्थं सन्देहनिवृत्त्यर्थं बोधकम्, या गन्धवती तां पृथिवीं
विद्धीतिवत्, अतः कारणत्वस्य ब्रह्मलक्षणत्वमेवास्व वाक्यस्य विधेयम् । यथा
यत्र सारसः स देवदत्तकेदार इत्युक्ते सारससम्बन्धस्य देवदत्तकेदारलक्षणत्वमुक्तं
स्यात् तद्वत्, देवदत्तकेदारो बुभुत्सितो धीस्थः सारससम्बन्धश्च दृष्टः । तस्य देव-
दत्तकेदारलक्षणत्वं ज्ञातम्, अतस्तदेव वाक्यस्य विधेयम्, एवं निरतिशयबृहत्त्वं बहु-
प्यर्थेऽवापाततः प्रतीतम् । कारणत्वं च प्रापकवाक्यावगतम्, तस्य निरतिशयबृहत्त्वस्तु-
लक्षणत्वमनवगतमिति तदत्र विधेयम् । लक्षणस्य च सजातीयविजातीयव्यावर्तनस्व-
भावत्वादन्येषां निरतिशयबृहत्त्वशङ्काव्युदासः फलितः । अतो नारायणारिविशेषशब्द-
वाच्यवस्तुविशेषस्यैव निरतिशयबृहत्त्वसिद्धिः । अत एव हि परस्मात्पुंस इत्युक्तम् । प्राप-

५ भावप्रकाशिका ५

शब्दं ब्रह्मणि प्रमाणं नवेति विचारे प्रणाज्या पर्यवस्यतीति भावः । कारण-
मनूयत इति पाठस्समीचीनः । उत्तरत्र कारणस्य ब्रह्मत्वं विधीयते इत्युक्तेरिति
द्रष्टव्यम् (देवदत्तकेदारो बुभुत्सित इति) अतो देवदत्तकेदारत्वमेव विधानयोग्य-
मित्यर्थः । (धीस्थः सारससम्बन्धश्च दृष्ट इति) सारससम्बन्धो धीस्थो निश्चित इत्यर्थः ।
तत्र च हेतुर्दृष्ट इति— दृष्टत्वेन निश्चिततया न विधेयत्वमिति भावः ।
(तस्य देवदत्तकेदारलक्षणत्वं ज्ञातमिति) सारससम्बन्धिनो देवदत्तकेदारत्वम-
ज्ञातमित्यर्थः । लक्षणशब्दस्वरूपवचनः । केचित्तु देवदत्तकेदारो बुभुत्सितो-
धीस्थः, अतो न विधेय इति योजयन्ति । तत्र ; सामान्यतो देवदत्तकेदारस्वरूपस्या-
वगतत्वेऽपि अयं देवदत्तकेदार इति विशिष्य उद्देश्यसम्बन्धितयाऽनवगतत्वाद्विधेय-
त्वोपपत्तेः विशिष्य निश्चितत्वे बुभुत्साया एवानुपपत्तेः, देवदत्तकेदारलक्षणं
किञ्चिदस्तीति निश्चयस्यापि सत्त्वेन देवदत्तकेदारलक्षणत्वस्याप्यविधेयत्वप्रसङ्गात् ।
यदिच सारससम्बन्धे केदारलक्षणत्वस्य ज्ञातत्वाद्विधेयत्वं तर्हि सारससम्बन्धनि-
देवदत्तकेदारत्वस्याप्यज्ञातत्वाद्विधेयत्वोपपत्तेः । (तस्य निरतिशयबृहत्त्वस्तु-
लक्षणत्वमिति) कारणत्वस्य निरतिशयबृहत्त्वस्वरूपत्वमित्यर्थः । तादृश-

इति श्रूयते । तत्र संशयः — किमस्माद्वाक्यात् ब्रह्म
लक्षणतः प्रतिपत्तुं शक्यते , न वा ? इति ।

* श्रुतप्रकाशिका *

कवाक्यैरेव कारणभूतवस्तुविशेषस्य निरतिशयवृद्धत्वं ज्ञायत इति किमनेन लक्षण-
वाक्येन ? इति चेत्. न; अग्न्यादीनामपि कर्मभागवाक्यैः सर्वोत्कृष्टत्वावगमात्-तेषु
वृद्धत्वरक्षाव्युदासाय कारणवाक्यानामपि तद्वदन्यपरत्वाभावेन तत्त्वपरत्वज्ञापन-
परत्वादस्य वाक्यस्य । अथ श्रुतिरेव लक्षणं प्रतिपादयति चेत् किं सूत्रेणेति शङ्कायां
सूत्रतात्पर्यार्थे विवक्षितः संशयं दर्शयितुं श्रुतिगतहेतुर्नैव संशयोत्पत्तिं दर्शयति
(तत्रेति) तत्र-तादृश इत्यर्थः । पूर्वपक्षानुगुणेन विशेषणबहुत्वेन सिद्धान्तानुगुणे-
नैकवचनान्तब्रह्मशब्दैक्येन च विशिष्टत्वं संशयहेतुत्वेनाभिप्रेत्य तत्रेत्युक्तम् । सं-
शयस्वरूपं दर्शयति (किमस्मादिति) ब्रह्ममीमांसा किमारम्भणीया, उत न वा इति
प्रथमविचारः, तदर्थं वेदान्ता ब्रह्मणि प्रमाणम् ? उत न ? इति द्वितीयविचारश्च
चतुस्सूत्रीसाधारणः । सिद्धस्वरूपं ब्रह्म न शास्त्रं प्रतिपादयतीत्याशङ्क्याह “तच्छा-
स्त्रप्रमाणकत्वं ब्रह्मणः सम्भवत्येव” इति समन्वयाधिकरणोपक्रमे । तस्याधिकरणस्य
शास्त्रारम्भहेतुभूतप्रामाण्यसमर्थनार्थत्वस्य भाष्यकौरेरेव वक्ष्यमाणत्वात् , तथा
चाहुः “व्युत्पत्त्यभावः प्रतिपत्तिदौर्स्थ्यमन्येन सिद्धस्वमध्याकलत्वम् । एतानि वै
सूत्रचतुष्टयेनाऽनारम्भमूलानि निराकृतानि” इति , अतस्तद्विचारयुगलमत्रार्थसिद्ध-
मित्यभिप्रेत्येतदधिकरणासाधारणं संशयशरीरं दर्शितं किमस्मादिति । यतो वा
इमानीत्यादिवाक्यं ब्रह्म लक्षणतः प्रतिपादयितुं शक्नोति, उत न ? इति संशयः,
तदर्थं संशय्यते , किं सृष्ट्यादीनां विशेषणत्वेनोपलक्षणत्वेन च ब्रह्मलक्षणत्वं
सम्भवति नेति, तदर्थं विशेषणपक्षे किं विशेषणभेदेन विशेष्यभेदोऽस्ति ? उत

५ भावप्रकाशिका ५

शब्दार्थमाह (पूर्वपक्षानुगुणेनेत्यादिना) सिद्धस्वरूपं ब्रह्मेत्यादिकं समन्व-
याधिकरणभाष्यवाक्यम् । (किं सृष्ट्यादीनां विशेषणत्वेनोपलक्षणत्वेन चेति)
ननु लोके द्वि व्यावर्तकं द्विविधं विशेषणमुपलक्षणं वेति विकल्पयन्ति, लक्षणम्
तथा विकल्पो दृष्ट इति चेन्न ; लक्षणस्यापि व्यावर्तकत्वेन विकल्पोपपत्तेः । अनु-
मितिप्रतिबन्धकज्ञानविषयत्वं हेत्वाभासलक्षणे विशेषणमुपलक्षणं वेत्यादिविकल्प-

* श्रुतप्रकाशिका *

न ? इति. तदर्थं किं विशेषणस्य विशेषणत्वं स्वाश्रयसर्वधर्मव्यावर्तकतया ? उत विरोधिधर्मव्यावर्तकतया ? इति, उपलक्षणपक्षे किंकारान्तरप्रतिपत्तिरस्ति ? उत नास्ति ? इति, सर्वधर्मव्यावर्तकतया विशेषणत्वम् आकारान्तरप्रतिपत्तिश्च नास्तीति पूर्वः पक्षः । विरोधिधर्मव्यावर्तकतयैव विशेषणत्वम् आकारान्तरप्रतिपत्तिश्चास्तीति राद्धान्तः । सर्वधर्मव्यावर्तकतया विशेषणत्वे विशेष्यभेदप्रसङ्गेन जन्मादीनां विशेषणत्वायोगादाकारान्तरप्रतिपत्त्यभावे चोपलक्षणत्वायोगात् उभयथापि लक्ष-

५ भावप्रकाशिका ५

दर्शनात् । ननु पूर्वतन्त्रे 'यदि रथन्तरसामा सोमस्यादैन्द्रवायवामान् गृहान् गृहीयात्' इत्यत्र विशेषणस्य व्यवच्छेदकत्वेन रथन्तरारथन्तरसामयुक्तज्योतिष्टोमे रथन्तरस्य विशेषणत्वायोगात्, तन्मात्रसागकं क्रत्वन्तरं विधीयत इति पूर्वपक्षं कृत्वा स्वविरोधिगुणव्यवच्छेदकत्वमात्रेणापि विशेषणत्वोपपत्तेः । नीलमुत्पलमित्यादौ दैर्घ्याद्यव्यवच्छेदकस्यापि नीलत्वादेर्विशेषणत्वदर्शनाच्च, प्रकृतस्यैव ज्योतिष्टोमस्य रथन्तरं सामविशेषणमिति व्यवस्थापितत्वात्. तेनैव गतमिति चेन्न; तत्र यदि शब्दश्रवणेन प्रकृतस्यैव ज्योतिष्टोमस्याग्रतो विशेषं प्रति रथन्तरसामावच्छिन्नस्य निमित्ततावगतिस्वारस्यात्, तत्र तथात्वेपि इह-तदभावेन पूर्वपक्ष-प्रवृत्त्युपपत्तेः । (स्वाश्रयसकलधर्मव्यावर्तकतयेति) ननु स्वाश्रयसकलधर्मव्यावर्तकतया विशेषणत्वं कापि न दृष्टचरम् । तथाहि सति एकधर्ममात्रपरिशेषापत्तेः, खण्डत्वादेरपि स्वाश्रये गोत्वद्रव्यादिसहिष्णुत्वादिति चेन्न, समभिव्याहृतविशेषणान्तरव्यवच्छेदकत्वस्य खण्डो मुखड इत्यादौ दर्शनादित्यत्र तात्पर्यात् । नन्वीदृशं भेदकत्वमुपलक्षणपक्षेपि सम्भवत्येव । तस्यापि व्यावर्तकत्वादिति चेत्, भवत्विदं दूषणम्, उपलक्षणपक्षेपि समानम् । कानः क्षतिः ? केचित्तु-जन्मादिविशिष्टस्य ब्रह्मत्वं वा ? उत तदुपलक्षितस्य ? विशेषणत्वे जन्मविशिष्टस्य स्थितिविशिष्टस्य लयविशिष्टस्य चैक्यासम्भवात्, विशिष्टानामप्येक्ये विशेषणानामप्येक्यप्रसङ्गात् इत्यादिसत्स्यादिकाक्ये मृषावादिभिरुक्तो दोषः पूर्वपक्षेऽनुसन्धेयः । उपलक्षणपक्षे अस्य दोषस्यासम्भवादाकारान्तरप्रतिपत्तिर्दोष इति पूर्वपक्षिणो भावः । सिद्धान्ते तु सत्त्यादिकाक्ये सिद्धान्त्युक्तरीत्या एकस्य विशेष्यस्यानेकविशिष्टत्वसम्भवात् न

किं प्राप्तम् ? न शक्यमिति । न तावज्जन्मादयो
विशेषणत्वेन ब्रह्म लक्षयन्ति, अनेकविशेषणव्यावृत्त-

* श्रुतप्रकाशिका *

यास्वासम्भवादिवं वाक्यं ब्रह्म लक्षयतः प्रतिपादयितुं न शक्नोतीति लक्षणादौ-
स्थेन ब्रह्मणि शास्त्रप्रामाण्याभावाच्चद्विचारोऽनारम्भणीय इति पूर्वपक्षे फलितम् ।
विरोधिर्गन्वावर्त्तकतयैव विशेषणत्वे विशेष्यभेदाभावाज्जन्मादीनां विशेषणत्वोप-
पत्तेराकारान्तरप्रतिपत्तिसम्भवादुपलक्षणात्वोपपत्तेश्च । उभयथाऽपि लक्षणात्वसम्भ-
वादिवं वाक्यं ब्रह्म लक्षयतः प्रतिपादयितुं शक्नोतीति लक्षणासौष्ठवेन ब्रह्मणि
शास्त्रप्रामाण्योपपत्तेः तद्विचारस्वारम्भणीयत्वं सिद्धान्ते फलितम् । तत्र पूर्वपक्ष-
मुपपादयितुं प्रतिजानीते (न शक्यमिति) जन्मादीनां ब्रह्मलक्षणात्वं किं विशेषणतया ?
उतोपलक्षयतया ? इति विकल्पमभिप्रेत्य प्रथमं दूषयति (न तावदिति) कथं विशेष-
णत्वेन न लक्षयन्तीत्यब्राह्म (अनेकेति) अनेकत्वप्रसक्तिर्व्यावर्त्तकत्वं वा कथं-

५ भावप्रकाशिका ५

ब्रह्मव्यक्तिबाहुल्यप्रसङ्गः । जन्मरूपविशेषणान्विततया ज्ञातस्यापि स्थितिरूपविशे-
षणान्विततया ज्ञातस्यापि ब्रह्मण्य ऐक्यासम्भवेन विशिष्टैक्यस्यापि सम्भवात्,
जन्मादिविशेषणान्विते ब्रह्मत्वस्य सत्त्वेन विशिष्टं ब्रह्मेत्युक्तौ दोषाभावात् । यदि
च विशिष्टान्वयिनो विशेषणान्वयित्वनिश्चयात्, जन्मादिविशिष्टे ब्रह्मत्वान्वये जन्मा-
दावपि ब्रह्मत्वान्वयप्रसङ्गात् । नायं विशेषणपक्षो युक्त इत्याग्रहः तर्हि उपलक्ष-
णात्वपक्षो भविष्यति । आकारान्तरप्रतिपत्तेस्सत्त्वादिति सिद्धान्त्यभिप्रायः ;
ततश्च परस्परविरुद्धयोर्विशेषणत्वोपलक्षणात्वपक्षयोः कथं भाष्ये अभ्युपगम इति
चोद्यत्सान्धकाश्च इति वदन्ति । केचित्तु विजिज्ञासस्वेत्यत्रोपासनस्य विधानात्
जगत्कारणत्वस्योपासने अन्वयानन्वययोस्सत्त्वात् । भाष्ये विशेषणत्वोपलक्षणा-
त्वाभ्युपगमो न विरुद्धः । श्रुतप्रकाशिकाचार्यैरपि 'इतरे स्वर्यसामान्या'दित्यत्र भाष्या-
भिप्रायस्याविच्छिन्नत्वाच्च तथैवाविरोधो नेय इति वदन्ति । अन्ये तु— विशिष्टनिष्ठं
जगत्कारणत्वम्, विशेष्यनिष्ठमु सत्यत्वादिकमिति बहुयो ग्रन्थकुर्याद्वहारदर्शनात् ।
भाष्ये च जगत्कारणत्वोपलक्षितस्वरूपत्वेति बहुयो व्यवहारदर्शनाच्च जगत्कारण-
त्वं चिदचिद्विशिष्टस्य ब्रह्मणो विशेषणभूतं लक्षयम्, शुद्धस्वरूपस्योपलक्षयम्,

त्वेन ब्रह्मणोऽनेकत्वप्रसङ्गे । विशेषणत्वं हि व्यावर्तक-
त्वम् ॥ ननु 'देवदत्तः श्यामो युवा लोहिताक्षः
समपरिमाणः' इत्यत्र विशेषणबहुत्वेऽप्येक एव देवदत्तः
प्रतीयते, एवमत्राप्येकमेव ब्रह्म भवति । नैवम्;
तत्र प्रमाणान्तरेणैक्यप्रतीतिरेकस्मिन्नेव विशेषणाना-
मुपसंहारः, अन्यथा तत्रापि व्यावर्तकत्वेनानेकत्व-
मपरिहार्यम् । अत्र त्वनेनैव विशेषणेन लिलक्षयिपि-

★ मुक्तप्रकाशिका ★

मित्यत्राह (विशेषणत्वं हीति) विशेष्यतेऽनेनेति निर्वचनानुसारेण भेदकं विशेषणं.
भेदं विशेष्यमिति प्रसिद्धेः, खण्डो मुण्डः पूर्णशृङ्गो नीलं शुक्लं पीतम् अजो
गजो महिष इत्यादिषु तथा दर्शनाच्चेतिभावः । सिद्धान्तिच्छायाया चोदयति
(नन्विति) परिहरति (नैवमिति) उपसंहारः—पर्यवसानम् । अन्यथा—प्रमाणा-
न्तरेणैक्यप्रतीत्यभावे सतीत्यर्थः । तत्रापि—देवदत्तादावपि । पक्षे वैषम्यमाह
(अत्र त्विति) प्रमाणान्तरेणैक्यमनवगतमिति वदतोऽयं भावः । 'एकमेवाद्वि-
तीयम्' इत्यादिभिरपि नैकत्वनिश्चयः, तत्राप्येकत्वादिविशेषणभेदेन बहुत्वापत्तेः ।
एकमित्यादिपदानामेको ग्रीहिरित्यादिवन्निर्वाहसम्भवाच्चेति । ननु न केवलं
प्रमाणान्तरेणैक्यप्रतीतिः, शब्दी च विद्यते. तस्यां सत्यां धर्मिवहुत्वं न स्यात् ।

५ भावप्रकाशिका ५

जगत्कारणत्वस्य शुद्धस्वरूपनिष्ठत्वाभावात्, तदभिप्रायेणैव विशेषणोपलक्षणाभ्यु-
पगमः, न च शुद्धस्वरूपानिष्ठस्य विशिष्टनिष्ठस्य जगत्कारणत्वस्य कथं शुद्धस्व-
रूपोपलक्षणात्वमिति वाच्यम्; तदस्यस्यापि शाखाग्रस्य चन्द्रोपलक्षणात्वदर्शनादिति
वदन्ति । पाराशर्यविजये तु विशेष्यनिष्ठत्वानिष्ठत्वाभ्यां विशेषणोपलक्षणाभेदमा-
भित्य जगत्कारणत्वस्य ब्रह्मनिष्ठतया विशेषणत्वम्, प्रपञ्चगतजन्मादेस्तु ब्रह्मस्वरू-
पानिष्ठतया उपलक्षणात्वमिति प्रकारो दर्शितः । (ननु न केवलं प्रमाणान्तरे-
णैक्यप्रतीतिरिति) ऐक्यप्रतीतिः प्रमाणान्तरेणैवेति नियमो नास्ति, शब्दी

तत्वात् ब्रह्मणः प्रमाणान्तरेणैक्यमनवगतमिति
व्यावर्तकभेदेन ब्रह्मबहुत्वमवर्जनीयम् ॥ ब्रह्मशब्दैक्या-
दत्राप्येक्यं प्रतीयत इति चेत् ; न , अज्ञातगोव्यक्तेः
जिज्ञासोः पुरुषस्य 'खण्डो मुखः पूर्णशृङ्गो गौः'
इत्युक्ते गोपदैक्येऽपि खण्डत्वादिव्यावर्तकभेदेन
गोव्यक्तिबहुत्वप्रतीतेर्ब्रह्मव्यक्तयोऽपि बह्वयस्युः ।
अत एव लिलक्षयिषिते वस्तुन्येषां विशेषणानां सम्भूय

* श्रुतप्रकाशिका *

अत्र चैकवचनान्तधर्मिवाचिपदैक्यं विशेष्यैक्यज्ञापकमिति शङ्कते (ब्रह्मशब्देति)
तद्भ्रम तद्भ्रमेति मुहुर्मुहुर्मुक्तिर्वा, तानि ब्रह्माणीति बहुवचनं वा नास्तीति भावः ।
परिहरति (नेति) तत्कथमित्यत्राह (अज्ञातेति) एकवचनान्तधर्मिवाचिपदैक्यं
विशेषणबहुत्वापीनं विशेष्यबहुत्वं न याचते, खण्डो मुखः पूर्णशृङ्गो गौरित्यत्र
बहुत्वप्रतीतेः । एकवचनान्तधर्मिवाचिपदैक्यं स्वतो विशेष्यैक्यप्रतिपादकम्, खण्डा-
दिषु प्रत्यक्षवाचात् बहुत्वप्रतीतिरिति चेन्न ; अप्रत्यक्षेष्वपि गोषु खण्ड इत्यादि-
वाक्ये प्रयुक्ते बहुत्वप्रतीतेः, तस्माद्विशेषणबहुत्वं चेद्विशेष्यभेदापादकमित्यभिप्राये-
णोक्तम् अज्ञातगोव्यक्तेरिति । अज्ञातगोव्यक्तेः—प्रत्यक्षेणादृश्यमानगोव्यक्तेरित्यर्थः ।
खण्डो मुखः इत्यादिवाक्यप्रयोगासम्भवव्युदासाय जिज्ञासोरित्युक्तम् । गोसामा-
न्यज्ञाने सत्यदृष्टगोव्यक्तित्वाज्जिज्ञासासम्भवात्प्रयोगासम्भवः । सृष्टिसिद्धिप्रलयाः
किं प्रत्येकलक्षणाणि, उत सम्भूय ! इति विकल्पमभिप्रेत्य प्रत्येकपक्षे वृषण-
मुक्तम् । सम्भूयेतिपक्षे दूषणमाह (अत एवेति) अत एव— विशेषणभेदस्य

५ भावप्रकाशिका ५

च विद्यते शङ्कादपि सम्भवतीत्यर्थः । सर्वात्मना अज्ञातगोव्यक्तित्वेन को गौरिति
जिज्ञासाया एवानुदय इत्याशङ्क्याह (प्रत्यक्षेणादृश्यमानगोव्यक्तेरिति) (वाक्य-
प्रयोगासम्भवव्युदासायेति) अविज्ञातं प्रति वाक्यप्रयोगासम्भवादिति भावः ।
शास्त्रामुपलक्षयामित्यन्तर्गतं कालविशेषे देशविशेषे उपलक्षयाकारः, शास्त्राप्र-

लक्षणत्वमप्यनुपपन्नम् ॥ नाप्युपलक्षणत्वेन लक्षयन्ति,
आकारान्तराप्रतिपत्तेः । उपलक्षणानामेकेनाकारेण
प्रतिपन्नस्य केनचिदाकारान्तरेण प्रतिपत्तिहेतुत्वं हि
दृष्टं 'यत्रायं सारसः स देवदत्तकेदारः' इत्यादिषु ॥
ननु च "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म" इति प्रतिपन्नाकारस्य

* अतप्रकाशिका *

सतो विशेष्यभेदापादकत्वादित्यर्थः । उपलक्षणपक्षं दूषयति (नापीति) कुत
इत्यत्राह (आकारान्तरेति) व्यापकनिवृत्त्या व्याप्यनिवृत्तिरिति भावः ।
व्यापकत्वमेवोपपादयति (उपलक्षणानामिति) उपलक्षण्येनोपलक्ष्यप्रतिपत्तौ उप-
लक्षणमुपलक्ष्याकारः पूर्वप्रतिपन्नाकारश्चेत्याकारत्रयमवर्जनीयम् , सम्प्रतिपन्नस्वलेषु
तद्दर्शनात् । यथा सारससम्बन्ध उपलक्षणम्, देवदत्तसम्बन्धित्वमुपलक्ष्यम्, केदारत्वं
पूर्वप्रतिपन्नाकारः, अतोऽत्र तृतीयाकारप्रतिपत्त्यभावादुपलक्षणत्वमनुपपन्नमित्यर्थः ।
शास्त्राग्रे चन्द्र इत्यत्र कथमाकारत्रयमिति चेत् . उच्यते ; कालविशेषे देशविशेष-
सम्बन्धः उपलक्ष्याकारः , शास्त्राग्रमुपलक्षणम्, शास्त्राचन्द्रयोश्च ऋजुप्रदेशवर्तित्वं
सम्बन्धः, स च सम्बन्धो वाक्यावगतः । आदित्यादिव्यावर्तकं चन्द्रशब्दबोध्मं
चन्द्रसंस्थानं तृतीयाकारः । केदारस्वाद्याकारः प्रत्यक्षप्रतीतः , चन्द्रत्वं तु पूर्वा-
नुभूतत्वाद्धीत्यम् , कुत्र चन्द्र इति बुभुत्सायामेवम् । कश्चन्द्र इति बुभुत्सायां शब्द-
वाच्यत्वमुपलक्ष्यम्, सारसिकेन वा शब्दोत्थापितबुभुत्सामूलेन वा प्रत्यक्षेण प्रतीतो
वक्रादिः पूर्वप्रतिपन्नाकारः , अनेन निर्विशेषवस्तुवादे तूपलक्षणत्वमपि नोपपद्यते
इत्युक्तं भवति । तृतीयाकारप्रतिपत्तिरस्तीति चोदयति (ननु चेति) दूषयति

५ भावप्रकाशिका ५

चन्द्रयोः ऋजुप्रदेशवर्तित्वं सम्बन्ध इति पाठश्चेत्पुनरित्युक्तः (सच सम्बन्धो वा-
क्यावगत इति) वाक्यबोधे इत्यर्थः । कश्चन्द्र इति बुभुत्सुं प्रति सम्बन्धस्यैव ज्ञाप्य-
त्वात्, चन्द्रशब्दबोध्मत्वं चन्द्रशब्दवाच्यत्वमित्यर्थः । अनयोरेतावान् विशेष इत्याह
(केदारस्वाद्याकार इत्यादिना) केदारान् साक्षात्कुर्वन्नेव पृच्छति-को देवदत्त-

जगज्जन्मादीन्युपलक्षणानि भवन्ति । न, इतरेतर-
प्रतिपन्नाकारापेक्षत्वेनोभयोर्लक्षणवाक्ययोरन्योन्याश्र-
यणात्, अतो न लक्षणतो ब्रह्म प्रतिपञ्चुं शक्यत इति ॥

—(सिद्धान्तः) :—

एवं प्राप्तेऽभिधीयते—जगत्सृष्टिस्थितिप्रलयैरुपल-
क्षणभूतैर्ब्रह्म प्रतिपञ्चुं शक्यते । न चोपलक्षणो-

• श्रुतप्रकाशिका •

(नेति) सत्यत्वादयः किं विशेषणतया लक्षणभूताः, उत उपलक्षणतया ! पूर्व-
स्मिन्कक्षे दूषणमुक्तम्, अन्यत्र चाकारान्तन्तरप्रतिपत्त्यपेक्षायां वाक्यान्तरेण
चेदनवस्था, स्वेन चेदात्माश्रय इति; अतो 'यतो वा इमानि'त्यादिवाक्येन आकारा-
न्तरप्रतिपत्तिर्बोद्धव्या, तत्तश्चान्योन्याश्रय इति भावः । (अत इति) विशेषणत्वोप-
लक्षणत्वयोर्गोपादित्यर्थः ॥

सिद्धान्तमवतारयति (एवं प्राप्तेऽभिधीयत इति) एवम्— सूत्रकाराभिप्रेक्षे
पूर्वपक्षे प्राप्ते तवाभिप्रेतस्तत्परिहार उच्यत इत्यर्थः । ज्ञाप्यवर्हिर्भूतो ज्ञाप्यप्रतीत्यु-
पाय उपलक्षणम्, ज्ञाप्यान्तर्भूतो ज्ञाप्यप्रतीत्युपायो विशेषणम्, न चैकस्य ज्ञाप्य-
ज्ञापकत्वविरोधः, यदादेरिन्द्रियसंयोगप्रतिसम्बन्धित्वेन ज्ञानोत्पत्तिहेतुत्वस्य विषय-
त्वस्य च दर्शनात् । एवं शब्दतो धीस्तया स्वविशिष्टप्रतीतौ हेतुभूतं विशेषण-
मिति उभयथापि लक्षणत्वोपपत्तिं वक्ष्यन् “ एकानेकस्वरूपाय स्थूलसूक्ष्मात्मने
नमः ” इतिवच्चरमोक्तमुपलक्षणपक्षे बुद्धिस्तया प्रथममुपपन्नमित्युं प्रतिजानीते
(जगदिति) ननुपलक्षणपक्षे ऽनुपपत्तिरुक्तेत्यत्राह (न चेति) आकारान्त-

७ भावप्रकाशिका ७

केदार इति । चन्द्रगपश्यंस्तं सृगयमाण एव पृच्छति—क चन्द्र इति; अतो वैशिष्ट्य-
मिति भावः । (शब्दोत्थापितेति) चन्द्रो दृष्टो वेत्यादि शब्दोत्थापितेत्यर्थः ॥

(ज्ञाप्यवर्हिर्भूतो ज्ञाप्यप्रतीत्युपाय इति) शास्त्राग्रस्य चन्द्रप्रतीतिदशायां प्रतीते-
रुपलक्षणत्वम्, प्रकृष्टप्रकाशत्वस्य चन्द्रप्रतीतिदशायां विषयत्वमस्तीति
प्रकृष्टप्रकाशाविनिर्मुक्तस्य चन्द्रस्याप्रतीतेरिति भावः । (शब्दतो धीस्-

पलक्ष्याकारव्यतिरिक्ताकारान्तराप्रतिपत्तेर्ब्रह्मणाप्रति-
पत्तिः । उपलक्ष्यं ह्यनवधिकातिशयबृहत् , बृहणश्च
बृहतेर्धातोस्तदर्थत्वात् । तदुपलक्षणभूताश्च जग-
ज्जन्मस्थितिलयाः । यतो येन यदिति +प्रसिद्ध-

* श्रुतप्रकाशिका *

रम्— अकारविशेषः । स चोपलक्ष्योपलक्ष्याकारातिरिक्त इत्यपुनरुक्तिः । पृथक्
तृतीयाकारं दर्शयितुमाकारद्वयं विवक्षन् पूर्वमुपलक्ष्याकारमाह (उपलक्ष्यं
हीति) अथर्वशिरसि “बृहति बृंहयति तस्मादुच्यते परं ब्रह्म” इति । श्रीमति वैष्णवे
पुराणे च “बृहत्त्वाद्वृंहयात्वाच्च ब्रह्मेति परिपठ्यते ” इत्यादिनिर्वचनप्रसिद्धिद्योत-
को हिगुब्धः । आकारत्रयपृथक्कृत्योतनार्थाश्चरब्धाः तत्र तत्र ज्ञेयाः ,
कथं निरतिशयबृहत्त्वबृंहणत्वप्रतिपत्तिरित्यत्राह (बृहतेरिति) मनिन्प्रत्य-
यान्तस्य रूढिसहकृतस्य बृहतिधातोस्तदर्थत्वादित्यर्थः । यद्वा ब्रह्मण्येव बृहत्त्व-
बृंहणत्वावगतिः कथमित्यत्राह— बृहतेरिति । बृहत्त्वस्य स्वरूपतो गुणतश्च विवक्षि-
तत्वात् बृंहणत्वरूपबृहत्त्वमपि धात्वर्थान्तर्गतमितिभावः । उपलक्ष्या-
कारमाह (तदुपलक्षणेति) ननु सारसस्य केदारेणैव जन्मादीनां
ब्रह्मणा सह सम्बन्धो वक्तव्यः । किञ्च ब्रह्मण्य उपादानत्वे नाद्यमत इव
निमित्तान्तराभिष्टेयताप्रसङ्गेन सत्यसङ्कल्पत्वादिगुणान्वयलक्षणाबृंहणत्वासिद्धिश्च
स्यादित्येतच्छङ्काद्वयं परिहरन् तृतीयाकारोपस्थापकं वाक्यं चावतारयति
(यतो येनेत्यादिना) कुत्र कथं प्रसिद्धिरित्यत्राह (प्रसिद्धि-

५ भावप्रकाशिका ५

तयेति) यत्पदजन्यपदार्थोपस्थितौ विपरीतं सद्वाक्यार्थप्रतीतिदशयां स्व-
विशिष्टप्रतीतिमावधाति तद्विशेषणम् , अन्यदुपलक्षणमिति भावः । (स्थूल-
सूक्ष्मात्मने नम इतिवदिति) एवं पुराणप्रक्रियायां स्पष्टम् । व्यतिरिक्ता-
न्तरगुब्धयोः पौनरुक्त्यभावाच्चाह (अकारविशेष इति) बृहद्बृंहणञ्चोप-
लक्षणभूताद्येत्यादिचरब्धानामर्थमाह (आकारत्रयपृथक्कृति) तदितराकारद्वय-

+ प्रतिद्वयजन्मादिस्वरूपनिर्देशेन— इति पा.

वन्निर्देशेन यथाप्रसिद्धिं जन्मादिकारणमनूयते । प्रसिद्धिश्च “सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्” “तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति” “तत्तेजोऽसृजत” इत्येकस्यैव सच्छब्दवाच्यस्य निमित्तोपादानरूपकारणत्वेन, तदपि ‘सदेवेदमग्र एकमेवासी’ दित्युपादानतां प्रतिपाद्य ‘अद्वितीय’मित्यधिष्ठात्रन्तरं प्रतिषिध्य “तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति तत्तेजोऽसृजत” इत्येकस्यैव प्रतिपादनात् । तस्मात् यन्मूला जमजन्मस्थितिलयास्तद्ब्रह्मेति, जन्मस्थितिलयाः स्वनिमित्तोपादानभूतं वस्तु ब्रह्मेति लक्षयन्ति । जगन्निमित्तोपादानताच्चिसर्वज्ञत्वसत्यसङ्कल्पत्वविचित्रशक्तित्वाद्याकारबृहत्त्वेन

* भुवप्रकाशिका *

इवेति) तच्च कथमित्यपेक्षायां तत्प्रतिपादनं पदानामन्वयमुखेन दर्शयति (तदपीति) तत्— निमित्तोपादानस्वरूपकारणत्वम् । उपादानत्वाधिष्ठात्रन्तरनिवारणयोरुपपादनं कृतं “तदैक्षत बहु स्याम्” “असृजत” इति । रामकृष्णादिरूपेण बहुमवनव्यावृत्त्यर्थं जगद्रूपेण बहुमवनमिति दर्शितं ‘तत्तेजोऽसृजत’ इत्यनेन । अत्र फलितं सम्बन्धमाह (तस्मादिति) यथा उपलक्षणेन सारत्वेनाधिकरणत्वेन सम्बन्धित्वं केदारस्य यथा चन्द्रशेखरस्य शास्त्रायाश्च श्रुजुभायः सम्बन्धः तथा ब्रह्मण उपलक्षणभूतजन्मादिभिर्हेतुमद्भावः सम्बन्ध इत्युक्तं भवति, यथा प्रसिध्यनुवावरूपतया वाक्यस्य । निमित्तान्तरशङ्का चार्थात्परिहृता भवति ; एवं तृतीयाकारत्वाधोपक्रमुपलक्षणसम्बन्धात्मकं निमित्तोपादानरूपकारणत्वमुक्तम् । अथ तदाक्षिप्तं तृतीयाकारमाह (जगदिति) यत्तद्वद्वत्सारितकारणवाक्येषु

॥ भावप्रकाशिका ॥

सयुच्चयार्थ इत्यर्थः । (यद्वा ब्रह्मण्येवेति) ब्रह्मत्वस्य धारवर्धरेष्वपि वृंहणत्वस्य कथं

प्रतिपन्नं ब्रह्मेति च जन्मादीनां तथा प्रतिपन्नस्य

* श्रुतप्रकाशिका *

हि सार्वश्याद्यवगमः , अतो जगन्निमित्तोपादानताक्षिप्तेत्युक्तम् । गुणानामप-
रिच्छिन्नतया तद्विशिष्टस्य ब्रह्मशब्दवाच्यतायोग्यत्वज्ञापनार्थमाकारवृहत्त्वेनेत्युक्तम् ।
'यः सर्वज्ञ' इत्यादिवाक्यावगतसार्वश्यादीनामुपलक्षणत्वाभावात्तान्योन्याभयः । विरो-
पण्यबहुत्वं तु न विरोप्यभेदापादकमिति वक्ष्यत इति न विरोधः । उपलक्षणपक्षा-
नुपपत्तिपरिहारमुपसंहरति (इति चेति) इति च— अतश्चेत्यर्थः । उपलक्ष्यं
हीत्यादिभाष्यस्यैवं वा योजना,— अनवधिकातिशयशब्दे सारपर्यम् . उपलक्ष्य-
मनवधिकातिशयवृहत्त्वं बृंहणत्वं च , निरवधिकवृहत्त्वं च स्वरूपतो गुणतो
विभूतितत्त्वानवधिकवृहत्त्वम् . वृहत्त्वबृंहणत्वविशेषः उपलक्ष्य इत्युक्तं भवति ; तत-
श्चोपलक्ष्याकारैकदेशभूतं वृहत्त्वबृंहणत्वमात्रं पूर्वप्रतिपन्नाकारो भवतीति फलि-
तम् , लोके तथा दर्शनात् । देवदत्तकेशरत्वं द्युपलक्ष्यम् , न च देवदत्तसम्बन्धि-
त्वमात्रम् घटपटादिष्वतिपसज्जात् . तदेकदेशभूतकेशरत्वमात्रेण च पूर्वप्रतिपत्तिः ,
तस्मादुपलक्ष्यैकदेशभूतवृहत्त्वबृंहणत्वाकारेण पूर्वप्रतिपत्तिः , अनवधिकातिशयवृहत्त्वं
बृंहणत्वमुपलक्ष्यमित्यभिप्रायेण अनवधिकातिशयवृहद्वृंहणत्वेत्युक्तम् , वृहत्त्व-
बृंहणत्वविशेषोपलक्ष्यत्वात् वृहत्त्वबृंहणत्वमात्रं पूर्वप्रतिपन्नाकार इत्यर्थसिद्धमिति
दिशब्देन सूचितम् । कथं तत्प्रतिपत्तिरित्यत्राह— बृहतेर्भातोतिरिति । वृहत्त्वमात्रं
पूर्वप्रतिपन्नाकार इत्यध्याहृतेन वाक्येन तदर्थत्वादिति पञ्चम्या अन्वयः । यन्मा
न चेत्यादिना पूर्ववाक्येनान्वयः । उपलक्ष्याकारमाह— तदुपलक्ष्येति ।
तृतीयाकारगन्धमपि विवक्षुस्तत्प्रतिपादकं वाक्यमवतारयन्नुपलक्षणस्योपलक्ष्येण
सम्बन्धं वदन्निमित्तान्तरशब्दां च व्युदस्यति— यतो येनेत्यादिना । पूर्ववदर्थः ।
विवक्षितमन्यं तृतीयाकारमाह— जगदिति । इदानीम्— चशब्दस्तृतीयाकारान्तर-
समुच्ये । यथा केशरत्वं सारसाधिकरणत्वदेवदत्तसम्बन्धिव्योपयोगि तथा सर्वज्ञ-
त्वादयोऽप्यनवधिकातिशयवृहत्त्वबृंहणत्वजन्मादिकारणत्वोपयोगिनः । अथ विरो-

* भावप्रकाशिका *

भास्वर्थमिति भावः । अस्मिन् पक्षे निरतिशयपरित्यागो भेदकः । (अनवधिकाति-
शयशब्दे सारपर्यमिति) पूर्वपक्षे अनवधिकातिशयविशिष्टब्रह्मत्वमुपलक्ष्यम् ,

लक्षणत्वेन नाकारान्तराप्रतिपत्तिरूपानुपपत्तिः ।
जगज्जन्मादीनां विशेषणतया लक्षणत्वेऽपि न कश्चि-
दोपः । लक्षणभूतान्यपि विशेषणानि स्वविरोधिव्या-
वृत्तं वस्तु लक्षयन्ति । अज्ञातस्वरूपे वस्तुन्येकस्मि-
न्लक्षणयिपितेऽपि परस्पराविरोध्यनेकविशेषणलक्षण-
त्वं न भेदमापादयति, विशेषणानामेकाश्रयतया प्रती-

* भूतप्रकाशिका *

पणतया लक्षणत्वमुपपादयति (जगज्जन्मादीनामिति) कथं न दोषः ? अपवादक-
प्रमाणाभावे विशेषणमेव स्वविरोध्यभेदावहत्वं दोषत्वेन युक्तमित्यत्राह (लक्षण-
भूतान्यपीति) लक्षणभूतानि— व्यावर्तकभूतानीत्यर्थः । यद्वा लक्षणभूतानां
विशेषणानां सजातीयविजातीयव्यावर्तनसम्भावत्वेऽपीत्यर्थः । स्वविरोधिव्यावृत्तम्—
नियतभिन्नाश्रयविशेषणाश्रयाद्व्यावृत्तम् , न स्वविरुद्धविशेषणाश्रयाद्व्यावृत्तम्—
मित्यर्थः । अयं ग्रन्थः पक्षविषयः । बहुत्वापवादकप्रमाणाभावे सति विशेषणत्व-
मेव विरोधित्वमित्यत्राह (अज्ञातेति) अयन्तु सपक्षविषयः, देवदत्तः श्यामो
युवेत्याद्युदाहरणमत्राभिप्रेतम् । अपत्यक्षविषयेष्वेकवचनान्तर्धर्मिवाचिपदैक्या-
द्विशेष्यैक्यं प्रतीयत इत्यर्थः । अत्र विशेष्यैक्यव्यवस्थापकं किमित्यपेक्षया सपक्षे
विशेष्यैक्यमुपपादयति (विशेषणानामिति) शुद्धस्वारस्याद्विशेषणानामेकाश्रया-
न्वयप्रतीतेरविरुद्धविशेषणानामेकाश्रयवृत्तित्वोपपत्तेरित्यर्थः । अविरुद्धविशेषणत्वं
विशेष्यैक्यव्यवस्थापकमित्युक्तम्भवति । यद्वा अज्ञातस्वरूप इत्यपि ग्रन्थः पक्षविषयः ।
पूर्वस्मिन् ग्रन्थे विशेषणानां विरुद्धविशेषणाश्रयात् स्वाश्रयभेदकत्वमुक्तम् । अम-

५ भावप्रकाशिका ५

अस्मिन्स्तु पक्षे ब्रह्मत्वं नोपलक्ष्यम्, अपि तु तद्वतोऽतिशय इत्यर्थः । (इदानीम्
चशब्द इति) प्रतिपक्षं ब्रह्मेति चेत्तत्र चशब्द इत्यर्थः । लक्षणभूतान्यपि विशेषणा-
नीत्यत्र असाधारणधर्मत्वपर्यन्तविवक्षायाः प्रकृतेः प्रयोजनमावादाह (व्यावर्तकभू-
तानीत्यर्थ इति) लक्षणत्वविवक्षामभ्युपेत्यापि साध्याहारं व्याचष्टे (यद्वा लक्षण-
भूतानामिति) उत्तरग्रन्थेन पौनरुक्त्यमाशङ्क्याह (अयं ग्रन्थः पक्षविषय इति)

तेरेकस्मिन्नेवोपसंहारात् । खण्डत्वादयस्तु विरोधादेव
गोव्यक्तिभेदमापादयन्ति , अत्र तु कालभेदेन जन्मा-

* श्रुतप्रकाशिका *

त्यस्तत्वे सति भिन्नविशेषणत्वमेव भेदकत्वमित्यत्राह—अज्ञातेति । तत्राप्यविरुद्धविशे-
षणभेदो न विशेष्यभेदक इत्यर्थः । कुत इत्यत्राह—विशेषणानामिति । देवदत्तः श्यामो
युवा लोहितान्तः इत्यादावविरुद्धविशेषणानामेकामयत्वदर्शनात् पक्षीकृतेऽप्येकस्मिन्नेव
विशेषणानामन्वयोपपत्तेरित्यर्थः । अविरुद्धविशेषणानां विशेष्यभेदानापादकत्वमुक्तम्
विपक्षभूतखण्डादिषु बहुत्वनियामकमाह (खण्डत्वादयस्त्विति) ततः पक्षस्य धैर्य-
माह(अत्र त्विति) कालभेदेनेत्यस्यायमभिप्रायः,— विशेष्यब्रह्मबहुत्वेऽपि जगज्जन्मा-
दीनां यौगपद्यन्याघातात् कालभेदेनाविरोध आश्रयणीयः , विशेष्यैक्येऽपि तथै-
वाविरोध इति । अत्रायमर्थोऽनुसन्धेयः,— विशेषणबहुत्वं सत एव विशेष्य-
भेदापादकम् , खण्डो मुख इत्यादिषु दर्शनात् । देवदत्तः श्यामो युवेत्यादिषु
प्रत्यक्षाधादैक्यप्रतीतिः, तस्मात्प्रत्यक्षागोचरे ब्रह्मणि विशेषणबहुत्वायत्तं विशेष्य-
बहुत्वमवर्जनीयमिति चेत् , एकवचनान्तधर्मिवाचिपदैक्यस्य सतो विशेष्यैक्य-
परत्वं देवदत्तः श्यामो युवेत्यादिषु दृष्टम् । खण्डो मुख इत्यादिषु प्रत्यक्षाधा-
द्वहुत्वप्रतीतिः , अतः प्रत्यक्षागोचरे ब्रह्मणि एकवचनान्तधर्मिवाचिपदैक्यादैक्यं
सिद्धमेव । नैवम् , विशेषणभेदायत्तं विशेष्यबहुत्वमेकवचनान्तधर्मिवाचिपदैक्यं
न बाधते , अपि तु प्रत्यक्षगोचराधते, अदृश्यमानगोच्यक्तेः पुरुषस्य खण्डो मुख
इत्यादिवाक्यप्रयोगे सत्येकवचनान्तधर्मिवाचिपदैक्येपि बहुत्वप्रतीतेरिति हि पूर्व-
पक्षस्थितिः । तत्रोत्तरमुच्यते— अज्ञातेत्यादिना । एकवचनान्तधर्मिवाचिपदैक्यं
बहुत्वं बाधत एव , अदृश्यमानेऽपि देवदत्ते देवदत्तः श्यामो युवेत्यादिवाक्य-
प्रयोगे विशेषणबहुत्वे सत्यपि विशेष्यैक्यप्रतीतिः , एवं प्रत्यक्षाप्रत्यक्षाविभाग-
विधुरं बहुत्वप्रतीतिरैक्यप्रतीतिश्च भवतः । अत्र तु बहुत्वैकत्वयोः को निर्णायक
इति चेत्. नियतभिन्नाश्रयदृष्टविशेषणबहुत्वं विशेष्यैक्यविरोधि, अनियतभिन्नाश्रय-
दृष्टविशेषणबहुत्वं नैक्यविरोधीति । अथ सत्यज्ञानादीनां लक्षणास्वोपपत्तिं पूर्वो-

४ भावप्रकाशिका ४

(भिन्नविशेषणत्वमेव भेदकत्वमिति) भेदकत्वप्रयोजकत्वमित्यर्थः । (जीवजातीयः

दीनां न विरोधः । “ यतो वा इमानि भूतानि
जायन्ते ” इत्यादिकारणवाक्येन प्रतिपन्नस्य जगज्-
न्मादिकारणस्य ब्रह्माणस्सकलेतरव्यावृत्तं स्वरूपमभि-
धीयते ‘सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म’ इति । तत्र सत्यपदं निरु-
पाधिकसत्तायोगिब्रह्माह, तेन विकारास्पदमचेतनं तत्सं-
सृष्टश्चेतनो व्यावृत्तः, नामान्तरभजनार्हावस्थान्तरयो-

* श्रुतप्रकाशिका *

कान्योन्याश्रयणपरिहारश्चाह (यतो वा इति) लक्षणावाक्येनानेन कारणत्वमेव
लक्षणात्वेनोक्तमित्यस्य कारणवाक्यत्वम्, आदिशब्देन ‘सदेवेत्यादीनि’ कारणत्व-
प्रापकवाक्यानि गृह्यन्ते । ननु लक्ष्यभूतेनैव जन्मादिकारणत्वेन प्रत्यक्षः सर्वा-
तीयविजातीयव्यावृत्तिः सिद्धा, अन्यथा तस्य लक्षणात्वायोगात् । तत्कथं
सत्यादिवाक्येन सकलेतरव्यावृत्ताभिधानोक्तिः ? उच्यते ; व्यावृत्तिद्विविधा । व्य-
क्त्यन्तरेष्वसम्भाविर्धर्मयोगरूपा तत्तज्जातीयसाधारणधर्मान्वयरूपा च । तत्र
विलक्षणधर्मयोगे व्यक्त्यन्तरेभ्योऽन्यत्वं सिद्ध्यति, न स्वतज्जातीयत्वम्, तज्जातीय-
त्वव्यञ्जकधर्मान्वयाधीनतज्जातीयत्वशङ्काया अनवगमात् । तदनन्वये तु तज्जातीय-
ताव्यावृत्तिः सिद्ध्यति, यथा घटस्य संस्मानविशेषेण क्षेत्रसमस्तवैलक्ष्ये सिद्धेऽपि
पृथिवीत्वव्यवस्थापकगन्धवस्त्वयोगात्पृथिवीजातीयत्वं नापैति, तदयोगादवादिषु
तज्जातीयत्वापगमः, एवं जगत्कारणस्वरूपविलक्षणधर्मान्वये सत्यपि नष्टयोऽधि-
ज्जातीयत्वजीवजातीयत्वशङ्कावतिष्ठत इति तज्जातीयताव्यावृत्तिस्सत्यज्ञानादिव-
क्येन प्रतिपाद्यत इति तस्य सकलेतरव्यावृत्तस्वरूपबोधकत्वोक्तियुक्तेति ।
कथं व्यावृत्तस्वरूपाभिधानमित्यत्राह (तत्रेति) केनापि परिणामविशेषेण तत्त-
दवस्थस्य सत्ता सोपाधिकसत्ता, अतो निरुपाधिकसत्ता निर्धिकारत्वम् । सत्यपदव्या-
वर्त्यमाह (तेनेति) कथमित्यत्राह (नामान्तरेति) निरुपपदं सत्यपदमसङ्कोचात्

५ भावप्रकाशिका ५

स्वशङ्कावतिष्ठत इति) ननु जीवासम्भाषितजगत्कारणत्वश्रवणेऽपि जीवजातीयत्व-
शङ्का भवति चेत्, सत्यत्वादिश्रवणेऽपि जीवजातीयत्वशङ्का तदवस्थैव, जीवत्वव्याप-

गेन तयोर्निरुपाधिकसत्तायोगरहितत्वात् । ज्ञानपदं

* श्रुतप्रकाशिका *

स्वरूपतो धर्मतरचैकरूपत्वं ज्ञापयतीत्याचित्संसृष्टजीवव्यावृत्तिः । ज्ञानशब्दार्थमाह
(ज्ञानपदमिति) इदानीमस्मिन् विषय इत्याद्युपपत्तरहहितं ज्ञानपदमसङ्कुचितत्वं
नित्यत्वञ्च ज्ञानस्य दर्शयति, नित्यासङ्कुचितज्ञानत्वमेवाकारो यस्य तन्नित्यास-
ङ्कुचितज्ञानैकाकारम्, तेन ब्रह्मणः कदाचित्कचिदपि प्रदेशे जडत्वव्यावृत्तिः ।
नित्यासङ्कुचितज्ञानत्वगद्वारकं धर्मद्वारकं च परमात्मन आकारो भवति । “आत्म-
ज्योतिः सम्राडिति होवाच” ‘ब्रह्मणा विपरिचिता’ विज्ञातारमरे केन विज्ञानीयात्”
इत्यादिभिः स्वरूपस्य धर्मस्य च ज्ञानत्वावगमात् । ज्ञानशब्दसङ्कोचेन सद्धारकाद्वार-
कज्ञानाकारत्वसिद्धिः । नन्वस्य ज्ञानशब्दस्य किं प्रवृत्तिनिमित्तम् ? विषयावगाहिज्ञाना-
रूपद्रव्यत्वं चेत् अपर्यवसानात् ज्ञानधर्मकत्वमुक्तं स्यात्, न तु ज्ञानस्वरूपता । स्वप-
कायत्वरूपं ज्ञानत्वं प्रवृत्तिनिमित्तं चेत्, ज्ञानस्वरूपत्वमुक्तं स्यात्, न तु ज्ञानधर्मक-
त्वम् ; तत्तत्र ‘तद्गुणसारत्वा’दितिसूत्रविरोधश्च । न च गवादिशब्दानां परमात्म-
परत्वे गोत्वसंस्थानपिण्डजीवानामिव द्वारद्वारिभावात् ज्ञानारूपद्रव्यज्ञानत्वगुणयो-
र्द्वयोरपि प्रवृत्तिनिमित्तत्वं घटते । न हि धर्मभूतज्ञानं स्वरूपभूतज्ञानंगतज्ञानत्वगुणे
समवैति, येन द्वारद्वारिभावः स्यात्, धर्मभूतज्ञाने स्वरूपे चानुगतं ज्ञानत्वमेव प्रवृ-
त्तिनिमित्तज्ञेद्वयोऽन्वेन खण्डशुण्डपिण्डद्वयवत् ज्ञानव्यक्तिद्वयमुक्तं स्यादिति-द्वारद्वारि-
भावेनानभिधानात्तयोर्ज्ञानयोर्न धर्मधर्मिभावप्रतीतिः, ज्ञानत्वगुणविशेषितज्ञानद्रव्य-
विशिष्टतया ज्ञानत्वगुणविशिष्टतया च स्वरूपस्याभिधाने शब्दस्य युगपद्व्यापार-

ध भावप्रकाशिका ध

कासत्यत्वादिव्यावृत्त्या जीवत्वाभावसाधनवत् जीवत्वाभावव्याप्तजगत्कारणत्वेन
जीयत्वाभावादानुमानसम्भवादिति चेन्न; कारणत्वशङ्कितदोषत्रयवच्छेदकतया सत्यादि-
लक्षणसार्धक्यमस्तीत्यत्र तात्पर्यात् । (स्वरूपतो धर्मतश्चैकरूपत्वं ज्ञापयतीति)
नन्वेवं परमात्मनोपि सत्यत्वं न स्यात्, धर्मभूतत्रिचिन्मोर्निकारसत्त्वादिति चेन्न ;
स्वरूपे वा धर्मभूतज्ञाने वा विकारशून्यत्वस्य तदर्थत्वात् । नन्वेवमपि परमात्मधर्म-
भूतज्ञानस्यापि सिद्धत्वादिरूपपरिणामसत्त्वात् परमात्मनोपि सत्यत्वं न स्यादिति चेन्न;
कर्मकृतविकाराभावस्यैव तदर्थत्वात् । (ज्ञानत्वगुणे समवैतीति) ननु ज्ञानारूपस्य

* श्रुतप्रकाशिका *

भेदः प्रसज्येत् । अतो ज्ञानपदेन स्वरूपज्ञो धर्मतश्च ज्ञानाकारत्वमात्मनो न सिध्येत् ।
 उच्यते, ज्ञानशब्दस्य स्वप्रकाशनारूपं ज्ञानत्वं प्रवृत्तिनिमित्तम्, न च तद्वृत्तिसारस्वा-
 दितिसूत्रविरोधः, धर्मभूतज्ञानद्रव्याभिधानेऽपि ज्ञानत्वस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वात् । स्व-
 रूपस्य च ज्ञानत्वं “ प्रकाशवच्चैवैवार्थात् ” इति सूत्रेणम् । न च सद्धारकमद्धार-
 रकञ्च स्वरूपस्याभिधानेऽपि शब्दस्य युगपद्व्यापारभेदः साक्षाद्वा परम्परया
 वेति विशेषमनपेक्ष्य ज्ञानत्वमात्रस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वे सति शब्दशक्त्यसङ्कोचास्ता-
 द्वात्मण्याड्या च ज्ञानत्वविशिष्टतावगमेन ज्ञानधर्मकत्वज्ञानस्वरूपत्वसिद्धेः । न च
 द्वारद्वारिभावानभिधानात् खण्डमुखद्वयकचोरिव धर्मधर्मिभावासिद्धिः,
 “ आत्मज्योतिः सद्भाट्-‘ब्रह्मणा विपरिचिता’ ‘अत्रायं पुरुषः स्वयं ज्योतिर्भवति’
 ‘एष हि द्रष्टा श्रोता रसयिता प्राता मन्ता बोद्धा कर्त्ता विज्ञानात्मा पुरुषः’ ” इत्या-
 दिभिः परमात्मनो जीवस्य च ज्ञानधर्मकत्वस्य ज्ञानस्वरूपत्वस्य च सिद्धेः
 ज्ञानशब्दस्य चासङ्कोचेन ज्ञानात्मनोविशेषणार्थे विशेष्यार्थे च ज्ञानत्ववैशिष्ट्यबो-
 धनसामर्थ्याच्च । यथा सपरिकरो राजा दृष्टः सपरिच्छदं गृहं क्रीतं सवत्सा गौः
 क्रीतित्यादौ विशेषणार्थस्य विशेष्यार्थस्य च दृष्टत्वक्रीतत्वान्वय एकव्यापारेण
 शब्देन बोध्यते तद्वन् । न च विशेषणार्थे विशेष्यार्थे वा दृष्टत्वक्रीतत्वान्वय आर्थः
 विशेषणार्थविशेष्यार्थयोरन्यतरेण विनान्यतरस्य दृष्टत्वक्रीतत्वान्वयप्रतीत्यनुपप-
 त्त्यभावात् । न हि प्रवादस्य घोषं प्रति वासत्ववद्विशेषणार्थेन विना विशेष्यार्-
 थस्य दृष्टत्वक्रीतत्वादिकमनुपपन्नम्, न च दर्शनक्रयादियोग्यतालक्षणोन्तार्थसामर्थ्येन
 विशेषणार्थस्य तदन्वयप्रतीतिः, मण्डपक्षेत्रगोदोहनादीनां दर्शनक्रयादियोग्याना-
 मपि तदन्वयाप्रतीतिः, तदप्रतीतिश्च बुभुक्षुसायां सत्यां सन्वेदोदयारिषद्वा । न च
 समभिव्याहारबलात् विशेषणार्थस्य तदन्वयसिद्धिः, धार्मिको राजा दृष्ट इत्यत्र
 धर्मस्य दृष्टत्वाप्रतीतिः, न हि धर्मश्चक्षुर्विषयः, योग्यत्वे सति समभिव्याहारबला-
 त्तदन्वयसिद्धिरिति चेत्, तर्हि विशेषणार्थेऽपि तदन्वयस्य शाब्दत्वमुक्तं स्यात्,

५ भावप्रकाशिका ५

द्रव्यस्य ज्ञानत्वगुणसमवेतत्वाभावेपि ज्ञानत्वं ज्ञानारूपद्रव्यसमवेतम्, तच्चात्मानि
 समवेतगतिं द्वारद्वारिभावसङ्गच्छत इति चेन्न ; तथासत्यात्मन्यद्वारकज्ञानत्वप्रति-

* भूतप्रकाशिका *

न याकाङ्क्षासन्निधियोग्यतान्वयेन प्रतिपन्नत्वं शाब्दत्वं निवारयति । ननु सपरिकरो राजा दृष्ट इत्यादिषु विशेषणान्स्य विशेष्यांस्य च शब्देनोपस्थापनात्तत्र विशेषणानि विधित्सिताकारान्वय उपपन्नः, अत्र तु तदभावादुभयत्र विधित्सिताकारान्वयानुपपत्तिरिति । नैवम् ; ब्रह्मशब्देनैव विशिष्टवस्तूपस्थापनात् । तथाहि सद्भिर्जिज्ञासस्वेति मुमुक्षोर्जिज्ञास्यतयोक्तं ब्रह्म तदैक्षतेत्यादीनि वाक्यानि सत्यसङ्करूपत्वादिविशिष्टं कारणं वदन्ति, तच्छोधनप्रवृत्तस्यादिवाक्यगतब्रह्मशब्दः सत्यसङ्करूपत्वादिविशिष्टकारणविषयः । चूड्यात्वमपि हि ब्रह्मशब्दार्थः । तच्च स्वसङ्कल्पेनाचेतनस्य स्थूलपरिणामहेतुत्वं चेतनानां 'स चानन्त्यायकल्पते' इत्युक्तज्ञानवृद्धहेतुत्वञ्च । ततश्च सत्यसङ्कल्पत्वादिविशिष्टार्थोपस्थापकब्रह्मशब्दप्रतिपन्नविशिष्टवस्तुविशेषकत्वात्; ज्ञानपदमसङ्कुचितशक्तितया विशेष्यांशे विशेषणानि च स्वप्रवृत्तिनिमित्तभूतज्ञानस्वान्वयं प्रतिपादयति, सपरिकरो राजा दृष्ट इत्यादिषु पदान्तरसमन्वित्वाद्ब्रह्मशब्देन विशिष्टोपस्थापनम्, अत्र तु स्वोपजीव्यवाक्यान्तरस्यानिर्वचनसापेक्षब्रह्मशब्देनेति । भिदा विशिष्टवस्तुन्युपस्थापिते सति विशेषणान्स्य विशेष्यांस्य च विधित्सिताकारान्वयित्वं तुल्यम्, स्वोपजीव्यवाक्यान्तरसापेक्षशब्देन विशिष्टवस्तुन्युपस्थापिते विधित्सिताकारस्मोभयान्वयित्वञ्च दृष्टम्, यथा सानुचरो राजा समागतः मया च राजा सत्कृत इति, सवत्सा गौः स्थिता सा च दत्तेति ; अतः परमात्मनो ज्ञानशब्देन ज्ञानधर्मकत्वज्ञानस्वरूपत्वाभिधानं युक्तम्, आनन्दादिशब्देष्वप्येव एव न्यायः सतः प्रवर्तते, प्रमाणान्तरविरोधे सति तु निवर्तते; अतो यथोक्तार्थ उपपन्नः, अतः साक्षात्प्रणादया च नित्यासङ्कुचितज्ञानैकाकारत्वं दर्शयता ज्ञानपदेन

ध भावप्रकाशिका ध

यत्तिर्न स्यादिति भावः । ननु ब्रह्मशब्दोपस्थापितत्वेन धर्मस्यापि ज्ञानत्वबोधनेऽसिद्धमसङ्गः, ब्रह्मत्वस्यापि ज्ञानरूपत्वप्रसङ्गात् । किञ्च ब्रह्मत्वस्यैव विधेयत्वेन ब्रह्मानुभावेन ज्ञानत्वस्य विधेयत्वासम्भवाच्च । सङ्कल्पादिषु ज्ञानरूपतया प्रतिपत्तेषु ज्ञानत्वबोधनस्य व्यर्थत्वाच्चेत्याशङ्क्युपसंहारव्याजेन निरस्यति (अतो यथोक्तार्थ इति) अयं भावः, — सत्यं ज्ञानमित्यत्रान्तोदात्ततया अर्थ आद्यजन्तत्वेन ज्ञानगुणकत्वप्रतीतिः, आत्मा ज्योतिस्सद्भादित्यत्रापि स्वरूपस्य प्रकाशत्वप्रसिद्धेऽप्यविरोधा-

नित्यासङ्कुचितज्ञानैकाकारमाह, तेन कदाचित्सङ्कु-
चितज्ञानत्वेन मुक्ता व्यावृत्ताः । अनन्तपदं देशकाल-
वस्तुपरिच्छेदरहितं स्वरूपमाह । सगुणत्वात्स्वरूपस्य
स्वरूपेण गुणैश्चानन्त्यम् । तेन पूर्वपदद्वयव्यावृत्त-

* अतःप्रकाशिका *

मुक्तव्यावृत्तितिदिमाह (तेनेति) अनन्तपदस्यार्थमाह (अनन्तेति) इहेदम्— ना-
न्ययत्रेति परिच्छेत्तुमशक्यत्वं देशपरिच्छेदः, इदमिदानीम्— नान्यदेति परिच्छेदा-
योग्यत्वं कालपरिच्छेदः, न तु देशकालाभावौ; एवं वस्त्वपरिच्छेदोऽपि न
वस्त्वन्तराभावः, किन्तु इदमिदं न भवतीति परिच्छेदानर्हत्वमेव, सर्ववस्तु-
सामानाधिकरण्याहर्षत्वं वस्त्वपरिच्छेद इति यावत् । ब्रह्मव्यतिरिक्ते भावरूपा-
ज्ञानतत्कार्यजातेऽङ्गीकृते सति वस्त्वन्तराभावरूपो वस्त्वपरिच्छेदः परस्मानुपपन्नः ।
सत्यवस्त्वन्तराभावः स इति चेत्, तर्हि त्वनिष्ठवस्त्वन्तराभावः स इत्यभ्युपगमो
वरम्, प्रमाणान्तराविरोधात्, सत्यवस्त्वन्तराभावो हि तत्तद्वर्तिग्राहकप्रमाणविरुद्धः ।
गुणतोऽप्यनन्त्यमाह (सगुणत्वादिति) गुणानां देशकालापरिच्छेदौ विधेते
न तत्कलक्षयवस्तुपरिच्छेदाभावः, स तु स्वरूपस्यैव । यद्वा प्रकारान्तरेण वस्तु-
परिच्छेदाभावमाह— सगुणत्वादिति । इदमियदिति वस्तु स्वभावतः परिच्छेदाभावो
वस्त्वपरिच्छेदः, यथा तुल्यकालत्वे तुल्यपरिमाणत्वेऽपि दशवर्णसंख्यापेक्षया
पद्मवर्णसंख्या तदपेक्षया कलपौतादि चापकृष्टम्, सोऽपकर्षो वस्तुपरिच्छेदः, तत्तद-
पेक्षया गुरुत्वोज्ज्वलत्वपवित्रत्वादिभिर्दशवर्णसंख्यादिकं प्रकृष्टम्, तस्य प्रकर्षस्य
निरतिशयत्वं वस्त्वपरिच्छेदः, ईदृशवस्त्वपरिच्छेदः स्वरूपस्य गुणानां च युज्यते,
तेषामपि हेयप्रत्यनीकत्वादिसंभावोत्कर्षस्य निरवधिकत्वात् समान्यधिकराहित्यनिदा-
नमूतो गुणैर्निरतिशयप्रकर्षो वस्तुपरिच्छेद इत्युक्तं भवति, सर्ववस्तुसामानाधि-
करण्याहर्षत्वं चास्मिन्नन्तर्गतम्, तद्धि सर्वशरीरकत्वम्, तच्च नियमनधारणशेषित्वका-
ष्ठेति । अनन्तपदव्यवच्छेद्यमाह (तेनेति) (सातिशयस्वरूपरुग्ण इति) स्वरूप-

५ भावप्रकाशिका ५

इति भावः । (वस्त्वपरिच्छेद इति) सृष्टावादिमतं दूषयति (इहेदं नान्य-

कोटिद्वयविलक्षणास्सातिशयस्वरूपस्वगुणाः नित्याः
व्यावृत्ताः, विशेषणानां व्यावर्तकत्वात् । ततः 'सत्यं
ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' इत्यनेन वाक्येन जगज्जन्मादिना-
ऽवगतस्वरूपं ब्रह्म सकलेतरवस्तुविसजातीयमिति

* श्रुतप्रकाशिका *

मग्नत्वास्सातिशयम्, ज्ञानव्यातिरेक ऐश्वर्यादिगुणाश्च जगद्व्यापारानर्हतया साति-
शयाः, ज्ञानं च नित्यं सर्वगतमपि तथात्वस्य परमात्मनित्येच्छाधीनत्वास्सा-
तिशयम्, अपराधीनस्वरूपसातिशयस्य परस्मिन् विद्यमानत्वात् स्वाभाविकत्वेऽपि
गुणानां सातिशयत्वमिति ज्ञापनार्थस्त्वशब्दः । एवं व्यावृत्तिकथनस्य हेतुमाह
(विशेषणानामिति) अन्योन्याभयस्य परिहृतत्वं दर्शयति (तत इति) ततः—
एवं व्यावृत्तिसिद्धेः । अवगतस्वरूपम्—अवगतासाधारणाकारम् । जन्मादिकारणत्वं
साधारणाकारः, तल्लक्षणत्वेनावगतमित्यर्थः । वस्तु— विशेष्यस्वरूपम् । ब्रह्मेति
वा पाठः । कारणतया लक्षितस्य ब्रह्मणः कारणत्वशङ्कितदोषव्यावर्तकत्वाच्छोध-
कवाक्यानां लक्षणवाक्यपूर्वकत्वमस्ति, न तु तस्य शोधकवाक्यपूर्वकत्वमिति
नान्योन्याभयमित्यर्थः । सूत्रकारैः सत्यज्ञानादीनां लक्षणत्वेनानुक्तिनिदानं च
अनेनैव दर्शितं भवति । विशेष्यांशस्य लक्षणं सत्यज्ञानादि, न तु विशिष्टस्य ।
विशिष्टस्यैवोपास्यत्वात्प्राप्तत्वाच्च जिज्ञास्यब्रह्मलक्षणं जन्माद्येवेति सूत्राकाराभि-
प्रायः । जगत्कारणं ब्रह्म जिज्ञास्यमित्युक्ते कारणत्वशङ्कितदोषव्यावर्तकतया
तच्छेषभूतशोधकवाक्यार्थश्चास्मिन् सूत्रे सूत्रकाराभिप्रेतः । जिज्ञास्यत्वानुगुणस्य
कारणत्वस्यैव लक्षणतया विवक्षितत्वात्, स्वरूपेण हेयास्पदस्य जिज्ञास्यत्वानुपपत्त्या
जिज्ञास्यतायाः शोधकवाक्यार्थसापेक्षत्वात् सत्यज्ञानादिवाक्यविषयसूत्रान्तराभावात्
'प्राज्ञवत्' 'प्रकाशवच्च' 'प्रकाशविवच्च' इति सूत्राणां सत्यादिवाक्यं दृष्टान्ततयोपजी-
व्यार्थान्तरोपपादनपरत्वाच्च, सत्यज्ञानादिवाक्यार्थश्रवेहाभिप्रेत इत्यभिप्रायेण भाष्य-

५ भावप्रकाशिका ५

ब्रह्मादिना) (विशेष्यांशस्य लक्षणं सत्यज्ञानादीति) ननु ज्ञानत्वस्य ब्रह्मशब्दा-

लक्ष्यत इति नान्योन्याश्रयणम् , अतः सकलजग-
ज्जन्मादिकारणं निरवद्यं सर्वज्ञं सत्यसङ्कल्पं सर्वशक्ति
ब्रह्म लक्षणतः प्रतिपत्तुं शक्यत इति सिद्धम् ॥
ये तु निर्विशेषवस्तु जिज्ञास्यमिति वदन्ति ,
तन्मते “ ब्रह्मजिज्ञासा ” “ जन्माद्यस्य यतः ”
इत्यसङ्गतं स्यात् , निरतिशयबृहत् बृंहणं च ब्रह्मेति
निर्वचनात् ; तच्च ब्रह्म जगज्जन्मादिकारणमिति
वचनाच्च ; एवमुत्तरेष्वपि सूत्रगणेषु सूत्रोदाहृतश्रुति-

* अतप्रकाशिका *

कारैर्निखिलहेयमत्यनीकस्वरूपादित्यादि विशेषणमुक्तम् । अधिकरणार्थमुपसंहरति
(अत इति) अतः जन्मादीनां विशेषणतया उपलक्षणतया च लक्षणयो-
पपत्तेः, जिज्ञास्यवोपयोगिशेषकवाक्यावगताकारविशिष्टमेव कारणवस्तु ‘यतो वा
इमानि’ इत्यादिक्वे अर्थलक्ष्यमित्यभिप्रायेणाह (निरवयमिति) सर्वज्ञत्वादि-
गुणजातं कारणत्वात्सिद्धं यत् इत्यत्रानूषत इत्यभिप्रायेण तदुक्तिः । अस्य सूत्र-
द्वयस्य निर्विशेषवादिपक्षासङ्गतिमाह (ये त्विति) आद्यसूत्रासङ्गतिमुपपादयति
(निरतिशयेति) अथर्वशिरसि श्रीविष्णुपुराणे चोक्तनिर्वचनमभिप्रेतम् । न
निर्विशेषं ब्रह्मेति निरुक्तमिति भावः । द्वितीयसूत्रासङ्गतिं विवृणोति (तथेति) न
हि जगतोऽध्यासो यत् इति लिलक्षयिषितमिति भावः । एवं सूत्रासङ्गतिकभनेन
तद्विषयवाक्यासङ्गतिरपि फलिता । उत्तरेषां सूत्राणां तत्तद्विषयवाक्यानामपि निर्वि-
शेषपक्षाननुगुणत्वमाह (एवमिति) (सूत्रगणेष्विति) नैकैकं सूत्रं वाक्यं वा

५ भावप्रकाशिका ५

धीभूतविशेषणनिष्ठत्वस्य प्रागेव समर्थितत्वात् कथं तस्य विशेष्यमात्रनिष्ठत्वम् ?
किञ्च सर्ववस्तुसामानाधिकरण्यार्हत्त्वस्यानन्त्यस्य केवलविशेष्यत्वरूपे अभावाच्च
सदपि विशिष्टनिष्ठमेवेति चेन्न; विशेष्यांशस्य लक्षणमित्यस्य चिदचिद्विशिष्टलक्षणं
न भवतीत्येवार्थः । ननु धर्मभूतज्ञानविशिष्टस्यापि व्यावृत्तिरिति द्रष्टव्यम् । सर्व-

गणेषु च ईक्षणाद्यन्वयदर्शनात्सूत्राणि सूत्रोदाहृत-
श्रुतयश्च न तत्र प्रमाणम् । तर्कश्च साध्यधर्मा-
व्यभिचारिसाधनधर्मान्वितवस्तुविषयत्वान्न निर्विशेष-
वस्तुनि प्रमाणम् , जगज्जन्मादि भ्रमो यतः तद्ब्रह्मेति
स्वोत्प्रेक्षापक्षेऽपि न निर्विशेषवस्तुसिद्धिः , भ्रममूलम-
ज्ञानम्, अज्ञानसाक्षि ब्रह्मेत्यभ्युपगमात् , साक्षित्वं हि

* श्रुतमकाशिका *

विरुद्धम्, अपि तु तत्तदधिकरणशरीरं तत्तद्विषयवाक्यजातं च विरुद्धमिति भावः ।
तर्काननुगुणत्वमाह (तर्कश्चेति) तर्कशब्देऽनुमानपरः, प्रमाणानुग्राहकतर्कपरो
वा । पराभिमतयोजनायामपि निर्विशेषवस्त्वसिद्धिमाह (जगज्जन्मादीति) (स्वो-
त्प्रेक्षापक्षेऽपीति) अयमभिप्रायः, ' यथा सोम्यैकेन श्रुतिपण्डेन सर्वं मृगमयं विज्ञातं
स्पात् ' 'तदात्मानं स्वयमकुरुत' 'कटकमुकुटकीर्णिकादिभेदैः' ' आत्मकृतेः' परि-
यामात् " इति श्रुतिस्मृतिसूत्रेषु परिणामवचनतदनुगुणदृष्टान्ततदुपपादनानि दृश्यन्ते,
न तु विवर्तानुगुणं किमपि दृश्यते । नहि यथा सोम्यैकेन श्रुतिशकलेन सर्वं
रजतजातं विज्ञातं स्यादिति श्रुतिः विवर्तादिति सूत्रं वा दृश्यते, तस्माज्जगज्जन्मा-
दिभ्रमो यतस्तद्ब्रह्मेत्ययमर्थः स्वयमार्जितः, न तु श्रुतिसिद्ध इति । परोत्प्रेक्षितपक्षे
तर्कनिर्विशेषत्वासिद्धिमुपपादयति (भ्रममूलमिति) ततः किमित्यत्राह (साक्षित्वं

५ भावप्रकाशिका ५

वस्तु सामानाधिकरण्यादहत्त्वस्य विशिष्टगतस्य विशेष्येपि सम्भवेन विशेष्यलक्षणात्-
योक्तुं दोषाभावात्, अतएव हि जगत्कारणत्वं विशिष्टनिष्ठमपि विशेष्ये सम्भवती-
त्यभिप्रायेण जगत्कारणतयोपलक्षितस्य स्वरूपस्येत्याद्युक्तिरप्युपपद्यत इति
द्रष्टव्यम् । (पराभिमतयोजनायामपीति) यद्यपि शङ्करभाष्ये एवमर्थो न वर्णितः
तथापि गत्यभावात्तेन तथा वक्तव्यमित्यभिप्रेत्य तथोक्तमिति द्रष्टव्यम् । किञ्च
मिथ्याभूतस्य जगतो ब्रह्मलक्षणात्वं न सम्भवति, विरोधात् । नहि नित्यं कृतकत्वेन
लक्षयितुं शक्यम्, नापि सत्यजगत्ब्रह्मलक्षणात्वं सम्भवति, दिव्येनैकस्यैव सत्येन द्विती-
येनाद्वितीयस्योपलक्षणासम्भवादिति पूर्वपक्षे मिथ्याभूतजगत्कारणत्वस्यैव सत्यब्रह्म-

प्रकाशैकरसतयैवोच्यते । प्रकाशत्वन्तु जडाद्यावर्त्तकं
स्वस्य च परस्य व्यवहारयोग्यतापादनस्वभावेन भवति,
तथा सति सविशेषत्वम् तदभावे प्रकाशतैव न स्यात् ।
तुच्छतैव स्यात् ॥

इति जन्माद्यधिकरणम् ।

* श्रुतप्रकाशिका *

हीति) सतोऽपि किमित्यत्राह (प्रकाशत्वं त्विति) प्रकाशत्वम्—प्रकाशशब्दवाच्य-
त्वम् । (व्यवहारयोग्यतापादनस्वभावेनेति) व्यवहारयोग्यतापादनमेव स्वभावः,
तेन भवति स्वपरव्यवहारयोग्यतापादनरूपस्वभाव एव प्रकाशत्वमित्यर्थः । तथा-
ऽभ्युपगमे सविशेषपरत्वमाह (तथेति) अनभ्युपगमे दूषणमाह (तदभाव इति) ॥

इति जन्माद्यधिकरणम् ॥ २ ॥

५ भावप्रकाशिका ५

लक्षकत्वमुपपद्यते, यद्रजतममात् सा शुक्तिरिति वदिति, तदुपपादनस्य तैः कृतत्वा-
त्तदभिप्रायेण तदुक्त्युपपत्तेश्चेति द्रष्टव्यम् । साध्याविशेषं परिहरति (प्रकाशशब्द-
वाच्यत्वमिति) ॥

इति जन्माद्यधिकरणम् ॥ २ ॥

—.(शास्त्रयोगित्वाधिकरणम्) :—

जगज्जन्मादिकारणं ब्रह्म वेदान्तवेद्यमित्युक्तम्, तद-
युक्तम्; तद्धि न वाक्यप्रतिपाद्यम्, अनुमानेन सिद्धे-
रित्याशङ्क्याह—

* श्रुतप्रकाशिका *

अथावान्तरसङ्गतिमाह (जगज्जन्मादीति) कथमयुक्तमित्यत्राह (तद्धीति)
सामान्येन शब्दप्रतिपाद्यत्वे सिद्धे हि शब्दविशेषरूपवेदान्तवेद्यत्वसिद्धिरिति भावः ।
तच्च कुतः ? न हि प्रत्यक्षेण तर्दीक्ष्यत इत्यत्राह (अनुमानेनेति) ननु ईश्वरानुमा-
ननिरासार्थं नेदमधिकरणमारम्भणीयम्, साधकबाधकप्रमाणान्तरगोचरस्य शास्त्रेण
प्रतिपादनायोगाद्धि तन्निरासः, न चायमपेक्षितः, अनुमानेन कर्तृमात्रे सिद्धेऽपि
तदप्रतिपक्षस्य निमित्तोपादानैक्यस्य गगनादिसर्गस्य च प्रतिपादनोपपत्तेः । अनुमा-
नविरुद्धांशं न शास्त्रं प्रतिपादयतीति तत्प्रतिपादनायानुमाननिरास इति चेन्न,
आगमविरोधस्यैवानुमानदूषणतयाऽनुमानेनागमप्रतिबन्धायोगादिति । उच्यते;
शास्त्रं हि साधकान्तरसिद्धं बाधकान्तरबाधितं च न प्रतिपादयति, यथाहुः
“ असन्निकृष्टवाचा च द्वयमत्र जिह्वासितम् । ताद्रूप्येण परिच्छित्तिस्ताद्विपर्यय-
तोऽपि वा” ॥ इति । तत्र निमित्तत्वोपादानत्वे च शास्त्रेण प्रतीयते, तत्र निमित्तमा-
त्रस्यानुमानसिद्धत्वात्तदुक्तिरनुवादः स्यात्, अनुवादस्य प्रमाणान्तरसिद्धिसापे-
क्षत्वान्निमित्तानुवादोऽनुमानसापेक्ष एव भवति, अनुमानं चामूर्तद्रव्येतरनिष्ठोपा-
दानव्यतिरिक्तकर्तृकत्वव्याप्तिमूलमिति धर्मिग्राहकानुमानविरोधेन निमित्तोपादानैक्यं
गगनाद्युत्पत्तिं च शास्त्रं न प्रतिपादयितुमलम्; एवं कारणवाक्यानामंशे प्राप्त-
विषयत्वादंशान्तरे बाधितविषयत्वाच्च निमित्तोपादानैक्यादिकं न सिध्येदिति

४ भावप्रकाशिका ४

(अमूर्तद्रव्येतरनिष्ठेति) कार्यत्वममूर्तद्रव्येतरनिष्ठम्, नतु वियदादि-
निष्ठम्. तथा कार्यत्वमुपादानव्यतिरिक्तकर्तृपूर्वकत्वं व्याप्तञ्चेति व्याप्तेश्चेत्यर्थः ।
कार्यत्वस्य मूर्तद्रव्येतरनिष्ठत्वेन व्याप्तिस्साकल्येन तदाश्रयत्वम्; नतु सामानाधि-
कस्यसत्त्वणाप्याप्तिः । कार्यत्वस्य तु उपादानव्यतिरिक्तपूर्वकत्वेन सामानाधि-

॥ शास्त्रयोनित्वात् ॥ ३ ॥

शास्त्रं यस्य योनिः कारणं प्रमाणम्- तच्चास्त्र-
योनि, तस्य भावः शास्त्रयोनित्वम्, तस्मात् ब्रह्मज्ञान-

* श्रुतप्रकाशिका *

तत्सिद्धये निमित्तमात्रानुमाननिरासार्थमिदमधिकरणमारम्भयामिति । नन्वनुमा-
नवादिभिरपि ईश्वरस्यागमगम्यत्वमङ्गीकृतम्, आगमानुग्राहकतया च अनु-
मानमुच्यत इति न तन्निरासोऽयुक्त इति चेत्, परतः प्रामाण्यवादिभिर्नैवं
वक्तुं युक्तम् । अनुमानस्य शास्त्रानुग्राहकत्वे शास्त्रमेव प्राधान्येनेश्वरे प्रमाणं
भवति, अनुग्राह्यं हि प्रधानम्, ईश्वरप्रोक्ततया च तैर्वेदप्रामाण्यमङ्गीक्रियते
अत ईश्वरे सिद्धे तत्प्रणीतत्वाद्धेदप्रामाण्यसिद्धिः । तत्सिद्धावीश्वरसिद्धिरित्यन्यो-
न्याश्रयः स्यात् । ननु महाजनपरिग्रहाद्धेदप्रामाण्यम्, वेदादीश्वरसिद्धिरिति नान्यो-
न्याश्रय इति चेत्, न, तत्परिग्रहस्य अन्तिमूलत्वव्युदासार्थं निर्दोषत्वज्ञानमूलत्वं
वाच्यम्, निर्दोषत्वज्ञानं च गुणवद्वक्तृकत्वज्ञानादित्यन्योन्याश्रयः स्यादेव, आसौ-
क्तत्वमनुमानतः सिद्धमिति नान्योन्याश्रय इति चेत्, तत एवानुमानाद्धेदव-
कृत्वेनेश्वरसिद्धेः किं वेदेनेति शास्त्रवैयर्थ्यपरिहाराय तन्निरासः कार्य इत्यधि-
करणारम्भो युक्तः ।

॥ शास्त्रयोनित्वात् ॥ व्याख्यात्रन्तराभिमतपट्टीतत्पुरुषयोजनाव्यावृत्त्यर्थमाह
(शास्त्रं यस्येति) योनिशब्दस्योपादानपरत्वव्यावृत्त्यर्थं कारणमात्रपरत्वमाह
(कारणमिति) कथं सर्वकारणस्य ब्रह्मणः शास्त्रं कारणमिति शङ्कायामुत्प-
त्तिकारणपरत्वव्यावृत्त्यर्थमाह (प्रमाणमिति) कारणवाचिनो योनिशब्दस्य
कथं प्रमाणवाचित्वमित्यत्राह (ब्रह्मज्ञानेति) उत्पादक इय ज्ञापकेऽपि हेतुशब्दः

५ भावप्रकाशिका ५

करण्यलङ्घनाव्याप्तिरिति द्रष्टव्यम् । यद्वा अमूर्तद्रव्येतरनिष्ठेत्यनेन अमूर्तद्रव्ये-
तरत्वं विवक्षितम् । ततश्च कार्यत्वस्यामूर्तद्रव्येतरत्वोपादानाभिज्ञकत्वाभ्यां व्याप्त-
त्वादित्यर्थः । (ईश्वरप्रोक्ततयेति) वक्तृवाक्यार्थयथार्थज्ञानरूपगुणजन्यत्वादि-
त्यर्थः । (निर्दोषज्ञानमूलत्वं वाच्यमिति) यस्तुतो निर्दोषं यज्ज्ञानं तन्मूलत्वं

कारणत्वाच्छास्त्रस्य ; तद्योनित्वं ब्रह्मणः । अत्यन्ता-
तीन्द्रियत्वेन प्रत्यक्षादिप्रमाणाविषयतया ब्रह्मणः शास्त्रे-
कप्रमाणकत्वादुक्तस्वरूपं ब्रह्म 'यतो वा इमानि भूतानि
जायन्ते' इत्यादिवाक्यं बोधयत्येवेत्यर्थः ॥

* श्रुतप्रकाशिका *

प्रयुज्यते, तद्वद्वेत्त्वमिप्रायेण योनिशब्दप्रयोगसम्भव इति भावः । प्रमाणा-
न्तरवेद्यत्वात् ब्रह्म न शास्त्रवेद्यमिति पूर्वपक्षे सति शास्त्रवेद्यत्वादिति सिद्धा-
न्तहेतोः साध्याविशिष्टत्वं स्यादिति शङ्कां परिहरन् पञ्चम्यन्तस्य हेतुवाचिपदस्य
साध्यवाचिपदान्वयं च दर्शयति (अत्यन्तेति) ब्रह्मणः स्वरूपेणोन्द्रियसम्बन्धो
नास्ति, न च तस्मिन्नस्य, नापि लिङ्गलिङ्गस्य चेत्यमिप्रायेणोक्तम् अत्यन्ताती-
न्द्रियत्वेनेति । अत एव हि प्रत्यक्षादिप्रमाणाविषयतयेत्युक्तम् । यद्वा व्यक्ति-
रूपेण दृष्टत्वं व्याप्त्यौपयिकं दृष्टसजातीयत्वं च नास्तीति भावः । इन्द्रियप्रत्य-
क्षशब्दयोः करणतत्फलभूतज्ञानविवक्षया भिन्नार्थता । (शास्त्रैकप्रमाणकत्वादिति)
अव्यक्त इतिवदवधारणगर्भः शास्त्रयोनिशब्द इति भावः । ततश्च प्रमाणान्त-
राविषयत्वं सिध्यतीति प्रमाणान्तरागोचरत्वेन शब्देन प्रतिपादयितुं योग्यत्वात्
ब्रह्म 'यतो वा इमानी'त्यादिवाक्यविशेषो बोधयतीत्युक्तम्भवति । पूर्वसिन् सूत्रे
यत्साध्यं तदेवास्मिन् सूत्रे मुख्यभेदेन साध्यत इत्येवकारामिप्रायः । अत्रापि 'यतो
वा इमानी'त्यादिवाक्यद्वारा शास्त्रं विषयः, संशयोऽप्यर्थसिद्धः, साधारणविचार-
द्वयमनुसन्धेयम् । 'यतो वा इमानी'त्यादिवाक्यं किं ब्रह्मणि प्रमाणम्, उत
न ? इति संशयः, तदर्थं किं ब्रह्म मानान्तरगोचरः, न वेति, तदर्थं किं सामा-
न्यतो दृष्टमनुमानं जीवविलक्षणमवगमयति, नेति ; यदाऽवगमयति तदा माना-
न्तरगोचरत्वात् 'यतो वा इमानी'त्यादिवाक्यं न ब्रह्म प्रतिपादयतीति वेदा-
न्तानां ब्रह्मणि प्रामाण्यभावाच्चद्विचारानारम्भः पूर्वपक्षे फलितः । राद्धान्ते

५ भावप्रकाशिका ५

वाच्यमिति परिग्रहे ज्ञातव्यमित्यर्थः ।

(साध्याविशिष्टत्वं स्यादिति) शास्त्रवेद्यत्वात् शास्त्रवेद्यमित्युक्ते साध्या-

—(पूर्वपक्षः)—

ननु शास्त्रयोनित्वं ब्रह्मणो न सम्भवति, प्रमाणा-
न्तरवेद्यत्वाद्वद्वाणः । अप्राप्ते तु शास्त्रमर्थवत् ॥ किं
तर्हि तत्र प्रमाणम् ? न तावत्प्रत्यक्षम् । तद्धि द्विवि-
धम्, इन्द्रियसम्भवं योगसम्भवं चेति । इन्द्रियसम्भवञ्च

* भुतप्रकाशिका *

तु सामान्यतो दृष्टानुमानस्य जीवविलक्षणे प्रमाणत्वाभावेन ब्रह्मणो मानान्तरा-
गोचरत्वात् 'यतो वा इमानो'त्यादिवाक्यं ब्रह्मणि प्रमाणमिति सर्ववेदान्तवाक्यानां
तत्र प्रामाण्याद्विचारस्वरम्भणीयत्वं फलितम् ॥

सूत्राक्षरयोजनायां सङ्ग्रहेणोक्तमर्थमसहमानः पूर्वपक्षी चोदयति (नन्विति)
शास्त्रयोनित्वम्—शास्त्रप्रमाणकत्वम् । शास्त्रप्रमाणान्तरवेद्यत्वे कथं शास्त्रयोनित्वानुप-
पत्तिरित्यत्राह (अप्राप्ते तु शास्त्रमर्थवदिति) तुशब्दोऽवधारणे । "स्युरेव तु पुनर्वै
चेत्यवधारणवाचिनः" इति हि नैषधदुकाः । वैषम्ये वा, अनुभुत्तिसत्तादित्वेनायत्नसा-
ध्यत्वात् प्रत्यक्षस्य ज्ञाता प्रयोजनबोधकत्वं न दूषणम्, शास्त्रस्य तु बुभुत्तिसत्ता-
दित्वेन यत्नसाध्यत्वात् ज्ञाता प्रयोजनबोधकत्वं दूषणम्, तथा सति
बह्वौप्यवायसदन्तसङ्ख्यावाक्येष्विव श्रवणादिप्रवृत्त्यनुपपत्तेः ॥ अस्मिन् पूर्व-
पक्षे सिद्धान्त्येकदेशी मीमांसकश्चोदयति । (किं तर्हि) ईश्वरानुमाननि-
रासेन सिद्धान्तित्वम्, ईश्वरमात्रानभ्युपगमेन एकदेशित्वम्, किं तर्हि ? न किञ्चि-
दित्यर्थः । कथमित्यत्राह (न तावदिति) सर्वस्यापि प्रत्यक्षस्यासामर्थ्यं
दर्शयितुं तस्य द्वैविध्यमाह (तद्वीति) प्रथमस्यापि द्वैविध्यमाह (इन्द्रियस-

५ भावप्रकाशिका ५

विशिष्टता स्यादित्यर्थः ॥

तुशब्दस्याप्राप्तमित्यनेनान्वयमभिप्रेत्यावधारणपरतया व्याख्याय शास्त्रमि-
त्यनेनान्वयमभिप्रेत्य व्याचष्टे (वैषम्ये वेति) (शास्त्रस्य तु बुभुत्तिसत्तादित्वेनेति)
यद्यपि शब्दः अनुभुत्तिसत्तापि प्रतिपादयति, तथापि शब्दस्य तादृशविषये
प्रयोजनपर्यवसायित्वं न स्यात् । ' स्वाध्यायविध्यध्यापितवेदभागस्वावश्यं प्रयो-

वाह्यसम्भवमान्तरसम्भवं चेति द्विविधम् । वाह्येन्द्रियाणि विद्यमानसन्निकर्षयोग्यस्वविषयबोधजननानीति न सर्वार्थसाक्षात्कारतन्निर्माणसमर्थपुरुषविशेषविषयबोधजननानि । नाप्यान्तरम् , आन्तर-

* श्रुतप्रकाशिका *

भावमिति) (आन्तरसम्भवं चेति) आन्तरशब्देन मनो विनक्षितम् । प्रथमे अनुपपत्तिमाह (वाह्येन्द्रियाणीति) देशसन्निकर्षं विशिष्यता विद्यमानशब्देन कालसन्निकर्षश्च सिद्धः, योग्यशब्देन स्वभावसन्निकर्ष उक्तः, अनेन धर्माधर्मादिव्यावृत्तिः, स्वशब्देन चक्षुरादिकं प्रति शब्दादिव्यावृत्तिः । यद्वा स्वविषयशब्देनैवातीन्द्रियस्येन्द्रियान्तरविषयस्य च व्यवच्छेदः, योग्यशब्देन तु तत्तद्विन्द्रियप्रतिनियतरूपादिजातीयेऽप्यनुद्वादिवशादयोग्यस्य व्यवच्छेदः । द्वितीयं प्रतिवक्षि (नापीति) मनश्च न तद्विषयबोधजनकमित्यर्थः । आन्तरमुखदुःखादि-इत्यत्रान्तरशब्दः आत्मतद्धर्मपरः, तद्वाहित्यादेव हि मनसोऽप्यान्तरत्वम्, मुखदुःखादीत्यान्तरशब्दविवरणम्, आदिशब्देनेच्छाद्वेषादेरात्मनश्च सङ्ग्रहः,

४ भावप्रकाशिका ४

जनपर्यवसायित्वस्य वक्तव्यत्वादिति भावः । (ईश्वरमात्रानभ्युपगमेन एकदेशित्वमिति) इदञ्च किं तर्हि प्रमाणमिति प्रमाणसामान्याक्षेप इत्यभिप्रायेणोक्तम् । अत आगमादृते कथमीश्वरस्मिच्छातीत्युपसंहारपर्यालोचनायान्तु सिद्धान्तचोद्यत्वमुपपद्यत इति द्रष्टव्यम् । (देशसन्निकर्षं विशिष्यतेति) विद्यमानस्सन्निकर्षो यस्य स विद्यमानसन्निकर्षः, इत्येवं सन्निकर्षस्य विद्यमानत्वेन विशेषणेन विशेषपात् द्वयोरपि ग्रहणमित्यर्थः । अत्र सन्निकर्षशब्देन संयोगादिषड्विधसन्निकर्षग्रहणेनानुपपत्तिगन्ध इत्यपि द्रष्टव्यम् । नच सन्निकर्षत्वाविशेषात्, स्वभावसन्निकर्षस्यापि ग्रहणं किं न स्यादिति वाच्यम्; योगशब्देन पृथङ्निर्देशात्. गोबलीवर्दन्यायेन तद्यतिरिक्तसन्निकर्षग्रहणमिति भावः । (अनुद्वादिवशादयोग्यस्य व्यवच्छेद इति) नच तस्याप्यतीन्द्रियतया स्वविषयशब्देनैव व्यवच्छेद्यत्वमस्त्विति वाच्यम्, स्वविषयसजातीयतया विषयत्वमस्तीति तात्पर्यात् । यद्वा योग्यशब्देन

सुखदुःखादिव्यतिरिक्तवद्बहिर्विषयेषु तस्य बाह्येन्द्रियान-
पेक्षप्रवृत्त्यनुपपत्तेः । नापि योगजन्यम् ; भावनाप्रक-
र्षपर्यन्तजन्मनस्तस्य विशदावभासत्वेऽपि पूर्वानुभूत-
विषयस्मृतिमात्रत्वान्न प्रामाण्यमिति कुतः प्रत्यक्षता ?
तदतिरिक्तविषयत्वे कारणाभावात् । तथा सति तस्य
भ्रमरूपता । नाप्यनुमानं विशेषतो दृष्टं सामा-
न्यतो दृष्टं वा ; अतीन्द्रिये वस्तुनि सम्बन्धावधारण-

* श्रुतप्रकाशिका *

व्यतिरिक्तत्वेन रूपादीनां बहिर्द्वेभ्योपपादितम् । योगजन्यस्यानुपपीत
दर्शयितुमाह (नापि योगेति) योगिप्रत्यक्षं किं पूर्वानुभूतानधिकविषयं प्रमाणम् ?
उत अनुभूताधिकविषयम् ? इति विकल्पमभिप्रेत्य अनधिकविषयत्वे दूषणमाह (भाव-
नेति) अनधिकविषयतया स्मृतिमात्रत्वान्न प्रामाण्यमिति प्रमाणावान्तरविशेषत्वं
दूरोत्सारितमित्यर्थः । अनधिकविषयत्वमुपपादयति (तदतिरिक्तविषयत्वे कार-
णाभावादिति) कारणम्—इन्द्रियसम्बन्धः प्रमितिकारणाभावाच्च प्रामाण्यमित्यर्थः ।
अधिकविषयत्वे दूषणमाह (तथा सतीति) इन्द्रियसम्बन्धाभावेऽप्यनुभूताधि-
कविषयत्वे तस्य दोषमूलकत्वेन भ्रान्तितैवेत्यर्थः । द्विविधानुमानागोचरत्वमाह
(नापीत्यादिना) नियतम्—व्याप्तम् । सिद्धान्तिच्छायया चोदयन्तं वादिनं

७ भावप्रकाशिका ७

पित्तगतपीतिमाभिभूतरङ्गशैत्यादिव्यावृत्तिः (बहिर्द्वेभ्योपपादितमिति) ततश्च
सुखदुःखव्यतिरिक्तैत्यस्य न वैयर्थ्यमिति भावः । (प्रमितिकारणाभावादिति)
अतिरिक्तविषयत्वे प्रमितत्वप्रयोजकाभावादित्यर्थः । (अधिकविषयत्वे दूषण-
माहेति) दूषणान्तरगम्याहेत्यर्थः । इन्द्रियसम्बन्धाभावात् प्रमा च न भवेत् ,
दोषजन्यत्वावश्यम्भावाद्भ्रमश्च भवेदित्यर्थः । केचित्तु— प्रमितिकारणाभावाच्च
प्रामाण्यमित्यर्थ इति प्रमितिशब्दः प्रत्यक्षपरः, प्रत्यक्षप्रयोजकाभावाच्च प्रत्य-
क्षत्वमित्यर्थः । तद्विषयप्रत्यक्षे तदिन्द्रियसन्निकर्षस्य कारणत्वादिति भावः ।

विरहान्न विशेषतो दृष्टम् । समस्तवस्तुसाक्षात्कारत-
 निर्माणसमर्थपुरुषविशेषनियतं सामान्यतो दृष्टमपि
 न लिङ्गमुपलभ्यते । ननु च जगतः कार्यत्वं तदुपा-
 दानोपकरणसम्प्रदानप्रयोजनाभिज्ञकर्तृकत्वव्याप्तम् ।
 अचेतनारब्धत्वं जगतश्चैकचेतनाधीनत्वेन व्याप्तम् ।
 सर्वं हि घटादिकार्यं तदुपादानोपकरणसम्प्रदानप्रयो-
 जनाभिज्ञकर्तृकं दृष्टम् । अचेतनारब्धमरोगं स्वशरीर-
 मेकचेतनाधीनञ्च । न च सावयवत्वेन जगतः कार्य-
 त्वम् ॥ उच्यते— किमिदमेकचेतनाधीनत्वम् ? न

• श्रुतप्रकाशिका •

पूर्वपक्ष्येकदेशी चोदयति (ननु चेति) नैयायिकैकदेशिभिरुक्तानुमानवक्तृत्वात्
 पूर्वपक्ष्येकदेशित्वम्, सम्प्रदानम्—भोक्ता । प्रयोजनम्— विनियोगः । एककर्तृकत्व-
 सिद्ध्यर्थमनुमानान्तरमाह (अचेतनेति) उपादानाद्यभिज्ञकर्तृकत्वे दृष्टान्तमाह (सर्वं
 हीति) एकचेतनाधीनत्वे च दृष्टान्तमाह (अचेतनेति) रुग्णपरशरीरव्यावृत्त्य-
 र्भाविरोगस्वरब्धौ, कार्यत्वे सिद्धे शुपादानाद्यभिज्ञकर्तृकत्वासिद्धिरित्यत्राह (साव-
 यवत्वेनेति) अनेनाचेतनारब्धत्वहेतोर्भासिद्धिरङ्गापरिहारोऽपि फलितः ।
 एवं पूर्वपक्ष्येकदेशिनोक्तमर्थं सिद्धान्त्येकदेशी दूषयति (उच्यते इत्यादिना)
 बुद्धिसत्त्वात्पाश्चात्यमनुमानं दूषयति । (किमिदमिति) एकचेतनाधीनत्वं
 नाम किं तदायत्तोत्पत्तिस्थितित्वम् ? उत तदायत्तप्रवृत्तित्वम् ? इति विकल्प्य
 प्रथमेऽपि तदायत्तोत्पत्तिस्थितित्वं नाम किं तदिच्छाधीनोत्पत्तिस्थितित्वम्, उत तद-

५ भावप्रकाशिका ५

ननु प्रत्यक्षप्रमायामेवेन्द्रियसन्निकर्षः कारणम्, न प्रत्यक्षत्वावच्छिन्न इत्याशङ्क्य
 दूषणमाहेत्याह अधिकविषयत्वे दूषणमाहेति व्याकुर्वन्ति । (नैयायिकैकदेशिभि-
 रिति) वक्ष्यमाणानुमानमेव मुख्यनैयायिककर्तृकमिति भावः । (रुग्णपरशरीरेति)
 यद्यपि परशरीरस्याप्येकचेतनाधीनत्वमस्ति तथापि द्रष्टमित्यस्य स्वशरीर एव

तावत्तदायत्तोत्पत्तिस्थितित्वम्, दृष्टान्तो हि साध्य-
विकलः स्यात्, न ह्यरोगं स्वशरीरमेकचेतनायत्तो-
त्पत्तिस्थिति, तच्छरीरस्य भोक्तृणां भार्यादिसर्वचेत-
नानामदृष्टजन्यत्वात्तदुत्पत्तिस्थित्योः । किञ्च शरीरा-
वयविनः स्वावयवसमवेततारूपा स्थितिरवयवसंश्लेष-
विशेषव्यतिरेकेण न चेतनमपेक्षते । प्राणनलक्षणा तु
स्थितिः पक्षत्वाभिमतं चित्तिजलधिमहीधरादौ न सम्भ-

* श्रुतप्रकाशिका *

दृष्टाधीनोत्पत्तिस्थितित्वमिति विकल्पोऽभिप्रेतः, तेषां विकल्पानां द्वेपार्थः किं-
शब्दः । तत्र तद्विच्छाधीनोत्पत्तिस्थितित्वं न दृष्टमिति साध्यवैकल्यं दूषणं
प्रसिद्धमिति बुद्ध्या द्वितीयं शिरो दूषयति (दृष्टान्तो हीति) साध्यविकलत्वं
विवृणोति (नहीति) कुत इत्यत्राह (तच्छरीररस्येति) यद्वा न तावदि-
त्यादिग्रन्थस्तद्विच्छाधीनोत्पत्तिस्थितित्वतददृष्टाधीनोत्पत्तिस्थितित्वयोः साधारणः ।
तत्रेच्छाधीनत्वपक्षे साध्यवैकल्यं स्फुटमिति तददृष्टाधीनत्वपक्षे साध्यवैकल्यं
विवृणोति— न हीति । उत्पत्तिस्थिती हि सह दूषिते । अथ स्थितिं पृथग्विकल्प्य
दूषयितुमाह (किञ्चेति) स्वावयवसमवेततारूपस्थित्युक्तिर्वैशेषिकादिमतानुसा-
रेण । (न चेतनमपेक्षते इति) चेतनापेक्षा हि स्वरूपतो वा स्यात् अदृष्टद्वारेण वा
इच्छाद्वारेण वा, तत्र स्वरूपमात्रमकिञ्चित्करम्, तत्सद्भावेऽपि विनाशदर्शनान्,
अदृष्टाधीनत्वे प्रागेवोत्तरं दत्तमितीच्छाधीनत्वान्नोऽनेन दूषितः, चेतनेच्छां
नापेक्षते इत्यर्थः । आविनाशकालादिगिथिलत्वलक्षणा स्थितिरप्यनेन दत्तोत्तरे-
त्यभिप्रायेण तदनुक्तिः । अथोक्तप्रकारविकल्पदूषणेन निरस्तमपि शिरोऽन्तरं
दूषणान्तरसद्भावादुपादाय दूषयति (प्राणनेति) प्राणनलक्षणा— पञ्चवृत्ति-

४ भावप्रकाशिका ४

वस्तव्यत्वमभिप्रेत्य तथोक्तमिति द्रष्टव्यम् । यद्यप्यारब्धमेकचेतनाधीनमित्युक्ता-
व्यप्यदोषादचेतनारब्धमिति व्यर्थम्, तथाप्यचेतनस्य चेतनाधीनत्वमपेक्षित-

वतीति पक्षसपक्षानुगतामेकरूपां स्थितिं नोपलभामहे ।
 तदायत्तप्रवृत्तित्वं तदधीनत्वमिति चेत्, अनेकचेतन-
 साध्येषु गुरुतररथशिलामहीरुहादिषु व्यभिचारः ।
 चेतनमात्राधीनत्वे सिद्धमाध्यता ॥ किञ्च उभयवा-
 दिसिद्धानां जीवानामेव लाघवेन कर्तृत्वाभ्युप-
 गमो युक्तः । न च जीवानामुपादानाद्यनभिज्ञतया
 कर्तृत्वासम्भवः, सर्वेषामेव चेतनानां पृथिव्याद्युपादान-
 यागाद्युपकरणमात्रात्कारसामर्थ्यात् । यथेदानीं पृथि-
 व्यादयो यागादयश्च प्रत्यक्षमीक्ष्यन्ते । उपकरण-
 भूतयागादिशक्तिरूपापूर्वादिशब्दवाच्यादृष्टमात्रात्का-

* श्रुतप्रकाशिका *

प्राणसहितत्वलक्षणा । (नोपलभामह इति) कालात्ययापदेश इत्यभिप्रायः । तदा-
 यत्तप्रवृत्तित्वमेकचेतनाधीनत्वमिति पक्षं शङ्कते (तदायचेति) अचेतनारब्धत्वहेतो-
 रनैकान्त्यमाह (अनेकेति) अनेकचेतनसाध्येषु-अनेकचेतनप्रवर्त्येष्टित्वर्थः । चेत-
 नैकत्वाविवक्षायां सिद्धसाध्यत्वमाह (चेतनमात्रेति) एवमेकचेतनाधीनत्वं निरस्तम् ।
 कार्यत्वहेतोर्लाघवतर्कमुखेन सिद्धसाध्यतामाह (किञ्चेति) उभयवादिसिद्धा-
 नाभिति लाघवस्य हेतुरुक्तः । “ कलृप्तकल्पविरोधे तु युक्तः कलृप्तपरिग्रहः ”
 इति द्वाहुः । सम्भवन्त्यां गतौ हि लाघवतर्कः, गत्यन्तरासम्भवे त्वधिककल्पनं न
 दोषायेत्यत्राह (नचेति) कुत इत्यत्राह (सर्वेषामिति) पूर्वकाले चेतनानां
 साक्षात्कारसामर्थ्यं दृश्यमाननीत्योपपादयति (यथेति) (इदानीमिति) एवं
 पूर्वकालेऽपीति भावः । धर्माधर्मसाक्षात्काराभावात्कर्तृत्वासम्भवमाशङ्क्याह
 (उपकरणेति) (यागादिशक्तिरूपेति) यागादिजन्यस्वात्मातिशयरूपेत्यर्थः ।

ध भावप्रकाशिका ध

मित्येतदभिप्रायेण तथोक्तमिति द्रष्टव्यम् । सिद्धान्ते अवयवावयविनोरभेदेन
 अवयवमवचेतत्वाभावादाह (वैशेषिकमतेनेति) भाष्ये- शक्यक्रियमिति ।

राभावेऽपि चेतनानां न कर्तृत्वानुपपत्तिः ; तत्सा-
क्षात्कारानेक्षणत्कार्यारम्भस्य । शक्तिमत्साक्षात्कार
एव हि कार्यारम्भोपयोगी । शक्तेस्तु ज्ञानमात्रमेयो-
पयुज्यते ; न साक्षात्कारः । नहि कुलालादयः
कार्योपकरणभूतदण्डचक्रादिवत्तच्छक्तिमपि साक्षा-
त्कृत्य घटमणिकादिकार्यमारभन्ते । इह तु चेतना-
नामागमावगतयागादिशक्तिविशेषाणां कार्यारम्भो
नानुपपन्नः ॥ किञ्च यच्छक्यक्रियं शक्योपादानादि-
विज्ञानञ्च ; तदेव तदभिन्नकर्तृकं दृष्टम् । महीमही-
धरमहार्णवादि त्वशक्यक्रियमशक्योपादानादिविज्ञानं
चेचि न चेतनकर्तृकम् ; अतो घटमणिकादिसजाती-

* श्रुतप्रकाशिका *

कुत इत्यत्राह (तत्साक्षात्कारेति) तर्हि घटादिनिर्माणे मृदादिसाक्षात्कार-
नियमः कथमित्यत्राह (शक्तिमदिति) शक्तिमच्छब्देन शक्तिसम्बन्धयुच्यते,
जन्यजनकभावस्य च सम्बन्धविशेषरूपत्वाच्छक्तिरूपादृष्टजनकयागादिषु शक्ति-
मच्छब्दप्रयोगः, शक्तेरपि अपेक्षितत्वसाम्यात्तत्साक्षात्कारोऽपेक्षितः, अन्यथा
अनवगतवस्तुशक्त्योऽपि पुरुषास्तेष्वकार्यं कुर्युरित्यत्राह (शक्तेस्त्विति) तुशब्दः
शक्तिमत इव शक्तेरपि ज्ञातव्यत्वेऽपि विशेषयोनार्थः । शक्तिसाक्षात्कारानुप-
योगमुपपादयति (न हीति) शक्तिसाक्षात्कारानपेक्षत्वेऽपि शक्तिज्ञानमात्रम-
पेक्षितम्, तच्च दण्डचक्रादिष्वन्वयव्यतिरेकवशात्सिद्ध्यति, यागादौ तु कथमि-
त्यत्राह (इह त्विति) एवं सिद्धसाधनत्वमुक्तम् । अथ कार्यत्वहेतोरुपाधिद्वयेन
सोपाधिकत्वमाह (किञ्चेति) साधनाव्यापकत्वमाह (महीमहीधरेति)
साध्यसमव्याप्तत्वमाह (अत इति) सोपाधिकत्वे सति साध्येन हेतोर्व्याप्य-

ध भावप्रकाशिका ध

असादादिनेतिशेषः । (साध्यसमव्याप्तत्वमाहेति) यच्छक्यक्रियं शक्योपादानादि-

यशक्यक्रियशक्योपादानादिविज्ञानवस्तुगतमेव कार्य-
त्वं बुद्धिमत्कर्तृपूर्वकत्वसाधने प्रभवति । किञ्च घटा-
दिकार्यमनीश्वरेणाल्पज्ञानशक्तिना सशरीरेण परिग्रह-
वताऽनाप्तकामेन निर्मितं दृष्टमिति तथाविधमेव
चेतनं कर्त्तारं साधयन्नयं कार्यत्वहेतुः सिषाधयिषितपुरु-
पसार्वज्ञ्यसर्वैश्वर्यादिविपरीतसाधनाद्विरुद्धः स्यात् ।
न चैतावता सर्वानुमानोच्छेदप्रसङ्गः । लिङ्गिनि प्रमा-
णान्तरगोचरे लिङ्गवलोपस्थापिता विपरीतविशेषास्त-
त्प्रमाणप्रतिहतगतयो निवर्त्तन्ते । इह तु सकले-
तरप्रमाणाविषये लिङ्गिनि निखिलनिर्माणचतुरे अन्व-
यव्यतिरेकावगताविनाभावनियमा धर्माः सर्व एवा-
विशेषेण प्रसज्यन्ते , निवर्त्तकप्रमाणाभावात्तथैवावति-

* श्रुतप्रकाशिका *

त्वासिद्धिः स्यादित्युपाधेर्दृष्टत्वम् । अदृष्टवर्ज्जीवकर्तृकत्वव्यावृत्त्यर्थं बुद्धिमत्कर्तृ-
पूर्वकत्वसाधन इत्युक्तम् । अथ कार्यत्वहेतोर्विशेषविरुद्धत्वमाह (किञ्चेति)
अनीश्वरेण-कर्मवश्येन । परिग्रहवता-उपकरणवतेत्यर्थः । सर्वानुमानोच्छेदमा-
शङ्क्याह (नचेति) कथमित्यत्राह (लिङ्गिनीति) पक्षेऽपि तथा स्यादित्य-
त्राह (इह त्विति) तुशब्दामिप्रेतं वैषम्यमाह (निवर्त्तकेति) सिद्धान्त्येक-

५ भावप्रकाशिका ५

विज्ञानं च तदेव हि तदभिज्ञकर्तृकं दृष्टम्-इति भाष्येण साध्यव्यापकत्वमुपपादि-
तम् । घटमणिकादिसजातीयशक्यक्रियशक्योपादानादिविज्ञानवस्तुगतमेव कार्य-
त्वं बुद्धिमत्कर्तृपूर्वकत्वसाधने प्रभवति इतिभाष्येणोपाधेरेव साधनत्वम्, केवल-
कार्यत्वहेतोरप्रयोजकत्वमिति प्रदर्शयता उपाधेस्साध्यव्यापकत्वमुक्तं भवतीति
समव्याप्तिः प्रदर्शिता भवतीत्यभिप्रेत्य समव्याप्तिमाहेत्युक्तमिति द्रष्टव्यम् । (विशे-

ष्ठन्ते; अत आगमादृते कथमीश्वरस्सेत्स्यति ॥ अत्राहुः—
सावयवत्वादेव जगतः कार्यत्वं न प्रत्याख्यातुं शक्यते ।
भवन्ति च प्रयोगाः— विवादाध्यासितं भूभूधरादि
कार्यम्, सावयवत्वात्, घटादिवत् । तथा विवादा-
ध्यासितमवनिजलधिमहीधरादि, कार्यम्, महत्त्वे सति
क्रियावत्त्वात् घटवत् । तनुभुवनादि कार्यम्, महत्त्वे सति

* श्रुतप्रकाशिका *

देशिमतमुपसंहरति (अत इति) सिद्ध्यति चेन्नागमादृते मानमित्यर्थः । अतः—
सिद्धसाधनत्वसोपाधिकत्वविरुद्धत्वं दूषितत्वादित्यर्थः ॥ अथ साक्षात्पूर्वपक्षिणं
प्रस्तौति (अत्राहुरिति) कार्यत्वहेतोः स्वरूपासिद्धिमाशङ्क्य व्युदस्यति (साव-
यवत्वादिति) (सावयवत्वादेवेति) पूर्वं प्रस्तुतादेवेत्यर्थः । अनेन हेत्वन्तर-
सद्भावोऽपि सूचितः । एवं कण्ठोक्त्याऽभिप्रायेण न सिद्धान् हेतून् प्रयोगतो
विवृणोति (भवन्तीति) विवादाध्यासितपदविवरणं भूभूधरादिपदम्, आदि-
शब्दोपात्तव्यक्तिसङ्गाहकं विवादाध्यासितपदम् । यद्वा पक्षीकृतेष्वेव सम्प्रतिपक्षांश-
व्यवच्छेदाय विवादाध्यासितशब्दः, सन्ति हि स्नातपूरणनिष्पाद्याः पृथिव्यंशः
सगरमुतादिनिष्पाद्याः समुद्रांशः अस्त्रादिनिष्पाद्याः पर्वतादयश्च । प्रलयेऽपि
जलधेरवस्थानात् सर्वाभावेऽपि स्रष्टुरशरीरावस्थानाच्च तयोरकार्यत्वशङ्काद्योतनाय
प्रतिज्ञावाक्यावर्तनेन जलधितनुशब्दोपादानम् । द्वितीयतृतीयप्रयोगयोर्मध्ये महत्त्व-
पदेन परमाणुव्यावृत्तिः, क्रियावत्त्वमूर्त्तत्वशब्दाभ्यां गगनादिव्यावृत्तिः, अवनि-
महीधरशब्दमध्ये जलधिशब्दनिवेशस्तद्वत्तयोरपि कम्पसद्भावज्ञापनार्थः, प्रसिद्धो
सुत्यातादौ भूभूधरकम्पः । ननु तनुपक्षीकारो न युक्तः, असदादिशरीरे
सिद्धसाधनत्वादीश्वरशरीरे त्वाश्रयाशिद्धेः । नैवम्; तनोर्विशेषतः पक्षीकारनिर्व-

ध भावप्रकाशिका ध

पविरुद्धत्वमिति) सिपाधयिषितसाध्याविशेषविरुद्धत्वमित्यर्थः । (तयोरकार्य-
त्वशङ्काद्योतनायेति) भूभूधरादितुल्यतया कार्यस्य विवादास्पदत्वद्योतनार्थ-
मित्यर्थः । (असदादिशरीरे सिद्धसाधनत्वादिति) कार्यत्वलक्षणसाध्यस्य सिद्ध-

मूर्तत्वात्, घटवदिति । सावयवेषु द्रव्येष्विदमेव
क्रियते नेतरदिति कार्यत्वस्य नियामकं सावयवत्वा-
तिरेकि रूपान्तरं नोपलभामहे । कार्यत्वप्रतिनियतं
शक्यक्रियत्वं शक्योपादानादिविज्ञानत्वञ्चोपलभ्यते

* श्रुतप्रकाशिका *

न्यामावात् । तदुपादानन्तु स्वपक्षसम्प्रतिपन्नस्वैश्वरशरीरस्यापि कार्यताज्ञापनार्थम् ।
यद्वा सावयवत्वादेवेत्यादेरयमाशयः, न सावयवत्वादुत्पत्तिमत्त्वं प्रसाध्य ततः
सकृत्कृत्वं साध्यते, अपि तु सावयवत्वेनैव कृतिसाध्यत्वरूपकार्यत्वं साध्यते,
कृतिश्च न निराश्रयेति तदाश्रयः कर्त्ता सामान्यतः सिध्यतीति । नन्वेवं तर्हि
कार्यत्वात्सकृत्कृत्ये साध्ये हेतोः साध्याविशिष्टता स्यात्. न; कृतिसाध्यत्वं हेतुः,
उपादानाद्यभिज्ञकर्त्तृकत्वं साध्यमिति वैषम्यात्, अत एव ह्युत्तरत्र क्रियत
इत्युक्तम्, नोत्पद्यत इति, कार्यत्वं निश्चित्य तदानीमेव कर्तुस्तज्ज्ञानशक्तिवैचित्र्य-
मनुमिनोतीत्यादि च; एवञ्च कृतिसाध्यत्वलक्षणं साध्ये शरीरस्यापि विवाद-
पदत्वात्पक्षतोपपत्तिः । अथ सोपाधिकत्वं सामान्येन प्रतिक्षिपति, (साव-
यवेष्विति) सावयवत्वमुपलक्षणम्, महत्त्वे सति क्रियावत्त्वं महत्त्वे सति
मूर्तत्वं च सावयवत्वसमानाश्रयं तत्समव्याप्तमिति तयोरप्युपाधिपरिहारसिद्धिः ।
रूपान्तरम्— आकारान्तरम् । उपाधिं शङ्कते (कार्यत्वेति) परिहरति (नेति)

४ भावप्रकाशिका ४

त्यादितिभावः । (ईश्वरशरीरस्यापि कार्यताज्ञापनार्थमिति) नन्वस्मदादिशरीरस्य
कार्यत्वेन सिद्धस्य न विवादाध्यासितत्वम्. ईश्वरस्यासिद्धतया न विवादाध्यासित-
त्वम्. ततश्च विवादाध्यासितं तनुभुवनादीति कथमुक्तमिति चेन्न, अस्मदादिशरीरे
साध्यसिद्धावपि अदृष्टाद्वारकोपादानगोचरजन्यकृत्यजन्यसावयवत्वरूपपक्षताव-
च्छेदकावच्छेदेन कार्यत्वरूपसाध्यासिद्धेः नास्मदादिशरीरे अंशतस्सिद्धसाधनमित्यत्र
तात्पर्यात् । एतदस्वरसादेवाह (यद्वा सावयवत्वादेवेत्यादेरिति) (शरीरस्यापि
विवादपदत्वादिति) ननु शरीरे अदृष्टद्वारककृतिजन्यत्वस्य सिद्धत्वाच्च विवादः,
अदृष्टद्वारककृतिजन्यत्वे साध्ये तत एव ईश्वरस्य सिद्धत्वादनुमानान्तर-

इति चेत् . न ; कार्यत्वेनानुमतेऽपि विषये ज्ञानशक्ती
कार्यानुमेये— इति अन्यत्रापि सावयवत्वादिना
कार्यत्वं ज्ञातमिति ते च प्रतिपन्ने एवेति न
कश्चिद्विशेषः । तथा हि घटमणिकादिषु कृतेषु
कार्यदर्शनानुमितकर्तृगततन्निर्माणशक्तिज्ञानः पुरुषो-
ऽदृष्टपूर्वं विचित्रसन्निवेशं नरेन्द्रभवनमालोक्यावयव-
सन्निवेशविशेषेण तस्य कार्यत्वं निश्चित्य तदानीमेव
कर्तुस्तज्ज्ञानशक्तिवैचित्र्यमनुमिनोति ; अतस्तनुभव-

* श्रुतप्रकाशिका *

कार्यत्वेनानुमते— सपक्षे । अन्यत्र—पक्षे । सपक्षेऽपि घटादौ कार्यत्वानुमेये ज्ञान-
शक्ती , तद्वत् पक्षेऽपि कार्यत्वस्य प्रतिपन्नत्वात् ज्ञानशक्ती अनुमीयेते इति
नाशक्यक्रियत्वं शक्यज्ञानत्वं चेत्यर्थः । तथैव दर्शयति (तथा हीति) किं
तदकर्तुरपि शक्यक्रियत्वं शक्योपादानादिज्ञानत्वमुपाधिः ! उत तत्कर्तुः
शक्यक्रियत्वं शक्योपादानादिज्ञानत्वम् ! प्रथमे कल्पे सपक्षानुयायित्वाभावाज्जोपा-
धित्वम् । द्वितीये कल्पे पक्षेऽपि विद्यमानत्वान्नोपाधित्वम् , सर्वसपक्षानुयायि-
पक्षेष्वविद्यमानो मुपाधिरित्यभिप्रायः । कर्तुस्तज्ज्ञानशक्तिवैचित्र्यमित्यनेनाभिप्रेतो-
ऽयं विकल्पः । ततः किमित्यत्राह (अत इति) अतः— सावयवत्वादिहेतो-

५ भायप्रकाशिका ५

नैयर्थ्यमिति चेन्न ; उपादानाद्यभिज्ञत्ववेपेण तत्सिद्ध्यर्थमनुमानान्तरसार्थक्य-
सम्भवादिति भावः । अत एवोक्तं कर्ता सामान्यतस्सिध्यतीति । भाष्ये—साव-
यवेषु ब्रव्येष्विति । सावयवेषु ब्रव्येषु कार्यत्वस्य नियामकं सावयवत्वातिरेकि-
रूपान्तरं नोपलभामह इति योजना । इदमेव क्रियते नेतरदिति नियामकं प्रदर्शयते ।
ननु सावयवेष्विति निर्धारणे सप्तमीति मन्तव्यम् . सावयवेषु द्वैरूप्याभावादिति
ब्रष्टव्यम् । (उपाधिपरिहारसिद्धिरिति) साधनव्यापकत्वादुपाधित्वपरिहारसिद्धि-
रित्यर्थः । (ज्ञानशक्ती अनुमीयेते इतीति) शक्योपादानविज्ञानत्वादेस्तत्कर्तृकत्व-

नादेः कार्यत्वे सिद्धे सर्वसाक्षात्कारतन्निर्माणादि-
निपुणः कश्चित्पुरुषविशेषः सिद्ध्यत्येव ॥ किञ्च सर्वचेत-
नानां धर्माधर्मनिमित्तेऽपि सुखदुःखोपभोगे चेतना-
नधिष्ठितयोरचेतनयोस्तयोः फलहेतुत्वानुपपत्तेः सर्वक-
र्मानुगुणसर्वफलप्रदानचतुरः कश्चिदास्थेयः, वर्धकिना-
ऽनधिष्ठितस्य वास्यादेरचेतनस्य देशकालाद्यनेकपरि-
करसन्निधानेऽपि यूपादिनिर्माणसाधनत्वाददर्शनात् ।

* श्रुतप्रकाशिका *

निरुपाधिकत्वादित्यर्थः । एवं सावयवत्वात्कृतिसाध्यत्वरूपे कार्यत्वे साध्ये
शक्यक्रियत्वादिक उपाधिः परिहृतः, अनेनोत्पत्तिमत्त्वात्सकृत्कृत्वत्वे साध्ये उत्पत्ति-
मत्त्वहेतुरपि निरुपाधिको भवति । सावयवत्वादुत्पत्तिमत्त्वे साध्ये तूपाधेर्दूर्वादौ
व्यभिचारश्च सिद्धः, नहि दूर्वादिरुत्पद्यमानोऽस्मदादेः शक्यक्रियः । सिद्ध-
साधनत्वनिरासार्थमनुमानान्तरप्रदर्शनार्थं चाह (किञ्चेति) धर्माधर्मनिमित्तेऽपीति
सिद्धसाधनत्वशङ्कामूचनम्, अनधिष्ठितयोरनुपपत्तेरित्यन्वयव्याप्तिस्थेन व्यतिरेक-
व्याप्त्युक्तिः । दृष्टान्तमाह (वर्द्धकिनेति) वास्यादेर्यूपाद्यकरणस्य चेतनव्यति-
रिक्तसहकार्यन्तराभावप्रयुक्तत्वशङ्काव्यावृत्त्यर्थं देशकालाद्यनेकपरिकरसन्निधानेऽपी-
त्युक्तम् । धर्माधर्मौ स्वसाक्षात्कारिचेतनाधिष्ठितावेव कार्यकरौ । अचेतनत्वात्
[स्वेतरसमस्तसंसारिचेतनमुखदुःखोपभोगसाधनत्वात्] वास्यादिवदित्यनुमानशरीरम्,
जीवैर्धर्माधर्मसाक्षात्कारतत्पूर्वकतदधिष्ठानायोगात् जीवविलक्षणसिद्धिः, अनधिष्ठी-
तस्य कार्यकरत्वायोगात् जीवैः साक्षात्कारतत्पूर्वकाधिष्ठानायोगाच्च सिद्धसाधनं
च परिहृतम् । कर्तुरभावे कार्यानुत्पत्तिप्रसङ्गरूपस्य विपक्षे बाधकतर्कस्य पुरुष-
मुत्पादिप्रयोजकादृष्टेन कार्यानुत्पत्त्युपपत्तिरिति याऽन्यथासिद्धिः साऽप्यनेनैव परि-
हृता भवति । अचेतनस्याऽप्यनधिष्ठितस्य बीजादेरद्वारोत्पादकत्वदर्शनाद्यभिचार

५ भावप्रकाशिका ५

पर्यवसिततया नोपाधित्वमित्यपि तात्पर्यम् । (सिद्धसाधनत्वनिरासार्थमिति)
कृतिजन्यत्वानुमाने धर्मादिद्वारककृतिमादाय सिद्धसाधनशङ्का स्यात् । धर्माधर्मपक्षक-

बीजाङ्कुरादेः पक्षान्तर्भावेण तैर्व्यभिचारापादानं
श्रोत्रियवेतालानामनभिज्ञताविजृम्भितम्, तत एव सु-
खादिभिर्व्यभिचारवचनमपि तथैव । न च लाघवेनो-
भयवादिसम्प्रतिपन्नक्षेत्रज्ञनामेव ईदृशाधिष्ठातृत्वकल्पनं
युक्तम्, तेषां सूक्ष्मव्यवहितविप्रकृष्टदर्शनाशक्तिनिश्च-
यात्, दर्शनानुगुणैव हि सर्वत्र कल्पना । न च
क्षेत्रज्ञवदीश्वरस्याशक्तिनिश्चयोऽस्ति, अतः प्रमाणान्त-

* श्रुतप्रकाशिका *

इति शङ्कां परिहरति (बीजाङ्कुरेति) कार्यत्वहेतोरङ्कुरादौ व्यभिचारशङ्कापरि-
हारश्चाङ्कुरशब्दोपादानेन फलितः । चेतनानभिसंहितपुलकाद्युत्पादकैश्चेतनानधि-
ष्ठितैः स्वयमचेतनैः सुखादिभिरचेतनत्वहेतोर्व्यभिचारमाशङ्क्य परिहरति (तत
एवेति) आदिशब्देन दुःखादिकं चेतनानधिष्ठितं सुखाद्युत्पादकं मनःप्रभृति
च विवक्षितम्, एतेन स्वेच्छामन्तरेणोत्पाद्यमानैः सुखदुःखविशेषैस्तत्कार्यैश्च पुलकाङ्ग-
कम्पादिभिः कार्यत्वहेतोर्व्यभिचारश्च परिहृतो भवति । लाघवव्यायेन हेतोरन्यथा-
सिद्धेः सिद्धसाधनत्वमाशङ्क्य परिहरति (न चेति) कुत इत्याकाङ्क्षायामीदृश-
शब्दाभिप्रेतं हेतुं विवृणोति (तेषामिति) एकेन्द्रियकल्पनस्य लाघवेऽप्येके-
न्द्रियस्य शब्दादिसफलविषयग्रहणाशक्तेरनेकेन्द्रियकल्पनम्, तस्माज्जायवार्धमशक्तस्य
कार्यकरत्वकल्पनमयुक्तमिति भावः । तदेवोपपादयति (दर्शनेति) उपपन्नमेव
हि कल्पनीयम्, न च जीवानां सूक्ष्मव्यवहितादिदर्शनशक्तिर्दृष्टेत्यर्थः ।
शक्तिमत्साक्षात्कार एवापेक्षितः, न तु शक्तिसाक्षात्कार इतीदमपि प्रत्युक्तं भवति
सूक्ष्मव्यवहितेत्यादिना । शक्तिमतामपि परमायवादीनां क्षेत्रज्ञेन साक्षात्कारा-
सिद्धेः, ईश्वरे न तथाऽनुपपत्तिरित्याह (न चेति) अवाप्तरानुमोदनेश्वरसिद्धिं
निगमयति (अत इति) व्याप्तिबलात्कार्यानुगुणज्ञानशक्तिमान् कर्षा सिध्यन्तु,

॥ भावप्रकाशिका ॥

फलव्यमाणानुमानेन सिद्धसाधनशङ्कापीतिभावः । (अङ्कुरशब्दोपादानेनेति)

रतो न तत्सिद्धयनुपपत्तिः । समर्थकर्तृपूर्वकत्वनियत-
कार्यत्वहेतुना सिद्धयन् स्वाभाविकसर्वार्थसाक्षात्कार-
तन्नियमनशक्तिसम्बन्ध एव सिद्धयति । यत्त्वनैश्वर्या-
द्यापादनेन धर्मविशेषविपरीतसाधनत्वमुन्नीतम्, तदनु-
मानवृत्तानभिज्ञत्वनिवन्धनम्, सपक्षे सहदृष्टानां सर्वेषां
कार्यस्याहेतुभूतानां च धर्माणां लिङ्गिन्यप्राप्तेः । एत-
दुक्तं भवति— केनचित् किञ्चित्क्रियमाणं स्वोत्पत्तये
कर्तुः स्वनिर्माणसामर्थ्यं स्वोपादानोपकरणज्ञानं चा-
पेक्षते, न त्वन्यासामर्थ्यमन्याज्ञानञ्च, हेतुत्वाभावात् ।
स्वनिर्माणसामर्थ्यस्वोपादानोपकरणज्ञानाभ्यामेव स्वो-
त्पत्तावुपपन्नायां सम्बन्धितया दर्शनमात्रेणाकिञ्चित्कर-

* श्रुतप्रकाशिका *

तस्य कथं क्षेत्रज्ञवैलक्षण्यम् ! ज्ञानं हि वेहेन्द्रियादिसापेक्षमिति शङ्कायां पक्षधर्म-
सावलसिद्धमर्थमाह (समर्थेति) अस्वाभाविकत्वे कर्मानुगुणपरिमितज्ञानशक्ति-
मत्त्वं स्यादिति तद्वधुदासार्थः स्वाभाविकसर्वार्थसाक्षात्कारशब्दः । अथ
कार्यत्वहेतोर्विरुद्धत्वं व्युदस्यति (यत्त्वित्यादिना) कथमित्यत्राह (सपक्ष
इति) किं सहदर्शनमात्राच्छरीरादिप्राप्तिः ? उत हेतुत्वात् ? नाथः, अति-
प्रसङ्गात् । न द्वितीयः, हेतुत्वासिद्धेरित्यभिप्रायः । कार्यस्याहेतुभूतानामिति
व्याप्त्यभावोऽप्यभिप्रेतः । ननु सर्वसपक्षेषु सहदृष्टत्वात्कार्यहेतुत्वं च कल्प्यम्,
तथा सति कथं कतिपयाप्राप्तिः कतिपयप्राप्तिश्चोच्यते इत्यत्राह (एतदुक्त-
मिति) विशेषविरोधं परिहर्तुमपेक्षितांशविवेकमाह (केनचिदिति) सपक्षे
सहदृष्टत्वादज्ञानादेरपि हेतुत्वं कल्प्यतामित्यत्राह (स्वनिर्माणेति) (अकिञ्चित्कर-

४ भावप्रकाशिका ४

तस्यापि पक्षान्तर्भावकथनादिति भावः । हेतुत्वमावेपि व्यासत्वे तस्याप्यवश्य-
म्भावात् (व्याप्त्यभावोऽप्यभिप्रेत इति) मनसो वृत्तिमत्त्वाभावाद्विपक्षगामिरव-

स्यार्थान्तराज्ञानादेहेतुत्वकलनायोगादिति । किञ्च क्रियमाणवस्तुव्यतिरिक्तार्थाज्ञानादिकं किं सर्वविषयं क्रियोपयोगि ? उत कतिपयविषयम् ? न तावत्सर्वविषयम् , नहि कुलालादिः क्रियमाणव्यतिरिक्तं किमपि न जानाति । नापि कतिपयविषयम् , सर्वेषु कर्तृषु तत्तदज्ञानाशक्त्यनियमेन सर्वेषामज्ञानादीनां व्यभिचारात् , अतः कार्यत्वस्यासाधकानामनीश्वरत्वादीनां लिङ्गिन्यप्राप्तिरिति न विपरीतसाधनत्वम् , कुलालादीनां दण्डचक्राद्यधिष्ठानं शरीरद्वारेणैव दृष्टमिति जगदुपादानोपकरणाधिष्ठानमीश्वरस्याशरी-

* श्रुतप्रकाशिका *

स्येति) अनन्यथासिद्धान्वयव्यतिरेकाभ्यां हि हेतुत्वनिश्चयः , तत्र ज्ञानशक्तिनिर्ध-
र्याद्विच्छित्कारादधिकः कश्चित्तदन्याज्ञानासामर्थ्यनियत्यः किञ्चित्कारो दृष्टमेव
स्यादनन्यथासिद्धिः । न चाधिकः किञ्चित्कारो दृष्टः , न च फल्प्यः , अज्ञा-
नासामर्थ्यहेतुव्यतिरेके कार्यनिवृत्त्यभावात् . स्वविषयसामर्थ्योपादानादिज्ञानाभ्यां
विना यथा कार्यानुदयस्तथाऽन्यासामर्थ्याज्ञानाभ्यां विना न कार्यानुदयो दृष्टः ,
अतो न तस्य हेतुत्वं फल्प्यम् , न हि सतिभावमात्रं हेतुत्वम् , किन्तु सत्येव
भाव इति भावः । अकिञ्चित्करत्वमेव विकल्पमुत्प्रेषणोपपादयति (किञ्चेति)
(सर्वेष्ट्विति) न हि कुड्यादिनिर्माणानुगुणज्ञानसामर्थ्याभावो घटनिष्पत्तिहेतुः ,
तदनुगुणज्ञानसामर्थ्यवतोऽपि घटादिनिष्पादकत्वदर्शनादित्यर्थः । यत्तु सपक्षे
सहदृष्टत्वेन लिङ्गिनि प्राप्तविपरीतविशेषाणां धर्मग्राहकप्रमाणप्रतिहतानां
निवृत्तिः , न त्वितरेषामिति ; इदमपि कार्यत्वस्यासाधकानामित्यनेन प्रत्युक्तम् ,
साध्यानुपयोगित्वेनान्यथासिद्धानां सह दृष्टानामपि धर्माणां व्यतिरेकाभावेन
व्याप्तिशून्यत्वादप्राप्तेः , सहदृष्टेऽप्यपि कार्यानुपयोगिनां प्राप्तिर्न स्यात् । शरीरं हि
कार्योपयोगीति शङ्कते (कुलालादीनामिति) परिहरति (नेति) कथमित्यत्राह

रस्यानुपपन्नमिति चेत्. न; सङ्कल्पमात्रेणैव परशरीरगत-
भूतवेतालगरलाद्यपगमविनाशदर्शनात् । कथमशरी-
रस्य परप्रवर्त्तरूपस्सङ्कल्प इति चेत् . न शरी-
रापेक्षस्सङ्कल्पः , शरीरस्य सङ्कल्पहेतुत्वाभावात् ।
मन एव हि सङ्कल्पहेतुः, तदभ्युपगतमीश्वरेऽपि, कार्यत्वे-
नैव ज्ञानशक्तिवन्मनसोऽपि प्राप्तत्वात् । मानसः सङ्कल्पः
सशरीरस्यैव, सशरीरस्यैव समनस्कत्वादिति चेत् . न ;
मनसो नित्यत्वेन देहापगमेऽपि मनस्सद्भावेनानैकान्ति-
कत्वात्, अतो विचित्रावयवसन्निवेशविशेषतनुभुवना-
दिकार्यनिर्माणे पुण्यपापपरवशः परिमितशक्तिज्ञानः

* श्रुतप्रकाशिका *

(सङ्कल्पेति) शङ्कते (कथमिति) परिहरति (नेति) को हेतुरित्यत्राह
(मन एवेति) तत्किमस्तीत्यत्राह (तदिति) कुत इत्यत्राह (कार्यत्वेनेति)
ईश्वरस्य मनस्सम्बन्धोक्तिरन्यायैकदेशिमतेन । पुनः शङ्कते (मानस इति)
परिहरति (नेति) अनैकान्त्यात्— व्याप्यभावात् । अशरीरेऽपि मन-
स्सम्बन्धस्य विद्यमानत्वाद्वाऽनैकान्त्यम् । मनसो नित्यत्वेऽपि चेतनस्य कार्यकरत्वे
शरीरसम्बन्धसापेक्षत्वमस्ति, मनसि नित्ये सत्यपि मुक्तात्मनः कार्यकरत्वाभावात् ,
न हि मुक्तत्मनो बुद्धिमुखदुःखादिकं मनो जनयतीति चोद्यमस्ति । अत्र मीमां-
सकं प्रति प्रतिबन्धा परिहारं ह्यवि निधाय पक्षधर्मताबलं दर्शयन्नीश्वरसिद्धिं
निगमयति (अतो विचित्रावयवेति) अशरीरस्सङ्कल्पमात्रसाधनपरिनिष्पन्ना-
चन्तर्विस्तारविचित्ररचनप्रपञ्च इत्याभ्यां पदाभ्यां प्रतिबन्धा परिहाराभिप्रायो
ज्ञातः , विभुद्रव्यसंयोगिनः परिस्पन्दवतो घटादेः स्पर्शवत्त्वनियमेऽपि,

५ भावप्रकाशिका ५

न सम्भवतीत्यत आह (अनैकान्त्यात्—व्याप्यभावादिति) मनस्सम्बन्धस्य
बुद्धिमत्त्वादनैकान्तिकत्वमाह (अशरीरेपि मनस्सम्बन्धस्तेति) (विभुद्रव्येति)

चेन्नज्ञो न प्रभवतीति निखिलभुवननिर्माणचतुरोऽचि-
न्त्यापरिमितज्ञानशक्त्यैश्वर्योऽशरीरः सङ्कल्पमात्रसा-
धनपरिनिष्पन्नानन्तविस्तारविचित्ररचनप्रपञ्चः पुरुष-
विशेष ईश्वरोऽनुमानेनैव सिद्ध्यति , अतः प्रमाणा-
न्तरावसेयत्वाद् ब्रह्मणः नैतद्वाक्यं ब्रह्म प्रतिपादयति ।
किञ्च अत्यन्तभिन्नयोरेव मृदद्रव्यकुलालयोर्निमित्तो-
पादानत्वदर्शनेन आकाशादेर्निरवयवद्रव्यस्य कार्य-
त्वानुपपत्त्या च नैकमेव ब्रह्म कृत्स्नस्य जगतो निमि-
त्तमुपादानञ्च ब्रह्म प्रतिपादयितुं शक्नोतीति ॥

* श्रुतप्रकाशिका *

विभुद्रव्यसंयोगिनः परिस्पन्दवतोऽपि मनसो न स्पर्शवत्त्वमङ्गीक्रियते . अयं
प्राभाकरं प्रति परिहारः । महिमगुणशालिनस्तैजसस्य रूपोपलम्भनियमे दृष्टेऽपि
चक्षुषि रूपोपलम्भो नाङ्गीकृतः , कार्यारम्भकस्य सावयवत्वव्याप्तिः परमाणुपु-
मभा , तस्मादनेकविरोधपरिहारयैकव्याप्तिमज्ञो न्याय्यः , अतो मनसः कार्य-
करत्वे शरीरसम्बन्धसापेक्षत्वं भोगसाधनमनस्त्वप्रयुक्तमित्यङ्गीकार्यमिति भावः ।
एवं साधकान्तरसिद्धत्वाज्जगत्कारणवस्तुनि शास्त्रस्याप्रामाण्यं निगमयति
(अतः प्रमाणेति) निमित्तोपादानैक्यस्य गगनादिसृष्टेश्वानुमानाविषयत्वेन शास्त्र-
स्याधिकविषयत्वाद्ब्रह्मणि प्रामाण्यमाशङ्क्य तत्र बाधकान्तरबाधितत्वाच्चास्माप्रा-
माण्यमुच्यते (किञ्चेति) निमित्तमात्रमनुवदतः शास्त्रस्यानुमानसापेक्षत्वाच्चद्वि-
रुद्धनिमित्तोपादानैक्यं न शास्त्रं प्रतिपादयति , पक्षीकृतेषु क्षित्यादिषु द्रव्येषु
सावयवत्वस्यैव कार्यत्वप्रयोजकतया निरवयवद्रव्यस्याकार्यत्वं पूर्वमेव प्रतिपन्नमिति

५ भावप्रकाशिका ५

विभुद्रव्यसंयोगित्वं परिस्पन्दवत्त्वञ्च स्पर्शवत्त्वे प्रत्येकं प्रयोजकमित्यर्थः । संयोगि-
त्वमात्रस्य विभुषु निस्स्पर्शेष्वतिप्रसक्तत्वाद्विभुद्रव्येत्युक्तमिति द्रष्टव्यम् । भाट्टै-
र्यनसो विभुत्वाङ्गीकाराद्विभुसंयोगाश्रयत्वस्य मनस्यभावादित्यत आह (अयं प्राभा-

—:(सिद्धान्तः):—

एवं प्राप्ते ब्रूमः— यथोक्तलक्षणं ब्रह्म जन्मादि-
वाक्यं बोधयत्येव. कुतः ? शास्त्रैकप्रमाणकत्वाद्वहणः,
यदुक्तं सावयवत्वादिना कार्यं सर्वं जगत् , कार्यं
च तदुचितकर्तृविशेषपूर्वकं दृष्टमिति निखिलजगन्नि-
र्माणतदुपादानोपकरणवेदनचतुरः कश्चिदनुमेय इति ।
तदयुक्तम् ; महीमहार्णवादीनां कार्यत्वेऽप्येकदैवैकेन
निर्मिता इत्यत्र प्रमाणाभावात् , न चैकस्य घटस्येव

* श्रुतप्रकाशिका *

पश्चाच्छास्त्रं निरवयवद्रव्योत्पत्तिं न प्रतिपादयति , श्रुतिलिङ्गादिष्वपि पौरोषयं हि
प्राबल्यदौर्बल्यहेतुरिति भावः । पूर्वपक्षसमाप्ताविति शब्दः ॥

सिद्धान्तं वक्तुमुपक्रमते (एवं प्राप्त इति) परमसाध्यं प्रतिजानीते (यथो-
क्तेति) आकाङ्क्षापूर्वकं हेतुमाह (कुत इति) शास्त्रैकप्रमाणकत्वात्— शास्त्रेतर-
प्रामाण्यागोचरत्वादित्यर्थः । हेत्वसिद्धिं परिहर्तुं पूर्वपक्षमनुभाषते (यदुक्त-
मिति) दूषयति (तदयुक्तमिति) पक्षधर्मतावलात् क्षेत्रज्ञवैलक्षण्यं वदता
किं विपुलकार्याणां कर्तृकालैक्यनियममन्तर्भाव्य तदुच्यते ? उत विपुलत्वमा-
त्रेण ? उतातीन्द्रियोपादानादिदर्शनवशात् ? अथवा शरीरानपेक्षसृष्टिवशात् ?
इति विकल्पमभिप्रेत्य प्रथमं दूषयति (महीति) एकदैवैकेन निर्मितत्वाभाव-
मुपपादयति (न चैकस्येत्यादिना) एवं कार्यत्वं घटादेरिव युगपदेककर्तृकत्व-

ध भावप्रकाशिका ध

करं प्रतीति (महिमगुणशालिन इति) महत् इत्यर्थः । (श्रुतिलिङ्गादिष्वपीति)
यद्यपि शीघ्रप्रवृत्तप्रत्यक्षप्रतिपक्षे जगति स्वातन्त्र्यव्युदासकस्य 'एतदात्म्यमिदं सर्वं'
मित्यादेर्धर्मिग्राहकोपजीव्यप्रत्यक्षाविरुद्धस्यापि प्रामाण्यबदुपजीव्यानुमानजातीय-
विरुद्धस्यापि अभिन्ननिमित्तोपादानस्य प्रतिपादनमस्त्विति नियमस्तम्भवति तथापि
धर्मिण एवानुमानसिद्धत्वप्रतिक्षेपमुखेन परिहर्तुमेव पूर्वपक्षोत्थापनमिति मन्तव्यम् ॥

(नियममन्तर्भाव्येति) नियमसिद्धवत्कृत्येत्यर्थः । (प्रथमं दूषयति)

सर्वेषामेकं कार्यत्वम्, येनैकदैवैकः कर्त्ता स्यात् । पृथग्भू-
तेषु कार्येषु कालभेदकर्तृभेददर्शनेन कर्तृकालैक्यनि-

• अतःप्रकाशिका •

योग्यमिति शङ्काद्योतकमेकमितिपदम्, कार्यत्वस्यैकत्वं नाम एकसामग्रीपूर्वकत्वम्,
तत्सिद्ध्यर्थमेकस्येत्युक्तम् । न ह्येका व्यक्तिरनेकसामग्रीसाध्या, एककार्यावच्छि-
न्नस्य सर्वस्य हेतोरनेकसामग्रीत्वात् । एकत्वेऽप्यनेककर्तृकगोपुरादिव्यवच्छेदार्थमे-
कदैवैककर्त्रन्वययोग्यत्वं घटशब्देन विवक्षितम्, एकघटस्यैकं कार्यत्वं यादृशं
दृश्यते तादृशं परिमितैकावयविनिष्ठं कार्यत्वमेवैकदैवैककर्तृकत्वसम्भावनापादकम्,
तच्च महीमहीधरादीनां न दृश्यत इत्यर्थः । स्यादिति सम्भावितत्वमात्रमुच्यते, न
ह्येकघटस्याप्येककर्तृकत्वनियमः, अनेकैरप्येकघटनिष्पादनसम्भवात् । ततः
किमित्यपेक्षायां बहुषु विपुलेषु च कार्येषु तद्विपर्ययमाह (पृथग्भूतेष्विति) पृथग्भूते-
ष्वित्यत्र विपुलत्वमपि गर्भितम्, एकघटस्येवेतिपूर्वमुक्तेः । बहुषु विपुलेषु च कार्येषु
कर्तृकालैक्यनियमादर्शनान्मह्यदयोप्येकदैव एकेन निर्मिता इत्यत्र प्रमाणाभावः,
प्रमाणाभावात्तदुक्तमित्यव्याहारेण ग्रन्थान्वयः, न च कार्यत्वमेव कर्तृकालैक्ये
प्रमाणम्, विकल्पासहत्वात् । किं कार्यत्वमात्रम् ? उत विपुलकार्यत्वम् ? उतासम्भा-
वितजीवकर्तृकं पक्षासाधारणकार्यत्वम् ? प्रथमेऽनैकान्त्यम्, द्वितीये विरुद्धत्वम्,
विपुलकार्येषु कालदैर्घ्यकर्तृबहुत्वदर्शनात् । यद्वाऽनैकान्त्यमेव । तृतीये चासाधा-
र्यानानैकान्त्यमिति भावः । कार्यत्वबलेन कर्त्तरि कल्पनीये विपुलतरमुत्तमतरपक्ष-
धर्मतावलात् क्षेत्रज्ञैलक्ष्यं लाघवव्यापात् कर्तुरेकत्वं च सिध्यतीत्यत्राह

ध भावप्रकाशिका ध

द्वितीयतृतीययोस्तु 'नच क्षेत्रज्ञानामिति'भाष्येण दूषणम्. चतुर्थस्य तु 'नच
युगप'दितिभाष्येण दूषणं द्रष्टव्यम् । (शङ्काद्योतकमिति) शङ्कासम्भावकमि-
त्यर्थः । (कार्यत्वस्यैकत्वं नामेति) अत्र केचित्- कार्यत्वस्यैकत्वं सामग्र्यैक्यात्,
तस्याश्चैकत्वं कार्यैक्यादित्युपपादनात् । एकं कार्यत्वमेकत्वसमानाधिकरणं कार्य-
त्वमेककार्यत्वमित्यर्थः, नतु कार्यत्वे ऐक्यम्, अत एव पृथग्भूतेषु कार्येष्विति
भाष्यमपि स्वरसम् ; ततश्च कार्यैकत्वे हि एककालकर्तृकत्वसम्भावनापि, न च
सदस्तीति भाव इत्याहुः । (कर्तृकालैक्यनियमादर्शनादिति) पञ्चम्या निरुक्तिर्ब

यमादर्शनात् ॥ न च क्षेत्रज्ञानां विचित्रजगन्निर्माणा-
शक्त्या कार्यत्ववलेन तदतिरिक्तकल्पनायामनेकक-
ल्पनानुपपत्तेश्चैकः एव कर्त्ता भवितुमर्हतीति क्षेत्रज्ञाना-
मेवोपचितपुण्यविशेषाणां शक्तिवैचित्र्यदर्शनेन तेषा-
मेवातिशयितादृष्टसम्भावनया च तत्तद्विलक्षणकार्य-
हेतुत्वसम्भवात् तदतिरिक्तात्यन्तादृष्टपुरुषकल्पनानुप-

* श्रुतप्रकाशिका *

(नचेति) विचित्रशब्देनासदाद्यशक्यत्वाथर्ममतिविपुलत्वमतिमूढमत्वं च
विवक्षितम् । कुत इत्यत्राह (क्षेत्रज्ञानामेवेति) क्षेत्रज्ञातिरिक्ते कल्प्ये सति ह्यनेक-
कल्पनादेककल्पनस्य न्याय्यत्वम्, क्षेत्रज्ञानामेव कर्तृत्वोपपत्त्या तदतिरिक्तो न
कल्पयितव्य इत्यर्थः । उपचितपुण्यविशेषाणामिति सपक्षे शक्तिवैचित्र्योपपादनार्थ-
मुक्तम् । अतिशयितादृष्टसम्भावनयेति पक्षविषयमुक्तम् । “सर्वेभ्यः कामेभ्यो ज्योति-
ष्टोमः” इत्यादिभिः क्षित्यादिसृष्ट्वानुगुणातिशयितादृष्टसम्भावना . क्षेत्रज्ञानामेव
योगेन सूक्ष्मव्यवहितादिदर्शने पराभ्युपेतम्, असदादिषु देवेषु च ज्ञानशक्तिवैचित्री
दृश्यते, न च पक्षधर्मताबलमन्वयव्यतिरेकसिद्धान् धर्मान्वित्वेति तुमीष्टे, तस्या-
न्वयव्यतिरेकसिद्धधर्मप्रकर्षमात्रहेतुत्वात्, इतरथा ज्ञानचिकीर्षयोरपि हान-
प्रसङ्गात् तदतिरिक्तेति ‘धर्मिकल्पनातो वरं धर्मकल्पने’ति न्यायादीश्वरकल्पनाद-
दृष्टविशेषकल्पनमेव वरमिति भावः । अचेतनत्वाच्चेतनाधिष्ठितावेव धर्माधर्मौ कार्य-
करी, वास्यादिवदित्यनुपपन्नम्, ईश्वरज्ञानप्रयत्नादौ व्यभिचारेणान्यतरानैकान्त्यात् ।
अथ क्षेत्रज्ञस्य सर्वे शरीरसापेक्षत्वात्तस्य सर्वसंहारदशायां शरीराभावात्तदानीं

ध भावप्रकाशिका ध

इत्यत्र पञ्चम्या अन्ययो न सम्भवतीत्यभिप्रेत्य प्रमाणाभावादिति प्रथमान्तपदम-
ध्याहृत्य व्याचष्टे (बहुषु चेत्यादिना) (इतरासम्भावितेति) असम्भावितजीव-
कर्तृकताकं पक्षासाधारणाकार्यत्वमित्यर्थः । (अन्वयव्यतिरेकसिद्धान् धर्मानिति)
जीवत्वधर्माधर्मानित्यर्थः । नन्वीश्वरज्ञानप्रयत्नयोः कथं व्यभिचारापादनम् ? स्वेन
तदभ्युपगमादित्याशङ्क्याह (अन्यतरानैकान्त्यादिति) (सर्वसंहारदशायामिति)

पत्तेः, न च युगपत्सर्वोच्छ्रितिः सर्वोत्पत्तिश्च प्रमाण-
पदवीमधिरोहतः, अदर्शनात्, क्रमेणैवोत्पत्तिविनाशद-
र्शनाच्च, कार्यत्वेन सर्वोत्पत्तिविनाशयोः कल्प्यमान-
योर्दर्शनानुगुण्येन कल्पनायां विरोधाभावाच्च,
अतो बुद्धिमदेककर्तृकत्वे साध्ये कार्यत्वस्यानैकान्त्यम्,
पक्षस्याप्रैसिद्धविशेषणत्वं, साध्यविकलता च दृष्टान्तस्य,

* श्रुतप्रकाशिका *

शरीरानपेक्षः कर्त्ता जीवविलक्षणः स्यादित्यत्राह (नचेति) इदानीं क्रमेणो-
त्पत्तिविनाशौ दृश्येते तदा त्वत्पत्तिविनाशयौगपचकलमभित्यत्राह (कार्यत्वे-
नेति) अत्र कार्यत्वं—कृतिसाध्यत्वं, तृतीया चेत्स्थम्भावार्था, विरोधाभावान्—
व्याप्तिविरोधाभावादित्यर्थः, एवं परमतदूपणोपयुक्तार्थशिक्षा कृता । अथ फलितं
दूषणं दर्शयति (अत इति) तदयुक्तमित्यारम्भोक्तार्थानां हेतुत्वपरोऽत-
श्चन्दः, चलनादिषु पुण्यादेरिव क्रियाश्रयत्वमात्रलक्षणकर्तृत्वव्यावृत्त्यर्थो बुद्धिम-
च्छन्दः । किं बुद्धिमदेककर्तृकत्वं साध्यम् ? उत ! सकर्तृकत्वमात्रम् ? प्रथमे-
ऽपि किं सामान्यतो बुद्धिमदेककर्तृकत्वमात्रं साध्यम् ? उत सर्वज्ञसर्वशक्त्येककर्तृ-
कत्वमिति विकलमभिप्रेत्य प्रथमे कल्पेऽनैकान्त्यम्, अनेककर्तृकरथगोपुरादिषु
कार्यत्वस्य विद्यमानत्वादिति भावः । सर्वज्ञसर्वशक्तिकर्तृत्वपक्षे दूषणमाह
(पक्षस्येति) न बाधिमत्त्वमिव सर्वज्ञसर्वशक्तिकर्तृकत्वमन्यत्र दृष्टम्, दृष्टान्तस्य

ध भावप्रकाशिका ध

सर्वसंहारदशायां स्वशरीरस्यापि संहततया सर्गाद्यसमये संहतत्वादित्यर्थः ।
(इदानीं क्रमेणोत्पत्तिविनाशाविति) यदा क्रमो दृश्यते न तदा दृष्टविरुद्धं यौग-
पचं कल्प्यते, अपि तु सर्गाद्यसमय इति भावः । कार्यत्वस्योत्पत्तिमत्त्वरूपस्य
उत्पत्तिविनाशकलमत्वासम्भवमभिप्रेत्यत्राह (कार्यत्वं कृतिसाध्यत्वमिति) कार्यत्वे-
नेति तृतीयायाः क्रियानुपादानेन कारकतृतीयात्वासम्भवादध्याहारे तस्यैव दोषत्व-
व्याभिधेत्याह (तृतीया चेत्स्थम्भाव इति) केचित्तु कार्यत्वेनोत्पत्तिविनाशयोः कल्प-
नेपीत्यध्याहृत्य वा कल्पमानयोरिति बाध्याहृत्य व्याचक्षते (व्यावृत्त्यर्थो बुद्धि-

सर्वनिर्माणचतुरस्यैकस्याप्रसिद्धेः , बुद्धिमत्कर्तृकत्व-
मात्रे साध्ये सिद्धसाधनता । सार्वज्ञ्यसर्वशक्तियुक्तस्य
कस्यचिदेकस्य साधकमिदं कार्यत्वम् किं युगपदुत्पद्य-

* श्रुतप्रकाशिका *

साध्यविकलता , कार्येषु घटादिष्वदर्शनात् अप्रसिद्धविशेषणत्वसाध्यवैकल्ये द्वे
अप्युपपादयति (सर्वेति) सर्वनिर्माणचतुरस्येत्युक्तत्वादिदं दूषणद्वयं सर्वज्ञ-
सर्वशक्तिकर्तृकत्वपक्षस्येति ज्ञायते , पूर्वसिद्धेव पक्षे चेदप्रसिद्धविशेषणत्वं न
घटते , न ह्येककर्तृकत्वमप्रसिद्धम् । सकर्तृकत्वमात्रपक्षे दूषणमाह (बुद्धिमदिति)
सिद्धसाधनत्वं वेदान्तिना न यत्तद्व्यं क्षेत्रज्ञकर्तृकत्वानभ्युपगमादिति चेन्न, क्षेत्र-
ज्ञानामपि द्वारकर्तृत्वाभ्युपगमात् , समष्टितत्त्वेपु न द्वारकर्तेति चेत् , न च
नत्पक्षीकरणं , लौकिकप्रमाणविषयत्वात् . आगमेन सिद्धानां तेषामपि
पक्षाकार इति चेत् , तेन कर्त्ताऽपि सिद्ध इति सिद्धसाध्यतेति, मुखान्तरेण दूष-
यितुं हेतुं विकल्पयति (सार्वज्ञ्येति) अयमभिप्रायः, कर्तृमात्रव्याप्येन कार्य-
त्वमात्रेण न कर्तृविशेषसिद्धिरिति प्रागेवोक्तम् , अतः पक्षविशेषार्थिनेन कार्यत्व-
विशेषेण कर्तृविशेषः साध्यः , कुम्भादिकार्यविशेषेण हि कुलालादिकर्तृविशे-
षानुमानं , न तु कार्यत्वमात्रेण , अतः पक्षाधीनः कार्यविशेषो निरस्यत इति
(किं युगपदिति) पक्षप्रकर्षाधीनं हेतुवैशिष्ट्यं द्वेधा सम्भवेत् , परिदृश्यमान-
मन्त्रादिविपुलकार्याणां युगपदुत्पत्त्या वा ? क्रमभाविनां त्रिकालवर्तिनां कार्या-
णामानन्त्येन वा ? अत्र कीदृश्येन पक्षप्रकर्षेण हेतुविशेषो विवक्षित इत्यर्थः ।

५ भावप्रकाशिका ५

मच्छब्द इति) कार्यानुकूलज्ञानादिमत्त्वलक्षणं कर्तृत्वमिह विवक्षितम् , ननु
तदनुकूलव्यापारवत्त्वमात्रमिति भावः । भाष्ये 'साध्यविकलता च दृष्टान्तस्ये-
र्नीत्यत्राप्रसिद्धविशेषणत्वेनैव दृष्टान्ते साध्यवैकल्यसिद्धिमपि मन्यमानाः केचिन् .
चोदयः । ततश्च दृष्टान्तस्य साध्यविकलत्वात्पक्षस्य साध्यवत्त्वे साध्ये अप्रसिद्ध-
विशेषणत्वमिति हेतुहेतुमद्भावेन योज्यमिति व्याचक्षते (युगपदुत्पत्त्या वेति)
महीमहीधरादिक्रमेककर्तृकं युगपदुत्पद्यमानकार्यत्वादिति वा । उत ग्रन्थालयार्थः .

मानसर्ववस्तुगत ? मुत क्रमेणोत्पद्यमानसर्ववस्तुगतम् ?
युगपदुत्पद्यमानसर्ववस्तुगतत्वे कार्यत्वस्यासिद्धताक्रमे-
णोत्पद्यमानसर्ववस्तुगतत्वेऽनेकर्तृकत्वसाधनादिरुद्धता,
अत्राप्येककर्तृकत्वसाधने प्रत्यक्षानुमानविरोधः शास्त्र-
विरोधश्च ; कुम्भकारो जायते रथकारो जायत इत्यादि-

* श्रुतप्रकाशिका *

प्रथमं दूषयति (युगपदिति) कृत्स्नप्रलयासिद्धेः भूधरादीनां युगपदुत्पत्तौ
प्रमाणाभावात्तन्निवन्धनं कर्तृवैलक्षण्यसाधकहेतुवैलक्षण्यमसिद्धमित्यर्थः ।
द्वितीयं दूषयति (क्रमेणेति) यद्यप्येकैकेन कुलालादिना जन्मसहस्रेणाप्यनन्त-
कार्यनिष्पादनसम्भवस्तथाऽपि तत्तज्जन्मसमानकालकुचिन्दादिकृतानां कार्याणां
तत्कर्तृकत्वाभावात् सर्वकार्याणामेककर्तृकत्वञ्चास्ति . अतस्त्रैकाल्यवर्तिसमस्त-
वातुनिष्ठत्वविशेषितं कार्यत्वं कर्तृभेदेनैव व्यासमिति कर्त्रैक्यसाधने विरुद्ध-
मित्यर्थः । (अत्राप्येककर्तृकत्वसाधन इति) विशिष्टकार्यत्वव्यापकतयाऽभिमतस्य
घटपटरथादिद्वयस्य भिन्नकर्तृकत्वस्य प्रतिक्षेप इत्यर्थः । भिन्नकर्तृकतया
प्रत्यक्षसिद्धेषु प्रत्यक्षविरोधः , अन्यत्र द्वीपान्तरवर्ती घटः एतद्व्यतिरिक्तकुलाल-
कर्तृकः . एनद्यापारागोचरहेतुकत्वे सति घटत्वात् , सम्प्रतिपन्नकुलालान्तरोत्पादित-
घटवत् . द्वीपान्तरवर्तिघटहेतूनां दण्डादीनामेतद्व्यापारागोचरत्वमेतस्य तत्र गम-
नाभावनिर्णयात् , अत एवमादिभिरनुमानैर्विरोधः . शास्त्रविरोधमुपपादयति (कुम्भ-
कार इति) कुम्भकारो जायते रथकारो जायत इत्यर्थोपादानम् . न तु पाठक्रमः , नहि

६ भावप्रकाशिका ६

सगन्तकार्यत्वादिति वा हेतुशरीरमिति भावः । (विरुद्धमित्यर्थ इति) इदमुपल-
क्ष्यम् । सर्वकार्यत्वस्य पक्षीकृतमहीमहीधरादौ वा सापेक्षघटादौ वा अभावेन
स्वस्वपासिद्धिद्विष्टान्तासिद्धिश्चेति द्रष्टव्यम् । (भिन्नकर्तृकत्वस्य प्रतिक्षेप इत्यर्थ
इति) यद्यपि यथाश्वेनानानुपत्तिस्तथापि साध्याभावव्याप्यत्वरूपविरुद्धप्रत्या-
ख्यानप्रकारत्वात् तथोक्तमिति ध्येयम् । ननु कुम्भकारशब्दनिर्दिष्ट एव रथका-
शब्देनापि गृह्यताम् , माम्बन् कुम्भरथयोर्भिन्नकर्तृकत्वमित्याशङ्क्याह । नहि

श्रवणात् । अपिच—सर्वेषां कार्याणां शरीरादीनां सत्त्वा-
दिगुणकार्यरूपसुखाद्यन्वयदर्शनेन सत्त्वादिमूलत्वमव-
श्याश्रयणीयं । कार्यवैचित्र्यहेतुभूताः कारणगता विशेष-
पाः सत्त्वादयः । तेषां कार्याणां तन्मूलत्वापादनं तद्युक्त-
पुरुषान्तःकरणविकारद्वारेण । पुरुषस्य च तद्योगः कर्म-
मूल इति कार्यविशेषारम्भायैव , ज्ञानशक्तिवत्कर्तुः
कर्मसम्बन्धः कार्यहेतुत्वेनैवावश्याश्रयणीयः , ज्ञान-

* श्रुतप्रकाशिका *

कुम्भरथयोरेककर्तृकत्वे कुम्भकाररथकारयोरुत्पत्तिः पृथग्वक्तव्या , एकसञ्ज्ञा-
त्वेन पुनरुक्तिप्रसङ्गादिति भावः । प्रकारान्तरेण विरुद्धत्वमाह (अपि चेति)
सुखादेः सत्त्वादिगुणकार्यत्वं शास्त्रदृष्टमिति तच्छास्त्रप्रामाण्यवादिनाऽङ्गीकार्य-
मिति गत्वाऽनिष्टमापादयति । न तु पराभ्युपगमात् , सुखादिशब्देन सुखदुःख-
मोहा विवक्षिताः , सुखाद्यन्वयः शरीरादीनां । सुखादिहेतुत्वाऽवस्थान्वयः
सत्त्वादिमूलत्वम्—सत्त्वादिगुणकद्रव्योपादानत्वमित्यर्थः । के ते सत्त्वादयः ? कथं
च तेषां सुखादिहेतुत्वम् ? इत्यत्राह (कार्यवैचित्र्येति) कारणगता विशेषाः
कारणशब्दो निमित्तोपादानसाधारणपरः , ततः किं कर्तुर्गुणवश्यत्वस्येत्यत्राह
(तेषां कार्याणामिति) पुरुषेण कार्याणान्तन्मूलत्वापादनं सत्त्वादियुक्तस्व-
कीयान्तःकरणविकारद्वारेणेत्यर्थः । ततः किमित्यत्राह (पुरुषस्य चेति) कार्या-
नुपयोगिनो हि धर्मानवाप्नुवन्तीति पूर्वपक्षिणोक्तं , सत्त्वादीनां तु कार्योपयोगि-
त्वात्तदधीनः कर्मसम्बन्धोऽवर्जनीय इति भावयानाह (ज्ञानशक्तिवदिति) सुख-

४ भावप्रकाशिका ४

कुम्भरथयोरिति) (सत्त्वादिगुणकद्रव्योपादानत्वमित्यर्थ इति) अत्रोपादानशब्दः
कारणमात्रपरः , उत्तरत्र कारणशब्दो निमित्तोपादानसाधारण इत्युक्तेः (के स-
त्त्वादय इति) के सत्त्वादय इत्यस्यायमर्थः ,— कार्यगतसुखादिहेतुत्वलक्षणवैचि-
त्र्यात् कारणमपि यद्वैजात्यं वक्तव्यम् तत्तु सत्त्वादिभ्योन्यन् किञ्च स्यात् । किञ्च
सत्त्वादिरूपत्वेपि तादृशं सत्त्वादिलक्षणं कारणवैचित्र्यमुपादानगतमेवास्ति , नतु

शक्तिवैचित्र्यस्य च कर्ममूलत्वात् , इच्छायाः कार्यार-
म्भहेतुत्वेऽपि विषयविशेषविशेषितायास्तस्यास्सत्त्वादि-
मूलत्वेन कर्मसम्बन्धोऽवर्जनीयः । अतः क्षेत्रज्ञा एव
कर्तारः ; न तद्विलक्षणः कश्चिदनुमानात्सिद्ध्यति ॥
भवन्ति च प्रयोगाः—तनुभुवनादि क्षेत्रज्ञकर्तृकम्, कार्य-

* भूतप्रकाशिका *

दुःखमोहादीनां सत्त्वरजस्तमोहेतुकत्वं शास्त्रसिद्धम्, सुखादिहेतुभूतशरीराद्युपादानस्य
निमित्तस्य च कर्तुः सत्त्वादिगुणान्वयश्च शास्त्रसिद्धः “ निर्गुणस्याप्रमेयस्य शुद्ध-
स्याप्यमलात्मनः । कथं सर्गादिकर्तृत्वं ब्रह्मणोऽभ्युपगम्यते ॥ ” इत्यादिभिर्दिश्यते ।
अतः सत्त्वादिगुणकं शरीराद्युपादानं द्रव्यं सत्त्वादिगुणान्वयधिकृतान्तःकरणः
पुरुषोऽधिष्ठिति , गुणान्वयश्च कर्ममूल इति कर्मवश्यत्वप्रसङ्ग इत्यर्थः । हेत्वन्तरे—
णापि कर्मसम्बन्धमाह (ज्ञानेति) न ज्ञानशक्तिवैचित्र्यात् विचित्रसर्गः , अपि
तु इच्छामात्रादिति चेत्तत्राह (इच्छाया इति) विषयविशेषविशेषिताया इच्छा-
याः सर्गस्वमादिविषयत्वम् , तत्रापि विचित्रसर्गादिविषयत्वं च सत्त्वादिमूलत्वेन
कर्ममूलमित्यर्थः । एवं कर्तृत्वक्षेत्रज्ञत्वयोर्व्याप्तिदर्शनाच्च तद्विलक्षणसिद्धिरित्याह-
(अत इति) प्रतितर्कानाह (भवन्ति चेति) (तनुभुवनादीति) इदं

ध भावप्रकाशिका ध

निमित्तभूतकर्तृगतमिति । के सत्त्वादय इत्यत्र गर्भिततच्छब्दाद्वयस्यापि निवर्तकं
कार्यवैचित्र्यहेतुभूताः कारणगता विशेषाः सत्त्वादय— इति भाष्यम्, तस्य चाय-
मर्थः,— सत्त्वादित्रयतिरिक्ते कारणगतवैजात्ये प्रमाणाभावात् , सत्त्वादिकमेव
वैजात्यम् , तच्च वैजात्यमविशेषात् उभयविधकारणनिष्ठमिति । निमित्तभूते
आत्मन्यपि सत्त्वादिसम्बन्धोऽवश्यम्भावीति । भाष्ये— अन्तःकरणविकारेति
चिकीर्षादिमुखेनेत्यर्थः । उद्धृतसत्त्वगुणयुक्तमृत्पिण्डदर्शनेन उद्धृतसत्त्वगुणयुक्त-
कुलालस्य सत्त्वगुणवशेन राग उत्पद्यते, ततो घटादि करोति , ततश्च चिकीर्षा-
लक्षणो रागः कर्तृस्सत्त्वयोगायत्तः । सत्त्वगुणयोगश्च कर्मसम्बन्धायत्त इति
भावः । भाष्ये— तद्युक्तपुरुषान्तःकरणेति । तद्युक्तो यः पुरुष इत्यर्थः । विषय-

त्वात्, घटवत् । ईश्वरः कर्त्ता न भवति, प्रयोजनशून्य-
त्वात्, मुक्तात्मवत् । ईश्वरः कर्त्ता न भवति, अशरीरत्वात्
तद्वदेव । न च क्षेत्रज्ञानां स्वशरीराधिष्ठाने व्यभि-
चारः, तत्राप्यनादेः सूक्ष्मशरीरस्य सद्भावात् । विमति-

* श्रुतप्रकाशिका *

प्रत्यनुमानं प्रतितर्कौ वा, अन्ये प्रतितर्का एव ; कार्यत्वे क्षेत्रज्ञकर्तृकत्वप्रसङ्गः ।
कर्तृत्वे सापेक्षत्वप्रसङ्गः — कर्तृत्वे सशरीरत्वप्रसङ्गः इत्यर्थः । अशरीरहेतो-
र्व्यभिचारमाशङ्क्य परिहरति (नचेति) अनादेः— बीजाङ्कुरवत् प्रवाहाना-
देरित्यर्थः । अधिष्ठानं देहेन प्रथमसम्बन्धश्चेत्सूक्ष्मस्थूलशरीरप्रवाहानादितया
परिहृतः, यथा बालशरीराविशिष्टेन युवशरीरपरिमहः, तद्वदेव । अधिष्ठानं प्रेरणं
चेत् स्वपरनिर्वाहकन्यायात्परिहृतः, शरीरव्यतिरिक्तप्रेरणस्य शरीरापेक्षा, न शरी-
रस्येति । शरीरत्वप्रयुक्तं शरीरान्तरनिरपेक्षप्रेरणत्वम्, तथा जगत ईश्वरशरीरत्वे न
सशरीरत्वात् कर्मवश्यत्वप्रसङ्गः, यथा देहः स्वज्ञानोत्पत्तौ करणं कर्म च भवति ।
यथा च घटः स्वविषयज्ञानोत्पत्तौ स्वसत्तया हेतुः पश्चाच्चद्विषयश्च भवति ।
तथा स्वविषयप्रेरणेऽपि शरीरमिति न कर्मकर्तृविरोधः, न चाङ्कुरादौ शरीरस्य
योग्यानुपलब्धिः, पिशाचसिद्धादिशरीरबन्धव्यत्वोपपत्तेः ; देशान्तरस्थेन वा
शरीरेण सङ्कल्पद्वारा विपादेरिव प्रेरणोपपत्तेश्च । प्रतितर्कान्तरमाह (विम-

ध भावप्रकाशिका ध

विशेषविशेषिताया इत्येतद्व्याख्येयं पदम् । तस्य व्याख्यानं सर्गस्थेमादिविष-
यत्वमिति, न त्वध्याहृत्य व्याचष्ट इति मन्तव्यम् । न तद्विलक्षणत्वमिद्वि-
रित्याहेति पाठः । (अन्ये प्रतितर्का इति) ईश्वरपक्षका इत्यर्थः । प्रतितर्केषु
पराभ्युपगममादागापि तत्पक्षीकृत्य प्रतितर्कप्रयोगस्तम्भवतीति भावः । ननु, जगतो-
पीश्वरं प्रति साक्षात् प्रयत्नाधिष्ठेयत्वेन शरीरत्वाच्च तदधिष्ठाने शरीरापेक्षेति पूर्व-
पक्ष्याशङ्कानिरस्यति (तथा जगत इति) (कर्मवश्यत्वप्रसङ्ग इति) सिद्धान्ते
तु श्रुत्या अपहृतपाप्मत्वसिद्धिरिति भावः । (न चाङ्कुरादाविति) योग्यानुप-
लब्धिबाधितत्वात्सर्वकर्तृकत्वे सशरीरत्वप्रसङ्गो नापादयितुं शक्यत इत्यर्थः ।
(प्रेरणोपपत्तेर्भवेति) इदमुपलक्षणं, बाधस्तर्केऽनुगुण इत्यपि द्रष्टव्यम् । (सङ्ख्या-

विषयः कालो न लोकशून्यः, कालत्वात्, वर्तमानकालवत्-इति ॥ अपिच- किमीश्वरः सशरीरोऽशरीरो वा कार्यं करोति ? । न तावदशरीरः, अशरीरस्य कर्तृत्वानुपलब्धेः । मानसान्यपि कार्याणि सशरीरस्यैव भवन्ति । मनसो नित्यत्वेऽप्यशरीरेषु मुक्तेषु तत्कार्यादर्शनात् । नापि सशरीरः, विकल्पासहत्वात् । तच्छरीरं किं नित्यम् ? उत्तानित्यम् ? । न तावन्नित्यम्, सावयवस्य तस्य नित्यत्वे जगतोऽपि नित्यवाविरोधादीश्वरासिद्धेः । नाप्यनित्यम्, तद्व्यतिरिक्तस्य तच्छरीरहेतोस्तदानीमभावात् । स्वयमेव हेतुरिति चेत्-न, अशरीरस्य तदयोगात् । अन्येन शरीरेण सशरीर इति चेत्-न, अनवस्थानात् ॥ स किं सव्यापारो वा नि-

* श्रुतप्रकाशिका *

तीति) अत्र सूर्यपरिवृत्तित्वाविरोधावच्छेदात् पूर्वत्वेन परत्वेन च कालस्य पक्षीकृतत्वान्नाश्रयासिद्धिरिति । अनुमानं मुस्तान्तरेण दूषयति (अपि चेत्त्यादिना) दूषणं वक्तुं विकल्पयति (किमिति) धीसं चरमाशरो दूषयति (न तावदिति) अशरीरस्य मनसा कर्तृत्वं स्यादिति प्रागुक्तं दूषयति (मानसानीति) कुत इत्यत्राह (मनस इति) अपिशब्देन सप्तमे नित्यत्वानभ्युपगमः सूचितः । सशरीरत्वपक्षं दूषयति (नापीति) विकल्पासहत्वं विचारितुं विकल्पयति (तदिति) प्रथमं दूषयति (न तावदिति) जगतः- भूभूधरादेः । द्वितीयं दूषयति (नापीति) हेतुमाह (तद्व्यतिरिक्तस्येति) तच्छरीरहेतोः शरीरान्तरस्याभावादित्यर्थः । दूषणपरिहाराय परोक्तं शङ्कते (स्वयमेवेति) स्वयंशब्द ईश्वरपरः । परिहरति (नेति) तदयोगात्- हेतुत्वायोगात् । पुनः शङ्कते (अन्येनेति) अनवस्थया दूषयति (नेति) प्रामाणिकपरम्परा न दोष इति चेत्-शरीरित्वप्रयुक्तकर्मवश्यत्वं स्यादिति भावः । कर्मवदयत्त्वप्रसङ्गस्य प्रागुक्तत्वादिहा-

व्यापारो वा ? । अशरीरत्वादेव न सव्यापारः । नापि
निर्व्यापारः कार्यं करोति, मुक्तात्मवत् । कार्यं जगदि-
च्छामात्रव्यापारकर्तृकमित्युच्यमाने पक्षस्याप्रसिद्ध-
विशेषणत्वम् ; दृष्टान्तस्य च साध्यहीनता । अतो दर्श-

* श्रुतप्रकाशिका *

प्यनवस्थादूषणस्य कर्मवश्यत्वप्रसङ्गपर्यन्तत्वमभिप्रेतमित्यवगम्यते । सुखान्तरेण
विकल्प्य दूषयति (स किमिति) अशरीरस्य निर्व्यापारत्वे निर्व्यापारस्य कार्यकरणे
च दृष्टान्तो मुक्तात्मा, व्यापारश्च प्रयत्नो विवक्षितः, इच्छाविशेषस्य हेतुत्वे हि
गुणवश्यताप्रसङ्गः पूर्वमुक्तः, इच्छामात्रमेव व्यापार इत्यत्राह (कार्यं जगदिति)
मात्रशब्देन सत्त्वादिगुणान्वय-तन्मूलकर्मसम्बन्धव्यावृत्तिः । ननु, कर्मवश्यत्वा-
दिकं न कर्तुः प्रसङ्गनीयम्, अव्यापकत्वात् । न हि त्वत्पक्षेण वाऽस्त्यपक्षेण
वा व्याप्तिः, ईश्वरे त्वया मयापि तदनभ्युपगमात् । नैवम्, आगमाद्वेत्तीश्वरः
सिध्यतीतिवदन्तम्प्रत्यागममसन्तं कृत्वाऽऽसदादिभिरुच्यमानत्वात् । यदीश्वरप्रति-
पादकागमवचनान्मुक्तव्याप्तिमङ्गेनेश्वरानुमानं स्थाप्यते, तदानीमनुमानस्यागमान-
पेक्षप्राप्तागयासिद्धिरित्यप्राप्तग्राहित्वमागमस्य सिध्येत् । यद्वा अलौकिकप्रमाणै-
कवेद्यत्वाभावे सति कर्तृत्वस्य कर्मवश्यत्वादिव्याप्यत्वात् । शास्त्रयोगिमुक्तेश्वर-
प्रत्यक्षाण्यलौकिकशब्दोक्तानीति । अनुमानदूषणमुपसंहरति (अत इति)

४ भावप्रकाशिका ४

विशेषावच्छेदादिति) द्विपरार्थकालादित्यर्थः । (कर्मवश्यत्वप्रसङ्गपर्यन्तत्व-
मिति) नन्वस्य अनवस्थायाः सर्गाद्यसमयोत्पत्तिप्रतिबन्धकतया तत एव दूषित-
त्वसम्भवात्, कर्मवश्यत्वपर्यन्तत्वाभिप्रायः किमर्थः । यदि च प्रलयदशायामपि-
बीजादुरन्यायेन शरीरसत्त्वम् तदा प्रलयत्वव्याघात इति चेत् । सत्यम् ; अदृष्टा-
दिवदनन्यगत्या ईश्वरशरीरस्यापि सत्त्वमुपेयम्, इतरथा जगत्सर्गासम्भवात् इति
यदि परो ब्रूयात्, तदा कर्मवश्यत्वपर्यन्तं दूषणं देयमित्यत्र तात्पर्यात् । संयोग-
लक्षणव्यापारस्य मुक्तेऽपि सम्भवादाह (व्यापारश्च प्रयत्न इति) (मात्रशब्देन
सत्त्वादिगुणान्वयेति) सर्गादिविषयविशेषानालिङ्गितेच्छामात्रस्य व्यापारत्वे

नानुगुण्येनेश्वरानुमानं दर्शनानुगुण्यपराहतमिति शा-
स्त्रैकप्रमाणकः परब्रह्मभूतः सर्वेश्वरः पुरुषोत्तमः ॥ शास्त्रं
तु सकलेतरप्रमाणपरिदृष्टसमस्तवस्तुविसजातीयम्
सार्वज्ञ्यसत्यसङ्कल्पत्वादिमिश्रानवधिकातिशयापरिमि-
तोदारगुणसागरन्निखिलहेयप्रत्यनीकस्वरूपं प्रतिपा-
दयतीति न प्रमाणान्तरावसितवस्तुसाधर्म्यप्रयुक्तदोष-
गन्धप्रसङ्गः । यत्तु निमित्तोपादानयोरैक्यमाकाशादे-
र्निरवयवद्रव्यस्य कार्यत्वं चानुपलब्धमशक्यप्रति-
पादनमित्युक्तम् ; तदप्यविरुद्धमिति १ “प्रकृतिश्च
प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात्” २ “न विपदश्नुते” रित्यत्र
प्रतिपादयिष्यते । अतः प्रमाणान्तरागोचरत्वेन शास्त्रै-
कविषयत्वात् “यतो वा इमानि” इत्यादिवाक्यमुक्त-
लक्षणं ब्रह्म प्रतिपादयतीति सिद्धम् ।

* श्रुतप्रकाशिका *

परस्य ब्रह्मण ईश्वरानतिरिक्तज्ञापनार्थः सर्वेश्वरशब्दः, अनेन “तमीश्वराणां
परमं महेश्वरमिति श्रुतिः स्मारिता भवति । देवताविशेषनिर्णयार्थं “महान्
प्रभुर्वै पुरुषः सत्त्वस्यैव प्रवर्तक” इति श्रुतिसारणार्थः पुरुषोत्तमशब्दः । उक्तदो-
षास्तदानीमपि प्राप्नुयुरित्यत्राह (शास्त्रन्विति) सर्वविजातीयत्वं दर्शयति
(सार्वज्ञ्येति) सार्वज्ञ्यसत्यसङ्कल्पत्वादिमिश्रशब्दो ब्रह्मविशेषणं गुणविशेषणं
वा, तद्विततिरूपत्वादन्येषां गुणानाम् । एकैकमनवधिकातिशया गुणा अपरिमिताः—
निःसंख्याता इत्यर्थः ॥

ध भावप्रकाशिका ध

सत्त्वादिगुणान्वयकर्मसम्बन्धयोरपि व्यावृत्तिः फलतीति भावः ॥

यद्यपि प्रमाणान्तरागोचरं ब्रह्म । तथाऽपि प्रवृत्ति-
निवृत्तिपरत्वाभावेन सिद्धरूपं ब्रह्म न शास्त्रं प्रतिपाद-
यतीत्याशङ्क्याह—

तत्तु समन्वयात् ॥ ४ ॥

* श्रुतप्रकाशिका *

यथा सृत्तिकाया घटनिष्पादनशक्तत्वेऽपि कुलालस्य च निर्माणशक्तौ
सत्यामपि दण्डचक्रपरिकरापेक्षाऽस्त्येव तथा शब्दस्य परिनिष्पन्नब्रह्म-
प्रतिपादनशक्तत्वेऽपि ब्रह्मणोऽपि शब्देन प्रतिपत्तुं शक्यत्वेऽपि बुभुत्साख्यपरि-
करापेक्षा प्रमित्युत्पादने विद्यते, यत्नसाध्यत्वाद्बुभुत्साऽपेक्षिता, सा चाज्ञातत्वपुरु-
षार्थत्वप्रयुक्ता, तत्रावान्तरपेटिकारूपेण प्रथमेन सूत्रद्वयेन शब्दद्वारकमर्थद्वारकं
च शक्तिमत्त्वं प्रतिपादितम् । अथ सूत्रद्वयान्तरमवान्तरपेटिकान्तरं बुभुत्साहेतु-
निरूपणपरम्, तत्र प्रथमेन तृतीयसूत्रेणाज्ञातत्वरूपो बुभुत्साहेतुरुक्तः । अथ
प्रयोजनत्वरूपो बुभुत्साहेतुरुच्यते चतुर्थेन । अर्थे प्रतिपत्ते हि प्रयोजनाप्रयोजन-
त्वचिन्ता प्रतिपत्तिश्च लक्षणात् इति जन्मादिसूत्रं द्वितीयमभूत् । जन्मादिकं लक्षणं
चेन्मानान्तरात्तत्सिद्धिः स्यादिति शङ्कायाः सङ्गतत्वात् 'शास्त्रयोनित्वा'दिति सूत्रं
तृतीयमभूत् । अज्ञातत्वेऽप्यप्रयोजने बुभुत्सानुदयात् प्रयोजनरूपत्वमत्र निरूप्यत
इति क्रमोऽयमेव, तत्रावान्तरसङ्गतिमाह (यद्यपीति) अज्ञातत्वज्ञानं बुभुत्सा-
हेतुर्यद्यप्यस्तीत्यर्थः । प्रयोजनं सुखं दुःखनिवृत्तिश्च, शास्त्रस्य तत्पर्यवसायित्वं
तदुपायप्रवृत्तिनिवृत्तिबोधनद्वारा, तच्च न सिद्धपरत्वेऽस्ति. तस्य प्रवृत्तिनिवृत्तिरूपत्वा-
भावात्, तस्मात्प्रयोजनपर्यवसायित्वाभावेन बुभुत्साख्यपरिकराभावात्सिद्धे शास्त्रं
न प्रमितिं जनयतीत्यर्थः । एवं शङ्कायां सूत्रमुदाहरति (तत्तु समन्वयादिति)
इहापि साधारणविचारद्वयमर्थसिद्धम्, ब्रह्मणः शास्त्रप्रमाणकत्वं सम्भवति नेति
द्वितीयविचारः, तदर्थं प्रवृत्तिनिवृत्तिरूपप्रयोजनशून्यानां वेदान्तवाक्यानां ब्रह्म-
परतयाऽन्वयः सम्भवति नेति, तदर्थं किं शब्दस्य प्रामाण्यं प्रवृत्तिनिवृत्तिपर-

५ भावप्रकाशिका ५

सन्नतिं धत्तुमारभते (यथा सृत्तिकाया इति) (सा चाज्ञातत्वेति) स्फीतालोकम-

अधिकरणम्

प्रसक्ताशङ्कानिवृत्त्यर्थः तुशब्दः,
तत्- शास्त्रप्रमाणकत्वं ब्रह्मणः स-
म्भवत्येव, कुतः समन्वयात्- परमपुरुषार्थतयाऽन्वय-
समन्वयः, परमपुरुषार्थभूतस्यैव ब्रह्मणोऽभिधेयतयाऽ-
न्वयात् । 'एवमिव समन्वितो ह्यौपनिषदः पदसमुदायः,

* श्रुतप्रकाशिका *

तथा ? उत पुरुषार्थपरतया ? इति । शब्दस्य प्रवृत्तिनिवृत्तिपरतयैव प्रामाण्ये ब्रह्मणः
सिद्धरूपस्य शास्त्रप्रमाणकत्वाभावाच्चद्विचारानारम्भः । शब्दस्य पुरुषार्थपरतयैव
प्रामाण्ये पुरुषार्थभूतब्रह्मणः शास्त्रप्रमाणकत्वाच्चद्विचारस्यारम्भणीयत्वं फलि-
तम् । एवमर्थसिद्धौ विषयसंशयावभिषेत् सूत्रं व्याचिख्यासुः तत्र वाक्यार्थ-
योजनायामेव पदयोजनामन्तर्भावयिष्यन् पृथग्व्याख्येयम्- तुशब्दं व्याचष्टे
(प्रसक्तेति) सर्वेषां सूत्राणां तत्तच्छङ्कायामवतरणेऽपि अस्मिन् सूत्रे- तु-
शब्दः प्रदर्शनार्थः, तदिति व्याख्येयं पदम्, तद् व्याचष्टे (शास्त्रप्रमाणकत्वं
ब्रह्मण इति) सम्भवत्येवेत्येतत्तुशब्दफलितम्, हेतुपदस्याकाङ्क्षां दर्शयति
(कुत इति) समन्वयशब्दस्योत्तरत्र विस्तरेण व्याख्यास्यमानत्वादिदानीं सङ्क्षे-
पेण व्याचष्टे (परमपुरुषार्थतयेति) कस्य केन कीदृशोऽन्वयः ? इत्यपेक्षयामाह
(परमेति) शास्त्रेण परमपुरुषार्थभूतस्य ब्रह्मणोऽभिधेयतयाऽन्वयादित्यर्थः,
शास्त्रस्य धीस्त्वच्छास्त्रेणेति कण्ठोक्त्यभावः । ब्रह्म शास्त्रप्रमाणकमिति प्रति-
ज्ञाते सति पक्षनिष्ठतया हेतोर्वक्तुमुचितत्वात्समन्वयो ब्रह्मकर्तृकतया व्याख्यातः,
न तु शास्त्रकर्तृकतया । कथं तथाविधान्वयः ? इत्यपेक्षायामेतदुपपादयति
(एवमिति) इवशब्द एवार्थः, एवमेवेत्यर्थः. औपनिषदः पदसमुदायः पर-
मपुरुषार्थभूते ब्रह्मणि प्रतिपादकत्वेन समन्वित एव हीत्यर्थः । पदसमुदायो वा-

ध भावप्रकाशिका ध

ध्ववर्तिषटे काकदन्ते वा बुभुत्सानुदयादिति भावः । सूत्रान्तरेषु तुशब्दः कुतो नोपा-
दीयत इत्याशङ्क्याह (तुशब्दः प्रदर्शनार्थ इति) सर्वत्र सिद्धान्तसूत्रे तुशब्दोऽप्या-

“यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते” “सदेव सोम्ये-
दमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम् । “तदैक्षत बहु स्यां प्रजा-
येति तत्तेजोऽसृजत” “ब्रह्म वा इदमेकमे-
वाग्र आसीत्” “आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत्”

* श्रुतप्रकाशिका *

क्यमित्यर्थः । औपनिषदवाक्यबहुत्वेऽपि तेषां वाक्यैकवाक्यमावेनैकार्थपरतयैक-
राशित्वव्यञ्जनायैकवचनम्, समन्वित इति वाक्यकर्तृकत्वेनोक्तिः फलितार्थाभि-
प्राया, न तु सूत्रयोजनाभिप्राया, ब्रह्मणि समन्वितानामित्युत्तरत्राप्येवमेव, प्रति-
पत्तिकमानुरोधेन प्रथमं लक्षणवाक्यमुपादत्ते (यतो वा इति) अथ प्रापकं
कारणवाक्यमाह (सदेवेत्यादिना) सच्चब्दस्य बृहद्बृहत्साधारणत्वाद्विशेषकवा-
क्यमुपादत्ते (ब्रह्म वा इति) यत्कारणं तद्वक्ष्येति लक्षणवाक्येनोक्ते सतः कारणत्वे च
कथिते तस्य सतो ब्रह्मत्वं सिद्ध्यतीति न बृहत्त्वनिश्चयः । ब्रह्म वा इति वाक्याधीन
इति चेन्न, लक्षणवाक्यस्य कारणानुवादित्वेन प्रापकवाक्योपजीवित्वादुपजीव्येषु
प्रापकवाक्येष्वेव विशेषनिर्धारणज्ञापनार्थं हि—ब्रह्म वा इति वाक्यमुपात्तम्, सद्ब्रह्म-
शब्दयोरीक्षणान्वयलिङ्गादचिद्यावृत्तवस्तुपरत्वेऽपि तयोः शब्दयोः साधारणतया
शब्दसामर्थ्यादचिद्यावृत्तिनिश्चयस्तत्र नास्तीति शब्दशक्त्यैव विशेषज्ञापनार्थम्—आ-
त्मा वा इति वाक्योपादानम्, ब्रह्मशब्दस्य साधारणत्वं नाम बहुत्वर्थेषु प्रयुज्यमान-

ध भावप्रकाशिका ध

हर्तव्य इति . अत्रत्यतुशब्देन सूच्यत इत्यर्थः । (विशेषनिर्धारणज्ञापनार्थं हीति) ननु
ब्रह्मविद्ब्रह्मोतीतिवाक्यं श्रुतवतः किं ब्रह्मेति बुभुत्सायां ‘यतो वा इमानी’त्यादिवाक्यं
प्रवृत्तम्, तस्य चानुवादरूपतया पुरोवादिवाक्ये पर्यालोच्यमाने तत्र यदि ‘ब्रह्म
वा इदमग्र आसीत्’ इति वाक्यमुपन्यस्यते. तदा ब्रह्मशब्दः कथमर्थप्रत्यायकस्स्यात्
अनिर्धारितब्रह्मशब्दार्थस्य तज्जिज्ञासोर्ब्रह्मशब्दश्रवणे तत्रापि जिज्ञासाया एवो-
दयादिति चेत् . सत्यम्; असौ न जानाति इदं ब्रह्मशब्दार्थभूतं निरतिशय-

“तस्माद्वा एतस्मादात्मनः आकाशः सम्भूतः” “एको
ह वै नारायण आसीत्” “सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म”

* श्रुतप्रकाशिका *

स्यम्. न तु प्रवृत्तिनिमित्तसाधारण्यम्, प्रवृत्तिनिमित्तभूतस्य निरतिशयवृहत्त्वस्य भग-
व्यव्यतिरिक्तगामित्वसन्देहसहत्वं वा, न हि स्वारसिकात्मशब्दैकार्थ्यं प्रतिपत्ते
सति निरतिशयवृहत्त्वस्याचिद्गामित्वसन्देहः, सद्विधायां ‘स आत्मे’त्यात्मशब्द
उपसंहारस्य इत्युपक्रमस्यैवात्मशब्देन विशेषनिश्चयार्थम्— आत्मा वा इति वाक्य-
मुपात्तम्, यतो वा इमानीत्यादिप्रकरण एव “आनन्दाद्ध्येव खल्विमानि भूतानि
जायन्ते” इत्यानन्दशब्देन कारणे निर्दिष्टेऽपि “यदेव आकाश आनन्दो न
स्या” इत्याकाशशब्दसामानाधिकरण्यादानन्दशब्देनाचिद्वावृत्तिनिश्चयः प्रतिपद्य
इत्यभिप्रायेणाचिद्वावृत्तेः मुखेन प्रतिपत्त्यर्थमात्मा वा इति वाक्योपादानम्; सर्व-
शास्त्राप्रत्ययन्यायेन विनाऽपि प्रकरणादेव ब्रह्मशब्द आत्मर इति ज्ञापनार्थम्,
एतदधिकरणापेक्षितानान्दरूपताप्रतिपादकप्रकरणस्यतया तज्ज्ञापनार्थं, चोपादत्ते
(तस्माद्वा एतस्मादात्मन इति) “सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मे”ति हि तत्र प्रकृतम् ।
“अन्योऽन्तरात्मा आनन्दमयः ” “आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्” इति तत्र
वक्ष्यते । अथ “आगो वा मन्त्रवर्णात्” इति न्यायात्सामान्यशब्दानां
देवताविशेषे पर्यवसानं दर्शयति (एको ह वा इति) “सेयं देवतैस्तत्”
“यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्यै । तं ह देवम्” “स
ईशोऽस्य जगतो नित्यमेव नान्यो हेतुर्विद्यत ईशनाय” “ईशानो भूतभव्यस्य” तमी-
श्वराणां परमं महेश्वर”मित्यादिषु श्रुतानां देवतादिशब्दानां पूर्वपूर्वापेक्षया

५ भावप्रकाशिका ५

वृहदिति . तथापि सद्ब्रह्मात्मशब्दानां समानप्रकरणपठितानां आगपशुन्यत्वेन
विशेषपर्यवसानं सम्भवतीत्यत्र तात्पर्यम् . ननु कथं ब्रह्मशब्दस्य साधारणत्वम् ?
कथं वा तदपेक्षयात्मशब्दस्य विशेषपरत्व ! मुच्यते इत्याशङ्क्याह (ब्रह्मशब्दस्य
साधारणत्वं नामेति) आत्मशब्दस्य ब्रह्मशब्दानिवर्त्यसंशयनिवर्तकतया विशेष-
रूपत्वमाह (नहि स्वारसिकेति) (साक्षात्कारणवाक्यस्वत्वाभावादिति) सेयं

* श्रुतप्रकाशिका *

विशेषशब्दानामपि साक्षात्कारणवाक्यस्थत्वाभावात्, तेषु च रूढिमतामऽपि देवता-
दिशब्दानां व्यक्तिविशेषे रूढत्वाभावादीशादि-शब्दानां च “जगत ईशो
नान्यो हेतुर्विद्यते ईशनाये”ति समभिध्याहृतपष्ठ्यन्तपदनिर्देशादिभिरवयवार्थवि-
वक्षायाः स्फुटतरत्वेन निमग्नरूढितया साधारणत्वाच्च चरमविशेषशब्दप्रदर्शनेन
तेषामपि तत्पर्यवसानमर्थसिद्धं स्यादित्यभिप्रायेण च “सेयं देवते”त्यादिवाक्यान्व-
नाहत्य “एको ह वै नारायण” इत्यादिवाक्यमुदाहृतम्। हिरण्यगर्मादयश्शब्दा
आकाशप्राणादिशब्दवदयोग्यार्थाः, शिवादिरुब्दाश्च बहुर्थेषु प्रयोगात्साधारणा-
इति सदादिशब्दवन्न विशेषोपस्थापनक्षमा इत्यभिप्रायः। “वचनानि त्वपूर्व-
त्वात्, “विधिस्तु धारणेऽपूर्वत्वात्” इति न्यायेन “यदाभेयोऽष्टाकपालः उपरि
देवेभ्यो धारयति” इति वाक्यवदिदं महोपनिषद्वाक्यमपि अप्राप्तार्थोपस्थापकत्वा-
दाकाशप्राणादिवाक्यवदयोग्यार्थोपस्थापकत्वाभावाच्चानन्यापेक्षं स्वार्थं प्रतिपादयति
“न सन्न चासन्नैव एव केवल” इति वाक्यविरोधादिदं वाक्यमयोग्यार्थ-
मिति चेत्. न, “सदेव सोम्येद”मिति वाक्यविरोधेन “न सन्नचास”दित्यादि-
वाक्यस्यायोग्यार्थत्वप्रसङ्गात्, साधारणस्य सच्च्यब्दस्य शिवपर्यवसानाविरोधान्ना-
त्रायोग्यार्थत्वमिति चेत्. तर्हि शिवशब्दस्य च बहुष्वर्थेषु प्रयोगात्साधारणस्य
नारायणपर्यवसानाविरोधान्नात्रायोग्यार्थत्वम्, ब्रह्मशिवादीनां हि कार्यत्वमिन्द्रादीना-
मिव बह्विभिः श्रुतिभिः प्रतिपाद्यते। यजुषि “अजस्य नाभावध्येकमर्पितं यस्मि-

ध भावप्रकाशिका ध

देयतेक्षतेतिवाक्यमपि ‘अग्र आसी’दिति अग्रादिपदाभावात् न साक्षात्कारण-
वाक्यमिति भावः। एतदस्वरसादाह (देवतादिशब्दानां व्यक्तिविशेषरूढत्वा-
भावादिति) (निमग्नरूढितयेति) योगरूढिमतां शब्दानां यौगिकार्थप्रति-
सम्बन्धुपादाने रूढिर्नोन्मिपति ‘पञ्चानि यस्याग्रसरोरुहाणि प्रबोधयत्यूर्ध्वमुखैः-
र्मयूखैः’ इति श्लोके सरःप्रतिसम्बन्ध्यग्रपदोपादानेन सरोरुहशब्दरूढचनुन्मे-
पात्, तस्य यौगिकार्थमात्रसमर्पकत्वात्, पञ्चानीति पञ्चत्वजातिवाचिपदमुपासम्,
इतरथा पञ्चसरोरुहयोः पौनरुक्त्यप्रसङ्गात्। ननु ‘एको हवै नारायण आसीत्’
इति महोपनिषद्वाक्ये हवैश्रवणे नानुवादरूपत्वप्रतीतिः, पुरोवादसाकाङ्क्षतया
अनिर्णायकत्वमाशङ्क्याह (वचनानि त्वपूर्वत्वादिति) सोमे शेषमन्त्रो नास्ति

• श्रुतप्रकाशिका •

चिदं भुवनमधिष्ठितं विश्वकर्मा क्षजनिष्ट देवः ” स प्रजापतिरेकः “पुष्कर-
रपण्ये समभवत् “तस्माद्विराडजायत विराजोऽधिपुरुषः,” महोपनिषदि “तत्र
ब्रह्मा चतुर्मुखोऽजायत” मुवालोपनिषदि “अद्भ्यःपृथिवी तदगडमभवत् तत्स-
न्वत्सरमात्रमुपित्वा द्विधाऽफरोदधस्ताद्भूमिमुपरिष्ठादाकाशं मध्ये पुरुषो दिव्यः
सहस्रशीर्षा पुरुष इत्यारभ्य” “सोऽग्रे भूतानां मृत्युमसृजत् तस्य ब्रह्माऽविभेत्
सो ब्रह्माणमेव विवेचे”ति ; अत्र परमपुरुषात्मनः पुरुषो ब्रह्मा समुत्पन्न इति
श्रुतः ; पुरुष-शब्दद्वयश्रवणान्मृत्युमयवस्त्वश्रवणाच्च । श्वेतारवतरे “वेदा-
हमेतम्पुरुषं महान्तं” “महान्प्रभुर्धे पुरुषः सत्त्वस्यैव प्रवर्तकः” यो ब्रह्माणं
विदधाति पूर्वं”मिति च हिरण्यगर्भोत्पत्तिरवगम्यते । तथा महोपनिषदि “व्यक्तः
शूलपाणिः पुरुषोऽजायत” । मुवालोपनिषदि “ललाटात्कोधजो रुद्रोऽजायत”
बृहदारण्यके, “ब्रह्म वा इदमेक एवाग्र आसीत् तदेकं सन्नव्यभवत् तच्छ्रेयो
रूपमत्यसृजत् क्षत्रं यान्येतानि देवक्षत्राणि इन्द्रो वरुणः सोमो रुद्रः पर्जन्यो
यमो मृत्युरीशान” इति । तथा यत्पथे “अभूद्वा इदं प्रतिष्ठे”त्यारभ्य ‘भूतानां

• भावप्रकाशिका •

वचनाभावात् “पुरुस्तादैन्द्रावयवं भक्षयति वपटूर्तुः प्रथमभक्षः हविर्धाने प्राव-
भिरभिपुत्याहवनीये हुत्वा प्रत्यञ्चः परेत्य सद्रसिमक्षान् भक्षयन्ति” इत्यादीनां
भक्षानुवादेन गुणान्तरविधिपरतया भक्षविधानाभावादिति पूर्वपक्षं कृत्वा भक्षस्य
प्राप्त्यभावेन तदनुवादेन गुणान्तरविधानायोगादितीमानि वचनानि गुणविशिष्टभ-
क्ष्यविधिपराणीति सिद्धान्तितम् । वचनानि त्वपूर्वत्वादिति । ‘विधिस्तु धारणे पूर्व-
त्वा’दिति उपरि हि देवेभ्यो धारयतीति जीवदामिहोत्रे समिध उपरिधारणमाचार-
प्राप्तमनूयते । लोके ह्यभ्यर्हितं हि वस्तु आचारादाच्छाद्यैव नीयमानं दृष्टमिति
उपरिधारणमनूयते । अत एव हि शब्दोप्युपपद्यत इति पूर्वपक्षे समिध
उपर्याच्छादनासमर्थतया उपरिधारणस्याचारप्राप्तत्वाभावाद्विशब्दस्वारस्यपरित्यागे-
नाप्राप्तमुपरिधारणं विधीयत इति सिद्धान्तितम् । (तदेकं सन्नव्यभवदिति)
तदेकं, ब्रह्मक्षत्रादिपरिपालयित्रादि शून्यं सत्, नव्यमभवत् । विभूतिमात्राभूत्-
कर्मणेन पर्याप्तमासीदिति यावत्, श्रेयोरूपम्, प्रशस्तरूपं, अत्यसृजत्, अति-
शयेन तमसृजत्, देवत्रा देवेष्वित्यर्थः “देवमनुष्यपुरुषेति” सप्तम्यर्थे त्राप्रत्ययः ।

* श्रुतप्रकाशिका *

च प्रजापतिःसम्बत्सरायादीक्षित । भूतनाम्पतिर्गृहपतिरासीदुषाः पत्नी”त्यादि-
 कमुक्त्वा “भूतानाम्पतिः सम्बत्सर उपसि रेतोऽसिञ्चत् । सम्बत्सरे कुमारोऽजायत
 सोऽरोदीत् । तं प्रजापतिरब्रवीत् । कुमार ! किं रोदिषि यच्छ्रमात्तपसोऽधिजातोऽसीति
 सोऽब्रवीत् । अनपहतपाप्मा वा अहमसि अविहितनामानाममेधेहि पाप्म-
 नोपहत्या इति तमब्रवीत् रुद्रोऽसीति तदस्य तन्नामाऽकरोत् अग्निस्तद्रूपमभवत्”
 इत्यारम्भ शर्वपशुपतिप्रभृति नामकरणं पृथिवीसलिलादिमूर्तिप्रदानं चोक्तम्,
 रुद्रवाक्यादेवानपहतपाप्मत्वं च तस्य श्रुतम् । तत्रैव च शतरुद्रीयब्राह्मणे “प्रजापते
 विंस्तृता देयता उदक्रामन् तमेक एव देवो न जहान् महामन्युरेव सोऽसिञ्जन्त-
 र्हितो ऽनिच्छन् सोऽरोदीत् तस्य आन्यश्रूणि प्रास्फन्दन् तान्यसिन्मन्यौ प्राति-
 ष्ठन् स एष शतशीर्षा रुद्रः समभवदिति ; अत्र प्रजापतेः क्रुद्धस्य क्रोध-
 जाश्रुसम्भवत्वं मन्युरूपस्य रुद्रस्याभिहितम् ; क्रोधस्य चाश्रुदेतुत्वं प्रसिद्धम् “तस्य
 क्रुद्धस्य नेत्राभ्यां प्रापतन्नश्रुविन्दवः । दीप्ताभ्यामिव दीपाभ्यां सार्चिस्तेहविन्दव”
 इति । तथा शैलालिब्राह्मणे, “प्रजापतिर्यै प्रजाकामः स तपोऽन्तप्यते”त्यारभ्य
 अभिवाच्यादित्यचन्द्राणामुत्पत्तिं तेषां रेतःस्कन्दनं चोक्त्वा “स प्रजापतिर्हिरण्यमयं
 च सममकरोदिपुमात्रमूर्ध्वमेवं तिर्यञ्चन्तसिन् रेतःसमसिञ्चत् । तत उदतिष्ठत्
 सहस्राक्षः सहस्रपात् । तत्सहस्रेण प्रतिहिताभिस्स प्रजापतिं पितरमभ्यायच्छत् । तम-
 ब्रवीत् कथमभ्यायच्छसीति नाम मे कुर्वित्यब्रवीत् । न वा इदमविहितेन नाम्ना
 अन्नमत्स्यामि इति शर्वो वै त्वमित्यब्रवीत् । भव एवेति यद्वव” इत्यारम्भ भवशर्वा-
 दिनामकरणं सलिलादिमूर्तिप्रदानं चोक्त्वा “स एषोऽष्टनामाऽष्टधा विहितो महा-
 देव” इति नामाष्टकमूर्त्यष्टकवत्त्वं प्रजापतिना विहितमिति स्पष्टतरमुक्तम् । तल-
 वकारिणां कर्मारम्भे “इदं कर्म करिष्यामि तन्मे समृद्धयान्तन्म उपपद्यतां
 विरूपाक्षाय दन्ताज्ये ब्रह्मणः पुत्राय ज्येष्ठाय श्रेष्ठाय मोत्राय कर्माधिपतये नमः”
 इति ; तथा छन्दोगानां च कर्मारम्भे, “तस्मै विरूपाक्षाय दन्ताज्ये तुदाय
 विश्ववेदाय सहस्राक्षाय ब्रह्मणः पुत्राय नमः” इति च तन्त्रद्वयेन रुद्रस्य ब्रह्म-
 पुत्रत्वमभिहितं, घृतसूक्ते च “यो ब्रह्मा ब्रह्मण उज्जहार प्राणेश्वरः कृतिवासाः

४ भावप्रकाशिका ४

क्षत्राणि, क्षत्रियानीत्यर्थः । कानि पुनस्तानि क्षत्राणीत्यत्राह (इन्द्रो वरुण-

* श्रुतप्रकाशिका *

पिनाकी”ति ब्रह्मण उद्भूतत्वं रुद्रस्योक्तम्, उज्जाहार— उद्भूतमेवत्यर्थः । अतो हिरण्यगर्भादीनां कार्यत्वावगमेन तद्वाचिशब्दानामयोग्यार्थत्वाच्चात्रायण एव सदादिशब्दाः पर्यवस्यन्ति । ननु “हिरण्यगर्मः समवर्चतामे” “न सन्न चास-
च्छिव एव केवलः” “एको ह वै नारायण आसीत्” “ब्रह्मविष्णुरुद्रेन्द्रास्ते सर्वे सम्प्रसूयन्ते” इति । त्रयाणामपि देवतानां कारणत्वकार्यत्वयोरविशेषण श्रव-
णात्, अयोग्यत्वशङ्कायाः त्रिष्वपि तुल्यत्वाद् जन्मन ऐच्छिकत्वेनायोग्यत्वपरि-
हारस्य त्रिष्वपि सुवचत्वात्कारणैकत्वावधारणस्यानुरोद्धव्यात्वाद्वेदपरित्यागस्य स्वतः
प्राप्तत्वाच्च, त्रयाणामप्यैक्याश्रयेण परमकारणत्वमभ्युपगन्तव्यम् । नैवम्, त्रयाणा-
मविशेषेण कार्यत्वश्रवणाभावादेव त्रिष्वप्ययोग्यत्वशङ्कायाः तुल्यत्वाभावात्,
तस्य हि प्रकरणस्योपक्रमे “कश्च ध्येय” इति ध्येयविधिपरत्वमवगतमिति
कार्यत्वमनूयते । अनुवादश्च प्रापकानुरोधेन स्यात्, लक्ष्मीपतिविषय उत्तरनारायणा-
नुवाके भगवदुत्पत्तिरवताररूपा श्रूयत इत्यस्मिन् वाक्ये भगवदवतारानुवादः । ब्रह्म-
शिवयोस्त्ववतारश्रुत्यभावादिन्द्रवरुणादितुल्योत्पत्तिरनूयते इति नाविशेषेण कार्य-
त्वश्रवणम् । किञ्चोत्पत्तिश्चेत्कर्माधीनदेहसंज्ञतिरित्युत्सर्गसिद्धम्, तच्च ब्रह्मशिव-
योरनपोदितम्. नारायणे त्ववतारश्रुत्याऽपोदितम् । ‘प्रजापतिर्देवानसृजत ते पाप्मना
सन्धिता अजायन्ते”ति प्रजापतिसृष्टदेवानां सामान्येन पाप्मसम्बन्धः श्रुतः ।
विशेषतो रुद्रस्यानपहतपाप्मत्वं शतपथे स्ववाक्यादेव दर्शितम् । “एष सर्वमृता-
न्तरात्माऽपहतपाप्मा दिव्यो देव एको नारायणः “तस्य यथा कप्यासं पुण्डरीक-
मेवमक्षिणी तस्योदिति नाम एष हि सर्वेभ्यः पाप्मभ्यः उदितः ” “अपहत-
पाप्मा विजरो विमृत्युः” “स उत्तमः पुरुष” इति पुण्डरीकाक्षस्याकर्म-
कृतविग्रहवत्त्वं चोक्तम् । एवं वैषम्यस्य स्फुटत्वेन उत्पत्तिसाम्यशङ्काया दूर-
विध्वस्ततया योग्यार्थनारायणादिशब्दानामिवायोग्यार्थब्रह्मशिव्यादिशब्दानां रूढि-
परित्यागाभावोऽनुपपन्नः । यदि रुद्रस्य परमकारणत्वं तदुत्पत्तिरवताररूपत्वं
चास्तिकृतमैर्भवद्विरुध्यत तर्हि भवतामिन्द्रे कः प्रद्वेषः “इन्द्रो मायाभिः
पुरुषं ईयते” “ब्रह्मविष्णुरुद्रेन्द्रास्ते सर्वे सम्प्रसूयन्ते” इति कार्यत्वकारणत्वं
हि ब्रह्मशिवयोरिवेन्द्रस्यापि श्रूयेत । अत इन्द्रस्य परमकारणत्वं, तदुत्पत्तेः परम-
कारणभूतेन्द्रावताररूपत्वं, चाश्रित्येन्द्रशब्दस्य योग्यार्थत्वं किमिति नाभ्युपगम्यते ।

* श्रुतप्रकाशिका *

“प्रजापतिरिन्द्रमसृजते”ति तस्य सृज्यत्वश्रवणात्त्वाद्बध्नरूपव्रणहत्याऽभिभूतत्व-
 श्रवणात् तत्प्रायश्चितादिश्रवणाच्चेति चेत् . इन्द्रस्य जन्मवृत्तापकर्षयोगः
 कृष्णस्य वसुदेवगृहजन्म कालयवननिमित्तपलायनवल्लीला किञ्च स्यात् । इन्द्रस्य
 परमकारणवस्त्वैक्ये सति उत्तरनारायणप्रतिपाद्यत्वम् , तस्मिन्सति जन्मवृत्ता-
 पकर्षसंयोगस्य लीलात्वम् , तस्मिन्सति इन्द्रशब्दस्य योग्यार्थत्वम् , तस्मि-
 न्सति इन्द्रस्य परमकारणवस्त्वैक्यमिति चक्रकाश्रयप्रसङ्गात् । एकस्मिन्नेव
 वाक्ये सोमवरुणयमादिवत् सृज्यत्वप्रतीतिश्च नैवमिति चेत् . तर्हि रुद्रस्य
 परमकारणवस्त्वैक्ये सति उत्तरनारायणप्रतिपाद्यान्तर्भावः , तेन जन्मकर्मापक-
 र्पस्य लीलात्वम् , तेन शिवादिशब्दानां योग्यार्थत्वं तेन परमकारणवस्त्वैक्य-
 मिति चक्रप्रसङ्गात् , सोमवरुणादिवत्तस्मिन्नेव वाक्ये सृज्यत्वसंहार्यत्व-
 श्रवणाच्च शिवादिशब्दानामयोग्यार्थत्वं दुष्परिहरम् । भगवज्जन्मनोऽवताररूपत्वे
 तु न चक्रप्रसङ्गः , ‘तस्माद्विराड्जायते’ति कारणतयोक्तस्य परमपुरुषस्य महा-
 पुरुषशब्देनोत्तरनारायणे प्रत्यभिज्ञातस्य ‘लक्ष्मीपतेरजायमान’ इत्यादिवाक्येना-
 वतारस्य प्रतिपादितत्वात्कार्यकारणविषयशिवादिशब्दानां भिन्नार्थत्वात्ताद्योग्यार्थ-
 त्वमिति चेत् . किङ्कार्यविषयशिवादिशब्दानां प्रसिद्धरुद्रपरत्व ? मुत कारणविष-
 याणाम् ! । प्रथमे प्रसिद्धरुद्रस्याकाशादिवत्सृज्यत्वात्तद्व्यतिरिक्तविषयशिवादिश-
 ब्दानां योग्यार्थनारायणपदोपस्थापितविशेषपरत्वमवर्जनीयम् , कारणविषयशिवादि-
 शब्दाः प्रसिद्धरुद्रपराः , कार्यविषयास्तु तदतिरिक्तविषया इति चेत् . कारणेन्द्र-
 शब्दः प्रसिद्धेन्द्रपरः कार्यविषयेन्दुशब्दस्तदतिरिक्तपर इति किञ्च स्यात् ।
 धृष्टवधादिकर्तारि इन्द्रशब्दव्युत्पत्तिरिति चेत् . व्यक्तशूलपाययादिपर्यायत्वेन
 शिवादिशब्दव्युत्पत्तेः , “व्यक्तः शूलपायिः पुरुषोऽजायत” उमापतिः पशुयति-
 शितिकण्ठो ब्रह्मणः मुतः । उक्तवानिदमप्यग्रे ज्ञानं पाशुपतं शिव ” इति
 शूलपाययादिशब्दानां कार्यविषयतया प्रयोगाच्च । कारणविषयशिवादिशब्दानां
 प्रसिद्धरुद्रपरत्वमयुक्तम् , कारणविषयाणां नारायणादिशब्दानां प्रसिद्धविष्णु-
 परत्वं तु युक्तम् . अवतीर्णस्य च धर्म्यैक्ये प्रमाणस्य दर्शितत्वादर्थभेदाभावात् ।
 अर्थभेदे सति हि कार्यकारणविषयनारायणादिपरेषु कस्य प्रसिद्धार्थता , कस्य
 तदतिरिक्तविषयतेति विचारसम्भवः । कार्यकारणभूतरुद्रधर्म्यैक्ये त्विन्द्रधर्म्यैक्य

'आनन्दो ब्रह्मेत्येवमादिः । न च व्युत्पत्तिसिद्धपरिनिष्प-

* भूतप्रकाशिका *

इव चक्रकापत्तिरवर्जनीयेत्युक्तम्, अतः कार्यकारणविषयशिवादिशब्दानामर्थ-
भेदाङ्गीकारेण कारणविषयशिवादिशब्दाः प्रसिद्धेतरार्थविषया इति नारायण-
मेवाभिदधति, नारायणादिशब्दानां प्रसिद्धार्थस्य योग्यतयाऽर्थभेदाभावाद्धर्म्यैक्यस्य
प्रमाणप्रतिपन्नत्वाच्च, अतो महोपनिषत्प्रतिपादिते नारायण एव सद्ब्रह्मादि-
शब्दाः पर्यवस्यन्तीति भावः । अथ कारणतया निर्दिष्टस्य ब्रह्मणः शक्ति-
दोषव्यावर्तकं शोधकवाक्यमाह— (सत्यमिति) उक्तगुणविभूत्यादिविशिष्टस्य
ब्रह्मणः पुरुषार्थत्वज्ञापनायाह (आनन्दो ब्रह्मेति) आनन्दत्वं णनुकूलत्वम्,
अनुकूलत्वं च सत्य इष्टत्वम्, तदपीष्टसाधनत्वनिवर्त्यप्रातिकूलत्वाम्यां विनाऽपी-
ष्टत्वम्, तच्च विषयगतम् । तद्विषयज्ञानस्याप्यनुकूलत्वावानन्दत्वम् । भगवतो मुक्तानां
निरतिशयभोग्यत्वेनानुकूलतया स्वरूपतो धर्मतत्त्वानन्दत्वम्, स्वविषयज्ञानस्य स्वरू-
पस्य च स्वात्मानं प्रत्यनुकूलत्वाच्चानन्दत्वम्, इत्येवमादिकौपनिषदः पद-
समुदाय इति पूर्वणान्वयः । एवमन्वितेषु वाक्येषु प्रस्तुतपुरुषार्थत्वोपयोगित्वेन

४ भावप्रकाशिका ४

इत्यादि) शब्दे (कार्यकारणविषयेति) ननु ब्रह्मणः कथमानन्दरूपत्वम्, आनन्दो
हि धर्मभूतज्ञानावस्थाविशेष इत्याशङ्क्याह (आनन्दत्वं हीति) (निवर्त्यप्रातिकूल्येति)
मुक्तानां स्वस्य चानुकूलमिति अनिष्टनिवर्तकैत्यर्थः (भगवतो मुक्तानामिति) यो यस्या-
नुकूलः स तस्यानन्दः, ततश्च सविभूतिकं ब्रह्म मुक्तानां स्वस्य चानन्द इत्यर्थः । ननु
मुक्तान् प्रत्यानन्दत्वमस्तु, ब्रह्मणो नैतावता तत्प्रतिपादकवाक्यस्य पुरुषार्थपर्य-
वसायित्वम् अस्मानन्दरूपत्वाभावादिति चेन्न, अस्मान् प्रत्यप्यन्येवानुकूलत्वम्,
उपायदशाप्रभृतिभगवज्ज्ञानं प्रीतिरूपमित्युक्तेः, वक्ष्यति चापरोक्षरूपस्यापि
मुखरूपत्वादित्यादि, परन्तु मुक्तिदशायां निरतिशयानुकूलत्वम्, अधुना नेत्येता-
वान्विशेषः । ननु सर्ववस्तूनामपि मुक्तान् प्रत्यनुकूलतया आनन्दत्वमस्तीति भग-
वतः को विशेष इति चेन्न, सत्यपि सर्वेषामानन्दत्वे भगवति निरतिशयानुकू-
लत्वसत्त्वेन विशेषोपपत्तेः (स्वविषयज्ञानस्य स्वरूपस्य चेति) इदमुपलक्षणम्,

नवस्तुप्रतिपादनसमर्थानां पदसमुदायानामखिलजग-
दुत्पत्तिस्थितिविनाशहेतुभूताशेषदोषप्रत्यनीकापरिमि-
तोदारगुणसागरानवधिकातिशयानन्दस्वरूपे ब्रह्मणि
समन्वितानां प्रवृत्तिनिवृत्तिरूपप्रयोजनविरहादन्यप-
परत्वं स्वविषयावबोधपर्यवसायित्वात्सर्वप्रमाणानाम् ।

* श्रुतप्रकाशिका *

कोऽर्थः प्रतिपन्नः । स च किमापातप्रतिपन्नः ? उत तात्पर्यभूमिः ? । न प्रथमः
तस्य तात्त्विकत्वनिश्चयायोगात् । न द्वितीयः प्रवृत्तिनिवृत्त्यभावेन तदयोगादिति
शङ्कायां—प्रवृत्तिनिवृत्त्यन्वयः प्रामाण्यव्यापकः . अतस्तद्व्याप्यं प्रामाण्यं तद्विरहे न
सिध्यतीति किमुच्यते । किं वा प्रवृत्तिनिवृत्त्यन्वयः प्रयोजनव्यापकः ,
प्रयोजनञ्च प्रामाण्यव्यापकमिति प्रवृत्तिनिवृत्त्यन्वयविरहे तद्व्याप्यप्रयोजनाभा-
वात्तद्व्याप्यं प्रामाण्यं न सिध्यतीत्युच्यते इति विकल्पमभिप्रेत्य प्रवृत्ति-
निवृत्त्यन्वयस्य प्रामाण्यव्यापकत्वज्ञास्तीत्याह (नचेति) व्युत्पत्तिसिद्धेति
प्रथमसूत्रार्थानुवादः । सिद्धवस्तुनोपुरुषार्थत्वात् शङ्कं प्रतिपादयितुं शक्नोति ।
प्रतिपन्नेऽपि न तत्र तात्पर्यम्, सिद्धे व्युत्पत्त्यभावादिति न वाच्यं, सिद्धे वस्तुनि
व्युत्पत्त्युपपादनादिति भावः , प्रमाणान्तरगोचरत्वप्रयुक्तान्यपरत्वशङ्काव्युदासाय
उदाहृतकारणवाक्यप्रतिपन्नमर्थमाह (अखिलेति) शोधकवाक्यप्रतिपन्नं कारण-
वाक्यैश्च सिद्धमर्थमाह (अशेषेति) साङ्ख्याभिमतप्रकृतिपुरुषपरत्वं दुर्वचमिति
भावः । पुरुषार्थपरत्वाभावादन्यपरत्वव्युदासायाह (आनन्दस्वरूपेति) अन्यपर-
त्वं तात्पर्याभावः—ब्रह्मणि प्रामाण्याभाव इत्यर्थः । प्रवृत्तिनिवृत्त्यन्वयविरहे
कथं प्रामाण्यमित्यत्राह (स्वविषयेति) प्रमाणानि हि स्वविषयावबोधे पर्य-
वस्यन्ति, न तु प्रवृत्तिनिवृत्त्योरित्यर्थः । अथ प्रवृत्तिनिवृत्त्यन्वयस्य प्रयोजन-

ध भावप्रकाशिका ध

विभूतिगुणयोश्चेत्यपि द्रष्टव्यम् (प्रवृत्तिनिवृत्त्यन्वयः प्रामाण्यव्यापक इति)
किं प्रयोजनान्तरपर्यवसायित्वसत्त्वेपि प्रवृत्तिनिवृत्तिरूपप्रयोजनान्तरपर्यवसायित्वस्य
प्रामाण्यव्यापकत्वात् . प्रवृत्तिनिवृत्तिप्रयोजनाभावात् न प्रामाण्यमित्य-

न च प्रयोजनानुगुणा प्रमाणप्रवृत्तिः , प्रयोजनं हि
प्रमाणानुगुणम् । न च प्रवृत्तिनिवृत्त्यन्वयविरहिणः
प्रयोजनशून्यत्वम्, पुरुषार्थान्वयप्रतीतिः । तथा स्वरू-

* श्रुतप्रकाशिका *

व्यापकत्वमभ्युपगम्य प्रयोजनस्य प्रामाण्यव्यापकत्वाभावात् (न च प्रयोजनेति)
तदुपपादयति (-प्रयोजनं हीति) हिशब्दो हेतौ । यद्वा प्रयोजनस्य
प्रामाण्यव्यापकत्वाभावात्प्रसिद्धिर्हिशब्दाभिप्रेता , यथा तन्त्रटीकायाम्- " न
हि लोष्टं पश्यतस्तद्दर्शनं निष्प्रयोजन"मिति सुवर्णदर्शनता कल्प्येतेति . तथा
हेतुत्वमर्थसिद्धम् . प्रयोजनव्यापकत्वं प्रवृत्तिनिवृत्त्यन्वयस्यास्तु , तेन तन्निवृत्तौ
प्रयोजनमेव निवर्तते, न तु प्रामाण्यम् . प्रयोजनस्य प्रामाण्यव्यापकत्वाभावादित्यर्थः ।
न चेत्यत्र चशब्दो व्यापकद्वयनिषेधसमुच्चये । यथा प्रवृत्तिनिवृत्त्यन्वयस्य
प्रामाण्यव्यापकत्वमयुक्तं तथा प्रयोजनस्य च प्रामाण्यव्यापकत्वमयुक्तमित्यर्थः ।
प्रत्यक्षादिषु प्रयोजनस्य प्रामाण्यव्यापकत्वाभावेऽपि शास्त्रे प्रयोजनस्य प्रामाण्य-
व्यापकत्वमस्तीति शङ्कायां प्रयोजनव्याप्यत्वं शास्त्रप्रामाण्यस्यास्तु, तथापि प्रयो-
जनस्य प्रवृत्तिनिवृत्त्यन्वयव्याप्यत्वं नास्तीत्याह (न च प्रवृत्तीति) वाक्यन्य-
त्यध्याहारः । कुत इत्यत्राह (पुरुषार्थान्वयप्रतीतेरिति) इवं पक्षविषयम् । प्रवृत्ति-
निवृत्तिरूपत्वाभावेऽपि पुरुषार्थभूतस्यैव ब्रह्मणोऽभिधेयतयाऽन्वयप्रतीतेरित्यर्थः । न

७ भावप्रकाशिका ७

भिप्रायः । किंवा प्रवृत्तिनिवृत्त्यभावे प्रयोजनपर्यवसायित्वस्यैवाभावात्तस्य च
प्रामाण्यव्यापकत्वात् तदभावे प्रामाण्याभाव इति विकल्पद्वयार्थः । अत्र
केचित्, प्रवृत्तिनिवृत्तिरूपप्रयोजनविरहादन्यपरत्वमिति भाष्ये द्वावर्थौ प्रतीयंते,
प्रवृत्तिनिवृत्ती एव प्रयोजने, प्रयोजनाभावश्च न प्रामाण्यमिति । तत्र प्रयोजना-
भावात् न प्रामाण्यमित्यंशं स्वविषयावबोधित्वादित्यादिना दूषयित्वा प्रवृत्तिनिवृ-
त्त्योरेव प्रयोजनत्वमित्यनुमंशं दूषयति । न च प्रवृत्तिनिवृत्त्यन्वयविरहिणः प्रयो-
जनशून्यत्वमित्यपि भाष्यं योजयन्ति । (चशब्दो व्यापकद्वयनिषेधसमुच्चये
इति) न च प्रयोजनानुगुणा प्रमाणप्रवृत्तिरित्यत्र चकारो भिन्नक्रमः , प्रमाण-
प्रवृत्तिः प्रयोजनानुगुणा च न, प्रवृत्तिनिवृत्त्यनुगुणा च न भवतीति भाष्यार्थ

पपरेष्वपि 'पुत्रस्ते जातो नायं सर्पः' इत्यादिषु हर्षभय-
निवृत्तिरूपप्रयोजनवत्त्वं दृष्टम् ॥

—(पूर्वपक्षः) :—

अत्राह— न वेदान्तवाक्यानि ब्रह्म प्रतिपादयन्ति.
प्रवृत्तिनिवृत्त्यन्वयविरहिणश्शास्त्रस्यानर्थक्यात् । यद्यपि

* श्रुतप्रकाशिका *

चेत्यत्र चशब्दो व्याप्यत्वनिषेधद्वयसमुच्चये । यथा प्रामाण्यस्य प्रवृत्तिनिवृत्त्य-
न्वयव्याप्यत्वं नास्ति तथा प्रयोजनस्यापि प्रवृत्तिनिवृत्त्यन्वयव्याप्यत्वं नास्ती-
त्यर्थः । प्रामाण्यस्य प्रवृत्तिनिवृत्त्यन्वयव्याप्यत्वाभावः स्वविषयावबोधेत्यादिना
सिद्धः । सपक्षत्वाभिमतौ लौकिकेऽपि सिद्धपरवाक्ये पुरुषार्थान्वयं दर्शयति
(तथेति) यथा प्रवृत्तिपरत्वं निवृत्तिपरत्वं वा न प्रयोजनपर्यवसायित्वम्, किन्तु
पुरुषार्थपरत्वमेव, तथा प्रवृत्तिनिवृत्तिपरत्वं सिद्धचस्तुपरत्वं वा न प्रयोजनपर्यव-
सायित्वम्, अपि तु साध्येन वा सिद्धेन वा पुरुषार्थनान्वितत्वमेव वाक्यस्य प्रयो-
जनपर्यवसायित्वमित्युक्तं भवति, पुरुषार्थान्वयप्रतीतेरित्युक्तत्वात् ; एवं सूत्राक्षर-
योजनार्थं सङ्क्षेपेणार्थ उक्तः ॥

अथ तात्पर्यार्थं वक्तुं पूर्वपक्षं विस्तरेणावतारयति (अत्राहेति)
एनावत्यधिकरणार्थं उक्ते लब्धत्वदृष्ट्यप्रसङ्गः पूर्वपक्ष्याहेत्यर्थः । ब्रह्मणः
शास्त्रप्रतिपाद्यत्वाभावं प्रतिजानीते (न वेदान्तेति) सौत्रतच्छब्देन
शास्त्रयोनित्वस्य परामृष्टत्वात्पूर्वपक्षिणा तदभावोऽपि प्रतिज्ञात इति हि ज्ञायते ।
प्रतिज्ञाशुपपादयति (प्रवृत्तिनिवृत्त्यन्वयविरहिण इति) तदन्वयामावे प्रति-

५ भावप्रकाशिका ५

इति भावः । (व्याप्यत्वनिषेधद्वयसमुच्चय इति) न प्रवृत्तिनिवृत्त्यन्वयविरहिणः
प्रयोजनशून्यत्वमित्यत्र चकारो भिन्नक्रमः, प्रयोजनशून्यत्वं नेत्यर्थः । चशब्देन
प्रमाणशून्यत्वञ्च संयुचीयते, ततश्च प्रवृत्तिनिवृत्त्यन्वयविरहिणः प्रामाण्य-
शून्यत्वप्रयोजनशून्यत्वयोर्निषेधे प्रामाण्यप्रयोजनयोः प्रवृत्तिव्याप्त्यनिषेधः फलि-
प्यति, एतदभिप्रायेण व्याप्यत्वनिषेधद्वयसमुच्चय इत्युक्तम् । (प्रवृत्तिपरत्वमिति) प्रवृ-
त्तिनिवृत्तिपरत्वमात्रमेवेत्यर्थः, एवमुत्तरेष्वपि द्रष्टव्यम्, प्रत्येकं व्यभिचारादितिभावः ।

प्रत्यक्षादीनि वस्तुयाथात्म्यावबोधे पर्यवस्यन्ति, तथापि शास्त्रं प्रयोजनपर्यवसायेव । न हि लोकवेदयोः प्रयोजनरहितस्य कस्यचिदपि वाक्यस्य प्रयोग उपलब्धचरः । न च किञ्चित्प्रयोजनमनुद्दिश्य वाक्यप्रयोगः श्रवणं वा सम्भवति । तच्च प्रयोजनं प्रवृत्तिनिवृत्तिसाध्येष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारात्मकमुपलब्धम्, “अर्थार्थी राजकुलं गच्छेत् मन्दाभिर्नाम्बु पिबेत्, स्वर्गकामो यजेत, न कलञ्जं भक्षयेत्” इत्येवमादिषु । यत्पुनः सिद्धवस्तुपरेष्वपि

* श्रुतप्रकाशिका *

पादनमेव न पूर्येतेति भावः । तथाच वार्तिकं “यावत् खलु प्रमातृणां प्रवर्तननिवर्तने । शब्दा न कुर्वन्ते तावन्न निरकाङ्क्षबोधनम्” ॥ इति । (शास्त्रस्येति) शासनाद्धि शास्त्रम्, शासनं च प्रवर्तननिवर्तनात्मकम्, तत्र वार्तिकं “प्रवृत्तिर्वा निवृत्तिर्वा नित्येन कृतकेन वा । पुंसां येनोपदिश्येत तच्छास्त्रं तूपपद्यते ॥” इति । पूर्वोक्तं प्रमाणाणां स्वविषयावबोधित्वमाशङ्क्य तत्प्रमाणविशेषे व्यवस्थापयन् शास्त्रस्य प्रयोजनपर्यवसानावश्यम्भायमाह (यद्यपीति) तदुपपादयति (न हीति) न केवलमनुपलब्धिरेव, अनुपपत्तिरप्यस्तीत्याह (न किञ्चिदिति) किञ्चित्-स्वसम्बन्धिपरसम्बन्धि वा, अल्पं प्रभृतं वा, वाक्यप्रयोगादेर्यत्नसाध्यत्वात् यत्नस्य च प्रयोजनेन विनाऽनुपपन्नत्वादित्यर्थः । वाक्यानां प्रयोजनपर्यवसायित्वादेव हि पुनरुक्तेः प्रयोजनाभावात् दूषणत्वम् । निष्प्रयोजनवाक्यप्रयोगस्तच्छ्रवणं वाऽनुपपन्नं स्यात् । ततः किं प्रस्तुतस्य प्रयोजनपर्यवसायिनां वाक्यानां प्रवृत्तिनिवृत्तिपरत्वस्य, सिद्धपरत्वेऽपि हि प्रयोजनपर्यवसायित्वमुपपद्यत इत्यत्राह (तच्चेति) प्रवृत्तिनिवृत्तिपरत्वेन लोकवेदयोः प्रयोगं दर्शयति (अर्थार्थीत्यादिना) प्रवृत्तिनिवृत्तिपरत्वाभावेऽपि प्रयोजनपरं वाक्यं दृष्टमिति शङ्कायां सिद्धपरत्वेनोक्तं वाक्यं दूषयितुमनुवदति (यत्पुनरिति) विकल्पयति

५ भावप्रकाशिका ५

ब्रह्मप्रतिपादनस्य सिद्धत्वेन तत्प्रतिज्ञेपासम्भवादाह (प्रतिपादनमेव

‘पुत्रस्ते जातो नायं सपौ रज्जुरेपा’ इत्यादिषु हर्षभय-
निवृत्तिरूपपुरुषार्थान्वयो दृष्ट इत्युक्तम् । तत्र किं
पुत्रजन्माद्यर्थात्पुरुषार्थावाप्तिः ? उत तज्ज्ञानात् ? इति
विवेचनीयम् । सतोऽप्यज्ञातस्यार्थस्यापुरुषार्थत्वेन तज्ज्ञा-
नादिति चेत्, तर्ह्यसत्यप्यर्थे ज्ञानादेव पुरुषार्थः सिद्ध्य-
तीत्यर्थपरत्वाभावेन प्रयोजनपर्यवसायिनोऽपि शा-
स्त्रस्य नार्थसद्भावे प्रामाण्यम्, तस्मात्सर्वत्र प्रवृत्ति-
निवृत्तिपरत्वेन ज्ञानपरत्वेन वा प्रयोजनपर्यवसान-
मिति कस्यापि वाक्यस्य परिनिष्पन्ने वस्तुनि तात्प-
र्यासम्भवान्न वेदान्ताः परिनिष्पन्नं ब्रह्म प्रतिपादयन्ति ॥
अत्र कश्चिदाह— वेदान्तवाक्यान्यपि कार्यपरतयैव

* श्रुतप्रकाशिका *

(तत्रेति) प्रथमकोट्यनुपपत्त्या द्वितीयशिरोऽभ्युपगमं शङ्कते (सतो-
ऽपीति) वृणयति (तर्हीति) तस्मादिति पूर्वपक्षोपसंहारः ॥ जरन्मायावादिपक्षौ
द्वौ विधेते, तत्रैको निष्पपञ्चीकरणनियोगवादः—, अन्यो ध्याननियोगवादः,
एतन्मतद्वयं ध्याननियोगवादिमुखेन शाङ्करादिमतं च वृणोति चन्तमधिकरणपूर्व-
पक्षिणं प्रति सिद्धान्तं वक्ष्यन्निदानीं निष्पपञ्चीकरणनियोगवादं प्रस्तौति
(अत्र कश्चिदाहेति) तं प्रतिजानीते (वेदान्तेति) कार्यपरस्य वाक्यस्य

ध भावप्रकाशिका ध

न पूर्व्येति) प्रामाण्यं न निर्वहतीति भावः । भाष्ये— ज्ञानादेव पुरुषार्थः सिद्ध्य-
तीत्यर्थपरत्वाभावेनेति । ननु इयं मर्यादा प्रवृत्तिपरवाक्येपि भुवचा, तत्रापि
स्वरूपसत इष्टसाधनत्वस्याभावेपि प्रवृत्तिसम्भवात् विषयसद्भावेन प्रमाणं स्या-
दिति चेन्न, बहुवित्तव्ययायाससाध्येपि फले कर्मणि प्रवृत्तकस्य वेदस्य प्रतारक-
त्वप्रसङ्गेन तत्रेष्टसाधनत्वस्य तात्त्विकत्वस्यैव वक्तव्यत्वात् । प्रकृते स्वतः फलहृष-
जनकत्वेन तावतापि सफलस्य सिद्धवाक्यस्य स्वार्थसत्यत्वे तात्पर्याभावादिति

ब्रह्मणि प्रमाणभावमनुभवन्ति । कथं ? निष्प्रपञ्चमद्वितीयं
ज्ञानैकरसं ब्रह्मानाद्यविद्यया सप्रपञ्चतया प्रतीयमानं नि-
ष्प्रपञ्चं कुर्यादिति ब्रह्मणः प्रपञ्चप्रविलयद्वारेण विधि-
विषयत्वमिति । कोऽसौ द्रष्टृदृश्यरूपप्रपञ्चप्रविलयद्वा-
रेण साध्यज्ञानैकरसब्रह्मविषयो विधिः ? “न दृष्टेर्द्र-
ष्टारं पश्येः । न मतेर्मन्तारं मन्वीथाः” इत्यादिः ।

* श्रुतप्रकाशिका *

सिद्धवस्तुनि प्रमाणभावः कथमित्यभिप्रायमाह (कथमिति) उत्तरमाह
(निष्प्रपञ्चमिति) कुर्यादित्यत्रेतिशब्दः प्रकारपरः । निष्प्रपञ्चीकरणवि-
धिना ब्रह्मणः कोऽन्वय इत्यपेक्षायामन्वयमाह (ब्रह्मण इति) विषयत्वे-
नान्वय इत्यर्थः । सिद्धस्वरूपस्य ब्रह्मणो विधिविषयत्वानुपपत्तिशङ्कापरिहाराय
प्रपञ्चप्रविलयद्वारेणेत्युक्तम् । अत्र सिद्धस्य साध्यत्वमाकारभेदादविरुद्धमिति
गमितम् । इह त्वितिशब्दः समासौ , कथमित्यस्योत्तरत्वेन इत्यमिति वार्थः ।
विधिं दर्शयितुमाकाङ्क्षामुत्थापयति (कोऽसाविति) कतिपयनारोऽप्यशक्तस्य
विश्वप्रपञ्चनाशनविधिरशक्य इत्यभिप्रायः । विधिः— विधिवाक्यम् । आविधि-
कस्य प्रपञ्चस्य बुद्धिनिवृत्तिमात्ररूपो विलयः शक्य इत्यभिप्रायेण वाक्यमुपा-
दत्ते (न दृष्टेरिति) दृष्टिव्यतिरिक्तत्वाविशेषाज्ज्ञेयनिषेधोऽपि फलितः , आदि-

ध भावप्रकाशिका ध

भावः । (ध्याननियोगवादिमुखेन शाङ्करादिमतं चेति) अयं भावः , येन
निष्प्रपञ्चीकरणनियोगोऽस्मिन्वाप्यधिकरणे ध्याननियोगश्च दूषितः , तन्मतमेव
ध्याननियोगवादिमुखेनास्मिन्धिकरणे पूर्वपक्षिणा दूष्यत इति । (विधिरशक्य-
इत्यभिप्राय इति) विधिवाक्यमशक्यार्थकमित्यभिप्रायः । उत्तरत्र विधिशब्दस्य
विधिवाक्यमिति व्याख्यास्यमानत्वात् विधिशब्दस्य नियोगार्थत्वमिति व्युद-
स्यति (विधिः— विधिवाक्यमिति) न च नियोगपरत्वे को दोष इति वाच्यम् ,
न दृष्टेर्द्रष्टारमिति विधिवाक्यप्रदर्शकोत्तरवाक्याननुगुणत्वप्रसङ्गात् । (आवि-

द्रष्टृदृश्यभेदशून्यं दृशिमात्रं ब्रह्म कुर्यादित्यर्थः । स्वत-
स्सिद्धस्यापि ब्रह्मणो निष्प्रपञ्चतारूपेण कार्यत्वम-
विरुद्धमिति ॥ तदयुक्तम्— नियोगवाक्यार्थवादिना हि
नियोगो नियोज्यविशेषणं विषयःकरणमितिकर्तव्यता

* श्रुतप्रकाशिका *

शब्दोपात्तैः श्रुत्यन्तरैः कण्ठोक्तम् , आत्यन्तिकनिवृत्तेरसिद्धत्वाद्विधेयत्वं च
युक्तमिति भावः । शून्यशब्देनात्यन्तिकनिवृत्तिर्विवक्षिता । मात्रशब्देन
द्रष्टृदृश्यरूपकाविद्यानिवृत्तिः , तत एव आत्यन्तिकत्वसिद्धिः , सिद्धस्य ब्रह्मणो
विधेयत्वं कथमिति शङ्कायां प्रपञ्चप्रविलयद्वारेणोति पूर्वं विवक्षितमर्थं विस्तेरणाह
(स्वतः सिद्धस्यापीति) यद्वा पूर्वं भावार्थव्यतिरिक्तस्य विधिविषयत्वानुपपत्तिः
परिहृता , इह तु स्वतःसिद्धस्येत्यादिना प्रपञ्चप्रविलयद्वारेण सिद्धरूपस्यापि विधि-
विषयत्वानुपपत्तिः परिहृतेति भिदा । भावार्थादन्यत्वं स्वर्गादिरप्यस्ति , न
तस्य सिद्धत्वम् , साध्यं हि तत् ॥ अधिकरणपूर्वपक्षी मीमांसकस्तं दूषयति (तद-
युक्तमिति) कथमित्यत्राह (नियोगेति) विशिषण् विषय इति व्युत्पत्त्या
विषयो यागादिः , कृतिसाध्यापूर्वप्रतिपत्तिवेलायां कृत्यवच्छेदकत्वेन सविषयः ,

५ भावप्रकाशिका ५

यिकस्य प्रपञ्चस्य बुद्धिनिवृत्तिमात्ररूपो विलय इति) बुद्ध्या निवृत्तिः बुद्धिनिवृत्ति-
रित्यर्थः । निष्प्रपञ्चतारूपेण नाध्यस्तत्वमित्युत्तरभाष्यानुगुण्यात् , (आदिशब्दो-
पात्तरिति) ' उदरमन्तरं कुरुते ' नेह नानास्ति ' इत्यादिश्रुत्यन्तरैरित्यर्थः ।
ननु भावार्थान्यत्वप्रयुक्तशङ्कायामेव साध्यत्वप्रयुक्तशङ्काप्यन्तर्भवति । भावार्थान्य-
त्वस्यासाध्यत्वनियतत्वादित्याशङ्क्याह (भावार्थादन्यत्वं स्वर्गादिरप्यस्तीति)
विशिषण् हि विषय इति पाठस्समीचीनः । विषयशब्दस्य विपूर्वात् सिनेते-
निष्पन्नत्वात् । (कृतिसाध्यापूर्वप्रतिपत्तिवेलायामिति) अपूर्वस्याक्रियारूपत्वेन
साक्षात्कृतिसाध्यत्वाभावात् यागद्वारा कृतिसाध्यमपूर्वमिति प्रतीयते । ततश्च
' कृतितत्साध्यमध्यस्थो यागादिविषयो मतः ' इत्युक्तरीत्या यागविषयकृतिसाध्य-
मपूर्वमित्यपूर्वप्रतीतो अपूर्वकृतिविषयत्वेन यागस्य भानात् अपूर्वं प्रति यागस्य

प्रयोक्ता च वक्तव्याः । तत्र हि नियोज्यविशेषणमनुपा-
देयम् । तच्च निमित्तं फलमिति द्विधा । अत्र किं नियोज्य-
विशेषणम् ? तच्च किं निमित्तं फलं वेति विवेचनीयम् ।
ब्रह्मस्वरूपयाथात्म्यानुभवश्चेन्नियोज्यविशेषणम् ; तर्हि
न तन्निमित्तम्, जीवनादिवत्तस्यासिद्धत्वात् । निमित्तत्वे

* श्रुतप्रकाशिका *

स एव कार्यनिष्पत्तौ करणम् । वक्तव्याः—न त्वया वक्तुं शक्यमिति भावः ।
प्रथमं नियोज्यविशेषणं दूषयितुमाह (तत्रेति) तत्र—तेषु वक्तव्येषु । नियोज्य-
विशेषणमनुपादेयम्—उपादेयम्, विधेयम्, तद्व्यतिरिक्तमित्यर्थः । विकल्प्य दूषयितुं
विशेषणद्वैविध्यमाह (तच्चेति) ततः किमित्यत्राह (अत्रेति) अत्र—निष्प-
पत्तीकरणनियोगे । नियोज्यविशेषणस्वरूपं शङ्कते (ब्रह्मस्वरूपेति) निमित्ततां
दूषयति (तर्हीति) कुत इत्यत्राह (जीवनादिवदिति) 'यावज्जीवमग्निहोत्रं
जुहोति' इत्यत्र जीवनस्य सिद्धत्वाद्यथा निमित्तत्वं न तथेत्यर्थः । पुत्रजन्मादिव-
द्यदा सिध्येत्तदा निमित्तं भविष्यतीत्यत्राह (निमित्तत्वे चेति) अपवर्गोत्तर-

ध् भावप्रकाशिका ध्

विषयत्वम्, तत्र च फलं प्रत्यकरणस्य तत्कामकृतिविषयत्वासम्भवात्, यागस्वा-
पूर्वफले प्रतिकरणत्वमपि अग्निधानार्पर्यवसानलक्षणोपादानप्रमाणतोऽवगम्यते ।
नचाग्नेयादियागस्य कथं फलापूर्वं प्रतिकरणत्वं फलापूर्वयोरक्रियारूपत्वादिति
शङ्क्यम् । तयोरक्रियारूपत्वेपि तदुद्देशप्रवृत्तकृतेः क्रियारूपत्वेन तत्र करणत्वोप-
पत्तेः, यदेव फलापूर्वभावनयोः कारणत्वं तदेव फलापूर्वकरणत्वमिति व्यपदि-
श्यते । न च प्रयत्नरूपभावनानिष्पाद्यस्य यागस्य कथं निष्पादिकायां भावनायां
करणत्वमिति वाच्यम् ; भावनायाः फलशिरस्कत्वस्य यागाधीनत्वात् तथा
व्यवहारात् । नहि तस्या भावनाया यागविषयत्वाभावे फलशिरस्कत्वसिद्धिः ;
अतस्तद्रूपेण करणत्वात् फलभावनाकरणत्वमिति व्यवहारः । नच फलभावना-
करणस्य कथमपूर्वभावनारणत्वमिति वाच्यम् ; तयोरेकलोलीनावनापूर्वभाव-
नाया एव फलभावनात्वोपपत्तेरिति द्रष्टव्यम् । (पुत्रजन्मादिवद्यदा सिध्येदिति)

च तस्य नित्यत्वेनापवर्गोत्तरकालमपि जीवननि-
मित्तामिहोत्रादिवत् नित्यतद्विषयानुष्ठानप्रसङ्गः । नापि
फलम्, नैयोगिकफलत्वेन स्वर्गादिवदनित्यत्वप्रसङ्गात् ॥
कश्चात्र नियोगविषयः ? ब्रह्मैवेति चेत्- न, तस्य नित्यत्वे-
नाभव्यरूपत्वात्, अभावार्थत्वाच्च । निष्प्रपञ्चं ब्रह्म सा-

* श्रुतप्रकाशिका *

कालमपि नानुष्ठानप्रसङ्गः, यावन्निमित्तमनुष्ठाननियमाभावात् । परिकरसूत्रेषु तन्नि-
यमाभावो दृष्टः, तस्मात्करणकलेवरविरहेण न तदानीमनुष्ठानमिति चेत्, हन्त
स्वदूषणमेव स्वयमाविष्करोषि । तथाहि ; सप्रपञ्चतयाऽनुभवस्य यथार्थानुभवरूप-
त्वाभावादपवर्गोत्तरमात्रेणैव याथार्थ्यानुभवः, तदानीं करणकलेवराभावेऽपि विष-
यानुष्ठानं शक्यं न वा ? अशक्यत्वे विधेयत्वमेव न स्यात्, अतः शक्यमिति
वक्तव्यम्, अतो निमित्तस्य नित्यत्वात् नैमित्तिकस्य नित्यं शक्यत्वाच्च नित्यं
तदनुष्ठानप्रसङ्ग इति भावः । फलतया विशेषणत्वे दूषणमाह (नापीति)
नियोगविषयानुपपत्तिं वक्तुमाह (कश्चेति) शङ्कते (ब्रह्मैवेति) दूषयति
(नेति) हेतुमाह (तस्येति) अभव्यरूपत्वात्— असाध्यत्वात् । अभावार्थ-
त्वाच्च—भावार्थाः कर्मशब्दाः, क्रियारूपत्वाभावादित्यर्थः । साध्यत्वं फलसाध्यस्तीति

५ भावप्रकाशिका ५

अत्र केचित्— याथात्म्यानुभवस्य स्वरूपामित्वात् निमित्तमस्त्वित्याशङ्क्याह,
निमित्तत्वे चेत्यप्यवतारिकामाहुः । (भावार्थाः कर्मशब्दा इति)
कर्मशब्दो वाचको येषां ते तथोक्ताः, कर्मशब्दवाच्या इत्यर्थः । केचित्तु—
अभावार्थत्वाच्च क्रियारूपत्वाभावादित्यर्थः । भावार्थाः कर्मशब्दा इति पाठः,
भावार्थाः कर्मशब्दा इत्येतद्भावार्थाः कर्मशब्दास्तेभ्यः क्रिया प्रतीयेतेति जैमि-
निमूत्रोपादानम् । तस्य चायमर्थः,— भावो भावना सोऽर्थो येषां ते तथोक्ताः,
क्रियावाचिन इत्यर्थः । कर्मशब्दाः—कर्म कृति, साध्यं यागः, तद्वाचिन इत्यर्थः ।
ततश्च ये भावनावचनास्सन्तः कर्मवचनाः, यजेतेत्यादयः तेभ्य एव क्रिया प्रती-
येत, अपूर्वं प्रतीयेतेत्यर्थः । ततश्च भावः भावना इत्यादिशब्दानां भावनाव-

**ध्यमिति चेत्; साध्यत्वेऽपि फलत्वमेव । अभावार्थत्वान्न
विधिविषयत्वम् । साध्यत्वं च कस्य ? किं ब्रह्मणः ? उत**

*** श्रुतप्रकाशिका ***

तद्व्यावर्तकं भावार्थत्वम् , तदुभयाभावादिति यावत् । निष्पन्नकारेण साध्यत्वं
शङ्कते (निष्पन्नमिति) प्रतिवदति (साध्यत्वेऽपीति) (फलत्वमेवेति)
विषयत्वं चेत् फलव्यतिरिक्तत्वं स्यात् , फलव्यतिरिक्तत्वाभावाद्विषयत्वमयुक्त-
मिति तात्पर्यम् । हेत्वनन्तरं कण्ठोक्त्या दर्शयन् विषयत्वं दूषयति (अभावा-
र्थत्वान्न विधिविषयत्वमिति) विशिष्टस्य विषयत्वानुपपत्तिरुक्ता । अथ विशेष्या-
शस्य विशेषणांशस्य च विषयत्वानुपपत्तिं वक्ष्यन् विकल्पयति (साध्यत्वं
चेति) यद्वा, विशिष्टस्य साध्यत्वाम्युपगमेन विषयत्वं दूषितम् , अथ विशिष्टस्य
साध्यत्वं दूषयितुं विकल्पयति— साध्यत्वं चेति । विशिष्टस्य साध्यत्वानुपपत्तिर्हि
विशेषणस्य विशेष्यस्य उभयस्य च साध्यत्वानुपपत्त्या स्यात् , तत्र उभयस्येति

५ भावप्रकाशिका ५

चनत्वमात्रमस्ति ; न च ते अपूर्वप्रत्यायकाः । कर्मवचनत्वमात्रञ्च याग इत्यादि-
शब्दानामप्यस्ति . न च ते अपूर्ववचनाः , अतो द्वयमपि प्रयोजकम् , ततश्च
ब्रह्मशब्दस्य क्रियावाचिनोऽपूर्ववाचित्वाभावात् न ब्रह्मणो नियोगविषयत्वमिति
जैमिनिसूत्रसम्मतिः प्रदृश्यत इत्याहुः । (साध्यत्वं फलस्याप्यस्तीति) असाध्य-
त्वमात्रे उपन्यस्ते साध्यत्वमात्रमेव विषयत्वप्रयोजकमिति शङ्का स्यात् , न च
तद्युज्यते , स्वर्गादावतिप्रसक्तत्वात् , अतो द्वयमपि प्रयोजकमित्यर्थः । यद्यपि
भावार्थत्वमात्रमेव विषयत्वप्रयोजकमिति शक्यतेऽभ्युपगन्तुम् , अत एव भाष्ये
वक्ष्यति 'अभावार्थत्वान्न विधिविषयत्व'मिति । तथाप्यभावरूपत्वादित्युपक्रमात्
वाक्यस्य न पाश्चात्त्येन भावरूपत्वादित्यनेन तद्वैयर्थ्यं सुवचम् । यथा अक्षणां
काण इत्यत्राक्षणेत्येति भावः । (हेत्वनन्तरं कण्ठोक्त्येति) अत्र साध्यत्वे
विफलत्वमेव , अभावार्थत्वान्न विधिविषयत्वमिति एकग्रन्थोऽस्तु । ननु कण्ठ-
तात्पर्याम्पां हेतुद्वयपरत्वमित्यपि केचिद्योजयन्ति । अभावार्थत्वान्न विधिविषय-
त्वमिति पूर्वभाष्यानुसारेण साध्यत्वञ्च कस्येति भाष्यं विषयत्वनिराकरणपरतया
ध्याचष्टे (विशिष्टस्य विषयत्वानुपपत्तिरुक्तेति) साध्यत्वशब्दसारसपरित्यागे

प्रपञ्चनिवृत्तेः ? । न तावद्ब्रह्मणः, सिद्धत्वादनित्यत्वप्रस-
क्तेश्च । अथ प्रपञ्चनिवृत्तेः । न तर्हि ब्रह्मणः साध्यत्वम् ।
प्रपञ्चनिवृत्तिरेव विधिविषय इति चेत्, न, तस्याः फलत्वेन
विधिविषयत्वायोगात् । प्रपञ्चनिवृत्तिरेव हि मोक्षः,
स च फलम् । अस्य च नियोगविषयत्वे नियोगात्प्र-
पञ्चनिवृत्तिः, प्रपञ्चनिवृत्त्या नियोगः इतीतरेतराश्रय-

* श्रुतप्रकाशिका *

विकल्पानुक्तिः शिरोद्वयेन तुल्यवृणत्वात् । प्रथमं वृणयति (न तावदिति)
कुत इत्यत्राह (सिद्धत्वादनित्यत्वप्रसक्तेश्चेति) सिद्धत्वान्न साध्यत्वम्, साध्य-
त्वाङ्गीकारे तु भावरूपत्वे सति साध्यत्वादनित्यत्वप्रसक्तेश्चेत्यर्थः । द्वितीयं
शङ्कते (अथेति) वृणयति (न तर्हि) प्रपञ्चनिवृत्तेस्साध्यत्वे ब्रह्मणः
साध्यत्वाभावात् विधिविषयत्वमित्यर्थः । प्रपञ्चनिवृत्तेर्विधिविषयत्वमाशङ्क्य वृण-
यति (प्रपञ्चेत्यादिना) तस्याः फलत्वमुपपादयति (प्रपञ्चनिवृत्तिरेव
हीति) प्रपञ्चनिवृत्तिर्मोक्षोऽस्तु, ततः किं विषयत्वानुपपत्तेरित्यत्राह (स चेति)
प्रपञ्चनिवृत्तेर्मोक्षरूपत्वान्मोक्षस्य च फलत्वात् फलमूलाया न विषयत्वमित्यर्थः ।
वृणयान्तरमाह (अस्य चेति) अस्या इति वक्तव्येऽपि फलत्वविवक्षया अस्ये-
त्युक्तिः । फलत्वं विषयत्वं चेत्याकारद्वयाम्युपगमे प्रपञ्चनिवृत्तिः फलत्वाभियो-
गसाध्या, विषयत्वात्प्रपञ्चनिवृत्त्या नियोगसिद्धिरित्यन्योन्याश्रय इत्यर्थः ॥

५ भावप्रकाशिका ५

कारणभावात् व्यवहितसाध्यत्वनिराकरणपक्षतया व्याचष्टे (यद्वेति) (आकार-
द्वयाम्युपगम इति) अयं भावः, निष्प्रपञ्चनियोगवादिनो हि द्वयी गतिः,
प्रपञ्चनिवृत्तिः विषयः अपवर्गः फलमित्येका, उक्तञ्च शाङ्करभाष्ये, तन्मतोप-
न्यासो यथा, स्वर्गकामस्य बागोनुष्ठातव्य उपदिश्यते एवमपवर्गकामस्य
प्रपञ्चविलयः, यथा च तमसि अवस्थितं घटादितत्त्वं बुभुत्समानेन तत्प्रत्यनीकं
तमः प्रविलाप्यते तथा ब्रह्मतत्त्वमवबुभुत्समानेन तत्प्रत्यनीकः प्रपञ्चः
प्रविलापयितव्य इति प्रपञ्चनिवृत्तिरेव फलं ज्ञानं विषय इति द्वितीया गतिः,

त्वम् ॥ अपिच- किं निवर्त्तनीयः प्रपञ्चो मिथ्यारूपः,
सत्यो वा ? । मिथ्यारूपत्वे ज्ञाननिवर्त्त्यत्वादेव नियोगेन
न किञ्चित्प्रयोजनम्, नियोगस्तु निवर्त्तकज्ञानमुत्पाद्य
तद्द्वारेण प्रपञ्चस्य निवर्त्तक इति चेत्, तत्स्ववाक्यादेव
जातमिति नियोगेन न प्रयोजनम् । वाक्यार्थज्ञानादेव
ब्रह्मव्यतिरिक्तस्य कृत्स्नस्य मिथ्याभूतस्य प्रपञ्चस्य बाधि-
तत्वात् सपरिकरस्य नियोगस्यासिद्धिश्च । प्रपञ्चस्य

* श्रुतप्रकाशिका *

निष्पन्नपञ्चीकरणपक्षे मुखान्तरेण दूषणमाह (अपि चेति) यद्वा , नियोगविषय-
दूषणेनान्योन्याश्रयेण नियोगश्च दूषितो भवति, मुखान्तरेणापि नियोगं
दूषयति- अपि चेति । दूषयितुं विकल्पयति (किमिति) प्रथमं दूषयति
(मिथ्येति) साफल्यं शङ्कते (नियोगस्त्विति) दूषयति (तदिति) स्ववा-
क्यात्-प्रपञ्चमिथ्यात्वब्रह्मनिर्विशेषत्वपरवाक्यादित्यर्थः । नियोगस्य निष्फल-
त्वदूषणोक्त्या नियोज्यविशेषणं च दूषितं भवति, नियोगसाध्यफलस्यैव फलतया
नियोज्यविशेषणत्वादिह तदयोगाच्च । दूषणान्तरमाह (वाक्यार्थज्ञानादेवे-
त्यादिना) पूर्वं विकल्पितशिरोद्वये द्वितीयं शिरो दूषयितुमाह (प्रपञ्चस्वेति)

५ भावप्रकाशिका ५

इदञ्च शाङ्करभाष्ये ' तद्विज्ञानविषयः प्रपञ्चविलयविषयो वा नियोत्तास्यात् ' इति । तत्र ज्ञानविषयनियोगपक्षे ज्ञानस्य मिथ्याभूतप्रपञ्चनिवृत्तौ नियोग-
द्वारकत्वासम्भवादिति दूषणस्य स्पष्टत्वात् प्रपञ्चनिवृत्तेरेव विषयत्वमिति पक्षः
परिशिष्यते , तत्रापि प्रपञ्चनिवृत्तिव्यतिरेकेण नियोगसाध्यस्य ब्रह्मतत्त्वावबोध-
स्याभावात् तयोरैक्यं सिद्धवत्कृत्यान्योन्याश्रयेण दूषयतीति, किं निवर्त्तनीयः
प्रपञ्च इत्यादिना नियोगस्य दूष्यमाणत्वात् , पूर्वत्र विषयस्य दूषितत्वात्
उभयोरेकविषयत्वाभावेनापिचेत्युक्तिरयुक्तेत्याशङ्क्य अवान्तरदूष्यभेदेपि निष्प-
पञ्चीकरणप्रधानदूष्यैक्यादपिचेत्युक्तिरुपपद्यत इत्यभिप्रायज्ञाह (निष्प-
पञ्चीकरणपक्ष इति) अवान्तरदूष्यैक्यपरत्वसम्भवे तस्यागानौचित्यात् पूर्वोक्त-

निवर्त्यत्वे प्रपञ्चनिवर्तको नियोगः किं ब्रह्मस्वरूप-
मेव? उत तद्व्यतिरिक्तः? । यदि ब्रह्मस्वरूपमेव निव-
र्तकस्य नित्यतया निवर्त्यप्रपञ्चसद्भाव एव न सम्भवति ।
नित्यत्वेन नियोगस्य विषयानुष्ठानसाध्यत्वं च न
घटते । अथ ब्रह्मस्वरूपव्यतिरिक्तः । तस्य कृत्स्नप्रपञ्च-
निवृत्तिरूपविषयानुष्ठानसाध्यत्वेन प्रयोक्ता च नष्ट
इत्याश्रयाभावादसिद्धिः । प्रपञ्चनिवृत्तिरूपविषयानुष्ठा-
नेनैव ब्रह्मस्वरूपव्यतिरिक्तस्य कृत्स्नस्य निवृत्तत्वान्न
नियोगनिष्पाद्यं मोक्षारूपं फलम् । किञ्च, प्रपञ्चं
निवृत्तेर्नियोगकरणस्य इतिकर्तव्यताभावात्, अनुप-
कृतस्य च करणत्वायोगान्न करणत्वम् । कथमितिकर्त-
व्यताऽभाव इति चेत्, इत्थम्; अस्येतिकर्तव्यता भाव-
रूपा? अभावरूपा वा? । भावरूपा च करणशरीर-
निष्पत्तितदनुग्रहकार्यभेदभिन्ना । उभयविधा च न सम्भ-

* श्रुतप्रकाशिका *

प्रपञ्चस्य सत्यत्वे न नियोगनिवर्त्यत्व इत्यर्थः । किमित्यादिना विकल्प्य प्रथमं
दूषयति (यदीत्यादिना) द्वितीयं दूषयितुं तदभ्युपगमं शङ्कते (अथेति)
दूषयति (तस्येति) तस्येत्यादिना नष्ट इत्यन्तेन प्रयोक्तृदूषणं च कृतं भवति ।
प्रपञ्चनिवृत्तीत्यादिना प्रपञ्चसत्यत्वेऽपि फलाभावोक्तिमुखेन नियोगो दूषितः ।
करणभित्तिर्कर्तव्यतां च दूषयति (किञ्चेति) इतिकर्तव्यताया अभावं विवरितु-
माह (कथमिति) प्रतिवक्ति (इत्थमिति) भावरूपत्वपक्षे द्वैविध्यमाह
(भावरूपा चेति) करणशरीरनिष्पत्तिरवघातवत्प्रोक्षणावच्छ दृष्टादृष्टार्थतया

५ भाष्यप्रकाशिका ५

स्योरपि नियोगविषयत्वमित्याह (यद्वा नियोगविषयेति) (अनुग्राहको हि कर-

वति । न हि मुद्राभिधातादिवत् कृत्स्नस्य प्रपञ्चस्य निवर्त्तकः कोऽपि दृश्यत इति दृष्टार्था न सम्भवति । नापि निष्पन्नस्य करणस्य कार्योत्पत्तावनुग्रहः सम्भवति, अनुग्राहकांशसद्भावेन कृत्स्नप्रपञ्चनिवृत्तिरूपकरणस्वरूपासिद्धेः । ब्रह्मणोऽद्वितीयत्वज्ञानं प्रपञ्चनिवृत्तिरूपकरणशरीरं निष्पादयतीति चेत् तेनैव प्रपञ्चनिवृत्तिरूपो मोक्षः सिद्ध इति न करणादिनिष्पाद्यमवशिष्यत इति पूर्वमेवोक्तम् । अभावरूपत्वे चाभावादेव न

* श्रुतप्रकाशिका *

द्विधेति चाभिप्रेतम् । ततः किमित्यब्राह्म (उभयविधेति) उभयविधा— निष्पादिका अनुग्राहिका च । निष्पादकपक्षे प्रथमं दृष्टार्थत्वे दूषणमाह (न हीति) कृत्स्नप्रपञ्चनिवृत्तिरूपकरणशरीरनिष्पादकभावरूपा दृष्टार्था न सम्भवतीत्यर्थः । अदृष्टार्था अस्ति चेत् प्रपञ्चसत्यत्वप्रसङ्गः अप्रामाणिकत्वं चेति स्फुटमिति न कथोक्तम् । अथानुग्रहं दूषयति (नापीति) तदसम्भवमुपपादयति (अनुग्राहकेति) अनुग्राहको हि करणानन्तरभावी, कृत्स्नप्रपञ्चनिवृत्तिरूपकरणानन्तरमनुग्राहकस्तिष्ठति चेत् करणमेव न सिद्धं स्यात्, यदा करणसिद्धिः न तदा नीमनुग्राहको विद्यत इत्यनुग्राहकासम्भव इत्यर्थः । इतिकर्तव्यतासद्भावमुत्तेन करणसिद्धिं शङ्कते (ब्रह्मण इति) दूषयति (तेनैवेति) करणादिनिष्पाद्यमकरणनिष्पाद्यो नियोगः, नियोगनिष्पाद्यं फलमित्यादिशब्दार्थः । करणं चेत्स्वकार्यकरं स्यात्, तदभावात्करणत्वमयुक्तमित्यर्थः । अथाभावरूपेतिकर्तव्यतां दूषयति (अभावरूपत्व इति) अभावादेव— अभावरूपेतिकर्तव्यताया अप्रामाणिकत्वादेवेत्यर्थः । निवृत्तिरूपशमादीनां नाभावरूपेतिकर्तव्यतात्वम् तेषां ज्ञाननिष्पादकत्वेन प्रपञ्चनिवृत्तिरूपकरणनिष्पादकत्वायोगादिति भावः । अत्राभावादेवेत्येवकारेण पूर्वमदृष्टार्थभावरूपेतिकर्तव्यताया अप्रामाणिकत्वस्या-

५ भावप्रकाशिका ५

ज्ञानान्तरभावीति) यद्यपि प्रयाजादिर्न करणानन्तरभावी, तथापि प्रयाजाद्यपूर्वः

करणशरीरं निष्पादयति । नाप्यनुग्राहकः, अतो नि-
ष्प्रपञ्चब्रह्मविषयो विधिर्न सम्भवति ॥ अन्योऽप्याह-
यद्यपि वेदान्तवाक्यानां न परिनिष्प्रपञ्चब्रह्मस्वरूपपर-
तया प्रामाण्यम्, तथापि ब्रह्मस्वरूपं सिद्धयत्येव । कुतः ?
ध्यानविधिसामर्थ्यात् । एवमेव हि समामनन्ति “आत्मा
वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासि-
तव्यः” ११ “य आत्माऽपहतपाप्मा— सोऽन्वेष्टव्यः
स विजिज्ञासितव्यः” १२ “आत्मेत्येवोपासीत” १३ “आ-

* श्रुतप्रकाशिका *

भिप्रेतत्वं गम्यते । दूषणमुपसंहरति (अत इति) विधिः— नियोगः ; निष्प्र-
पञ्चीकरणविषयो नियोग इत्यर्थः , अतः प्रवर्तकवाक्येनैव ब्रह्मस्वरूपसिद्धि-
रिति वक्तुं न शक्यमिति फलितम् ॥ अथ ध्याननियोगवादिपक्षमुपक्षिपति
(अन्योऽप्याहेति) ब्रह्मणि वेदान्तवाक्यानां स्वातन्त्र्येण प्रामाण्याभावमङ्गी-
कृत्याह (यद्यपीति) तर्हि कथं तत्सिद्धिरित्यत्राह (तथापीति) व्याघाता-
भिप्रायेणाह (कुत इति) हेतुमाह (ध्यानविधीति) ध्यानविधिः कः ?
तस्य सामर्थ्यं कथमित्यत्राह (एवमेव हीति) यथा वाक्यानां ध्यानपरत्वेऽपि
परिनिष्प्रपञ्चं सिध्यति तथैवेत्यर्थः । ध्यानविधिवाक्यान्त्याह (आत्मा वा इति)
निदिध्यासितव्य इत्युपासनमुक्तम्, द्रष्टव्य इति तस्य दर्शनरूपत्वम्, विजिज्ञा-

ध भावप्रकाशिका ध

अभावेयादेरनुग्रहः करणोत्पत्त्यनन्तरमात्र्येवेति द्रष्टव्यम् । (अभावादेत्येवकारे-
णेति) (द्रष्टव्य इति) तस्य दर्शनरूपतेति क्वचित् कोशे पाठो दृश्यते, तस्य
न सम्यक्त्वं पश्यामः, नहि ध्याननियोगवादिना तथाप्यभ्युपगम्यते, तन्मत-
मनुवदता वाचस्पतिनाप्युक्तम्, ‘तत्र चात्मदर्शनं न विधेयम्’, तद्विद्वद्वेशरूपल-
ब्धिवचनत्वात् श्रवणं वा स्पर्शं, प्रत्यक्षं वा, प्रत्यक्षमपि लौकिकाहंप्रत्ययः,

त्मानमेव लोकमुपासीत ” इति । अत्र ध्यानविषयो हि नियोगः स्वविषयभूतध्यानं ध्येयैकनिरूपणीयमिति ध्येयमाक्षिपति । स च ध्येयः स्ववाक्यनिर्दिष्ट आत्मा । स किंरूप इत्यपेक्षायां तत्स्वरूपविशेषसमर्पणद्वारेण “सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म” “सदेव सोम्येदमग्र आसीत्” इत्येवमादीनां वाक्यानां ध्यानविधिशेषतया प्रामाण्यमिति विधिविषयभूतध्यानशरीरानुप्रविष्टब्रह्मस्वरूपे-

* श्रुतप्रकाशिका *

सितव्य इति सामान्यशब्दः । आत्मेत्यैक्योपासनमुक्तम्, आत्मानमिति स्वस्य जगत्तादात्म्योपासनम् । सामर्थ्यं दर्शयति (अत्रेति) ध्येयमाक्षिप्तमस्तु, तत् ब्रह्मेति कथं ज्ञायत इत्यत्राह (स च ध्येय इति) आकाङ्क्षायां सन्निहितमेव योग्यं चेत् तत् परित्यक्तुं न युक्तम्, गामानयेत्यादिषु हि तथा दृष्टमिति भावः । स्वरूपमात्रप्रतिपादकानां कारणशोधकवाक्यानामपि विध्यपेक्षितसमर्पकत्वेनैव प्रामाण्यमित्याह (स किंरूप इति) शोधितस्वरूपस्य ध्येयत्वात्सत्यादिवाक्यं-प्रथममुपात्तम्, तदनुगुणार्थतया सदेवेति कारणवाक्यं पश्चादुदाहृतम् (ध्यानशरीरा-

७ भावप्रकाशिका ७

भावनाप्रकर्षपर्यन्तजं वा तत्र श्रवणं न विधेयम्, स्वाध्यायविधिनैव सिद्धत्वात् कर्मश्रवणवत् । नापि लौकिकं प्रत्यक्षम्, तस्य नैसर्गिकत्वात्, न चोपनिषदात्मविषयं भावनाधेयवैशद्यं विधेयम्, तस्य उपासनविधानादेव वाजिनयदनुनिष्पादितत्वात्, तस्मादौपनिषदात्मोपासना अमृतत्वकामं नियोज्यं प्रति विधीयते, द्रष्टव्य इत्यादिविधयस्तु विधित्वरूपान विधय इति तदिदमुक्तम्, तदुपासनाच्च शास्त्रदृष्टो मोक्षः फलं भविष्यतीति वर्णितम् । तद्विरोधप्रसङ्गात् तद्विज्ञाननियोगेन तत्साक्षात्कारफलेनेत्युत्तरभाष्यतद्व्याख्यानानुगुण्याभावाच्चायं ग्रन्थो लेखकस्तत्तलनकृत इति प्रतिभाति । केचित्तु, एतद्विज्ञानसारात् ध्याननियोगवादिनां तादृशमपि मतमस्तीति वदन्ति । (तन्

ऽपि तात्पर्यमस्येव ; अतः 'एकमेवाद्वितीयम्' 'तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो' 'नेह नानाऽस्ति किञ्चन' इत्यादिभिर्ब्रह्मस्वरूपमेकमेव सत्यम्, तद्यतिरिक्तं सर्वं मिथ्येत्यवगम्यते । प्रत्यक्षादिभिर्भेदावलम्बिना च कर्मशास्त्रेण भेदः प्रतीयते, भेदाभेदयोः परस्परविरोधे सत्यनाद्यविद्यामूलत्वेनापि भेदप्रतीत्युपपत्तेरभेद एव परमार्थ इति निश्चीयते । तत्र ब्रह्मध्याननियोगेन त-

* श्रुतप्रकाशिका *

नुप्रविष्टेति) "अर्थेनैव विशेषो हि निराकारतया धियाम्" इति भावः । (अस्त्येवेति) स्ववाक्यप्रतिपन्नस्वर्गादिफलविषयस्य 'यस्मिन्नोष्ण'मित्यादिवाक्यस्येव विधिशेषतया प्रामाण्यमिति भावः । ध्येयब्रह्मस्वरूपं हि ध्यानशरीरानुप्रविष्टम्, प्रपञ्चमिथ्यात्वस्य ध्यानशरीराननुप्रवेशात्कथं भेदनिषेधे तात्पर्यमित्यत्राह (अत इति) अतः— विधिशेषमूतस्य सिद्धार्थे तात्पर्यसद्भावात् । अद्वितीयं ब्रह्म ध्येम्, भेदनिषेधश्रुतयश्च ब्रह्मणोऽद्वितीयत्वपराः, ब्रह्मणोऽद्वितीयत्वमेव भेदमिथ्यात्वमिति ध्यानशरीरानुप्रविष्टे भेदनिषेधे तात्पर्यमस्तीत्यर्थः । भेदग्राहिप्रमाणविरोधान्न शास्त्रमद्वितीयं ब्रह्म प्रतिपादयति, 'आदित्यो यूपः' इत्यादिवदिति शङ्कां परिहर्तुं प्रत्यक्षादिभिर्विरुद्धप्रतीतिमभ्युपगच्छति (प्रत्यक्षादिभिरिति) शङ्कां परिहरति (भेदाभेदयोरिति) भेदप्रतीतिरन्यथासिद्धत्वादनन्यथासिद्धशास्त्रावगतमैक्यं तात्त्विकमित्यर्थः । तर्हि विषयः फलणं प्रयोक्ता फलमित्यादि वक्तव्यम्, नियोगनिवर्त्यत्वे प्रपञ्चसत्यत्वप्रसङ्गः, नित्यप्राप्तत्वात् ब्रह्मभावो न फलमित्यत्राह (तत्रेति) ध्याननियोगेनेति ध्यानस्य विषयत्वमुक्तम् । नियोगान्मोक्षश्चेन्न ज्ञानान्मोक्ष इति शङ्कां व्युदस्यति

४ भावप्रकाशिका ४

ब्रह्मेति कथं ज्ञायत इति) यद्यपि स आत्मेति कथं ज्ञायत इति वक्तुमुचितम्, भाष्यानुगुण्यात्, तथापि ब्रह्मात्मशब्दयोस्समानप्रकरणे पाठेन ऐक्यं सिद्ध-

तत्साक्षात्कारफलेन निरस्तसमस्ताविद्याकृतविविधभेदा-
द्वितीयज्ञानैकरसब्रह्मभावरूपमोक्षः प्राप्यते । न च
वाक्यात् वाक्यार्थज्ञानमात्रेण ब्रह्मभावसिद्धिः, अनु-
पलब्धेर्विविधभेददर्शनानुवृत्तेश्च । तथा च सति श्रव-
णादिविधानमनर्थकं स्यात् ॥ अथोच्येत- 'रज्जुरेवा न
सर्पः' इत्युपदेशेन सर्पभयनिवृत्तिदर्शनात् रज्जुसर्पव-
द्वन्धस्य च मिथ्यारूपत्वेन ज्ञानवाध्यतया तस्य
वाक्यजन्यज्ञानेनैव निवृत्तिर्युक्ता, न नियोगेन. नियोग-

* श्रुतप्रकाशिका *

(तत्साक्षात्कारफलेनेति) नियोगसोपायत्वं ज्ञानद्वारकमित्यर्थः । निरस्तेत्या-
दिना अविद्यानिवृत्तिः फलमित्युक्तम्, तदेव फलतया नियोज्यधिशेषणम्. उपा-
सकः प्रयोक्ता । शमादिरितिकर्तव्यतेत्यादि अस्माकं सिद्धमिति भावः । वाक्या-
र्थज्ञानमात्रान्मोक्षवादिनं दूषयति (न चेति) प्रत्यक्षविरोधमाह (अनु-
पलब्धेर्विविधभेददर्शनानुवृत्तेश्चेति) शास्त्रविरोधमाह (तथा च सतीति) ॥
अथ साक्षात्मायावादिना स्वमतं पश्चाद्विबुद्धता प्रथमं ध्याननियोगवादिपक्षप्रति-
क्षेपमाशङ्कते (अथोच्येतेति) बन्धस्य ज्ञानमात्रनिवर्त्यत्वं सोपपत्तिकमाह
(रज्जुरेपेति) निवर्त्यमिथ्यात्वं ह्युभयसम्मतम्, अत एव नियोगनैरपेक्ष्य-
माह (नेति) अन्यथाऽनिष्टमाह (नियोगेति) मोक्षानित्यत्वस्य तदनिष्टता-

ध भावप्रकाशिका ध

मिति भावः । भाष्ये— ध्याननियोगेन तत्साक्षात्कारफलेनेति । अत्र
चोदयन्ति, ध्याननियोगवादिमते मोक्षस्यैव फलत्वमिति हि तत्प्रक्रिया,
नतु साक्षात्कारः फलमिति, तथा शाङ्करभाष्ये अनुपन्यासादिति । ते प्रति-
वक्तव्याः, ध्याननियोगवादिनां त्रयी गतिः, ब्रह्मभावः फलम्, अविद्यापनयो
वा साक्षात्कारो वा इति । आद्यपक्षस्यातिदुर्बलतया अयमेव पक्षो भाष्यकृता
उपन्यस्तः, अत एव तन्मतं दूषयता वाचस्पतिनाप्युक्तं 'ब्रह्मभूयस्याविद्या-
पिधानापनयनमात्रेण सम्भवादविद्यापनयस्य च वेदान्तार्थज्ञानादेव सिद्धेः,

साध्यत्वे मोक्षस्यानित्यत्वं स्यात्स्वर्गादिवत् । मोक्षस्य
नित्यत्वं हि सर्ववादिसम्प्रतिपन्नम् । किञ्च धर्माधर्मयोः
फलहेतुत्वं स्वफलानुभवानुगुणशरीरोत्पादनद्वारेणेति
ब्रह्मादिस्थावरान्तचतुर्विधशरीरसम्बन्धरूपसंसारफल-
त्वमवर्जनीयम् । तस्मान्न धर्मसाध्यो मोक्षः । तथा च
श्रुतिः 'न ह वै सशरीरस्य सतः प्रियाप्रिययोरपह-
तिरस्ति । अशरीरं वा वसन्तं न प्रियाप्रिये स्पृशतः'
इति अशरीरत्वरूपे मोक्षे धर्माधर्मसाध्यप्रियाप्रिय-
विरहश्रवणात् न धर्मसाध्यमशरीरत्वमिति विज्ञायते ।

* श्रुतप्रकाशिका *

माह (मोक्षस्येति) नियोगो विपरीतफलप्रदश्चेत्याह (किञ्चेति) द्वारेणेत्य-
न्तेन प्रसङ्गानीयप्रसङ्गकयोर्व्याप्तिर्दर्शिता, अवर्जनीयमित्यन्तेन प्रसङ्गः । ततः
किमित्यत्राह (तस्मादिति) तस्मात्—संसारफलत्वप्रसङ्गात् । व्यापकस्य संसार-
फलत्वस्य निवृत्त्या व्याप्यं धर्मसाध्यत्वञ्च निवृत्तमित्यर्थः । मोक्षस्याशरीर-
रूपत्वश्रुत्या च नियोगसाध्यत्वमाह (तथा चेति) अशरीरत्वरूपे मोक्षे धर्मा-
धर्मफलरूपप्रियाप्रियसम्बन्धविरहश्रवणान्मोक्षस्य धर्मसाध्यत्वाभावः फलित इत्याह
(इत्यशरीरत्वरूप इति) एवं नियोगसाध्यत्वे मोक्षस्य धर्माधर्मफलसम्बन्ध-
रादित्यश्रवणानुपपत्तिरिति श्रुत्यर्थापत्तिरुक्ता भवति । यथा नियोगविशेषस्य
पापनिवृत्तिः फलमुच्यते तद्वन्नियोगविशेषस्य बन्धनिवृत्तिफलत्वं सम्भवती-

ध भावप्रकाशिका ध

साक्षात्कारकारणमनस्सहकारिसंस्कारजनकत्वस्य उपासनायामन्यतस्सिद्धेर्न विधि-
रिति । (मोक्षस्याशरीररूपत्वश्रुत्या चेति) अशरीरत्वलक्षणमोक्षस्य धर्माधर्म-
फलभूतप्रियाप्रियविरहप्रतिपादकश्रुत्येत्यर्थः । उत्तरग्रन्थानुरोधादिति द्रष्टव्यम् ।
फलित इत्याह इत्यशरीरत्वरूप इति पाठो दृश्यते, तत्राशरीरत्वरूपेति प्रती-
कप्रदणमुचितम् । नत्वतिकरणयुक्तस्य इतिकरणस्य, तथा च श्रुतिः 'न

न च नियोगविशेषसाध्यफलविशेषवत् ध्याननियोग-
साध्यमशरीरत्वम् , अशरीरत्वस्य स्वरूपत्वेनासाध्य-
त्वात् । यथाहुः श्रुतयः “अशरीरं शरीरेष्वनव-
स्थेष्ववस्थितम् । महान्तं विभुमात्मानं मत्वा धीरो न
शोचति” “अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रः” “असङ्गो ह्ययं
पुरुषः” इत्याद्याः । अतोऽशरीरत्वरूपो मोक्षो नित्य इति
न धर्मसाध्यः । तथा च श्रुतिः “अन्यत्र धर्मादन्य-
त्राधर्मादन्यत्रास्मात् कृताकृतात् । अन्यत्र भूताद्भव्याच्च
यत्तत्पश्यसि तद्वद” इति ॥ अपिच- उत्पत्तिप्राप्ति-

* श्रुतप्रकाशिका *

त्यत्राह (न चेति) नियोगविशेषफलविशेषशब्दाभ्यां प्रायश्चित्तपापक्षयणे
विवक्षिते । कुत इत्यत्राह (अशरीरत्वस्येति) अशरीरत्वस्य स्वरूपत्वे श्रुतिमाह
(यथाहुरिति) (अप्राण इति) प्राणमनस्सम्बन्धभावादशरीरत्वं सिद्धम्,
सशरीरस्य हि प्राणमनस्सम्बन्ध इति भावः । अतः अशरीरत्वस्यात्मस्वरूप-
त्वावगमादित्यर्थः । न केवलं कर्मफलसम्बन्धविरहादशरीरत्वस्य स्वाभाविकत्वाच्च
नियोगसाध्यत्वाभावः सिद्धः, अपि तु कण्ठोक्तश्चेत्याह (तथा च श्रुतिरिति) अन्यत्र
धर्मात्-धर्मादन्यत्र, धर्मेण विना; अनेन धर्मसम्बन्धराहित्यमुक्तम्, सम्बन्धश्च
साध्यसाधनभाव इति भावः । अत्र कृताकृतशब्देन क्रियमाणमुच्यते, भूतभव्यशब्दा-
भ्यां भूतमविष्यती । पुस्तान्तरेण मोक्षस्य नियोगसाध्यत्वं दूषयति (अपि चेति)
साध्यत्वस्य वैविध्यं वदंस्तदसम्भवमाह (उत्पत्तीति) मोक्षशब्देन किं निवृ-

ध भावप्रकाशिका ध

ह वै सशरीरस्य' इति । इति पूर्वान्वितत्वात् (अन्यत्र धर्मादिति) यद्यपि
शङ्करोपनिषद्भाष्यादौ अन्यत्र धर्माच्छास्त्रीयादमनुष्ठानात् तत्फलसत्कारके-
भ्यश्च पृथग्भूतम्, तथा अन्यत्राधर्मात् अधर्मानुष्ठानतत्फलानिधिलक्षणात्.

विकृतिसंस्कृतिरूपेण चतुर्विधं हि साध्यत्वं मोक्षस्य न सम्भवति । न तावदुत्पाद्यः , मोक्षस्य ब्रह्मस्वरूपत्वेन नित्यत्वात् । नापि प्राप्यः , आत्मस्वरूपत्वेन ब्रह्मणो नित्यप्राप्तत्वात् । नापि विकार्यः , दध्यादिवदनित्यत्वप्रसङ्गादेव । नापि संस्कार्यः , संस्कारो हि दोषापनयनेन वा गुणाधानेन वा साधयति । न तावद्दोषापनयनेन , नित्यशुद्धत्वाद्वह्मणः । नाप्यतिशयाधानेन , अनाधेयातिशयस्वरूपत्वात् । नित्यनिर्विकार-

* श्रुतप्रकाशिका *

चाविधं स्वरूपं विवक्षितम् , उताविद्यानिवृत्तिः ! इति विकल्पे स्वरूपस्य विवक्षितत्वे चतुर्विधसाध्यत्वानुपपत्तिमाह (न तावदित्यादिना) निवृत्तेरुत्पाद्यत्वेऽप्यविनाशित्वं प्रध्वंसभावस्वरूपत्वादिति वक्ष्यते (संस्कारो हीत्यादि) अत्र नित्यशुद्धशब्देन परमार्थदोषानन्वयोऽभिप्रेतः । नित्यशुद्धस्य निर्विशेषस्य वस्तुनो दोषापनयनगुणाधानरूपसंस्कारविषयत्वं नित्यशुद्धत्वानाधेयातिशयत्वाभ्यां नास्तीत्युक्तम् । अथ क्रियाविषयत्वाभावात् संस्कारविषयत्वाभाव उच्यते (नित्येत्यादिना) निर्विकारत्वेन क्रियाविषयत्वाभावः कथम् ? इत्थम्,—यद्यत्क्रियाविषयभूतं तद्धि सविकारं दृष्टम् ,

५ भावप्रकाशिका ५

अन्यत्रास्मात्कृताकृतात्—कृतम् कार्यम् , अकृतम् कारणम् . तस्मादप्यन्यत्र । अन्यत्र भूताच्च—अतिक्रान्तकालात् . भव्याच्च—भविष्यत्कालात् वर्तमानकालाच्चान्यत्र , कालत्रयापरिच्छिन्नं यत्पश्यसि तद्वदेत्यर्थ इति व्याख्यातम् । तथापि तदविरुद्धत्वादिदमपि तदभिमतमिति वा ग्रन्थान्तरस्थत्वाद्वा तथाऽनुदितमिति द्रष्टव्यम् । ननु मोक्षस्य नित्यत्वेनानुत्पाद्यत्वे वाक्यार्थज्ञानस्य मोक्षहेतुत्ववादिमतेऽपि वाक्यार्थज्ञानोत्पाद्याया बन्धनिवृत्तेरपि अविनाशित्वरूपनित्यत्वं नोपपद्यतेत्याशङ्क्याह (निवृत्तेरुत्पाद्यत्वेपीति) (निर्विकारत्वेन क्रियाविषयत्वाभावः कथमिति) अत्र केचित्—निर्विकारत्वस्य क्रियाविषयत्वाभावेतुत्वस्य भाष्ये अप्रतिपादितत्वेनास्याशङ्क्याया अवकाशाभावात्नि-

त्वेन स्वाश्रयायाः पराश्रयायाश्च क्रियाया अविषय-
तया न निर्धर्षणेनादर्शादिवदपि संस्कार्यत्वम् । न च
देहस्थतया स्नानादिक्रियया आत्मा संस्क्रियते ,
किन्त्वविद्यागृहीतस्तत्सङ्गतोऽहङ्कर्ता । तत्फलानुभवो-

* श्रुतप्रकाशिका *

यदा दर्पणो हस्ततले निर्वृप्यते तदा दर्पणाश्रया क्रिया , यदा दर्पणे
पाणिर्निर्वृप्यते तदा पाण्याश्रया क्रियेति स्वाश्रयपराश्रयक्रिययोर्दर्पणोदाहर-
णम् । क्रियाविषयत्वाभावेऽपि संस्कार्यत्वं दृष्टमित्यत्राह (न चेति) तर्हि
कस्संस्क्रियत इत्यत्राह (किन्त्यति) अविद्यागृहीतः— अविद्याकल्पितः ,

ध भावप्रकाशिका ध

त्यनिर्विकारत्वेन स्वाश्रयाया' इत्यादिभाष्यस्य अयमर्थः , नित्यनिर्विकारत्वेन
स्वाश्रयायाः क्रियाया असम्भवात् . अन्याश्रयक्रियां प्रति मयाश्रयक्रियां
प्रत्यादर्शयेवान्यस्याविषयत्वादिति । इतरथा पुरोवादरूपशाङ्करभाष्यवैरूप्या-
पत्तेः । तत्र हि शाङ्करभाष्ये क्रियाश्रयत्वानुपपत्तेरात्मनो यदाश्रया क्रिया त-
मविकुर्वती नैवात्मानं लभते , यद्यात्मा क्रियया विक्रियेत अनित्यत्वमात्मनः
प्रसज्येत . 'अविकार्यैयमुच्यते' इत्यादीनि वाक्यानि बाध्येरन् . तस्माच्च स्वाश्रया
क्रिया आत्मनस्सम्भवति , अन्याश्रयायास्तु क्रियाया अविषयत्वान्नात्मा संस्क्रि-
येतेत्युक्तम् . तद्याकुर्वता वाचस्पतिना 'न तावद्ब्रह्मधर्मः क्रिया , तस्याः
स्वाश्रयविकारहेतुत्वेन नित्यत्वव्याधातात् । अन्याश्रया तु कथमन्यस्योपक-
रोति , अतिप्रसङ्गात् । नहि दर्पणे निर्वृप्यमाणे पाणिर्विशुद्धो दृष्ट इति ,
ततश्च तदनुरोधानिर्विकारत्वात्क्रियाश्रयत्वप्रतिषेध एवोक्तः , न तु तेनैव
विषयत्वप्रतिषेधः , अतश्च तदानुगुण्येन भाष्यस्याप्यर्थो धर्षणीयः , तथा अन्या-
श्रयक्रियां प्रति विषयत्वमसम्भावितमिति वक्तव्ये दर्पणस्य दृष्टान्तत्वाय परस-
म्भवेत्क्रियाविषयत्वसमर्थनपरोत्तरग्रन्थस्यापि न साङ्गत्यमिति । तच्च ; शाङ्करमत-
स्यैवाविरुद्धयुक्तियुक्तमार्गान्तरोपन्यासे दोषाभावात् (तत्रा दर्पणाश्रया क्रि-
येति) नच 'धर्षणमिष्टकानूर्णसंयोगविभागप्रचयो निरन्तर आदर्शतले सम

ऽपि तस्यैव । न चाहङ्कर्तृवात्मा, तत्साक्षित्वात् । तथा च
मन्त्रवर्णः ११ “तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्यो अभि-
चाकशीति” इति ; १२ “आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्याहु-
र्मनीषिणः” १३ “एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी
सर्वभूतान्तरात्मा । कर्माध्यक्षः सर्वभूताधिवासः

* श्रुतप्रकाशिका *

तेनातिशयाधानानुगुणविकारित्वं सूचितम् । यद्वा अविद्यागृहीत इति शुद्ध-
शुद्धादिभ्रमवत्तया शुद्धिसापेक्षत्वं दर्शितम् । अहङ्कर्तुरपि देहाद्विलक्षणत्वात्
कथं देहगतस्नानादिभिस्तस्यातिशय इत्यत्राह (तत्सङ्गत इति) तत्सङ्गतः—
देहसङ्गतः । आत्मनः फलभोक्तृत्वात्स एव संस्कार्य इत्यत्राह (तत्फलेति)
फलभोक्ताऽहमर्थश्चेत्स एवात्मेत्यत्राह (न चाहमिति) हेतुमाह (तदिति)
यो यस्य साक्षी स हि न तद्व्यवतीति भावः । साक्षित्वे मानमाह (तथा चेति)
तयोरन्य इत्यादेरयमर्थः, — अहङ्कारज्ञप्त्यात्मनोरेकः फलभोक्ता अन्योऽनश्न-
न्निति अहङ्कर्तृव्य भोक्तेति स्पष्टं दर्शयति (आत्मेन्द्रियेति) आत्माः—देहः, देहा-
दिसम्बन्धस्य भोक्तृत्वादात्मनोऽशरीरत्वाप्राणत्वामनस्कृत्यादिश्रवणादनश्नन्नित्य-
भोक्तृत्वश्रवणाच्च भोक्तृत्वलक्षण आत्मेत्यभिप्रायः । यद्वा आत्मशब्दः संवि-
दात्मपरः, ततश्च तद्युक्तस्य भोक्तृत्वात् तस्य भोक्तृत्वं नास्तीत्यहङ्कारस्यैव
भोक्तृत्वमित्यभिप्रायः । एको देव इत्यत्र केवलशब्देन फलान्वयराहित्यं विव-
क्षितमिति । तस्यात्रोपयोगः । निर्गुणः—अगुणवद्वयत्वादभोक्तेत्यर्थः । साक्षी—

५ भावप्रकाशिका ५

चेत्' इत्युक्तस्य धर्पणस्य निश्चलेपि धर्पणे सम्भवोऽस्तीति वाच्यम् ; संयोगवि-
भागप्रचयानुकूलचेष्टाया एव धर्पणशब्दवाच्यत्वमिति तात्पर्यात् (तत्सङ्गतः—
देहसङ्गत इति) तदभेदाभिमानातीत्यावत् । (केवलशब्देन फलान्वयराहित्यं
विवक्षितमिति) (तस्यात्रोपयोग इति) इदमुपलक्षणम्. ' एको देवः '

साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च” । १ स पर्यगाच्छु-
क्रमकायमत्रणमस्नाविरं शुद्धमपापविद्धम्” इति च ।
अविद्यागृहीतादहङ्कर्तुरात्मस्वरूपमनाधेयातिशयं नि-
त्यशुद्धं निर्विकारं निष्कृष्यते, तस्मादात्मस्वरूपत्वेन
न साध्यो मोक्षः । यद्येवं किं वाक्यार्थज्ञानेन क्रियत
इति चेत्. मोक्षप्रतिबन्धनिवृत्तिमात्रमिति ब्रूमः । तथा

* श्रुतप्रकाशिका *

अहङ्कारे व्याप्तिमात्रे स्वयं साक्षिमात्रतयाऽवस्थानात् भोक्तेति भावः । (स
पर्यगादिति) शुक्रम्— अविचारहितम्, वासनारहितं वा । शुद्धम्—अपापविद्धम्—
कर्मफलरहितं कर्मरहितं च । पर्यगात्— गत्यर्था बुद्ध्यर्थाः, अमन्यतेत्यर्थः ।
उदाहृतश्रुतिर्प्रेतिपक्षाकारोपेतमात्मस्वरूपं वदति (अविद्येति) अहङ्कर्तुर्नि-
ष्कृष्यत इत्यन्वयः । मुक्तेरसाध्यत्वं निगमयति (तस्मादिति) ज्ञानवैयर्थ्यं शङ्कते
(यथेवमिति) परिहरति (मोक्षेति) प्रतिबन्धनिवृत्तेरेव साध्यत्वं श्रुतिसिद्ध-

५ भावप्रकाशिका ५

‘स पर्यगात्’ इति मन्त्रद्वयं ज्ञानाधेयातिशयत्वनित्यशुद्धत्वयोः प्रमाणातयोपन्य-
स्तमिति । उक्तञ्च शाङ्करभाष्ये— ‘इमौ मन्त्रौ अनाधेयातिशयतां नित्यशुद्धताञ्च
ब्रह्मणः प्रतिपादयतः’ इति । अत एवोत्तरभाष्ये आत्मनस्त्वरूपमनाधेयातिशयं
निष्कृष्यत इति वक्ष्यति, ततश्च केचल इत्यस्य फलान्वयराहित्यमात्रे न
तात्पर्यं वर्णनीयम् . कर्तृत्वादिबन्धराहित्यस्यापि प्रतिपिपादयिषितनित्य-
शुद्धत्वोपयुक्तत्वादिति द्रष्टव्यव्यम् । (अमन्यतेत्यर्थे इति) आत्मानमिति
शेषः । यद्यपि “ स पर्यगात् ‘स आत्मा ‘यस्तु सर्वाणि भूतानि” इत्यादौ
प्रकृत आत्मा पर्यगात्— परितस्समन्तादगात् सर्वगत इत्यर्थः । शुक्रमित्यादय-
श्शब्दाः पुल्लिङ्गत्वेन परिणेषाः । स इत्युपक्रमानुसारात् । अकायः— लिङ्ग-
शरीररहितः । अत्रणः— अक्षतः । अज्ञाविरः— सिरारहितः । अग्रणास्त्राधि-
राभ्यां स्थूलदेहराहित्यमुक्तम् . शुक्रमिति वाचाशुद्धिविरह उक्तः, शुद्ध इत्यान्तर-

च श्रुतयः ^१“त्वं हि नः पिता योऽस्माकमविद्यायाः परं पारं तारयसि” इति, ^२“श्रुतं ह्येवमेव भगवद्दृशेभ्यस्तरति शोकमात्मविदिति सोऽहं भगवः शोचामि तं मा भगवान् शोकस्य पारं तारयतु” ^३“तस्मै मृदितकषायाय तमसः पारं दर्शयति भगवान् सनत्कुमारः ” इत्याद्याः । तस्मान्नित्यस्यैव मोक्षस्य प्रतिबन्धनिवृत्तिर्वाक्यार्थज्ञानेन क्रियते, निवृत्तिस्तु साध्यापि प्रध्वंसाभावरूपा न विनश्यति । ^४“ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति” ^५“तमेवं विदित्वाऽतिमृत्युमेति” इत्यादिवचनं मोक्षस्य वेदनानन्तरभावितानां प्रतिपादयन्नियोगव्यवधानं प्रतिरुणद्धि । न च विदिक्रियाकर्मत्वेन वा ध्यानक्रियाकर्मत्वेन वा कार्या-

* श्रुतप्रकाशिका *

माह (तथा चेति) प्रतिबन्धनिवृत्तेः साध्यत्वं निगमयति (तस्मादिति) प्रतिबन्धनिवृत्तेः साध्यत्वेनानित्यत्वं स्यादित्यत्राह (निवृत्तिस्त्विति) अयं परिहारो नियोगसाध्यत्वपक्षेऽपि तुल्य इति चेत् . न, नियोगसाध्यत्वे प्रपञ्चस्यत्वं स्यादित्यभिप्रेतमित्युक्तत्वात् । नियोगसाध्यत्वपक्षे श्रुतिस्वारस्यहानिमाह (ब्रह्मेति) श्रुतिस्वारस्यमेव विलम्बं न सहत इति भावः । कथं नियोगव्यवधानप्रतिरोधः ! विधिशेषतया हि ब्रह्मणः सिद्धिः, तत्सिद्ध्यर्थं नियोगः स्वीकार्य इति शङ्कायां नियोगशेषत्वं विदिकर्मत्वेन ध्यानकर्मत्वेन चोभयथाऽपि न सम्भवतीत्याह (न च विद्वीति) वेदनं ज्ञानम्, उपासनम्— ज्ञान-

ध भावप्रकाशिका ध

रागाद्यभावः । अपापविद्धः—धर्माधर्मादिरहित इति शङ्करादिभिर्व्याख्यातम्. तथापि

१ प्रभ. ६-५४ ८ ॥

२ छ. ७ प्र. १-ख. ३-रा ॥

३ छ. ७-प्र. २६-ख. ९ ॥

४ मुण्ड. ३-मुण्ड. २-ख. ९ ॥

५ अे. ३-अ. ८ ॥

नुप्रवेशः, उभयविधिकर्मत्वप्रतिषेधात् । ‘अन्यदेव तद्वि-
दितादथो अविदितादपि’ ‘येनेदं सर्वं विजानाति
तं केन विजानीयात्’ इति । “तदेव ब्रह्म त्वं
विद्धि नेदं यदिदमुपासते” इति च ॥ न चैतावता शास्त्र-
स्य निर्विषयत्वम्, अविद्याकल्पितभेदनिवृत्तिपर-
त्वाच्चास्त्रस्य । न हीदन्तया ब्रह्म विषयीकरोति
शास्त्रम्; अपि तु अविषयं प्रत्यगात्मस्वरूपं प्रतिपाद-

* श्रुतप्रकाशिका *

विशेषः, अत्र वेदनशब्दो निष्पपञ्चीकरणज्ञानविशेषे विश्रान्यति, विवक्षाव-
शात्, अतो निष्पपञ्चीकरणनियोगवादस्यापि दूषणं फलितम् । विष्णुपासि-
कर्मत्वाभावे श्रुतिमाह (अन्यविति) विदितात्-ज्ञेयात्-अविदितात्-ज्ञातु-
रित्यर्थः । अन्यदेवेति विदिकर्मत्वनिषेधः, तदेवेति ध्यानकर्मत्वनिषेधः,
विदिकर्मत्वाभावे शास्त्रवेद्यत्वासिद्ध्या शास्त्रस्य निर्विषयत्वमाशङ्क्य परिहरति (न
चेति) “ब्रह्म वेद” “ब्रह्म विद्” इत्यादिभिर्ब्रह्मणो वेद्यत्वं प्रतीयत इत्यत्राह
(न हीदन्तयेति) इदन्तया-प्रमेयतया । (अपि त्विति) प्रत्यगात्मस्वरूपं

ध भावप्रकाशिका ध

तदविरुद्धत्वादित्थमपि ब्राह्ममेव, (अविदितात्-ज्ञातुरित्यर्थ इति) यद्यपि विदि-
ताविदितशब्दौ कार्यकारणपरतयापि व्याख्यातौ, तथा व्याख्याने ज्ञेयवैलक्षण्या-
नुक्तेरसङ्गतिं मत्वा तथा व्याख्यातमिति द्रष्टव्यम् । आप्ये- येनेदं सर्वं विजा-
नाति तं केन विजानीयादिति । येन प्रमात्रा इदं सर्वं लोको विजानाति, तं
केन करणेन विजानीयात्, करणस्य ज्ञेयविषयतया ज्ञातकार्यप्रवृत्तेः न ज्ञाता ज्ञेयः,
किमुत साक्षीत्यर्थ इति परेषां व्याख्या । तदेव ब्रह्मेति । ‘यद्वाचानभ्युदितं येन
वागभ्युचते’ इति विषयत्वमुक्त्वा तदेव प्रमातृत्वादिकल्पनाशून्यमेव ब्रह्म विद्धि,
नतु यदुपाधिविशिष्टदेवताम् इदमित्युपासते जनाः नेदं ब्रह्म त्वं विद्धीत्यर्थः ।
आप्ये- न चैतावता शास्त्रस्य निर्विषयत्वमिति । ब्रह्मणः शास्त्रयोः नित्यभङ्गो नास्ती-

यदविद्याकल्पितज्ञानज्ञातृज्ञेयविभागं निवर्त्तयति ।
तथा च शास्त्रम् “न दृष्टेर्द्रष्टारं पश्येः” इत्येव-
मादि । न च ज्ञानादेव बन्धनिवृत्तिरिति श्रवणादि-
विध्यानर्थक्यम्, स्वभावप्रवृत्तसकलेतरविकल्पविमुखी-

* श्रुतप्रकाशिका *

निर्विशेषमविषयतया प्रतिपादयतीत्यर्थः । शास्त्रस्य भेदनिवृत्तिपरत्वं दर्शयति
(तथाचेति) ज्ञानादेव बन्धनिवृत्तिश्चेच्छास्त्रप्रत्यक्षविरोधस्यादित्याशङ्क्य शास्त्र-
विरोधं तावत्परिहरति (न च ज्ञानादिति) (श्रवणादिविध्यानर्थक्यमिति)

५ भावप्रकाशिका ५

त्यर्थः, पुरोवादिशास्त्रभाष्यानुरोधात् । (प्रमेयतयेति) नन्वेवं हि
पुरोवादिशास्त्रभाष्यम्— अविषयत्वे ब्रह्मणश्शास्त्रयोनित्वानुपपत्तिरिति चेन्न ;
अविद्याकल्पितभेदनिवृत्तिपरत्वाच्छास्त्रस्य, नहि शास्त्रभिदन्तया विषयभूतं ब्रह्म
प्रतिपिपादयिष्यति, किन्तु प्रत्यगात्मत्वेनाविषयतां प्रतिपादयदविद्याकल्पितं वेद्य-
वेदितृवेदनादिभेदमपनयति । तथा च शास्त्रम्— “यस्यामतं तस्य मतं मतं यस्य
न वेद सः । आविज्ञातं विज्ञानतां विज्ञातमविज्ञानताम् । ’न दृष्टेर्द्रष्टारं
पश्येः । न मतेर्मन्तारं मन्वीथाः” इति चैवमादीनि । अस्य च ग्रन्थस्य
वाचस्पतिना वर्णितोऽयमर्थः,—सर्वमेव हि वाक्यं नेदन्त्या वस्तुभेदं बोधयितु-
मर्हति । नहीक्षुर्क्षीररसादीनां मधुररसविशेषः इदन्तया शक्य आख्यातुम् ।
किं बहुना . गामानयेत्यादिवाक्येपि विवक्षितव्यक्तिविशेषो नाभिधातुं योग्यः,
ततश्च प्रमाणान्तरसिद्धे लौकिके एवार्थे यदा गतिरीदृशी तथा कैव कथा प्रत्य-
गात्मन्यलौकिके, अतूदरविप्रकर्षेण तु कथञ्चित्प्रतिपादनाच्छास्त्रयोनित्वम् . अतूद-
रविप्रकर्षश्चेत्यम्,— तत्त्वमसीतिसामानाधिकरण्येन त्वंसदार्थस्य प्रत्यगात्मनः
प्रमातृत्वाद्यविषयभूतोदासीनतत्पदार्थभेदप्रतिपादने जीवकर्तृत्वादीनामपि मिथ्या-
त्वे वेद्यवेदितृवेदनादिभेदापनयसम्भवेन निरस्तभेदतया ब्रह्मणः प्रतिपाद्यत्व-
सम्भवाच्छास्त्रयोनित्वमुपपद्यते . उपन्यस्तश्चात्र श्लोको वाचस्पतिना “विगलित-

४ भावप्रकाशिका ४

परागर्थत्वं पदस्य भवेत्तदस्त्वमिति च पदेनैकार्थत्वे त्वमित्यपि यत्पदम् । तदपि च तदा गत्वैकार्थ्यं विशुद्धचिदात्मतां त्यजति सकलान् कर्तृत्वादीन् पदार्थमलानि जानू ॥” इति । तस्य च श्लोकस्यायमर्थः— तदःपदस्य— तत्पदस्येत्यर्थः । विगलितपरागर्थत्वम् प्रत्यगर्थत्वमित्यर्थः । तत्कदेत्यत आह— त्वमिति च पदेनैकार्थत्वे त्वमिति । प्रमातृत्वादिशून्येन ब्रह्मणा प्रामातृत्वादिमत्तया प्रतिभासमानस्य अभेदे बोधिते जीवस्य प्रमातृत्वादिराहित्यं सिध्यति । प्रमातृत्वस्यासत्यत्वे प्रमातुरभावेन प्रमायास्तद्विषयस्य मिथ्यात्वेन निर्भेदत्वं ब्रह्मणस्सिध्यतीति । ततश्चेच्छुद्धीरादिरसभेदस्य शब्दत्वप्रवादतुल्योऽयं ब्रह्मणश्शास्त्रयोर्नित्वप्रवाद इति । अपरब्रह्मानन्दगिरिणार्थं वर्णितः । तथा हि—शास्त्रजन्यवृत्त्यभिव्यक्तचैतन्यविषयत्वलक्षणं शास्त्रे नित्वाभावेऽपि शास्त्रजन्यज्ञानजन्यादिशब्दसंस्कारातिशयवत्त्वेन शास्त्रजन्यज्ञानविषयत्वलक्षणं शास्त्रयोर्नित्वमुपपद्यत इति ; एवञ्च पुरोवादानुगुण्यमनादृत्य कथमेवं व्याख्यायत इति चेत् . सत्यम् ; व्याख्याद्वयमपि न व्याख्येयस्सारस्यानुगुणम्, किन्तु ‘यस्यामन्तं तस्य मतम्’ इत्यादिप्रमाणानुसारेण शास्त्रप्रमेयत्वेनैव ब्रह्म प्रतिपादयति, ननु प्रमेयत्वेनेत्ययमर्थ एव व्याख्येयस्सारस्यानुगुणः, एतदेवाभिप्रेत्याचार्यैरिदन्तयेत्यस्य प्रमेयतयेत्यर्थो वर्णितः । केचित्तु—प्रमेयतयेत्यर्थ इत्यस्यापि व्याख्याद्वयान्यतरपरत्वमेवास्त्विति मन्यन्ते । न दृष्टेर्द्रष्टारमिति । दृष्टेश्चक्षुर्जन्याया मनोवृत्तेर्द्रष्टारं स्वभावभूतया नित्यदृष्ट्या व्यासारम् . दृश्यया अनया दृष्ट्या न पश्येरित्यर्थः । ततश्च यस्यामतमित्यादिवदयमपि परेषां दृश्यत्वनिषेधपरोऽभिमतः । भाष्ये— न च ज्ञानादेव बन्धनिवृत्तिरित्यादि । अत्र केचित्—समनत्वेन्द्रियार्थसन्निकर्षवललब्धस्फीतालोकमध्यवर्तिघटानुभववत् शब्दसामर्थ्योत्पादितब्रह्मात्मज्ञानस्य कर्तुमकर्तुमन्यथाकर्तुमशक्यस्यापुरुषतन्त्रस्य विधातुमशक्यतया अधिधेयज्ञानादेव निवृत्तिरित्यभ्युपगमे श्वखणमननादीनामपि यथावस्थितवस्तुविषयाणां वस्तुतन्त्रत्वेन पुरुषतन्त्राभावाद्बिधिर्न स्यादिति तद्विधिवैयर्थ्यमित्येतावानर्थः . पुरोवादानुसारात् । एवं हि शास्त्रभाष्यम्— ‘या तु प्रसिद्धेऽग्नावभिबुद्धिर्न सा चोदनातन्त्रा, पुरुषतन्त्रा वा ? किं तर्हि प्रत्यक्षविषयवस्तुतन्त्रा वा ? एवं यथा भूतब्रह्मात्मविषयमपि ज्ञानं न चोदनातन्त्रम्, तद्विषये लिङ्गादयः श्रूयमाणा अपि अनियोज्यविषयत्वात् कुण्ठीभवन्ति, उप-

करणद्वारेण वाक्यार्थावगतिहेतुत्वात्तेषाम् । न च ज्ञान-
मात्राद्वन्धनिवृत्तिर्न दृष्टेति वाच्यम्, बन्धस्य मिथ्या-

* श्रुतप्रकाशिका *

श्रवणमननयोरपि विधेयत्वं पूर्वपक्षिणोक्तमिति न विरोधः । कुत इत्यत्राह
(स्वभावेति) स्वभावप्रवृत्तशब्देनादिप्रवृत्तत्वं विवक्षितम् । अप्रत्यक्षविरोधं
परिहरति (न च ज्ञानमात्रादिति) कथमित्यत्राह (बन्धस्येति) कथं स्थित्यनुपपत्तिः ?

४ भावप्रकाशिका ४

लादिप्रयुक्तक्षुरतैक्षण्यादिवत् अद्वैयानुपादेयवस्तुविषयत्वात्, किमर्थानि तर्हि
'आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः' इत्यादीनि वचनानि । स्वाभाविकप्रवृत्तिविषयविमुखी-
करणार्थानीति ब्रूम इति । ततश्च तदनुसारेणैवमर्थो वर्णनीय इति । केचित्तु
न तद्वाक्यानुवादोऽयम्, अपि तु यत्पुनरुक्तं श्रवणात्माचीनयोरपि मनननिदि-
ध्यासनयोर्दर्शनात् न स्वरूपपर्यवसायित्वम्, अवगतिमात्रार्थत्वे मनननिदि-
ध्यासनयोर्वैयर्थ्यप्रसङ्गादिति, तत्र ; श्रवणवन्मनननिदिध्यासनयोरपि ब्रह्मावग-
त्यर्थमपेक्षितत्वेन तयोरपि रागप्राप्तत्वादिति तदनुवाद इति मन्यन्ते (पूर्वपक्षिणो-
क्तमिति) श्रवणादिविधेशङ्करागमितत्वात् तदानर्थक्यापादानं कर्तुं शक्यमिति
भावः । भाष्ये— स्वभावप्रवृत्तेत्यादि । अयं भावः, अन्यतरप्राप्ता एव श्रवणा-
दयो विधिसरूपैर्वाक्यैरनूयन्ते, नचानुवादोऽप्यप्रयोजनः, प्रवृत्तिविशेषकरत्वात्,
तथाहि ; तदिष्टानिष्टविषयेप्साजिहासापहृतहृदयतया बहिर्मुखो न प्रत्यगा-
त्मनि मनस्समाधातुमर्हति, आत्मश्रवणादिविधिसरूपैस्तु वचनैर्मनसो विष-
यस्रोतः खिलीकृत्य प्रत्यगात्मस्रोत उत्पाद्यत इति प्रवृत्तिविशेषकरतानुवादाना-
मस्तीति सप्रयोजनतेति । भाष्ये—सर्पविपनाशमपेक्षते इति । सर्पस्य नित्यनष्ट-
त्वात् । यदि च मिथ्याभूतस्य ज्ञाननिवर्त्यत्वान्युपगमात्सर्पनाशोऽस्त्येवेति तदपेक्षा-
भयनिवृत्तेर्दृष्टेति भाविवन्धनिवृत्तेस्सशरीररत्नसापेक्षत्वमिति, तर्हि तस्य सशरी-
रत्वमपि नष्टमेव, शरीराभिमानस्य नष्टत्वेन सशरीरत्वस्यापि निवृत्तत्वात् ।
नहि सशरीरत्वाभिमानवत्त्वमनरेण सशरीरत्वं नाम किञ्चिदस्ति, शरीरस्वा-
त्मनश्च सम्बन्धान्तरादर्शनात् । नच तत्कृतधर्माधर्माजितत्वात् वास्तवं सशरीरत्व-
मिति वाच्यम्, आत्मनस्साक्षितया धर्माधर्मकर्तृत्वाभावात् । ततश्च देहात्माभिमा-

रूपत्वेन ज्ञानोत्तरकालं स्थित्यनुपपत्तेः , अत एव न शरीरपातादृङ्गमेव बन्धनिवृत्तिरिति वक्तुं युक्तम् । नहि मिथ्यारूपसर्पभयनिवृत्तिः रज्जुयाथात्म्यज्ञानातिरेकेण सर्पविनाशमपेक्षते , यदि शरीरसम्बन्धः पारमार्थिकः तदा हि तद्विनाशापेक्षा, स तु ब्रह्मव्यतिरिक्ततया न पारमार्थिकः । यस्य तु बन्धो न निवृत्तस्तस्य ज्ञानमेव न जातमित्यवगम्यते, ज्ञानकार्यादर्शनात् । तस्मात् शरीरस्थितिर्भवतु वा मा वा ; वाक्यार्थज्ञानसमनन्तरं मुक्त एवासौ ; अतो न ध्याननियोगसाध्यो मोक्ष इति

* श्रुतप्रकाशिका *

बन्धो क्षनुवर्त्तत इति शङ्का यस्य तु बन्ध इत्यादिना परिहरिष्यते । उक्तादेव हेतोः शरीरपातानपेक्षत्वमाह (अत एवेति) दृष्टान्तेनोपपादयति (न हीति) दृष्टान्ते दर्शितमर्थं व्यतिरेकमुखेन दार्ष्टान्तिके विवृणोति (यदीति) पारमार्थिकत्वविपर्ययमाह (स त्विति) विप्रतिपक्षमपारमार्थिकम् , ब्रह्मव्यतिरिक्तत्वात् शुक्तिरूप्यवदिति भावः । ज्ञानोत्तरकालस्थितिरनुपपन्ना चेत्कथं बन्धस्यानुवृत्तिरित्यत्राह (यस्य त्विति) यस्य त्वनिवृत्तः— अनिवृत्त इति प्रतीतिः , तस्य ज्ञानमेव न जातम् , तत्कार्यादर्शनादिति । कार्याभावस्य कारणाभावमात्रव्याप्यत्वाभावेऽपि सामग्र्यभावव्याप्यत्वाद्भूतनिवृत्तिं प्रति तत्त्वज्ञानस्य सामग्रीत्वाच्चदभावेन ज्ञानाभावः कल्प्यत इति न प्रत्यक्षविरोध इत्यर्थः । ज्ञानोत्पत्त्यनन्तरं बन्धनिवृत्तिं निगमयति (तस्मादिति) (शरीरस्थितिर्भवतु वा मा वेति) दग्धपटे पटप्रतिभासवत् शरीरप्रतिभासोऽनुवर्त्तत वा निवर्त्तत वेत्यर्थः । (मुक्त एवासौ इति) बन्धस्य च्छिन्नमूलतया दग्धपटवदकार्यकर इति भावः । बन्धनिवृ-

ध भावप्रकाशिका ध

नवत्त्वमेव सशरीरत्वम् , तच्च विद्यमानेपि शरीरे सशरीरत्वं गतमेवेति तत्प्रयुक्तं बन्धवत्त्वम् , तथा च ब्रह्मविद्विषया श्रुतिः, तथा “अहिर्निर्लायनिर्वल्माके मृता

न ध्यानविधिशेषतया ब्रह्मणः सिद्धिः , अपि तु
 "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म" १ 'तत्त्वमसि' २ 'अयमात्मा
 ब्रह्म' इति तत्परेणैव पदसमुदायेन सिध्यतीति ॥
 तदयुक्तम् ; वाक्यार्थज्ञानमात्राद्वन्धनिवृत्त्यनुपपत्तेः ।
 यद्यपि मिथ्यारूपो बन्धो ज्ञानबाध्यः, तथापि बन्धस्या-
 परोक्षत्वात् न परोक्षरूपेण वाक्यार्थज्ञानेन स बाध्यते ।
 रज्ज्वादावपरोक्षसर्पप्रतीतौ वर्तमानायां नायं सर्पो
 रज्जुरेपेत्याप्तोपदेशजनितपरोक्षसर्पविपरीतज्ञानमात्रेण
 भयानिवृत्तिदर्शनात् , आप्तोपदेशस्य तु भयनिवृत्ति-

* श्रुतप्रकाशिका *

तेनियोगनैरपेक्षसाधकहेतुभिर्विधिशेषतया न ब्रह्मणः सिद्धिरित्याह (अत इति)
 अतः—वाक्यार्थज्ञानमात्रसाध्यत्वात् । तर्हि ब्रह्मणः कथं सिद्धिरित्यत्राह (अपि
 त्विति) (तत्परेणैवेति) भेदनिषेधपरैर्वाक्यैर्निर्विधिशेषतया सिद्ध्यतीत्यर्थः । यद्वा
 सिद्धरूपार्थपरेणैवेत्यर्थः । (सिध्यतीति) ब्रह्मेत्यर्थलब्धम् ॥ एतद्व्याननियोगवादी
 दूषयति (तदयुक्तमित्यादिना) कुत इत्यत्राह (वाक्यार्थेति) प्रपञ्चमिथ्यात्व-
 वादिना ज्ञानाद्वन्धनिवृत्त्यनुपपत्तिः कथमुच्यत इत्यत्राह (यद्यपीति) ज्ञान-
 निवर्त्यत्वोपगमेऽपि वैषम्यमाह (तथापीति) परोक्षज्ञानस्यापरोक्षप्रमावाधकत्वे
 दृष्टान्तमाह (रज्ज्वादाविति) आदिशब्देन मूढलनादि गृह्यते । सर्पविपरीत-
 ज्ञानम्—रज्जुज्ञानम् । तेन भयानिवृत्तिश्चेदाप्तोपदेशानर्थक्यं स्यादित्यत आह (आप्तो-
 पदेशस्येति) अनेन प्रथममूत्रे प्रबलप्रमाणवाधितत्वेन भयादिकार्यन्तु निवर्तत

ध भावप्रकाशिका ध

प्रत्यस्ता शयीत एवमेवेदं शरीरं शेते । अथायमशरीरो मृतोऽप्राणो ब्रह्मैव तेज
 एव" इति । सच्चरुचक्षुरिव सकर्णोऽकर्ण इव सवागवागिव समना अमना

हेतुत्वं वस्तुयाथात्म्यापरोक्षनिमित्तप्रवृत्तिहेतुत्वेन ।
तथा हि ; रज्जुमर्पदर्शनभयात् परावृत्तः पुरुषो नायं
सर्पो रज्जुरेषेत्याक्षोपदेशेन तद्रस्तुयाथात्म्यदर्शने प्रवृत्तः
तदेव प्रत्यक्षेण दृष्ट्वा भयान्निवर्त्तते । न च शब्द एव
प्रत्यक्षज्ञानं जनयतीति वक्तुं युक्तम्, तस्यानिन्द्रियत्वात् ।
ज्ञानसामग्रीष्विन्द्रियाण्येव ह्यपरोक्षसाधनानि । न
चास्यानभिसंहितफलकर्मानुष्ठानमृदितकपायस्य श्रव-
णमनननिदिध्यासनविमुखीकृतवाह्यविषयस्य पुरुषस्य
वाक्यमेवापरोक्षज्ञानं जनयति, निवृत्तप्रतिबन्धे तत्परेऽपि

* श्रुतप्रकाशिका *

इति भाष्यार्थो ज्ञायते, आक्षोपदेशस्य भयादिकार्यनिवृत्तिहेतुत्वं वस्तुयाथात्म्या-
परोक्षज्ञाननिमित्तप्रवृत्तिद्वारकमिति हि तस्य भाष्यस्यार्थः । इममर्थं दृष्टान्ते
दर्शयति (तथा हीति) अस्त्यपरोक्षज्ञानमेव तादृशप्रमविरोधि , शब्द एवा-
परोक्षज्ञानं जनयतीत्याशङ्क्याह (न चेति) हेतुमाह (तस्येति) व्याप्तिं दर्श-
यति (ज्ञानेति) न चानिन्द्रियत्वेऽप्यालोकादेरपरोक्षज्ञानजनकत्वं दृष्टमिति
हेतोर्व्यभिचारः, इन्द्रियप्रधानकज्ञानसामग्र्यननुप्रविष्टत्वस्य विवक्षितत्वात् । एतच्च
ज्ञानसामग्रीष्वित्यनेन सूचितम् । ज्ञानसामग्रीषु— सपरिकरास्विन्द्रियलिङ्गशब्द-
सदृशानुपपत्त्यनुपलब्धिवित्यर्थः । (इन्द्रियाण्येवेति) आलोकादिसहकृता-
नीति शेषः । इन्द्रियमेव योगिनो व्यवहितादिकं ज्ञापयति , तथा विवक्षितपुरु-
षविशेषस्य वाक्यमपरोक्षज्ञानं जनयतीत्याशङ्क्य परिहरति (न चेति) अस्य—
पुरुषस्य । हेतुमाह (निवृत्तेति) अनभिसंहितेत्यादिपदद्वयं ह्यदि निधाय
विशेषणद्वयमाह (निवृत्तप्रतिबन्धे तत्परेपीति) स्वविषयनियमातिक्रमादर्शनेने-

५ भावप्रकाशिका ५

इव सम्राणोऽप्राण इवेति . अहिर्निर्लयनि—अहिकञ्जुकः । (इन्द्रियप्रधानकज्ञान
सामग्र्यननुप्रविष्टत्वस्येति) ज्ञानसामग्रीणां मध्ये इन्द्रियप्रधानकसामग्र्येवापरो-

* श्रुतप्रकाशिका *

त्यत्र विषयशब्दः साध्यपरः, स्वसाध्यज्ञानातिक्रमदर्शनेनेत्यर्थः । शब्दसाध्यं ज्ञानं परोक्षमेव, शब्दस्तु स्वसाध्यं परोक्षज्ञानं नातिक्रामतीति यावत् । मनसः परोक्षापरोक्षज्ञानसाधारणहेतुत्वात् शब्दस्य तु लिङ्गस्येव परोक्षज्ञानमात्रहेतुत्वाच्च योगिमनस्साम्यमिति भावः । ननु शब्देनाप्यपरोक्षज्ञानं जायते, दशमस्त्वमसीतिवाक्येन दशमोऽहमित्यपरोक्षज्ञानोत्पत्तिदर्शनादिति । तत्र ; उपवेशानन्तरं शीघ्रभाविप्रत्यक्षसामग्रीजन्येन ज्ञानेन पूर्वज्ञानस्य भेदाभ्रहेण प्रत्यक्षत्वारोपात्, तदा ह्युपदेशात्पूर्वभाविनचक्रपरिसङ्ख्यानजनितसंस्कारवशेनाविलम्बिता ह्यपेक्षाबुद्धिर्जायते, यथा घटोऽयमित्युक्ते घटं पश्यतोऽपरोक्षप्रतीतिरिन्द्रियजन्या, न तु घटोऽयमिति वाक्यजन्या, वाक्यं त्वापरोक्ष्यनिमित्तचक्षुर्व्यापारहेतुः, तथा दशमस्त्वमसीतिवाक्यं दशमोऽहमित्युद्धिनिमित्तस्य पूर्ववासितापेक्षणीयवस्तुप्रतिसन्धानस्य हेतुः, न त्वपरोक्षावभासहेतुः, तत्तत्प्रतीतिसामग्रीव्यवहितस्य वाक्यस्य तत्तत्सामग्रीत्वाभावात्, विमतं प्रत्यक्षज्ञानं न वाक्यजन्यम्, प्रत्यक्षज्ञानत्वात् अनुपदिष्टवाक्यस्य दशमोऽहमिति प्रत्ययवत्, विमतं वाक्यं न प्रत्यक्षज्ञानजनकम्, वाक्यत्वात्सम्प्रतिपन्नवदिति, एवं सामग्रीशैश्वर्येणान्यथासिद्ध्या परिहारो वस्तुयाथात्म्यापरोक्ष्यनिमित्तप्रवृत्तिहेतुत्वेनेति भाष्येणाभिप्रेतः । न च वाक्यजन्येऽपि ज्ञाने विशेष्यभूताहमर्थप्रत्यक्षतामात्रेण विशिष्टानुपविष्टविशेषणांशस्यापि प्रत्यक्षतेति वाच्यम् ; अहंसमानाधिकृतशब्दोऽस्ति तत्प्रतीतेरपरोक्ष-

४ भावप्रकाशिका ४

क्षज्ञानसामग्री, अतो न व्यभिचार इति भावः । ननु ज्ञानसामग्रीष्विन्द्रियाण्येवापरोक्षज्ञानजनकानीत्युक्तम् । इन्द्रियाणां सामग्रीत्वानाश्रयत्वेन ज्ञानसामग्रीष्विति निर्धारणासम्भवादित्याशङ्क्याह (आलोकादिसहकृतानीतिशेष इति) इन्द्रियघटितैव सामग्रीत्यर्थः । शब्दस्याविषयस्य कस्याप्यभावात् विषयनियमस्याप्रस्तुतत्वाच्चाह (विषयशब्दस्साध्यपर इति) ननु प्रत्यक्षसामग्र्याः कथं शीघ्रभाचित्वम् ! दशमत्वप्रत्यक्षे कारणीभूताया अपेक्षानुद्धेरभावादित्याशङ्क्याह (तदा ह्युपदेशादिति) (न च वाक्यजन्येऽपीति) अयं भावः, ज्ञानस्यापरोक्षत्वं नेन्द्रियजन्यत्वरूपम्, मुखादिप्रत्यक्षाव्यापनात् तस्य साक्षिरूपस्येन्द्रियजन्यत्वात्,

पुरुषे ज्ञानसामग्रीविशेषाणामिन्द्रियादीनां स्ववि-
पयनियमातिक्रमादर्शनेन तदयोगात् ॥ न च ध्यानस्य
वाक्यार्थज्ञानोपायता , इतरेतराश्रयत्वात् ; वाक्यार्थ-
ज्ञाने जाते तद्विषयध्यानम् , ध्याने निवृत्ते वाक्यार्थ-
ज्ञानमिति । न च ध्यानवाक्यार्थज्ञानयोर्भिन्नविषय-
त्वम् , तथा सति ध्यानस्य वाक्यार्थज्ञानोपायता न
स्यात् । न ह्यन्यध्यानमन्यौन्मुख्यमुत्पादयति । ज्ञातार्थ-
स्मृतिसन्ततिरूपस्य ध्यानस्य वाक्यार्थज्ञानपूर्वकत्वम-

* श्रुतप्रकाशिका *

त्वानियमश्च नास्ति , मुखदुःखाद्यनुमितपुण्यपापस्य पुरुषस्य पुण्यकृदहं पापकृदह-
मित्यादिप्रतीतेः पुण्यपापयोरपरोक्ष्यादर्शनात् , धर्मिप्रत्यक्षतामात्रेण धर्मप्रत्यक्षत्वे
लौकिके पर्यतोऽग्निमानिति ज्ञाने अग्रेरपि प्रत्यक्षत्वप्रसङ्गः । तदेतदखिलं
स्वविषयनियमातिक्रमादर्शनेन तदयोगादित्यत्राभिप्रेतम् ; एवं शब्दस्यापरोक्षज्ञान-
हेतुत्वं दूषितम् ॥ अथ ध्यानस्य वाक्यार्थज्ञानोपायतामन्योन्याश्रयणेन दूषयति
(न चेत्यादिना) अन्योन्याश्रयणपरिहाराय ध्यानपूर्वभाविज्ञानमर्थान्तरवि-
षयम् , पश्चात्त्यज्ञानमर्थान्तरविषयमिति भिन्नविषयताश्रयणमयुक्तमित्याह
(न च ध्यानेति) कुत इत्यत्राह (तथा सतीति) कथमुपायत्वहानिरित्यत्राह
(न ह्यन्यध्यानमिति) एकविषयत्वेऽपि निवर्तकस्य वाक्यार्थज्ञानस्य ध्याना-
पेक्षा स्यात् , ध्यानस्य वाक्यार्थज्ञानापेक्षा कथमित्यत्राह (ज्ञातार्थेति) ध्याना-
हेतुभूतं ज्ञानं हेत्वन्तरजन्यम् , न तु ध्यानं पश्चाद्भाविवाक्यजन्यज्ञानमूलमित्येवं
ध्यानवाक्यार्थज्ञानयोः सामग्रीभेदेनान्योन्याश्रयणपरिहारमाशङ्क्य सामग्रीभेदो

५ भावप्रकाशिका ५

अपित्वपरोक्षार्थविषयत्वमेव वृत्तेरापरोक्ष्यम् . अर्थस्य चापरोक्ष्यमनावृत्तसंविद-
भेद एव . ततश्च घटं पश्यतो घटोयमिति व्याक्यजन्या लिङ्गजन्यापि वा प्रतीतिर-
परोक्ष्य . ततश्च दशमस्त्वमसीति वाक्यजन्याप्यपरोक्षाहमर्थप्रतीतिरपरोक्षैवेत्य-

वर्जनीयम् , ध्येयब्रह्मविषयज्ञानस्य हेत्वन्तरासम्भ-
वात् । न च ध्यानमूलं ज्ञानं वाक्यान्तरजन्यम्, निव-
र्त्तकज्ञानं तत्त्वमस्यादिवाक्यजन्यमिति युक्तम् ।
ध्यानमूलमिदं वाक्यान्तरजन्यं ज्ञानं तत्त्वमस्यादि-
वाक्यजन्यज्ञानेनैकविषयम् , भिन्नविषयं वा ।
एकविषयत्वे तदेवेतरेतराश्रयत्वम् । भिन्नविषयत्वे
ध्यानेन तदौन्मुख्यापादनासम्भवः । किञ्च ध्यानस्य
ध्येयध्यात्राद्यनेकप्रपञ्चापेक्षत्वान्निष्प्रपञ्चब्रह्मात्मैकत्ववि-
षयवाक्यार्थज्ञानोत्पत्तौ दृष्टद्वारेण नोपयोग इति
वाक्यार्थज्ञानमात्रादविद्यानिवृत्तिं वदतः श्रवणमनन-

* श्रुतप्रकाशिका *

न सम्भवतीत्याह (ध्येयेति) हेत्वन्तरासम्भवात्— ब्रह्मणः प्रत्यक्षाद्यगोचरत्वा-
दिति भावः । तत्परिहाराय वाक्यभेदमाशङ्क्य तथा वाक्तुमयुक्तमित्याह (न
चेति) विकल्प्य दूषयति— (ध्यानमूलमिति) (एकविषयत्वे तदेवेतरेतराश्रयत्व-
मिति) वाक्यान्तरेण ज्ञानोत्पत्तौ तस्य तत्त्वमसिवाक्यजन्यज्ञानतुल्यविषय-
त्वात्तस्यापि ज्ञानस्य निदिध्यासनापेक्षा स्यात् , ध्यानस्य च वाक्यार्थज्ञाना-
पेक्षा स्यादित्यन्योन्याश्रयणमित्यर्थः । वाक्ययोर्भिन्नविषयत्वे दूषणमाह
(भिन्नेति) ध्यानस्य च वाक्यार्थज्ञानविरोधित्वमेवेत्याह (किञ्चेति) ध्यात्रा-
दीत्यादिरुद्धेन समादिगृह्यते (दृष्टद्वारेणेति) अदृष्टद्वारेणोपयोगस्तदत्यन्त-
भीरुभिः परैर्निरसनीयद्वैतवासनायाः सत्यत्वप्रसङ्गभयात्परित्यक्त इति ध्यान-
नियोगवादिनोऽभिप्रायः । वाक्यार्थज्ञानमात्रादविद्यानिवृत्तिनिरासेन जीवन्मुक्ति-

५ भावप्रकाशिका ५

भ्युपगमेपि दशमत्यांशेनापरोक्षरूपता , तदंशे अपरोक्षत्वाभावादिति . न च
विशेष्यशेषि वा शाब्दापरोक्षाभ्युपगमे तदिष्टसिद्धिरितिवाच्यम् ; विशेषणांशे
ज्ञानस्याप्रत्यक्षत्वे विशेष्यशेषि अप्रत्यक्षत्वात् , एकस्या एव ज्ञानवृत्तेः प्रत्यक्षा-

निदिध्यासनविधीनामानर्थक्यमेव ॥ यतो वाक्यादाप-
रोक्ष्यज्ञानासम्भवाद्वाक्यार्थज्ञानेनाविद्या न निवर्तते ,
तत एव जीवन्मुक्तिरपि दूरोत्सारिता । का चेयं
जीवन्मुक्तिः ? सशरीरस्यैव मोक्ष इति चेत् . माता
मे वन्ध्येतिवदसङ्गतार्थं वचः , यतः सशरीरत्वं बन्धः,
अशरीरत्वमेव मोक्ष इति त्वयैव श्रुतिभिरुपपादितम् ।
अथ सशरीरत्वप्रतिभासे वर्तमाने यस्यायं प्रतिभासो
मिथ्येति प्रत्ययः , तस्य सशरीरत्वनिवृत्तिरिति । न ,
मिथ्येतिप्रत्ययेन सशरीरत्वं निवृत्तं चेत् . कथं
सशरीरस्य मुक्तिः ? अजीवतोऽपि मुक्तिस्सश-

* श्रुतप्रकाशिका *

निरासः सिध्यतीत्याह (यत इति) दूरोत्सारिता—वाक्यादपरोक्षज्ञानसम्भवेऽपि
व्याघातादिना जीवन्मुक्तिरुत्सारिता, वाक्यादापरोक्ष्यासम्भवादूरोत्सारितेति
भावः ॥ (का चेयमिति) किंशब्दः क्षेपे, विकल्पाभिप्रायेण प्रश्नपरो वा ।
तत्त्वरूपं शङ्कते (सशरीरस्येति) व्याहृतिमाह (मातेति) व्याहृतिमुपपादयति
(यत इति) व्याहृतिपरिहारार्थं तन्मतं शङ्कते (अथेति) सशरीरत्वनिवृत्ति-
रिति निर्देशेन सशरीरत्वस्य द्विजमूलता जीवन्मुक्तिवादिनाऽभिप्रेता । दूषयति
(नेति) शरीरस्य सत्यत्वानभ्युपगमात् तस्य प्रध्वंसरूपा स्वरूपनिवृत्तिरन-
भिमता, अतः प्रतिभासनिवृत्तिर्वा प्रतिभासतात्त्विकताभिमाननिवृत्तिर्वा विव-
क्षिता स्यादित्यभिप्रायेण प्रथमं कल्पमनूद्याभिमतासिद्ध्या दूषयति (मिथ्येतीति)
सशरीरत्वम्—सशरीरत्वप्रतिभासः । अनन्तरग्रन्थे प्रतिभासनिर्देशात् । (कथं
सशरीरस्य मुक्तिरिति) सशरीरस्य मुक्तिरुक्ता स्यादित्यर्थः । तदेवोपपादयति

५ भावप्रकाशिका ५

प्रत्यक्षरूपत्वाभावादिति भावः । (अतः प्रतिभासनिवृत्तिर्वन्ति) ननु सशरीरत्व-
प्रतिभासे वर्तमाने यस्यायं प्रतिभासो मिथ्येति प्रत्ययः, इत्युक्तौ प्रतिभासनिवृत्ति-

रीरत्वमिथ्याप्रतिभासनिवृत्तिरेवेति कोऽयं जीवन्मुक्ति-
रिति विशेषः । अथ सशरीरत्वप्रतिभासो वाधितोऽपि
यस्य द्विचन्द्रज्ञानवदनुवर्तते , स जीवन्मुक्त इति
चेत् . न , ब्रह्मव्यतिरिक्तसकलवस्तुविषयत्वाद्वाधकज्ञा-
नस्य , कारणभूताविद्याकर्मादिदोषः सशरीरत्वप्रति-
भासेन सह तेनैव वाधित इति वाधितानुवृत्तिर्न
शक्यते वक्तुम् । द्विचन्द्रादौ तु तत्प्रतिभासहेतु-
भूतदोषस्य वाधकज्ञानभूतचन्द्रैकत्वज्ञानाविषयत्वेना-
वाधितत्वात् , द्विचन्द्रप्रतिभासानुवृत्तिर्युक्ता । किञ्च

* श्रुतप्रकाशिका *

(अजीवतोऽपीति) मिथ्याप्रतिभासशब्देन भ्रान्तिज्ञानं विवक्षितम् , जीवद-
जीवन्मुक्तयोर्विशेषाभावाच्च शरीरस्य मुक्तिरुक्ता स्यादित्यर्थः । द्वितीयं शिरः
शङ्कते (अथेति) अत्र पूर्वं सशरीरत्वप्रतिभासे वर्तमान इत्यादिग्रन्थाभिप्रेताशौं
विधृतो भवति । दूषयति (नेति) कथमित्यत्राह (ब्रह्मेति) अविद्याकर्मादी-
त्यादिशब्देन वासना गृह्यते । तेनैव वाधितः—वाधकज्ञानेन वाधित इत्यर्थः ।
द्विचन्द्रज्ञानादौ हि वाधितानुवृत्तिर्दृष्टेत्यत्राह (द्विचन्द्रज्ञानादाविति) न हि
रज्जुयाथात्म्यज्ञानेन शुक्तौ रजतभ्रमो निवर्तत इति भावः । प्रथमसूत्रे वाधिता-
नुवृत्तिनिराकरणे दोषस्य पारमार्थिकत्वेन ज्ञानवाध्यत्वाभावाद्भ्रमानुवृत्तिरुक्ता,
अत्र तु चन्द्रैकत्वज्ञानाविषयत्वेन दोषस्यावाधितत्वात् द्वित्वज्ञानानुवृत्तिरुक्तेति
भिन्ना, जरन्मायायादिनोऽपि कृत्स्नमिथ्यात्वस्याभ्युपगमतत्वात् एवं वैषम्यमुक्तम् ।
जीवन्मुक्तेः श्रुतिविरोधमाह (किञ्चेति) स्मृतिविरोधमाह (संपेति) वेदशब्देन

५ भावप्रकाशिका ५

पक्षस्यानुत्थित्या कथमस्य विकल्पस्यावकाशः ? विरोधादिति चेन्न ; सशरीरत्वप्रति-
भासे विद्यमाने यस्यायं प्रत्ययो मिथ्येति प्रत्यय उत्पन्नस्तस्य तदनन्तरभाविनीया
सशरीरत्वप्रतिभासनिवृत्तिरित्येवम्परतया योजनासम्भवात् (एवं वैषम्यमुक्त-

“तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्ये अथ सम्प-
त्स्ये” इति सद्विद्यानिष्ठस्य शरीरपातमात्रमपेक्षते मोक्ष
इति वदन्तीयं श्रुतिर्जीवन्मुक्तिं वारयति । सैषा जीव-
न्मुक्तिरापस्तम्बेनापि निरस्ता १ “वेदानिमं लोक-
ममुञ्च परित्यज्यात्मानमन्विच्छेत् । बुद्धे क्षेमप्रापणं
तच्छास्त्रैर्विप्रतिपिद्धम् । बुद्धे चेत् क्षेमप्रापणमिहैव न
दुःखमुपलभेत । एतेन परं व्याख्यातम्” इति ।

* श्रुतप्रकाशिका *

त्रिवर्गसाधनकर्मोपयुच्यन्ते, तत्फलमुच्यते इमं लोकममुं चेति । बुद्धे-वाक्यार्थ-
ज्ञाने जाते सति । क्षेमप्रापणम्- मोक्षः । तच्छास्त्रैर्विप्रतिपिद्धम्- शास्त्रैरिति
यदुपचनस्यायम्भावः, - वाक्यार्थज्ञानोत्तरभाव्युपासनविधिपरैः “ एवं वर्तयन्
यावदायुषम्” इत्याप्रयाणदिनुवृत्तपरैर्मोक्षस्य शरीरपातमात्रसापेक्षत्वपरैः “तयो-
र्ध्वमायत्नमृतत्वमेति” इति नाडीविशेषनिष्क्रमणपरैरचिरादिमार्गोऽपि देशविशेषप्राप्ति-
परैश्चानेकैः शास्त्रैर्विरोध इति (विप्रतिपिद्धमिति) विशेषेण प्रतिपिद्धम् , न
तुल्यबलैः प्रतिरुद्धम्, अपितु प्रबलैः पराहतम्. प्राबल्यञ्च भूयसां स्यात् बलीयस्त्व-
मिति न्यायादिति भावः । प्रत्यक्षविरोधमपि स्मृतिरेवाह (बुद्धे चेदिति)
एतेन परं व्याख्यातम्-एतेन शास्त्रप्रत्यक्षविरोधेन, औदुलोमिमितानुसारेणोक्तमन्य-
दपि व्याख्यातम्, सर्वमप्यपाल्यमित्यर्थः । यद्वा यथेदानीं दुःखोपलब्धिस्तथा
प्रेत्यापीत्यर्थः । यद्वा यथा दुःखनिवृत्तिर्नोपलभ्यते तथा सुखनिवृत्तिरपि नेत्यर्थः ।
जीवन्मुक्तिनिरासार्थमुदाहृतेन वचनेन वाक्यार्थज्ञानमात्रान्मोक्षश्चार्थाक्षिरस्त

धं भावप्रकाशिका ध

मिति) नतु पूर्ववत्पारमार्थिकत्वापारमार्थिकत्वाभ्यां वैषम्यमुक्तमिति भावः ।
(औदुलोमिमितानुसारेणेति) प्राक् भिन्नस्यैव जीवस्य मुक्तिकाले एकीभाव इत्या-
द्यनुसारेणेत्यर्थः । औदुलोमिमते प्रत्यक्षविरोधोऽदर्शनादाह (यद्वा यथेदानीमिति)
वसिष्ठवान्तरतपःप्रभृतीनां प्रेत्यापि शरीरान्तरपरिग्रहदुःखानुभवदर्शनादिति

अनेन ज्ञानमात्रान्मोक्षश्च निरस्तः । अतस्सकलभेद-
निवृत्तिरूपा मुक्तिर्जीवतो न सम्भवति ; तस्माद्ध्यान-
नियोगेन ब्रह्मापरोक्षज्ञानफलेनैव बन्धनिवृत्तिः ।
न च नियोगसाध्यत्वे मोक्षस्यानित्यत्वप्रसक्तिः, प्रति-
बन्धनिवृत्तिमात्रस्यैव साध्यत्वात् । किञ्च न नियोगेन
साक्षाद्वन्धनिवृत्तिः क्रियते, किन्तु निष्प्रपञ्चज्ञानैक-
रसब्रह्मापरोक्षज्ञानेन । नियोगस्तु तदापरोक्षज्ञानं
जनयति ॥ कथं नियोगस्य ज्ञानोत्पत्तिहेतुत्वमिति
चेत्, कथं वा भवतो ऽनभिसंहितफलानां कर्मणां वेदनो-
त्पत्तिहेतुत्वम् ? । मनोर्नैर्मल्यद्वारेणोति चेत्, ममापि
तथैव । मम तु निर्मले मनसि शास्त्रेण ज्ञानमुत्पा-

* श्रुतप्रकाशिका *

इत्याह (अनेनेति) जीवन्मुक्तिनिरासमुपसंहरति (अत इति) जीवन्मुक्ति-
निरासेन स्वमतस्यैर्यसिद्धिमाह (तस्मादिति) वाक्यार्थज्ञानमात्रान्मोक्षवादिनोक्त-
श्लोघपरिहारो ममापि तुल्य इत्याह (न च नियोगेति) नियोगनिवर्त्यत्वे प्रपञ्च-
सत्यत्वं स्यादित्याशङ्क्याह (किञ्चेति) ध्याननियोगपक्षानुपपत्तिपरिहारस्य विव-
क्षितत्वात् किञ्चशब्दप्रयोगः । नियोगस्य निवर्त्तकत्वं ज्ञानद्वारकमिति न निवर्त्य-
सत्यत्वमित्यर्थः । नियोगस्य ज्ञानोत्पत्तौ किञ्चित्कारबुभुत्सया पृच्छति (कथ-
मिति) न खलु ज्ञाने दृष्टः किञ्चित्कारो नियोगेन सम्भवति, अतः स वक्तव्य
इति भावः । प्रतिबन्धा परिहरति (कथं वेति) (वेदनोत्पत्तिहेतुत्वमिति)
इच्छाद्वारा वेदनोत्पत्तिहेतुत्वमभिप्रेतम् । 'विविदिपन्ती'ति श्रुदाहरिष्यते । परिहारं
शङ्कते (मन इति) तत्साम्यमाह (ममापीति) पुनराशङ्कते (मम त्विति)
मनो हि साधारणकारणम्, तस्मिन् सत्यप्यसाधारणकारणमपेक्षितम्, तन्ममास्ति,

५ भावप्रकाशिका ५

भावः । ननु प्रपञ्चसत्यत्वशङ्कापरिहारप्रवृत्तत्वे किञ्चशब्दानुपपत्तिरित्याशङ्क्याह

द्यते । तव तु नियोगेन मनसि निर्मले ज्ञानसामग्री
वक्तव्येति चेत् । ध्याननियोगनिर्मलं मन एव साधन-
मिति ब्रूमः । केनावगम्यत इति चेत् । भवतो वा कर्म-
भिर्मनो निर्मलं भवति, निर्मले मनसि श्रवणमनन-
निदिध्यासनैस्सकलेतरविषयविमुखस्यैव शास्त्रं निवर्त-
कज्ञानमुत्पादयतीति केनावगम्यते ? । १ “विविदि-
पन्ति यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशकेन” २ “श्रोतव्यो
मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः” ३ “ब्रह्म वेद ब्रह्मैव
भवति” इत्यादिभिः शास्त्रैरिति चेत्-ममापि ‘श्रोतव्यो

* श्रुतप्रकाशिका *

त्यया तु वक्तव्यमिति चेदित्यर्थः । वैशेषिकाद्यभिमतमानसप्रत्यक्ष इव प्रकृष्टा-
दृष्टसहकृतमनोमात्रकारणके ‘तत्सर्वं धर्मवीर्येण यथावत्सम्प्रपश्यसि’ इत्यादिसिद्धे
योगिप्रत्यक्ष इव च मन एवासाधारणकारणमिति परिहरति (ध्यानेति) मनो-
मात्रस्य साधारणकारणत्वेऽपि निर्मलतरस्य मनोविशेषस्यासाधारणकारणत्वं
युक्तमिति भावः । तज्ज्ञापकं प्रश्नं शङ्कते (केनेति) ज्ञापकस्वारस्यलक्षणं स्वपक्षे
वैषम्यं दर्शयितुं पृच्छति (भवतो वेति) निदिध्यासनेन विषयविमुखीकृतमनस्कस्य
शास्त्रेण नियर्त्तकज्ञानोत्पत्तौ प्रमाणतया पराभिमतानि श्रुतिवाक्यानि शङ्कते
(विविदिपन्तीति) ‘ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवती’ति वेदनशब्देन वाक्यार्थज्ञानं विव-
क्षितमिति परामिप्रायः । मनसो ज्ञानसाधनत्वे प्रमाणां दर्शयति (ममापीति)
न चक्षुषेत्यादिवाक्यं मनस एव साधनत्वे स्वरसम् । ब्रह्म वेदेत्यत्र वेदनशब्दस्य
वाक्यार्थज्ञानपरत्वं तु न स्वरसतः प्रतीयते । न च श्रुत्यन्तरैकाग्र्येन तत्परत्वा-

५ भावप्रकाशिका ५

(ध्याननियागपक्षेति) । (मिथ्यात्वनिबन्धना इति) मिथ्याभूतस्य ध्याननियो-

मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः ' ब्रह्मविदाप्नोति परम् '
 'न चक्षुषा गृह्यते नापि वाचा' 'मनसा तु विशुद्धेन'
 'हृदा मनीषा मनसा ऽभिक्रुतः' इत्यादिभिः शास्त्रै-
 र्ध्याननियोगेन मनो निर्मलं भवति । निर्मलं च मनो
 ब्रह्मापरोक्षज्ञानं जनयतीत्यवगम्यत इति निरवद्यम् ॥
 'नेदं यदिदमुपासते' इत्युपास्यत्वं प्रतिपिद्धमिति चेत्-
 नैवम्, नात्र ब्रह्मण उपास्यत्वं प्रतिपिध्यते, अपि तु
 ब्रह्मणो जगद्वैरूप्यं प्रतिपाद्यते । यदिदं जगदुपासते

* श्रुतप्रकाशिका *

वगमः, वाक्यार्थज्ञानस्योपायत्वकण्ठोक्तिच्छ्रुत्यन्तराभावादित्यभिप्रेतम्, मिथ्यात्व-
 निबन्धनाः सर्वे चोद्यपरिहाराः समानाः, परोक्षज्ञानस्याप्यपरोक्षग्रामानिवर्तकत्वं
 शास्त्रप्रत्यक्षविरोधौ श्रुतिस्मरणसहानिश्च भवतां पक्षेऽधिकं दूषणमिति वैषम्यज्ञाप-
 नाय कथमित्यादिना प्रतिबन्दीमुखेन तत्तच्छङ्कापरिहारः कृतः । इतिशब्दो
 नानन्तरवाक्यशेषः, अपि तु प्रकरणशेषः । उपास्यत्वप्रतिषेधं शङ्कते
 (नेदमिति) परिहरति (नैवमिति) तस्य वाक्यस्यैवं निर्वाहो न युक्त इत्यर्थः ।
 उपास्यत्वनिषेधः प्रतीयत इत्याह (नात्रेति) कस्तर्ह्यर्थ इत्यत्राह (अपि त्विति)
 कथं वैरूप्यप्रतिपादनमित्यत्राह (यदिदमिति) 'यदिदमुपासते' इत्यत्र
 इदमंशे निषेधस्य तात्पर्यमिति भावः । 'मनो ब्रह्मेत्युपासीते'त्यादिना विहितप्र-
 तीकोपासनोपास्यानि हि परिच्छिन्नानि, नेदं ब्रह्म, किन्त्वपरिच्छिन्नं तदेव

५ भावप्रकाशिका ५

गतिवर्त्यत्वं न सम्भति . सत्यत्वप्रसङ्गादित्येतद्यज्ञानादिसाध्यत्ववादिनस्तवापि
 समानम् . यदि च यज्ञादीनां नैर्मल्यद्वारेण वाक्यावगतिहेतुत्वम्, नतु प्रपञ्चनिवृ-
 त्तावविद्यापनये वा, तर्हि ममापि समानमिति भावः । (अपि तु प्रकरणशेष)

प्राणिनः, नेदं ब्रह्म, तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि, यद्वाचा-
ऽनभ्युदितं येन वागभ्युद्यत इति वाक्यार्थः । अन्यथा
तदेव ब्रह्म त्वं विद्धीति विरुद्ध्यते । ध्यानविधिवैयर्थ्यं
च स्यात्; अतो ब्रह्मसाक्षात्कारफलेन ध्याननियोगे-
नैवापरमार्थभूतस्य कृत्स्नस्य द्रष्टृदृश्यादिप्रपञ्चरूप-
बन्धस्य निवृत्तिः ॥ यदपि कैश्चिदुक्तम्— भेदाभेद-
योर्विरोधो न विद्यत इति । तदयुक्तम्; न हि शीतो-
ष्णतमः प्रकाशादिवद्वेदाभेदावेकस्मिन् वस्तुनि सङ्ग-
च्छेते । अथोच्येत— सर्वं हि वस्तुजातं प्रतीति-

* भुतप्रकाशिका *

परं ब्रह्मेत्यर्थः । अनेन 'अन्यदेव तद्विदिता' दित्यादिकमपि जगद्वैरूप्यपरमिति
व्याख्यातं भवति । यद्वाचानभ्युदितम्— वक्तुमशक्यम्, अपरिच्छिन्नम्, अन्य-
थेति स्यादशक्यविरोध उक्तः, ध्यानविधिवैयर्थ्यमिति वाक्यान्तरविरोध उक्तः ।
स्वपन्नमुपसंहरति (अत इति) ॥ अथायमेव ध्याननियोगवादी भास्करमतं
दूषयितुं तदभिमतं भेदाभेदाविरोधमनुवदति (यदपीत्यादिना) प्रथमं सङ्गे-
पेण दूषयति (तदयुक्तमिति) नियमेन भिन्नाधारत्वलक्षणः सहानवस्थानलक्ष-
णश्चेति विरोधो द्विवा, आदिशब्देन तृणवहनादेरिव नाश्वनाशकभावो विवक्षितः ।
तद्वद्वेदाभेदयोरपि विरोधोऽस्तीत्याह (न हीति) ॥ अथ भेदाभेदमतं विस्त-
रेण प्रस्ताति (अथोच्येतेति) वक्ष्यमाणौपयिकमर्थं शिष्ययति (सर्वं हीति)

ध भावप्रकाशिका ध

इति) पूर्वप्रकृतकृत्त्रोपसंहारपर इतिशब्द इत्यर्थः । (भास्करमतं दूषयितुमिति)
जगतो परमार्थभूतस्य कृत्स्नस्येत्युक्तिमसहमानस्य ब्रह्मपरिणामिनित्यतां यदतो
भास्करस्य मतं दूषयितुमित्यर्थः, इयञ्च सङ्गतिरुत्तरभाष्ये स्पष्टयिष्यते (विरोधो
द्विधेति) एकस्मिन् देशे कदाप्यनवस्थानं हि नियमेन भिन्नाधारत्वम्, यथा
शीतोष्णस्पर्शयोर्जलतज्जोगतयोः । सहावस्थाननियमस्तु एकस्मिन् काले

व्यवस्थाप्यम्, सर्वं च भिन्नाभिन्नं प्रतीयते । कार-
णात्मना जात्यात्मना चाभिन्नम् । कार्यात्मना
व्यक्त्यात्मना च भिन्नम् । आयातपादिषु विरोधः
सहानवस्थानलक्षणो भिन्नाधारत्वरूपश्च, कार्य-
कारणयोजातिव्यक्त्योश्च तदुभयमपि नोपलभ्यते,
प्रत्युत एकमेव वस्तु द्विरूपं प्रतीयते ; यथा 'मृदयं
घटः, खण्डो गौः मुण्डो गौः' इति । न चैकरूपं
किञ्चिदपि वस्तु लोके दृष्टचरम्, न च तृणादेर्ज्वल-
नादिवदभेदो भेदोपमदीं दृश्यत इति न वस्तुविरोधः,
मृत्सुवर्णगवाश्वाद्यात्मनावस्थितस्यैव घटमुकुटखण्ड-
वडवाद्यात्मना चावस्थानात् । न चाभिन्नस्य भिन्नस्य

* धृतप्रकाशिका *

शूनोष्णादिष्वपि दिग्भेदः प्रतीत्यधीन इति भावः । ततः किमित्यत्राह (सर्वं
चेति) कथं भिन्नाभिन्नत्वमित्यत्राह (कारणात्मनेति) पूर्वोक्तद्विविधविरोधोपलम्भ-
त्वाल्लेख्यं वक्तुमाह (द्यायेति) ततः किमित्यत्राह (कार्येति) अविरोधेनो-
पलब्धिमाह (प्रत्युतेति) उपलब्धिसमिन्नेन दर्शयति (यथेति) अद्विरूप-
चत्वनुपलब्धिमाह (न चेति) नाश्वनाशकत्वलक्षणान्तृतीयविरोधो नास्तीत्याह
(न च तृणादेरिति) वस्तुविरोधशब्देन नाश्वनाशकत्वलक्षणविरोधो धि-
क्षितः । तादृशविरोधाभावमुपपादयति (मृत्सुवर्णेति) जातिगतोऽभेदो व्यक्ति-
गतश्च भेद इति कथमेकस्य भेदाभेदाभिति शङ्कायां जातिव्यक्तयोः परस्पर-
भेदानेदमुपपादयति (न चाभिन्नस्येति) अभिन्नस्य - जातेः, भिन्नस्य - व्यक्तेः-

५ भावप्रकाशिका ५

एकस्मिन् देशे अनवस्थानम्, यथा कालभेदेन एकाधिकरणयोगेति तमः प्रका-
शयोरिनिभिन्ना । भाष्ये- कार्यकारणयोजातिव्यक्त्योश्चेति । कार्यकारणत्वयो-
जातिव्यक्तित्वयोश्चेत्यर्थः । (अभिन्नस्य जातेरिति) इदमुपलक्षणं कारण-

च वस्तुनो ऽभेदो भेदश्चैक एवाकार इतीश्वराज्ञा ।
प्रतीतत्वादैकरूप्यं चेत् . प्रतीतत्वादेव भिन्नाभिन्नत्व-
मिति द्वैरूप्यमप्यभ्युपगम्यताम् । न हि विष्फारि-
ताक्षः पुरुषो घटशरावखण्डमुण्डादिषु वस्तुप्रपलभ्य-
मानेषु इयं सृष्ट अयञ्च घटः , इदं गोत्वम् इयं व्यक्तिः,
इति विवेक्तुं शक्नोति , अपि तु सृष्टयं घटः खण्डो
गौरित्येव प्रत्येति । अनुवृत्तिबुद्धिवोधं कारणमा-
कृतिश्च , व्यावृत्तिबुद्धिवोधं कार्यं व्यक्तिश्चेति विवि-
नक्तीति चेत् . नैवम् ; विविक्ताकारानुपलब्धेः । न हि
सुसूक्ष्ममपि निरीक्षमाणैः इदमनुवर्तमानमिदं च

* श्रुतप्रकाशिका *

गित्यर्थः । जातेभेद एवाकारः , व्यक्तेर्भेद एवाकार इति किमीश्वराज्ञया स्वीक्रि-
यते ? न हि प्रमाणतर्कानादरेण हठात्कश्चिदर्थः स्वीकार्य इति भावः ।
प्रतीतिबलादभ्युपगतिं शङ्कते (प्रतीतत्वादिति) तथा स्वमतस्याभ्युपगन्तव्यतामाह
(प्रतीतत्वादेवेति) त्वदुक्तादेवेत्येवकाराभिप्रायः (द्वैरूप्यमपीति) अनिष्टम-
पीत्यपिशब्दस्याभिप्रायः । प्रतीतत्वगोपपादयति (न हीति) इयं जातिः इयं
व्यक्तिरिति विविक्ते हि अत्राभेदोऽत्र च भेद इति वक्तुं युक्तम् , न तथा विविच्यत
इत्यर्थः । तर्हि कथं प्रतीतिरित्यब्राह्म (अपि त्विति) एकमेव वस्तु जात्यात्मना
व्यक्त्यात्मना च भिन्नमभिन्नञ्च प्रतीयत इत्यर्थः । सृष्टयं घट इत्यनेन मत्वर्था-
यप्रत्ययानिरोधनागानाधिकरण्यप्रत्ययो भेदाभेदसाधकवृत्तिरुक्ता भवति । अनु-
वृत्तिव्यावृत्तिभ्यां विवेकं शङ्कते (अनुवृत्तीति) परिहरति (नैवमिति) विवि-
क्ताकारानुपलब्धिं विवृणोति (नहि सुसूक्ष्ममपीति) विविक्ताकारानुपलब्धे
सति दृष्टिभ्रंशेऽनुवृत्तिबुद्धिवोध्यत्वम् अस्मिन्नेव व्यावृत्तिबुद्धिवोध्यत्वमिति

५ भावप्रकाशिका ५

स्यापि . एवं व्यक्तेरित्यत्रापि कार्यन्याप्युपलक्षणं द्रष्टव्यम् । व्यक्तेरकारत्वसम्भाव

व्यावर्तमानमिति पुरोऽवस्थिते वस्तुन्याकारभेद उप-
लभ्यते । यथा सम्प्रतिपन्नैक्ये कार्ये विशेषे चैकत्व-
बुद्धिरुपजायते; तथैव सकारणे ससामान्ये चैकत्व-
बुद्धिरविशिष्टोपजायते । एवमेव देशतः कालतश्चा-
कारतश्चात्यन्तविलक्षणेऽपि वस्तुषु तदेवेदमिति
प्रत्यभिज्ञा जायते, अतो द्यात्मकमेव वस्तु प्रतीयते
इति कार्यकारणयोरजातिव्यक्तयोश्चात्यन्तभेदोपपादनं
प्रतीतिपराहतम् । अथोच्येत— मृदयं घटः खण्डो
गौरितिवत् देवोऽहं मनुष्योऽहमिति सामानाधिक-
रण्येनैक्यप्रतीतेरात्मशरीरयोरपि भिन्नाभिन्नत्वं स्यात्;
अत इदं भेदाभेदोपपादनं निजसदननिहितहुत-

* श्रुतप्रकाशिका *

ज्ञानं शक्यमित्यर्थः । आकारभेदः— अंशभेदः । तर्हि कथमुपलम्भ इत्यत्राह
(यथा सम्प्रतिपन्नोति) विशेषः— व्यक्तिः । यथा कार्यैकत्वं व्यक्त्येकत्वञ्च
सम्प्रतिपन्नं तथा कार्यकारणयोश्च जातिव्यक्त्योश्चैकत्वबुद्धिर्जायत इत्यर्थः । एकत्व-
बुद्धिरित्यनेन एकशब्दानुविद्धप्रत्यय उक्तो भवति । सहोपलम्भनियमः प्रथम-
पिण्डग्रहणे अभेदेन ग्रहणं चार्थादुक्तं भवति, न विवेक्तुं शक्नोतीत्युक्तेः ।
एवं जातिव्यक्त्योरन्योन्यं भेदाभेदः उक्तः । अथ पिण्डानां परस्परभेदाभेद
उच्यते (एवमेवेति) देशकालवैलक्षण्यं स्पष्टम् । नीलत्वखण्डत्वादिराकारवै-
लक्षण्यम् । अत्यन्तभेदः— अभेदासहो भेद इत्यर्थः । अत्र चोद्यमाशङ्कते
(अथोच्येतेति) देहात्मनोः सहज्यात्मनैकत्वेऽभिमतेऽपि देहरूपेण आत्मरूपेण
वा तयोरैक्यस्याप्रामाणिकत्वात्तयोर्भिन्नाभिन्नत्वमनिष्टमिति भावः । परिहरति

७ भावप्रकाशिका ७

मनसि निधायाह (आकारभेदः—अंशभेद इति) (भिन्नाभिन्नत्वमनिष्टमिति
भाव इति) यद्येवं खण्डमुण्डयोरपि खण्डत्वेनैक्यप्रसङ्ग इत्येवापादनसम्भवात् ।

वहज्वालायत इति , तदिदमनाकलितभेदाभेदसाधन-
सामानाधिकरण्यतदर्थयाथात्म्यावबोधविलसितम् ।
तथा हि, अबाधित एव प्रत्ययः सर्वत्रार्थं व्यवस्था-
पयति । देवाद्यात्माभिमानस्तु आत्मयाथात्म्यगोचरैः
सर्वैः प्रमाणैर्वाध्यमानो रज्जुसर्पादिवुद्विवन्नात्मशरीर-
योरभेदं साधयति । खण्डो गौर्मुण्डो गौरिति सामा-
नाधिकरण्यस्य न केनचित् क्वचिद्बाधो दृश्यते,
तस्मान्नातिप्रसङ्गः , अत एव जीवोऽपि ब्रह्मणो
नान्यन्तभिन्नः , अपि तु ब्रह्मांशत्वेन भिन्नाभिन्नः ।
तत्राभेद एव स्वाभाविकः, भेदस्त्वौपाधिकः । कथ-
मवगम्यत इति चेत् . “तत्त्वमसि” “नान्योऽतोऽस्ति

* श्रुतप्रकाशिका *

(तदिदमिति) अबाधितं सामानाधिकरण्यं भेदाभेदसाधकम् , अबाधितश्च
भेदाभेदस्तत्त्वमित्यजानतोक्तमित्यर्थः । तदुपपादयति (तथा हीति) परिहारी-
पथिकमर्थं शिञ्चयति (अबाधित इति) ततः किमित्यत्राह (देवादीति)
जातिव्यक्त्योरपि तथा स्यादित्यत्राह (खण्ड इति) एवं लौकिकार्थानां भेदा-
भेद उक्तः । तदुपजीव्य चैदिकेष्वप्यर्थेषु जीवब्रह्मणोर्भेदाभेदमाह (अत
एवेति) अतः—भेदाभेदयोरविरुद्धत्वादित्यर्थः । ब्रह्मांशत्वेनेत्यत्र “अंशो नाना-
व्यपदेशात्” इति सूत्रं सारितम् । अचिद्ब्रह्मणोर्भेदाभेदः स्वाभाविक इति भास्कर-
यादवयोरुभयोरप्यभिमतम् । चिद्ब्रह्मणोस्तु भेदाभेदौ स्वाभाविकाविति यादवमत-
न्यायवृत्त्यर्थमाह (तत्रेति) (कथमिति) भेदाभेदसद्भावे तत्राभेदस्यैव स्वाभावि-
कत्वे च किं प्रमाणमित्यर्थः । अभेदस्य स्वाभाविकत्वेन प्राधान्यात् प्रथमग्रन्थथा
चेति सूत्रांशविषयवाक्यमाह (तत्त्वमसीति) दारुफितवेत्याद्यंराविषयमाह

ध भावप्रकाशिका ध

देहात्मपर्यन्तधावनं किमर्थमिति चेत् . भैवम् ; देवोऽहमिति सामानाधिकरण्यवत्

द्रष्टा” १ “अयमात्मा ब्रह्म” इत्यादिभिः श्रुतिभिः
 १ “ब्रह्मेमे द्यावापृथिवी” इति प्रकृत्य १ “ब्रह्म दाशा ब्रह्म
 दासा ब्रह्मेमे कितवा उत । स्त्रीपुंसौ ब्रह्मणो जातौ स्त्रियो
 ब्रह्मोत वा पुमान्” इत्यार्थवर्णिकानां संहितोपनिषदि
 ब्रह्मसूक्ते अभेदश्रवणाच्च । २ “नित्यो नित्यानां चेतन-
 श्चेतनानामेको बहूनां यो विदधाति कामान्” ३ “ज्ञाज्ञौ
 द्वावजावीशनीशौ” ४ “क्रियागुणैरात्मगुणैश्च तेषां संयोग-
 हेतुरपरोऽपि दृष्टः” ५ “प्रधानक्षेत्रज्ञपतिर्गुणेशः संसा-
 रमोक्षस्थितिवन्धहेतुः” ६ “स कारणं करणाधिपाधिपः”
 ७ “तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्योऽभिचाकशीति”
 ८ “य आत्मनि तिष्ठन्” ९ “प्राज्ञेनात्मना सम्परिष्वक्तो न
 बाह्यं किञ्चन वेद” १० “प्राज्ञेनात्मनाऽन्वारूढः उत्स-
 र्जन् याति” ११ “तमेव विदित्वातिमृत्युमेति” इत्यादिभि-

* श्रुतप्रकाशिका *

(ब्रह्मेमे इति) नानाव्यपदेशादित्यंशस्य विषयमाह (नित्यो नित्यानामिति)
 (क्रियागुणैरात्मगुणैश्चेति) क्रियागुणाः— संसारहेतुगुणाः, आत्मगुणाः—मोक्षहेतु-
 गुणाः, तैस्संयोगहेतुरित्यर्थः । अत्र भेदस्यौपाधिकत्वं कथमवगम्यत इत्यत्राह

ध भावप्रकाशिका ध

खण्डो भुयङ इति सामानाधिकरण्यप्रतीत्यभावेन तदापादनायोगादिति भावः ।

१ वृ. ६-अ. ४-प्रा. ५ ॥

२-३

४ खे. ६-अ. १३ ॥

५ खे. १-अ. ९ ॥

६ खे. ५-अ. १२ ॥

७ खे. ६-अ. १६ ॥

८ खे. ६-अ. ९ ॥

९ खे. ४-अ. ६ ॥

१० वृ. ५-अ. ७-प्रा. २२-भाष्यन्दिनपाठः

११ वृ. ६-अ. ३-प्रा. ११-३५ ॥

१२ खे. ३-अ. ८ ॥

भेदश्रवणाच्च जीवपरयोर्भेदाभेदावश्याश्रयणीयो ;
तत्र “ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति” इत्यादिभिर्मोक्ष-
दशायां जीवस्य ब्रह्मस्वरूपापत्तिव्यपदेशात् । “यत्र
त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येत्” इति तदानीं
भेदेनेश्वरदर्शननिषेधाच्चाभेदः स्वाभाविक इत्यवगम्यते ।
ननु च “सोऽश्नुते सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा विप-
श्चिता” इति सहश्रुत्या तदानीमपि भेदः प्रतीयते ।
वक्ष्यति च “जगद्ध्यापारवर्जं प्रकरणादसन्निहितत्वाच्च”
“भोगमात्रसाम्यलिङ्गाच्च” इति । नैतदेवम्, “नान्यो-
ऽतोऽस्ति द्रष्टा” इत्यादिश्रुतिशतैरात्मभेदप्रतिषेधात् ;
“सोऽश्नुते सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा विपश्चिता” इति

* श्रुतप्रकाशिका *

(तत्रेति) तत्स्वरूपापत्तिव्यपदेशो भेदनिषेधाभेदस्यानौपाधिकत्वज्ञापकावि-
त्यर्थः । मुक्तौ भेदनिषेधादेव भेदस्यौपाधिकत्वमप्यर्थसिद्धम् । मुक्तौ भेदं दर्शय-
श्चोदयति (ननु चेति) सहशब्दो योकृसाहित्यपर इति चोदयितुरभिप्रायः ।
मोक्षसाहित्यबुद्ध्या परिहरति (नैतदिति) भेदप्रतीतिं परिहरिष्यन् मुक्तौ भेदस्य
श्रुतिविरुद्धतां दर्शयति (नान्य इति) भेदप्रतीतिं परिहरति (सोऽश्नुत इति)
सोऽश्नुत इति वाक्येनोक्तं भवतीत्यन्वयार्थः । ब्रह्मणा सह गुणानश्नुते, गुणांश्च ब्रह्म

५ भावप्रकाशिका ५

(तैत्तसंयोगहेतुरित्यर्थ इति) जीवान् कर्मभिस्संयोजयतीत्यर्थः । (तद्वाक्यान्तराव-
गम्यमिति) यद्यपि ब्रह्मणेतीत्थभावे तृतीया, सहशब्दश्च यौगपद्यपरः । ततश्च
ब्रह्मणा उपलक्षितः ब्रह्मत्वं प्राप्तः सह युगपत् सर्वान् कामानश्नुत इत्यर्थः ।

१ मुण्ड. १-मु. २-प. १ ॥

२ बु. ४-अ. ४-प्रा. १४ ॥

३ तैत्त. आन १-अनु ॥

४-५ शारी. ४-अ. ४-पा-१७-२१ ॥

६ बु. ५-अ. ७-प्रा. २३ ॥

सर्वैः कामैः सह ब्रह्माश्नुते सर्वगुणान्वितं ब्रह्माऽश्नुते
इत्युक्तं भवति, अन्यथा ब्रह्मणा सहेत्यप्राधान्यं ब्रह्मणः
प्रसज्येत । 'जगद्व्यापारवर्ज'मित्यत्र मुक्तस्य भेदेनावस्थाने
सत्यैश्वर्यन्यूनताप्रसङ्गो वक्ष्यते , अन्यथा "सम्प-
द्याविर्भावः स्वेन शब्दात्" इत्यादिभिर्विरोधात् ।
तस्मादभेद एव स्वाभाविकः । भेदस्तु जीवानां परस्मा-
द्ब्रह्मणः परस्परञ्च बुद्धीन्द्रियदेहोपाधिकृतः । यद्यपि ब्रह्म
निरवयवं सर्वगतञ्च तथाप्याकाश इव घटादिना बुद्ध्या-
द्युपाधिना ब्रह्मण्यपि भेदस्सम्भवत्येव । नच भिन्ने ब्रह्मणि

* श्रुतप्रकाशिका *

चानुभवतीति । किं ब्रह्म पृथग्भूतोऽश्नुते ? उतापृथग्भूत इत्यपेक्षायां तद्व्याख्यान्तरावग-
म्यम्, अतो नात्र भेदप्रतीतिरिति यावत् । एतदुपपादयति (अन्यथेति) अप्राधा-
न्यं भोग्यन्तरापेक्षया दोषः, भोग्यभूतस्वगुणापेक्षया तु न दोष इति भावः ।
परोदाहृतसूत्रस्य स्वाभिमत्तमर्थमाह (जगदिति) ब्रह्मणो मुक्तस्य च भेदे सति
जगद्व्यापारवर्जत्वप्रसङ्गान्न भेद इति सूत्रार्थ इत्यर्थः । तदुपपादयति (अन्यथेति)
अभेदस्य स्वाभाविकत्वं निगमयति (तस्मादिति) मुक्तौ भेदनिषेधार्थसिद्धं भे-
दस्य औपाधिकत्वगेयकारेणाभिप्रेतम् । उपाधिः क इत्यपेक्षायामाह (भेदस्त्विति)
औपाधिकत्वरूपवैषम्यपरस्तुराब्दः , शङ्काद्योतको वा । ब्रह्मणो विभुत्वनिरव-
यवत्वाभ्यां जीवगत उपाधिर्ब्रह्मण्येवेति तदसंसृष्टप्रदेशाभावात् जीवेश्वरभेदो
न सम्भवतीत्यत्राह (यद्यपीति) अन्योन्याश्रयमाशङ्क्याह (न चेति) ईश्वरांशे
कर्मकृतबुद्ध्याद्युपाधिसम्बन्धाभावादुपाधिसंयोगस्य भेदपूर्वकत्वम् । प्रवाहानादितया

४ भावप्रकाशिका ४

"सोऽश्नुते सकलान् कामान् क्रमेण च सुरर्षभाः । विदितब्रह्मरूपेण जीवन्मुक्तो
न संशयः ॥" इति स्मृतेः । ततश्च ब्रह्ममुखेऽनुभूयमाने सर्वमपि वैषयिकमुखं

बुद्ध्याद्युपाधिसंयोगः , बुद्ध्याद्युपाधिसंयोगाद्ब्रह्मणि
भेद इतीतरेतराश्रयत्वम् ; उपाधेस्तत्संयोगस्य च कर्म-
कृतत्वात् तत्प्रवाहस्य चानादित्वात् । एतदुक्तं भवति-
पूर्वकर्मसम्बद्धाजीवात्स्वसम्बद्ध एवोपाधिरुत्पद्यते ,
तद्युक्तात्कर्म , एवं बीजाङ्कुरन्यायेन कर्मोपाधिसम्ब-
न्धस्यानादित्वान्न दोष इति । अतो जीवानां परस्परं
ब्रह्मणा चाभेद एव स्वाभाविकः । भेदस्त्वोपाधिकः ।
उपाधीनां पुनः परस्परं ब्रह्मणा चाभेदवत् भेदोऽपि
स्वाभाविकः , उपाधीनामुपाध्यन्तराभावात्तदभ्युपगमे
अनवस्थानाच्च , अतो जीवकर्मानुरूपं ब्रह्मणो भिन्नाभि-
न्नस्वभावा एवोपाधय उत्पद्यन्त इति ॥ अत्रोच्यते,—

* श्रुतप्रकाशिका *

परिहरति (उपाधेरिति) कथमुपाधितत्संयोगकर्मणां प्रवाहानादित्वम् ? तेन चान्यो-
न्याश्रयपरिहारः कथम् ? इति शङ्कायां तद्विवृणोति (एतदुक्तमिति) (तद्युक्ता-
त्कर्मैति) कर्मवश्यत्वं हि जीवत्वम् , उपाधिना जीवत्वं जीवभावादुपाध्यन्तरमित्य-
नादिरित्यर्थः । फलितमर्थमाह (अत इति) अचिदंशे वैषम्यमाह (उपाधीनां पुन-
रिति) पुनस्त्वर्थः । वैषम्ये हेतुद्वयमाह (उपाधीनामिति) भिन्नाभिन्नत्वपक्ष-
मुपसंहरति (अतो जीवकर्मैति) ॥ अथ भेदाभेदपक्षं ध्याननियोगवादी दूषयति
(अत्रोच्यत इत्यादिना) पूर्वं यदपि कैश्चिदुक्तमिति प्रकान्तस्य पक्षस्योत्था-

७ भावप्रकाशिका ७

ब्रह्मानुभवान्बुधिलवकणिकायमानमिति सृपावादिभिरभेदपरतया व्याख्यातम् ;
तथापि तत्सार्थस्य भास्करानभ्युपेतत्वात् . तदभिमतयोजनानामस्य वाक्यस्य भेदा-
भेदोदासीनत्वाद्वाक्यान्तरावगम्यमित्युक्तमितिभावः । भिन्ने ब्रह्मण्युपाधिसंयोग
इत्येतदुपपादयति (ईश्वरांश इति) उपाधिसंयोगस्य भेदपूर्वकत्वमितिच्छेदः ।
उपाधिसंयोगस्य भेदपूर्वकत्वाभावे ब्रह्मण्युपाधिसम्बन्धस्यादिति भावः । (सङ्गति-

अद्वितीयसच्चिदानन्दब्रह्मध्यानविषयविधिपरं वेदान्त-
वाक्यजातमिति वेदान्तवाक्यैरभेदः प्रतीयते । भेदा-
वलम्बिभिः कर्मशास्त्रैः प्रत्यक्षादिभिश्च भेदः प्रतीयते ।
भेदाभेदयोः परस्परविरोधात् अनाद्यविद्यामूलतयापि
भेदप्रतीत्युपपत्तेरभेद एव परमार्थ इत्युक्तम् । तत्र
यदुक्तम्—भेदाभेदयोरुभयोरपि प्रतीतिसिद्धत्वान्न विरोध
इति । तदुक्तम् ; कस्माच्चित्कस्यचिद्विलक्षणत्वं हि
तस्मात्तस्य भेदः । तद्विपरीतत्वञ्चाभेदः । तयोस्तथाभावा-
तथाभावरूपयोरेकत्र सम्भवमनुन्मत्तः को ब्रवीति ।
कारणात्मना जात्यात्मना चाभेदः, कार्य्यात्मना व्य-
त्तयात्मना च भेद इत्याकारभेदादविरोध इति चेत् न ;

* श्रुतप्रकाशिका *

पकं सप्ततिस्खलं दर्शयितुमाह (अद्वितीयेति) तत्सप्ततिस्खलं दर्शयति (तत्र यदुक्त-
मिति) भेदाभेदविषयप्रतीतिं दूषयिष्यन् पूर्वं तयोर्विरोधमुपपादयितुं तत्स्वरूपमाह
(कस्माच्चिदिति) विलक्षणत्वम्—अन्यत्वम्. इदमिदं न भवति इदमिदम्भवतीति हि
भेदाभेदविषयप्रतीतिः । ततः किमित्यब्राह्म (तयोरिति) भेदाभेद इति न
कस्यचिद्धर्मस्य संज्ञा, लोकप्रसिद्धानुगुणोऽर्थो भेदाभेदशब्दस्य स्वीकृतश्चेत् भावाभाव-
योर्विरोधोऽवर्जनीय इत्यर्थः । किञ्च अनेन कचिदपि विरोधो नास्तीति वक्तुं
न शक्यम् , त्रिविधविरोधोपलब्धेः । यदि भावाभावयोरनं विरोधस्तर्हि
भिन्नाभिन्नत्वं भवति न भवतीति स्वपरवचसोरपि विरोधाभावस्स्यात् , । परोक्तं
पिण्डद्वयभेदाभेदस्याकारभेदादविरोधमनुवदति (कारणात्मनेति) विकल्प्य

५ भावप्रकाशिका ५

खलं दर्शयितुमाहेति) ध्याननियोगवादिनो भास्करमतनिरसनमस्थानविजृम्भि-
तमितिगृह्यं व्युदसितुमित्यर्थः । भाष्ये— तद्विपरीतत्वञ्चेति । तद्विपरीतत्व-
ञ्चेत्यर्थः । (त्रिविधविरोधोपलब्धेरिति) भिन्नाधारत्वसहानवस्थाननाश्वनाशक-

विकल्पासहत्वात् । आकारभेदादविरोधं वदतः किमेक-
स्मिन्नाकारे भेदः ? आकारान्तरे चाभेद इत्यभिप्रायः ?
उत्ताकारद्वययोगिवस्तुगताबुभावपि ? इति । पूर्वस्मिन्
कल्पे व्यक्तिगतो भेदः, जातिगतश्चाभेद इति नैकस्य
व्यात्मकता । जातिव्यक्तिरिति चैकमेव वस्त्विति चेत्
तर्ह्याकारभेदादविरोधः परित्यक्तः स्यात् । एकस्मिँश्च
विलक्षणत्वतद्विपर्ययो विरुद्धावित्युक्तम् । द्वितीये तु
कल्पे अन्योन्यविलक्षणमाकारद्वयमप्रतिपन्नञ्च तदा-
श्रयभूतं वस्त्विति । तृतीयाभ्युपगमेऽपि त्रयाणामन्यो-
न्यवैलक्षण्यमेवोपपादितं स्यात् ; न पुनरभेदः । आका-
रद्वयनिरुह्यमाणाविरोधं तदाश्रयभूते वस्तुनि भिन्ना-

श्रुतप्रकाशिका *

दूषयति (नेत्यादिना) (एकस्मिन्नाकार इति) आकारशब्दः पदार्थपरः (पूर्वस्मिन्
कल्प इति) तत्र जातिव्यक्तयोः किं परस्परं भेदः ? उताभेदः ? उत भेदाभेदः ?
इति विकल्पत्रयमभिप्रेत्य प्रथमं शिरो दूषयति (व्यक्तिगत इति) द्वितीयमनुव-
दति (जातिरिति) दूषयति (तर्हीति) विरोधांस्तिष्ठत्येवेत्यर्थः । तृतीयं
दूषयति (एकस्मिँश्चेति) जातिव्यक्तिर्भवति न भवतीति भावाभावविरोधः
स्ति एवेत्यर्थः । कण्ठोक्तपूर्वविकल्पे द्वितीयं शिरो दूषयति (द्वितीये तु
कल्पे इति) अत्र तृतीयस्य जातिव्यक्तिव्यतिरिक्तस्य वस्तुनोऽप्रतिपन्नत्वं नामैकं
दूषणमधिकम्, तदिवमप्रतिपन्नत्वेत्यनेनाभिप्रेतम् । प्रतिपन्नत्वाभ्युपगमेऽपि
दूषणमाह (तृतीयाभ्युपगमेऽपीति) (न पुनरिति) अन्यथा त्रित्वाभावादित्यर्थः ।
अत्र तृतीये वस्तुन्याकारद्वयेन भेदाभेदयोर्निर्वाह्यत्वेनाविरोधित्वं शङ्कते (आकार-

भावप्रकाशिका *

स्वरूपत्रिविधविरोधोपलब्धेरित्यर्थः । व्यक्तेराकारत्वासम्भवादाह (आकारशब्दः
पदार्थपर इति) भाष्ये— निरुह्यमायेतिपाठः । अज्ञावयवहृत्परत्वाभावेन हल

भिन्नत्वमिति चेत्. स्वस्माद्विलक्षणं स्वाश्रयमाकारद्वयं
स्वस्मिन् विरुद्धधर्मद्वयसमावेशनिर्वाहकं कथं भवेत् ? ।
अविलक्षणं तु कथन्तराम् ? आकारद्वयतद्वतोश्च द्यात्म-
कत्वाभ्युपगमे निर्वाहकान्तरापेक्षयाऽनवस्था स्यात् ।
न च सम्प्रतिपन्नैक्यव्यक्तिप्रतीतिवत् ससामान्येऽपि
वस्तुन्येकरूपा प्रतीतिरुपजायते । यतः इदमित्थमिति
सर्वत्र प्रकारप्रकारितयैव सर्वा प्रतीतिः । तत्र प्रका-

* श्रुतप्रकाशिका *

द्वयेति) इदमाकारद्वयं स्वाश्रयेण भिन्नम् ? उताभिन्नम् ? उत भिन्ना-
भिन्नम् ? इति विकल्पमभिधेत् प्रथमं शिरो दूषयति (स्वस्मादिति) स्वशब्दत्रय-
मप्याश्रयपरम् । भेदाभेदयोरेकाश्रयत्वेन हि विरोधः । अविरोधनिर्वाहकाकारद्वयं
हि न भेदाभेदयोराश्रयभूतम्, अतो न तदविरोधनिर्वाहकम्, अभिगतं पैङ्ग-
रुषमौज्ज्वल्याच्चाकारद्वयम् अमौ शीतोष्णत्वरूपविरुद्धधर्मद्वयसमावेशनिर्वाहकं न
भवतीत्यर्थः । द्वितीयं शिरो दूषयति (अविलक्षणमिति) पूर्वमाकारद्वये सम्भ-
वति तस्य विरुद्धधर्मद्वयनिर्वाहकत्वायोग उक्तः, अत्र त्वाकारद्वयमेव नास्तीति
नितरां विरुद्धधर्मसमावेशायोग इत्यभिप्रायेण कथन्तरामित्युक्तम् । तृतीयं
शिरोदूषयति (आकारद्वयतद्वतोरिति) आकारद्वयस्य तदाश्रयस्य च भिन्ना-
भिन्नत्वनिर्वाहकमाकारद्वयान्तरमपेक्षितम्, तस्यापि स्वाश्रयेण भिन्नाभिन्नत्वमस्ति
चेत्तदविरोधनिर्वाहकाकारद्वयान्तरमपेक्षितमित्यनवस्था स्यादित्यर्थः । अथ किं
दृष्टेऽनुपपन्नं नामेति शङ्कायां भेदाभेदविषयप्रतीतिं दूषयति (न चेति)
हेतुमाह (यत इति) तस्यां प्रतीतौ प्रकारप्रकारिणौ विविच्य दर्शयति (तत्रेति)

५ भाष्यप्रकाशिका ५

इति दीर्घत्वाप्रसक्तेः । यद्वा अमौ परिचरन्यातिमूत्रे ऊहोध्येर्धकस्य कथं वदार्थ-
त्वमिति चेत् . ऊहेस्तदर्थत्वास्तिद्धमिति वार्तिककृतोक्तत्वात् . ऊहेरस्य रूपस्य
सम्भवात् । न चोपसर्गादुक्त ऊहेतेरिति ह्रस्वं शङ्क्यम् . गयन्तादुक्तत्वाप्रसक्ते-

रांशो जातिः , प्रकार्यंशो व्यक्तिरिति नैकाकारा
प्रतीतिः , अत एव जीवस्यापि ब्रह्माणो भिन्नाभिन्नत्वं
न सम्भवति । तस्मादभेदस्यानन्यथासिद्धशास्त्रमूलत्वा-

* श्रुतप्रकाशिका *

अनेनेदमपि परिहृतम् , मत्त्वर्थायप्रत्ययनिरपेक्षसामानाधिकरण्यं सहोपलम्भ-
नियमः एकशब्दानुविद्धप्रत्ययः प्रथमपिण्डग्रहणे जातिव्यक्त्योरभेदप्रतीतिश्चेति
हेतुचतुष्टयम् . अपृथक्सिद्धविशेषणत्वं मत्त्वर्थायप्रत्ययनिरपेक्षसामानाधिकर-
ण्यहेतुः , अपृथक्सिद्धिश्च प्रकारप्रकारिणोः सम्बन्धनियमादेयोपपन्ना , अतः
प्रकारप्रकारिभावप्रतिपक्षभेदविरुद्धाभेदकरूपनाया नावकाशः , सम्बन्धनियम एव
सहोपलम्भनियमहेतुश्च , एकोऽयं गौरिति प्रत्ययोऽप्येको दण्डीतिबद्धिशेष्यै-
क्यविषयः , न तु विशेषणविशेष्यैक्यविषयः , प्रथमपिण्डग्रहणेऽपि प्रकारप्रका-
रिभावात् भेदेनैव प्रतीतिः । किञ्च सहत्वमपि भेदसाधकम् , द्वयोरेव हि साहित्यम् ,
सहोपलम्भनियमश्च , सम्प्रतिपक्षे भिन्ने अभिन्ने च न दृष्ट इत्यसाधारणानैका-
न्तिकत्वान्नोभयसाधकः । भिन्नेष्वभिन्नेषु चादृष्टस्य भेदाभेदसाधकत्वेऽभ्युपगम्य-
माने नित्येभ्योऽनित्येभ्यश्च व्यापृतं गन्धवस्त्वं पृथिव्या नित्यत्वानित्यत्वसाधकं
स्यात् । किञ्च , साधननियमः साध्यनियमहेतुरिति सहस्वनियमो
भेदनियमहेतुरेव । अत्र जातिरत्र व्यक्तिरिति प्रदेशभेदाग्रहणं जातेः पिण्डे
व्याप्यवृत्तित्वात् । तच्च सहोपलम्भनियमान्तर्गतम् , देशतः कालतश्चोपल-
म्भनियमो हि सहोपलम्भनियमः , अतो देशतः कालतश्च सम्बन्धनियमकृतः
सहोपलम्भनियमः । किञ्च सहोपलम्भनियमोऽसिद्धः , इदं रजतमित्यत्र शुक्ति-
त्वजातिव्यतिरेकेणाधिष्ठानभूतव्यक्तिप्रतीतिः , अतो नैक्यसाधकत्वमिति । लौकि-
कवस्तुनि भेदाभेदयोर्विरुद्धत्वमुपजीव्य वैदिकेऽपि तत्सद्भावमाह (अत एवेति)
भेदाभेदयोर्विरोधेनैकस्मिन् वस्तुनि तयोरनुपपन्नत्वादित्यर्थः । भेदाभेदनिरास-
मुपजीव्याभेदस्यैव तात्त्विकतामाह (तस्मादिति) दोषसम्बन्धमुखेन चोदयति

५ भावप्रकाशिका ५

रिति द्रष्टव्यम् । (मत्त्वर्थायप्रत्ययनिरपेक्षसामानाधिकरण्यमिति) अयं अपक्षः

दनाद्यविद्यामूल एव भेदप्रत्ययः । नन्वेवं ब्रह्मण
 एवाज्ञत्वम् तन्मूलाश्च जन्मजरामरणादयो दोषाः प्रादु-
 ष्युः । ततश्च “यः सर्वज्ञः सर्ववित्” “एष आत्माऽपहत-
 पाप्मा” इत्यादीनि शास्त्राणि बाधेरन् । नैवस्; अज्ञा-
 नादिदोषाणामपरमार्थत्वात् । भवतस्तूपाधिब्रह्म-
 व्यतिरिक्तं वस्त्वन्तरमनभ्युपगच्छतो ब्रह्मण्येवोपाधि-
 संसर्गस्तत्कृताश्च जीवत्वाज्ञत्वादयो दोषाः परमार्थत-
 एव भवेयुः । न हि ब्रह्मणि निरवयवे अच्चेद्ये सम्बध्य-
 माना उपाधयस्तच्छित्त्वा भित्त्वा वा सम्बध्यन्ते, अपि
 तु ब्रह्मस्वरूपे संयुज्य तस्मिन्नेव स्वकार्याणि कुर्वन्ति ॥
 यदि मन्वीत— उपाध्युपहितं ब्रह्म जीवः, स चाणुपरि-
 माणः, अणुत्वश्चावच्छेदकस्य मनसोऽणुत्वात्, स
 चावच्छेदोऽनादिः, एवमुपाध्युपहितेश्च सम्बध्यमानाः
 दोषा अनुपहिते परे ब्रह्मणि न सम्बध्यन्त इति ।

• श्रुतप्रकाशिका •

(नन्विति) अपरमार्थतया परिहरति (नैवमिति) परोक्तदोषः परस्यैवेत्याह
 (भवतस्त्विति) तदुपपादयति (न हीति) अङ्गुल्यादेरिव छेदो न
 सम्भवतीति अच्चेद्यत्वं ब्रह्मणः, तस्य हेतुर्निरवयवत्वम् । भित्त्वा—अच्छिन्नत्वेऽपि
 पाणिपादादिवत्प्रतिनियतप्रदेशभेदेनेत्यर्थः । प्रदेशभेदेन छेदनेन वा ब्रह्मणि
 सम्बन्धमुपाधयो नार्हन्ति, निरवयवत्वादच्छेद्यत्वाच्चेत्यर्थः । निरवयवत्वेऽप्यच्छेद्य-
 त्वेऽपि गगनवदुपहितानुपहितांशभेदेन सदोपत्वनिर्दोषत्वोपपत्तिं शङ्कते (यदि
 मन्वीतेति) उपाध्यवच्छेदाज्जीवभावः जीवभावोपाध्यवच्छेदः कर्गणा
 जीवभावस्तस्मात्कर्मेति चान्योन्याश्रयपरिहारायानादिति युक्तम् । दूषयितुमाह

अयं प्रष्टव्यः, किमुपाधिना द्विन्नो ब्रह्मस्वरूपोऽणुरूपो जीवः ? उताच्छिन्न एवाणुरूपोपाधिसंयुक्तो ब्रह्मप्रदेश-विशेषः ? उतोपाधिसंयुक्तं ब्रह्मस्वरूपम् ? अथोपाधिसं-युक्तं चेतनान्तरम् ? अथोपाधिरेव ? इति । अच्चेद्यत्वा-द्रह्मणः प्रथमः कल्पो न कल्पते । आदिमत्त्वं च जीवस्य स्यात् । एकस्य सतो द्वैधीकरणं हि छेदनम् । द्वितीये तु कल्पे ब्रह्मण एव प्रदेशविशेषे उपाधिसम्बन्धादौपाधिकाः सर्वे दोषास्तस्यैव स्युः । उपाधौ गच्छ-त्युपाधिना स्वसंयुक्तब्रह्मप्रदेशाकर्पणयोगादनुक्षणमु-पाधिसंयुक्तब्रह्मप्रदेशभेदात् क्षणे क्षणे बन्धमोक्षौ च स्याताम् । आकर्पणे चाच्छिन्नत्वात्कृत्स्नस्य ब्रह्मण

* श्रुतप्रकाशिका *

(अयं प्रष्टव्य इति) विकल्पयति (किमिति) अणुशब्दस्य सूक्ष्मपरत्वाभि-प्रायसम्भवात् तृतीयकल्लोदयः । चतुर्थपञ्चमौ कल्पावाभ्यां [विकल्पाभ्यां] विना गतिर्नास्तीत्यभिप्रायेण कृतौ, न तु पराम्युपगत्या । ब्रह्मशब्दस्य जीवेऽप्युपचारयुक्तेः चतुर्थः कल्पः । उपाधिब्रह्मणोर्भिन्नाभिन्नत्वाभ्युपगमात् पञ्चमः । प्रथमं शिरो दूषयति (अच्चेद्यत्वादिति) दूषणान्तरमाह (आदिगत्त्वमिति) तदुपपादयति (एकस्य सत्त इति) द्वितीयं दूषयति (द्वितीये स्थिति) दूषणान्तरमाह (उपाधाधिति) आकर्पणेन विना तत्परिहारासम्भवात् तदाशङ्क्याह (आकर्पणे चेति)

४ भावप्रकाशिका ४

प्रथमसूत्र एव द्रष्टव्यः । (सूक्ष्मपरत्वाभिप्रायसम्भवादिति) नन्वाणुशब्दस्याखव-धेयदित्त्वेऽपि सूक्ष्मत्वाभिप्रायसम्भवेऽपि इह परिमाणशब्दप्रयोगात् सूक्ष्मपरत्वाभिप्रायसम्भव इति चेन्न ; अत्र परिमाणशब्दस्यापि वृत्तित्वं कथमिति तात्पर्यम् । (भिन्नानिब्रत्वाभ्युपगमात्तद्वयम इति) अतश्चोपाधे-रेवोपहितब्रह्मत्वोक्तिरसङ्गच्छत इति भावः । कथं चार्वाकमतपरिमद इत्याशङ्क्याह

आकर्षणं स्यात् । निरंशस्य व्यापिन आकर्षणं न सम्भवतीति चेत् ; तर्हि उपाधिरेव गच्छतीति पूर्वोक्त एव दोषः स्यात् । अच्छिन्नब्रह्मप्रदेशेषु सर्वोपाधिसंसर्गे सर्वेषां च जीवानां ब्रह्मण एव प्रदेशत्वेनैकत्वेन प्रतिसन्धानं स्यात् । प्रदेशभेदादप्रतिसन्धाने चैकस्यापि स्वोपाधौ गच्छति प्रतिसन्धानं न स्यात् । तृतीये तु कल्पे ब्रह्मस्वरूपस्यैवोपाधिसम्बन्धेन जीवत्वापातात् तदतिरिक्तानुपहितब्रह्मासिद्धिः स्यात् । सर्वेषु च देहेष्वेक एव जीवः स्यात् । तुरीये तु कल्पे ब्रह्मणोऽन्य एव जीव इति जीवभेदस्योपाधिकत्वं परित्यक्तं स्यात् । चरमे चार्वाकपक्ष एव परिगृहीतः स्यात् । तस्मादभेदशास्त्रवलेन कृत्स्नस्य भेदस्याविद्यामूलत्वमेवाभ्युपगन्तव्यम् । अतः प्रवृत्तिनिवृत्ति-

* श्रुतप्रकाशिका *

अनुपपत्त्या तदनभ्युपगममाशङ्क्य पूर्वोक्तदूषणेन व्युदस्यति (निरंशस्येति) दूषणान्तरमाह (अच्छिन्नेति) तत्परिहारमाशङ्क्याह (प्रदेशभेदादिति) तृतीयं शिरो दूषयति (तृतीये त्विति) (अनुपहितब्रह्मासिद्धिः स्यादिति) निर्दोषमङ्गलगुणकत्वश्रुतीनामनुपहितब्रह्मविषयत्वं हि पराभ्युपेतम्, जीवेश्वरभेदाभावप्रसङ्गो जीवानां परस्परभेदाभावप्रसङ्गश्चेत्यर्थः । चतुर्थपञ्चमौ दूषयति (तुरीये त्वित्यादिना) (चरम इति) अचिद्ब्रह्मस्यैव चेतनत्ववचनात्तस्य चेतनब्रह्मतादात्म्यानुपपत्तिश्चेत्यभिप्रायः । भेदाभेददूषणमुपसंहरन् स्वमतसिद्धिमाह (तस्मादिति) ध्यानविधिरपेतया ब्रह्मणः सिद्धिमुपसंहरति (अत इति) ॥ ध्याननियोग-

५ भावप्रकाशिका ५

(अचिद्ब्रह्मस्यैव चेतनत्ववचनादिति) दूषणान्तरमाह (तस्य चेतनब्रह्मेति) ननु

प्रयोजनपरतयैव शास्त्रस्य प्रामाण्येऽपि ध्यानविधि-
शेषतया वेदान्तवाक्यानां ब्रह्मस्वरूपे प्रामाण्यमुपपन्न-
मिति ॥ तदप्ययुक्तम् — ध्यानविधिशेषत्वेऽपि वेदान्त-
वाक्यानामर्थसत्यत्वे प्रामाण्यायोगात् । एतदुक्तं भवति,
ब्रह्मस्वरूपगोचराणि वाक्यानि किं ध्यानविधिनैक-
वाक्यतामापन्नानि ब्रह्मस्वरूपे प्रामाण्यं प्रतिपद्यन्ते ?
उत स्वतन्त्राण्येव ? । एकवाक्यत्वे ध्यानविधिपरत्वेन
ब्रह्मस्वरूपे तात्पर्यं न सम्भवति, भिन्नवाक्यत्वे प्रवृत्ति-
निवृत्तिप्रयोजनविरहादनवबोधकत्वमेव । न च
वाच्यम्-ध्यानं नाम स्मृतिसन्ततिरूपम् । तच्च स्मर्त्त-
व्यैकनिरूपणीयमिति ध्यानविधेः स्मर्त्तव्यविशेषा-
काङ्क्षायाम् “ इदं सर्वं यदयमात्मा ” १ “ ब्रह्म

* श्रुतप्रकाशिका *

वादिपक्षं मीमांसको दूषयति (तदप्ययुक्तमिति) न केवलं निष्पपञ्चीकरणवि-
धिवाद एवानुपपन्नः, इदमपि मतमनुपपन्नमित्यपिशब्दस्य भावः । कुत इत्यत्राह
(ध्यानेति) ध्यानविधिशेषत्वे कथमर्थसत्यत्वे तात्पर्यायोगः ? विधिशेषत्वं
हित्वा स्वातन्त्र्येण वा ब्रह्मणि प्रामाण्यं स्यादित्यत्राह (एतदुक्तमिति)
दूषयितुं विकल्पयति (ब्रह्मस्वरूपेति) प्रथमं शिरो दूषयति (एकेति)
एकवाक्यत्वम्—महावाक्यैकत्वम् । द्वितीयं दूषयति (गिन्नेति) अनवबोधकत्वं
दुःखसाध्यश्रवणादौ प्रवृत्त्ययोगात् । एकवाक्यत्वपक्षे विधिशेषतया ब्रह्मणः

५ भावप्रकाशिका ५

प्रवृत्तिनिवृत्तिविरहादनवबोधकत्वमित्ययुक्तम् । निष्पयोजनानां गतिं काकदन्ता-
दिवाक्यानां बोधकत्वदर्शनादित्याशङ्क्याह (दुःखसाध्यश्रवणादिविधिः) काक-
दन्तादिवाक्यानां स्पष्टार्थतया श्रवणविशेषेणैव बोधकत्वमित्यादि ।

सर्वानुभूः 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' इत्यादीनि ब्रह्म-
स्वरूपतद्विशेषादीनि समर्पयन्ति । तेनैकवाक्यतामाप-
न्नान्यर्थसद्भावे प्रमाणमिति ; ध्यानविधेः स्मर्तव्यवि-
शेषापेक्षत्वेऽपि ' " नाम ब्रह्म " इत्यादिदृष्टिविधिवद-
सत्येनाप्यर्थविशेषेण ध्याननिवृत्त्युपपत्तेः ध्येयसत्य-
त्वानपेक्षणात् । अतो वेदान्तवाक्यानां प्रवृत्तिनिवृत्ति-
प्रयोजनविधुरत्वात् ध्यानविधिशेषत्वेऽपि ध्येयविशेष-
स्वरूपसमर्पणमात्रपर्यवसानात् स्वातन्त्र्येऽपि चाला-
तुराद्युपच्छन्दनवाक्यवत् ज्ञानमात्रेणैव पुरुषार्थपर्य-
न्ततासिद्धेश्च परिनिष्पन्नवस्तुसत्यतागोचरत्वाभावात्
ब्रह्मणः शास्त्रप्रमाणकत्वं न सम्भवतीति प्राप्तम् ॥

* श्रुतप्रकाशिका *

सिद्धिमाशङ्क्याह (न च वाच्यमिति) कुत इत्याह (ध्यानविधेरिति)
" नाम ब्रह्मेत्युपासीत " इत्यादिषु दृष्टिविधिषु विशेष्यसत्यत्वेऽपि विशेषणासत्यत्वेन
विशिष्टासत्यत्वमवर्जनीयम्, इह च तथैवेत्यर्थः । सार्थसङ्ग्रहं पूर्वपक्षमुपसंहरति
(अत इति) ननु प्रथमसूत्रे विधिशेषतया ब्रह्मणि प्रामाण्यरामर्थनमेतदधिकरण-
पूर्वपक्षे विधिशेषतया तत्सिद्धिप्रतिक्षेपश्च कथं घटते ? इत्थम् ; तत्र तु फल-
त्वेन सिद्धिरुक्ता, फलतया सिध्यतः पारमार्थ्याभावे स्वर्गादिरप्यसत्यत्वप्रसङ्गात्
तत्पारमार्थ्यं सिध्यतीति, फलतया तत्सिद्धिसमर्थनं साधीयः, अत्र तु ध्यानविधि-
कर्मत्वेन तत्सिद्धिर्युद्धस्ता, न तु फलतया तत्सिद्धिरित्यविरोधः ॥

५ भावप्रकाशिका ५

अवगमन्तरेण बोधाकल्याणात् श्रवणस्य च प्रयोजनाधीननुभूत्तासाध्यत्वात्,
प्रयोजनागावे अर्थावबोधकत्वं न सम्भवतीति भावः । (प्रथमसूत्रे विधिशेष-
तयेति) कार्यार्थत्वेपि वेदस्य ब्रह्मविचारः कर्तव्य एवेति अशुद्ध्यतया तदधि-
करणभाष्ये उक्तम्. ननु तत्सूत्रकाराभिमत इत्यपि द्रष्टव्यम् ॥

—(गिदान्तः)—

तत्र प्रतिपद्यते-- 'तच्च समन्वयात्' इति । समन्वयः—
सम्यगन्वयः । पुरुषार्थतयाऽन्वय इत्यर्थः । परमपुरुषार्थ-
भूतस्यानवधिकातिशयानन्दस्वरूपस्य ब्रह्मणोऽभिधे-
यतयान्वयात्, तत्— शास्त्रप्रमाणकत्वं सिद्ध्यत्येवेत्यर्थः ।

* श्रुतप्रकाशिका *

एवमुपन्यतं पूर्वपक्षमभिप्रेत्य सूत्रकारेणैतत्सूत्रं प्रणीतमित्याह (तत्रेति) प्रति-
पद्यते—सिद्धान्तः प्राप्नोति, ज्ञायत इति वार्थः । समन्वयशब्दं द्वित्येण व्याचष्टे
(समन्वय इत्यादिना) कस्य केनान्वय इत्येतेषां पूरयन् वाक्यार्थं योजयति
(परमेति) परमपुरुषार्थत्वोपपादकमनवधिकेतिपदम्, पुरुषेणाध्यत्वं हि पुरुषार्थ-
त्वम्, आनन्दरूपतया पुरुषार्थत्वम्, तस्यानवधिकातिशयत्वात्परमपुरुषार्थत्वमिति
भावः । स्वयमननुकूलस्य सुखसाधनस्यापि पुरुषार्थत्वमस्तीति तद्याद्यतिश्यानवधि-
केत्यादिपदेन सिद्धा । तच्छब्दं व्याचष्टे (शास्त्रप्रमाणकत्वमिति) पूर्वपक्षन्या-
वर्तकतुशब्दलब्धगर्थमाह (सिद्ध्यत्येवेति) तत्त्वमस्यादिसंख्योपदेशपरवा-
क्यार्थज्ञानमात्रेणाविद्यानिवृत्तिं तन्मुलेन वाक्यस्य प्रयोजनपर्ययानन्दं वदतो
मृषावादिनो ध्यानविध्यानर्थक्यं स्यात्, वादयार्थज्ञानोपयोगित्वस्य दूषितत्वात् ।
मीमांसकपक्षे ब्रह्मणोऽसिद्धिरित्युभयविधदोषास्पृष्टेनाकारेण देदान्तवाक्यानां
ब्रह्मणि प्रामाण्यमुपपिपादयिषुस्तत्र प्रथमं ब्रह्मणः स्वतः सर्वेषां सर्वप्रकारभोग्य-
त्वेन पुरुषार्थत्वाधिक्यं प्रवृत्तिनिवृत्त्योर्दुःखात्मकत्वेन पुरुषार्थत्ववैकल्यं चाभिप्रयन्
प्रवृत्तिनिवृत्तिपरत्वविरहवतः पुरुषार्थपर्थवसानाभावनिवन्धनाप्रामाण्यशङ्कां

ध भावप्रकाशिका ध

प्रतिपत्तिशब्दस्य ज्ञाने प्रसिद्धिमभिप्रेत्याह (ज्ञायत इति वार्थ इति) इदमुपलक्षणम्,
सूत्रकारः प्रतिपद्यते जानातीत्यर्थः । कर्तरि कर्मणि च रूपरात्रिशिष्टत्वादित्यपि
वदन्ति । व्याख्यातस्य व्याख्यानगनर्थकमित्याशङ्क्याह (वित्तरेण व्याचष्टे इति) पूर्वत्र
सम्यगन्वय इत्यादेरनुपन्यासात्सङ्क्षेप इति भावः । भाष्ये— अभिधेयतयान्वया-
दिति । अभिधेयत्वलक्षणान्वयादित्यर्थः । ततश्चान्वयशब्दस्याभिधेयत्वलक्षणो-

निरस्तनिखिलदोषनिरतिशयानन्दस्वरूपतया परम-
 प्राप्यं ब्रह्म बोधयन् वेदान्तवाक्यगणः प्रवृत्तिनिवृत्ति-
 परताविरहान्न प्रयोजनपर्यवसायीति ब्रुवाणो राज-
 कुलवासिनः पुरुषस्य कौलेयककुलाननुप्रवेशेन प्रयो-
 जनशून्यतां व्रूते । एतदुक्तं भवति- अनादिकर्मरूपा-
 विद्यावेष्टनतिरोहितपरावरतत्त्वयाथात्म्यस्वरूपावबो-
 धानां देवासुरगन्धर्वसिद्धविद्याधरकिन्नरकिम्पुरुषयक्ष-
 राक्षसपिशाचमनुजपशुशकुनिसरीसृपवृक्षगुल्मलता-

* श्रुतप्रकाशिका *

परिहरति (निरस्तेति) राजकुलवासी- राजकुलप्रसूतः, राजकुलान्तरगो वा ।
 कौलेयकाः- श्वानः, श्वोपजीविनो म्लेच्छा वा लक्ष्यन्ते । यद्यपि वाक्यगणस्थाने
 राजकुलवासी पुरुषः प्रतीयते तथाप्यर्थवशाद्वाक्यार्थप्रतिपत्तृपुरुषस्थाने तन्नि-
 र्देशः फलितः, स्वतो निरवधिकपुरुषार्थपरवाक्यस्य प्रयोजनशून्यत्वकथनमनुपपन्न-
 मित्यर्थः । ब्रह्मणः कथमनवधिका नन्दरूपतया पुरुषार्थत्वाधिक्यम् ? कथं च
 प्रवृत्तिनिवृत्त्योः पुरुषार्थत्ववैकल्यम् ? स्वरूपपरवाक्यस्य पुरुषार्थपर्यवसानं कुत्र
 दृष्टम् ? तथा सति कथं ध्यानविधिसाफल्यम् ? इत्याकाङ्क्षायामाह (एतदुक्तमिति)
 ब्रह्मणः पुरुषार्थताधिक्यमाह (अनादीत्यादिना) कर्मभिरनुभवप्रतिबन्धात्
 क्षेत्रज्ञानां तस्य पुरुषार्थत्वज्ञानाभावः, न तु तत्र तद्वैकल्यादित्यभिप्राये-
 षोक्तम् अनादिकर्मेति । देवामुरादिपरिगणनं तेषां व्यवस्थितभोग्यत्वप्रदर्श-
 नार्थम् । योग्यानुपलब्धिशङ्कान्युदासायानुभवसम्भव इत्युक्तम् । तद्विषयज्ञानानुकूलत्वं

७ भावप्रकाशिका ७

अन्ययोर्थः । समित्यस्य परमपुरुषार्थरूपत्वं विवक्षितमिति भावः । (अर्थव
 शद्वाक्यार्थप्रतिपत्तृपुरुषस्थान इति) प्रयोजनलम्भकस्यापि वाक्यगणस्य स्वयं
 प्रयोजनत्वाभावेन प्रयोजनवतो वाक्यार्थप्रतिपत्तुरेव तत्त्वज्ञाननिवेश इति भावः ।
 (योग्यानुपलब्धिशङ्कान्युदासायेति) परस्य ब्रह्मणोऽनवधिकातिशयानन्दजनकत्वं

दूर्वादीनां स्त्रीपुन्रपुंसकभेदभिन्नानां क्षेत्रज्ञानां व्यव-
स्थितधारकपोषकभोग्यविशेषाणां मुक्तानां स्वस्य चा-
विशेषेणानुभवसम्भवे स्वरूपरूपगुणाविभवचोष्टैरनव-
धिकातिशयानन्दजनकं परं ब्रह्मास्तीति बोधयदेव
वाक्यं प्रयोजनपर्यवसायि, प्रवृत्तिनिवृत्तिनिष्ठन्तु
यावत्पुरुषार्थान्वयबोधं न प्रयोजनपर्यवसायि ।
एवम्भूतं ब्रह्म कथं प्राप्यत इत्यपेक्षायां १ “ ब्रह्म
विदामोति परम् ” २ “ आत्मानमेव लोकमुपासीत ”
इति वेदनादिशब्दैरुपासनं ब्रह्मप्राप्त्युपायतया विधी-
यते । यथा स्ववेश्मनि निधिरस्तीति वाक्येन निधि-

श्रुतप्रकाशिका *

हि तदनुकूलत्वेन विना न सम्भवति, अतोऽनवधिकातिशयानन्दजननत्वोक्त्या
ब्रह्मणोऽनवधिकातिशयानुकूलत्वं सिध्यतीत्यानन्दत्वमुपपादितं भवति । स्वरू-
पेत्यादिना सर्वप्रकारभोग्यत्वमुक्तम्, तेन पुरुषार्थत्वाधिक्यं सिद्धम् । प्रवृत्तीत्या-
दिना प्रवृत्तिनिवृत्त्योः पुरुषार्थत्ववैकल्यमुक्तम्, इष्टमुखलवसाधनतयोपादेय-
त्वात् दुःखात्मकतया स्वतो भोग्यत्वाभावाच्च ध्यानादिविध्यानर्धक्यं परिहरति
(एवम्भूतमिति) परोक्षज्ञानस्यापि मुखरूपत्वात्स्वरूपपराणि वाक्यानि पुरुषार्थ-
पर्यवसायिन्येव, तदापरोक्ष्याकाङ्क्षिणस्तत्साधनज्ञापकत्वात् ध्यानविधायीनि
वाक्यानि न निष्फलानीत्यर्थः । इममर्थं दृष्टान्तेन दर्शयति (यथेति) एवं
परोक्षज्ञानजनकस्यैव वाक्यस्य पुरुषार्थपर्यवसायित्वेऽपि फलविशेषापेक्षया
ध्यानप्रवृत्तिर्मुक्ता, यथा “ दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत ” “ ज्योतिष्टोमेन स्वर्ग-
कामो यजेत ” “ अग्निहोत्रं जुहुयात्स्वर्गकामः ” इत्यादिषु दर्शपूर्णमासादीनामेकै-
कस्य स्वर्गसाधनत्वेऽपि फलविशेषापेक्षया कर्मान्तरारम्भ एकस्यैव कर्मण आधु-
चिश्चोपपद्यते, यथा पुत्रजन्मश्रवणसज्जातहर्षस्यापि पश्चात्तन्मुक्तापरोक्ष्यमुक्ताशया

सद्भावं ज्ञात्वा तृप्तस्सन् पश्चात्तदुपादाने च प्रयतते ,
 यथा च कश्चिद्राजकुमारो बालक्रीडासक्तो नरेन्द्र-
 भवनान्निष्क्रान्तो मार्गाद्गृष्टो नष्ट इति राज्ञा विज्ञातः
 स्वयञ्चाज्ञातपितृकः केनचित् द्विजवर्येण वर्द्धितो-
 ऽधिगतवेदशास्त्रः षोडशवर्षः सर्वकल्याणगुणाकर-
 स्तिष्ठन् 'पिता ते सर्वलोकाधिपतिर्गाम्भीर्योदाय्यवा-

* श्रुतप्रकाशिका *

प्रवृत्तिरूपपद्यते तथात्रापीत्यभिप्रायः । अत्र निधिराजकुमारदृष्टान्तद्वयं
 चिदचिद्विभागादुक्तम्, उभयगतं भोग्यत्वं ब्रह्मण्यस्तीति ज्ञापनाय । “तद्यथा
 हिरण्यनिधिं निहितमन्त्रेज्ज्ञा उपर्युपरि सञ्चरन्तो न विन्देयुः” इति श्रुतिः ।
 निधिरस्तीतिवाक्यस्य पुरुषार्थपरत्वं दर्शयति (तृप्तस्सन्निति) “अविज्ञाताः
 कुमारकाः” “भगवतोऽहं पुत्रः प्रेप्यः शिष्यश्च” “माता पिता आता” “भूतानां
 योऽव्ययः पिता” ‘एक इन्द्रो जगतो बभूव’ ‘राजाधिराजः सर्वेषाम्’ इत्यादिश्रुतिस्मृ-
 त्यनुसारेण सर्वविधभोग्यत्वप्रदर्शनाय राजकुमार इति भगवति राजत्वं चेतनेषु पुत्रत्व-
 द्योपवर्णितम्, अत्र कुशलवसमाधिर्द्रष्टव्यः । बालक्रीडासक्त इत्यनेन चेतनानां बाल-
 विषयप्रावण्यं सूचितम्, नरेन्द्रभवनान्निष्क्रान्त इत्यनेन भगवत्संकाशवहिष्ठत्वं
 दर्शितम्, परमव्योमालाभश्च. मार्गाद्गृष्ट इत्यनेन कर्मज्ञानाद्युपायानन्वयः ख्यापितः ।
 द्विजवर्येण वर्द्धित इत्यनेन भगवज्ज्ञाननिष्पत्तियोग्यतासिद्धिहेतुभूताध्ययनादि-
 निष्पादकाचार्यसम्बन्धोऽभिप्रेतः । षोडशवर्षः— भोक्तृत्वावस्थो भोग्यतावस्थश्चेति
 भावः । सर्वकल्याणगुणाकरः— “निर्वाणमय एवायमात्मा ज्ञानगयोऽमलः” इत्या-
 द्युक्तैर्भगवदभिमतैर्गुणैः पूर्णता सूचिता । पिता त इत्यादिना भगवदुपगुणाः
 सूचिताः । गाम्भीर्यादय उपासकं प्रति सौलभ्योपयुक्ता गुणाः , शौर्यादयः
 परत्वान्तर्गताः । गाम्भीर्यम्—सम्प्रदानलाघवदीयमानगौरवानेपेक्षत्वम्, शौर्यादयः—

५ भावप्रकाशिका ५

वापितम् . इदानीं तदनुपलब्धेरिति शङ्काव्युदासार्थमित्यर्थः । (सम्प्रदानला-
 घवेति) सम्प्रदानं प्रतिगृहीता कर्मणायमभिप्रेति स सम्प्रदानमितिस्मरणात्. यद्यपि

तत्सत्यमौशील्यशौर्यवीर्यपराक्रमादिगुणसम्पन्नस्त्वामेव
नष्टं पुत्रं दिदृक्षुः पुरवरे तिष्ठति' इति केनचिदभियुक्त-
तमेन प्रयुक्तं वाक्यं शृणोति चेत् तदानीमेवाहं तावत्
जीवतः पुत्रो मत्पिता च सर्वसम्पत्समृद्ध इति निर-
तिशयहर्षसमन्वितो भवति, राजा च स्वपुत्रं जीवन्त-

* श्रुतप्रकाशिका *

दातृप्रतिगृहीतृविभागबुद्धिविरहेण प्राप्तं कृतमिति प्रतिपत्तिमन्त्रम् ;
आत्मात्मीयं दत्त्वापि " अष्टाणं प्रवृद्धमिव मे " इति स्थितिर्वा । वात्सल्यम्-
दोषेष्वपि गुणत्वबुद्धिः , यथा मातुर्वत्से । मुशीलं हि नाम महतो मन्दैः सह
नीरन्त्रेण संश्लेषस्वभावत्वम्, तद्वत्ता सौशील्यम् । शौर्यम्-शत्रुमध्ये स्वगृह इव प्रवेश-
सामर्थ्यम्, 'शूरं भीरुं कविं जडम्' इति भीरुत्वप्रतियोगि हि शौर्यम् । वीर्यम्- अथा-
न्तिः । पराक्रमः-विक्रमणम् । अत्रानुक्तमपि धैर्यमनुसन्धेयम्, तच्च शत्रुभिर्विषये वृण-
वन्मन्यमानत्वम् । दिदृक्षुरिति "स महात्मा मुदुर्लभः" इति भगवदभिप्राय-
स्मृतिः । पुरवर इत्यनेन ब्रह्मपुराण्यशरीरान्तास्थितिरभिप्रेता, त्रिपाद्विभूति-
सम्बन्धो वा । अभियुक्ततमशब्देन भगवज्ज्ञानप्रदो गुरुर्विवक्षितः, तस्येतरवैलक्षण्यं
केनचिदित्यभिप्रेतम् । यदा अध्ययनादिकारयिता गुरुरेव ब्रह्मोपदेष्टा सम्भवति
तदायमभियुक्ततमशब्दः पूर्वनिर्दिष्टद्विजवर्यमेवाभिधत्ते, तदसम्भवे ब्रह्मोपदेष्टृ-
पुरुषमात्राभिप्रायः । अत्र केनचिदित्यनेन पूर्वणैव वा अन्येनैव वेति च
तात्पर्यं ग्राह्यम्, शृणोति चेदित्यनेन भगवज्ज्ञानस्य दुर्लभत्वमभिप्रेतम्, निरतिशय-
हर्षसमन्वितो भवतीत्यनेन वाक्यस्य पुरुषार्थपरत्वं दर्शितम् । राजा चेति राज-

ध शावप्रकाशिका ध

दशरूपकादौ " गाम्भीर्यं यत्प्रभावेन विकारो नोपलभ्यते " इत्येवं प्राप्तेष्वपि
महत्सु सुखरोपहर्षेषु तत्सूचकविकारराहित्यरूपमित्येवं वर्णितम्, तथापि तस्य
परमात्मन्यप्रसक्तत्वादेवं वर्णितमिति द्रष्टव्यम् । (तदसम्भवे ब्रह्मोपदेष्टृपुरुषमात्रा-
भिप्राय इति) " आचार्याद्वैव विद्या विदिता साधिष्ठं प्रापत् " इति श्रुतेः ।
अस्याश्च श्रुतेरयमर्थः,- आचार्यः- उपनीयाध्यापयिता, तत्सकाशादयमविद्या

मरोगमतिमनोहरदर्शनं विदितसकलवेद्यं श्रुत्वा अवा-
ससमस्तपुरुषार्थो भवति । पश्चात्तदुपादाने च प्रयतते ।

* श्रुतप्रकाशिका *

स्थानीयोऽप्युपासको विवक्षितः, अनेन सर्वविधभोग्यत्वस्य भगवति पुष्कलत्वात्
गुणवत्पुत्रगतभोग्यत्वमपि तत्र विद्यत इति ज्ञापितम् । न हि भगवतो ज्ञानं
परोक्षरूपम्, अवाससमस्तपुरुषार्थो भवतीत्यनेन च वाक्यस्य प्रयोजनपर्यवसा-
यित्वं दर्शितम् । राजा चेत्यादिग्रन्थस्यापातप्रतिपक्षार्थोऽप्यविरुद्धः । ध्यानविधेर-
वैयर्थ्यं दृष्टान्तद्वयेनापि सिद्धमिति ज्ञापयितुमुक्तं पश्चात्तदुपादाने च प्रयतत
इति पश्चात्तावुभौ सङ्गच्छेते चेति च । अत्र पूर्वमेव अर्थार्थी राजकुलं गच्छेत्
मन्दाग्निर्नाम्नु पिवेदिति वाक्योदाहरणादिह निधिदृष्टान्तोपन्यासाच्चायमप्यर्थो
ऽर्थसिद्धः, किं क्रियोत्तीर्णकार्यपरतयैव वाक्यस्य प्रयोजनपर्यवसायित्वम् ? उत
क्रियाकार्यं वा तदुत्तीर्णं वा प्रवर्त्तकमर्थमभिदधत एव तात्पर्यावसायित्वमिति
मतम् ? । न प्रथमः, अर्थार्थी राजानं सेवेतेत्यादीनां समयोजनत्वात् । न
द्वितीयः, निधिमद्भूभागलक्षणरत्नपरीक्षणपराणां शास्त्राणां प्रयोजनशालित्वात् ।

ध भावप्रकाशिका ध

साधुतां प्राप्नोतीति । ततश्च तदसम्भवेऽन्यतो ग्राह्या, अत एव श्वेतकेतोरना-
चार्यादपि पितुस्सकाराद्ब्रह्मविद्याश्रवणम् । तदाचार्यस्याब्रह्मवित्त्वात् ; अत एव
“न वै नूनं भगवन्तस्त एतदेवेदिपुः यद्वैतदेदिप्यन् कथं मे नावक्ष्यन् भग-
वांस्त्वेव मे तद्वीतु ” इति स्वाचार्यस्याज्ञानमुद्पाद्य पितरमेव ब्रह्मविद्यां
प्रार्थितवानिति । आचार्यस्यासम्भवेऽन्यतो ब्रह्मविद्या ग्राह्येति भावः ।
(आपातप्रतिपक्षार्थोऽप्यविरुद्ध इति) परव्योमनिलये भगवत्यपि ईदृशवृत्ता-
न्तविज्ञापयितृणामाचार्याणां सम्भवात् । नच सर्वज्ञे तस्मिन् वृत्तान्तविज्ञापनस्य
वैफल्यमिति वाच्यम् ; प्रभुधर्मत्वेन तस्याप्युपपत्तेः, इतरथा ब्रह्मादीनां
क्षीराब्धिगमनविज्ञापनादीनां वैफल्यप्रसङ्गात् । केचित् आतपादिपीडारहिते
भगवद्भोके मण्डपोद्यानवापीकूपादीनामपि वैयर्थ्यप्रसङ्गात्, तत्रत्यानां संवेपामपि
सर्वसाक्षात्कारसमर्थतया द्वारपालादीनामपि वैयर्थ्यप्रसङ्गादित्याहुः । (पूर्वमेवा-
र्थार्थीति) पूर्वमेव अर्थार्थीत्यादिलौकिकवाक्यस्योदाहृतत्वात्, क्रियातिरिक्त-

पश्चात्तावुभौ सङ्गच्छेते चेति । यत्पुनः परिनिष्पन्न-
वस्तुगोचरस्य वाक्यस्य तज्ज्ञानमात्रेणापि पुरुषार्थपर्यव-
सानात् बालातुराद्युपच्छन्दनवाक्यवन्नार्थसद्भावे प्रामा-
ण्यमिति । तदसत् ; अर्थसद्भावाभावे निश्चिते ज्ञातो-

* श्रुतप्रकाशिका *

न च तत्रापि स्वननधारणादिविधिपरत्वं वाक्यानां कल्प्यम्, तयोः रागप्राप्तत्वात्
स्वननादिप्रकारस्य लोकसिद्धत्वाच्च, अप्राप्ते हि शास्त्रमर्थवत् । दुष्टरत्नवर्जनमप्य-
नर्थजिह्वासाप्राप्तम्, वाक्यानि तु निधिमत्त्वगुणदोषज्ञापनमात्रपर्यवसायीनि,
अतः प्रवर्तकार्थपरतयैव प्रयोजनपर्यवसानमिति नियमो भ्रम इति । अथ पूर्व-
पक्षिणोक्तमनुभाषते (यत्पुनरिति) वेदान्तवाक्यानां नार्थसद्भावे प्रामाण्यमस्तीति
प्रतिज्ञा, तदर्थमर्थसद्भावाभावेऽपि पुरुषार्थपर्यवसानादिति हेतुर्विवाहितः । दृष-
यति (तदसदिति) कुत इत्यत्राह (अर्थसद्भावाभाव इति) इदं वाक्यं

५ भावप्रकाशिका ५

कार्यमात्रपरत्वं पूर्वपक्षिणापि न सुवचमिति भावः । (दुष्टरत्नवर्जनमप्य-
नर्थजिह्वासाप्राप्तमिति) ततश्च तद्वर्जनं न बोधनीयमिति भावः । नच व्याक-
रणस्य सुशब्दापशब्दविभागज्ञापकत्वम् साधुभिरेव भाषितव्यमिति नियमज्ञा-
पकत्वश्च यथा, एवं रत्नेष्वपि सदसद्विवेचनं धार्याधार्यविधिनिषेधपरस्वश्च
रत्नशास्त्रस्याप्यस्त्विति वाच्यम्, स्मृतिवचनत एव सदृशधारणदुष्टरत्ननिषेधयोः
सिद्धेः रत्नशास्त्रस्य सदसद्विवेकमात्रपरत्वादिति भावः । भाष्ये— अर्थसद्भावा-
भावे निश्चिते इति । नन्वर्थसद्भावाभावनिश्चयेपि कल्पितकथामु हर्षा-
दीनां दर्शनात् कथं तदभावनिश्चयस्य हर्षप्रतिबन्धकत्वम् ? सत्यपि वा तद-
भावनिश्चयस्य प्रतिबन्धकत्वे प्रकृते तदभावनिश्चयाभावमात्रमपेक्षितम्, न तु
वस्तुसत्यत्वनिश्चयोपि ; ततश्च कथं वस्तुसत्यत्वं सिध्येत् ? । किञ्च वेदान्तानां
सिद्धार्थपरत्वे प्रयोजनानवाप्तेः । “आम्नायस्य क्रियार्थत्वादानर्थक्यम-
तदर्थानाम्, तस्मादनित्यमुच्यते, विधिना त्वेकवाक्यत्वात् स्तुत्यर्थत्वेन विधीनां स्युः”
इति पूर्वोत्तरपक्षसूत्रोक्तन्यायेन वेदान्तानां कर्मविधिशेषतया कर्मप्राशस्त्य एव

ऽप्यर्थः पुरुषार्थाय न भवति । बालातुरादीनामप्यथ-
सद्भावभ्रान्त्या हर्षाद्युत्पत्तिः, तेषामेव तस्मिन्नेव ज्ञाने
विद्यमाने यद्यर्थाभावनिश्रयो जायेत ततस्तदानीमेव

• श्रुतप्रकाशिका •

पक्षविषयम्, पक्षदृष्टान्तसाधारणं वा । हेतुत्वं गर्भितम्, अर्थसद्भावभावनिश्रये
सति पुरुषार्थपर्यवसानाभावादित्यर्थः । अर्थासद्भावेऽपि पुरुषार्थो दृश्यत
इति शङ्कायां तत्रार्थासद्भावनिश्चयाभावमुपाधिमाह (बालातुरादीनामिति)
तदेवोपपादयति (तेषामेवेति) ततः किमित्यपेक्षायां सपक्षे दर्शितमर्थं पक्षे

• भावप्रकाशिका •

तात्पर्यम्, ननु प्रतीयमाने सिद्धार्थ इति पूर्वपक्षे प्राप्ते पिता ते सुखमास्ते
नायं सर्पो रज्जुरित्यादिवत् सप्रयोजनतया निरतिशयानन्दे ब्रह्मणि तात्पर्यमस्तीति
ब्रह्मणि तात्पर्यविषयत्वस्य समर्थनत्वात्, तत एवार्थासत्यत्वशङ्काया अनु-
त्थानात्, कथं बालातुराद्युपच्छन्दनवाक्यसाम्यशङ्कावैदिकम्मन्यस्य पूर्वपक्षिण
उचिष्ठेत्, नहि वैदिकः कश्चित् वेदतात्पर्यविषयस्यासत्यत्वं शङ्कते, इयं हि
शङ्का कर्मविधियेवत्यपक्षे परं युज्यते, तत्र हि “सोरोदीत्” “आत्मनो वपा-
मुदग्विदत्” इत्यादाविषय कर्मप्राशस्त्यनात्रपरतया प्राशस्त्यद्वारमूले तात्पर्या-
भावेन तत्सत्यत्वानवश्यम्भावात्. “औपधं पिव शिखा वर्धियते” इत्यादिबाला-
द्युपच्छन्दनवाक्यसाम्यमिति । ननु सप्रयोजनत्वात् ब्रह्मणि तात्पर्यमिति
सिद्धान्तपक्षेऽपि वेदतात्पर्यविषयत्वेऽपि असत्यत्वशङ्काया उत्थाने कर्मकाण्डे
तच्छङ्का को वारयेत् । नहि विधिभागव्यावृत्तौ वेदान्तभागे कश्चिद्धेतुरस्ति ।
किञ्च ब्रह्मप्रतिपादकवेदान्तवाक्यानां श्रोतृहर्षजनकत्वेन स्वातन्त्र्येण प्रामाण्ये
“वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता” यत्र दुःखेन सम्भिन्नम्” इत्यादिवाक्यानामपि
तादात्मिककृतुहर्षजनकत्वेन प्रामाण्यसम्भवात् “विधिना त्वेकवाक्यत्वात्”
इति सूत्रोक्तन्यायो नाध्ययणीयस्स्यात्, तत्रापि दुःखासम्भिन्नमुखरूपे प्रतीते
स स्वर्गः केन प्राप्यत इत्याकाङ्क्षायां ज्योतिष्टोमादिविधिप्रवृत्तिरित्यपि भुवचत्वादिति
चेत्. उच्यते; इत्थं शङ्कापरिहारौ, तादात्मिकहर्षमात्रपर्यवसायिनां वाक्यानां
स्वार्थं तात्पर्यस्य प्रामाण्यस्य वा अनुपलम्भात् वेदान्तवाक्येऽपि हर्षमात्रपर्यव-

हर्षादयो निवर्तैरन् । औपनिषदेष्वपि वाक्येषु ब्रह्मा-
स्तित्वतात्पर्याभावनिश्रये ब्रह्मज्ञाने सत्यपि पुरुषार्थ-

* श्रुतप्रकाशिका *

स्फुटीकरोति (औपनिषदेष्वपीति) बालातुराद्युपच्छन्दनवाक्येष्विवात्राप्यर्थ-
सद्भावभ्रान्त्या पुरुषार्थपर्यवसानं स्यादिति चेत्, 'पयः पिब कषायं पिब शिखा
वर्द्धिष्यते पांशुषु लुठसि चेन्न दन्ता उद्भिद्यन्ते' इत्यादीनां प्रवृत्तिनिवृत्तिपरवा-
क्यानामिव "सर्वकामो यजेत" "न फलजं भक्षयेत्" इत्यादिवाक्यानामप्य-
र्थसद्भावभ्रान्त्या पुरुषार्थपर्यवसानं किं न स्यात् ? अपौरुषेयत्वाद्देवावयवस्य
विप्रलिप्सामूलवाक्यस्येव आमकतया पुरुषार्थपर्यवसानमशुक्तम्, तथा सति
शास्त्रस्य निरूपकाधिगन्तव्यत्वात् स्वपुत्रशिष्यादीनामध्यापनादौ प्रवृत्तिर्नोपपद्यत
इति चेत्, अपौरुषेयत्वमध्यापनादिप्रवृत्तिवैयर्थ्यं च वेदान्तवाक्येष्वपि तुल्यम् ।

५ भावप्रकाशिका ५

सायिषु स्वार्थे तात्पर्यं वा प्रामाण्यं वा न स्यादिति चेत्तर्हि प्रवृत्तिनिवृत्तिपर्यव-
सायिषु विप्रलम्भवाक्येषु स्वार्थे प्रामाण्यादर्शनात् विधिभागेष्वपि स्वार्थे प्रामाण्यं
न स्यात्, यदि च विधिभागानां न प्रवृत्तिमात्रपर्यवसायित्वम्, अपि तु
सर्गादिफलपर्यवसायित्वमेव, ज्योतिष्टोमादिकं कर्मानुष्ठाय स्वर्गादिकं फलं
लभतामिति हि वत्सलतरायाः श्रुतेराशय इति चेत्तर्हि वेदान्तभागेष्वपि एत-
दर्थश्रवणेन हृष्टस्तनुपासनादिकमनुष्ठायोपवर्गं लभतामित्येवाशय इति समस्त-
माधिरिति । नच स्वर्गादिवाक्येष्वपि स्वातन्त्र्यप्रसङ्ग इति वाच्यम्, तत्र प्रति-
पक्षाया विध्यैकवाक्यतायास्त्यागे हेत्वभावात्, स्वरूपोपदेशपरवेदान्तवाक्ये-
ष्वसन्निहितविध्यैकवाक्यताकल्पने प्रमाणाभावादिति । पाराशर्यविजयेषु सद्भि-
द्यामुपासनाविध्यभावेन प्रवृत्तिपर्यन्तत्वाभावात्, हुंफठादिवददृष्टार्थत्वम्,
अत इतरेषामपि वेदान्तानां तथात्वमिति पूर्वपक्षं कृत्वा साद्विद्यायामपि 'तस्य
तावदेव चिरम्' इतिवाक्ये उपासनविधिस्समर्थ्यतेऽसिद्धधिकरण इत्युक्तम् ।
आमकतयेति क्वचित्पाठो दृश्यते । तत्राण्यन्तत्वेनोदाचोपदेशस्य 'मान्तस्नाना-
चमेः' इति वृद्धिनिषेधप्रसङ्गेन न्यन्तत्वे 'मितां हस' इति हसत्वप्रसङ्गेन च
आमकेतिरूपासिद्धावपि 'प्रज्ञादिभ्यश्च' इति प्रज्ञादित्वात् स्वार्थे अणि रूप-

पर्यवसानं न स्यात् । अतः “यतो वा इमानि भूता-
नि जायन्ते ” इत्यादिवाक्यं निखिलजगदेककारणं
निरस्तनिखिलदोषगन्धं सार्वज्ञ्यसत्यसङ्कल्पत्वाद्यनन्त-
कल्याणगुणाकरमनवधिकातिशयानन्दं ब्रह्मास्तीति
बोधयतीति सिद्धम् ॥

✽ श्रुतप्रकाशिका ✽

कर्मविधीनां देहातिरिक्तात्मज्ञानसापेक्षत्वात् वेदान्तवाक्यानां कर्मविधिशेषत्वेन
अध्यापनादिप्रवृत्त्युपपत्तिरिति चेत्. न, असत्यपि देहात्मभेदे तत्सद्भावान्ति-
हेतुत्वशङ्कायां सत्यां तन्मुखेन प्ररोचनानुपपत्त्या विधिशेषतयाऽध्यापनाद्यनुप-
पत्तेः । तर्हानुगृहीतनिर्दोषश्रुतिसिद्धदेहात्मभेदस्तात्त्विक इति चेत्. तत्पुरुषार्थ-
भूतस्य परमात्मनः प्रतिपाद्यत्वेऽपि तुल्यम् । देहात्मभेदसाधकहेत्वन्तरसंवादान्न
आन्तिहेतुत्वनिश्चय इति चेत्. तर्हि तेनैव हेत्वन्तरेण देहात्मभेदसिद्धिरिति-
तज्ज्ञापनाय वेदान्तवाक्यानामपेक्षितत्वाद्विधिशेषतया तदध्यापनादिकं नोपपद्यते ;
एवं निरूपकाधिकारस्य शास्त्रस्यार्थसद्भावान्त्या पुरुषार्थपर्यवसानानुपपत्तौ प्रवर्तक-
वाक्यानां प्रतिबन्दीत्वमभिप्रेत्य औपनिषदेश्वपीत्यादिभाष्यं प्रवृत्तम् । मुक्तस्य हेतो-
र्विपर्यये पर्यवसानं दर्शयन्नधिकरणार्थमुपसंहरति (अत इति) कारणवाक्यानामर्थ-
माह (निखिलेति) निखिलशब्दः परैर्नित्यतयाऽभिमतानामाकाशादीनामपि कार्य-
त्वज्ञापनार्थः । एकशब्दो निमित्तोपादानैक्यद्योतकः । यतो वा इमानीत्यादि-
वाक्ये शोधकवाक्यार्थश्च गर्भित इत्यभिप्रायेणाह (निरस्तेति) अत्र निखिल-
शब्देन चिदचिद्भाताः क्लेशकर्मादयो जन्मादयश्च विवक्षिताः । कदाचिद्दोषसम्ब-
न्धाहत्त्वव्यावर्तकेन गन्धशब्देन सदा तत्प्रत्यनीकत्वमुक्तं भवति । कारणत्वापै-
यिकान् गुणानाह (सार्वज्ञ्येति) एतदधिकरणसिद्धमर्थमाह (अनवधिकेति)
(बोधयतीति) अध्यापनाद्युपपत्तये पुरुषार्थपर्यवसानस्यापेक्षितत्वात्पेक्षावदधि-

✽ भावप्रकाशिका ✽

सिद्धिर्द्रष्टव्या । यद्वा मितां हस्त इति सूत्रे केचिद्वैत्यनुवर्तयन्तीतिकाशिकाया-
मुक्तत्वात् साधुत्वं प्रष्टव्यम् । (कर्मविधीनामिति) कर्मविध्यपेक्षितदेहाति-

* श्रुतप्रकाशिका *

कार्यस्य शास्त्रस्यार्थसद्भावाभावनिश्चये सति पुरुषार्थपर्यवसानानुपपत्तेस्तदुपपत्त्यर्थं प्रवर्तकवाक्यानामिव अर्थसद्भावे प्रामाण्यमङ्गीकार्यमिति यथोक्तलक्षणं ब्रह्म 'यतो वा इमानि' इत्यादिवाक्यं प्रतिपादयतीत्यर्थः ॥

शास्त्रारम्भसिद्ध्यर्थेपा चतुस्सूत्री मृपावादिनां पक्षे न सङ्गच्छते, तत्पक्षे विषयप्रयोजनानुपपत्त्या शास्त्रस्यानारम्भाणीयत्वात् । तथा हि, विषयः किं ब्रह्म ? उत भेदमिध्यात्वम् ? उत जीवब्रह्मणोरैक्यम् ? । न प्रथमः, ब्रह्मणो वेद्यत्वान्म्युपगमात्, वेद्यत्वे घटादेरिवाननुभूतित्वप्रसङ्गस्य लोक्तत्वाच्च, व्यावहारिकं वेद्यत्वमस्तीति चेत्-घटस्यापि वेद्यत्वं व्यावहारिकमिति तद्वदेवाननुभूतित्वप्रसङ्गो दुर्वारः, वास्तववेद्यत्वाभावस्य च भावप्रकाशिका च

रिक्तात्मसमर्पकत्वेन कर्मविधिशेषतया सप्रयोजनत्वादध्यापनानुपपत्तिरित्यर्थः ॥

(शास्त्रारम्भसिद्ध्यर्थेपा चतुस्सूत्रीति) इदञ्च सिद्धान्ताभिप्रायेण, मृपावादिमते प्रथमाधिकरणस्यैवारम्भार्थत्वात्, तन्मते हीत्वं चतुस्सूत्री व्याख्याता ; विवरणकारमते प्रत्यग्ब्रह्मैक्यं शास्त्रस्य विषयः, तच्च न सम्भवति, कर्तृत्वादेर्विरुद्धधर्मत्वेनैक्यायोगात्, सत्यत्वादेव कर्तृत्वादिवन्धनिवृत्तेर्न प्रयोजनत्वं सम्भवतीति पूर्वपक्षं प्राप्य कर्तृत्वादेर्मिध्यात्वाद्विषयप्रयोजने सिध्यत इति सिद्धान्तितम् । वाचस्पतिना तु प्रत्यगात्मन एव ब्रह्मत्वात् तस्य चाहंधीसिद्धत्वेनासन्दिग्धतया तस्य न विषयत्वमुपपद्यते । अविद्यानिवृत्तेश्च न प्रयोजनत्वं ब्रह्मज्ञाने सत्यप्यविद्यानिवृत्तेरदर्शनादिति पूर्वपक्षं कृत्वा ज्ञानानन्दैकरसासंसार्यात्मस्वरूपस्य शास्त्रविषयतयाभिमतस्याहमिति ज्ञाने विषयत्वाभावात् शास्त्रविषयत्वमुपपद्यते, तज्ज्ञानस्याविद्यानिवृत्तिप्रयोजनत्वञ्चोपपद्यत इति सिद्धान्तितं जिज्ञासामूत्रे । जन्मादिमूत्रे तु 'यतो वा इमानि'ति श्रुत्युक्तजगत्कारणत्वं ब्रह्मणो न लक्षणं भवितुमर्हति, प्रपञ्चस्य सत्यत्वे तेन निर्विशेषब्रह्मावगत्यसम्भवात्, असत्यत्वे च कृतकत्वेन नित्यस्येव असता प्रपञ्चेन सत्यस्य ब्रह्मणो लक्षयितुमशक्यत्वाज्जगत्कारणत्वं लक्षणं न सम्भवतीति प्राप्ते यद्वज्रतमभात् सा शुक्तिरित्यादौ मिध्याभूतेनापि रजतेन सत्यायाश्शुक्तेरिव मिध्याभूतेनापि जगज्जन्मादिना सत्यस्य ब्रह्मणो लक्षणं सम्भवत्येव, तत्र च जगज्जन्मादिकं चन्द्रस्य शास्त्राग्रमिव तटस्थलक्षणम्, प्रकृष्टप्रकाशादिवत्सत्यत्वादिकं स्वरूपलक्षणमिति वर्णितम् । शास्त्रयोनित्वादित्यत्र जगज्जन्मादिकारणत्वाक्षिप्तं

* श्रुतप्रकाशिका *

ब्रह्मणि साध्यत्वे घटस्य व्यतिरेकदृष्टान्तत्वं न घटते, घटस्य वास्तववेद्यत्वाभाव-
विरहाभावात् । अनुभूतिः परमार्थतो न वेद्या, अनुभूतित्वात्, यत्परमार्थतो वेद्यं
तत्तानुभूतिः, यथा घट इत्युक्ते व्यतिरेकदृष्टान्तः साध्याव्यावृत्तो हि स्यात्, न हि
घटः परमार्थतो वेद्यः । वेद्यत्वेऽननुभूतित्वप्रसङ्गमनाहत्य ब्रह्मणो वेद्यत्वाङ्गीकारेऽपि
ब्रह्मणः शास्त्रविषयत्वमयुक्तम्, प्रत्यक्षस्य सन्मात्रग्राहित्वमभ्युपगच्छतस्तव मते
शास्त्रानर्थक्यप्रसङ्गात्, “अप्राप्ते हि शास्त्रमर्थवत्” । न द्वितीयः, दृश्यत्वा-
दिना लिङ्गेन भेदमिथ्यात्वमभिमन्यमानस्य तवं शास्त्रानर्थक्यप्रसङ्गात्, तत्तद्धर्मिग्रा-
हकप्रत्यक्षादिप्रमाणविरुद्धस्य प्रपञ्चमिथ्यात्वस्य यूपಾದित्यैक्यस्यैव शास्त्रेण प्रति-
पादनायोगात् शास्त्रस्य निर्विषयत्वं स्यात्, अप्राप्ते हि शास्त्रमर्थवत्. साधकस्यैव
बाधकस्याप्यगोचरत्वं ह्यप्राप्तत्वम् । ज्वालाभेदानुमानवैषम्यं च त्रिविधं प्रागेव प्रप-
ञ्चितम्, प्रमाणान्तरविरोधश्च तात्पर्यलिङ्गमिति तद्विरुद्धेऽर्थे तात्पर्यासम्भवश्च
प्रागेवोक्तः, अतो भेदमिथ्यात्वस्य विषयत्वमयुक्तम् । तृतीयश्च कल्पोऽनुपपन्नः,
ब्रह्मणोऽपि वेद्यत्वप्रसङ्गात् । न हि घटपटयोरेकत्वमुच्यते शास्त्रेण, अपि तु
जीवब्रह्मणोरेकत्वम्, तदानीं ब्रह्मराव्देन ब्रह्मण्यनवबोधिते कथं तस्य जीवस्य
चैक्यं वक्तुं शक्यते ? । नहि जीव एक इत्युक्ते जीवब्रह्मणोरेक्यं सिध्यति, घट
एक इत्युक्ते घटपटैक्यवत् । यद्यैक्योपदेशवाक्येषु ‘अयमात्मा ब्रह्म’ इत्यादिषु ब्रह्मणः

५ भावप्रकाशिका ५

सार्वश्यं सर्वार्थप्रकाशकवेदकर्तृकत्वेनापि दृढीकृतं प्रथमवर्णके । द्वितीयवर्णके तु
जगत्कर्तुरनुमानत एव सिद्धेः, तन्निर्विशेषत्वस्य प्रपञ्चमिथ्यात्वानुमानादेव
सिद्धेर्ब्रह्मण औपनिषदत्वं न सम्भवतीति पूर्वपक्षं कृत्वा ईश्वरानुमानानां प्रपञ्च-
मिथ्यात्वानुमानस्य च प्रत्यनुमानप्रतितर्कपराहततया निर्विशेषब्रह्मणः शास्त्रैक-
प्रमाणकत्वमित्युक्तम् । समन्ययसूत्रे तु असदुक्तरीत्या विध्यैकवाक्यत्वनिरासक-
तया एकं वर्णकम्. सिद्धयुत्पत्तिसमर्थनपरतया अपरं वर्णकमिति । (वास्तव-
वेद्यत्वाभावविरहाभावादिति) पारमार्थिकवेद्यत्वस्यासत्त्वेन वेद्यत्वाभावरूपसाध्यस्यैव
सत्त्वादित्यर्थः (साध्याव्यावृत्तो हि स्यादिति) साध्यवानेव स्यादित्यर्थः ।
(त्रिविधं प्रागेव प्रपञ्चितमिति) प्रमाणान्तरेण भेदवासनाया दोषत्वानिश्चया-
दन्योन्याश्रयः बाध्यबाधकयोस्तुल्यदोषत्वम् मूलोच्छेदित्वञ्चेति त्रिविध-

* श्रुतप्रकाशिका *

शब्दबोध्यत्वं सोढव्यम्, तर्हि प्राधान्येन व्रक्षण एव शास्त्रप्रतिपाद्यत्वं किमिति नाभ्यु-
पगम्यते ? 'सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति' इत्यारम्य 'तद्विष्णोः परमं पदम्' इत्यादि-
श्रुत्यस्वारस्यमेव तदनभ्युपगमफलम् । किञ्च उपदिश्यमानमैक्यं किं व्रक्ष-
स्वरूपानतिरिक्तम् ? उतारिक्तम् ? । अनतिरिक्तत्वे स्वरूपवेद्यत्वपक्ष एव स्यात् ;
तथा चोपदेशवैयर्थ्याद्विदोपप्रसङ्गः, स्वरूपमात्रस्य प्रतिपन्नत्वात् । अतिरिक्तत्वे
तर्हि परमार्थभूतम् ? उतापरमार्थभूतम् ? । प्रथमे सविशेषत्वमङ्गः । द्वितीये
ज्वालैक्यदेहात्मैक्यापारमार्थ्ये ज्वालाभेददेहात्मभेदपारमार्थ्यज्जीवव्रक्षभेदपार-
मार्थ्यं स्यात् । किञ्च, जीवव्रक्षणोरेक्यं नाम किमन्तःकरणस्य संविदश्चैक्यम् ?
उत संविदवच्छिन्नान्तःकरणस्य संविदश्च ? उतान्तःकरणावच्छिन्नसंविदः
केवलसंविदश्च ? । न प्रथमः, जडाजडयोरैक्यानुपपत्तेः । नापि द्वितीयतृतीयौ,
विशिष्टैक्येऽभ्युपगम्यमाने विशेषणत्वेन विशेष्यत्वेन वा तदन्तर्भूतस्यान्तःकरणस्यापि
संविदैक्यप्रसङ्गात्, तयोश्च अजडत्वजडत्वाभ्यां सत्यत्वानृतत्वाभ्यां चैक्यमयुक्त-
मित्युक्तम् । अन्तःकरणोपलक्षितज्ञप्त्यैक्यं विषय इति चेत्. तदुपलक्षितज्ञप्तेः
केनैक्यमुपदिश्यते ? किं स्वात्मनैव ? उत ज्ञप्त्यन्तरेण ? । न प्रथमः, उपदेशवैय-
र्थ्यात् - न हि कस्यचिद्वस्तुनः स्वसादभिन्नत्वमुपदेष्टव्यम् स्वसाद्वेदप्रसङ्गामावात् ।
ज्ञप्त्यन्तरेण चेत्. किं परमार्थतो भिन्नेन ? उताभिन्नेन ? । न प्रथमः, अनभ्यु-
पादनुपपन्नत्वाच्च, अभिन्नेन चेत् भेदप्रतीतिरस्ति वा, न वा ? न चैक्योपदेशवैय-
र्थ्यम् । अस्ति चेत् भेदमिध्यात्वोपदेश एवैक्योपदेशः स्यात् । भेदमिध्यात्वस्यानुमान-
सिद्धत्वाभिमानाच्छास्त्रस्य निर्विषयत्वं स्यात् । भेदपारमार्थ्ये दृश्यत्वानुपपत्तिरि-
त्यादितर्कानुगृहीतं शास्त्रं भेदमिध्यात्वे प्रमाणादिति न शास्त्रस्य निर्विषयत्वमिति
चेत्. न, धर्मभेद्विस्तात्वं न स्यादिति तर्कानुगृहीतेन "न हिंसा"दितिश्लेषेण
वैधर्म्यालम्भनस्यार्धमत्वप्रतिपादनानुपपत्तिवच्छास्त्रसिद्धभेदस्य शास्त्रेण मिध्यात्व-
प्रतिपादनानुपपत्तेः सम्बन्धिभेदभिन्नानां संयोगेच्छादीनामिव ज्ञप्तीनामपि
परस्परभेदस्य प्रत्यक्षादिसिद्धत्वात् तद्विरुद्धत्वादयोग्यस्य ज्ञप्तिभेदमिध्यात्वस्य
शास्त्रेण प्रतिपादनानुपपत्तेश्च "नाहं स्वरूपमेवं सम्प्रत्यात्मानं जानात्ययमहम-
५ भावप्रकाशिका ५

मित्यर्थः । (संविदविच्छिन्नान्तःकरणस्येति) संविद्विशिष्टस्येत्यर्थः । विशिष्टैक्ये-

* श्रुतप्रकाशिका *

सीति" यदा सुप्तः स्वप्नं न कथञ्चन पश्यति' 'प्राणेश्वो देवा देवेश्वो लोकाः" देवाः-
इन्द्रियाणि. लोकाः आलोकनानि. संविदः । एवमादिशास्त्रसिद्धः प्रत्यक्षादिसिद्धश्च
कालतो विपश्यत आश्रयतश्च ज्ञसीनां परस्परभेदः, अन्तःकरणवृत्तिभेदविषया सा
श्रुतिरिति चेन्न. सामश्रुतेवृत्तिगोचरत्वे सति संबिदैक्यम्. संबिदैक्ये सति ज्ञसिभेदश्रुते-
वृत्तिगोचरत्वमित्यन्योन्याश्रयणप्रसङ्गात् ज्ञातृज्ञेयावच्छिन्नतया प्रतीयमानस्य
ज्ञानस्यान्तःकरणक्रियात्वे त्रितयोत्तीर्णज्ञानस्य शशविपाणायमानत्वाच्च, तद्वेद-
मिथ्यात्वप्रतिपादनं शशविपाणभेदमिथ्यात्वप्रतिपादनतुल्यमिति न शास्त्रस्य
सविषयत्वसिद्धिः, सम्प्रतिपन्नज्ञानानामेव मिथो भेदस्य मिथ्यात्वं शास्त्रविरोधात्
प्रत्यक्षविरोधाच्च पश्चालम्भनाधर्मत्ववत् यूपಾದित्यैक्यवच्च न शास्त्रं प्रतिपादयितुं
शक्नोति ; अतः शास्त्रस्य विषयाभावादनारम्भणीयत्वम् । तथा प्रयोजनञ्च
न घटते, तथा हि ; प्रयोजनं द्विविधं शास्त्रस्य उपायभूतमवान्तरप्रयोजनं तत्साध्यं
प्रयोजनं चेति । तत्र बन्धनिवर्त्तकज्ञानसिद्धिरवान्तरप्रयोजनम्, मोक्षस्तु परम-
प्रयोजनम्, तत्रेदानीमुपजायमानं वाक्यजन्यज्ञानमनिवर्त्तकमित्यविगीतम्, वसिष्ठ-
पराशरकृष्णद्वैपायनादीनामप्यनुत्पन्नं ज्ञानमन्येषामुत्पत्स्यत इत्यत्यन्तासम्भावितम्,
तेषामुत्पन्नञ्चेद्वेदप्रतिभासो न स्यात्, स निर्वर्त्तय्यत इति चेत्तत एव तदभिज्ञाना-

ध भावप्रकाशिका ध

ऽभ्युपगम्यमान इति उत्तरग्रन्थानुसारादिति द्रष्टव्यम् । (यदा सुप्तः स्वप्नं न कथञ्चन
पश्यतीति) 'यदा सुप्तः स्वप्नं न कथञ्चन पश्यति । अधासिन् प्राण एव एकधा
भवति । तदेनं वाक् सर्वनामभिस्सहाप्येति । चक्षुस्सर्वं रूपैस्सहाप्येति । श्रोत्रं सर्वं रूपै-
स्सहाप्येति । मनस्सर्वं ध्यानैस्सहाप्येति । स यदा प्रबुध्यते ; यथाग्नेर्विष्फुलिङ्गा विप्र-
तिष्ठेरन् । एवमेवैतस्मादात्मनः प्राणा यथायतनं विप्रतिष्ठन्ते । 'प्राणेश्वो देवा देवेश्वो
लोकाः" इति कौपीतकी श्रुतिः । (त्रितयोत्तीर्णज्ञानस्येति) ज्ञातृज्ञेयतदवच्छिन्नज्ञा-
नातिरिक्तस्येत्यर्थः । (प्रयोजनं द्विविधमिति) शास्त्रस्य प्रयोजनं द्विविधमित्यन्वयः ।
ननु शास्त्रानारम्भो जीवैक्यपक्षे आपाद्यते ? उत तद्वानात्वपक्षे ? । नाद्यः,
तत्पक्षे इतःपूर्वं कस्यापि ज्ञानानुत्पत्तेश्चास्त्रमारब्धव्यमेव. नच वसिष्ठादीना-
मसम्भावितमितःपरं कथमन्वयः स्यादिति शङ्क्यम्. सिद्धान्तेप्यतीतेष्व-
प्यनन्तेषु जन्मसु असम्भावितं मोक्षसाधनमितःपरं कथं स्यादिति शङ्कायास्त-

* श्रुतप्रकाशिका *

मन्येषामपि निर्वातिष्यत इति न शास्त्रमारम्भणीयं स्यात् । प्रपञ्चस्य सत्यत्वा-
देव ज्ञाननिवर्त्यत्वाभावादनिवर्तकं ज्ञानं नावान्तरफलमिति न तदर्थं शास्त्र-
मारम्भणीयम्, परमप्रयोजनं च न सिध्यति, ज्ञातृज्ञेयभेदस्य सत्यस्य निवृत्तेरसम्भावि-
तत्वात् । किञ्च शास्त्रश्रवणाधिकारो ज्ञप्तिमात्रस्य वा, ज्ञातुर्वा ? । न प्रथमः,
ज्ञप्तिमात्रस्य श्रोतृत्वायोगात् । न द्वितीयः, ज्ञातुः खनाशस्यापुरुषार्थत्वेन श्रव-
णादौ प्रवृत्त्यनुपपत्तेः । यत्सम्बन्धिमुखं दुःखनिवृत्तिश्च पुरुषार्थः, स स्वत्वह-
मर्थः, अहं निर्दुःखः सुखी स्यामिति हि प्रतीतिः, तस्य पुरुषार्थवतो
नाशः कथं पुरुषार्थः ? पुरुषार्थान्तरं वा कथमर्थयितुस्तस्याभावे पुरुषार्थो भवेत् ।
अथोच्येत, भवत्यहो बद्धस्य वा मुक्तस्य वा शास्त्राधिकारः ? । प्रथमे खनाश-
स्यापुरुषार्थत्वादप्रवृत्तिः, उपाधिविशिष्टस्य बद्धस्य तद्रूपनाशो हि खनाशः ।
द्वितीये तु मुक्तस्य शास्त्रानपेक्षत्वादनधिकारः । औपाधिकाकारविनाशो नापुरुषार्थः,
दुःखविनिर्मुक्तत्वाभाविकरूपावस्थानादिति चेत् । तर्हि ज्ञातृत्वस्यौपाधिकत्वात्-
निवृत्तौ स्वरूपं तिष्ठतीति नानुरूपार्थ इति । नैवम् ; संविदि वास्तवज्ञातृत्वानभ्युपग-
मात् । तदारोपे त्वन्यत्र तस्मिन्नेववश्यम्भावात्, अन्यस्य च ज्ञातृज्ञप्तिधर्मत्वाभावात् ।
यदि ज्ञप्तिः स्वरूपम्, ज्ञाता तद्धर्मः, तदानीमियं प्रतिबन्दी स्यात्, अहं सुखी
दुःखीति मुखदुःखवत् अहं जानामीति ज्ञानस्याहमर्थधर्मताप्रतीतेरहमर्थस्य
धर्मितया प्रतीतेश्चाविगीतत्वात् । मुखदुःखनिवृत्त्योराश्रयस्य तस्य नाशोऽपुरुषार्थ
एव, धर्मिणि नष्टे कस्य दुःखनिवृत्तिः पुमर्थस्स्यात् । अचेतनप्रकृतिबद्धत्वमौ-
पाधिकदुःखावहमिति मलिनोऽहमितिप्रत्ययवतः पुरुषस्य मालिन्यनिवृत्तिवत्त-
न्निवृत्तिर्नापुरुषार्थः, अत्यन्तागम्यतस्य धर्मिस्वरूपस्य सितत्वादनिष्टबन्धनिवृत्ते-
रिष्टत्वाच्च । ननु लौकिकप्रतीत्या निरूपकप्रतीत्या वाऽहमर्थस्य स्वरूपत्वम् ? ।
प्रथमे स्थूलोऽहं कृशोऽहमिति लोकदृष्ट्या प्रतिपन्नत्वात् स्थूलत्वादिविशिष्टदेह-
निवृत्तिरप्यपुरुषार्थस्स्यात् । द्वितीये स्थौल्यादिवदध्यस्तोऽहमर्थो ज्ञाताऽपि न

भावप्रकाशिका

आपि सम्भवात् । न द्वितीयः, अन्यस्य ज्ञानान्मुक्तत्वेऽपि इतरस्य मुख्यार्थं
शास्त्रारम्भोपपत्तेरित्यस्वरसादाह (प्रपञ्चस्य सत्यत्वादेवेति) ननु 'नित्यं' 'विज्ञान-
ज्ञानन्द' सित्यादिवाक्यैरापाततो नित्यपुरुषार्थप्रतिपादनावगमे तद्विचारप्रवृत्ति-

श्रुतप्रकाशिका *

स्वरूपमिति न तन्नाशोऽपुरुषार्थः । नैवम्, मम हस्तो मम पाद इति लोकदृष्ट्या
 ऽप्यहमर्थस्य देहव्यतिरेकप्रतीतेरहमर्थस्यैवात्मत्वे श्रुतिस्मृतिसूत्राणां प्रागेव दर्शित-
 तया निरूपकप्रतीतावप्यहमर्थस्यैव स्वरूपताप्रतीतिश्चाहमर्थनिवृत्तेर्देहनिवृत्ति-
 त्यत्वाभावेनापुरुषार्थत्वस्य दुर्निवारत्वात्, अतो विषयप्रयोजनाभावाच्चास्त्र-
 स्यानारम्भणीयत्वं मृषावादिनां पक्षे स्थितम् । पश्चाद्भाविनो नित्यानित्यवि-
 वेकादेः पूर्ववृत्तत्यायोगादशब्दार्थः परोक्तोऽनुपपन्न इति पूर्वमेवोक्तम् ।
 शास्त्रान्तरजन्यस्य नित्यानित्यविवेकस्य वेदान्तविरुद्धत्वात्तेष्वेव मोक्षोपायोपदेशेन
 निराकाङ्क्षत्वाच्च ब्रह्मविचारहेतुत्वाभावाच्चित्यानित्यविषयापातप्रतीतिस्तु उभय-
 भागसाधारणत्वादेकान्ततो ब्रह्मविचारहेतुत्वाभावात् इतिहासपुराणयोस्संशय-
 विपर्ययप्रसक्ततया तज्जन्यनित्यानित्यादिप्रतीतिः त्रिवर्गजिहासाजनकत्वाभावेन
 ब्रह्मविचारं प्रति हेतुत्वाभावाच्चातदशब्दार्थोऽनुपपन्नः । यन्नित्यं तदुपादेयम्, यद-
 नित्यं तद्वेयमिति विवेको नित्यानित्यवस्तुविवेक इत्युत्प्रेक्षणमप्ययुक्तम्, वेदान्तेषु
 नित्यपुरुषार्थप्रतिपादनावगमात्तद्वारम्भः तदारम्भात्तेषु नित्यपुरुषार्थप्रतिपादना-
 वगम इत्यन्योन्याश्रयप्रसङ्गात् शास्त्रान्तरेष्वपि नित्यपुरुषार्थसम्भवनया ब्रह्म-
 विचारं प्रत्येकान्ततो हेतुत्वाभावात् शास्त्रान्तरेषु तदभावस्य वेदान्तेषु तत्स-
 द्भावनिश्चयस्य च तर्कपादाधीनत्वेन पूर्ववदन्योन्याश्रयप्रसङ्गात् वेदान्ततदितर-
 शास्त्रेषु नित्यपुरुषार्थसद्भावासद्भावयोर्गुरुवचनादवगम्यत्वे ब्रह्मोपासनस्यापि गुरुवच-
 नादवगम्यत्वेन शारीरकमीमांसानैरपेक्ष्येण तदनारम्भणीयत्वप्रसङ्गाच्च । जीवब्रह्म-
 णोरैक्यस्य शास्त्रविषयत्वाङ्गीकारे ब्रह्मजिज्ञासापदञ्च न सङ्गच्छते, ब्रह्मणो जिज्ञा-
 स्यत्वं हि शब्दादवगम्यते, न जीवब्रह्मणोरैक्यस्य ; यथा धर्मजिज्ञासापदं धर्म-
 मात्रस्य जिज्ञास्यतां वक्ति, न तु धर्माधर्मयोरैक्यस्य जिज्ञास्यत्वम्, तद्वदेव हि
 ब्रह्मजिज्ञासापदम् । निर्दिशेपस्य वस्तुनो लक्षणोक्तिश्च न घटते, विशेषणतया
 लक्षणत्वे सविशेषत्वप्रसङ्गात्, उपलक्षणतया लक्षणत्वे पूर्वप्रतिपन्नाकाराति-
 रिक्तस्योपलक्षणज्ञाप्यस्याकारान्तरस्य अभावेनोपलक्षणवैयर्थ्यात् तदभ्युपगमे सवि-
 शेपत्वप्रसङ्गाच्च । स्वरूपमेवोपलक्षणज्ञाप्यमिति चेत् . तत्स्वरूपं प्राक् प्रतिपन्नम्,

५ भावप्रकाशिका ५

सम्भव इति नान्योन्याश्रय इत्यस्वरसाद्वाह (शास्त्रान्तरेष्वपीति) (कथं कार-

* श्रुतप्रकाशिका *

न वा ? प्रतिपन्नं चेदुपलक्षणवैयर्थ्यम् । अप्रतिपन्नत्वे स्वप्रकाशकता न स्यात्, उपलक्षयितुमशक्यता च, केदारत्वाकारेणावगतस्य देवदत्तसम्बन्धितया सारसेन ज्ञाप्यत्वं ह्युपलक्ष्यत्वम् । प्रागनवगता प्रपञ्चव्यावृत्तिरुपलक्ष्याकार इति चेत्, प्रपञ्चव्यावृत्तेः स्वरूपातिरिक्तत्वे सविशेषत्वप्रसङ्गात् । अनतिरिक्तत्वे तत्स्वरूपं प्रागेव भातमित्युपलक्षणवैयर्थ्यम् । किञ्च कथं कारणत्वे लक्षणे सति प्रपञ्चव्यावृत्तिः ? कारणत्वं नाम कार्यजगदध्यासाधिष्ठानत्वम्, अतोऽध्यस्तादनुतात् प्रपञ्चादधिष्ठानस्य ब्रह्मणः सत्यतया व्यावृत्तिरिति चेत् । न, घटाधिष्ठानस्य मृद इव ब्रह्मणोऽप्यनृतत्वेन व्यावृत्तिप्रसङ्गात्, घटादिकारणस्यापि मृदादेः कारणान्तरेऽध्यस्तत्वादसत्यत्वम्, कालत्रयवर्तिकृत्स्नकार्याधिष्ठानस्य ब्रह्मणोऽन्यत्राध्यस्तत्वाभावात्सत्यत्वमिति चेत् । न, 'इदमग्र आसीत्' इतीदं शब्दवाच्यं कार्यमात्रं प्रत्यधिष्ठानत्वश्रवणेन ब्रह्मणोऽपि कारणान्तराध्यस्तत्वाविरोधाद्वाङ्मुरन्यायेन प्रवाहानादित्योपपत्तेश्च । कृत्स्नकार्यकारणस्य ब्रह्मणः कारणान्तरप्रतिषेधेनाकार्यत्वात् सत्यत्वमिति प्रपञ्चव्यावृत्तिरिति चेत् । तर्ह्यकार्यत्वमात्रेण जगद्व्यावृत्तिसिद्धेः कारणत्वोक्तिवैयर्थ्यादकार्यत्वश्रुतिरेव लक्षणवाक्यत्वेनोदाहर्त्तव्या स्यात्, न तु 'यतो वा इमानि' इत्यादिश्रुतिः । अकार्यत्वश्रुतिरेव विवक्षितेति चेत् । तर्हि "स कारणं करणाधिपाधिपो न चास्य कश्चिज्जनिता न चाधिपः" इत्यकार्यत्वश्रुतेः करणाधिपाधिपशब्दवाच्येश्वरविषयत्वाल्लक्ष्यवस्तुनो निर्विशेषत्वं न सिध्येत् । किञ्च जगत्कारणत्वरूपलक्षणविशेषो लक्ष्यस्य निर्विशेषत्वविरोधी, सार्वज्ञ्यादिगुणाल्लक्ष्यत्वात्तस्य । आक्षिप्तमपि सार्वज्ञ्यादिकं वस्तुमात्रोपलक्षणमिति चेत् । न,

५ भावप्रकाशिका ५

णत्वे लक्षणे इति) कारणत्वं ब्रह्मण्यतिरिक्तेऽपि कुतो न सम्भवेदित्यज्ञायास्सम्भवादित्यर्थः । (इदं शब्दवाच्यं कार्यमात्रं प्रतीति) ननु सर्वकार्यं प्रतीत्यर्थः । येन तस्य सत्यत्वं सिध्येदिति भावः । (ननु यतो वा इमानित्यादिश्रुतिरिति) नन्विह सूत्रे पूर्वसूत्राल्लक्ष्यसमर्पकब्रह्मेतिपदमनुयतं, 'तत् प्रत्यगभिन्नप्रपञ्चवस्तुपरम्, प्रकरणोपपादिसद्बोचराहित्येन तस्य त्रिविधपरिच्छेदपरिवन्धनिरतिशयबृहत्त्ववाचित्वात् । बृहत्त्वमात्रवाचित्वेऽपि वैपुल्यापरपर्यायस्य बृहत्त्वस्य "यत्र नान्यत्पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानाति स गूमा" इतिश्रुत्या

* श्रुतप्रकाशिका *

सार्वश्येन वस्तुन्युपलक्षिते सति सर्वशक्तित्वाद्युपलक्षणान्तरवैयर्थ्यात् । न हि शास्त्रया चन्द्र उपलक्षिते प्रासादाग्रेण प्रयोजनम्, सार्वश्येन निर्विशेषवस्तूपलक्षणं व्याहतं च, स्वेन सविशेषस्याश्रयस्य निर्विशेषत्वज्ञापनायोगात् सर्वशक्तित्वादिविशेषान्तरराहित्यज्ञापनासामर्थ्याच्च ; अतो लक्षणसूत्रं निर्विशेषपक्षविरुद्धम् । तृतीयं सूत्रमपि न घटते, निर्विशेषवस्तुनि तात्पर्यविषये सति कारणत्वाच्चित्तसार्वश्यादिसमर्थनं कोपयुज्यते ? प्रसङ्गादपि न तत्समर्थनं न्याय्यम्, निर्विशेषत्वविरोधात् । किञ्च ऋग्वेदादिशास्त्रं स्वविषयादधिकविषयज्ञानवदुपादानकम् वाक्यत्वादित्यनुमानमप्यसङ्गतम् । तथा हि ; किमधिकविषयज्ञानवदुपादानकत्वं साध्यम् ? उत तद्वक्तृकत्वम् ? उत तदुच्चारितत्वम् ? । प्रथमे दृष्टान्तः साध्यविकलः, आकाशगुणस्य शब्दस्य कालिदासाद्युपादानकत्वाभावात् । न द्वितीयः, वेदस्य पौरुषेयत्वप्रसङ्गात् । न तृतीयः, अनैकान्तिकत्वात् । न हि वैदिकमन्यद्वा वाक्यमुच्चारयतां बालादीनां तद्विषयादधिकविषयज्ञानमस्ति, शास्त्रप्रमाणकत्वं सूत्रार्थ इति च व्याख्या ब्रह्मणोऽनुमाध्यत्मनभ्युपगच्छतां न घटते । चतुर्थे च सूत्रे ब्रह्मणः प्राधान्येन शास्त्रयोनिमूत्रनिर्दिष्टत्वाभावात्तच्छब्दस्य ब्रह्मपरत्वं न स्वारसिकम् । वेदान्तवाक्यानां

ध भावप्रकाशिका ध

वस्तुपरिच्छेदपरिबन्धिनो लक्षणस्य दर्शितत्वात् । नहीदं लक्षणं ब्रह्मणः प्रत्यभिज्ञत्वे प्रपञ्चस्य सत्यत्वे घटते, तथा सति तत्कारणत्वाधारत्वनियन्तृत्वादीनां सत्त्वे 'यत्र नान्यत्पश्यति' इत्यनुपपन्नम् ; एवञ्च परब्रह्मशब्दार्थतया प्राप्तस्य निष्प्रपञ्चत्वस्य यद्रजतमभात् सा शुक्तिरिति वदध्यारोपापवादन्यायेन सिध्यर्थमिदं हि तदस्यलक्षणमेव भवितुमर्हति, नतु सत्यत्वादिवत्स्वरूपगतम् । स्वरूपलक्षणं हि तेषां रहस्यमिति चेन्न, जगत्कारणत्वस्य विशिष्टनिष्ठतया तस्य त्रिविधपरिच्छेदशून्यत्वाभावेन तदुपादानकत्वाभावात्, यथा देशपरिच्छेदस्त्वदेशव्यापित्वम्, कालापरिच्छेदः सर्वकालव्यापित्वम् ; एवं वस्त्वपरिच्छेदोपि तादृश इति सर्ववस्त्वनुवृत्तत्वं न निष्प्रपञ्चत्वपर्यवसितम् । सर्ववस्तुभेदशून्यत्वेऽपि उपादानोपादेययोरभेद एवास्तु, नतु प्रपञ्चस्यासत्यत्वम्, ततोऽस्मन्मतश्रद्धानुभ्य एव तद्रोचतामिति भावः । (सार्वश्येन वस्तुन्युपलक्षित इति) ततश्च शास्त्रभाष्ये जन्मास्थितिभङ्गं यतस्सर्वज्ञात् सर्वशक्तेः कारणात् भवतीति सार्वश्यसर्वशक्तिरययो-

* श्रुतप्रकाशिका *

अमनिवर्तकवाक्यार्थज्ञानजनकतया प्रयोजनपर्यवसायित्वम्, वाक्यार्थज्ञानमात्रेण बन्धनिवृत्तेः शास्त्रप्रत्यक्षविरोधवस्तत्वादनुपपन्नम् . तदन्यथासिद्धिप्रतिविधानं च पूर्वमेव कृतम् । किञ्च कस्य अमनिवृत्तिः ? किं ज्ञप्तेः ? उत चेतनस्य ? । न तावज्ज्ञप्तेः, तस्या अचेतनत्वेन अमाश्रयत्वाभावात् . चेतनो हि भ्रान्त्याश्रयः । जडत्वं अमानाश्रयत्वे प्रयोजकमिति चेत्, त्वया जडत्वेनाभिमते ज्ञातरि अमानाश्रयत्वाभावेन साध्यसमव्याप्त्यसिद्धेः, चेतनस्य अमनिवृत्तिरपि भयत्पक्षे न पुरुषार्थः स्यात्, ज्ञातुरपि निवर्त्यक्रीटिनिविष्टत्वाच्च प्रति खनाशस्यापुरुषार्थत्वाच्च, राज्ञः शत्रुनिवृत्तिरिव ज्ञानरूपस्यात्मनो ज्ञातुनिवृत्तिः पुरुषार्थ इति चेत्, न, ज्ञातुरेवात्मत्वात् ज्ञातृधर्मतयाऽवगतस्य ज्ञानस्येच्छाद्वेपादेरिवात्मत्वाभावात् आत्मत्वाम्युपगमेऽपि तस्य पुरुषार्थार्थयितृत्वाभावेन पुरुषार्थप्रतिसम्बन्धित्वानुपपत्त्या ज्ञानं प्रति ज्ञातुनिवृत्तेः पुरुषार्थत्वायोगात् । पुरुषेणार्थनीयस्य हि पुरुषार्थत्वम् . ज्ञानस्यात्मत्वपुरुषार्थप्रतिसम्बन्धित्वाम्युपगमेऽपि तदपेक्ष्यज्ञातुनिवृत्तेः पुरुषार्थत्वमयुक्तम्, ज्ञानं प्रति ज्ञातुर्दुःखतद्धेतुप्यन्यतमत्वाभावात् । सुखदुःखभोक्तारं प्रति सुखतद्धेतूनां दुःखतद्धेतुनिवृत्तेरपि हि पुरुषार्थत्वम्, न हि ज्ञाता ज्ञप्तेर्दुःखरूपः, न च दुःखजनयिता, ज्ञानस्य दुःखानुभवितृत्वायोगात् । प्रवृत्तिनिवृत्तिपरत्वेन प्रयोजनपर्यवसानं त्वयैवापास्तं ध्याननियोगादप्रतिक्षेपे; अतोऽनुपपन्नं शास्त्रस्य त्वदुक्तं प्रयोजनपर्यवसायित्वम् ॥

यादवप्रकाशीयास्तु दुःखत्रयाभिघातज्ञानानन्तरं तदुपशमोपाये पुरुषप्रवृत्तेरेव हेतोर्वक्ष्येव जिज्ञास्यम्, न तु प्रधानादीनीति प्रथममूत्रार्थं वर्णयन्ति । अस्तु ब्रह्मणो जिज्ञास्यत्वम्, नैतावता प्रधानादीनामजिज्ञास्यत्वम् तेऽप्यन्यतमस्यैव ब्रह्मशब्दार्थत्वात्, शास्त्रेण हि ब्रह्मानूद्य तज्ज्ञानं विधीयते । एकेन वाक्येनैकस्यार्थस्य विधानानुधा-

५ भावप्रकाशिका ५

रूपलक्षणतया उपन्यासो न युक्त इति भावः । (तदन्यथासिद्धिप्रतिविधानं चेति) शास्त्रप्रत्यक्षविरोधान्यथासिद्धिप्रतिविधानमित्यर्थः । (तस्या अचेतनत्वेनेति) अज्ञातृत्वेनेत्यर्थः । ननूक्तरीत्या अमनिवृत्तिरूपपुरुषार्थपर्यवसानासम्भवेऽपि प्रवृत्तिनिवृत्तिरूपपुरुषार्थपर्यवसानं स्यादित्याशङ्क्याह (प्रवृत्तिनिवृत्तीति) (एकेन वाक्येनेति) जिज्ञासामूत्रे प्रधानादिविदमेव ब्रह्मेति विधाय

* श्रुतप्रकाशिका *

दायोगात् अनुवादः प्रमाणान्तरसापेक्षः । प्रमाणान्तरेऽथ वादिभिः सम्भाविता-
स्तत्त्वप्रकारविशेषाः सर्वे परिकल्पिता इति तत्त्वान्तरोत्प्रेक्षा न शक्या , अतस्ते-
ष्वन्यतमस्यैव ज्ञातव्यत्वविधानाय शास्त्रेणानुवादः क्रियत इति शङ्कापरिहारार्थं
जन्मादिसूत्रम् । सम्मात्रवपुषोऽनेकशक्तिशालिन एकस्माद्वितीयात् ब्रह्मणः कृत्स्नस्य
चिदचित्प्रपञ्चस्य जन्मक्षितिलयं प्रतिपाद्यम् , अत ईदृशं तत्त्वं वाद्यन्तरेपरिकल्पित-
मिति न तत्परिकल्पितार्थेष्वन्यतमस्य ब्रह्मशब्दार्थत्वमिति सूत्रार्थमाहुः ।
एवं तर्हि प्रमाणान्तरासिद्धत्वाच्छास्त्रेणानुवादासम्भव इति शङ्कायां शास्त्रयेनित्वा-
दित्युच्यते । वेदान्तेष्वेव केनापि वाक्येन प्रतिपादितस्य वाक्यान्तरेणानुवाद
उपपन्नः , प्रमाणान्तरानाम्रातचरवस्तुप्रतिपादनक्षमत्वं शब्दमहिमा इति सूत्रता-
त्पर्यं वदन्ति । तथापि सिद्धे व्युत्पत्त्यभावात्प्रतिनिवृत्तिचिरहे वाक्यस्य
प्रयोजनाभावाच्च ब्रह्मणः शास्त्रप्रतिपाद्यत्वायोगशङ्कापरिहारपरं समन्वयसूत्रं व्याच-
क्षते । तत्र तावत्प्रथमसूत्रे दुःखत्रयाभिघातज्ञानस्य पूर्ववृत्तत्वं प्रागेव प्रतिक्षिप्तम् ,
प्रत्यक्षादिना तज्ज्ञाने विवक्षिते तत्परिहारस्यायुर्वेदादिसिद्धत्वात् स्वर्गादेरपि
तापत्रयान्तर्भावज्ञानस्य च साङ्ख्यादिशास्त्रान्तरार्थीनत्वे मोक्षोपायस्यापि तत्रैव
सुलभतया वेदान्तनिरपेक्ष्यात् वेदेन तज्ज्ञानस्य कर्मविचारसापेक्षतया तत्पूर्ववृत्त-
त्वापाताच्चेति । प्रधानादीनामजिज्ञास्यतापरत्वञ्च पूर्वमेव निरस्तम् , श्रुत्यविरु-
द्धांशे साङ्ख्यादिशास्त्रस्य भवद्विरङ्गीकृतत्वाद्विरुद्धांशे चाप्रामाण्यस्य विरो-
धाधिकरणन्यायसिद्धत्वात् तत्प्रमेयदौस्थ्यस्य तर्कपादे दर्शयिष्यमाण-
त्वाद्देदान्तवाक्यानामतत्परत्वस्य ईक्षत्यधिकरणादिषु वक्ष्यमाणत्वाच्च सूत्रस्य
कृतकरत्वप्रसङ्गादिति । जन्मादिसूत्रस्य वाद्यन्तरापरिकल्पितप्रकारेणोपनिषदतत्त्व-
वैलक्षण्यात् ब्रह्मशब्दस्य तत्परिकल्पितप्रधानाद्यन्यतमविषयत्वनिरासपरत्वं
चायुक्तम् , विशेषणभेदाद्यत्तविशेष्यबहुत्वपरिहाराभावे सत्यद्वितीयवस्तुनः समस्त-

५ भावप्रकाशिका ५

पुनस्तदेवानूय जिज्ञास्यत्वविध्यसम्भवादिति भावः । (अनुवादः क्रियत इति
शङ्कापरिहारार्थमिति) अनुवादः क्रियत इति या शङ्का तत्परिहारार्थमित्यर्थः ।
(शास्त्रेणानुवादासम्भव इति) यतो वा इमानीतिशास्त्रेणेत्यर्थः ॥

* श्रुतप्रकाशिका *

जगत्कारणत्वप्रतिपादानुपपत्तेः, - चिदचित्पञ्चस्याद्वितीयकारणतया हि बाह्य-
न्तरकलुप्ततत्त्वेभ्य औपनिषदतत्त्ववैलक्षण्यं भवद्विरुद्धम्, वेदान्तवेद्यतत्त्वस्य त्वदु-
क्तप्रकारेण प्रधानादिवैलक्षण्यं चेत्तत्त्वधिकरणादिन्यायनैरपेक्ष्येण न सिध्यति ,
इह वक्ष्यमाणव्यतिरिक्तन्यायान्तरानुक्तेः वक्ष्यमाणानुपपत्तीनां वक्ष्यमाणन्यायैर्धिना
परिहारायोगाच्च . वक्ष्यमाणोपजीवने च तत एव तत्त्ववैलक्षण्यं प्रधानादेरजिज्ञा-
स्यत्वं च सिध्यतीति कृतकरत्वं स्यात् । वाक्यान्तरेण प्रतिपादितस्य वाक्यान्त-
रेणानुवादसम्भवपरत्वञ्च शास्त्रयोन्यधिकरणस्यायुक्तम्, कृतकरत्वादेव । “अग्निहोत्रं
जुहोति” इति वाक्यान्तरेण विहितस्य होमस्य “दध्ना जुहोति” इतिवाक्यान्तरे-
णानुवादः पूर्वाकारण्ये प्रसिद्धः, आग्नेयादिपदं तदुत्पत्तिवाक्यविहितम् “य
एवं विद्वान् पौर्णमासी यजते ‘य एवं विद्वान्मावास्यां यजते’ इति वाक्या-
भ्यामनूयत इति च तत्र तत्र प्रसिद्धम्, अतो वाक्यभेदेन विधानानुवादसम्भवो
नात्र व्युत्पाद्यः । समन्वयसूत्रस्य च प्रवृत्तिनिश्चित्तिपरत्वाभावेऽपि शास्त्रस्य प्रयो-
जनवत्ताप्रतिपादनपरत्वमिष्टम् । सिद्धे व्युत्पत्तिप्रतिपादनपरत्वं त्वयुक्तम्, प्रथमसूत्रे-
णैव सिद्धार्थव्युत्पात्तेः समर्थितत्वात् . तत्र च तत्समर्थनाभावेन त्वदुक्तार्थपरत्वे
तत्सूत्रवैयर्थ्यस्योपपादितत्वाच्च . सिद्धवस्तुमात्रे शब्दशक्तिसमर्थनाभावे
सति सिद्धवस्तुवैलक्षण्यतद्विधानानुवादतत्प्रयोजनादिनिरूपणस्यानपेक्षितत्वेन
जन्मादिसूत्रत्रयोत्थानस्य तत्पूर्वकत्वावश्यम्भावाद्वक्ष्यमाणोपजीवनेनोत्थाने प्रति-
पत्तिक्रमसामञ्जसाभावाच्चसूत्रस्यापेक्षितविधेरनपेक्षितविधानपरत्वायोगाच्च ; अतो
माप्यकारोक्तार्थपरत्वमेव चतुस्मूत्र्या उपपन्नम् ॥

इति समन्वयाधिकरणम् ॥

इति चतुस्मूत्री समाप्ता ॥

मा
या

